

CSÚCS SÁNDOR – MOLNÁR ZOLTÁN

Alternatív rekonstrukciók az UEW-ben

The Uralisches Etymologisches Wörterbuch includes those etymologies that were deemed by the editors to be certainly or probably part of the lexicon of Proto-Uralic or some later (intermediate) proto-language. The individual headwords are the reconstructed proto-forms along with their meanings. Proto-forms can be reconstructed with a high degree of certainty in most cases, but in some cases the dictionary gives alternative forms, e.g. *apta-* (*opta-*) ‘bellen (bark)’. The goal of the present paper is to examine the possibilities of reducing the number of alternative forms. This number is not small: the material includes 528 cases, which constitute almost 30% of all UEW entries. As is well known, reconstruction is based on the comparison of current linguistic data. This means that only those lexical items, phonological forms, rules etc. can be assumed for the proto-language that have left sufficient traces in the existing Uralic languages. Alternative reconstructions may arise if the data at hand are insufficient in quantity or quality or are contested. There is, however, a subjective side to reconstruction. The same set of data may lead different researchers to different conclusions, even one and the same researcher may change his or her mind regarding a particular reconstruction. There are two consequences. Firstly, it is clear that many of the alternative proto-forms cannot be eliminated since large amounts of hitherto unknown data cannot be expected to appear. Secondly, while alternatives based on subjective judgement or inconsistency can be eliminated, there is no guarantee that this very process will be free from similar errors. As will be seen from the data attached to the paper, we can recommend with greater or lesser certainty the reduction of the number of alternatives in 285 cases (54% of all cases showing alternatives). While our own suggestions are not necessarily better than those of the UEW, they reflect more faithfully our own assumptions about the proto-language and reconstructed proto-forms. We are aware that some of our suggestions will be debated, we nevertheless hope that the net result will be a better understanding of proto-languages and thus also a more profound understanding of the history of the individual Uralic languages.

KEYWORDS: Finno-Ugric, etymology, reconstruction, diachronic phonology, alternative reconstructions
KULCSSZAVAK: finnugrisztika, etimológia, rekonstrukció, hangtörténet, alternatív alapalakok

Az 1986 és 1990 között megjelent uráli etimológiai szótár (UEW) azokat az etimológiákat tartalmazza, amelyekről a szótár szerkesztői úgy vélték, hogy biztosan vagy feltehetőleg beletartoztak az uráli (vagy valamelyik későbbi: finnugor, finn-

permi, finn-volgai vagy ugor) alapnyelv szókincsébe. A szótár címszóként közli a rekonstruált alapnyelvi alakot, és megadja hozzá (németül) a rekonstruálható jelentést is. Az alapalak a szerzők szerint az esetek többségében egyértelműen rekonstruálható,¹ lásd például: *kala* 'Fisch'; de a szótár számos esetben több lehetőséget ad meg, például: *apta-* (*opta-*) 'bellen'. Cikkünkben az utóbbi példához hasonló alternatív alapalakokat vizsgáljuk.² Ezek száma nem kevés, számításaink szerint a teljes anyag 528 esetet tartalmaz, ami az UEW szócikkeinek közel 30%-a. Igaz, az említett számban többször szerepelnek azok az esetek, amelyekben többféle alternáció is jelentkezik, például: *pančs* ~ *pačs* (*pončs* ~ *počs*) 'Schwanz'. Itt az első szótagi magánhangzó és a szóbelseji mássalhangzó pozíciójában is két lehetőséget ad meg a szótár.

Célunk az volt, hogy megvizsgáljuk annak lehetőségét, nem lehetne-e csökkenteni az alternatív alapalakok számát. Miért lenne ez fontos? Alternatív alapalakok rekonstruálását indokolhatnák a valaha létezett alapnyelvben megvolt területi vagy belső változatok. Ilyenek biztosan voltak, de meggyőző módon még egyet sem sikerült rekonstruálni. A későbbiekben igyekszünk majd bebizonyítani, hogy az UEW általunk megvizsgált anyaga alapján sem tudunk teljes bizonyossággal az egyes alapnyelvekre hangtani változatokat rekonstruálni.³ Hangtani változatok rekonstruálását szükségessé teheti, ha nem tudunk dönteni a rekonstrukció alapjául szolgáló bizonyos feltevések kérdésében. Ha például bizonytalanok vagyunk abban, hogy voltak-e a finnugor alapnyelvben hosszú magánhangzók az első szótagban, akkor ebből logikusan következik a kettős rekonstrukció, például: *kele* (*kēle*). Az UEW anyagából két típus tartozik ide, az első szótagi rövid ~ hosszú magánhangzót tartalmazó alakok (22 szó), illetve a szintén első szótagi *i* ~ *ü* alternációt mutató szavak (73 szó). A hosszú magánhangzók kérdésére egy későbbi tanulmányunkban visszatérünk, itt csak azt szeretnénk elmondani, hogy meggyőződésünk szerint sem az uráli, sem a finnugor alapnyelvben nem voltak hosszú magánhangzók, ezért hosszú magánhangzós alakok rekonstruálását indokolatlannak tartjuk. Az esetleges *i* ~ *ü* alternáció kérdésére alább még visszatérünk, de azt már most jelezzük, hogy ennek feltevését sem tartjuk indokoltnak.

Az elmondottak után érthető, hogy véleményünk szerint az alternatív alapalakok a rekonstrukciós módszer hiányosságaira vezethetők vissza. Mint ismeretes, a rekonstrukció végső soron a mai nyelvi adatok összehasonlításán alapul. Az alapnyelvre tehát csak olyan szavakat, hangalakokat, hangokat, szabályokat stb. lehet

¹ Nem szabad elfelednünk, hogy a hangalak rekonstrukciója ugyan szabályos hangmegfeleléseken és hangfejlődési tendenciákon alapul, mégis hordoz szubjektív elemet, vagyis végső soron a szerzők véleményét tükrözi.

² Az anyagot Molnár Zoltán gyűjtötte össze az UEW-ből a T-048309 számú OTKA-projektum keretében készült Uráli Etimológiai Adatbázis (UEDb) felhasználásával.

³ A fentiekből következik, hogy a továbbiakban az „alternatív alapalak, alternáció stb.” kifejezések azt jelentik, hogy „az UEW szerinti alternatív alapalak” stb.

kellő biztonsággal rekonstruálni, amelyek elegendő nyomot hagytak a mai uráli nyelvekben. Ha nem ez a helyzet, akkor vagy el kell utasítani, vagy bizonytalannak kell minősíteni az etimológiát. Elegendő, illetve megfelelő nyelvi adat hiányában szóba jöhet az alternatív rekonstrukció is. Ha például a rendelkezésre álló adatok alapján semmiképpen nem tudjuk eldönteni, hogy az adott szó első szótagjában *a* vagy *o* állt-e, akkor természetesen indokolt az alternatív rekonstrukció. Van azonban a rekonstrukciónak szubjektív oldala is, mint arra már utaltunk. Ugyanazokból az adatokból másik kutató más következtetéseket vonhat le, sőt évek múltán ugyanaz a kutató is megváltoztathatja egy-egy rekonstrukcióra vonatkozó véleményét.

Az elmondottnak kettős következménye van: egyrészt nyilvánvaló, hogy az alternatív alapalakok jelentős részét nem lehet eliminálni, hiszen nem várható, hogy a biztos rekonstrukcióhoz szükséges hiányzó adatok nagyobb számban előkerüljenek, másrészt a szubjektív megítélésen vagy következtelésen alapuló variánsok eliminálhatók, de annak tudatában, hogy ennek során éppúgy fennáll a tévedés veszélye, mint az eredeti rekonstrukció során. Nem kijavítani akarjuk tehát az UEW rekonstrukcióit (erre nincs is szükség), hanem felkínáljuk egy új megoldás lehetőségét a rekonstrukciók egy részénél.

Mi haszna származik az uráli történeti és összehasonlító nyelvészetnek abból, ha törekvéseink az alternatív alapalakok számának csökkentésére sikerrel járnak? Nemcsak az uráli és az UEW-ben képviselt többi alapnyelvet ismerhetjük meg jobban, kaphatunk a valóságshoz közelebb álló képet fonémarendszerükről, az egyes fonémák megerősítéséről, hanem a különböző nyelvtörténeti korszakokban lezajlott nyelvi változások vizsgálatához is biztosabb fogódzók állnak majd rendelkezésünkre.

Munkánkat legnagyobb mértékben az UEW segítette. A szótár alapján készült adatbázisból (UEDb) gyűjtöttük össze vizsgálatunk anyagát. A szótárban található biztos uráli és finnugor etimológiák hangmegfelelései szolgáltak összehasonlítási alapul, amikor az egyes alternatív rekonstrukciókat vizsgáltuk. A biztos uráli és finnugor etimológiák hangmegfeleléseinek statisztikáját az ún. „sárga könyv”⁴ tartalmazza. Ennek segítségével könnyen ellenőrizhető, hogy van-e, illetve hány biztos példa van az éppen vizsgált hangmegfelelésre. Ezek nélkül a segédeszközök nélkül ez a cikk aligha készülhetett volna el. Nagy segítségünkre voltak továbbá Honti László (1982) obi-ugor, illetve Juha Janhunen (1977) szamojéd rekonstrukciói. Ezek jól használhatóknak bizonyultak az uráli, finnugor és ugor etimológiák vizsgálata során, megerősítve ezzel azt a korábban is hangoztatott véleményünket, hogy az uráli összehasonlító nyelvészetben nagy előrelépést jelentene az összes közbeeső alapnyelv teljes rendszerének rekonstrukciója.

A kutatás során a Függelékben szereplő összes etimológiát egyenként megvizsgáltuk, összevetve a bennük mutatkozó hangmegfeleléseket a biztos etimológiák alapján kialakított képpel (a „sárga könyv” adataival). Az etimológiákat az alternáció típusa szerint csoportosítottuk és statisztikailag értékeltük. Mindezek alapján teszünk esetleg

⁴ Csúcs et al. 1991.

javaslatot valamelyik alternáns törlésére. Javaslataink⁵ megtételekor messzemenően figyelembe vettük és alkalmaztuk az „Occam borotvája” néven ismert tudomány-filozófiai elvet,⁶ vagyis a számba jöhető, egyébként azonos értékű megoldások közül mindig az egyszerűbbet fogadtuk el. Terjedelmi okokból lehetetlen lett volna közzétenni az összes vizsgált etimológia részletes elemzését, ezért típusonként csak egy-két példát mutatunk be, ügyelve arra, hogy negatív példáink is legyenek (vagyis olyanok, amelyek esetében mi sem látunk érvet egyik vagy másik alternáns törlése mellett).

Az UEW az alternatív alapalakok elkülönítésére leggyakrabban a zárójelet alkalmazza. Ez egyszerű és szerencsés megoldás, értelmezése is szinte magától értetődik: a hátul álló zárójeles alak kevésbé valószínű, mint az elől álló, zárójel nélküli. Ritkábban fordul elő a két alak között a ~ (tilde), például: *kuse ~ kose* 'Fichte, Tanne; Picea excelsa'. Ennek jelentése számunkra nem világos: azt jelenti-e, hogy ennek a szónak az uráli alapnyelvben alternatív alakjai voltak, vagy azt, hogy a két alak egyformán valószínű. És mit jelent akkor a kétféle jelölés kombinációja, például: *ku-* (~ *ko-*) 'wer, welcher, ?was'. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy néhány esetben a variánsok között megjelenik a német *oder* 'vagy' rövidített alakja, például: *lsm3* od. *δsm3* 'kleine Fliege od. Mücke'. Mást jelent ez, mint a zárójel vagy a tilde? Előfordul még a < vagy a > jel is az alternánsok között. Ennek jelentése világos: az egyik alak a másiktól származik. Az azonban nem világos, hogy miért kellett ezt egyes esetekben zárójellel, sőt tildével kombinálni, például: *śasra* (> *śarsa*) 'tausend'. A nyilakkal nem is értelmezésük a probléma, hanem hogy egyáltalán szükség van-e rájuk. Erre a kérdésre még visszatérünk. Úgy véljük, az alternánsok elkülönítésére elég lett volna a zárójel, a többi jelölés érdemi információt nem tartalmaz, csak zavart okoz.

A továbbiakban az uráli összehasonlító hangtanban megszokott csoportosításban elemezzük az alternatív alapalakokat, vagyis első szótagi magánhangzók, második szótagi magánhangzók, szókezdő mássalhangzók és szóbelseji mássalhangzók. Külön tárgyaljuk a három szótagos (képzett) szavakat, valamint néhány speciális esetet.

1. Első szótagi magánhangzók

Az első szótagi magánhangzók alternációi közül viszonylag jelentős számban fordulnak elő a hosszú magánhangzós alternánssal rendelkező alakok (22 szó), valamint az *i ~ ü* alternációt tartalmazók (73 szó). Mint arra már utaltunk, mindkét esetben indokolatlannak tartjuk az alternatív alakok megtartását: a hosszú magánhangzók mindenütt törlendők. Az *ü*-ről az UEW bevezetőjében azt olvassuk, hogy

⁵ Javaslatainkat is a Függelék tartalmazza.

⁶ „Non sunt multiplicanda entia praeter necessitatem.” (= Az entitásokat – a dolgok lényeges vonatkozásairól alkotott gondolati konstrukciókat – nem szabad a szükségesnél nagyobb mértékben szaporítani.)

talán az *i* allofónja volt,⁷ azt azonban nem tudjuk meg, hogy milyen környezetben vagy milyen feltételek mellett jelent meg, ezért kételkedve fogadjuk a fenti állítást, és úgy véljük, hogy az *ü* már az uráli alapnyelvben teljes értékű fonéma volt. Érveink: 1. A legtöbb közbeeső alapnyelvből kimutatható az *ü*. (Lásd pl. Honti 1982: 18, illetve Janhunen 1977: 9.) A mai permi nyelvjárások többségében ugyan nincs *ü*-féle hang, de az ősspermiben volt *ü* (= gyengén labializált, felső nyelvállású, palatális magánhangzó). Igaz, többnyire nem ez volt a korábbi *ü* folytatója, hanem az *i*, mint az *u*-nak is, de ez is közvetett bizonyíték az előzmény labiális volta mellett (Csúcs 2005: 63). 2. Több mint egy tucat finn *y* ~ magyar *ö, ő, ü, ű, o* megfelelést mutató szó található anyagunkban. Nagyon valószínűtlen, hogy ezekben a labiális magánhangzó párhuzamos fejlődés eredményeként alakult volna ki, és a megfelelés alapnyelvi nyelvjárási sajátosság folytatójának sem tartható. Sokkal egyszerűbb az a feltevés, hogy ezekben az esetekben mindkét nyelvben alapnyelvi *ü* folytatóival van dolgunk, bár így némileg szaporítjuk az alapnyelvi entitások (fonémák) számát. 3. Két olyan finnugor nyelv van, a lapp és a mordvin, amelyekben semmi nyoma nincs az alapnyelvi *ü*-nek. Ezekben a feltett *ü* folytatói az *i* folytatóival estek egybe, ami teljesen természetes folyamat volt.

Vizsgáljunk meg ezek után közelebbről néhány *i* ~ *ü* alternációt mutató etimológiát.⁸

číklä (*číüklä*), *číklä* (*číüklä*) 'Warze' U

- Finn. *syylä, syyli* (Gen. *syülen*), *syplä, syklä, syhlä* 'Warze, Geschwulst, Kropf'
 Karj. *šüblä, süblä, šüglä* 'syylä, känsä; Warze, Schwiele'
 Lapp. 1. N *ciw^hhle -whl-* 'blotch'; Kld. *tšijūl^e*, Ko. Not. *tšéüŋl^e* 'Warze'; 2. *tjåkle* 'tumor, tuber'; 3. N *čikkäläs -ss-, -s-* 'blotch'
 Mord. E *šilge, šilgä, šelgä*, M *šilgä, čilgä* 'Warze, Hautpustel'
 Tsch. KB *šəγəl*, U B *šəγäl^e* 'Warze (KB U B), Schwiele (B)'
 Ung. (dial.) *süly* (*sú, suj, sul, suly, sü, sú, süh, süly*) 'Skorbut, Scharbock, Feigwarze, Geschwür'
 Selk. KeM *šila*, KeO *sēla* 'syylä; Warze'

A finn és a magyar folytató egyértelműen eredeti *ü*-re utal, a lapp és a mordvin adatok ebből a szempontból – mint említettük – indifferensek, az idetartozó csere-misz és szelkup szavak pedig nem zárják ki ezt a lehetőséget.

kiñe(-l3) (*küñe(-l3)*) 'Träne' U

- Finn. *kyynel* (Gen. *kyynelen*) 'Träne'
 Lapp. N *gånjäl -dnj-*, L *kanjäl*, K (235) T *kañl* (Gen. *kaññili*)

⁷ „*ü* muss – soweit überhaupt in der Grundsprache vorhanden – ein gebundenes Phonem gewesen sein” (UEW X).

⁸ Terjedelmi okokból az UEW szócikkeinek csak az alapnyelvi és egyeztető részét közöljük: ez utóbbit is jelentős mértékben lerövidítve: elhagytuk a forrásokat, egyes nyelvjárási adatokat, valamint általában a kihalt szamojéd nyelvek adatait.

- Wotj. *kjli* : S *šin-kjli*, K *šin-kāli* (*šin* 'Auge')
- Ung. *könny* (dial. *könyű*, *könyv*, *könyv*)
- Jur. O *χājel?*
- Jen. Ch. *kōđi*, B *koiri*
- Twg. *kāle*
- Selk. Ke. *saina-gai* (*sai* 'Auge'), N *haet-ḵai*, *hait-ḵai* (*hai* 'Auge'), TaU *qāñe*
- Kam. *kajāl*, *kajil*

Mint az előző esetben a finn és a magyar folytató *ü*-re vezethető vissza, a lapp in-differens, a votják *j* és az ősszamojédra rekonstruálható *â* (Janhunen 1977: 53) pedig *ü*-ből is származhat.

- kinä* (*küinä*), ? *kinä* (*künä*) 'Ellenbogen' FU
- Finn. *kyynärä*, *kyynäs*, (dial.) *kyinärä* 'Elle', *kyynärpää* 'Ellbogen' (*pää* 'Kopf, Ende')
- Est. *küünar* (Gen. *küünra*, *kündra*) 'Vorderarm; Elle', *küünarpea* 'Ellenbogen' (*pää* 'Kopf, Gipfel, oberes Ende')
- Lapp. N *gâr^odnjel*, *gâr^ogner*, L *kar^oñel* 'Ellenbogen', K T Kld. *ka:rñel*, Not. *ke:rñel* 'id.; Unterarm, Ellenmaß vom Ellenbogen bis zu den Fingerspitzen'
- Mord. E *keñer*, *keñere*, *kāñir*, *keñir*, *keñdir*, M *keñer* 'Vorderarm; Elle', E *keñer pakar*, *keñere pakar* 'Ellenbogen' (*pakar* 'Knochen')
- Tscher. KB *kāñer*, U B *kāñer* 'Elle (KB U); Abstand zwischen dem Ellbogen und dem Mittelfinger (Längenmaß)', B *kāñer-wuj* 'Ellbogen' (*wuj* 'Kopf, Ende')
- Wotj. S *gir-pum*, K *gâr-pun* 'Ellenbogen; Elle (K)' (*p.* 'Ende, Spitze')
- Syrj. S *girža*, P *girža•*, PO *goriža•* 'Ellbogen'
- Ostj. V *kōñji*, DN *kōšñaj*
- Wog. KU *k.änyel*, So. *konlōwl* (ō. 'Anfang, Ende')
- Ung. *könyök* (dial. *könyék*, 1380–1410: *keneclaw*, BesztSzj.) 'Ellbogen'

Itt a fent említett érveken kívül az obi-ugor alapnyelvre rekonstruálható *ü* (Honti 1982: 152) is támogatja véleményünket.

- kintz* (*küntz*) 'Nebel, Dampf, Rauch' U
- Wotj. *kjđ* usw.: S *čjñkjđ* 'Nebel', K *čāñ-kād* (*šāñkāt*), 'schwacher Nebel, Dunst' (*čjñ* 'Rauch'), ? S *kjđ* 'Verstand, Sinn; Mut', ? S *mjł-kjđ*, K *māl-kād* 'Gemüt, Denkweise, Sinn; Lust, Wunsch' (*mjł* 'Lust')
- Syrj. ? *kjđ* : S *mjł-kjđ*, P *mjvkjđ* 'Verstand, Vernunft (S); Verständnis, Gemütsart, Charakter (P)', PO *məlko•d* 'Charakter'
- Ung. *köd* 'Nebel'
- Jur. O *šun* 'Dampf, Rauch'
- Jen. *šuddo* 'der aufsteigende Rauch'
- Twg. *kinta* 'Rauch'
- Selk. NP *syndə* (Px 1. Sg. *syndim*)

A magyar *ő* és az ősszamojédra feltett *ü* (Janhunen 1977: 79) támogatja, a permi *j* pedig nem zárja ki, hogy ebben a szóban is *ü*-t rekonstruáljunk az uráli alapnyelvre.

sikše (*süksé*) 'Herbst' FU

Finn. *syksy, syys* (Gen. *syyksen*) 'Herbst'

Est. *sügis* (Gen. *sügise*)

Lapp. N *čâk'čâ -vc-*, L *tjaktja*, K (730) T *čakč*

Mord. E *šokś, sokś, šoks*, M *šokś, šoks*

Tscher. KB *šăžə*, U *šizə*, M *šizə*, B *šăžə*

Wotj. S *šizjł*, K *šizel* 'id., im Herbst', G *šizjł* 'Herbst'

Ostj. V Vj *söyəs*, DN *səwəs*, O *sus*

Wog. TJ *tüks*, KU *täxs*, P *täks, täks*, So. *tak.s*

Ung. *ősz*

A finn *y*, a magyar *ő* és az obi-ugor alapnyelvre rekonstruálható *ü* (Honti 1982: 133) alapján tehetünk fel FU *ü*-t.

Az előadottakhoz hasonló bizonyítékok alapján összesen 20 uráli (ebből biztos 15) és 26 finnugor (ebből biztos 18) etimológiában lehet alapnyelvi *ü*-t rekonstruálni. Ezek a számok elég nagyok ahhoz, hogy ne kételkedjünk abban: az uráli és a finnugor alapnyelvben volt *ü* fonéma.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden idetartozó esetben automatikusan lehetne dönteni az *ü* javára. Például:

šilk3- (*šülk3-*) 'fliegen, schweben' FU

Syrj. S *šilgi-*, Ud. *šivgi* 'schweben; (Ud. auch) langsam vorbeigehen od. vorbeifahren'

Ostj. (1059) V *lëyäl-* 'fliegen', Vj. *jëyäl-* 'erschossen zu Boden fallen (Vogel); anrennen, -stoßen', DN *tëχət-* 'fliegen'

Wog. TJ *täwl-*, KU So *tiyl-*, P *tël-* 'fliegen'

Ebben az etimológiában a zürjén szavak *j*-ja *i*-re is visszamehet, és az obi-ugorra is *i* rekonstruálható. Mivel az egyeztetésnek több tagja nincs, az eredeti *ü* feltevése nem látszik indokoltnak.

Vannak olyan esetek is, amikor a bizonytalanság (egyelőre) nem oldható fel:

ir3- (*ür3-*) 'trinken' U

Mord. E M *ířeде-* 'betrunken werden; an (Kohlen-) dunst erkranken'

Syrj. S P *irəš*, PO *ørə•š* 'Dünnbier, Kwaß'

Jur. O *ñäer-* 'trinken, einen Schluck tun'

Selk. Ke. *ira-* 'trinken'; Ty. *ōra-*, *ēra-* 'juoda itsensä humalaan; sich betrinken'

Mot. *urnia-* 'trinken'

Karag. *uršn-*

Taig. *örsu-*

Mint az adatokból látható a mordvinban *i*, a zürjénben *j* van. Ezek bármelyik feltett előzményre visszamehetnek. Janhunen (1977: 21) az ősszamojédra *ǵ*-t rekonstruál. További vizsgálat nélkül nem lehet eldönteni, hogy ennek melyik hang a valószínűbb előzménye.

- wilä* (*wülä*) 'Oberfläche, Ober-, das Obere' FU, ?u
- Finn. *ylä* 'höher, ober, Hoch-, ober-': *ylähuuli* 'Oberlippe', *yli* 'über; über-', *ylen* 'sehr, ungemain, besonders', *yllä* 'oben', *ylös* 'auf, in die Höhe'
- Est. *üla* : *ülahuul* 'Oberlippe', *üalal* 'oben', *üli* (Gen. *üle*): *ülemaa* 'Festland', *üles*, *ülese* 'hinauf, auf, aufwärts, nach oben zu'
- Lapp. S *jillie* 'länsi; Westen', N *ällen* (Adv.) 'high; from high up', *âlas* (Adv.) '(going) high up', L *allē* : *allē-nuorhta-* 'Nordwest-, nordwestlich', *allēn* 'im Westen', *allēt* 'von Westen, von Nordwesten', *alās* 'gegen Western, westlich, in westlicher Richtung', *nalā* ~ *nale* (Postp., Adv.) 'auf, über, an, neben, bei'
- Mord. *vel-* : E M *velks* 'das oben Gelegene, Oberes, Deckel', E *velkska* 'über etw. hin'
- Tscher. KB *wäl-* : *walnä* (Postp.) 'auf (wo?)', *waka*, *wək* (Postp.) 'auf (wohin?)', *wälän* (Postp.) 'auf (wohin?)', *walec* (Postp.) 'von – herab'
- Wotj. S *vīl*, K *vāl*, G *vīl* 'Oberfläche (S K G), Oberteil (S K)', S *vīle*, K *vāle* 'hinauf, herauf, nach oben, in die Höhe; auf'
- Syrj. S *vīl*, V *vīv*, PO *vөл* 'Oberraum, das Obere', S *vīlē*, P *vīve*, PO *vөлө* 'auf, hinauf (S P PO), darauf (S P)'
- Ostj. V *elä*, DN *ētä*, O *äl* 'Deckel (V DN O), Bedeckung (V)', DN *että* 'von–ab', O *elti* 'über–hin; auf, oben auf', V *eləwtayi*, DT *ätəptä* 'auf–darauf (V DT); über, quer über (V), über–hin (DT)', V O *el*, DN *et* 'Körper (V DN), Haut (O)'
- Wog. KM *jiw-wälä* 'Deckel des Sargs' (*jiw* 'Baum, Holz'), P *äl* 'Deckel', So. *kol-ala* 'Dach der Winterjurte' (*kol* 'Haus')
- Jur. ? [O *nīl* 'auf, darauf (wohin?)', *nīne* 'auf, darauf (wo?)'
- Jen. *nī* 'nach oben'; *nīne* 'oben', *nīro* 'von oben'
- Twg. *nī* 'auf', *nīni*, *nini* 'oben'
- Selk. *i-*, *e-* : Ta. *innä*, *innä* 'nach oben, hinauf', Ke. *inné*, N *enné* 'nach oben']

A finn *y* ugyan elsősorban *ü* előzményre utal, de néhány esetben az *i*-nek is lehet a finnben *y* folytatója. A többi adat, így az idesorolt szamojéd és obi-ugor szavak magánhangzója is, inkább *i*-ből származtatható. Az is lehetséges, hogy a finnségi *y* másodlagos, vagyis a szókezdő *w* lekopása során a magánhangzóra tevődött át a labialitás jegye.

Az eddig tárgyaltak után fennmaradó 124 első szótagi alternáció jellegét tekintve két típusba sorolható. Az egyikben hangrendi (palatális ~ veláris), a másikban nyílásfok szerinti változatok találhatók. A hangrendi alternációk meglehetősen ritkák, anyagunkban mindössze hat ilyen etimológiát találtunk.

Mielőtt ezek részletes tárgyalásába belekezdenénk, célszerűnek látszik, hogy röviden összefoglaljuk a magánhangzók változására, illetve alternációira vonatkozó nézeteinket. Tapasztalati tény, hogy a magánhangzók sokkal nagyobb változékonyságot mutatnak, mint a mássalhangzók. Jól látható ez az uráli nyelvek nyelvújásai közti különbségek vizsgálatakor. A jelenség oka, hogy a magánhangzók sokkal könnyebben változnak, mint a mássalhangzók. Ezt bizonyítják a „sárga könyv” adatai is. Az U/FU *o-nak még a finnben is 4-féle folytatója van a biztos etimológiákban, az észtenben 7-féle, a norvég-lappban 5-féle, a cseremiszi nyelv KB nyelvújásában és a votják G nyelvújásában 8-féle, az osztják V nyelvújásában 13-féle, a magyarban pedig az *ö, ü* kivételével bármelyik magánhangzó lehet a folytatója (Csúcs et al. 1991: 27–31). A változásra való erős hajlam véleményünk szerint azzal magyarázható, hogy akusztikai jellegük (gyengébb zörejük) miatt a magánhangzók kevésbé fontos szerepet játszanak a szavak hangalakjának megkülönböztetésében, mint a mássalhangzók. Azt sem szabad elfelednünk, hogy a nyelv erősen redundáns rendszer,⁹ tehát egy magánhangzó nyíltabbá vagy zártabbá válása szinte egyáltalán nem befolyásolja az eredményes kommunikációt. Az elmondottakból az is következik, hogy ha a valaha ténylegesen létezett alapnyelvben voltak hangalaki változatok, akkor azokat elsősorban a magánhangzók körében kell keresni.

Visszatérve ezek után a hangrendi alternációkra, kis számuk megerősíti azt a véleményt, hogy az uráli nyelvek többsége jól megőrizte a magánhangzók veláris, illetve palatális jellegét, hiszen ez az esetek óriási többségében egyértelműen rekonstruálható.

	<i>kakta</i> ~ <i>käktä</i> 'zwei' FU, ??u
Finn.	<i>kaksi</i> (Gen. <i>kahden</i>) 'zwei'
Est.	<i>kaks</i> (Gen. <i>kahe</i>)
Lapp.	N <i>guok'tē</i> -vt-, L <i>kuokte</i> , K (116) T <i>kīkt</i> , <i>kikt</i> (Gen. <i>kīt</i>), Kld. <i>kaχt</i> , Not. <i>kuaxt</i> , A <i>koχt</i>
Mord.	E <i>kavto</i> , <i>kafto</i> , M <i>kafta</i>
Tscher.	KB U B <i>kok</i> (attr.), <i>koktāt</i> (subst., präd.)
Wotj.	S <i>kijk</i> (<i>kijkt</i> -, <i>kijk</i> -), K <i>kāk</i> , G <i>kijk</i> (<i>kijkt</i> -)
Syrj.	S P <i>kijk</i> , PO <i>køk</i>
Ostj.	V <i>kät</i> , DN <i>kēt</i> , O <i>kät</i> (attr.), V <i>kätkən</i> , DN O <i>kätən</i> (subst.), Trj. <i>kitənti</i> 'beide'
Wog.	TJ <i>kif</i> , KU P So. <i>kit</i> 'zwei', TJ <i>ki•təw</i> , KU P <i>kitəy</i> , So. <i>kitiy</i> (subst.)
Ung.	<i>két</i> (attr.), <i>kettő</i> (subst.)
Jur.	?? [O <i>šide</i> , Nj. <i>šičā</i>]
Jen.	Ch. <i>sire</i> , B <i>side</i>
Twg.	<i>siti</i>
Selk.	Ke <i>sitte</i> , N <i>sede</i>]

⁹ Egyes számítások szerint a redundancia mértéke a természetes nyelvekben kb. 70%.

A szamojéd és az ugor alakok palatális, a finn-volgaiak veláris előzményre utalnak, a permiek bármelyikre visszamehetnek.

śäske (≈ *śáske*) 'Mücke' FW

Finn. *sääski* (Gen. *sääsken*), (dial.) *sääksi* 'Stechmücke; Culex'

Est. *sääsk* (Gen. *sääse*) 'Mücke'

Lapp. N *čuoiv'ká -ik-* 'gnat; Culex; the gnat season', L *tjuoi'hka* 'Mücke', K T *čišk*, Kld. *čqšk*, A *čušk*

Mord. E *śéske*, *śískä*, M *śäškä*

A finnben, észten és a mordvinban palatális, a lappban veláris előzménnyel számolhatunk. A < arra utal, hogy az UEW szerint a FW *ä a*-ra mehet vissza. Így az *ä* asszimiláció eredménye lehet. Ez bekövetkezhetett már a FW-ban, de elvben lehet párhuzamos fejlődés eredménye is.

pelna (*polna*) 'irgendeine Pflanze: Lein, Flachs, Hanf, aus deren Fasern Zeugstoff hergestellt wird' fu

Finn. ? *pellava* 'Lein, Flachs', (dial.) *pellavas* (Gen. *pellavaan*), *pella*

Ostj. ? [V *polän*, DN *putän*, O *polän* 'Hanf (V O); Brennessel (V DN), »Hanf« (DN)']

Wog. T] *polnā*, KU *panla*, P *ponla*, So. *ponal* 'Hanf']

Az obi-ugor alakok *o*-ra, a finn *e*-re utal. A szó veláris hangrendje alapján esetleg feltehetnénk, hogy a finnben történt *o > e* változás.

pur3- (*pär3-*) 'hineingehen' FP, ?fu

Tscher. KB *päre-*, U B *pure-* 'hineingehen, eintreten, eingehen, Raum haben (zum Hineingehen) (KB U), in etwas kommen od. gehen (B)'

Wotj. S *pjr-*, K *pär-* 'eingehen, hineinkommen, einkehren, hinaufgehen, hinaufkommen, hineinkriechen', G *pjr?* 'eingehen'

Syrj. S P *pjr-* 'hineingehen, ein-, hineintreten', PO *pør-* 'eingehen, hineingehen'

Ung. ?? *fér-* 'hineingehen, Platz haben; kommen zu etwas, gelangen, erreichen'

A cseremis *u*-ra, a magyar alak *i*-re utal, a permiek mindkét lehetőséget megengedik. Az *š*¹⁰ használata itt annyiban indokolt, hogy a magyar *é* bármelyik palatális magánhangzóra visszamehet. Mivel a rekonstrukció során arra kell törekedni, hogy minél jobban megközelítsük a valaha ténylegesen létezett alapnyelvet, illetve hogy a rekonstrukció minél nagyobb mértékben alátámassza az etimológiát, ezért itt mi *pure-* (*pire-*) alakokat javasolnánk. Megoldásunk ugyan nem küszöböli ki a változatokat, de legalább csökkenti a számukat.

¹⁰ Az *š* és az *s* grafémák a palatális, illetve a veláris magánhangzók összefoglaló jelölésére használatosak, és mint ilyenek, maguk is alternatív lehetőségeket jelölnek (pl. *s = a, o, u*). Az ezeket tartalmazó alpalakokkal azonban ebben a cikkünkben csak akkor foglalkozunk, ha valamilyen más alternáció is jelen van.

- čsilk3- ~ čšilk3-* 'glänzen, schimmern' FU
 Karj. *čšilkettö-* 'glänzen, schimmern'
 Lüd. *činketta-, čilkotta-*
 Mord. E *čildör: č. mole-* 'schimmern, glimmern, glänzen' (*mole-* 'gehen, hineingehen')
 Tsch. KB *cālyāža-*, U *čālyāža-* 'glimmern, flimmern (z. B. der Schnee)'; KB *colyāža-*, U *čolyāža-* 'glimmern, glänzen' (z. B. der Stern od. das Gold) (KB), glühen (z. B. die Glut) (U)', KB *colyā* 'Blitz', B *čālyāža-* 'funkeln'
 Wotj. S *čilal, šilal-, šijal-*, J *čilal-* 'glänzen'
 Syrj. S *žuljal-, žullal-* 'schwach glänzen, schimmern'
 Ostj. Kaz. *šūlpī-* 'im Dunkeln blinken (das schwarze Fuchs- und Zobelfell, der Stein eines Ringes)', *šuli-* 'fényleni, villogni; glänzen, blinken, funkeln'
 Wog. KU *šūly-*, P *süll-*, So. *šuly-* 'funkeln'
 Ung. *csillog-* 'glänzen, strahlen', ? *sajog-* 'schmerzen, brennen; (dial.) glänzen', *csil-lag* 'Stern', *csillámlik* 'schimmern, blinken'

A szó onomatopoetikus jellege megnehezíti a döntést, illetve magyarázza a folytatókban mutatkozó esetleges szabálytalanságokat. A mai nyelvi adatok első szótagi *i*, esetleg *u* feltevését indokolják, két változatra csökkentve ezzel az UEW szerinti sokszoros alternációt.

- ńšr3 (ńšr3, ńšrk3)* 'Rute, junger Schössling' UG, ?u
 Tsch. UP *nörâ*, JO JP *nörü*, P M UJ C Č JT *nörö* 'Biegsam, formbar (Bast, Gerte, Leder, Wachs, Eisen); schwach; zäh; zerbrechlich' *nörga* 'Sproß, Sprößling', *nörgö* 'Zweig', (Ramst.) KB *nörγâ* 'der junge Baum (einjährig)'
 Wotj. ? [S *ńer*, K *ńor* 'Rute, Zweig', G *ńer* 'Rute, Gerte'
 Syrj. S P *ńer* 'id., Zweig', PO *ńur* 'Binderute']
 Ostj. Trj. *ńēr* 'auf einem abgebrannten Platze aufgewachsener Hain', Kaz. *ńār* 'Laubholzhain, -dickicht', V DN *ńērəm* 'Rute (V DN), Zweig, dünne Weide (DN)', Kaz. *ńārəm* 'Rute'
 Wog. TJ *ńār*, KU P So. *ńir* 'Rohr, Rute, Zweig'
 Ung. *nyír* (NomPl. *nyírek*) 'Birke; betula; (dial.) fiatal hajtás; junger Schössling; (altung.) Birkenwald', (dial.) *megnyírez-* 'megvesszőz; mit Ruten schlagen'
 Jur. ? O *ńerq* 'Weide'
 Jen. *nigga* 'Weidengebüsch'
 Twg. *nerki* 'Weidenbaum'
 Selk. ? Ta. *njärg*, Ke. *njärgv* id., T *ńary* 'Salix-Art, Tur. *ńārqi* 'Weidenbaum'

A cseremisiz, a magyar és az obi-ugor (Honti 1982: 172 rekonstrukciója *ńir*) alakok egyértelműen palatális előzményre utalnak. Az ősszamojédra Janhunen (1977: 108) *e*-t, a derivátumokban *e*-t rekonstruál. A mai permi alakok magánhangzója őspermi *ó*-re megy vissza, ennek előzménye pedig legtöbbször *e*. Tehát a lehetséges változatok *š*-re redukálhatók. Ami a szóbelseji mássalhangzókat illeti, Janhunen (1977: 108) szerint az ősszamojéd *ńerkâ* derivátum, tehát az urálira nem kell feltenni.

Az első szótagi alternációk másik típusa, a **nyílásfok szerinti változatok** sokkal gyakoribbak, és mind a veláris, mind a palatális magánhangzók csoportjában előfordulnak. Típusaik: *a/o*¹¹ (41 szó), *a/u* (4 szó), *o/u* (25 szó), *ɤ/o* (3 szó), illetve *ä/e* (25 szó), *ä/i* (2 szó), *e/i* (12 szó), *ë/ä*, *e* (4 szó) *e/ü* (2 szó).

Mielőtt az egyes etimológiák tárgyalásához hozzánk közelítenénk, hangsúlyozni kívánjuk, hogy bemutatott és bemutatandó javaslatunk nem tekinthető az UEW korrekcióinak. Egyszerűen arról van szó, hogy néhány alapelak esetében ugyanazokból az adatokból más következtetésekre jutottunk, mint az UEW. Azt természetesen nem állítjuk, hogy feltétlenül nekünk van igazunk. Tisztában vagyunk azzal is, hogy sok esetben még további kutatásokra lesz szükség. Javaslatunk nem kis mértékben azon a módszertani alapelven alapulnak, hogy amennyiben nincs kényszerítő ok, akkor nem rekonstruálunk alternatív alapelakokat. Ez némileg ellentmondani látszik az UEW eljárásának. A szótárban érthető óvatosságból alternatív alapelakokat rekonstruálnak, ha a nyelvi adatok alapján többféle előzmény is lehetséges. Ez a módszer tudományos szempontból talán megbízhatóbb, de óhatatlanul az anyag elaprózásához vezet, és nehezíti holisztikus kép kialakítását az egyes alapnyelvekről. A mi módszerünk talán valamivel több szubjektív elemet tartalmaz, de reményünk szerint lehetővé teszi, hogy világosabb képet kapjunk az alapnyelv egész rendszeréről.

Nézzünk néhány példát azon esetek közül, amelyekben valamelyik változat törlését javasoljuk.¹²

- pančz ~ pačz (pončz ~ počz)* 'Schwanz' FU
 Tsch. KB *pač*, U *poč* 'Schwanz, Schweif, Hinterteil, das hintere od. untere Ende', B *poč* 'Schwanz', KB *pašteč* 'nach, hinter'
 Wotj. S *bīž*, K *bāž*, G *bīž* 'Schwanz (S K), Schweif (S K G)'
 Syrj. S P *bež* 'Schwanz (auch beim Vogel)', PO *būž* 'Schwanz'
 Ostj. V Vj. *poč* 'Ferse (V); Nacken (Vj.)'; DN *pāšyat* 'Hinterkopf, Genick'; O *pätlan* 'Hinterkopf', Kaz. *pötlan* 'Hinterkopf (des Menschen, des Tieres)'
 Wog. P *ponš* : *ponš-pun* 'Schwanzfeder', K *ponsép* id., N *pānsip* : *sārniñ pānsip kukkuk* 'aranyos farkú kakukk; Kuckuck mit goldenen Schwanzfedern'

A cseremisiz *o*, az őspermire rekonstruálható *ó* és az ős-obiugor *o* (Honti 1981: 177) alapján az *a*-s alakok törölhetők.

ađz (ođz) 'ein mit etwas bedeckter, zum Liegen (Schlafen) geeigneter Platz; durch Bedecken einen Platz zum Liegen/Schlafen bereiten; betten' FU

¹¹ Az UEW-ben hol az egyik, hol a másik változat áll elől, attól függően, hogy a szerzők melyiket tartották valószínűbbnek. Elemzésünkben ezt a különbséget nem vettük figyelembe, vagyis a mi *a/o* típusunk tartalmazza az UEW *a ~ o* és *o ~ a* alternációt mutató alakjait.

¹² Természetesen továbbra is lesznek olyan etimológiák, amelyek esetében megmaradnak az alternatív alapelakok. Ilyenek elemzésével csak egy-két esetben foglalkozunk.

- Wotj. S *val-*, G *wal-* 'ausbreiten, unterbreiten (eine Decke), aufdecken (z. B. einen Tisch)'; S *vales*, G *wales* 'Bett, Matraze, Unterbett'
- Syrj. S Ud. I *vol'* 'Rentierhaut (S Ud.), als Bett ausgebreitete Rentierhaut (I)', S *vol-pas*, P *ol-pas* 'Bett' (*pas* 'Pelz'), PO *ul-pas* 'id.; Lager'
- Wog. TJ *alā•t* 'Bett', So. *šlatjiw, šlatpum* 'Bettheu' (*jiw* 'Baum, Holz', *pum* 'Gras, Heu')
- Ung. *ágy* 'Bett; Beet; Bodensatz', (dial.) *ágy-* 'Getreidegarten zum Drusch oder zum Austreten auf die Tenne ausbreiten'

Az itt szereplő mai adatok magánhangzója származhat mindkét feltett előzményből, de az őspermire rekonstruálható *a* alapján az *o*-s alakot törölhetőnek tartjuk.

apta- (*opta-*) 'bellen' FU

- Liv. *uttà-* 'bellen'
- Tscher. KB U B *opte-*
- Wotj. S K *ut-*, G *utî-*, MU *uwti-*
- Syrj. S *ut-*, P *uvt-*, PO *ut•-*
- Ostj. Ni. Kaz. *ɔpət-*, O *apət-* 'anbellen', Kam. *opt-* : *ámp optəm juχ* '»Bellbaum des Hundes«, ein Baum, an dem aus einem Stamm drei Bäume wachsen'
- Wog. KU *qt-*, P *wat-* ~ *wut-*, So. *qt-* 'bellen'

A permi adatok indifferensek, a többi inkább *o*-ra utal. Honti (1982: 128) az ős-obiugorra *u*-t rekonstruál.

ajt3 (*ojt3*) 'Horn' U

- Ostj. V *ājət*, DN *ojət*, O *ajət* 'Horn'
- Wog. TJ *ējt*, KU *šjt*, KO *ējt*, P *ojt*, So. *ājt*
- Jur. O *nāmt* 'id., Geweih (u. a. des Rentiers)
- Jen. Ch. *eddo*, B *naddo* 'Horn'
- Twg. *jamta*
- Selk. Ta. *āamdə*, Ke. *āamddə*, N *aamd*, *amd* 'id., Geweih'

Az *a* mellett szól, hogy mindkét közbeeső alapnyelvre illabiális hangot rekonstruálnak, vö. obi-ugor *j* (Honti 1982: 128), szamojéd *ä* (Janhunen 1977: 20).

aš3 (*oš3*) 'Hengst' FP

- Tscher. KB *ožə*, U B *ožo* 'Hengst'
- Wotj. S K *už*
- Syrj. S V *už*

A permi alakok bármelyik előzményre visszamehetnek, de módszertani elvünknek megfelelően és a cseremiszi *o* alapján a FP *o* valószínűbb.

kočm3 (*kačm3*) 'zwiebelartige Pflanze' FU

- Wotj. S *kumjz* 'Knoblauch; allium sativum'
- Syrj. P *komiž* 'Lauch; Allium', PO *ku•mic*

- Wog. P *košam*, LO *χōśman* 'eine zwiebelartige wildwachsende Pflanze; Zwiebel'
 Ung. *hagyma* (dial. *hajma*) 'Zwiebel, Lauch', *fokhagyma* 'Knoblauch', *vöröshagyma* 'Zwiebel'

A permi és a magyar adatok az alternáció szempontjából indifferensek, a vogul alapján *o* tehető fel.

končz (*kančz*) ~ *kočz* (*kačz*) 'Stickerei, Muster, Buntheit; Stiche ziehen, stricken, zeichnen' FU

Wotj. S *kučo*, K *kâčo* 'buntes, scheckiges (Pferd)', J *kúčo*, Uf. *kîčo* 'bunt, scheckig (J Uf.), Buntheit (J)'

Syrj. *koč* : *šera-koč* 'Fleck (auf Tierfellen)', *šera koča* 'bunt gefleckt', I *kuča*

Ostj. V *kāñčə* 'Muster, Stickerei', DN *χāñč* 'id. (an einem Kleidungsstück); Brief', O *χānsi* 'Stickerei, Ornament; Schrift', V *kāñč-*, DN *χāñč-*, O *χās-* 'bunt machen; schreiben'

Wog. TJ P *kanš-* 'schreiben', N *χans-* 'id., malen, zeichnen', T *khānsā•ŋ* 'bunt', N *χansä* 'Stickerei', N *χasχat-* 'hingezeichnet werden'

Az obi-ugorra rekonstruálható *a* miatt (vö. Honti 1982: 152) az *o*-s alakok tör-lendők.

šoppz (*šappz*) 'trocknen' FU

Wotj. S J *šupal-* 'eintrocknen, trocken werden, verdorren'

Syrj. S *šupal-*, P *šupa•v-* 'trocken werden (Getreide in der Getreidedarre)', PO *šupa•l-* 'trocknen (intr.), darren'

Ung. *apad-* 'fallen, sinken, zurücktreten (Wasser); verebben (See); schwinden, abnehmen; krimpen (Getreide)', *apaszt-* 'vermindern'

Mind a permi, mind a magyar adatok visszamehetnek *a*-ra és *o*-ra is. Az egyszere-ség elve értelmében a magyar alapján az *a*-s alakot tartjuk meg. Egyszerűbb ugyanis azt feltételezni, hogy az *a* a magyarban változatlanul megmaradt, mint azt, hogy az eredeti *o* nyíltabbá vált.

šakkz (*šukkz*) 'Stück, Teil' UG, ??fu

Finn. ?? *sukku* 'krossatt tillstånd; zerquetschter Zustand'

Ostj. Vj. *sāk* : *jōhsāk* 'Eisbrei (im Frühling vom Eis abgebröckelt)' (*jōhk* 'Eis'), Likr. *sāk* 'fein zerkrümelt (Salz u. a.)', V *sākayəl-* 'Schaden leiden, zerbrochen werden; aufplatzen (ein Pferd)', DN *sāχat-* 'brechen, zerbrechen, in Stücke schlagen, zerkleinern; zerbrechen, zerschellen (Eis)'

Ung. (dial.) *szak* 'apró darab, rész, törmelék; kleines Stück, Teil, Schutt, Gebrösel', *éjszaka* 'Nacht', *észak* (veralt. *éjszak*) 'Nord', *szakad-* 'reißen, zerreißen, zer-rissen werden', *szakít-* 'reißen, zerreißen, abreißen'

Az etimológia tagjai között a hangalak tekintetében fennálló ellentmondás talán feloldható lenne, ha feltételeznénk, hogy a finnugor alapnyelvben *u* állt az első szó-

tagban, az ugorban pedig *a*. E feltevés alátámasztásához meg kellene vizsgálni a finnugor kor végétől az ugor kor végéig lezajlott hangfejlődési tendenciákat.¹³

kuška (*koška*) 'trocken; trocken werden' U

- Lapp. N *gōikes -i'ka(s)-*, (attr.) *gōi'kē* 'dry; emaciated, gaunt, lean; dry land', N *gōi'ki-* 'wipe (something wet); dry up (river, stream); drink dry, drain; drink up', L *kâihkēs* (attr.) *kâi'hkē* 'trocken; (Subst.) trocknes Land, das feste Land, das Trockne', L *kâi'hkâ-* (intr.) 'trocknen, dürsten, dursting sein, etw. zum Trocknen hinstellen', K T *košk, koške*, Kld. *košk*, Not. A. *košk, koškes* 'trocken, dürr; Durst', T *koški-*, Kld. *koške-*, Not. *kōške-* 'dürren werden, trocknen'
- Mord. E *koške*, M *koškā* 'trocken, dürr', E *koške-*, M *koško-* (intr.) 'trocknen, vertrocknen, verdorren'
- Tscher. KB U B *koške-* (intr.) 'trocknen, trocken werden', KB U B *košte-* (tr.) 'trocknen, austrocknen'
- Wotj. K *kwaś* 'seicht (es Wasser)', S K *kwašt-* 'trocknen, (tr.) austrocknen, dörren', G *kwaštī-* 'dörren' S K *kwaśmi-* 'trocknen, (intr.) austrocknen, verdorren; seicht werden, abnehmen (v. Wasser)', G *kwaśmī-* (intr.) 'trocknen'
- Syrj. S P *kośmi-*, SO *kośmi-* 'trocken werden, (intr.) trocknen', S P *koštī-* 'trocknen', PO *ku•šti-*
- Jur. O *χāsaj*, Lj. *kīsaj* 'trocken (z. B. Baum, Klippfisch, Wind, Jahr) wasserarm (Fluß, See)' O *χāsā-* 'trocken werden'
- Jen. Ch. *kasua*, B *kasue* 'trocken, dürr', B *kaso* 'seicht', Ch. *kasua-* B *kasue-* 'trocken werden'
- Twg. *kośua* 'trocken', *koju?*, *kosaju-* 'trocken werden', *kósara?a-* 'trocknen'
- Selk. Ke. OO *kuuska* 'seicht'

A lapp adat inkább *u*-ra utal (bár az *o* előzményre is vannak biztos példák), a többi nyelv adatai alapján azonban az *o* előzmény a valószínűbb. Janhunen az ősszamojédra *â*-t rekonstruál (1977: 60), ez is inkább *o* előzményre utal.

ćuk̄k̄z- (*ćok̄k̄z-*) 'sich krümmen, sich zusammenziehen' fu

- Tscher. ? KB *câyâr̄ye-* 'sich krümmen, sich werfen'
- Wotj. ? [G *ćukges* 'gebogen'
- Syrj. S *ćukj̄l*, P *ćukj̄•l* 'Biegung, Krümmung (des Weges, Baumes)', PO *ćuki•l* 'Krümmung, Bucht']
- Ostj. ? Trj. *řōken*, DN *řōkanə*, Kaz. *šūkanī* 'Krümmung (eines Baumes)'
- Ung. ? (dial.) *csukorod-* 'sich zusammenziehen, niederhocken, sich kauern', (dial.) *csuporod-* 'sich zusammenziehen', (dial. SzegSz.) *sukorodott* 'geronnene (Milch)'

Nem látjuk indokolttnak az *o*-s változatot. Minden idesorolt alak nehézség nélkül származtatható *u*-ból.

¹³ És ennek kapcsán ismét felmerül a közbeeső alapnyelvek rekonstrukciójának szükségessége.

čukk3 (čokk3) 'dicht, dick' FU

- Tscher. KB *čakata*, B *čokata*, C *čoka* 'dicht (KB B C), fest, kompakt (KB B)'
 Syrj. Lu. P *čęk* 'dicht', S Lu. *čękid* 'dicht (z. B. Sieb) (Lu.)', dicht wachsend (S)
 Wog. TJ *šaw*, KU *šāw*, P *šāw*, So. *sāw* 'viel'
 Ung. *sok* 'viel, viele; (altung.) Dorf (in Komposita)'

Itt viszont az *u-s* előzmény tűnik indokolatlannak. A mai folytatók inkább *o-ra* mennek vissza.

uje- ~ oje- 'schwimmen' U

- Finn. *ui-* 'schwimmen'
 Est. *uju-* (dial. *oju-*, *ojo-*)
 Lapp. N *vuoggjá-* -*j-* id., L *vuodja-*, K (1708) T *vījji-* (*iθ*), Kld. *vajje-*, Not. *vuojje-*
 Mord. E M *uje-*
 Tscher. KB *iä-*, U B *ija-*
 Wotj. S *uj-*, K *új-* 'id., zu Wasser fahren, schiffen', G *ujal-* 'schwimmen'
 Syrj. S P *uj-*, PO *új-* 'schwimmen (P PO); waten (S)'
 Ostj. Ko. *üj-* 'schwimmen, kriechen', V *ot-*, DN *ut-*, O *os-* 'schwimmen'
 Wog. TJ KU *oj-*, P *wuj-*, So. *uj-*, LU *ujjal-*, *ujjal-*, So. *ujjal-*
 Ung. *úsz-*
 Jur. Lj. *ηq-*
 Selk. Ty. TaU *q-*, Ta. Ke. *uurn-*, (MSFOu. 122: 319) Tur. *qrk-* 'id., sich baden'

A mai alakok a lapp szavak kivételével mind probléma nélkül származtathatók *u-ból*. Honti az obi-ugorra (1982: 192) *ū-t*, Janhunen (1977: 29) az *összamojédra u-t* rekonstruál. A lapp *uo* stb. szabályos előzménye kétségtelenül *o* lenne. Emiatt azonban indokolatlan ebben a szóban az uráli alapnyelvre *u ~ o* alternációt feltenni. Az ősuráliban bizonyára voltak már nyelvjárások, de szinte biztos, hogy olyan nyelvjárás még nem volt, amelyből évezredekkel később a lapp fejlődött volna ki. Az eredeti *u* szabálytalan lapp folytatója talán a protetikus *v* hatásával magyarázható.

uk3 (ok3) 'Kopf' U

- Ostj. V *ɔγ* 'Kopf; Fuß (des Schuhs, des Strumpfes)', DN *uχ* 'Kopf', Ni. *uχ*, Kaz. *öχ* 'Kopf; Fuß (des Schuhs; Stiefels), Kapuze', Ni. *uηχ* : *ɔšná ikə u.* 'Bärenkopf', Trj. *uηkət*, Kr. *oηχət*, J *uηkəl* 'Kopf des Bären'
 Wog. KU *āwt*, P *ēwt*, So. *āwa*, LM *āw* 'Kopf des Bären'
 Jur. ? O *ηqχad* 'Oberlippe'
 Jen. ? *úbo* 'Ende, Schluß, Gipfel'
 Selk. Ta. *uug* (*uuk*), NP *uug'* 'Ende, Lippe', N *uug* 'Ende, Schluß', Tur. *qki* 'Lippe'

Mind az ősi-obiugorra, mind az *összamojédra u* rekonstruálható (Honti 1982: 124 *ūγ3*, Janhunen 1977: 30 *ukā*), így semmi sem indokolja egy alternatív *o* feltevését.

num3 (nom3) 'kleine Fliege od. Mücke' fp

Tscher. ? KB *lāme*, J *lūmej*, M *lumij*, B *lume* 'eine sehr kleine Fliege'

Wotj. ? [S *nijmij* 'Mücke'

Syrj. S P *nom* (S *nomj-*, P *nom-*), PO *num*, SO *nom* id.]

A cseremisiz folytatók bármelyik előzményre visszamehetnek, de az őspemire rekonstruálható *o* alapján (lásd Csúcs 2005: 360 *nomi*) az *o* látszik valószínűbbnek.

opś3 (upś3) 'Mütze' FP

Tscher. KB B *upś*, U *upšo* 'Pelzmütze (KB U), Mütze (B)'

Wotj. S *izj*, K *izā*, Uf. *izf*, *izj*, *uzj* 'Pelzmütze (S K), Mütze (Uf.)'

Syrj. SO V VO *uz* 'die oberste Garbe (Mütze) auf dem Getreidemangel'

Véleményünk szerint semmi sem indokolja az *o*-s változat feltevését. Az összes ide tartozó alak jól magyarázható eredeti *u*-ból.

m8n3- (mon3-) 'sagen' u

Finn. *manaa-* 'ermahnen, ermahnend antreiben, verwünschen, fluchen'

Est. *mana-* 'heruntermachen, zu Schanden machen', *mōna-* 'id., andeuten'

Lapp. *muone-* 'nominare', *moanna-* 'erraten, raten', L *mānna-* 'vermuten, (er)raten'

Mord. ? E *muña-*, M *māña-* 'zaubern, behexen'

Tscher. ? KB U B *mana-* 'sagen; äußern (B)'

Ung. ? *mond-* 'sagen; nennen; (dial.) sprechen'

Jur. ? [O *mān-* 'sagen'

Jen. *man-*

Twg. *muno-*

Selk. ?? *my-mbiem*

Kam. *ma-* 'id., sprechen']

Úgy tűnik, hogy indokolatlan az *s* rekonstruálásában megnyilvánuló óvatosság. Véleményünk és a „sárga könyv” tanúsága szerint (Csúcs et al. 1991: 27–33) minden idetartozó alak első szótagi magánhangzója lehet eredeti *o* folytatója, beleértve a szamojéd szavakat is (lásd Janhunen 1977: 88 *mān-*).¹⁴

onl3 (8η3, 8η3-l3) 'Kinn(backen, -lade)' FU

Tscher. KB *onγālaš*, U B *onlaš* 'Unterkiefer, Kinn'

Wotj. S *anles* 'Backenbein, Kinnbacken', MU *anles*, J Uf. *anjes*, Uf. *anjes*, *andes* 'Kinn'

Ostj. V *ōnjal*, *ōnallōy* 'Kinnlade' (V *lōy* 'Knochen'), DN *onətaw* 'Kinnlade', O *ōnjal* 'Mund'

Wog. TJ *ol'c*, KU *alās* P *walś* So. *alś* 'Kinnlade', LM *ul'ēš* 'id.; állkapocs; Kiefer'

Ung. ? *áll* (1400–10: *al*, SchlSzej.) 'Kinn'

¹⁴ A második szótagi magánhangzót megőrző nyelvek tanúsága alapján ebben a pozícióban eredeti *a*-t lehet feltenni. Az általunk javasolt alapalak tehát *mona-*.

Itt sem indokolt az óvatosság, az összes idesorolt szóalak első szótagi magánhangzója származhat *o*-ból.

onta (*snta*) 'Wärme, Hitze' FP

Finn. ? [*inta* 'begär; Verlangen, Begehren, Begier', *into* 'Eifer, Begeisterung, Enthusiasmus'

Est. (dial.) *ind* (Gen. *inna*) 'kiima; Brunst']

Lapp. Ko. P *oD̄D^A* 'Anlage, Eifer'

Wotj. G *ed̄i* 'Kraft, Stärke', *edij* 'id.; stark', S *edjal-* 'wollen, beabsichtigen'

Syrj. S *ed*: *pjlsan-e*, P *ed* 'Badestubenhitze' (*pjlsan* 'Dampfbadestube'), Le. V *ed* '(künstliche) Hitze; Glut; Eile; Stärke (V), Hitze in der Baderkammer (Le.)'

Az alternánsok sorrendje itt logikailag ellentmondásos, hiszen a több lehetőséget kínáló alak (*s* = *a*, *o*, *u*) nem lehet kevésbé biztos, mint az egyetlen lehetőséget kínáló. Az *s* alkalmazása nem oldja meg ennek az etimológiának legnagyobb problémáját (a finn első szótagi *i*-ét) sem, tehát az *s*-s alak törlendő.

pečká- (*päčká-*) 'schneiden' U

Lapp. N *bæs'kedi-* 'cut hair or wool off', L *pieskēti-* ~ *päskēti-* 'schneiden, abschneiden (im allg.), das Haar schneiden; auch die Haare in Pelzwerk abnagen (von Mäusen)', K Not. *piehckē-* 'scheren', *peskem* 'tonsurá'

Mord. ? [E M *pečke-* 'schneiden, schlachten'

Tscher. KB *pəčká-*, U *püčka-*, B *püčka-* 'abschneiden, abhauen (KB U), schneiden (mit Messer od. Schere) (B)'], B *pečke-* 'schneiden', *pečkalta-* 'teilweise brechen, anbrechen (Baum, Stock, so daß an der Bruchstelle eine Linie sichtbar ist)'

Jur. O *pidā-* 'scheren, schneiden (Haare, den Bart, das Haupthaar)' *pitčeme* 'Eigentumsmarke, -zeichen'

Jen. Ch. *firiŋ* (Gen. *firoŋ*), B *fidiŋ* 'Fleck, Merkzeichen', Ch. *firiŋa-*, B *fidiŋa-* 'zeichnen, zustutzen'

Selk. Ta. *püti-* 'scheren'

Nem szükséges az *ä*-s alak feltevése, minden idetartozó szó jól magyarázható *e*-ből. Janhunen (1977: 124) az ősszamojédra *i*-t vagy *ü*-t rekonstruál. Ez utóbbi bizonyára a *p* labializáló hatásával magyarázható.

pertz (*pärtz*) 'Rand, Seite' FU

Wotj. S *bord(i)* 'Wand, *bordjn* 'neben, bei', G *bord* 'Wand', *bordjn* 'an, bei'

Syrj. S *berd*: *sten-b.* 'Wand', P *berdjn* 'bei, an', PO *berd*: *be•rden* 'bei, neben'

Ostj. V DN *pert* 'Brett'

Wog. TJ *pärt*, So. *pärt* 'Brett', P *pärt*: *päsəm-p.* 'Tisch'

Az ősspermi (Csúcs 2005: 322 *berd[i]*) és az ős-obiugor (Honti 1982: 179 *pērt*) rekonstrukciók alapján valószínűbb az alapnyelvi *e*, és nincs okunk eredeti *ä* feltevésére.

šer3 (šär3) 'Bach' FU

Wotj. S *šur* 'Bach; Fluß', G J *šur*

Syrj. S P PO *šor* 'Bach'

Ung. *ér* (Akk. *eret*)

Az őspemire rekonstruálható o csak nagyon ritkán származik *ä*-ből, ezért valószínűbb az alapnyelvi *e*.

mätt3 (mätt3) 'Haus, Zelt, Hütte' FP, ?u

Tscher. ? [KB *mät*, U *mät* 'Haus, Familie, die Angehörigen', (als Konnektivsuffix verwendet) *-mät*, *-mät* : KB *paškuđem-mät* 'meine Nachbarn'

Wotj. *mat-* : S K (Wichm.) G *mate* 'in die Nähe', S *matjn*, K *matän* 'in der Nähe'

Syrj. *mat-* : S P *mate*, PO *ma•tə* 'in die Nähe, nahe herbei']

Jur. ? [(266) O *mā?*, Nj. *mät* 'Zelt; Hütte, Haus, Heim'

Jen. *mekoddo* 'nach Hause, heim', *mekone* 'zu Hause', *mekoro* 'von Hause'

Twg. *ma?* 'Zelt', *madajân*, *madujân* 'nach Hause', *matanu* 'zu Hause', *makata* 'von Hause'

Selk. Ta. *mâât*, Ke. *maat*, N *maat*, *mät* 'Haus']

Egy korábbi esethez hasonlóan itt is logikailag ellentmondó a változatok sorrendje, hiszen az *ä* bármilyen magánhangzót jelölhet. De nincs is rá szükség, mert az összes adat első szótagi magánhangzója származhat *ä*-ből. Janhunen (1977: 90) az összamojédra *mät* alakot rekonstruál.

čij3-, čik3-, čij3- od. *čej3-, ček3-, čej3-* 'laufen' FU

Mord. E *čije-* 'laufen'

Ung. *siet-* 'eilen, sich eilen'

Véleményünk szerint erre a sok alternánsra nincs szükség. A mordvin *i* ugyan származhatna *e*-ből is, de ennek feltevése csak bonyolítaná a helyzetet, és nem vinne közelebb az alapnyelv megismeréséhez. Ugyanez áll a szóbelseji mássalhangzókra is, felesleges a *j*-n kívül más változatokkal számolni, hiszen a *j*-s alakból a mai adatok kielégítően magyarázhatók. Mi tehát csak az első változatot tartjuk meg, a többi töröljük.

šijte ~ šijta (šejte ~ šejta) 'Hain, Gebüsch; Opferstelle' u

Finn. ? [*hiisi* (Gen. *hiiden*) 'gigas l. genius mythol. robustus et maleficus, in montibus et silvis commorans; böser Geist, Teufel; Gehölz, Hain, Hügel, Opferstelle', *hittara* 'hiiden väki; Volk des Hiisi', *hitto* 'mythol. Geist; Teufel, Henker'

Est. *hiid* (Gen. *hiiu*) 'Riese, Recke', *hiis* (Gen. *hiie*) 'Hain, Gebüsch']

Lapp. ? N *sieidde*, *sieitte* 'locus sacrificii, ubi Laponnes olim simulacrum idoli lapideum vel ligneum positum habebant; idolum', ? N *sii'dâ -id-* 'mountain camp, camp', L *siiyta* '»Lappendorf, Lappenlager«, K T Kld. Not. *sijt* 'lappisches Dorf'

Selk. ? Ta B *tiit3*, Ke. *tiida*, N *tiid* 'kleiner Weidenbaum, Rute, Gerte, Weidengerte'

Az etimológiában szereplő összes szó első szótagi magánhangzója származhat alapnyelvi *i*-ből. Az *e*-s változatok tehát törölhetők.

	<i>eje</i> (<i>üje</i>) 'Nacht' FU
Finn.	<i>yö</i> 'Nacht'
Est.	<i>öö</i>
Lapp.	N <i>iggjá</i> - <i>j</i> -, L <i>idja</i> , K T <i>jijj</i> , Kld. <i>éjj</i> , <i>ijj</i>
Mord.	E <i>ve</i> , <i>vä</i> , M <i>ve</i>
Wotj.	S G <i>uj</i> , K <i>új</i>
Syrj.	S <i>voj</i> , P <i>oj</i> , PO <i>új</i>
Ostj.	Vj. <i>ěj</i> , VK <i>jěj</i>
Wog.	TJ <i>jī</i> , KU <i>ji</i> , P <i>jiy</i>
Ung.	<i>éj</i> (altung. <i>é</i> , <i>í</i>)

A finnségi labiális magánhangzónak lehet *e* előzménye is, a mordvin, a permi és az ugor szavak magánhangzója inkább *e*-re megy vissza, a lapp *i* pedig talán a *j* aszimiláló hatásával magyarázható.

	<i>jewä</i> (> FW <i>jüwä</i>) 'Getreide' FP
Finn.	<i>jyvä</i> 'Korn; Getreide; Samen'
Est.	<i>iva</i> (Gen. <i>iva</i>), (dial.) <i>jüvä</i> 'Korn, Kürnhen'
Mord.	M <i>juv</i> 'Acheln, Spreu', E <i>juvodo-</i> 'worfeln, schwingen', E <i>judma</i> 'Mulde, Futterschwinge'
Wotj.	S G <i>ju</i> , K <i>đu</i> , <i>đu</i> 'Getreide', S <i>jidi</i> , K <i>dādā</i> , G <i>jedī</i> 'Gerste'
Syrj.	S <i>jiki</i> 'Granne (an Ähren)', P <i>jiki</i> 'Spreu, Kleie, Spelze, Granne (an Ähren)', PO <i>jiki</i> 'Spreu' (<i>ki</i> , <i>ki</i> 'Ährenspitze') S P <i>id</i> (<i>idj-</i> , <i>id-</i>), PO <i>id</i> 'Gerste'

Az első szótagi magánhangzó már a FP-ben *ü* volt, hiszen az őspermire az UEW (634) szerint is *ü* rekonstruálható (vö. még Csúcs 2005: 338).

	<i>keje</i> (<i>kějy3</i>) 'Balz; balzen' FU
Lapp.	? N <i>gikká-</i> ~ <i>g</i> 'mate, pair (of birds); have a flirtation with, show undue affection for someone', L <i>kihka-</i> 'sich sammeln und sich paaren, balzen (Federwild)'
Syrj.	Lu. <i>koj-</i> 'balzen', P <i>koj-</i> : <i>turnj-kojnj</i> 'zaubern, hexen, besprechen, verzaubern, wahrsagen', PO <i>kuf</i> 'Balz'
Ostj.	V <i>kěj-</i> , DN <i>kěj-</i> 'balzen (Auerhahn, Birkhahn)', O <i>koj-</i> 'losen, weissagen, mit Gesang zaubern', Vj. <i>kějəm</i> , DT <i>kějəm</i> , Kaz. <i>kejəm</i> 'Balzstelle'
Wog.	TJ <i>kij-</i> , KU P <i>kāj-</i> , So. <i>kaj-</i> 'balzen; ein Zaubersong singen (So.)', TJ <i>kim</i> '(teeren, metson) soidin; Balz', KO <i>kim</i> 'soidin; Balzplatz', P <i>kim</i> 'Balz'
Ung.	<i>kěj</i> 'Lust, Wollust, Wonne', <i>kény</i> 'Willkür, Lust'

Az *ë* és a szóvégi *3* használata második változatként logikai ellentmondás, és az *ë* nem is oldja meg a lapp *i* okozta problémát. Talán nem sokat javít a helyzeten, de az *ë* helyett mindenképpen *i*-t javaslunk. A szó végén a lapp folytató alapján csak *e* állhatott.

2. Második szótagi magánhangzók

Várakozásunknak megfelelően a második szótagi magánhangzók esetében sokkal kevesebb alternatív alakot tüntet fel az UEW, mint az első szótagiaknál, öt típusban 29-et. Ennek oka, hogy az alapnyelvben a második szótagban általános vélemény szerint csak három magánhangzó fordulhatott elő: *a/ä*, amelyek általában igazodtak az első szótag hangrendjéhez, és *e*, amely indifferens volt a hangrend szempontjából. Természetesen gyakran előfordul, hogy a második szótagi magánhangzó minősége nem állapítható meg, ilyenkor az UEW az 3 grafémát használja, amely tehát ténylegesen maga is alternációt fejez ki. Ennek ellenére azokkal az esetekkel, amelyekben a második (vagy a harmadik) szótagban csak 3 áll, ebben a cikkünkben nem foglalkozunk.

Elvben nem lehetne a második szótagban *a ~ ä* alternáció, hiszen ebben az esetben a második szótag hangrendjét automatikusan az első szótag határozza meg (magánhangzó-illeszkedés). Mégis találtunk három ilyen szót.

kakta ~ käktä 'zwei' FU, ??u

Finn. *kaksi* (Gen. *kahden*) 'zwei'

Est. *kaks* (Gen. *kahe*)

Lapp. N *guok'tē -vt-*, L *kuokte*, K T *kīkt*, *kīkt* (Gen. *kī,t*), Kld. *kaχt*, Not. *kuaxt*, A *koχt*

Mord. E *kavto*, *kafto*, M *kafta*

Tscher. KB U B *kok* (attr.), *koktât* (subst., präd.)

Wotj. S *kĭk* (*kĭkt-*, *kĭk-*), K *kâk*, G *kĭk* (*kĭkt-*)

Syrj. S P *kĭk*, PO *kĕk*

Ostj. V *kât*, DN *kēt*, O *kât* (attr.), V *kâtĕn*, DNO *kâtĕn* (subst.), Trj. *kitĕnti* 'beide'

Wog. TJ *kif*, KU P So. *kit* 'zwei', TJ *ki•təw*, KU P *kitəy*, So *kitiy* (subst.)

Ung. *két* (attr.), *kettő* (subst.)

Jur. ?? O *śide*, Nj. *śićā*

Jen. Ch. *sire*, B *side*

Twg. *siti*

Selk. Ke *sitte*, N *śede*

Itt, mint látható, a második szótagi alternációt az első szótag okozza. Ha az első szótagi alternációt sikerül kiküszöbölni, akkor a második szótagi automatikusan eliminálódik.

kejma, kejmä od. *kej(e)-ma, kej(e)-mä* 'Brunst, Balz' fp

Finn. ? *kiima* 'Brunst, Brunft', *kiimaa-* 'sich paaren, brünstig sein', ? *kiivas* (Gen. *kiivaan*) 'heftig, hitzig, leidenschaftlich, eifrig; schnell, eilig'

Olon. *kiimu* 'kiima; Brunst; lintujen soidin; Balz der Vögel'

Est. *kiim* (Gen. *kiima*) 'Begierde, Geschlechtstrieb, Brunst, Gailheit', ? *kiivas* (Gen. *kiiva*) 'eifersüchtig'

- Lapp. ? N *giei' bme -im-* 'mating season of bitch, female cat or beast of prey',
giei' bmâ- -im- 'mate, pair; be in season', L *kei' mē* 'Laufzeit, Paarungszeit',
käi' ma- 'in Brunst sein'
- Wotj. ?? [? S *kemž-*, J *kenž-* 'anfangen zu brennen, Feuer fangen, sich entzünden',
 G *kenžî-*]
- Syrj. ? Ud. *kam* 'Balz, Balzzeit, Balzplatz']

A finnségi és a lapp folytatók egyértelműen *a*-ra utalnak. A permiekben a végmagánhangzó lekopott.

níða-, *níðä-* od. *níðä-*, *níðä-* 'befestigen, heften, binden' FW

- Finn. *nito-* 'heften, binden'
- Est. *nidu-* 'binden, umbinden, bewickeln'
- Lapp. N *njâððe- -ð-* 'tack or lash on, tack or lash together; join together by
 tacking or sawing (skin straps etc.); fasten (scythe) on the handle', L *njatē-*
 'mit einigen wenigen weiten Stichen zusammennähen, (zusammen)heften',
 K T *nāDðe-*, Kld. *nāDðe-*, Ko. Not. *nāDðe-* 'binden (mit einer Wurzelfaser),
 nähen (Kld.)'
- Mord. E *néða-*, *náða-* 'sich an etwas anklammern, sich anhängen', E *néta-*, *náta-*
 'anfügen, aufreihen, umbinden, mit Stricken befestigen', M *néða-* 'zusammenbinden (nacheinander), anheften, anreihen, aufreihen, umbinden'

Minden idetartozó alak veláris végmagánhangzóra utal.

További második szótagi alternatív alakok:

wonke/a 'Höhle, Grube' U

- Finn. *onkalo* 'tiefe Höhlung, Kluft, Schlucht, Vertiefung', (dial.) *ongahta-* 'tulla
 ontoksi; hohl werden', *ongerta-* 'kovertaa; (aus)höhlen'
- Est. *unk* (Gen. *unga*) 'Dachsparre', *ongas* (Gen. *onka*), *ungas* (Gen. *unka*)
 'Rauchloch unter der Spitze des Giebels (an Bauerhäusern)'
- Lapp. N *vuoggo* 'antrium, in quo mus sylvestris tegit; tugurium', K T *viõñka*, Kld.
vuõñk 'Höhle (des Fuchses), Ko. Not. *vüõgk^A* 'Höhle'
- Ostj. Trj. *wõnk*, DN *wonχ*, O *onk* 'Höhle, Grube (eines Tieres) (Trj. O), Grube,
 Lager des Bären (DN)', (218) V *wāñkə* 'Lager, Bau (des Bären, Fuchses, Zobel-
 bels)', DN *wāñχə* 'Grab; Vertiefung (im Boden eines Sees)'
- Wog. TJ *wāñkā*, KU *wōñχə*, P *wonkə*, So. *wōñχə* 'Grube, Grab'
- Jur. O Nj. *wāñk* 'Grube, Grab (O Nj.)', Höhle des Wildes (Nj.)'
- Jen. *bággo* 'Grube'
- Twg. *bánka* 'Grube, Nest'
- Selk. Ke. Ča. OO *qoqqa* 'eine kleine Grube, kleine gegrabene Grube'

Szükségtelen a második szótagi *e* feltevése. A lapp végmagánhangzók is származhatnak *a*-ból. Az ós-obiugorban és az ósszamojédban is veláris magánhangzó állt a szó végén (lásd Honti 1982: 195 *wōñkā*, illetve Janhunen 1977: 171 *wāñkâ*).

kočka (kočke) 'Ecke, Winkel'

- Finn. ? [*kotkas* (Gen. *kotkaksen*) 'gebogenes od. genietetes Ende eines Nagels'; *kotkaa-* 'nieten, vernieten, biegen, krümmen, krumm biegen, umbiegen'
 Weps. *kotšk* 'nurkkaus, soppi; Ecke, Winkel']
 Mord. ? E *kočkaŕa*, M *kočkära* 'Ferse', M *kočkeŕä* Ferse, Eckeisen des Pfluges'
 Szükségtelen az *e*-s variáns, mivel a mordvin szavak második szótagi magánhangzói is visszamehetnek *a*-ra.

pire (~ pirä) 'Kreis; Ring; umgeben, umgrenzen' FW, ?u

- Finn. *piiri* (Gen. *piirin*) 'Kreis, Zirkel, Ring; Gebiet, Bereich, Sphäre, Region, Zone'
 Est. *piir* (Gen. *piiri, piire*) 'Umkreis, Grenze, Umriß, Einkreisung, Umweg, Bogen'
 Lapp. N *birrä* (Postp.) 'round; though (time); (Präp.) round, all round; close (densely) (Postp.) concerning, about; (Adv.) round, around', L *pirra*, K (1483) T Kld. Not. *pírr*, A *pir* (Adv. und Präp.) 'herum, um'
 Mord. E *pire*, M *peŕä* 'eingezäunter Platz, E *piŕa-*, *peŕa-*, *piŕi-* 'zäunen, einzäunen, umringen', E *peŕt*, M *peŕf* 'um'
 Selk. ? [TaU *püre* 'Ring', Ke. *pyr* 'Kreis; rund', Ty. *pörök* id.
 Kam. *pjeri* 'ringsum, um']

Az összes idesorolt alak származhat *e*-ből. Az UEW itt alkalmazott jelölésmódja mintha arra utalna, hogy a szótár tényleges alapnyelvi alternációval számol ebben a szóban. Erre azonban semmi bizonyíték nincs.

kipše (küpsä) 'reif; reif werden, reifen' FP

- Finn. *kypsä*, (dial.) *kypsi* (Gen. *kypsen*) 'reif, gar', *kypsy-* 'reifen, reif, gar werden, Reife gelangen, durchgebacken werden'
 Lüd. *küpš*, *-psi*, *-psi* 'kypsä; reif, gar'
 Weps. *küps* (Gen. *küpsan*)
 Est. *küps* (Gen. *küpsa*) 'gar; weich; reif, zeitig, fertig', *küps* (Gen. *küpsa*) 'Rösten, Backen, Braten, Reifen', *küpse-* 'gar, reif werden'
 Lapp. ? I *koṕšq-* 'kypsyä; reifen'
 Wotj. S K *kišmal-* 'reifen, reif werden', G *kišmal-* 'reifen'
 Syrj. S *kišmi-*, PO *kišmi-* 'reif werden (S PO); reifen (S)'

Ha a finn és az észti *e* tövű alakok az eredetiek, akkor az *ä*-s alak feltevése felesleges. Itt jegyezzük meg, hogy szerintünk az első szótagban FP *ü*-t kell feltenni. Egyértelműen erre utalnak az idetartozó finnségi és lapp szavak. A permi szavak *i*-je az eredeti *ü* szabályos őspერი folytatójából (*i*) keletkezett a palatális környezet hatására.

süskä- (~ süske-) 'stossen, schubsen' FW

- Finn. *sysää-* 'stoßen, schubsen, schuppen, einem einen Schubs geben, knuffen, puffen', *ysi-* 'knuffen, puffen, stoßen, schubsen'
 Est. *süska-*, *suska-*, S *tsuska-* 'stechen, stecken, stochern, stoßen'

- Liv. *siskā-, süškā-* 'stechen'
 Lapp. N *sâs'ykâ- ~ sâs'yke- ~ -sk-* 'rub oneself against, move up and down', L *saska-* 'springen, ein weibliches Tier bespringen, besteigen aus dem Stande, mit beiden Beinen (zugleich) (ab)springen'
 Tscher. KB *šăškâ-*, U M *šüşka-* 'einstecken, einstopfen, einpressen, hineinquetschen, hineindrängen; die Wandritze mit Moos dichten', B *šüşkeðe-* 'dichten, abdichten'

A lapp szavak tövégi magánhangzója is származhat *ä*-ből.

čaw3 (čapa) 'sauer; sauer werden' UG ? fu

- Finn. ? *hapan* (Gen. *happamen*) 'sauer', *happo* 'Säure', *happane-* 'sauer werden; sauern'
 Est. ? *hape* (Gen. *happe*) 'Säuerung, Säuerungsmittel', *hapne* (Gen. *hapse*) 'sauer; Säure', *happu* id.
 Mord. ? E *čapamo*, M *šapama* 'sauer', E *čapaks*, M *šapaks* 'Teig'
 Tscher. ? KB *šapâ* 'sauer', B *šowo* 'Kwas'
 Ostj. Vj. *čëy-*, O *suw-* 'sauer werden, gären (der Teig)', Kaz. *šűw* 'Teig, Vorteig'
 Wog. KU *šõym* 'muffig (vom Mehl)', LU *šëw-*, LO *šâw-* 'säuern'
 Ung. *savanyú* 'sauer', *savó* 'Molken, Käsewasser', ? *sóska* 'Sauerampfer', (altung.) *sósul* : *megsósul* 'sauer werden', ? (dial.) *sóstej* 'sauermilch' (*tej* 'Milch')

A második változat elé oda lehetett volna írni, hogy „ha a finnségi, a mordvin és a cseremisiz szavak idetartoznak”. Ugyanis *čapa* alak csak ebben az esetben rekonstruálható. Itt tehát a két alak két különböző alapnyelvbe tartozhat, vagyis nem alternációról van szó, hanem fu *čapa* > UG *čawa* fejlődéssel számolhatunk. A tövégi magánhangzó bizonyára az ugor alapnyelvben is *a* volt.

par3, por3 (parwa, porwa) 'Haufen, Gruppe' u

- Finn. ? [*parvi* (Gen. *parven*) 'Schwarm, Schar, Horde, Rudel, Rotte, Menge; Stallboden, Boden, Dachraum', (dial.) *parva* 'Schwarm, Schar', (dial.) *parvi-* 'schwarmweise schwimmen (insbesondere Fische), sich scharen'
 Karj. *parvi* 'parvi (kaloja); Fischeschwarm'
 Est. *parv* (Gen. *parve*) 'Schar, Gesellschaft, Partie, Schwarm, Gruppe, Flug (Vogel); Fähre, Prahme'
 Wotj. ? [S *pur* 'Floß, Holzfloß; Prahm, Fähre'
 Syrj. S *pur* id., V S *bi-pur* 'offener Herd in der linken Türecke im Vorzimmer der Badestube (V), Reste des Lagerfeuers (S), Scheiterhaufen' (*bi* 'Feuer')
 Ostj. V DN *pārā* 'Herde (V), Schwarm (V DN)', Kaz. *pör* '(schwimmender Wasservogel-, Gänse-, Enten-)schwarm, Menge', ? V *pārā*, DN O *pār* 'Flotte od. Schwimmer (aus Holz) am Netz, Holz-, Balkenfloß (DN), Floß (V O)'
 Wog. Tj *parā•*, P *pōrā*, So. *pōra* 'Floß, Fähre', KU *pōrxt-* 'zwei Boote zu einem Floß zusammenbinden']

- Jur. ? [O *pāri* 'Pritsche mit vier Beinen zum Aufbewahren von Gegenständen'
 Jen. *pare*
 Twg. *hori*
 Selk. TaU *pōre* 'Holzgerüst (bisweilen mit Dach versehen) auf vier Füßen zum
 Aufbewahren von Lebensmitteln usw., KeO *püöre* 'der große Bär', Ty. *pōr*
 'Schuppen, Vorratskammer'
 Kam. *pari* : *p.-kijnžigej* 'der große Bär' (*k.* 'Stern')]

Ehhez az etimológiához több megjegyzés is kívánkozik. 1. Ez nemcsak bizonyta-
 lan uráli, hanem biztos finnugor etimológia is, mert az UEW szerint a *permi* és az
 obi-ugor tagok biztosan összetartoznak. 2. A zárójelben álló alapalakok elé oda le-
 hetett volna írni, hogy „ha a finnségi szavak idetartoznak”. 3. Honti ősi-obiugor re-
 konstrukciója alapján (1982: 178 *pōrā*) szövegi *a* rekonstruálható akkor is, ha a finn-
 ségi szavak nem tartoznak ide.

sak3 (≤ *sakka*) 'dicht, dick' FP

- Finn. ? [*sakea* 'dick, dickflüssig; dicht, gedrängt; sämig; trüb', *sakka* 'Bodensatz,
 Rückstand, Niederschlag, Abschaum, Auswurf', *sako* 'das Dicke in einer
 Flüssigkeit, Bodensatz'
 Est. *sage* (Gen. *sageda*, *sage*, *sake*) 'dick; dicht; das Dicke, Bodensatz', *sago* (Gen.
sao) 'Bodensatz'
 Lapp. N *suokkād* 'thick (of fluid and semi-fluid things); thick, dense, thickly-
 growing', L *suohkat*, (Attr.) *suohkkis* 'dick, dick-, zähflüssig, dicht; dicht be-
 haart; eng geschlossen; allgemein od. häufig vorkommend), Rentier mit
 reich verzweigtem Geweih, K (934) T *sikkít*, Kld. *sakkeð*, Not. *suohked*
 'dicht, dick']
 Tscher.? [KB U *šukā*, U B *šuko* 'viel (KB U B) lange (B)']
 Syrj. S P *suk* 'dicht, (von Flüssigkeiten) dick; Bodensatz', PO *suk* 'dicht, dickflüssig']

Az alapnyelvi változatok a mai folytatókon alapulnak. Az UEW ezzel kapcsolat-
 ban azt írja, hogy a *kk*, melyre egyes finn, továbbá a cseremiszi és a zürjén szóbeljei
 mássalhangzók visszamennek, a FP korban történt emphatikus gemináció eredmé-
 nye. Erre azonban nincs bizonyíték. A folytatók alapján a FP-re *sakka* alak rekonst-
 ruálható. A *sake* változat a korai közfinnben alakulhatott ki. Ebben a szövegi *3* a
 finn, az észti és a lapp adatok alapján *e*-re változtatható. Tehát csak korai közfinnben
 számolhatunk *ke* ~ *kka* alternációval.

sals (*sala*) 'Salz' FP

- Finn. ? [*suola* 'Salz; (dial.) *suolaheinä*; Ampfer; Rumex', *suolaheinä* 'Ampfer; Ru-
 mex'
 Est. *sool* (Gen. *soola*)]
 Mord. E M *sal*
 Tscher. ? *-cal*, *-čal* : J P JO *šančal*, V *sančal*, Ě *šönčal*, M *sönčal*, B *šönčal*

Wotj. S *sīlal*, K *sālal*, G *sīlal*, *slal*

Syrj. S *sol*, SO *sol*, P *sov*, PO *sul*

A zárójeles alak elé lehetett volna írni: „ha a finn szó idetartozik”.

kađwa (*kađw3*) 'Weibchen, weiblich' FU

Lapp. N *gađfe* 'mustela erminea femina', Ko. Suonikylä *kä²p̄f^E*, Not. *kä²f̄p^E*, Kld. *käp̄f^E* 'Weibchen eines kleineren Pelz (S auch: Raub-)tieres'

Ostj. V *kōjəŋ*, DN *kěj*, Kaz. *kej* 'Weibchen (bes. vom Zobel, Fuchs)'

Wog. *kālšēs* 'Wolfsweibchen' (*šēs* 'Wolf'), So. *kālsōwər* 'Häsin' (*sōwər* 'Hase');

Ung. *hölgy* 'Dame; (altung.) Braut, Liebste; Hermelin'

A lapp szóvégi *e* alapján az alapnyelvi szóvégi magánhangzó csak *a* lehetett. A zárójeles alak *3*-je mindenképpen téves. Ebben a szóban elméletileg is csak *a* vagy *e* állhatott a szó végén, hiszen az *ä* csak palatális magánhangzók után volt lehetséges.

mura (*mur3*) 'Stück, Krümchen; zerbröckeln, zerbrechen (tr. intr.)' U

Finn. *murakka* 'mör, lucker; mürbe, locker', *murea* 'locker, bröcklich', *murene-* 'sich zerbröckeln', *muru* 'Stückchen, Brocken', *murta-* 'biegend brechen, zerbrechen'

Est. *mure* (Gen. *mureda*) 'brüchig, bröckelig, zerreiblich, mürbe, rösch', *murenda-* 'mürbe machen, zerkrümmeln, zerbröckeln'

Lapp. ? N *moarrâ- -r-* 'break to pieces (ice or frozen surface of snow...)', *morrē -r-* 'crumb, little bit (e. g. bread)', L *muor³hka-* 'morsch, spröde, brüchig werden'

Ostj. V *mōrij-*, DN *morəj-*, O *mari-* 'bersten, zerbrechen (intr.)'

Wog. KU *mor-*, So. *mur-* 'murtua', KU *morl-*, So. *murl-* 'murtua'

Ung. *mar-* 'beißen, nagen; (Säure) ätzen, zerfressen; (Technik) fräsen', ? (dial.) *mart* 'Ufer, Strand', *morzsa* 'Krümchen, Brösel, Brosam', *morzsol-* 'bröckeln, bröseln; (Mais) körnen, abkörnen'

Jur. O *mardā-* 'durchbrechen, zerbrechen (tr.)', *mardo-* id. (intr.)

Jen. Ch. *mođei?*-, B *morei-* 'zerbrechen (intr.)', Ch. *mođe?*-, B *more?*e- id. (tr.)

Twg. *marú?*á- id. (intr.), *maru?*á- id. (intr.)

Selk. NP *morru* 'Stück, Bissen', *morna-* 'zerschlagen, zerbrechen', TaM *murālta-* 'murentaa; zerkrümmeln, zerbröckeln', Ty. *morena-*, *morel-* 'brechen, knicken'

Kam. *bərujdābə-* 'brechen, sprengen, zerbrechen'

Az előző magyarázatban kifejtett érvek alapján *3* helyett itt is *e*-t kell rekonstruálni. A finn és a lapp kettős alakok miatt nem lehet pontosan meghatározni a szóvégi magánhangzó minőségét. Az összamojédra rekonstruálható *â* (vö. Janhunen 1977: 87) inkább veláris előzményre utal.

ala-ma (*al3-m3*) 'Einlage im Scuh (aus Heu), Unterstreu' Ug.

Ostj. Trj. *īlām* 'Einlage im Schuh (aus festem Heu), Brandsohle', DN *itām*, Kaz. *īlām* 'Einlage im Schuh (aus Heu, Filz)'

Ung. *alom* (Akk. *almot*) 'Unterstreu'

Az *z* használata az előzőekben kifejtett érvek alapján itt sem indokolt. A második szótagi magánhangzó valószínűleg veláris volt.

śal3 (*śada*, *sal3*) 'Band, Streifen; ? binden' fu (u, UG.)

Tscher. ? *šol* : U B *kit-š*. 'Armband (U), Armring (B)'

Ostj. V *sälə* 'Bauchgurt (des Rentiers), den Zugriemen tragender Riemen über dem Rücken des Rentiers', Kam. *sätə* 'um eine Rindenschachtel genähter Verstärkungs »gürtel« aus Birkenrinde (keine Rute)', Kaz. *söλ* : *söλ keλ* 'Bauchgurt des Rentiers' (*keλ* 'Seil')

Ung. *szalag* 'Band, Streifen'

Jur. ?[O *šārā-* 'binden; stricken (z.B. ein Netz); anseilen, fesseln (einen Gefangenen)']

Jen. Ch. *seđa-*, B *sera-* 'anbinden'

Twg. *saruza-*

Selk. Ta. Ke. *saara-*, N *hára-*, *háara-*

Mint a szócikkhez fűzött magyarázatból megtudjuk, az UEW szerint a finnugor alapnyelvre szóbeljei *l*, az urálira *δ* rekonstruálható. Vagyis az első alak finnugor, a második uráli, a harmadik pedig ugor. Tehát itt sincs szó valódi alternációról, hiszen a különböző alakok különböző alapnyelvekből származnak. Kapcsolatuk jelölésére talán lehetett volna nyilat használni. Ami a szóvégi magánhangzót illeti, ha az uráliban *a* volt, akkor a finnugorban és az ugorban is *a* lehetett. Erre utal a magyar *szalag* második *a*-ja is.

omena ~ *om3r3* 'Apfel' fw

Finn. ? *omena* 'Apfel'

Est. *ōun* (Gen. *ōuna*), (dial.) *ubin*, *upin*, *upo*, *upu*, *uwin* 'id., Kartoffel', (dial.) *omin* (Gen. *omina*) 'Pferdeapfel'

Liv. *umār* 'Apfel']

Mord. ? E *umarí* 'Apfel, Frucht', ? M *marí* 'Apfel, (in Zusammensetzungen, auch E) Beere'

Az idesorolt szavak etimológiája bonyolult problémákat vet fel. Ezek megoldására nincs javaslatunk, az azonban biztosnak látszik, hogy a második szótagban *z* helyett *a*-t kell feltenni a második alakban.

paše- (*poš3-*) 'wachsen; sprossen'

Tscher. KB *paše-*, U *poše-* 'sich fortpflanzen, sich vermehren, stark zunehmen'

Wotj. S *pušji-* 'sprossen, hervorwachen, Zweige treiben, sich bestauden, sich bestocken', *pušjet* 'Sproß, Sprößling, neuer Wuchs od. Zweig', G *pušji-*, J *pušji-* 'stark und dicht wachen, sich stauden'

Syrj. *pušji-* 'wachsen, keimen, sprossen', Skr. SM *pušjed*, VU *pušjeg* 'Trieb, Sposs, Jungwald'

A cseremis adatok alapján indokolatlan a szóvégi *z* feltevése.

*luw*3 (*luyə*) 'Pferd' UG

Ostj. V *loy*, DN *táw*, O *law* 'Pferd'

Wog. TJ *low*, KU *lo*, P So. *luw*

Ung. *ló* (Akk. *lovat*, dial. *lo*, *lu lú*)

A szóvégi *ə* talán sajtóhiba. Valószínűnek tartjuk, hogy a szóvégi magánhangzó *a* volt.

3. Szókezdő mássalhangzók

Az előzőhöz hasonlóan ebben a csoportban is kevés az UEW-ben alternációt mutató alak: 7 típusban 26 szó. Ez itt nem a lehetőségek kis számával magyarázható, hiszen néhány kivételtől (*δ*, *γ*, *η*) eltekintve minden alapszó mássalhangzó állhatott szókezdő helyzetben. Igaz, ebben a helyzetben mássalhangzó-kapcsolatok nem állhattak. Az alternáló alakok kis számát feltehetőleg az okozza, hogy a szókezdő mássalhangzók, a kommunikációban játszott fontosabb szerepük miatt kevésbé voltak hajlamosak a változásra, tehát jobban megőrződtek, és ezért többnyire egyértelműen rekonstruálhatók.

A *j* az egyetlen mássalhangzó, amely szókezdő helyzetben hanghiánnyal alternál az UEW szerint.

jikä (*ikä*) 'Alter, Jahr' FU

Finn. *ikä* 'Lebensalter, Zeitalter' (> lapp. N *ákke*, K Kld. *a,kk*, T *a,kke*)

Est. *iga* (Gen. *ea*)

Lapp. N *jákke* -g- 'year', L *jahkē*, K (464) T *jikke*, Kld. *ékk*, *é,kk*, Not. *éhk*

Mord. E *ije*

Tscher. KB U *i*, B *ij*

Ung. *év* (altung. *é*) 'id.; (altung.) Alter'

(*j*)*ip*3 'Eule, Uhu' FU

Finn. *hyypiä*, *hyypiö*, (SKES) *hypiä*, *hyytiä*, *huuppo*, *hauppo* 'uv, berguv; Uhu (Strix bubo)'

Est. *hüüp* (Gen. *hüübi*), *hüüpel* (Gen. *hüüpli*) 'Rohrdommel (Botaurus stellaris)'

Lapp. *jipp* 'berguv; Uhu (Strix bubo)', Wfs. *jiɔpɛ* 'eine graubraune Eule, Horneule', Ko. *ɛɔppi* 'Strix bubo'

Ostj. V *jěwəy*, DN *jěpə* 'Uhu', O *jipi* 'Eule'

Wog. TJ *jäpəw*, KU *jipəj*, P So. *jipiy* 'Eule'

(*j*)*iša* 'Haut' FP

Finn. (dial.) *iha* 'froh, fröhlich, munter', (dial.) *ihaa*- 'froh sein, sich (er)freuen, bewundern; zuschauen, besehen, betrachten, besichtigen, sich nach etw.

- sehnen', *ihala* 'hell, schön', *ihana* 'herrlich, entzückend, hold; lieblich, süß; wunderbar', *iho* 'Haut; Haut-, Gesichtsfarbe, Teint' (altfinn.) *ihoitse-* 'ikävöidä, kaivata, halata; ersehnen, sich nach etwas sehnen, wünschen', *ihokas* 'mit guter Haut'
- Est. *iha* 'Verlangen', *ihalda-* 'begehren, trachten, Verlangen haben', *ihu* 'Leib'
- Lapp. N *ásse -s-* 'back of skins or furs', *álbmē-á.* 'the vault of heaven', L *assē* 'die Fleischseite (Aasseite) einer Haut; Haut des Menschen', Wfs. (478) *jissieo* 'die Haarseite eines Felles'
- Mord. E *jožo*, M *jož*, *joža* 'die äußere Haut; Oberfläche'
- Tscher. KB *juž* : *j.-wət* 'das Wasser, welches sich in der Schwiele sammelt' (*wət* 'Wasser')
- Syrj. S *ež*, I *ēž* 'Hautteil des Felles (nicht Haare) (S), die innere (nicht behaarte) Seite der Haut (I)', Lu. *jen-ež* 'Himmel' (*jen* 'Gott, Himmel')

(j)šk₃ ~ (j)šy₃ u

- Tscher.? KB *iyə*, U B *iye* 'Junges (von Tieren) (KB U B), Kind (U)'
- Ostj. ? O *jiχ* 'Sohn'
- Selk. ? [Ta. Ke. N *ii*, N *i*, *í*, Tur. *ija*•
- Taig. *Tigexi*]

Ezekhez az alábbi megjegyzések kíváncsoknak: 1. Indokolatlanul következetlen az alternatív alapalakok jelölése. 2. Az utolsó szóban az idesorolt mai adatok alapján, a többi itt felsorolt szó analógiájára *ji* szókezdetet kellene rekonstruálni. 3. Ezekben az etimológiákban valószínűleg szókezdő *ji* hangkapcsolattal számolhatunk, amelyből egyes nyelvekben lekopott az *i*-vel közeli rokonságban álló *j*. Sokkal kevésbé valószínű az a feltevés, hogy a ma *j*-vel kezdődő alakokban jelent volna meg egy protektikus mássalhangzó. Arra sincs meggyőző bizonyíték, hogy az alapnyelvben *ji* ~ *i* alternáció létezett volna szókezdő helyzetben. Véleményünket talán alátámasztja, hogy magában az UEW-ben is van két olyan alapalak (*jít₃/jít₃* 'Abend, Nacht' U és *jimä/jimälä* 'Malz, süsser Teig aus Malz, süss' FP), amelyeknél a szótár nem tüntet fel alternációt, nyilván azért, mert úgy véli, hogy ezeknek a szavaknak egyes nyelvekben jelentkező *j* nélküli folytatói másodlagosak.

A következő csoportba a **palatalizált ~ nem palatalizált** alternációt mutató alapalakokat soroltuk.

ličs- (*ličs-*) 'drücken, pressen' fp

- Finn. ? [*litsaa-*, *litso-* 'quetschen, klemmen, pressen, drücken, verwunden; drängen'
- Karj. *liččoa-*, *ličkoa-* 'klemmen, drängen, drücken, packen, zwingen'
- Est. *litsu-* 'pressen, drücken, drängen', *litse* 'Druck, Presse']
- Tscher. ? JU *lazârte-*, C B *lâzârte-*, M *lâzârte-* 'zerdrücken, quetschen'
- Syrj. ? S P *lički-* 'drücken, pressen'

A kettős alternáció problémája megoldódik, ha *licz*- alpalakot teszünk fel, és a zürjénben az *i* hatására bekövetkezett *l > l'* palatalizációval számolunk. A *é*-nek lehet a finnben *ts* folytatója.

nine (*ñine*) 'Bast, Lindenbast' FP

Finn. *niini* (Gen. *niinen*) 'Bast', *niinipuu* 'Linde'

Est. *niin* (Gen. *niine*) 'Bast, Lindenbast'

Tscher. KB *ni*, U *ni* 'Lindenbast (von jungen Linden)', B *nij* 'Rinde des jungen Lindenbaums'

Wotj. S K G *niin* 'Lindenbast', S K *niin-pu* 'Linde'

Syrj. S P PO *niin* (S *niinm-*) 'Bast, Lindenbast', P *niin-pu* 'junge Linde'

A permi és a cseremiszi *n* esetében ugyan szóba jöhet másodlagos palatalizáció is az *i* hatására, de szerintünk egyszerűbb azt feltenni, hogy a szókezdő mássalhangzó eredetileg is palatális volt.

norja ~ *ñorja* 'biegsam, geschmeidig, weich' FW

Finn. *norja*, (SKES dial.) *norea* 'biegsam, elastisch, schmiegsam, geschmeidig; weich'

Lapp. ? N *njuorâs -rr-* ~ *njuorrâ* (attr.) 'soft, not woody yet (of plants), not yet hard and insensitive (of reindeer antlers)', L *njuoras* ~ *njuorra* 'zart, weich, unverhärtet, frisch (von Gemüse); weich(lich), empfindlich (bes. Von Kindern)', K Ko. P *ñuorâs* 'schwach, zart', N *njuorrâ- -r-* 'become gentle, weak, in the limbs, be weakened, tired out; become moved, touched; begin to feel pity', K P *ñuorrv-* 'müde werden, schwach werden'

Tscher. KB *nörä*, U *nörö* 'biegsam, geschmeidig'

Ha a lapp szó idetartozik, akkor palatalizált szókezdő mássalhangzót **kell** feltennünk.

neljä (*neljä*) 'vier' FU

Finn. *neljä* 'vier'

Est. *neli* (Gen. *nelja*)

Lapp. N *njel'ljě -llj-*, L *niel'ja*, K T *nielje*, Kld. *nielj*, Not. *nelj*, A *nel'*

Mord. E *ñile*, M *ñilä*

Tscher. KB *näl*, U B *näl*

Wotj. S *ñijl*, K *ñul*, J *ñil*, G *ñul'*

Syrj. S P *ñol*, PO *nuł*, *ñul'*

Ostj. V *ñěla*, DN *ñěta*, O *ñil*

Wog. TJ *ñil̄•*, KU *ñila*, P *ñilä*, So. *ñila*

Ung. *négy* id., *négyedik* 'vierte', *negyven* 'vierzig'

Az UEW-hez hasonlóan mi is valószínűbbnek tartjuk a palatalizált szókezdetet, és nem látjuk indokoltnak a szókezdő *n* feltevést. A számunkra legnagyobb problémát jelentő magyar *n* talán a *gy* hatására bekövetkezett disszimiláció eredménye.

- säs3-* od. *šäs3-* 'reissen, aus-, herausziehen' fp
 Mord. ? E *šeže-*, M *šäže-* 'reißen, abreißen, zerreißen'
 Syryj. ? Lu. Le. Ud. *se-* 'ausziehen, herausziehen (z. B. einen Zahn), ausreißen, abreißen'

Valószínűbb, hogy a mordvinban történt palatalizáció. Tehát a második alak tör-lendő.

Néhány további eset:

- čšjm3* (*ššjm3*) '?Leistengegend, ?Weiche, ?Kreuz' fu
 Lapp. ? K T *ššjms* (Gen. *-mizi*) 'Weiche'
 Ostj. ? DN *sšjam* : s. *jät numpe* 'Stelle über den Weichen, Taille?', Kr. *sojam, ššjam* : s. *jät* 'Taille (ringsum), Vorderseite der Taille', Kaz. *sojam* 'Leistengegend, Kreuz'

Az UEW véleményétől eltérően a lapp *š* nem tekinthető a *č* szabályos folytatójának, az mindenképpen szabálytalan. Az osztják *s* miatt a szókezdő *š* valószínűbb.

- šar3* (~ *čar3*) 'Dreck, Scheisse, Kot; scheissen' FU
 Mord. E *šeřne-*, *šärni-*, M *šärne-*, *šeřne-*, *šarondo-*, *šäreńde-* 'schießen'
 Tscher. KB *šar*, U *šur* 'Scheiße, Dreck, Kot', B *šur* 'Scheiße, Mist', KB *šara-*, U *šora-* 'schießen; besudeln', B *šora-* 'schießen, misten'
 Ostj. Ni. Kaz. *šor* 'Kot (des Ren- od. Elentiers) (Ni.), apfelförmiger Kot, Mist (auch vom Menschen) (Kaz.)'
 Ung. *šzar* 'Dreck, Scheiße', *šzar-* 'schießen'

A szókezdő affrikáta feltevése indokolatlan, az osztják *š* lehet a szibiláns folytatója is.

- lšm3* od. *đšm3* 'kleine Fliege od. Mücke' FU
 Tscher. ? KB *lšme*, J *lšmej*, M *lumij*, B *lume* 'eine sehr kleine Fliege'
 Wotj. G J MU *lum* 'sehr kleine, gelbliche Fliege (G), Bremse (J MU)
 Wog. KU *lomaj*, KM *lšmaj*, P *lamaj*, P *lomaj*, So. *lamaj*, So. *lšmuj* 'Mücke'
 Egyik mai nyelvi adat sem indokolja a szókezdő *đ* feltevését.

4. Szóbelseji mássalhangzók

Ez a második legnagyobb csoport, az idetartozó 166 eset 36 típusba sorolható. Ezek között vannak viszonylag gyakoriak, például a *k ~ γ* alternációt mutató esetek száma 17, az *ńč ~ ń* típusúaké 21, az *nč ~ n* típusúaké 20. A legtöbb típusba azonban csak egy-két etimológia tartozik. A szóbelseji mássalhangzók tekintetében alternáló alapalakok száma relatíve alacsony, alig valamivel több, mint az UEW összes szó-

cikkének 8%-a.¹⁵ Jelentősen felülmúlja azonban a szókezdő mássalhangzók alternációinak számát. Ennek oka, hogy szó belsejében eleve többféle mássalhangzó állhatott, mint szókezdő helyzetben, továbbá, hogy ebben a pozícióban a mássalhangzó-kapcsolatok számtalan típusa is előfordulhatott, növelve ezzel a variációs lehetőségeket.¹⁶

Az eddig követett gyakorlatnak megfelelően itt is csak azokkal az esetekkel foglalkozunk, amelyekben javaslatunk van az alternáció kiküszöbölésére. A gyakoribb típusok esetében az ilyenek közül is csak néhány jellemző példát mutatunk be.

Az idetartozó eseteknek majdnem a harmadát teszik ki a nazálisokkal kapcsolatos alternációk. Áttekintésünket ezekkel kezdjük.

čonča ~ čoča 'Floh' FU

Finn. dial. *sonsar, sonsari* (Gen. *sonsaren*) 'Floh'

Olon. *tšondžoi, -uoi, tšontšoi*

Lüd. *sooʒar, tšondžoi*

Weps. *son^dzar, sonzar, -r, sooʒar, -r*

Liv. *sięzâr*

Mord. E *čičav, čučav*, M *šičav*

Tscher. KB *šuršâ*, U B *šuršo*

Ostj. V *čuңč*, DN *čüңč*, O *sus*

Wog. TJ *šoš*, KU *šonš*, P *šuš*, So. *sus*

A jelölésmódból ítélve az UEW itt és a hasonló esetekben tényleges alapnyelvi alternációt feltételez. Területi (nyelvjárási) alternáció nem jöhet szóba, mert hol az egyik, hol a másik nyelv utal *n*-es alakra. Szabad alternáció feltevése esetében a folytatókban mutatkozó kettősséget minden bizonyíték nélkül az alapnyelvre visszük vissza.¹⁷ Ezért mi inkább az *n*-es változatot tesszük fel. Egyrészt azért, mert a mordvin a statisztika tanúsága szerint csak az esetek felében mutat *n*-es alakot, a csere-misz adatok pedig indifferensek, másrészt kézenfekvőbb az a feltevés, hogy az eredeti *n* egyes nyelvekben eltűnt, mint az, hogy egyes nyelvekben párhuzamos fejlődés eredményeként megjelent.¹⁸

¹⁵ Az alacsony százalékos arány azt mutatja, hogy a szóbelseji mássalhangzók az esetek óriási többségében egyértelműen és megbízhatóan rekonstruálhatók.

¹⁶ A „sárga könyvben”, amely csak a biztos U/FU etimológiák hangmegfelelési statisztikáját tartalmazza, 72-féle mássalhangzó-kapcsolat adatai szerepelnek (Csúcs–Honti–Salánki–Varga 1991: 238).

¹⁷ Az UEW-ben 5 olyan etimológia van *nč*-vel, amelyek esetében a szótár sem tesz fel alternatív alakot. Ez a tény is a szabad alternáció feltevése ellen szól.

¹⁸ Ezzel a nazális + affrikáta kapcsolatok problémáját természetesen nem tekintjük lezárt-nak. Feltétlenül további kutatásokra van szükség.

kenčz- (~ *kečz-*) 'suchen' FU

- Tscher. KB *kəčälä-*, U *kəčala-*, M *kičala-* 'suchen', B *kəčala-* 'id.; raten'
 Wotj. S *kučk-*, K *kušk-* 'suchen, durchsuchen, stöbern, spähen', G *kučkŕ-* 'suchen'
 Syrj. P *košši-*, *košji-* 'id., aufsuchen', PO *košši-* 'suchen'
 Ostj. V DN *kěnc-*, O *kās-* 'suchen'
 Wog. TJ *kānš•-*, *kāš•-* 'beten', KU P *kinš-*, So. *kins-* 'jagen, Jagd treiben, suchen, beten'

Az obi-ugor adatok alapján *n*-es alak rekonstruálható, a *permi* és a *cseremiszi* alakok indifferensek.

končz (*kančz*) ~ *kočz* (*kačz*) 'Stickerei, Muster, Buntheit; Striche ziehen, stricken, zeichnen' FU

- Wotj. S *kučo*, K *kəčo* 'buntes, scheckiges (Pferd)', J *kučo*, Uf. *kŕčo* 'bunt, scheckig (J Uf.), Buntheit (J)'
 Syrj. *koč* : *šera-koč* 'Fleck (auf Tierfellen)', *šera koča* 'bunt gefleckt', I *kuča* 'pockennarbig'
 Ostj. V *kānčə* 'Muster, Stickerei', DN *χānč* 'id.; Brief', O *χānsi* 'Stickerei, Ornament; Schrift', (OL 44) V *kānč-*, DN *χānč-*, O *χās-* 'bunt machen; schreiben'
 Wog. TJ P *kanš-* 'schreiben', N *χans-* 'id., malen, zeichnen', T *khānšā•ŋ* 'bunt', N *χansä* 'Stickerei' N *χasyat-* 'hingezeichnet werden'

Ebben és a következő etimológiában az előző példában kifejtett érvelés alapján teszünk fel az alapnyelvre *n*-es alakot.

kunčz ~ *kučz* 'eine Art Wurm (in Lebewesen)' FU

- Tscher. KB *kučə* 'Eingeweidewurm', J *kucə*, M *kučo*, JU *kuco*
 Ostj. DT *χučə*, Kr. *χunč* : *puj-χ*, Kam. *χunč* 'Bandwurm (DT Kr.), auch in Fischen (DT), Eingeweidewurm (z. B. in Fischen) (Kam.)'
 Wog. TJ *kōš*, P *kunš*, LO *χans* 'Darmwurm'

kinče (*kinče*) (~ ? *kiče* (*kiče*)) 'Nagel, Klaue' FU ?u

- Finn. *kynsi* (*kynte-*, Gen. *kynnen*) 'Nagel, Klaue, Krallen; Zinke, Zacke'
 Est. *küüs* (Gen. *küüine*)
 Lapp. N *gāžʹza -zʹz-* 'nail; claw; both the parts of a cloven hoof', L *kaddsa*, K (253) T *kanc*, Kld. *kənc*, 'Klaue, Nagel'
 Mord. E *kenže*, M *keńžä* 'id., Huf'
 Tscher. KB *kəč*, U *küč*, B *küč*
 Wotj. S *giži*, K *gəžə* 'Nagel, Krallen', G *giži* 'Nagel, Klaue'
 Syrj. S P *giž* 'Nagel (an Fingern, Zehen), Klaue, Krallen', PO *gəž*
 Ostj. V *kōnč*, DN *kōnč*, O *kus* 'Nagel, Klaue'
 Wog. TJ *künš*, KU *k.äš*, P *käš*, So. *kos*
 Jur. ? [O *χada* 'Nagel, Krallen']

- Jen. Ch. *kóra*, B *kóda* 'Nagel'
 Twg. *kátu*
 Selk. Ta. *ḡatə*, Ke. *kattə*, Ča. *ḡaače*, *ḡaačê*, N *ḡad*, *kăd(a)*, Ča. OO *žacə*, *ḡaače*,
 (Leht.: MSFOu. 122: 320) Tur. *ḡatı* 'id.; Kralle'

A finnugor alakok egyértelműen *n*-es alakra utalnak, az ősszamojédra viszont *n* nélküli alak teendő fel (lásd Janhunen 1977: 55). Talán az ősszamojédban történt denazalizáció.

pančz ~ pačz (pončz ~ počz) 'Schwanz' FU

- Tscher. KB *pač*, U *poč* 'Schwanz, Schweif, Hinterteil, das hintere od. untere Ende',
 B *poč* 'Schwanz', KB *pašteḡ* 'nach, hinter'
 Wotj. S *bıž*, K *băž*, G *bıž* 'Schwanz (S K), Schweif (S K G)'
 Syrj. S P *bež* 'Schwanz (auch beim Vogel)', PO *büž* 'Schwanz'
 Ostj. V Vj. *poč* 'Ferse (V); Nacken (Vj.)'; DN *păšḡat* 'Hinterkopf, Genick'; O
pătlanj 'Hinterkopf', Kaz. *pötlanj* 'Hinterkopf'
 Wog. P *ponš* : *ponš-pun* 'Schwanzfeder', K *ponsép* id., N *pānsip* : *sārniñ pānsip*
kukkuk 'aranyos farkú kakukk; Kuckuck mit goldenen Schwanzfedern'

A permi és az obi-ugor adatok *n*-es alakra utalnak (vö. Honti 1982: 177 *pōnč*), a cseremisiz alak indifferens.

wačz ~ wančz 'Wurzel' U

- Tscher. KB *waž*, U B *wož* 'Wurzel; Herstammung, Herkunft, Geschlecht (KB U)'
 Wotj. S *vıži*, K *văžă*, G *vıži* 'Wurzel, Unterteil (S K G), Geschlecht, Stamm (S K)'
 Syrj. S P PO *vuž* 'Wurzel', S *ređ-vuž* 'Geschlecht, die Verwandten' (*ređ* 'Geschlecht')
 Jur. O *wānq* 'Wurzel'
 Jen. *baddu*
 Twg. *bāntu*, *bantu*
 Selk. Ta. B *kondšə*, Ke. *kondds'*, *konddsə*, Ty. *konč*
 Kam. *mona*
 Koib. *myma*
 Taig. *mondo*

Itt a szamojéd alakok egyértelműen (vö. Janhunen 1977: 171 *wāncz*), a cseremisiz és a permi szavak közvetve támogatják az *n*-es alak feltevéését.

A következő négy esetben *n*-es alak rekonstruálendő. Véleményünk azon alapul, hogy ezekben az etimológiákban a finnugor kivételével az összes mai folytató *n*-re utal. Különösen fontosak ebből a szempontból a szamojéd, az obi-ugor és a magyar adatok. Ami a finnugor nyelveket illeti, úgy látszik azok ebből a szempontból indifferensek, vagyis lényegében azonos (depalatalizálódott és dezaffrikálódott) folytatói vannak az eredeti *č*-nek és *nč*-nek (lásd Csúcs et al. 1991: 128, 213).

kuńće ~ *kuće* 'Ameise' FU

- Finn. *kusiainen, kusilainen* 'Ameise'
 Est. *kusilane, kusiline, kusikas*
 Wotj. S *kuźili*, K *kuźili*, G *kuźili, kúźili*
 Syrj. S *koźul*, SO *koźul*, P *keźiv*
 Wog. ? TJ *künš-* : *k.-kaškěj*, KU *χońš-* : *χ.-χošyaj*, LU *kuńš-* : *kuńškōšaj*
 Ung. *hangya* (dial. *hangyal, hangyál*)

kuńće ~ *kuće* 'Harn; harnen' U

- Finn. *kusi* (Gen. *kusen*) 'Harn, Urin', *kuse-* 'harnen'
 Est. *kusi* (Gen. *kuse*) 'Harn, Urin', *kuse-* 'harnen, urinieren'
 Lapp. N *guž'žâ* ~ *gož'žâ -žž-* 'urine', *guž'žâ-* ~ *gož'žâ- -žž-* 'make water, piss; piss on', L *kãdtjã* 'Harn, Urin', *kãdtjã-* 'harnen, Wasser lassen', K T Kld. *końč*, Not. *koč* 'Urin', T *końči-* 'harnen'
 Tsch. KB *kâž-wät* 'Urin' (*wät* 'Wasser'), *kâža-* 'harnen'
 Wotj. S *kijź*, K *kâž, kiz* 'Urin', S *kijźal-*, K *kâžal-* 'harnen, anpissen'
 Syrj. S P *kuź*, PO *kúź* 'Urin, Harn', S *kuźal-*, P *kuźav-*, PO *kúža•l-* 'harnen'
 Ostj. V *kōsjęnk*, DN *χōsjęnk*, O *χōs* 'Harn' (*jęnk* 'Wasser'), V *kōs-*, DN O *χōs-* 'harnen'
 Wog. TJ *kośwē•t*, KU *χoświt*, P *kuśwüt*, So. *χuświt* 'Harn' (*wēt* usw. 'Wasser'), TJ *końč-*, KU *χońš-*, P *kuńš-*, So. *χuńš-* 'harnen; beißen (von der Ameise)'
 Ung. *húgy* 'Harn, Urin', *hugyoz-* 'harnen'
 Twg. *kunsə* 'húgy; Harn'
 Selk. TaU *kúše* 'urina', *kúšempə* 'pissen', Ty. *kúš* 'Urin', *kúša-* 'pissen'
 Kam. *kənze, kunze* 'Harn; Urin', *kənza-* 'pissen'

kuńće ~ *kuće* 'Stern' U

- Wotj. S *kizili*, K *kizili*, G *kizili, kizili* 'Stern; Funke'
 Syrj. S *koźul*, P *keźi•v* 'Stern', SO *koźul*
 Ostj. V *kōs*, DN *χus*, O *χos*
 Wog. TJ *kōńś*
 Ung. †*húgy*, (aber dial. *kaszahúgy* 'Orion')
 Selk. Ta. *ķiška*, Ke. *ķesaķa* (*ķesangķa*), Ty. *qęšqasej* 'id., (auch) der Mond'
 Kam. *kunžəyey, kənžəyey, kijnžigej* 'Stern'

kuńće ~ *kuće* 'Birke' FU

- Finn. ?? [*kaski* (Gen. *kasken*) 'abgeschwendetes Land, durch Abbrennen urbar gemachtes Land; abgehauener dürrer Baum; (NS) (dial.) nuori koivu, koivuinen salko, kanki; junge Birke, Birkenstange, Stange', *kaskisto* 'Laubwaldshain; gefällter Wald']
 Est. *kask* (Gen. *kase*) 'Birke']

- Wotj. S *kīž-pu*, K *kis-pā*, *kič-pā*, *kāč-pā*, G *kīž-pu* 'Birke' (*pu*, *pā* 'Baum')
- Syrj. S P *kīž*, PO *kəž* 'Birke'
- Ostj. V *kuť*: *joyal-k.*, O *χus* 'obere Birkenholzlage am Bügel des Bogens', DN *χuńt* 'äußere Birkenholzlage am Bügel des Bogens'
- Wog. K *khāsnā-jout* 'Bogen' (*j.* 'Bogen'), LM *khāsnē* 'biegsam', So. *χasna* 'der aus Birkenholz bestehende Teil des Bogens'

kačz ~ ?*kańcz* 'eine Art Wildente' U

- Wotj. *kwaši* 'Erpel'
- Ostj. V *kas* 'eine »Ente« mit roten Beinen und spitzem Schnabel', DN *χos* 'größte Wildentenart mit spitzem Schnabel', Kaz. *χs* 'ein großer Wasservogel'
- Selk. TaU *kučē*: *čej k.* 'graue Wildente', Ke *kuettja*, *kuetj*: *tjumba k.* 'Anas acuta', Ke *kodje*: *seáng k.* 'Anas boschas', N *kuč*: *čumba k.* 'Anas acuta'
- Kam. ? *konzu?* 'Möwe'

Itt nem látszik indokoltnak a nazálisos alak feltevése. A hipotetikus nazális a biztosan idetartozó alakokban nem maradt meg, és a denazalizációt gyakran kísérő zöngésülés sem jelentkezik.

jonkće ~ *jokće* 'Schwan; Cygnus cygnus' FP, ?fu

- Finn. *joutsen* (Gen. *joutsenen*) (dial.) *joeksen*, *joeksin* (Gen.: *joeksemen*, *joeksimen*), *jouhkonen*, *joukkonen*, *joukkainen*, *joukhainen* 'Schwan'
- Est. *jõudsin*, (dial.) *joos*, *jues*
- Lapp. N *njuk'čâ* -*vč-*, L (*sj*)*njuktja*, K T *ńukč*, Kld. Not. *ńaχč*
- Mord. E *lokšij*, *lokšim*, M *lokšti*
- Tscher. KB *jüksä*, U *d'üksö*, B *jükcö*, M *jüksö*
- Wotj. S K *juś*, G *jüś*
- Syrj. S P *juś* (*juśk-*), PO *jüś*
- Wog. ? **joschwoi* (*woi* 'Tier, Vogel')

Véleményünk szerint a finn-észt *u* miatt nem szükséges *η*-et feltenni. A három mássalhangzóból álló hangkapcsolatok egyébként is rendkívül ritkák voltak az összes alapnyelvben.

kanz- (*kaŋz-*) 'rufen' ?u

- Ung. ?? *hív-* (1PSg. *hívok*, dial. *hilok*, *híok*, *híjom*, *híjom*) 'rufen; nennen, heißen'
- Jur. ?? [(172) O *χān-* 'rufen (irgendwohin), bitten (um etw.), erbitten (etw. für jmd., irgendwohin)'] T *χāŋādm?* 'ich bitte', *ńidmkāj?* 'ich bitte nicht um etw.'
- Jen. *kaŋa-* 'bitten, rufen'
- Selk. Ta. *ķuera-*, *ķaera-*, Ke. *ķuera-* 'rufen', Ty. *ķera-* 'kutsua (nimeltä); jn. beim Namen rufen', Tur. *qēri-* '(zu sich) rufen'

Sem a magyar, sem a szamojéd alak alapján nem indokolt az *n*-es alak feltevése, vö. Janhunen 1977: 56 *kā-*, *kāŋ*.

ńsn3 (ńsn3, ńsn3) 'Taucher' u

Lapp. ? *njmalak* 'podiceps arcticus', N *njuunalak* 'Podiceps auritus', I *ńuńalah* 'Mergus albellus', Ko. Not. *ńuńńel*, Ko. *ńuńel* 'Sägetaucher; Mergus albellus'

Jur. ? [*ńani* 'Polartaucher'

Jen. Ch. *ńiońi*, B *ńieńi* 'Taucher'

Twg. *ńóane*

Selk. *ńan, ńän*]

Az összes szóbeljeji mássalhangzó származhat *n*-ből (vö. Janhunen 1977: 112 – ősszamojéd *ńuńnā*). Az első szótagi magánhangzó egyértelműen *u*-ként rekonstruálható.

Affrikáták és szibilánsok alternációi

íce ~ íse 'Schatten; Schattenseele' FU

Finn. *itse* 'selbst', *itsetön* : *juoppo meni itsettömäksi* 'der Trinker wurde bewußtlos'

Weps. *itšhine* 'kaatumatauti; Epilepsie'

Est. *ise* 'selbst; eigen, besonder, von eigentümlicher, besonderer Art'

Lapp. N *ieš ~ jieš* (Du., Pl.) *iežâ ~ jiežâ* 'himself, etc. as the first part of compounds, but not of pronouns: self-; himself, etc., the very..., even the...'; L *ietj* 'selbst, selber; selbständig, eigenmächtig, selbstherrlich', K T *jičče*, (Pl.) *již*, Kld. *ičč*, Not. *jiečč*, *jehč*, A *ič* 'selbst, sich, sein'

Mord. E *eš*, *äs*, M *eš* 'selbst, selber, eigen'

Tscher. KB *aške*, *ške*, U *aške*, *ške*, M *iške* 'selbst, eigen', B *ške* 'selbst'

Wotj. *ač-*, *ač-* : S *ačim*, G *ačim* 'ich selbst'

Syrj. *ač-* : S P *ačim*, PO *ač-* : *ačim*

Ostj. J -*ēs* : *įlēs* 'Schattenseele', Kr. *is* 'Seele, Geist, ein immaterielles etwas im Menschen', O *isχör* 'Schattenbild; Schemen, Gespenst; Puppe, die nach dem Tode eines Erwachsenen angefertigt wird' (*χör* 'Bild, Gestalt')

Wog. T *jisú-k'ørø*, 'der Name einer ... unruhig umherirrenden Seele' (*k'ørø* 'Gestalt, Bild'), LM *jiw-is* 'der Schatten des Baumes' (*jiw* 'Baum'), KM *isk.ar*, So. *isχor* 'Schattengestalt; Schattenseele des lebenden Menschen; Geist (KM)', So. *is* 'der wirkliche, im Sonnenschein sichtbare Schatten des Menschen, den dieser immer mit sich führt...; der durchsichtige umherwandelnde »Geist« eines Menschen, eines lebenden oder eines toten'

Ung. ? (dial.) *isz*, *isz*, *iz* 'Brand (Krankheit), Krebs; eine böse Krankheit des Zahnfleisches, bei kleinen Kindern die sog. Mundfäule; ein seelischer zwingender Grund, wahrscheinlich einer von den Bösen', ? *is* (dial. *ēs*, *és*, *ēs*) 'auch', ? *és*, *s* 'und'

A szibiláns folytatók miatt nem kell szibiláns előzményt feltenni, ugyanis minden ilyen folytató származhat affrikátából is.

pšćz- (*pššz-*) 'gefühllos werden, absterben (z. B. ein Glied)'

- Syrj. S *požal-*, Ud. *požal-*, P *poža•v-*, PO *po•žal-* 'gefühllos, starr werden, absterben'
 Ostj. V DN *pšs-*, O *pšs-* 'gefühllos werden (V DN O), absterben (ein Glied) (V DN), gelähmt werden (V), stechen (der Fuß, die Hand) (O)'
 Wog. T *pīsul-* : *il-pīsulš lailem* 'mein Fuß ist eingeschlafen', TJ *pīšawl-* : *jil-p.* 'id.'

A permi adatok miatt szóbelseji affrikáta rekonstruálandó. Úgy tűnik, az affrikáták esetében a permi nyelvek tanúsága perdöntő. Előfordul ugyan bennük az affrikáták spirantizációja, de a szibilánsok affrikálódására nincs példa. Ennek kapcsán talán azt az elvet is kimondhatjuk, hogy az uráli nyelvekben valószínűbb egy affrikáta spirantizálódása, mint az ellenkező irányú folyamat.

laćke- ~ *laške-* 'lassen, ent-, weg-, loslassen' FU

- Finn. *laske-* 'loslassen, fallen lassen, sinken lassen, lassen; sich senken, sinken, fallen'
 Est. *lask-*, *lase-* 'lassen, loslassen, entlassen, in Bewegung setzen'
 Lapp. ? N *luoi^yte- -it-* 'let go, relinquish hold of (trans.), let someone or something loose or out of or into something', L *luoi^yhtē-* 'loslassen, frei-, heraus-, hinauslassen', Ko (1376) T *lište-* (*iθ*), Kld. *lq_ište-*, A *lušte-* 'lassen, los-, herablassen'
 Mord. ? M *laška-*, *laškenda-* 'laufen' E *laška-*
 Wotj. S *lež-*, K *lež-* 'lassen, entlassen, verlassen, loslassen, freilassen; erlauben', G *leži-* 'lassen, niederlassen, entlassen, schicken; gestatten; einschenken; werfen'
 Syrj. S *lež-*, P *vež-* 'lassen, ent-, weg-, los-, freilassen, gehen lassen, herunter-, aus-, heraus-, hineinlassen', PO *li•ž* 'lassen, herein-, weg-, fort-, entlassen'
 Ostj. J *lāsγalt-* 'die Windeln abnehmen; die Seile lösen', *illa l.* 'ausspannen', Vj. *laškamt-* 'auftrennen (Sackleinwand)', Kaz. *l̥sət-* 'losmachen (die Seile einer Fuhre); abladen (eine Last), abbrechen', Ni. *l̥sχəj-* 'losbinden; ausspannen (ein Pferd)'
 Wog. ? P (*pär-*)*lāškēm-* 'sich lockern', N (*pal-*) *lāšil-* 'auseinandergehen'
 Itt is a fenti érv alapján rekonstruálunk affrikátát.

mućz- ~ *muśz-* 'lächeln' ug

- Wog. ? T *mās-*, 'mosolyog; lächeln', P *mus-* id., KU *mosət-*, So. *musat-* 'id.'
 Ung. ? *mosolyog-*.

Rekonstrukciónk a magyar *s* alapján affrikáta. A vogul *s* ebből is származhat.

lapćz (*lapšz*) 'Wiege' U

- Mord. E *lavš*, M *lavks*, (Reguly) *lafš* 'Wiege'
 Tsch. KB *lūpš*, *rūpš*, B *lepš* 'Wiege', M *lepš* 'id.', Tragkorb für Säuglinge'
 Jur. O *jebc* 'Wiege'
 Jen. *lúxo*
 Twg. *lapsa*, *lāpsə*
 Selk. Ke. *tjops(ă)*, N *čof*, *čöf*, Ty. *tops*

Ebben a szóban nem szükséges affrikátát rekonstruálni, a szamojéd alakok szibilánsból származnak (vö. Janhunen 1977: 41 – összamojéd *jepsâ, lëâpsâ*).

pušn3 ~ pućn3 (puš3-n3 ~ puć3-n3) 'Mehl' FU

Wotj. S *piž, piž*, K *piž* 'Mehl', G *pižž*, S *pižnal-*, K *pižnal-* 'mit Mehl bestreuen'

Syrj. S *piž*, P PO *piž* 'Mehl', S *pižal-*, P *piža•v-*, Ud. *pižnav-*, *pižnal-* 'mit Mehl bestreuen'

Wog. T *pāsēn*, P *posēn*, LM *pasēn* 'Mehl'

Mind a permi, mind a vogul szavak származhatnak az elsőként álló alakból. Tehát nem kell bennük affrikátát feltenni. Lehet, hogy ez a szó eredetileg képzett volt (lásd a zárójelben álló alakokat), de a finnugor kor végén már nem volt annak tekinthető. Az obi-ugor nyelvekben gyakran előfordul, hogy a szóvégi magánhangzó lekopása miatti mássalhangzó-torlódást úgy kerülik el, hogy betoldanak egy magánhangzót a két mássalhangzó közé.

rščk3 (rščk3) 'zerbrechlich, spröde, faul, morsch' fu

Finn. ? [*rohka* 1. 'hauras, murea; spröde, mürbe, locker', 2. 'kart; unreife Frucht'

Karj. *ruohka* 'hauras, hamera; spröde, zerbrechlich']

Tscher. ? KB C *raška* 'zerbrechlich, spröde (Holz, Eisen)'

Wotj. G *žič* 'verfault, morsch (Zeug)'

Syrj. S *riž* 'nicht dauerhaft, faul, verfault', *reš* 'zerbrechlich, brüchig, spröde'

Ung. ? †*roshad-*, *rossad-* 'langsam vergehen'

A magyar *s* miatt inkább affrikáta rekonstruálandó.

Egyéb mássalhangzók alternációi

mudā od. *muđā* 'Erde, schlammige Erde, Schlamm' FW

Finn. *muta* 'Moor, Moder, Schlammerde, Schlamm'

Est. *muda* (Gen. *muda*, *moa*) 'Kot, Schlamm, Meerauswurf'

Lapp. N *mođđe -đ-* 'mud, mire', L *mâtē* 'Staub, der von Kleidern staubt'

Mord. E M *moda* 'Erde, Stauberde, Erdboden'

Az idetartozó alakok alapján palatalizált mássalhangzó rekonstruálása indokolatlan.

śota, śoda od. *śođa* 'Streit, Kampf, Krieg; streiten, kämpfen' FW

Finn. *sota* 'Krieg, Kriegszug, Kampf, Streit', *soti-* 'Krieg führen, kämpfen, streiten'

Est. *sōda* 'Krieg, Kampf, Getümmel, Aufrunr', *sōdi-* 'kriegen, Krieg führen'

Mord. E M *śudo-*, E *śudu-* 'verfluchen, verwünschen'

Tscher. KB *šudala-* 'zanken, einen Verweis geben', U *šudâš* 'Fluch, Verwünschung',

B *šudala-* 'schimpfen, schelten wettern', M *šude-* 'verfluchen, verwünschen'

A palatalizált szóbelseji mássalhangzó feltevése semmiképpen sem indokolt. Az egyszerűség elve alapján *t*-vel számolunk, amit az UEW is legvalószínűbbnek tart.

kaŋ3- (*kaŋk3-*) 'klettern, steigen' UG ?fu

- Syrj. ? S P *kaj-* 'aufsteigen, aufgehen, klettern, sich erheben', PO *ka•j-* 'id.'
 Ostj. V *kaŋat-*, DN *χοηχ*, O *χοη-* 'klettern; bergauf gehen, stromaufwärts fahren',
 DN O *χαητεπ* 'Treppe, Leiter'
 Wog. TJ *kēŋk-*, KU So. *χāηχ-*, KO *kēŋk-*, P *kaŋk-* 'klettern, aufklettern'
 Ung. *hág-* 'treten, steigen, schreiten; (Tier) decken, beschälen', *hágcsó* 'Auftritt,
 Tritt; Trittleiter'

Az alternáció csak látszólagos. Az első alpalak ugyanis a finnugor alapnyelvre tehető fel, a zárójeles pedig az ugorra. Ezt bizonyára a szócikk írója is így gondolta, de ebből a jelölésmódból ez nem derül ki. Az *η* bővülése *k*-val az ugor nyelvekben nem ritka jelenség.

wan3- (*wan̄k3*) 'schlagen, schneiden' UG ?fu

- Wotj. ? [S K *vand-* 'schneiden, abschneiden, zuschneiden, abstechen (ein Tier),
 schlachten', G *vandī-* 'schneiden, schlachten; erstechen'
 Syrj. S P *vundī-*, PO *vundi•-* 'schneiden (S PO), ernten (P PO)']
 Ostj. V *way-*, DN *wan̄χ-*, O *wan̄-* 'behauen'
 Wog. TJ *wan̄k-*, KM P *won̄k-* 'schlagen', LO *wōηχαπ* 'Hammer'
 Ung. *vág-* 'schneiden; hacken, spalten; hauen, fällen (Baum); schlachten, (ab)ste-
 chen'

Az előző eset ismétlődik: két alapnyelv, két különböző alak.

sak3 (≲ *sakka*) 'dicht, dick' FP

- Finn. ? [*sakea* 'dick, dickflüssig; dicht, gedrängt; sämig; trüb', *sakka* 'Bodensatz,
 Rückstand, Niederschlag, Abschaum, Auswurf', *sako* 'das Dicke in einer
 Flüssigkeit, Bodensatz'
 Est. *sage* (Gen. *sageda*, *sage*, *sake*) 'dick; dicht; das Dicke, Bodensatz', *sago* (Gen.
sao) 'Bodensatz'
 Lapp. N *suokkâd* 'thick (of fluid and semi-fluid things); thick, dense, thickly-
 growing (of wood, grass, hair, coat of hair, shoal of fish)', L *suohkat*, (Attr.)
suohkkis 'dick', K (934) T *sīkki;t*, Kld. *sakkeδ*, Not. *suohkeδ* 'dicht, dick']
 Tscher. ? [KB U *šukâ*, U B *šuko* 'viel (KB U B) lange (B)'
 Syrj. S P *suk* 'dicht, (von Flüssigkeiten) dick; Bodensatz', PO *suk* 'dicht, dickflüssig']

Az előzőekhez hasonló eset. Ha az etimológia jó, akkor az első alak a korai közfinnre rekonstruálható, és a zárójeles az eredeti FP forma.

ćör3 (*ćörk3*) 'Keim' ug

- Wog. ? TJ *ćürkī•t-* 'keimen, sprossen', KU *śark*, P *śürk*, *śirk*, LO *śirka* 'Keim'
 Ung. ? *csíra* (dial. *csir*, *csira*, *céra*, *cira*, *csirka*) 'Keim; ? gefährliches Geschwür im
 Kopfe des Pferdes oder am Schwanzansatz eines Singvogels.'

Az eredeti *k* a magyarban lekophatott.

- paš3 (pašk3)* 'Loch, Öffnung, Spalt, Riss' U
 Wotj. S K G *paš* 'Loch, Öffnung', S *paškjt*, K *paškât*, G *paškît* 'breit, weit; Breite (S K)'
 Syrj. S *paš*: p. *mun-* '(intr.) in Trümmer zerbrechen', *paškal-*, P *paška•v-* 'sich erweitern, sich ausbreiten', S *paškjd*, P *paškjt*, PO *pa•šket* 'breit (S P PO), weit (S P)'
 Jur. ? O *pasi* 'Geschlechtsorgan der Frau und des Tierweibchens'
 Selk. Ta. *paas*, B *päs*, Ty. *pāse* 'Riß, Sprung, Borst', KeM *pasi* 'Loch, Öffnung'
 Kam. *buzoj* 'Spalt, Dielenritze'

A permi adatok miatt *šk*-t kell feltenni. A szamojéd nyelvekben az *šk* szabályos folytatója szibiláns.

- psyr3-* od. *psrk3* 'müde werden' Ug.
 Wog. So. *powramat-* 'ermüden, müde werden'
 Ung. *fárad-* 'müde werden, sich abmühen'; *fáraszt-* 'ermüden, bemühen'
 A magyar szó bármelyik alapalakból származhat, de a vogul származtatása az elsőből egyszerűbb.¹⁹

- säle-* (*sälke-*) 'sich (in etw., auf etw.) setzen, einsteigen' U
 Syrj. Lu. *sel-* 'sich erkühnen, wagen', V *sel-*, *sev-* 'sich (in etw., od. auf etw.) setzen, sich (aufs Pferd) aufsetzen, einsteigen (in ein Boot)'
 Ostj. Vj. *jel-*, DN *tet-*, O *lel-* 'sich setzen (in ein Boot, einen Schlitten, aufs Pferd)'
 Wog. TJ *tāl-*, KU *tāl-*, P So. *tāl-*
 Ung. *†ell-* 'aufs Pferd od. auf den Esel steigen'
 Jur. O *tī-* 'sich setzen (in den Schlitten, in das Boot)'
 Twg. *tiaji*: *tiižem*
 Selk. Ta. *ti-*
 Kam. *ši-* 'sich setzen, sich aufs Pferd setzen'

A zürjén, az obi-ugor és a szamojéd adatok *l*-re utalnak. A magyar szó *ll*-je lehet másodlagos nyúlás eredménye is, ezért az *lk* feltevése felesleges.

- mol3 (mođ3)* 'Beere irgendeines Strauches' FU
 Tscher. ? KB *mudâ*, U *modo* 'Heidelbeere, Blaubeere'
 Wotj. S *mulĭ*, K *molĭ* 'Beere, Nuß (hartschalige Frucht, Haselnuß, Eichel)', S *ńur-mulĭ* 'Moosheidelbeere, Moosbeere, Sumpfbeere; Vaccinium oxycoccus', G *mulĭ* 'Beere'
 Syrj. S *mol'* 'Perle', Lu. *ńur-mol*, P *turi-mol'* 'Moosbeere' (*ńur* 'Sumpf, Moor', *turi* 'Kranich'), PO *mu•l(i)*: *tør(ø)-m*.
 Ostj. *-mäl*, *-mäf*: Trj. *wirmäl*, DN *wěrmäf*, Kaz, *wurmäl* 'rote Johannisbeere' (*wir* usw. 'Blut, Beerensaft')
 Ung. *mëggy* 'Weichsel, Weichselkirsche, Sauerkirsche'

¹⁹ Az UEW anyagában legalább 17 *k ~ γ* alternációt mutató alapalak van. A probléma megoldásához további kutatás szükséges.

A zárójeles adat elé oda lehetett volna írni: „ha a cseremis szó idetartozik”

näđ3 (näł3) 'Falle (für kleine Tiere)' FU

Wotj. S *nal̥k* 'Hermelinfalle', S J *nal̥jk* 'Mäusefalle'

Syrj. S P PO *nal̥k*, (*nal̥kj-*) 'Falle (PO), (für Mäuse) (S P), (für Hermeline) (S)'

Wog. TJ *nāl̥*, KU *nōl̥*, P So. *nāl̥* 'Falle, Tiere zu fangen'

Az összes mai folytató származhat *l*-ből.

kuđ3- (kuł3) 'spucken' Ug.

Wog. KO *kul̥k-*, P *kulk̥s-*, So. *χul̥χas-* 'spucken, speien'

Ung. [†]*hagyap-* 'spucken' (um 1372/nach 1448: *hagyapna*, *hadapafokat*)

A folytatók alapján szükségtelen a *đ* feltevése.

arwa (arya) 'Preis, Wert' FU

Finn. *arvo* 'Wert, Ansehen; Mutmaßung', *arvaa-* 'ungefähr schätzen, mutmaßen, raten, erraten, vermuten', *arvele-* 'meinen, vermuten, glauben, überlegen'

Est. *aru*, *arv* (Gen. *arvu*) 'Zahl, Rechnung, Berechnung, Verhältnis, Art und Weise', *arva-* 'denken, meinen, schätzen, urteilen, vermuten, erachten'

Mord. ? E *ar̥ce-*, E M *ar̥se-* 'denken, gesinnt sein'

Syrj. ? S Lu. *artal-* 'bedenken, überlegen, erwägen meinen, annehmen, zählen (S), berechnen (S Lu.), schätzen, veranschlagen (Lu.)'

Ung. *ár* (altung. *arrus*, *arra*) 'Preis', *áru* 'Ware'

Semmi sem indokolja a *y* feltevését.

kesk3- (keks3-) 'schleifen, wetzen, schärfen' FU

Syrj. S *kesl̥j-*, P *kesvj-* 'schleifen, wetzen, schärfen', PO *ke•sli-* 'schleifen, schärfen'

Wog. TJ *küwt-*, KU P So. *kiwt-* 'hiota; schleifen, wetzen'

A vogul folytatók alapján valószínűbb a zárójelben álló változat, ebből a zürjén alakok is származhatnak.

lisk3 (lüsk3) od. *lik3 (lüks3)* 'Nadel(blatt), Zweig der Nadelbäume' FP

Tscher. U *lüš*, M *lűjűš*, B *lűjəš* 'Tangel, Nadel (U); Tannen- od. Fichtenzweig (M); Nadel od. Stachel des Nadelbaums (B)'

Wotj. S *l̥j̥s*, K *l̥ās*, G *l̥j̥s* 'Nadel(blatt), Tangel (S K G); Fichten-, Tannenzweige (G)'

Syrj. S Lu. *l̥j̥s* (*l̥j̥sk-*, Lu. *l̥j̥st-*), P *v̥j̥s*, PO *l̥əs* 'Nadelbaumzweig(e), Tangel, Nadel (S P); Reisholz von Nadelbäumen (PO)'

Az összes magánhangzó eredeti *ü*-re utal, a szóbeljei CC = *sk*, a zürjén tőváltozat alapján.

- teškä* (*tekšä*) 'etw. Hervorstehendes: Spitze, Bart, Ähre, Gras, Pflanze, Strauch' FP
 Finn. ?? [*tähkä* 'Ähre'
 Weps. *tähk, tähk*
 Mord. [E *fikše*, M *fišä* 'Gras, Pflanze'
 Tscher. KB *täškä*, U B M *tüška* 'Strauch, Staude, kleine Pflanzenstaude, Warzenbart (im Gesicht) (KB U), Haufe (U), Gesträuch, Gruppe (B)'
 Wotj. S K *tuš*, K *tuš*, (Wichm.: FUF 12: 135) G *tuš* 'Bart'
 Syrj. S P *toš* (*tošk-*, *toš-*), PO *tuš* 'Bart']

A mordvin kivételével minden adat eredeti *šk*-ra utal. A mordvinban feltehetőleg metatézis történt.

5. Harmadik szótagi alternációk

Általánosan elfogadott vélemény szerint a különböző alapnyelvekre rekonstruálható három szótagos szavak kivétel nélkül képzett szavak voltak, a CV alakú harmadik szótag tehát képző. Ezt a feltevést egyes esetekben támogatja, hogy néha magából az alapnyelvből kimutatható a képzőtlen alapszó is, illetve hogy egyes leánynyelvek megőrizték a képzőtlen alakot is. Az esetek többségében azonban csak a harmadik szótag megléte alapján tesszük fel a szó képzett voltát. Az UEW ilyenkor is alternációt jelöl, például:

- kul3(-k3)* 'Rabe' U
 Ostj. V *kɔlək*, DN *χuləχ*, O *χoləχ* 'Rabe'
 Wog. TJ *kolā•k*, KU *χolχ*, P *kulk*, So. *χulaχ*
 Ung. *holló*
 Jur. O *χəlō*
 Jen. Ch. *kuḍuke*, B *kuruke*
 Twg. *kula*
 Selk. Ta. *kylà*, Ke. *kulé*, Ty. *kulä*, Tur. *külä*

Az UEW jelölésmódja feltehetőleg azt jelenti, hogy a szónak az alapnyelvben volt egy képzőtlen (*kul3*) és egy képzővel ellátott (*kul3k3*) alakja. Felfogásunk szerint az „alapnyelv” fogalom azt a nyelvet jelöli, amelyet a mai uráli népek ősei a szétválásukat közvetlenül megelőző időszakban használtak. Az alapnyelv rekonstruálása során tulajdonképpen szinkron metszetet készítünk ennek az időszaknak a nyelvéről. Példánkhoz visszatérve, ez a szó az ősszamojédban is három szótagú volt (l. Janhunen 1977: 77 *kulâjâ*), és az ugor adatok közt sincs olyan, amelyik a képzőtlen alak folytatója lenne, tehát csak a *kul3k3* alak jöhet szóba. Azzal természetesen egyetértünk, hogy az ősuráli fejlődésének egy korábbi szakaszában meglehetett mind a két alak, de (ha elfogadjuk definíciónkat az alapnyelv fogalmáról) az uráli alapnyelvben már csak a hosszabb alakkal számolhatunk. Mondhatná valaki, hogy szörszálhasogatók

vagyunk, hiszen csak formai megoldásról van szó. Ez a formális különbség azonban eltérő módszertani elvek kifejezője lehet.

kuš3 (*koje-ć3*) 'zwanzig' FU

Wotj. S *kjž*, K *kāž*, G *kjž* 'zwanzig'

Syrj. S *kjžž*

Ostj. V *kos*, DN *χus*, O *χos*

Wog. TJ *kos*, KU *χos*, P *kus*, So. *χus*

Ung. *hús* (Akk. *huszat*)

Itt sem tudjuk elfogadni az UEW megoldását. Azzal egyetértünk, hogy a szó eredetileg a *koje* 'Mann, Mensch' U derivátuma, a folytatókból ítélve azonban a finnugor alapnyelvben már csak a rövidebb alak létezett. Így a hosszabb alak felvétele a szócikk első, az alapnyelvi rekonstruktumokat tartalmazó sorába, nem indokolt. A kommentár részben természetesen helye van a szó eredetére vonatkozó megjegyzésnek.

koj(e)-m3 'Mann, Mensch' U

Wotj. ? S *kum* : *viži-kum*, M *viži-kumj* 'Verwandte, Freunde' (*viži* 'Wurzel, Geschlecht, Stamm'), *kum* : *sara-k*. 'Syrjäne'

Syrj. ? S P *komi* 'Syrjäne (S), Permjak (P)', P *ko•mi* 'Permjak'

Wog. TJ *kom*, KU *χom*, P *kum*, So. *χum* 'Mann', P *kjm* 'Ehemann', KU *χomaj-*, P *kjmaj-* 'sich verheiraten'

Ung. *hím* (Akk. *hímēt*, altung. *hímot*) 'Männchen; männlich'

Selk. Ta. *ķup*, *ķum* 'Mensch', Ke. *ķum* Tur. *ķup*, (Donn. Mskr.) Ty. *kop* (Gen. *kun*) 'Mensch, Mann, Gatte'

Erre a szóra ugyanaz az érvelés alkalmazható, mint az előzőre.

koj(e)-ra 'Männchen' U

Finn. *koira* 'Hund', *koiras* (Gen. *koiraksen*) 'Männchen'

Est. *koer* (Gen. *koera*) 'Hund'

Syrj. I *ķjr* 'männlicher Hund', S P *ķjr-pon* (*pon* 'Hund'), (Lytk.) PO *ķor*

Ostj. V *kar*, DN *χor*, O *χar* 'Rentierochs; Hengst; Männchen (von Tieren)'

Wog. TJ *kēr*, KU So. *χār*, P *kēr*

Ung. *here* (Akk. *herét*) 'Drohne; Müßiggänger, Schmarotzer; Hode; Klee', *herél-* 'kastrieren'

Jur. O *χora* 'Männchen, wilder Rentierbulle, Stier; Hengst, Widder; Fischmilch, (OP auch:) Geschlechtsorgan des Mannes und des männlichen Tieres'

Jen. Ch. *kuđa*, B *kura* 'nicht verschnittener Rentier'

Twg. *ķuru*

Selk. Ta. *ķor*, Ke. *kor-sir* 'Stier, Hengst' (*sir* 'Kuh'), Tur. *qōr* 'Rentiermännchen', *qorj qup* 'Mann', Ty. *qor* 'Männchen'

Kam. *kora* 'Ochs, Männchen'

A harmadik derivátum a *koje* 'Mann, Mensch' U tőből. A fenti érvelés alapján a 2. szótagi *e* itt sem rekonstruálható.

pis(e)-tä 'stellen, setzen, legen, hineinstecken' FW

Finn. *pistä-* 'stechen, stecken, stoßen

Est. *pista-* 'stecken, stechen'

Lapp. N *bâste- -st-* 'be sharp enough (to), bite; be able in a position to, dare to; L *pastē-* '„beißen“ = „greifen“, scharf sein', *pastēl* 'scharf' K (1558) T *pa,ste-*, 'gut schneiden, scharf sein', Kld. *pa,stel*, 'scharf'

Tscher. KB *pište-*, U B *pâšte-* 'stellen, setzen, legen (KB U B), hineinstecken (KB U)'
Lehet, hogy a szó képzett, de a 2. szótagi *e* a finn-volgai alapnyelvben már aligha lehetett meg.

tala(-s3) 'Stange, Gerüst; am Baum angebrachtes Gerüst; Hütte' FP, ?fu

Finn. *talas* (Gen. *talaan*) 'Stange od. Gerüst, worauf etw. getrocknet wird; am Baum angebrachtes Gerüst; Hütte' *tala, talo* 'Haus, Bauernhof'

Est. *talas* (Pl. *talasid*) 'Stallage, Baugerüst, *tala* (Gen. *tala*) 'Tragbalken, Streckbalken (an Brücken, Glockenstühlen)', *talu* 'Bauernhof'

Wotj. S *tīlīs* 'Hütte', J M *tīlīs* 'Zelt, Hütte (J), Wiesen-, od. Waldhütte', Uf. *tīlīs* 'Waldhütte'

Wog. ? N LM *tul* 'Stange mit Lebensmittel; Stange, worauf man Fleisch aufhängt (N)'

Az UEW eljárásából nem világos, hogy a rekonstrukció, illetve az alternáció melyik alapnyelvre vonatkozik. Bizonyára arról van szó, hogy a rövidebb alak a finn-ugor, a képzett a finn-permi alapnyelvre rekonstruálható.

lemš3 (leme-š3) '(junge) Linde' fw

Finn. ? [*lehmus* (Gen. *lehmuksen*) 'Linde; *Tilia ulmifolia*']

Est. *lõhme* (Gen. *lõhme*), *lõhmus* (Gen. *lõhmuse, lõhmukse*) 'junge Linde']

Mord. ? E *levš*, M *levoš* 'Lindenbast'

Tscher. ? KB *nemeštā, nemeštā*, U *nâmâšte*, M *nimištā*, B *nâmâšte* 'abgehauene und abgeästete junge Linde', *lamâšte* 'abgehauener junger Lindenstamm'

A finn-volgai alapnyelvre csak a hosszabb alak rekonstruálható, a 2. nyílt szótagi magánhangzó kiesése a cseremisiz kiválása után következhetett be. A kötőjel használata a 2. és 3. szótag határán tényleg apró technikai kérdés. Mondhatnánk, hogy ezzel jelöljük a képzőt, de azt is mondhatnánk, hogy nem hordoz információt, ha egyszer a 3. szótag mindig képző volt.

tar3-k3 (tark3) 'Kranich' FU

Wotj. SK *turi* 'Kranich'

Syrj. S *turi*, P PO *turi*•

- Ostj. V *tarəy*, DN *torə*, O *tar*
 Wog. Tj *tarə•w*, P *tēřəy*, So. *tāriy*
 Ung. *daru* (Akk. *darut* ~ *darvat*)

A hosszabb alak aligha rekonstruálható az alapnyelvre. Az obi-ugor magánhangzóbetoldásos alakok másodlagosak, ezt támasztja alá Honti (1982: 190) ős-obiugor rekonstrukciója is: *tjry3*.

śur(e)-ma 'Tod' FU

- Finn. *surma* 'Tod', *surmaa-* 'töten, totschiagen, umbringen'
 Est. *surm* (Gen. *surma*) 'Tod, Sterben'
 Ostj. Trj. Kaz. *sörəm*, DN O *sārəm* 'Tod'
 Wog. ? N *sorəm* 'halál; Tod', So. *sorəm*

A finnségi adatok alapján a rövidebb alak rekonstruálható. Az obi-ugor alakokról lásd az előző szó megjegyzését.

ćump3(-l3) 'Trinkgefäß aus Birkenrinde' ?fu, ?ug.

- Finn. ? *sammi* 'Kufe', *sampio* 'große Kufe', *sammio* 'Bottich, Kufe, Kübel'
 Wotj. ?? [*ćib* 'Schaufel'
 Syrj. *ćib* 'Schaufel'
 Ostj. ? [DN *tōmpal* 'Kelle von Birkenrinde', Kaz. *śūmpal* 'Trinkgefäß aus Birkenrinde'
 Wog. KU *śumpal*, So. *śumpal* 'Trinkgefäß aus Birkenrinde']
 Ung. ? (dial.) *csobolyó*, *csobolya*, *csoborló*, *csoborlyó*, *csobilló*, *csubujó* 'Handlägel; feldflaschenartiges, flaches Fäßchen der Feldarbeiter und Hirten für Wasser'

Két alapnyelv, két alak: a képzőtlen a finnugor, a képzett az ugor alapnyelvre rekonstruálható.

puč3 (-n3, -m3) 'Rand, Verbrämung am Schuh' fp

- Tscher. ? P *pušəm* 'tuchene Borte, Verbrämung id. Einfassung am Schuh'
 Syrj. ? P *pičjn* 'Randsaum, Verbrämung am Schaft des Stiefels od. des Schuhs', PO *pəčə•n* 'Rand, Verbrämung an den Schuhen'

A két nyelvben két különböző képző járul a szóhoz, így az alapnyelvre csak a képzőtlen alak rekonstruálható.

kupe(-na) 'Fischblase' FU

- Finn. *kupinas* (Gen. *kupinaan*) 'Fischblase'
 Karj. *kupino*
 Wog. Tj *kāpən*, KU *χōpən* : *χāl-χ.*, P *kōpən* : *kul-k.*, So. *χōpna* : *χāl-χ.* 'kalan uimarahko; Fischblase'

Itt viszont mindenütt megvan az *n*, tehát a zárójel felesleges.

ike(-ńe, -ne) 'Gaumen, Zahnfleisch' FU

- Finn. *ien* (Gen. *ikenen*) 'Zahnfleisch'
 Est. *ige* (Gen. *igeme*) 'Gaumen', (Pl.) *igemed* 'Zahnfleisch'
 Wotj. ? [S K *aŋ* (*viłiŝ aŋ*) 'íny, szájpádlás; Zahnfleisch, Gaumen'
 Syrj. S *an*, *piń-an* 'Zahnfleisch', Pr. *an* 'id., Gaumen'
 Ung. *íny* (dial. *ény, ény, in, ín*) 'id.; Gaumen; Geschmack; (altung.) Rachen; (altung.) Kinnbacken, Kiefer'

Itt ugyanaz a helyzet, mint az előző szónál. A magyar (és a permi) adatok alapján *ń* rekonstruálható.²⁰

kom3(r3) 'hohle Hand' U

- Lapp. N *goabmer* 'the two curved open hands put together to receive or catch something', K T (Europaus) *koemmer*, Kld. *kuammer*, Not. *küammer* 'die hohle Hand'
 Mord. E *komoro* 'Handvoll', M *komor* 'ujhcnm'
 Syrj. ?? *kamjŕ* 'Handvoll'
 Jur. O *šewāj* 'Arme'
 Jen. ? *chámara* 'Hand'
 Selk. Ta. *kaam3* 'ausgebreitete Arme'
 Kam. *kāmāru?* 'Arme'

Két alapnyelv, két alak: az urálira képzőtlen, a finnugorra képzős alak rekonstruálható (vö. Janhunen 1977: 63–64 – összamojéd *kāmā*). A kamassz alak Janhunen szerint különnyelvi derivátum.

käl3 (?*käl3-w3*) 'Schwägerin' FP, ?u

- Finn. *käly* 'Schwägerin, Frau des Bruders, Schwester des Mannes od. der Frau'
 Est. *käli* (dial. *käli*) 'Bruder des Mannes; die Frau des Bruders des Mannes'
 Lapp. N *gälöjædne -æn- ~ ædně -n-* 'sister-in-law (of husband's brother's wife)', L *kälöji(e)tně* 'Schwägerin' (*æd'ne* 'mother')
 Mord. E *kijalo, kijal*, M *kel* 'Schwägerin'
 Wotj. G *kal'i* 'Schwiegertochter'
 Syrj. S *kel* (*kelj-*), P *kevja*, PO *kel, kelja* 'Schwägerin (Frau des Bruders des Mannes)'
 Ostj. ? V *küli*, Trj. *kili*, DN Kr. *kitə*, O *kili* 'jüngere Schwester der Frau (Trj. Kr.); Tochter des jüngeren Bruders der Frau (Kr.), Mann der Schwester der Frau'
 Wog. ? LO *kil* 'Bruder der Frau, (Reg.) die Schwester der Frau und der Mann der Schwester', So. *kil* 'vaimon sisar; Schwester der Frau'
 Jur. ? [O U *šel* 'Mann der Schwester der Frau (O), Frau des Bruders des Mannes (U)']

²⁰ Itt nem soroljuk fel az összes olyan esetet, amelyben az alapnyelvre a folytatók alapján csak a képzős alak rekonstruálható. A dolgozatunk végén található listában azonban természetesen megadjuk saját javaslatunkat.

Jen. Ch. *sédi*, B *séri* 'Schwager'

Twg. *sáluŋ* 'Schwager (die Männer zweier Frauen)'

Selk. N *šäl* 'der Schwestermann, Mann der Schwester des Mannes, Schwager'

A képzett alak feltevését semmi sem indokolja. Az ősszamojédra (Janhunen 1977: 67) *kelâ* rekonstruálható.

6. Egyéb esetek

Ide két típus tartozik. Az egyikben kiegészítő információt kapunk az alternatív alapalak rekonstruálásának feltételéről, például:

wačz- (falls das syrj. Wort nicht hierher gehört: *wađz-*) 'jagen, treiben' fu

Finn. ? *vaati-* 'zwingen, antreiben; fordern, heftig verlangen; bitten, ersuchen'

Syrj. ?? S *vašed-*, P *vašę•t-*, PO *va•šet-* 'treiben (S PO), antreiben, laufen lassen (S); zwingen, wegtreiben, wegjagen, vertreiben (P)'

Ung. ? *vágy-* 'sich nach jmdm od. einer Sache sehnen, auf etw. begierig sein, etw. (sehnsüchtig) verlangen, begehren'

Az ilyen típusú információk természetesen indokoltak és szükségesek, még akkor is, ha esetleg bonyolítják a helyzetet. Az adott esetben azonban az UEW megállapítása nem egyértelmű, mert akkor is rekonstruálható szóbelseji *č*, ha zürjén szó nem tartozik ide. A finn *t*, illetve a magyar *gy* lehet alapnyelvi *č* és *đ* folytatója is.

A másik típust a származtatási jellel (< vagy >) ellátott alapalakok képezik. Vitatható, hogy ezek használata indokolt-e az alapalakok rekonstruálása során. Hiszen ezek változást mutatnak, a rekonstruált alapalakoknak viszont a mi felfogásunk szerint szinkrón nyelvallapotot kell tükrözniük. A szócikk kommentár részében a szó eredetére vonatkozó megjegyzések természetesen helyénvalók. Példák:

kakta e-k-sä-n > **kakteksan* 'acht' FW

Finn. *kahdeksan* 'acht'

Est. *kaheksa* (Gen. *kaheksa*)

Lapp. N *gavce -kʷc-*, L *kaktse*, K T *kākce*, Kld. Not. *kāχc*

Mord. E *kavsko*, M *kafska*

Tscher. KB *kändäkšə*, *kändäkš*, V *kändäŋšə*, U B *kanδaš*

Itt tehát nem a szó eredetével kapcsolatos feltevést vitatjuk, hanem azt mondjuk, hogy az első alakra semmi szükség, a mai folytatók a másodiktól származnak.

θaraña < *saraña* 'Gold; Kupfer' Ug.

Ostj. V *lorńə* 'Kupfer (Samowar-)', Vj. *jorńi* 'Messing, Kupfer'

Wog. Tj *tarə•ń*, Ko P *tarəń* 'Kupfer'

Ung. *arany* 'Gold; golden.'

Itt csak az első alak rekonstruálható az ugor alapnyelvre. A második egy olyan korai ugor alak, amely az $s > \vartheta$ és az $\acute{s} > s$ változási előtti állapotot tükrözi, tehát felesleges.

s8j3- > *säj3-* 'sich drehen; (→) schwindeln (der Kopf) Ug.

Ostj. Vj. *sejəγ-*, DN *sājə-*, *säjγ-* '»wirbeln«, schwindeln (der Kopf) (Vj.); sich drehen 'Ko. *säjγ-* 'sich umwenden', V *sejəmt-*, DN *sājəmt-* 'schwindeln, wirbeln (der Kopf)'

Wog. KU KM *säjγ-* 'sich→ drehen, rollen, kreisen, herumgehen, schwindeln (der Kopf)'

Ung. *szédül-* 'schwindeln, schwindelig werden, einen Schwindelanfall bekommen', *szédít-* 'schwindeln od. schwindelig machen; blenden, jmd. die Sinne verwirren.'

Honti (1982: 182) rekonstrukciója (ős-obiugor *sējəγ-*) alapján az első alak és a > felesleges, és talán az első szótagi magánhangzó minőségét is pontosabban meghatározhatjuk: *e*.

7. Összefoglalás

Mint a dolgozatunkhoz kapcsolt lista alapján készült statisztika mutatja, mintegy 285 esetben (ez az alternációt mutató alapalakok 54%-a) tudunk többé-kevésbé megalapozott javaslatot tenni az alternatív rekonstrukciók számának csökkentésére. Még egyszer hangsúlyozni kívánjuk, hogy saját javaslatainkat nem tartjuk feltétlenül jobbakká az UEW eredeti megoldásainál, ezek azonban jobban megfelelnek a mi elképzeléseinknek az alapnyelvről és az alapnyelvi rekonstrukciókról. Javaslataink között bizonyára vannak erősen vitathatók is,²¹ de azt reméljük, hogy összességükben mégis közelebb visznek az alapnyelvek jobb megismeréséhez, a rekonstrukciójukkal kapcsolatos problémák megoldásához és ennek köszönhetően az egyes uráli nyelvek történetének még alaposabb feltárásához.

Irodalom

Csúcs Sándor (2005), Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Csúcs Sándor–Honti László–Salánki Zsuzsa–Varga Judit (1991), Statistik der uralischen Lautensprechungen. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

Honti László (1982), Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Janhunen, Juha (1977), Samojedischer Wortschatz. Castrenianumin toimitteita 17. Helsinki.

²¹ Természetesen nagy érdeklődéssel várjuk a javaslatainkhoz kapcsolódó kritikai észrevételeket.

Függelék

Az UEW alternatív alapalakjai és a javasolt rekonstruktumok

A Függelékben megtalálható az UEW összes alternatív alapalakja pozícióként és típusonként csoportosítva. A bal oldali oszlopban az UEW-ben szereplő forma látható, a jobb oldaliban a szerzők javaslata. A bizonytalan etimológiákat (az UEW-től eltérően) úgy jelöljük, hogy az alapnyelv rövidítését kisbetűvel írjuk. A sorszám az etimológia azonosítója az UEDb-ben.

a) Első szótagi magánhangzók alternációi

Az UEW-ben szereplő alak	Javaslat
Rövid/hosszú	
-e/-ē-	
280. <i>kele</i> (<i>kēle</i>) 'Zunge, Sprache' U	<i>kele</i>
474. <i>leme</i> (<i>lēme</i>) 'Saft, Suppe' FU	<i>leme</i>
594. <i>nere</i> (<i>nēre</i>) 'Nase, Schnabel, Schnauze, Rüssel' U	<i>nere</i>
619. <i>nele-</i> (<i>nēle-</i>) '(ver)schlucken, (verschlingen)' U	<i>nele-</i>
738. <i>pele</i> ¹ (<i>pēle</i>) 'Pfofen, Stange' FU	<i>pele</i>
1218. <i>čenz</i> (<i>čēnz</i>) 'klein; dünn, schmal' fp	<i>čenz</i>
1412. <i>mele</i> (<i>mēle</i>) 'Sinn, Gemüt, Verstand, Vernunft' FP	<i>mele</i>
1611. <i>šera</i> (<i>šēra</i>) 'Schleifstein, Wetzstein; reiben; schleifen, wetzen' FP	<i>šera</i>
-e/-ō-	
121. <i>đeme</i> (<i>đōme</i>) 'Traubenkirsche, Ahlkirsche' U	<i>đeme</i>
622. <i>nele</i> (<i>nōle</i>) 'Pfeil' U	<i>nele</i>
623. <i>nerke</i> (<i>nōrke</i>) 'Knorpel' U	<i>nerke</i>
894. <i>sepe</i> (<i>sōpe</i>) 'Ader; Sehne' U	<i>sepe</i>
958. <i>šeme</i> (<i>šōme</i>) '(Fisch-) Schuppe' FU, ?? u	<i>šeme</i>
1144. <i>were</i> (<i>wōre</i>) 'Berg' FU, ? u	<i>were</i>
1202. <i>čelta-</i> (<i>čōlta-</i>) '(aus)ziehen; werfen; absondern' FP	<i>čelta-</i>
-o/-ō-	
359. <i>kore</i> (<i>kōre</i>) 'Schale, Rinde' FW, ? fu	<i>kore</i>
633. <i>nole-</i> (<i>nōle-</i>) 'lecken' U	<i>nole-</i>
662. <i>ode</i> (<i>ōde</i>) 'Jahr' FU	<i>ode</i>
1158. <i>wole</i> ¹ (<i>wōle</i>) 'Stange' U	<i>wole</i>
1159. <i>wole</i> ² (<i>wōle</i> -) 'schnitzen, schnitzeln, schaben, hobeln' FU	<i>wole-</i>
1017. <i>taje-</i> (<i>toja-</i>) 'sich beugen, sich neigen (intr.), brechen' FU, ? u	
-u/-ū-	
1668. <i>urma</i> (<i>ārma</i>) '(?durch die Larve irgendeines Insektes verursachte) Beule, Geschwulst' FW	<i>urma</i>
-i/-ī-	
63. <i>čiklä</i> (<i>čüklä</i>), <i>čikl'ä</i> (<i>čükl'ä</i>) 'Warze' U	<i>čükl'ä</i>
65. <i>čünkä</i> (<i>čüñkä</i>) 'Hügel' FU	<i>čüñkä</i>
111. <i>čünz</i> (<i>čüñz</i>) 'Nebel; Rauch' FU	<i>čüñz</i>
122. <i>đimä</i> (<i>đümä</i>) 'Leim' U	<i>đümä</i>

Az UEW-ben szereplő alak	Javaslat
141. <i>icā</i> ² (<i>ücä</i>) 'wenig, klein' FP, ? fu	<i>ücä</i>
145. <i>ikte</i> (<i>ükte</i>) 'ein, eins' FP, ? fu	
150. <i>ipts</i> (<i>üpts</i>) 'hoher Wasserstand; zunehmen, steigen (Wasser)' FU	<i>ipts</i>
152. <i>irkä</i> (<i>ürkä</i>) 'Mann; Sohn, Knabe' FU	<i>ürkä</i>
154. <i>irs-</i> (<i>ürs-</i>) 'trinken' U	
185. <i>jits</i> (<i>jüts</i>) 'Abend; Nacht' U	<i>jüts</i>
297. <i>kičs</i> (<i>küčs</i>) 'Knopf; Knoten, Band (am Kleide)' U	<i>küčs</i>
298. <i>kiče-</i> (<i>küče-</i>) 'glühen, ohne Flamme brennen' FU	<i>küče-</i>
300. <i>kičs</i> ² (<i>küčs</i>) 'Gefäß aus Birkenrinde' FU, ? u	<i>küčs</i>
301. <i>kiđs</i> (<i>küđs</i>) 'Schwager' fu	<i>küđs</i>
302. <i>kije</i> (<i>küje</i>) 'Schlange' U	<i>küje</i>
303. <i>kijz-</i> (<i>küjz-</i>) 'folgen, verfolgen' FU	<i>küjz-</i>
304. <i>kilä</i> (<i>külä</i>) 'Wohnung' FU	<i>külä</i>
305. <i>kil</i> ¹ (<i>kül</i>) 'glatt, schlüpfrig' FU	<i>kül</i>
306. <i>kil</i> ² (<i>kül</i> ² -) 'zerfallen, abfallen, ausfallen; abgetragen, abgenutzt werden' fu	<i>kül</i> ² -
309. <i>kinče</i> (<i>künče</i>) (~ ? <i>kiče</i> (<i>küče</i>)) 'Nagel, Klaue' FU, ? u	<i>künče</i>
310. <i>kintz</i> (<i>küntz</i>) 'Nebel, Dampf, Rauch' U	<i>küntz</i>
311. <i>kinä</i> (<i>künä</i>), ? <i>kinä</i> (<i>künä</i>) 'Ellenbogen' FU	<i>künä</i>
312. <i>kiñe(-l)</i> (<i>küñe(-l)</i>) 'Träne' U	<i>küñel</i>
316. <i>kis</i> ³ (<i>küs</i>) 'dick' FU	<i>küs</i>
319. <i>kiš</i> (<i>küš</i>) 'reich' fu	
320. <i>kitke-</i> (<i>kütke-</i>) 'binden' FU	<i>kütke-</i>
321. <i>kits</i> (<i>küts</i>) 'Mitte, Zwischenraum' FU	<i>küts</i>
485. <i>likkä-</i> (<i>lökkä-</i>) 'stoßen, schieben' FU	<i>lökkä-</i>
487. <i>lilz-</i> (<i>lülz-</i>) 'beten, opfern' fu	<i>lülz-</i>
540. <i>mičä-</i> (<i>müčä-</i>) '(zusammen) fegen, (zus.) rechnen' FP, ? u	<i>müčä-</i>
541. <i>mičs</i> (<i>müčs</i>) ? fu (>) <i>ničs</i> (<i>nüčs</i>) FW 'Stütze, Strebe'	
546. <i>miñä</i> (<i>müñä</i>) 'Raum hinter etwas' FU	<i>müñä</i>
595. <i>niđe</i> (<i>nüđe</i>) 'Griff, Stiel, Schaft' U	<i>nüđe</i>
625. <i>ničkz-</i> ² (<i>nüčkz-</i>) 'reißen, rupfen' U	<i>nüčkz-</i>
628. <i>niłke-</i> (<i>nülke-</i>) '(Haut) abziehen, abhäuten, haaren' FW, ? fu	<i>nülke-</i>
757. <i>pičs</i> (<i>püčs</i>) 'Beuge, Biegung eines Körperteils (z. B. des Knies, des Ellbogens)' fu	<i>püčs</i>
764. <i>pikkz</i> (<i>pükkz</i>) 'Nabel' FU	<i>pükkz</i>
766. <i>pilkz-</i> (<i>pülkz-</i>) '(sich) baden' FU	
770. <i>piñe</i> ² (<i>püñe</i>) 'Haselhuhn; Tetrao bonasia' U	<i>püñe</i>
895. <i>sičs</i> (<i>süčs</i>) 'rein' fu	<i>süčs</i>
898. <i>sije</i> (<i>süje</i>) 'Jahresring des Baumes; Faser, Fiber' U	<i>süje</i>
899. <i>sikše</i> (<i>sükše</i>) 'Herbst' FU	<i>sükše</i>
900. <i>sile</i> (<i>süle</i>) 'Schloß, Klafter' FU, ? u	<i>süle</i>
960. <i>šidä(-m)</i> (<i>šüđä(-m)</i>) 'Herz' U	<i>šüđä(-m)</i>
961. <i>šide</i> (<i>šüđe</i>) 'Holzkohle' U	<i>šüđe</i>
965. <i>šilke</i> (<i>šülke</i>) 'Speichel, Spucke; speien, spucken' FU	<i>šülke</i>
1005. <i>šilkz-</i> (<i>šülkz-</i>) 'fliegen; schweben' FU	<i>šülkz-</i>

Az UEW-ben szereplő alak	Javaslat
1053. <i>tíje</i> (<i>tüje</i>) 'Stammende, dickes Ende des Baumes' FU	<i>tüje</i>
1054. <i>tire</i> (<i>türe</i>) 'voll' U	<i>türe</i>
1056. <i>títks-</i> (<i>tütks-</i>) 'spannen, ausspannen' FU	<i>tütks-</i>
1149. <i>wilä</i> (<i>wülä</i>) 'Oberfläche, Ober-, das Obere' FU, ? u	
1150. <i>wiňä</i> (<i>wüňä</i>) 'Gurt, Gürtel' FU, ? u	<i>wüňä</i>
1230. <i>ičz</i> (<i>üčz</i>) 'groß; dick' FP	
1232. <i>iryznz</i> (<i>üryznz</i>) 'Kupfer' FP	<i>üryznz</i>
1247. <i>jire</i> ⁻¹ (<i>jüre-</i>) 'nagen' fp	<i>jüre-</i>
1248. <i>jirz</i> ² (<i>jürz</i>) 'tiefe Stelle im Wasser' fp	<i>jürz</i>
1310. <i>kiljä</i> (<i>küljä</i>) 'weit, breit' FW	<i>kiljä</i>
1311. <i>kilmä</i> (<i>külmä</i>) 'kalt; Kälte, Frost; kalt werden, gefrieren, erfrieren' FP	<i>külmä</i>
1312. <i>kinčä-</i> (<i>künčä-</i>) 'graben' FW	<i>künčä-</i>
1313. <i>kinče-kse</i> (<i>künče-kse</i>) 'Schwelle' fw	<i>künče-kse</i>
1314. <i>kinä</i> (<i>künä</i>) 'rinnen-, röhrenförmiges Gefäß' fp	<i>künä</i>
1384. <i>liskz</i> (<i>lüksz</i>) od. <i>likz</i> (<i>lüksz</i>) 'Nadel(blatt), Zweig der Nadelbäume' FP	<i>lüksz</i>
1385. <i>lištz-</i> (<i>lüstz-</i>) 'melken; milchen' FP	<i>lüstz-</i>
1416. <i>mišksz</i> (<i>müšksz</i>) 'gebogener, ausgebauchter Körperteil: Rücken, Bauch, Buckel' FP	<i>müšksz</i>
1427. <i>nikz</i> (<i>nüksz</i>) 'gegenwärtig; jetzt, schon' FP	<i>nüksz</i>
1431. <i>nišz</i> (<i>nüşz</i>) 'stumpf' FP	<i>nüşz</i>
1487. <i>pirtä-</i> (<i>pürtä-</i>) 'zusammenlegen, hinsetzen, zudecken' FW	<i>pürtä-</i>
1560. <i>sirz</i> ⁻² (<i>sürz-</i>) 'schmieren, streichen' fp	<i>sürz-</i>
1561. <i>sirz(-mz)</i> (<i>sürz(-mz)</i>) 'Rotz' fp	<i>sürz-mz</i>
1614. <i>širtz</i> (<i>šürtz</i>) 'Garn, Gespinst, Zwirn' FP	<i>šürtz</i>
1776. <i>ki(-mz)</i> , <i>kü(-mz)</i> 'das Äußere' mit Kassussuffixen: 'außen, draußen, aus, hinaus usw.' UG	
<i>-i-/-ü-/-ä-, -i-/-ä-</i>	
313. <i>kipsz</i> (<i>küpsz</i> , <i>käpsä</i>) 'Fell von den Pfoten, Beinen der (Pelz)Tiere' FU	
763. <i>pikkä</i> (<i>päkkä</i>) 'Magen, Bauch, Ausbauchung' FU	<i>päkkä</i>
Palatális/veláris	
227. <i>kakta</i> ~ <i>käktä</i> 'zwei' FU, ??u	<i>käktä</i>
1584. <i>šäške</i> (≈ <i>šaške</i>) 'Mücke'	
741. <i>pelna</i> (<i>polna</i>) 'irgendeine Pflanze: Lein, Flachs, Hanf, aus deren Fasern Zeugstoff hergestellt wird' fu	
823. <i>purz</i> ⁻³ (<i>pürz-</i>) 'hineingehen' FP, ? fu	<i>purz-</i> , <i>pirz-</i>
84. <i>čslkz-</i> ~ <i>čšlkz-</i> 'glänzen, schimmern' FU	<i>čilkz-/čulkz-</i>
655. <i>ňšrz</i> (<i>ňszrz</i> , <i>ňsrkz</i>) 'rute, junger schößling' UG., ? u	<i>ňšrz</i>
Nyílásfok szerinti alternációk	
<i>-a-/-o-/-e-</i>	
3. <i>aδz</i> (<i>oδz</i>) 'ein mit etwas bedeckter, zum Liegen (Schlafen) geeigneter Platz; durch Bedecken einen Platz zum Liegen / Schlafen bereiten; betten' FU	<i>aδz</i>
13. <i>anz</i> (<i>onz</i>) 'groß; viel' u	
19. <i>aňtz</i> (<i>oňtz</i>) 'Horn' U	<i>aňtz</i>

Az UEW-ben szereplő alak	Javaslat
22. <i>apta-</i> (<i>opta-</i>) 'bellen' FU	<i>opta-</i>
33. <i>att3-</i> (<i>ott3-</i>) 'sehen, schauen' u	<i>att3-</i>
94. <i>čač3</i> ¹ (<i>čoč3</i>) 'eine Art Pritsche' FU	<i>čoč3</i>
219. <i>kač3-</i> ³ (<i>koč3-</i>) 'verstehen, wissen, können' FU	<i>kač3-</i>
225. <i>kaj3</i> ¹ (<i>koj3</i>) 'Löffel, Schaufel' u	<i>koj3</i>
249. <i>kar3-</i> ² (<i>kor3</i>) 'beißen' fu	<i>kar3-</i>
523. <i>mats</i> (<i>mot3</i>) 'eine Art Beere' u	<i>mot3</i>
585. <i>napp3</i> (<i>nopp3</i>) 'Last, Bürde, Bündel (auf dem Rücken)' FU	<i>napp3</i>
684. <i>pačk3-</i> ² (<i>počk3-</i>) 'flechten, zwirnen' FP, ? u	<i>pačk3-</i>
686. <i>pač3-</i> ² (<i>poč3-</i>) 'auftrennen' u	<i>poč3-</i>
702. <i>panč3</i> ~ <i>pač3</i> (<i>ponč3</i> ~ <i>poč3</i>) 'Schwanz' FU	<i>ponč3</i>
707. <i>par3</i> ¹ , <i>por3</i> (<i>parwa</i> , <i>porwa</i>) 'Haufen, Gruppe' u, FU	<i>parwa</i>
853. <i>rats</i> (<i>rot3</i>) 'Dampf, Nebel' FU	<i>rot3</i>
1017. <i>taje-</i> (<i>toja-</i>) 'sich beugen, sich neigen (intr.), brechen' FU, ? u	
1028. <i>tark3</i> ² (<i>tork3</i>) 'Sache, Ding; Stück' fu	
1031. <i>tar3</i> ² (<i>tor3</i>) 'Nähe, Umgebung' FU	<i>tar3</i>
1108. <i>waj3</i> (<i>woj3</i>) 'wild, scheu' FU	
1185. <i>ač3</i> (<i>oč3</i>) 'früh, zeitig, erst' FP	<i>ač3</i>
1190. <i>ant3</i> (<i>ont3</i>) 'junges Gras, Schößling, Rasen' FP	<i>ont3</i>
1192. <i>aš3</i> (<i>oš3</i>) 'Hengst' FP	<i>oš3</i>
1237. <i>jaksa-</i> ~ <i>joksa-</i> 'lösen, losbinden, ausschirren, abspannen, ausziehen' FP	
1260. <i>kač3</i> ¹ (<i>koč3</i>) 'quer, über (etw.)' FP	<i>kač3</i>
1358. <i>lače-</i> (<i>loče-</i>) 'aufgeweicht, gewässert, durchweicht werden' FP	
1468. <i>paše-</i> ² (<i>poš3-</i>) 'waschen; sprossen' FP	<i>paše-</i>
1536. <i>sapt3-r3</i> (<i>sopt3-r3</i>) 'Johannisbeere; Ribes' FP	
1677. <i>wač3</i> ¹ (<i>woč3</i>) 'Schlüsselbein; Schulter' fp	<i>wač3</i>
1683. <i>wakšt3re</i> (<i>wokšt3re</i>) 'Ahorn; Acer platanoides' FW	
112. <i>čoč3-</i> (<i>čač3-</i>) '(ab)wischen; (ab)reiben; fegen' U	
325. <i>kočm3</i> (<i>kačm3</i>) 'zwiebelartige Pflanze' FU	<i>kočm3</i>
345. <i>konč3</i> (<i>kanč3</i>) ~ <i>koč3</i> (<i>kač3</i>) 'Stickerei, Muster, Buntheit; Striche ziehen, stricken, zeichnen' FU	<i>kanč3</i>
348. <i>kon3</i> ¹ (<i>kana</i>), ? <i>kon3</i> (<i>kana</i>)+ <i>ala</i> 'Achselhöhle, Armhöhle' FU, ? u	
490. <i>lom3</i> (<i>lam3</i>) 'Wärme; Flamme' fu	
1009. <i>šopp3-</i> (<i>šapp3-</i>) 'trocknen' FU	<i>šapp3-</i>
1064. <i>ton3-</i> (<i>tan3-</i>) '(auf/an)schwellen' fu	<i>tan3-</i>
1446. <i>ňolk3</i> ~ <i>ňalk3</i> 'Ulme; Ulmus' FP	<i>ňolk3</i>
1573. <i>sose</i> (<i>sase</i>) 'Schneebrei; schwammig, porös (Knochen, Baum)' fw	<i>sose</i>
1760. <i>jom3</i> (<i>jam3</i>) 'gut' UG	
903. <i>soks3</i> (<i>saks3</i> , <i>seks3</i>) 'Zierbelkiefer; Pinus cembra' U	
-a/-u-	
1724. <i>ar3</i> ² (<i>ur3</i>) 'Kante, Seite, Richtung' UG	
798. <i>pučka</i> (<i>pačka</i>) 'dünner Kot; laxieren' FU	
1780. <i>kuj3-</i> (<i>kaj3-</i>) 'treiben, jagen' ug	<i>kuj3-</i>
924. <i>šakk3</i> (<i>šukk3</i>) 'Stück, Teil' UG ?? fu	

Az UEW-ben szereplő alak	Javaslat
-u/-o-	
75. <i>ćukk3-²</i> (<i>ćokk3-</i>) 'sich krümmen, sich zusammenziehen' fu	<i>ćukk3-</i>
117. <i>čukk3</i> (<i>čokk3</i>) 'dicht, dick' FU	<i>čokk3</i>
372. <i>ku-</i> (~ <i>ko-</i>) 'wer, welcher, ? was' U	
424. <i>kur3⁵</i> (<i>kor3</i>) 'Korb, Faß aus Rinde' U	
429. <i>kuse¹</i> ~ <i>kose</i> 'Fichte, Tanne; Picea excelsa' U	
431. <i>kuška</i> (<i>koška</i>) 'trocken; trocken werden' U	<i>koška</i>
432. <i>kuš3</i> (<i>koje-ć3</i>) 'zwanzig' FU	<i>kuš3</i>
568. <i>muške-</i> (<i>moške-</i>) 'waschen' U	
816. <i>puŋka</i> (<i>poŋka</i>) 'Knollen, Beule, Unebenheit' FU	<i>puŋka</i>
1088. <i>uje-</i> ~ <i>oje-</i> 'schwimmen' U	<i>uje-</i>
1089. <i>uk3</i> (<i>ok3</i>) 'Kopf' U	<i>uk3</i>
1349. <i>kutt3-</i> (<i>kott3-</i>) 'laufen' fp	<i>kott3-</i>
1437. <i>nume</i> (<i>nome</i>) 'kleine Fliege od. Mücke' fp	<i>nome</i>
1440. <i>nušja</i> ~ <i>nošja</i> 'Keule' FP	
1621. <i>šuje~šoje</i> 'Stachel, Spitze' FP	<i>šuje</i>
323. <i>koća¹</i> (<i>kuća</i>) 'Trinkgefäß' fu	<i>koća</i>
341. <i>kolme</i> (<i>kulme</i>) 'drei' FU	<i>kolme</i>
355. <i>kopp3</i> (<i>kupp3</i>) 'Lunge' u	<i>kopp3</i>
358. <i>kora-</i> (<i>kura-</i>) 'schinden, abschälen' U	
366. <i>kor3³</i> (<i>kur3</i>) 'Dach, Bezug (eines Gegenstandes)' fu	
550. <i>mone</i> (<i>mune</i>) 'eine gewisse Quantität, viel' FP, ? fu	
656. <i>o</i> ~ <i>u</i> 'jener, -e, -es' U	<i>o</i>
1331. <i>kon3</i> (<i>kun3</i>) 'Asche, Lauge' FP	
1390. <i>loppa</i> (<i>luppa</i>) 'feucht, naß; Feuchtigkeit, Nässe' FW, ? fp	<i>loppa</i>
1457. <i>opš3</i> (<i>ups3</i>) 'Mütze' FP	<i>upš3</i>
-s/-o-	
570. <i>mšn3-</i> (<i>mon3-</i>) 'sagen' u	<i>mona-</i>
673. <i>oŋl3</i> (<i>šŋ3, šŋ3-l3</i>) 'Kinn(backen, -lade)' FU	<i>oŋl3</i>
1454. <i>onta</i> (<i>snta</i>) 'Wärme, Hitze' FP	<i>onta</i>
-ä/-e-	
125. <i>e²~ä</i> (?fu) ~ <i>a</i> (?fu) '(Verneinungspartikel →) Verneinungsverb' U	
283. <i>kent3</i> (<i>känt3</i>) 'zeit' fu	<i>känt3</i>
292. <i>kert3</i> (<i>kärt3</i>) 'eine art wildente' fu	<i>kert3</i>
475. <i>lemp3-</i> (<i>lämp3-</i>) 'schweben, fliegen' fu	<i>lemp3-</i>
479. <i>lepp3²</i> (<i>läpp3</i>) 'deckel, dach; decken, bedecken' Fu	<i>lepp3</i>
733. <i>pečkä-</i> (<i>päčkä-</i>) 'schneiden' U	<i>pečkä-</i>
750. <i>pert3</i> (<i>pärt3</i>) 'rand, seite' fu	<i>pert3</i>
890. <i>seŋk3</i> (<i>säŋk3</i>) 'irgendein glied: oberarm, unterarm' u	
1003. <i>šer3</i> (<i>šär3 3</i>) 'Bach' Fu	<i>šer3</i>
1375. <i>lel3</i> (<i>läl3</i>) 'erle' fp	<i>lel3</i>
1589. <i>šer3-</i> (<i>šär3-</i>) 'lachen' fp	<i>šer3-</i>
1704. <i>wept3-</i> (<i>wäpt3-</i>) 'mit netz fangen (enten, hasen od. fische)' fp	
1750. <i>θel3-</i> (<i>θäl3-</i>) '(sich) mischen' Ug	<i>θel3-</i>

Az UEW-ben szereplő alak	Javaslat
1810. <i>merz-</i> (<i>märz-</i> 3) 'pressen, drängen, sich verengen' UG	
463. <i>läcz</i> (<i>lecz</i>) (falls die finn-lapp Wörter hierhergehören: <i>lämčä</i>) 'Riemen, Seil (z. B. für Lasso, Zügel, Schlinge, Dohne)' FU	
467. <i>läppz</i> ² (<i>δäppz</i>) od. <i>leppz</i> (<i>δeppz</i>) 'Milz' FU, ? U	
716. <i>päjz</i> ¹ (<i>pejz</i>) 'Ranzen, Beutel (aus Rinde)' FU	
876. <i>sáčz</i> (<i>secz</i>) 'feine (Hanf- od. Flachs-) Faser' fu	
1217. <i>čäčke</i> (<i>čečke</i>) 'Weile; eine gewisse Zeit' fp	<i>čäčke</i>
1543. <i>sáce</i> (<i>sece</i>) 'die hohle Hand' fp	<i>sáce</i>
1730. <i>ämpz</i> (<i>empz</i>) 'Hund' UG	<i>ämpz</i>
1815. <i>näkz-</i> (<i>nekz-</i>) 'binden' UG	
531. <i>mättz</i> (<i>mättz</i>) 'Haus, Zelt, Hütte' FP, ? u	<i>mättz</i>
588. <i>nä</i> (~ <i>ne</i> ~ ? <i>ni</i>) 'dieser; ?der, jener' FP, ? u	
1034. <i>tä</i> (~ <i>te</i> ~ <i>ti</i>) 'dieser' U	
-e-/i-	
59. <i>će</i> ~ <i>či</i> 'dieser, der, jener' U	
272. <i>ke</i> (<i>ki</i>) 'wer' FU ? u	
291. <i>kerte</i> (<i>kirte</i>) 'dünne Schnee-, Eiskruste' fu	
480. <i>leše</i> (<i>liše-</i>) 'entblättern, enthülsen' fu	
1295. <i>keđe</i> (<i>kiđe</i>) od. <i>keđe</i> (<i>kiđe</i>) 'Frühling' FW	<i>kiđe/kiđe</i>
1734. <i>čenz</i> (<i>činz</i>) 'zeit' ug	<i>čenz</i>
64. <i>činz</i> (<i>čenz</i>) 'Zugriemen des Schlittens; den Hund an den Schlitten spannen' u	<i>čenz</i>
110. <i>čijs-</i> , <i>čikz-</i> , <i>činz-</i> , od. <i>čejz-</i> , <i>čekz-</i> , <i>čenz-</i> , 'laufen' FU	<i>čijs-</i>
758. <i>pičz</i> (<i>pečz</i>) 'Reif, Tau' FU	
1004. <i>šijte</i> ~ <i>šijta</i> (<i>šejte</i> ~ <i>šejta</i>) 'Hain, Gebüsch; Opferstelle' u	<i>šijte/šijta</i>
1562. <i>sisare</i> ~ <i>sesare</i> 'Schwester' fw	<i>sisare</i>
1756. <i>išz</i> (<i>ešz</i>) 'Mutter, weibliches Tier' UG	<i>išz</i>
-e/-š-	
278. <i>keje</i> ¹ (<i>kšjyz</i>) 'Balz; balzen' FU	<i>keje/kijyz</i>
509. <i>lšpz</i> (<i>lepz</i>) 'Blatt' UG ? fu	
867. <i>ršppz</i> ⁻¹ (<i>reppz-</i>) 'bersten, sich spalten, reißen' fu	<i>reppz-</i>
-ä/-š-	
444. <i>kšmz</i> (<i>kämz</i>) 'Fluß, Strom' fu	
-e/-ü-	
130. <i>eje</i> (<i>üje</i>) 'Nacht' FU	<i>eje</i>
1245. <i>jewä</i> (> FW <i>jüwä</i>) 'Getreide' FP	
 b) Második szótagi magánhangzók alternációi	
a/ä	
227. <i>kakta</i> ~ <i>käktä</i> 'Zwei' FU, ??u	<i>käktä</i>
1298. <i>kejm(ä)</i> od. <i>kej(e)-m(ä)</i> 'Brunst, Balz' fp	<i>kejma</i>
1442. <i>nída-</i> , <i>nídä-</i> od. <i>níďa-</i> , <i>níďä-</i> 'befestigen, heften, binden' FW	<i>nída-/níďa-</i>
e/a, e/ä	
331. <i>koje</i> ³ ~ <i>koja</i> 'Motte, Wurm' fu	
1004. <i>šijte</i> ~ <i>šijta</i> (<i>šejte</i> ~ <i>šejta</i>) 'Hain, Gebüsch; Opferstelle' U	<i>šijte</i>

Az UEW-ben szereplő alak	Javaslat
1017. <i>taje-</i> (<i>toja-</i>) 'sich beugen, sich neigen (Intr.), Brechen' FU ? u	
1166. <i>wonke/a</i> 'Höhle, Grube' U	<i>wonka</i>
1308. <i>kička-</i> ~ <i>kičke-</i> 'jäten' Fw	
1323. <i>kočka²</i> (<i>kočke</i>) 'Ecke, Winkel' Fw	<i>kočka</i>
1449. <i>oksa-²</i> ~ <i>okse-</i> 'Sich Erbrechen, Vomieren, Speien' FP	
773. <i>pire</i> (~ <i>pirä</i>) 'Kreis; Ring; umgeben, umgrenzen' FW ? u	<i>pire</i>
1316. <i>kipše</i> (<i>kipšä</i>) 'reif; reif werden, reifen' FP	<i>küpše</i>
1578. <i>süskä-</i> (~ <i>süske-</i>) 'stoßen, schubsen' FW	<i>süskä-</i>
3/a	
100. <i>čaw3</i> (<i>čapa</i>) 'sauer; sauer werden' UG ? fu	<i>čapa, čawa</i>
348. <i>kon3¹</i> (<i>kana</i>), ? <i>kon3</i> (<i>kana</i>) + <i>ala</i> 'Achselhöhle, Armhöhle' FU, ? u	
707. <i>par3¹</i> , <i>por3</i> (<i>parwa, porwa</i>) 'Haufen, Gruppe' u	<i>parwa</i>
1533. <i>sak3</i> (≈ <i>sakka</i>) 'dicht, dick' FP	FP <i>sakka</i> > <i>korai</i> közfinn <i>sakka</i> ~ <i>sake</i>
1534. <i>sal3</i> (<i>sala</i>) 'Salz' FP	<i>sal3</i> (ha a finn és az észt szó idetartozik: <i>sala</i>)
1723. <i>ar3¹</i> (<i>arwa</i>) 'mütterlicher Verwandter; (jüngerer) Bruder der Mutter' UG	
222. <i>kaďwa</i> (<i>kaďw3</i>) 'Weibchen, weiblich' FU	<i>kaďwa</i>
415. <i>kupsa-</i> (<i>kuks3-</i>) 'jmdn ohne Anteil lassen, jmdm seinen Teil wegnehmen' u	
566. <i>mura³</i> (<i>murs</i>) 'Stück, Krümchen; zerbröckeln, zerbrechen (tr. intr.)' U	<i>mura/mure</i>
1720. <i>ala-ma</i> (<i>als-m3</i>) 'Einlage im Schuh (aus Heu), Unterstreu' UG	<i>alama</i>
930. <i>śal3</i> (<i>śada, sal3</i>) 'Band, Streifen; ? binden' fu (u, UG)	u <i>śada</i> > fu <i>śala</i> > UG <i>sala</i>
-3/-e	
257. <i>käč3</i> (<i>käčŋe</i>) 'Wacholder' FU	
278. <i>keje¹</i> (<i>kějy3</i>) 'Balz; balzen' FU	<i>keje, kijy3</i>
1452. <i>omena</i> ~ <i>om3r3</i> 'Apfel' fw	<i>omena/omar3</i>
1468. <i>paše-²</i> (<i>poš3-</i>) 'waschen; sprossen' FP	<i>paše-</i>
-3/-ə	
1794. <i>luw3</i> (<i>luyə</i>) 'Pferd' UG	<i>luwa/luya</i>
c) Szókezdő mássalhangzók alternációi	
j- ~ Ø	
183. <i>jikä</i> (<i>ikä</i>) 'Alter, Jahr' FU	<i>jikä</i>
184. (<i>j</i>) <i>ip3</i> 'Eule, Uhu' FU	<i>jip3</i>
208. (<i>j</i>) <i>šik3</i> ~ (<i>j</i>) <i>šy3</i> 'Sohn; Junges' u	<i>jik3/jiy3</i>
1249. (<i>j</i>) <i>iša</i> 'Haut' FP	<i>jiša</i>
Palatalizáltság szerint	
č-/ć-	
109. <i>čiy3-r3</i> , <i>ćiy3-r3</i> (<i>čik3-r3</i> , <i>ćik3-r3</i>) 'Grab' fu	
1741. <i>čärl3</i> (<i>ćärl3</i>) 'Stromschnelle' ug	

Az UEW-ben szereplő alak	Javaslat
I-/I-	
1381. <i>lič3-</i> (<i>lič3-</i>) 'drücken, pressen' fp	<i>lič3-</i>
n-/ń-	
606. <i>nɤj3-¹</i> (<i>nɤj3-</i>) 'sich strecken, sich dehnen' FU	
1428. <i>nine</i> (<i>nine</i>) 'Bast, Lindenbast' FP	<i>nine</i>
1433. <i>norja</i> ~ <i>ńorja</i> 'biegsam, geschmeidig, weich' FW	<i>ńorja</i>
620. <i>ńeljä</i> (<i>neljä</i>) 'vier' FU	<i>ńeljä</i>
s-/ś-	
930. <i>śal3</i> (<i>śada, sal3</i>) 'Band, Streifen; ? binden' fu (u, UG)	u <i>śada</i> > fu <i>śala</i> > UG <i>sala</i>
1549. <i>săś3-</i> od. <i>śăś3-</i> 'reißen, aus-, herausziehen' fp	<i>săś3-</i>
č-/ś-	
49. <i>čađa</i> ~ <i>śađa</i> 'das Laufen, das Rennen; die Brunst der weiblichen Tiere; laufen, rennen; brunsten' FU, ?u	
56. <i>čăŋk3</i> ~ <i>śăŋk3</i> 'brechen' FU	
73. <i>čuy3</i> (<i>čuk3</i>) ~ <i>śuy3</i> (<i>śuk3</i>) 'Holzwurm' FU	
82. <i>čɤjm3</i> (<i>śɤjm3</i>) '?Leistengegend, ?Weiche, ?Kreuz' fu	<i>śɤjm3</i>
938. <i>śar3²</i> (~ <i>čar3</i>) 'Dreck, Scheiße, Kot; scheißen' FU	<i>śar3</i>
948. <i>śälä-</i> (? ~ <i>čälä-</i>) 'schneiden' FU	
s-/š-/t-	
882. <i>săp3</i> (<i>šăp3</i>) od. <i>tăp3</i> 'Eichhorn' U	
1063. ? <i>tońć3</i> , ? <i>sońć3</i> 'Wurm' fu	
885. <i>săt3-</i> , <i>śăt3-</i> '(aus dem Topf, Kessel) schöpfen; herausnehmen' U	
915. <i>suŋ(3-)l3</i> , <i>śuŋ(3-)l3</i> 'eine Art Lilie (bzw. Zwiebel der Lilie); Liliun martagon' U	
1542. <i>sawta</i> od. <i>śawta</i> 'Kieme; Lunge' FW	
I-/δ-	
467. <i>läpp3²</i> (<i>δăpp3</i>) od. <i>lepp3</i> (<i>δepp3</i>) 'Milz' FU ? u	
ʀ-/đ-	
515. <i>ʀsm3</i> od. <i>đsm3</i> 'kleine Fliege od. Mücke' FU	<i>ʀsm3</i>
d) Szóbelseji mássalhangzók alternációi	
Nazálisok	
N/∅	
68. <i>ćonča</i> ~ <i>čoča</i> 'Floh' FU	<i>ćonča</i>
98. <i>čanč3</i> ~ <i>čač3-</i> 'schreiten, gehen' U	
198. <i>junča¹</i> ~ <i>juča</i> 'Einschnitt; (bezeichneter) Weg, Pfad' FU	
199. <i>junča²</i> ~ <i>juča</i> 'Mitte' u	
266. <i>kănč3</i> ~ <i>kăč3</i> 'schmal, eng' fu	
282. <i>kenč3-</i> (~ <i>keč3-</i>) 'suchen' FU	<i>kenč3-</i>
309. <i>kinče</i> (<i>künče</i>) (~ ? <i>kiče</i> (<i>küče</i>)) 'Nagel, Klaue' FU ? u	<i>künče</i>
345. <i>konč3</i> (<i>kanč3</i>) ~ <i>koč3</i> (<i>kač3</i>) 'Stickerei, Muster, Buntheit; Striche ziehen, stricken, zeichnen' FU	<i>kanč3</i>
398. <i>kunč3¹</i> ~ <i>kuč3</i> 'eine Art Wurm (in Lebewesen)' FU	<i>kunč3</i>
399. <i>kunč3²</i> ~ <i>kuč3</i> 'Kraft, Stärke' fu	

Az UEW-ben szereplő alak	Javaslat
535. <i>menčz</i> ~ <i>mečz</i> 'Auerhahn, Auerhuhn' FU	
637. <i>ňončz</i> ~ <i>ňočz</i> 'gestreckt, lang gestreckt; lang gestreckt sein, ausstrecken, sich ausstrecken' fu	<i>ňončz</i>
701. <i>paňče-</i> ~ <i>pače-</i> 'aufmachen, öffnen' FU	<i>paňče-</i>
702. <i>paňčz</i> ~ <i>pačz</i> (<i>pončz</i> ~ <i>počz</i>) 'Schwanz' FU	<i>pončz</i>
793. <i>ponča</i> ~ <i>poča</i> 'Haut der Rentierfüße, Beinling' u	<i>ponča</i>
95. <i>čačz</i> ⁻² ~ <i>čančz</i> - 'geboren werden; wachsen' U	
107. <i>čěčz</i> ~ <i>čěňčz</i> 'Wildente' FU	
108. <i>čičä</i> ~ <i>činčä</i> 'ein kleiner Vogel' u	<i>činčä</i>
1100. <i>wačz</i> ¹ ~ <i>wančz</i> 'Wurzel' U	<i>wančz</i>
1475. <i>pečä</i> ~ <i>penčä</i> 'Kiefer, Föhre; Pinus sylvestris' FP	
1407. <i>mats-</i> (<i>mants</i>) 'beschütten; graben' FP	
213. <i>kačz</i> ² ~ ? <i>kaňčz</i> 'eine Art Wildente' U	<i>kačz</i>
657. <i>oča</i> ~ <i>oňča</i> 'Teil, Anteil; teilen' FW ? fu	
959. <i>šičä</i> ~ <i>šinčä</i> 'Inneres' u	<i>šinčä</i>
350. <i>koňčkz</i> ~ <i>kočkz</i> 'Bast, Baumrinde' FU ? u	
351. <i>koňčz</i> ~ <i>kočz</i> 'lang' U	
407. <i>kuňče</i> ¹ ~ <i>kuče</i> 'Ameise' FU	<i>kuňče</i>
408. <i>kuňče</i> ² ~ <i>kuče</i> 'Harn; harnen' U	<i>kuňče</i>
409. <i>kuňčz</i> ³ ~ <i>kučz</i> 'Stern' U	<i>kuňčz</i>
410. <i>kuňčz</i> ⁴ ~ <i>kučz</i> 'Birke' fu	<i>kuňčz</i>
465. <i>läňčz</i> ~ <i>läčz</i> 'schwach, schlaff' fu	
476. <i>leňčz</i> ~ <i>lečz</i> 'lau' fu	
530. <i>mäňčz</i> ~ <i>mäčz</i> 'Schwanz (des Rentieres, des Vogels usw.)' u	
571. <i>mšňčz-</i> ~ <i>mščz-</i> 'sich bewegen' u	
815. <i>puňča-</i> ² ~ <i>puča</i> 'drücken, pressen, auspressen' FU	
851. <i>raňčz</i> ³ ~ <i>račz</i> 'Lumpen, Fetzen; zerfetzen, auftrennen, losbinden' fu	
856. <i>reňčz-</i> ~ <i>rečz-</i> 'schütteln, schaukeln, beben' fu	
1117. <i>waňča</i> ~ <i>wača</i> 'feuchter Schnee od. Eis' fu	
1139. <i>weňčz</i> ~ <i>wečz</i> 'ganz, all' U	
1773. <i>käňčz</i> ~ <i>käčz</i> 'mager; abmagern' UG	
1800. <i>maňčz</i> ² ~ <i>mačz</i> 'Märchen; erzählen' UG	
1870. <i>wäňčz</i> ~ <i>wäčz</i> 'dünn, schmal' ug	
189. <i>jonkče</i> ~ <i>jokče</i> 'Schwan; Cygnus cygnus' FP ? fu	<i>jokče</i>
920. <i>sňčz</i> (<i>sňčz-lz</i> FU) ~ <i>sčz</i> (<i>sčz-lz</i> FU) 'Eidechse' U	
257. <i>káčz</i> (<i>káčŋe</i>) 'Wacholder' FU	
846. <i>pšrčz</i> ² (<i>pšrŋz</i> od. <i>pšrčz-ŋz</i>) 'eine Wildentenart' u	
176. <i>jäse</i> (<i>jäsne</i>) 'Glieder, Gelenk' FP, ? fu	
771. <i>piňse-me</i> , <i>pise-me</i> , ? <i>pipse-me</i> 'Lippe' U	
-m-/-n-	
1781. <i>kumtz</i> (<i>kuntz</i>) 'Biber' UG	
-n-/-ŋ-, -n-/-ń-/-ŋ-	
240. <i>kanz</i> ⁻³ (<i>kaňz-</i>) 'rufen' ? u	<i>kaňz-</i>
654. <i>ňsnz</i> (<i>ňsnz</i> , <i>ňsnz</i>) 'Taucher' u	<i>ňsnz</i>

Az UEW-ben szereplő alak	Javaslat
-ń/-n-	
311. <i>kińä</i> (<i>küńä</i>), ? <i>kinä</i> (<i>künä</i>) 'Ellenbogen' FU	<i>kińä/küńä</i>
579. <i>mörn3</i> (<i>mörn3</i>) 'Fischrogen' fu	<i>mörn3</i>
690. <i>pajńa-</i> (<i>pajna-</i>) 'drücken' FU, ? u	
-ŋ/-k-	
858. <i>reŋ3</i> (<i>rek3</i>) 'warm; Wärme, Hitze' UG., ? u	
Affrikáták és szibilánsok	
-ć/-ś-	
142. <i>íce</i> ~ <i>íše</i> 'Schatten; Schattenseele' FU	<i>íce</i>
840. <i>pšć3-</i> (<i>pšć3-</i>) 'gefühllos werden, absterben (z. B. ein Glied)' FU	<i>pšć3-</i>
1807. <i>meć3</i> ~ <i>meś3</i> 'ein Kleid anziehen' UG	<i>meć3</i>
1811. <i>muć3-</i> ~ <i>muś3-</i> 'lächeln' ug	<i>muć3-</i>
1834. <i>pś3-</i> (<i>pś3-</i>) 'tropfen, sprudeln' Ug	
450. <i>laćke-</i> ~ <i>laśke-</i> 'lassen, ent-, weg-, loslassen' FU	<i>laćke-</i>
510. <i>łapć3</i> (<i>łapś3</i>) 'Wiege' U	<i>łapś3</i>
1498. <i>porś3</i> (<i>porć3</i>) 'Schwein, Ferkel' FW, ? fp	
31. <i>aśke</i> (~ <i>-l3</i>), <i>aćke</i> (~ <i>-l3</i>) 'Schritt' U	
825. <i>puśń3</i> ~ <i>pućń3</i> (<i>puś3-n3</i> ~ <i>puć3-n3</i>) 'Mehl' FU	<i>puśń3</i>
-č/-ś-	
617. <i>ńeć3-</i> od. <i>ńeč3-</i> 'zupfen, reißen' FU	
1381. <i>lić3-</i> (<i>lić3-</i>) 'drücken, pressen' fp	
1675. <i>waća</i> ⁻¹ od. <i>waća</i> 'junges Tier: Rentierkuh, Füllen, Fohlen' fw	
1825. <i>pić3</i> (<i>pić3</i>) 'Rauch' UG	
-č/-š-	
1103. <i>wać3</i> ⁴ (FP auch <i>waś3</i>) 'Verstand; Gedächtnis, Erinnerung' FP, ? fu	
1294. <i>kečră</i> (> * <i>keštră</i>) 'Spindel; ?spinnen' FW	
1365. <i>lawča</i> (<i>lawša</i>) 'weich, lose, locker' Fw	<i>lawča</i>
522. <i>mašta-</i> (<i>maćta-</i> fu) 'können; verstehen' FW, ? fu	
865. <i>rščk3</i> (<i>rščk3</i>) 'zerbrechlich, spröde, faul, morsch' fu	<i>rščk3</i>
-ńč/-nt-	
1175. <i>wunč3</i> (<i>wunt3</i>) 'Bart; Flaum' u	
-s/-ś-	
1489. <i>pisa-</i> (<i>piśa-</i>) 'tropfen, tröpfeln' fw	<i>piśa-</i>
-s/-š-, -s/-č-	
567. <i>muś3</i> (<i>muś3</i>) 'Opfergebet, Zauber; beten, zaubern' FU	
605. <i>nus3</i> (<i>nuś3-</i>) '(Fell) abschaben' U	
618. <i>ńeks3</i> (<i>ńesk3</i>) od. <i>ńekš3</i> (<i>ńešk3</i>) 'Pfad, Weg' u	
754. <i>pes3</i> (<i>peć3</i>) 'Weide(nrute)' fu	
Explozívák	
-θ- (-k-)	
190. <i>joŋ(k)s3</i> 'Bogen' U	
243. <i>kaŋ3-</i> (<i>kaŋk3</i>) 'klettern, steigen' UG ?fu	fu <i>kaŋ3-</i> > UG <i>kaŋk3</i>
551. <i>moŋa</i> (<i>moŋka</i>) 'Biegung, Krümmung, Kreis' FP, ? fu	

Az UEW-ben szereplő alak	Javaslat
1119. <i>waj3-</i> (<i>wajk3-</i>) 'schlagen, schneiden' UG ? fu	fu <i>waj3-</i> > UG <i>wajk3-</i>
907. <i>soŋk3</i> (<i>soŋ3</i>) 'alt; alt werden' FU	
1520. <i>reć(k)3</i> 'schön, gut' FP	
643. <i>ńuč(k)3</i> 'Flechte, Moos' u	
1224. <i>ečkä</i> od. <i>ečä</i> + Kasussuffix 'weit, fern' fw	
655. <i>ńšr3</i> (<i>ńšr3</i> , <i>ńšrk3</i>) 'Rute, junger Schößling' UG ? u	<i>ńšyď</i>
1739. <i>ćšr3</i> (<i>ćšrk3</i>) 'Keim' ug	<i>ćšrk3</i>
1533. <i>sak3</i> (≲ <i>sakka</i>) 'dicht, dick' FP	FP <i>sakka</i> > korai közfinn <i>sakka</i> ~ <i>sake</i>
748. <i>perk3</i> (<i>perkk3</i>) 'Wurm' FU	
1342. <i>kurk(k)3</i> 'Gurgel' FW	
1699. <i>wärk3</i> (<i>wärkk3</i>) 'Niere' FP	
709. <i>paś3</i> (<i>pašk3</i>) 'Loch, Öffnung, Spalt, Riß' U	<i>pašk3</i>
1615. <i>šíst3</i> (<i>šikšt3</i>) 'Wachs' FP	
-k-/-γ-	
66. <i>ćok3-m3</i> (<i>ćoγ3-m3</i>) 'zeitweiliges Obdach; Höhle von Tieren' fu	
208. (<i>j)šk3</i> ~ (<i>j)šγ3</i>) 'Sohn; Junges' u	<i>jik3/jiγ3</i>
1521. <i>rek3</i> (<i>rey3</i>) 'Moos' FP	<i>rek3</i>
1654. <i>tuk3-</i> (<i>tuy3-</i>) 'brechen' FP	<i>tuk3-</i>
1813. <i>mšk3-</i> (<i>mšγ3-</i>) 'lachen' UG	
1837. <i>rik3</i> (<i>riγ3</i>) '(abgeschnittenes) Stück; (ab)schneiden' ug	<i>rik3</i>
862. <i>rok3-</i> (<i>roy3-</i> , <i>row3-</i>) 'schneiden, hacken' FU	<i>rok3-</i>
1728. <i>äk3</i> , <i>äγ3</i> od. <i>äw3</i> 'Tochter, Mädchen' ug	<i>äγ3</i>
73. <i>ćuy3</i> (<i>ćuk3</i>) ~ <i>šuy3</i> (<i>šuk3</i>) 'Holzwurm' FU	
109. <i>čiy3-r3</i> , <i>ćiy3-r3</i> (<i>čik3-r3</i> , <i>ćik3-r3</i>) 'Grab' fu	<i>čik3r3/ćik3r3</i>
195. <i>juy3-</i> (<i>juke-</i>) 'trinken' FU	<i>juke-</i>
1844. <i>säγ3-r3</i> od. <i>säkr3</i> 'Haar' UG	
1856. <i>tay3</i> (<i>tak3</i>) 'Ort, Stelle' ug	
527. <i>mälke</i> (<i>mälγe</i>) 'Brust' FU	<i>mälke</i>
1852. <i>sšlk3</i> (<i>sšly3</i>) 'Hohlbeil' UG	<i>sšly3</i>
837. <i>psrk3-</i> (<i>psry3-</i>) 'drehen, sich drehen' FU, ? u	<i>psrk3-</i>
1831. <i>psyr3-</i> od. <i>psrk3-</i> 'müde werden' UG	<i>psyr3-</i>
-l-/-lj-/-lk-	
569. <i>mšl3</i> (<i>mšlj3</i> , <i>mšlk3</i>) 'Brust' FU	<i>mal'3</i>
878. <i>säle-</i> (<i>sälke-</i>) 'sich (in etw., auf etw.) setzen, einsteigen' U	<i>säle-</i>
-p-/-pp-	
353. <i>kopa-la/la</i> (<i>koppa-la/la</i>) 'Auerhenne; Tetrao urogallus' FW, ? fu	
-θ-/-p-	
1453. <i>om(p)ra</i> 'eine Art saure Wiesenpflanze' FP	
-pr-/-kr-/-ŋr-	
1065. <i>topr3-</i> , <i>tokr3-</i> , <i>toŋr3</i> 'graben, wühlen' fu	
-ps-/-ks-	
415. <i>kupsa-</i> (<i>kuks3-</i>) 'jmdn ohne Anteil lassen, jmdm seinen Teil wegnehmen' u	

Az UEW-ben szereplő alak	Javaslat
- tt -/ -t -	
1733. <i>äts</i> - (<i>äts</i>) '(Stahl) härten' UG	
- θ -/ -t -	
1639. <i>tere</i> (<i>tetre</i>) 'Birkhuhn, Birkhahn' fp	
Zöngés réshangok	
[-t-] -δ-/-δ-	
1295. <i>keðe</i> (<i>kiðe</i>) od. <i>keðe</i> (<i>kiðe</i>) 'Frühling' FW	
1420. <i>muda</i> od. <i>muða</i> 'Erde, schlammige Erde, Schlamm' FW	<i>muda</i>
1442. <i>niða</i> -, <i>niðä</i> - od. <i>niða</i> -, <i>niðä</i> - 'befestigen, heften, binden' FW	
1618. <i>šöðe</i> - (<i>šöðe</i> -) 'durchdringen (durch ein Loch), fließen, rinne'	
1597. <i>šota</i> , <i>šoda</i> od. <i>šoda</i> 'Streit, Kampf, Krieg; streiten, kämpfen' FW	<i>šota</i>
- ð -/ -t -	
689. <i>paðwe</i> (<i>patwe</i>) 'Zunderschwamm' u	
- θ -/ -γ -	
278. <i>keje</i> ¹ (<i>kšjγz</i>) 'Balz; balzen' FU	
- θ -/ -j -	
471. <i>le(j)kka</i> - 'Lücke, Riß, Spalte; schneiden, spalten' u	
1552. <i>sets</i> ² (<i>sejts</i>) 'Brücke, Fußboden' FP	
1400. <i>majsš</i> (<i>masš</i>) 'glatt, geschliffen, hübsch; geglättet, geschliffen, hübsch sein' fw	
- j -/ -k -/ -η -, -η -/ -γ -/ -k -	
110. <i>čijs</i> -, <i>čikz</i> -, <i>čijz</i> -, od. <i>čejz</i> -, <i>čekz</i> -, <i>čejz</i> -, 'laufen' FU	<i>čijs</i> -
209. <i>jšjz</i> -, <i>jšγz</i> - (<i>jškz</i> -) 'kommen' UG ? fu	<i>jšjz</i> -/ <i>jšγz</i> -
- w -/ -γ -	
830. <i>puwz</i> ⁻² (<i>puγz</i> -) 'blasen' U	
893. <i>sewe</i> - (<i>seye</i> -) 'essen' FU	
1794. <i>luwz</i> (<i>luγə</i>) 'Pferd' UG	
1864. <i>tüγz</i> - <i>tz</i> od. <i>tüwz</i> - <i>tz</i> 'Feuer' UG	
- w -/ -η -	
599. <i>niwa</i> - (<i>niηa</i> -) 'enthaaren' U	
831. <i>puwz</i> ⁻³ (<i>puηz</i>) 'ersticken' FU	
630. <i>niηz</i> (<i>niwηe</i>) 'Made, Wurm' UG, ? u	
638. <i>niowða</i> - (<i>niowða</i> -) '(spuren) verfolgen' U	
767. <i>pilwe</i> (<i>pilηe</i>) 'wolke' FU	
- w -/ -C -	
26. <i>arwa</i> (<i>arya</i>) 'Preis, Wert' FU	<i>arwa</i>
678. <i>orpa</i> (<i>s</i>) ~ <i>orwa</i> (<i>s</i>) 'Waise, verwaist; Witwe, verwitwet' FU	
1273. <i>karmz</i> (<i>karpz</i> , <i>karwz</i>) 'Fliege' FW	
1343. <i>kurma</i> (<i>kurpa</i> , <i>kurwa</i>) 'Schnepfe, Waldschnepfe' FW	
100. <i>čawz</i> (<i>čapa</i>) 'sauer; sauer werden' UG ? fu	
- θ -/ -w -	
367. <i>korz</i> ⁻⁴ (<i>korwz</i> -) 'schaben, kratzen, reiben' FU	
707. <i>parz</i> ¹ , <i>porz</i> (<i>parwa</i> , <i>porwa</i>) 'Haufen, Gruppe' u	<i>parwa</i>
1723. <i>arz</i> ¹ (<i>arwa</i>) 'mütterlicher Verwandter; (jüngerer) Bruder der Mutter' UG	

Az UEW-ben szereplő alak	Javaslat
-wδ-/-lk-	
1042. <i>tāwδe</i> (<i>tālk₃</i>) 'voll' FU	
Likvidák	
-l-/-l-	
63. <i>číklä</i> (<i>číuklä</i>), <i>číkl'ä</i> (<i>číukl'ä</i>) 'Warze' U	<i>číukl'ä</i>
1478. <i>pelme</i> (<i>pel'me</i>) 'Schmutz, Staub, Asche' fp	
-l-/-δ-	
930. <i>šals</i> (<i>šada, sals</i>) 'Band, Streifen; ? binden' fu (u, UG)	u <i>šada</i> > fu <i>šala</i> > UG <i>sala</i>
1129. <i>wäl₃</i> (<i>wäδ₃</i>) 'irgendein größeres Tier' FU	
-l-/-δ-	
549. <i>mol₃</i> (<i>moδ₃</i>) 'Beere irgendeines Strauches' FU	<i>mol₃</i> (ha a cser. szó idetartozik: <i>moδ₃</i>)
589. <i>näδ₃</i> (<i>näl₃</i>) 'Falle (für kleine Tiere)' FU	<i>näl₃</i>
1779. <i>kuδ₃-</i> (<i>kuł₃</i>) 'spucken' UG	<i>kuł₃</i>
-θ-/-l-	
449. <i>kšw₃</i> (<i>kšw-l₃, kšwl₃</i>) 'eine Art Gefäß' fu	
Metatézis	
-čk-/-kč-	
1216. <i>čäčkä</i> od. <i>čäkčä</i> 'eine Art Vogel' FW, ? fp	
-rk-/-kr-	
820. <i>purk₃²</i> (<i>pukr₃</i>) 'Zeit' FU, ? u	
-šk-/-kš-	
294. <i>kesk₃-</i> (<i>keks₃-</i>) 'schleifen, wetzen, schärfen' FU	<i>keks₃-</i>
1384. <i>liš₃</i> (<i>lüsk₃</i>) od. <i>lik₃</i> (<i>lüks₃</i>) 'Nadel(blatt), Zweig der Nadelbäume' FP	<i>lüsk₃</i>
1642. <i>teškä</i> (<i>tekšä</i>) 'etw. Hervorstehendes: Spitze, Bart, Ähre, Gras, Pflanze, Strauch' FP	<i>teškä</i>
618. <i>ńeks₃</i> (<i>ńesk₃</i>) od. <i>ńekš₃</i> (<i>ńešk₃</i>) 'Pfad, Weg' u	
-wj-/-jw-	
71. <i>ćowja, ćojwa</i> 'Magen, Bauch, Wanst' u	
e) Harmadik szótagi alternációk	
-ć₃	
432. <i>kuś₃</i> (<i>koje-ć₃</i>) 'zwanzig' FU	<i>kuś₃</i>
859. <i>repä</i> (~-ć₃) 'Fuchs' FU	
1788. <i>kšl₃(-ć₃)</i> od. <i>kšl₃ć₃</i> 'Hirse' UG	
-j₃	
1091. <i>ul₃(-j₃)</i> 'viel, groß; sehr' u	
-kk₃, -kta/-tta, -kV, -ks₃	
83. <i>čškč₃(-kk₃)</i> 'schwarze Johannisbeere; Ribes nigrum' fu	
1532. <i>saye-kta-</i> (~-tta-) 'kommen lassen, begleiten, führen' FP	
88. <i>čšŋč₃(-k₃)</i> 'ein kleiner (Sing-)Vogel' u	
391. <i>kuł₃(-k₃)</i> 'Rabe' U	<i>kuł₃k₃</i>
869. <i>saj₃(-k₃)</i> 'Schneeschuh; Schneeschuh od. Ski laufen' u	<i>saj₃</i>

Az UEW-ben szereplő alak	Javaslat
1032. <i>tar3-k3 (tark3)</i> 'Kranich' FU	<i>tark3</i>
224. <i>kaja (-ka)</i> 'Möwe; Larus' FU, ? u	
1345. <i>kur3(-ka)</i> 'Hügel, Anhöhe, Landrücken' fp	
759. <i>piđe (~ -kä)</i> 'hoch, lang' U	
1512. <i>punt3 (~-ks3)</i> 'Boden, Grund' FP	
-IV	
31. <i>aške (~ -l3), ačke (~ -l3)</i> 'Schritt' U	<i>aškel3/ačkel3</i>
77. <i>ćump3(-l3)</i> 'Trinkgefäß aus Birkenrinde' ? fu, ? ug	<i>fu ćump3 ></i> <i>ug ćump3(-l3)</i>
312. <i>kiñe(-l3) (küñe(-l3))</i> 'Träne' U	<i>küñel3</i>
636. <i>ńoma² (ńoma(-l3))</i> FU 'Hase' U	
920. <i>s3ŋć3 (s3ŋć3-l3)</i> FU ~ <i>s3ć3 (s3ć3-l3)</i> FU 'Eidechse' U	
1735. <i>ćukk3(-l3-)</i> 'küssen' UG	
1820. <i>oŋt3(-l3)</i> 'Seite des Körpers; Rippe' ug	
353. <i>kopa-la/l'a (koppa-la/l'a)</i> 'Auerhenne; Tetrao urogallus' FW, ? fu	
1246. <i>jimä-(~ -lä)</i> 'Malz, süßer Teig aus Malz und Mehl; süß' FP	
449. <i>kšw3 (kšw-l3, kšwl3)</i> 'eine Art Gefäß' fu	
673. <i>oŋl3 (8ŋ3, 8ŋ3-l3)</i> 'Kinn(backen, -lade)' FU	
915. <i>suŋ(3-)l3, šuŋ(3-)l3</i> 'eine Art Lilie (bzw. Zwiebel der Lilie); Lilium martagon' U	
-mV, -n3/-m3	
960. <i>šidä(-m3) (šüďä(-m3))</i> 'Herz' U	
1071. <i>tuďka (tuďka-m3)</i> fp 'etw. Hervorragendes, Spitze' FU	
1147. <i>wid3(-m3)</i> 'Knochenmark, Gehirn' FU	
1561. <i>sir3(-m3) (sür3(-m3))</i> 'Rotz' fp	
1729. <i>äl3 (äl(3)-m3)</i> 'andere Site' UG	
1819. <i>ńol3- (m3-)</i> 'drücken' ug	
332. <i>koj(e)-m3</i> 'Mann, Mensch' U	<i>kojm3</i>
985. <i>šur(e)-ma</i> 'Tod' FU	<i>šurma</i>
1720. <i>ala-ma (al3-m3)</i> 'Einlage im Schuh (aus Heu), Unterstreu' UG	
1298. <i>kejm(ä) od. kej(e)-m(ä)</i> 'Brunst, Balz' fp	<i>kejmä</i>
1726. <i>äd3-m3 (äd3m3)</i> 'Leim' ug	<i>äd3m3</i>
1729. <i>äl3 (äl(3)-m3)</i> 'andere Seite' UG	
1508. <i>puč3¹ (-n3, -m3)</i> 'Rand, Verbrämung am Schuh' fp	<i>puč3</i>
-nV	
412. <i>kupe(-na)</i> 'Fischblase' FU	<i>kupena</i>
265. <i>käme(-ne)</i> 'die flache Hand, die hohle Hand, Handteller' FU	<i>kämene</i>
1057. <i>tiwä (~ -ne)</i> 'still, ruhig (> FW tief)' FU	
1350. <i>küme(-ne)</i> 'zehn' FW	<i>kümene</i>
1574. <i>sow3 (-n3)</i> 'Pfahl, Stange' FP	<i>sow3n3</i>
1315. <i>kipe(-ń3)</i> 'Funke' fp	
144. <i>ike(-ńe, -ne)</i> 'Gaumen; Zahnfleisch' FU	<i>ikeńe</i>
825. <i>pušn3 ~ pučn3 (puš3-n3 ~ puč3-n3)</i> 'Mehl' FU	<i>pušn3</i>
-na/-r3	
1452. <i>omena ~ om3r3</i> 'Apfel' fw	

Az UEW-ben szereplő alak	Javaslat
-ŋ3	
846. <i>pšr3²</i> (<i>pšrŋ3</i> od. <i>pšr3-ŋ3</i>) 'eine Wildentenart' u	
-pp3	
14. <i>anz(-pp3)</i> 'Schwiegermutter' FU, ? u	
-rV	
55. <i>čäke(-r3)</i> 'harter Schnee; abgeweidetes, fest getretenes Land im Winter' U	
241. <i>kaŋa (-r3)</i> 'Bogen; etwas Bogenförmiges' u	<i>kaŋar3</i>
344. <i>kom3(r3)</i> 'hohle Hand' U	U <i>kom3</i> > FU <i>kom3r3</i>
1021. <i>takk3(-r3-)</i> 'haften, kneten, hängen' fu	<i>takk3r3-</i>
1736. <i>čurŋk3(-r3-)</i> 'schrumpfen' ug	<i>čurŋk3r3-</i>
1787. <i>kšč3(-r3)</i> 'bitter' UG	<i>kšč3r3</i>
1647. <i>tok3-r3</i> od. <i>tokr3</i> 'Leinwand' FP	
1844. <i>säy3-r3</i> od. <i>säkr3</i> 'Haar' UG	
746. <i>peŋe(-rä)</i> 'Kreis, Ring; (sich) drehen, wenden, wälzen' fu	<i>peŋerä</i>
333. <i>koj(e)-ra</i> 'Männchen' U	<i>kojra</i>
-s3/-š3/-š3	
151. <i>ip3</i> ~ <i>ip3-s3</i> ~ <i>ip3-š3</i> 'Geschmack; Geruch' U	
908. <i>sor3</i> ~ <i>sor3-š3</i> 'Spanne' FU	
678. <i>orpa(s3)</i> ~ <i>orwa(s3)</i> 'Waise, verwaist; Witwe, verwitwet' FU	
794. <i>poŋe(-s3)</i> 'Busen' FU	
1022. <i>tala(-s3)</i> 'Stange, Gerüst; am Baum angebrachtes Gerüst; Hütte' fu	<i>tala</i> > FP <i>talas3</i>
FP, ? fu	
645. <i>ňukše (ňuk3-š3)</i> 'Zobel, Marder' FU, ? u	
1376. <i>lemeš3 (leme-š3)</i> '(junge) Linde' fw	<i>lemeš3</i>
-tä, -tt3	
779. <i>piwtä-</i> (<i>piwe-tä</i>) 'den Spuren eines Wildes folgen' u	
1491. <i>pis(e)-tä</i> 'stellen, setzen, legen, hineinstecken' FW	<i>pistä-</i>
1721. <i>al3(-tt3-)</i> 'anstückeln, hinzufügen, passen' UG	
-w3	
263. <i>käl3⁴</i> (? <i>käl3-w3</i>) 'Schwägerin' FP, ? u	<i>käl3</i>
f) Egyéb esetek	
262. <i>käl3³</i> (falls die finn.-lapp. Wörter hierher gehören: <i>kewde</i>) 'Bindfaden, Strick, Schnur' FU	
365. <i>kor3²</i> (falls die finn.-lapp. Wörter hierher gehören: <i>korwa</i>) 'Blatt' fu	
428. <i>kur3-⁹</i> (falls die mord.-tscher. Wörter hierher gehören: <i>kara-</i>) 'graben' FU	
463. <i>läč3 (leč3)</i> '(falls die finn.-lapp. Wörter hierher gehören: <i>lämčä</i>) 'Riemen, Seil (z. B. für Lasso, Zügel, Schlinge, Dohne' FU	
950. <i>šäŋe</i> (falls das finnische Wort nicht hierher gehört: auch <i>säk3</i> , <i>säy3</i> , <i>säw3</i>) 'Haar, Haarflechte; flechten, spinnen' FU	
1102. <i>wač3³</i> (falls das syrj. Wort nicht hierher gehört: <i>wač3-</i>) 'jagen, treiben' fu	<i>wač3-</i>

Az UEW-ben szereplő alak	Javaslat
1664. <i>umr3</i> '(falls die finn.-lapp. Wörter hierher gehören: <i>amre</i>) 'Flamme' FP	
511. <i>lās3</i> § <i>lās3</i> 'eine Art (aus Beeren verfertigter) Brei' fu	
541. <i>mič3</i> (<i>müč3</i>) fu (>) <i>nič3</i> (<i>nüč3</i>) fw 'Stütze, Strebe' FW, ? fu	
940. <i>śasra</i> (≥ <i>śarsa</i>) 'tausend' fu	
1264. <i>kakta e-k-sä-n</i> > * <i>kakteksan</i> 'acht' FW	<i>kakteksan</i>
1294. <i>kečrä</i> (> * <i>kešträ</i>) 'Spindel; ?spinnen' FW	
1672. <i>ükte e-k-sä</i> > <i>ükteksä</i> 'neun' FW	<i>ükteksä</i>
1746. <i>θaraña</i> < <i>saraña</i> 'Gold; Kupfer' UG	<i>θaraña</i>
1749. <i>θäpt3</i> < <i>säpt3</i> 'sieben' UG	<i>θäpt3</i>
1851. <i>śj3-</i> > <i>sěj3-</i> 'sich drehen; (→) schwindeln (der Kopf)' UG	<i>sej3-</i>
1409. <i>mär3-</i> od. <i>räm3-</i> 'kauen → wiederkäuen' FP	
1585. <i>śäšnä</i> od. <i>šäčnä</i> 'Specht' FP	
1788. <i>kšl3(-č3)</i> od. <i>kšl3č3</i> 'Hirse' UG	<i>kšl3č3</i>

MÉSZÁROS ÉVA

Az igeidő szelektív sérülésének mintázata magyar agrammatikus afáziásoknál

The object of the study is the examination of sentence processing in Hungarian agrammatic aphasic patients. The primary goal is to present that it is not the deficit of syntactic representation that forms the background of agrammatic sentence processing, but the decreased working memory capacity. We examined the sensitivity to subject and verb agreement, and the tense and time adverb compatibility with two sets of tasks, using the sentence grammaticality judgment method. The main finding was that the aphasic group's reaction time averages in case of the agrammatic sentences were significantly higher, and the rate of correct answers was significantly lower, than in case of the grammatic sentences. According to the extended syntax-discourse model the process of the judgment of agrammatic sentences differs from the judgment of grammatic sentences only because a re-analysis process is present in the former. This operation does not only increase the time needed for sentence processing, but also the computation load. The results of the experiments support the theories that presume a pathologically restricted working memory capacity behind the agrammatic sentence processing deficit.

KEYWORDS: aphasia, verb tense, agrammatism, agreement

KULCSSZAVAK: afázia, igeidő, agrammatizmus, egyeztetés

1. Bevezetés. Az igeidő szelektív sérülése

A grammatikai morféma-kódolás zavarát az agrammatizmus egyik meghatározó jegyének tekintik, ez azonban nem jelent globális morfoszintaktikai deficitet. Ezt támasztják alá azok a vizsgálatok, amelyek azt mutatják, hogy a zavar nem egyformán érint minden grammatikai morfémat. Például az angol agrammatikus afáziásoknál a progresszív aspektust kódoló *-ing* morféma sokkal kevésbé sérülékeny, mint az általános múltat vagy a jelen időt jelölő *-ed*, illetve *-s* szuffixumok.

Napjainkra tetemesre nőtt azoknak a tanulmányoknak a száma, amelyek az igeidő szelektív sérüléséről számolnak be a személy-szám egyeztetés épsége mellett. Többek között Friedmann–Grodzinsky (1997), Hagiwara (1995), Wenzlaff–Clahsen (2004), Clahsen–Ali (2009) mondatprodukciós vizsgálatai azt mutatták, hogy az agrammatikus afáziások nagyobb arányban produkálták az igét a megfelelő személyben és számban, mint a megfelelő időjellel (1. ábra).

Forrásmondat:	<i>Ma a fiú sétál.</i>
Egyeztetést vizsgáló célmondat:	<i>Ma a fiúk _____.</i>
Igeidőt vizsgáló célmondat:	<i>Tegnap a fiú _____.</i>

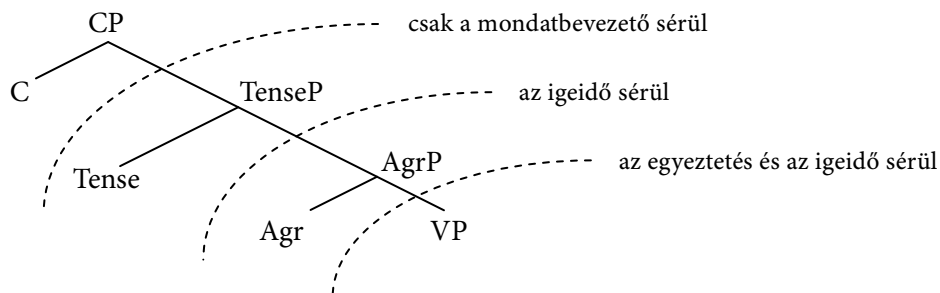
1. ábra. Friedmann–Grodzinsky (1997) kísérletében a vizsgálati személyeknek hiányos mondatokat kellett kiegészíteniük, mégpedig oly módon, hogy a forrásmondat igéje az időhatározónak, illetve az alanynak megfelelő alakban álljon

Az igeidőnek a szelektív deficitjét a mondatprodukciós kísérletek mellett a mondatok nyelvtani helyességét megítéltető feladatoknál (továbbiakban grammatikalitásmegítéltető feladat) is megfigyelték (Dickey et al. 2005; Nanousi et al. 2006; Varlokosta et al. 2006; Wenzlaff–Clahsen 2004). Ezekben a vizsgálatokban az agrammatikusok jobban teljesítettek az alany-ige egyeztetés megsértését tartalmazó mondatok megítélésében (1), mint az ige-időhatározó inkongruenciát tartalmazókban (2).

- (1) **A fiú sétálnak.*
- (2) **Tegnap a fiúk sétálnak.*

Meg kell azonban jegyezni, hogy sem a deficit a meglétében, sem pedig a háttérben álló diszfunkció természetére vonatkozóan nincs konszenzus a kutatók között.

A szintaktikai alapú magyarázó elméletek közül a szintaktikaifa-metszés elmélete (SZFME; Friedmann–Grodzinsky 1997) szerint az igeidő feldolgozásának zavara abból ered, hogy az agrammatikus szintaktikai reprezentációban a magasabban elhelyezkedő funkcionális csomópontok (az igeidő-egyeztetésért felelős TenseP csomópont és felette) alul vannak specifikálva (2. ábra).

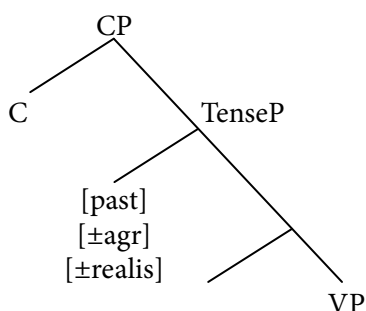

2. ábra. A szintaktikaifa-metszés elmélete értelmében egy alulspecifikált csomópont és a tőle magasabban elhelyezkedők defektívek az agrammatikus mondat szerkezetben

A morfoszintaktikai jegyek egyeztetése szempontjából ez annyit jelent, hogy az alulspecifikált, defektív funkcionális projekciókban az ige egyeztetőjegyeinek ellenőrzése nem történik meg. Mivel a TenseP a szintaktikai szerkezetben magasabban helyezkedik el, mint az AgrP, így létrejöhettek olyan grammatikailag helytelen szerkezetek, amelyekben az ige személyét és számát jelölő suffixum meg van őrizve,

az időjel azonban nem. A szintaktikaifa-metszés elmélete napjainkban is az egyik leggyakrabban alkalmazott modell az agrammatikus beszédprodukción és mondatfeldolgozás interpretációjában, annak ellenére, hogy helytállóságát egyre több empirikus érv megkérdőjelezi.

Wenzlaff és Clahsen az igeidő és az egyeztetőjegyek feldolgozását többek között grammatikalitásmegítéltetés feladattal is vizsgálták. Az igeidősértést tartalmazó mondatoknál a német agrammatikusok teljesítménye 57,5%-os, az egyeztetéssértést tartalmazóknál viszont 81,4%-os volt. A szerzők által kidolgozott alulspecifikált-időjegy-elmélet (AIE; Tense Underspecification Hypothesis – Wenzlaff–Clahsen 2004) értelmében a TenseP csomópont nemcsak a [\pm agr] egyeztetőjegyeket, hanem a [\pm tense] időjegyet és a [\pm realis] módjegyet is tartalmazza (3. ábra). Mivel az alanyige egyeztetés megsértését tartalmazó mondatokat jól ítélték meg az agrammatikus afáziások, így ezt a TenseP csomópont jelenléteként értelmezték. Az igeidő szelektív sérülését az időjegy [past] alulspecifikáltságának tulajdonították, amelynek egyik következménye, hogy az agrammatikusok nem érzékenyek a múlt idő – nem múlt idő közötti különbségre.

3. ábra. Az alulspecifikáltidőjegy-elmélet (Wenzlaff–Clahsen 2004) szerint az agrammatikus afáziásoknál a mondat szintaktikai reprezentációjában a módjegy és az egyeztetőjegy specifikált értékű, míg az időjegy specifikálatlan

Faroqi-Shah (Faroqi-Shah 2006; Faroqi-Shah–Dickey 2009) online módszerrel vizsgálata az igeidő feldolgozását angol nyelvű agrammatikus afáziásoknál és egészséges beszélőknél. Mindkét csoport rövidebb idő alatt ítélte meg azokat az agrammatikus tesztmondatokat, amelyek a segédige és a főige közötti lokális sértést tartalmaztak (3a), azoknál, amelyekben a sértést a főige formája okozta (3b).

- (3a) **The nurse will calling a doctor.*
(szándékolt jelentés: 'A nővér hívni fog egy orvost.')
- (3b) **The nurse calling a doctor.*
(szándékolt jelentés: 'A nővér hív egy orvost.')

Tekintet nélkül a morfoszintaktikai sértés pozíciójára (a főigen vagy a segédige és a főige között), az agrammatikus afáziások teljesítménye elmaradt ugyan a kontrollcsoporttól, de meghaladta a véletlen szintjét. Eltérő volt a helyzet az időhatározót tartalmazó mondatoknál, amelyeknek a helyes megítéléséhez a morfoszemantikai folyamatok épsége szükséges. Az eredmények azt mutatták, hogy az időhatározó pozíciója hatással van a döntési idő hosszára és a teljesítményre. Az afáziásoknál a preverbális időhatározót tartalmazó mondatoknál a döntési idő hosszabb volt, a teljesítmény pedig alacsonyabb, mint a posztverbális időhatározót tartalmazóknál. A szerzők ezt úgy értelmezték, hogy a mondat időszerkezetének a helyes azonosítása csak abban az esetben van akadályozva, ha a mondat éli időhatározó által meghatározott szemantikai időhöz kell a megfelelő igealapot kiválasztani, azonosítani. A posztverbális időhatározós mondatoknál azért jobb a teljesítmény, és gyorsabb a döntési idő, mert ekkor a morfológiai időhöz kell a szemantikai időt (időhatározót) kiválasztani.

Ezek az eredmények arról tanúskodnak, hogy az agrammatikus afáziásoknál nem magának az időinformációnak a feldolgozása korlátozott, hanem a megfelelő időmorfémának a lexikai-szemantikai szelekciója. Ezt hangsúlyozza a szerzők által kidolgozott diakritikus jegy kódolásának és lehívásának elmélete (DJKE; Diacritic Encoding and Retrieval – Faroqi–Dickey 2009).

Az eseménykiváltott agyopotenciál (EKP) kísérleteiben Jolsvai és munkatársai (2006) a mondatmegértés és a munkamemória kapcsolatát vizsgálták egészséges személyeknél alany-ige szerkezetű grammatikus és agrammatikus mondatoknál, késleltetett idői feltételeket alkalmazva. Az alany-ige közötti időtávolság 800 ms, illetve 3200 ms volt. Az igeire megjelenő ún. bal anterior negativitás, az ún. LAN-hatás (left anterior negativity) nem mutatott érzékenységet a mondat grammatikalitására, de a késleltetésre igen. Minél nagyobb volt az alany és az ige közötti időtávolság, annál nagyobb volt a LAN amplitúdójának növekedése és latenciájának késése. Mindezek alapján a szerzők arra következtettek, hogy a regisztrált LAN-hatás a munkamemóriabeli visszakeresési folyamat jelzője. Az eredmények összhangban állnak azokkal a feltételezésekkel, amelyek a munkamemória szerepének jelentőségét hangsúlyozzák a mondatfeldolgozásban, így a mondatok nyelvtani helyességének megítélésében is.

Az alábbiakban egy offline vizsgálatot és ennek eredményeit ismertetjük, amelynek során arra a kérdésre kerestük a választ, hogy az igeidő szelektív sérülése megtalálható-e a magyar agrammatikus afáziásoknál, illetve arra, hogy a szórend mi-ként befolyásolja a teljesítményt és a válaszügyek hosszát.

2. A vizsgálati személyek

A vizsgálatban 12 agrammatikus afáziás vett részt (a továbbiakban: afáziás csoport), akik ez idő alatt mozgásszervi rehabilitációs programban vettek részt az Országos Orvosi Rehabilitációs Intézet Hemiplegia Osztályán. Minden vizsgálati személy

rendelkezett az agyi inzultus lokalizációjára vonatkozó CT-vizsgálat eredményével. A nyelvi állapotot a Western afáziaszt (WAB) és a Token beszédmegértési teszt magyarra adaptált változatával (Osmanné Sági 1991, 1994) mértük fel. A vizsgálatban részt vevő afáziás személyek klinikai és személyes adatait a 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat. A vizsgálatban részt vevő agrammatikus afáziások klinikai és személyi adatai

Név	Nem	Kor	Isk.	Eltelt idő	Laesio helye	WAB	Token
VL	ffi	51	12	24 hó	b. o. frontotemporal	Broca (AQ: 53)	3
BK	ffi	60	16	6 hó	b. o. frontotemporal	Broca (AQ: 59)	26,5
PGy	ffi	40	12	8 hó	b. o. ACM terület	Broca (20,0)	9
BA	ffi	40	12	24 hó	b. o. ACM terület	Broca (26,5)	8
VI	ffi	45	16	8 hó	b. o. ACA terület	Broca (15,8)	10
BI	ffi	64	12	6 hó	b. o. frontotemporal	Broca (AQ: 39,2)	10
NyI	ffi	60	8	12 hó	b. o. frontotemporal	Broca (AQ: 60,4)	25
SJ	nő	51	12	6 hó	b. o. frontotemporal, törzsdúcok	Broca (AQ: 30,8)	13
PM	nő	57	17	3 hó	b. o. frontotemporal-parietal	Broca (AQ: 15)	15
BoI	ffi	62	16	3 hó	b. o. ACM terület	Broca (AQ: 48,8)	21
VT	nő	39	12	12 hó	b. o. frontotemporal-parietal	Broca (AQ: 45,8)	19
SzT	ffi	51	8	3 hó	b. o. frontotemporal, törzsdúcok	Broca (AQ: 40,8)	26

A kontrollcsoportot 9, neurológiailag intakt vizsgálati személy alkotta (2. táblázat), átlagéletkoruk 47 év volt.

2. táblázat. A vizsgálatban részt vevő kontrollszemélyek nem, kor és iskolázottság tekintetében

Kontrollszemélyek			
	Nem	Kor	Isk.
K1	ffi	52	16
K2	ffi	40	11
K3	ffi	56	12
K4	nő	55	12
K5	nő	52	16
K6	nő	57	16
K7	nő	45	16
K8	ffi	34	18
K9	nő	31	15
Átlag		47	

A cikk felépítése az alábbi: először az egyeztetés, majd az igeidővizsgálat kvantitatív eredményeit ismertetjük. Ezt követi az adatok megbeszélése és a konklúzió.

3. Az egyeztetés megítélésének vizsgálata

Célmondatok

Az egyeztetést vizsgáló kísérlet 80 célmondatot és 80 töltelékmondatot tartalmazott. A célmondatok közül 40 alany, tárgy, ige (a továbbiakban: SOV), 40 pedig ige, tárgy, alany (a továbbiakban: VOS) szórendű volt. A két szórendi típuson belül 20 nyelvtanilag jól formált (a továbbiakban: grammatikus) mondat és 20 nyelvtanilag rosszul formált (a továbbiakban: agrammatikus) mondat szerepelt. A rosszulformált-ságot az alany és az ige személy-szám jegyeinek eltérése okozta. Az alanyt a célmondatok mindegyikében E/3. határozott főnévi csoport fejezte ki (4). A határozott ragozású, jelen idejű igekötős tranzitív ige a grammatikus mondatokban E/3., az agrammatikus mondatokban pedig T/3. volt.

- (4) SOV ($n = 40$): grammatikus ($n = 20$): *A kislány a verset megtanulja.*[#]
 agrammatikus ($n = 20$): **A kislány a verset megtanulják.*[#]
 VOS ($n = 40$): grammatikus ($n = 20$): *Megtanulja a verset a kislány.*[#]
 agrammatikus ($n = 20$): **Megtanulják a verset a kislány.*[#]
- (A [#] jel a reakcióidő-mérés kezdetét jelöli)

A vizsgálat menete

A vizsgálati személyeknek fejhallgatón keresztül hallott mondatok nyelvtani helyességét kellett megítélniük és jelezniük a megfelelő válaszgomb megnyomásával (piros gomb: agrammatikus mondat; zöld gomb: grammatikus mondat). A célmondat elhangzásától a válasz megjelenéséig eltelt időt számítógépes program regisztrálta (Delphi 6 – Dankó Bertalan). Erre az időtartamra a továbbiakban **reakcióidőként** vagy **döntési időként** fogunk hivatkozni. Az értékelésben a helyes döntések számát és a reakcióidő hosszát tekintettük.

Az eredmények kvantitatív elemzése

Összehasonlítva a két csoport reakcióidő-átlagát (3. táblázat), azt tapasztaltuk, hogy a kontrollcsoport szignifikánsan rövidebb idő alatt ítélte meg a tesztmondatokat, mint az afáziás csoport. [Az ismételt mérésees varianciaanalízis a csoport változó szignifikáns hatását mutatta: $540 \text{ ms} - 1362 \text{ ms } F(1,19) = 22,664 p < 0,001$.] Szignifikáns különbséget találtunk a megítélés pontossága tekintetében is. Amíg a kontrollcsoport helyes döntéseinek aránya plafonszintű volt, addig az afáziás csoporté csak 88%-os [$F(1,19) = 6,500 p < 0,05$]. Az alábbiakban részletesen bemutatjuk a két csoport teljesítményét.

3. táblázat. A helyes döntések reakcióidő-átlaga és a helyes döntések aránya a kontroll- és az afáziás csoportnál.

Kontroll	helyes döntések száma:	718/720
	helyes döntések aránya:	100%
	reakcióidő-átlag:	540 ms
Afáziás	helyes döntések száma:	847/960
	helyes döntések aránya:	88%
	reakcióidő-átlag:	1362 ms

A kontrollcsoport

Reakcióidő

A két szórendi típuson belül a grammatikus, illetve agrammatikus mondatok reakcióidő-átlagainak mintázata ellentétes (4. táblázat). Ezt a *szórend* és a *grammatikalitás* változók interakciójának szignifikáns hatása mutatja [*szórend-grammatikalitás* $F(1,8) = 93,075$ $p < 0,001$]. Az SOV szórendű grammatikus mondatoknál a reakcióidő-átlag szignifikánsan magasabb, mint az agrammatikus mondatoknál [t -próba: 566 ms – 464 ms $t(8) = 4,899$ $p < 0,01$]. A VOS szórendnél fordított a mintázat, itt az agrammatikus mondatok döntési idő-átlaga az, amely szignifikánsan nagyobb, mint a grammatikus mondatoké [t -próba: 505 ms – 625 ms $t(8) = -4,629$ $p < 0,01$].

A **helyes döntések aránya** minden mondattípusnál plafonszintű (99–100%), így ennek részletezésével a továbbiakban nem foglalkozunk.

4. táblázat. A kontrollcsoport helyes döntéseinek aránya és a reakcióidő-átlagok (a * a reakcióidő-átlagok szignifikáns eltérését jelzi)

SOV		VOS	
grammatikus	agrammatikus	grammatikus	agrammatikus
99%	100%	100%	100%
*566 ms	464 ms	505 ms	*625 ms

Az afáziás csoportok

Az agrammatikus afáziások az egyéni teljesítményszintjük alapján két csoportot alkottak, ezeket a mondattípusonkénti maximálisan elérhető helyes döntések számához viszonyítva az alábbiak szerint határoztuk meg:

1. véletlenszint alatti a teljesítmény, ha a helyes döntések száma: 0–5 (0–25%);
2. véletlenszintű a teljesítmény, ha a helyes döntések száma: 6–15 (26–75%);
3. véletlenszint feletti a teljesítmény, ha a helyes döntések száma: 16–20 (76–100%).

A jól teljesítő afáziás csoport

Ebbe a csoportba az a 9 páciens tartozott, aki minden mondat típusnál véletlenszint feletti teljesítményt mutatott (5. táblázat).

A **reakcióidő-átlagokat** tekintve sem a *szórend*, sem pedig a *grammatikalitás* változó hatása nem szignifikáns, bár a grammatikus mondatok döntési idő-átlaga mindkét szórendnél magasabb, mint az agrammatikus mondatoké [*t*-próba: SOV: 1318 ms – 1239 ms: $t(8) = 0,590$ $p > 0,05$; VOS: 1519 ms – 1303 ms: $t(8) = 0,437$ $p > 0,05$]. Nem találunk statisztikailag szignifikáns eltérést a két szórendben sem a grammatikus (1318 ms – 1519 ms), sem pedig az agrammatikus mondatok reakcióidő-átlagai között (1239 ms – 1303 ms).

A **helyes döntések száma** a mondat szórendjére és nyelvtani helyességére való tekintet nélkül minden mondat típusnál és minden páciensnél meghaladja a véletlenszintet.

5. táblázat. A jól teljesítő afáziás csoport helyes döntéseinek aránya és a reakcióidő-átlagok

SOV		VOS	
grammatikus	agrammatikus	grammatikus	agrammatikus
96%	93%	95%	95%
1318 ms	1239 ms	1519 ms	1303 ms

A gyengén teljesítő afáziás csoport

A gyengén teljesítő csoportot (3 személy) a grammatikus és az agrammatikus mondatok disszociációja jellemzi (6. táblázat).

6. táblázat. A gyengén teljesítő afáziás csoport helyes döntéseinek aránya és a reakcióidő-átlagok

SOV		VOS	
grammatikus	agrammatikus	grammatikus	agrammatikus
80%	45%	92%	35%
1035 ms	1645 ms	1118 ms	1862 ms

A **reakcióidő-átlagokat** a mondat *szórendje* és annak *grammatikalitása* is befolyásolta. A posztverbális alanyt tartalmazó VOS szórendű mondatoknál a válaszidők átlaga magasabb, mint a preverbális alanyt tartalmazóknál. A legérdekesebb a csoport teljesítményében az, hogy az agrammatikus mondatok reakcióidő-átlaga mindkét szórendnél magasabb, mint a grammatikus mondatoké, de az eltérés csak a VOS szórendnél szignifikáns [*t*-próba: VOS: 1118 ms – 1862 ms $t(2) = -4,549$ $p < 0,05$].

A **helyes döntések arányát** szintén a grammatikalitás befolyásolta. A helyes döntések aránya az agrammatikus mondatok esetében mindkét szórendnél szignifikánsan alacsonyabb, mint a grammatikus mondatoknál [*t*-próba: SOV: 80% – 45% $t(2) = 12,124$ $p < 0,01$; VOS: 92% – 35%: $t(2) = 5,00$ $p < 0,05$]. Ez a disszociáció csak ennek a csoportnak a teljesítményére jellemző.

Összefoglalás

A három vizsgált csoportnál alapvetően két teljesítménymintázatot találtunk. A kontroll- és a jól teljesítő csoportnál a helyes döntések aránya minden mondat típusnál jóval meghaladta a véletlenszintet. A gyengén teljesítő csoportnál a döntés idejét és annak helyességét a mondat grammatikalitása befolyásolta. Az agrammatikus mondatoknál a magas reakcióidő-átlagok mellett a helyes döntések véletlenszintje arra utal, hogy a válaszidő növekedése nem javítja a teljesítményt. A grammatikus és az agrammatikus mondatok disszociációjának interpretációja problémát jelent minden pusztán szintaktikai alapú magyarázat számára, hiszen a vizsgált, jól és rosszul formált mondatok a szerkezetüket tekintve nem térnek el egymástól.

4. Az időkongruencia megítélésének a vizsgálata

Célmondatok

Az igeidő és az időhatározó kompatibilitására való érzékenységet vizsgáló teszt 160 grammatikus és 80 agrammatikus mondatot tartalmazott. Az agrammatikus mondatokban az inkongruenciát az igeidő és az időhatározó által kifejezett idő összeférhetetlensége okozta. Kétféle szórendi variációt vizsgáltunk:

- a) preverbális időhatározót tartalmazó mondatok: alany, időhatározó, tárgy, ige (a továbbiakban: SAdvOV) szórend;
- b) posztverbális időhatározót tartalmazó mondatok: alany, tárgy, ige, időhatározó (a továbbiakban: SVOAdv) szórend.

A tesztmondatok mindegyikében határozott ragozású **jelen** vagy **múlt** idejű ige-kötős ige, határozott DP-vel kifejezett alany, illetve tárgy, valamint a *ma*, *tegnap*, *holnap* keretidő-határozók valamelyike szerepelt. A vizsgált mondatok típusaira vonatkozó adatokat az 7. táblázat foglalja össze. (A *fog* segédigét tartalmazó mondatokat utólag kizártuk az értékelésből, mivel nem volt eldönthető, hogy az alacsony válaszidőket a segédige pozíciója vagy maga a segédige okozta-e.)

A kísérletben részt vevő 12 afáziás és a 9 kontrollszemély azonos volt az egyeztetésvizsgálatban részt vevőkkel. Az alkalmazott módszer és a vizsgálat menete ugyanaz volt, mint az alany-ige egyeztetés vizsgálatánál.

7. táblázat. Az időhatározót tartalmazó célmondatok típusai

Az időhatározó pozíciója	SAdvOV (n = 120)	SVOAdv (n = 120)
<i>ma</i> – IGE múlt (n = 20)	A kislány <i>ma</i> a feladatot megcsinálta.	A kislány megcsinálta a feladatot <i>ma</i> .
<i>ma</i> – IGE jelen (n = 20)	A kislány <i>ma</i> a feladatot megcsinálja.	A kislány megcsinálja a feladatot <i>ma</i> .
<i>tegnap</i> – IGE múlt (n = 20)	A kislány <i>tegnap</i> a feladatot megcsinálta.	A kislány megcsinálta a feladatot <i>tegnap</i> .
* <i>tegnap</i> – IGE jelen (n = 20)	*A kislány <i>tegnap</i> a feladatot megcsinálja.	*A kislány megcsinálja a feladatot <i>tegnap</i> .
* <i>holnap</i> – IGE múlt (n = 20)	*A kislány <i>holnap</i> a feladatot megcsinálta.	*A kislány megcsinálta a feladatot <i>holnap</i> .
<i>holnap</i> – IGE jelen (n = 20)	A kislány <i>holnap</i> a feladatot megcsinálja.	A kislány megcsinálja a feladatot <i>holnap</i> .

Az adatok kvantitatív elemzése

Összehasonlítva a kontroll- és az afáziás csoport összes helyes döntésének reakcióidő-átlagát (8. táblázat), a csoport változó szignifikáns hatását tapasztaltuk, azaz az afáziásoknak általában hosszabb időre volt szükségük a helyes döntéshez, mint a kontrollszemélyeknek [*csoport* $F(1,19) = 30,308$ $p < 0,001$]. Az elvárásnak megfelelően a helyes döntések átlaga a kontrollcsoportnál magasabb, mint az afáziás csoportnál [*csoport* változó $F(1,19) = 46,384$ $p < 0,001$].

8. táblázat. A kontroll- és az afáziás csoport teljesítmény- és reakcióidő-mintázata

Kontroll	helyes döntések száma: 2134/2160
	helyes döntések aránya: 99%
	reakcióidő-átlag: 566 ms
Afáziás	helyes döntések száma: 2226/2880
	helyes döntések aránya: 77%
	reakcióidő-átlag: 1518 ms

A szórend hatását is figyelembe véve (9. táblázat), azt látjuk, hogy mindkét szórend esetében szignifikánsan hosszabb a válaszidő-átlag az afáziás csoportnál [*t*-próba: SAdvOV: 626 ms – 1599 ms $t(19) = -6,007$ $p < 0,01$; SVOAdv: 528 ms – 1506 ms $t(19) = -6,308$ $p < 0,01$]. Az sem meglepő, hogy az afáziás csoport helyes döntéseinek aránya mindkét szórend esetében alacsonyabb, mint a kontrollcsoporté [*t*-próba: SAdvOV: 99% – 77% $t(19) = 8,158$ $p < 0,001$; SVOAdv: 99% – 73% $t(19) = 7,604$ $p < 0,001$].

9. táblázat. A reakcióidő-átlagok és helyes döntések aránya a kontroll- és az afáziás csoportnál

	SAdvOV	SVOAdv
Kontroll	helyes döntések száma: 1066/1080 helyes döntések aránya: 99% reakcióidő-átlag: 626 ms	helyes döntések száma: 1068/1080 helyes döntések aránya: 99% reakcióidő-átlag: 528 ms
Afáziás	helyes döntések száma: 1165/1440 helyes döntések aránya: 77% reakcióidő-átlag: 1599 ms	helyes döntések száma: 1061/1440 helyes döntések aránya: 73% reakcióidő-átlag: 1506 ms

A kontrollcsoport

A **reakcióidő-átlagokat** (10. táblázat) a *szórend* és a *grammatikalitás* változók tekintetében elemeztük. A statisztikai elemzés a kettő interakciójának szignifikáns hatását mutatta [*szórend*–*grammatikalitás* $F(1,9) = 49,422$ $p < 0,001$].

A preverbális időhatározót tartalmazó szórendet a grammatikus és az agrammatikus mondatok disszociációja jellemzi. Ez a jelen esetben azt jelenti, hogy az agrammatikus mondatoknál a reakcióidő-átlag szignifikánsan magasabb, mint a grammatikus mondatoknál. Az SVOAdv szórendnél nem találunk ilyen különbséget. Ha mondattípusonként tekintjük meg a döntési időket, azt látjuk, hogy a preverbális *[*tegnap* – IGEjelen] és a *[*holnap* – IGE múlt] agrammatikus mondatoknak közel azonos a reakcióidő-átlaga (11. táblázat). Különbség mutatkozik viszont a grammatikus mondattípusok között: a [*tegnap* – IGE múlt] típusú mondatokat szignifikánsan rövidebb idő alatt ítélték meg a kontrollszemélyek, mint a [*ma* – IGE múlt], a [*ma* – IGEjelen] és a [*holnap* – IGEjelen] típusba tartozókat.

10. táblázat. A kontrollcsoport reakcióidő-átlagai és a helyes döntések száma, illetve aránya a kétféle szórendnél

	SAdvOV		SVOAdv	
	gramm.	agramm.	gramm.	agramm.
Helyes döntések száma	710/720	356/360	713/720	355/360
Helyes döntések aránya	99%	99%	99%	99%
Reakcióidő-átlag	519 ms	733 ms	566 ms	490 ms

A posztverbális szórend esetében az agrammatikus mondatok reakcióidő-átlagai ugyan alacsonyabbak, mint a grammatikus mondatokéi, de a különbség csak néhány esetben szignifikáns (11. táblázat). Összességében azt mondhatjuk, hogy a posztverbális időhatározót tartalmazó mondatokat a reakcióidő-átlagok kiegyenlítettége jellemzi. Ami a helyes döntések arányát illeti, az minden mondattípusnál magas, tekintet nélkül a szórendre és a grammatikalitásra.

11. táblázat. A kontrollcsoport reakcióidő-átlagai és helyesdöntés-arányai az SAdvOV és az SVOAdv szórendű mondatoknál
(*ma/te/ho* = *ma*, *tegnap*, *holnap* időhatározók;
Imú, Ije= múlt idejű ige, jelen idejű ige; * = agrammatikus mondat)

Reakcióidő-átlagok	<i>ma</i> -Imú	<i>ma</i> -Ije	<i>te</i> -Imú	* <i>te</i> -Ije	* <i>ho</i> -Imú	<i>ho</i> -Ije
SAdvOV	591 ms	542 ms	432 ms	729 ms	738 ms	513 ms
SVOAdv	620 ms	606 ms	521 ms	497 ms	483 ms	515 ms

Helyes döntések aránya	<i>ma</i> -Imú	<i>ma</i> -Ije	<i>te</i> -Imú	* <i>te</i> -Ije	* <i>ho</i> -Imú	<i>ho</i> -Ije
SAdvOV	99%	100%	96%	99%	98%	99%
SVOAdv	98%	99%	99%	98%	99%	99%

Az afáziás csoport

Az afáziásokat egyetlen csoportba soroltuk, aminek az alapja a preverbális időhatározót tartalmazó mondatoknál nyújtott teljesítmény volt.

A **reakcióidő-átlagokat** tekintve a két szórendnél eltérő mintázatot találunk (12. táblázat), amelyet a *szórend* és a *grammatikalitás* változók interakciójának szignifikáns hatása mutat [*szórend-grammatikalitás* $F(1,8) = 17,685$ $p < 0,01$]. Csak a preverbális időhatározós mondatoknál van jelentős különbség a grammatikus és az agrammatikus mondatok reakcióidő-átlaga között. Bár a posztverbális szórendnél is magasabb az agrammatikus mondatok reakcióidő-átlaga, de az eltérés kicsi.

12. táblázat. Az afáziás csoport reakcióidő-átlagai és a helyes döntések száma, illetve aránya a két szórendnél

	SAdvOV		SVOAdv	
	gramm.	agramm.	gramm.	agramm.
Helyes döntések száma	893/960	301/480	763/960	348/480
Helyes döntések aránya	93%	69%	80%	73%
Reakcióidő-átlag	1057 ms	1689 ms	1354 ms	1453 ms

A mondatfajsonkénti elemzés a kontrollcsoportéhoz hasonló mintázatot mutat. Az SAdvOV szórendű grammatikus mondatoknál ([*ma* – IGE_{múlt}], [*ma* – IGE_{jelen}], [*tegnap* – IGE_{múlt}] és [*holnap* – IGE_{jelen}]) szignifikánsan rövidebbek a válaszidő-átlagok, mint a * [*tegnap* – IGE_{jelen}], * [*holnap* – IGE_{múlt}] agrammatikus mondatoknál [*t*-próba: $t(8) = -6,174$ $p < 0,001$] (13. táblázat). Ezzel ellentétben az SVOAdv szórendnél nincs szignifikáns különbség a grammatikus és az agrammatikus mondatok között. Ezt a szórendet az afáziás csoport esetén is a reakcióidő-átlagok kiegyenlítettége jellemzi.

A helyes döntések aránya

A preverbális időhatározót tartalmazó grammatikus [*ma* – IGE múlt], [*ma* – IGE jelen], [*tegnap* – IGE múlt], [*holnap* – IGE jelen] mondattípusok között nincs szignifikáns eltérés a teljesítményben (86–92%). Hasonlóan a reakcióidő-átlagokhoz a grammatikus és az agrammatikus mondatok disszociációja viszont jelen van, azaz az agrammatikus *[*tegnap* – IGE jelen] és *[*holnap* – IGE múlt] mondatoknál a helyes döntések aránya szignifikánsan alacsonyabb, mint az ugyanezen szórendű grammatikus mondatoknál (13. táblázat).

A posztverbális adverbiumot tartalmazó mondatoknál a helyes döntések arányának mintázata bizonyos fokig ennek ellentéte. A *ma* időhatározós mondatok kivételével a grammatikus mondatoknál a teljesítmény alacsonyabb, mint a *[*tegnap* – IGE jelen] és a *[*holnap* – IGE múlt] agrammatikus mondatoknál, bár a különbség nem szignifikáns. Ez a meglepő mintázat felveti annak a lehetőségét, hogy a mondatvégi időhatározót tartalmazó mondatoknál a döntés nem grammatikai elemzésen alapul.

13. táblázat. Az afáziás csoport reakcióidő-átlagai és helyesdöntés-arányai mondattípusonként (*ma/te/ho* = *ma*, *tegnap*, *holnap* időhatározók; *Imú*, *Ije* = múlt idejű ige, jelen idejű ige; * = agrammatikus mondat)

Reakcióidő-átlagok	<i>ma-Imú</i>	<i>ma-Ije</i>	<i>te-Imú</i>	* <i>te-Ije</i>	* <i>ho-Imú</i>	<i>ho-Ije</i>
SAdvOV	1339 ms	1375 ms	1312 ms	1854 ms	1775 ms	1504 ms
SVOAdv	1369 ms	1505 ms	1641 ms	1596 ms	1425 ms	1541 ms

Helyes döntések aránya	<i>ma-Imú</i>	<i>ma-Ije</i>	<i>te-Imú</i>	* <i>te-Ije</i>	* <i>ho-Imú</i>	<i>ho-Ije</i>
SAdvOV	88%	88%	92%	69%	64%	86%
SVOAdv	88%	89%	59%	75%	70%	61%

Összefoglalás

A kétféle szórend eltérő reakcióidő-mintázatot eredményezett mindkét vizsgált csoportnál. A preverbális időhatározót tartalmazó mondatok reakcióidő-átlagát a grammatikus és az agrammatikus mondatok disszociációja jellemezte. Ezzel szemben a posztverbális időhatározós mondatoknál nem volt ilyen különbség. Ami a helyes döntések arányát illeti, a kontrollcsoportnál a határozó pozíciója nem befolyásolta a teljesítményt. Az afáziás csoport esetében viszont a posztverbális időhatározós mondatoknál a helyes döntések száma alacsonyabb volt, mint a preverbális szórendnél.

Az egyeztetés és az időkongruencia megítélési eredményének az összevetése

Ha összevetjük az afáziások teljesítményét, az egyeztetés és az időkongruencia megítélését vizsgáló feladatnál azt látjuk, hogy az egyeztetésnél a teljesítmény magasabb, mint az igeidő-időhatározó kongruenciájánál (14. táblázat). Ez a megoszlás összhangban van a külföldi irodalmi adatokkal.

14. táblázat. A vizsgált csoportok helyes döntéseinek aránya és a döntési idők átlaga a két feladatnál

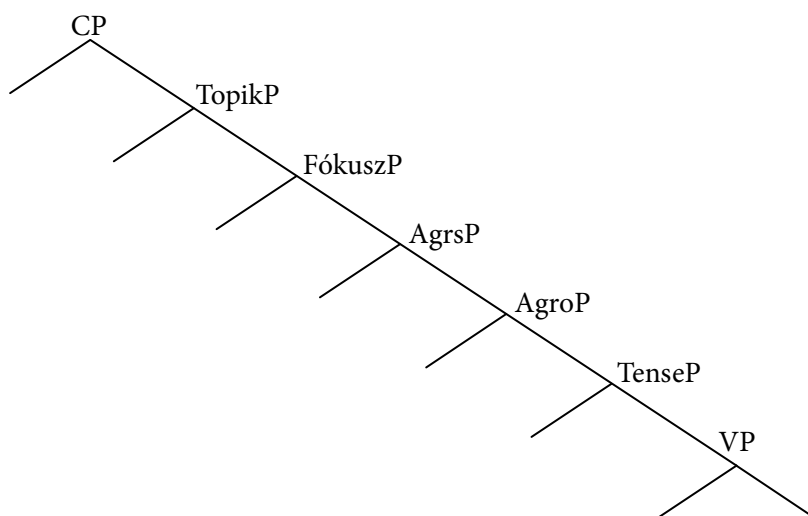
	Egyeztetés	Időkongruencia
Kontrollcsoport	100% – 540 ms	99% – 560 ms
Afáziás csoport	88% – 1362 ms	77% – 1518 ms

Az, hogy az igeidő feldolgozása problémát jelent az agrammatikus afáziásoknak, nem meglepő. Mindazonáltal láttuk, hogy a mondat grammatikalitása és a határozó pozíciója erősen befolyásolja a vizsgált afáziások teljesítményét, erre vonatkozóan azonban nincs vagy csak kevés adat van a szakirodalomban. Az eredményeink interpretációjához olyan modellt kellett keresnünk, amely képes számot adni mind a grammatikus és az agrammatikus mondatok disszociációjáról, mind pedig a szórend hatásáról.

5. Megbeszélés

Ha eltekintünk a grammatikus és az agrammatikus mondatok disszociációjától, akkor a vizsgált afáziások teljesítménye látszólag megfelel az SZFME (szintaktikaifametszés elmélete) predikciójának. Amint a bevezetőben már említettük, ennek a reprezentációs modellnek az értelmében az egyeztetésért felelős AgrsP csomópont diszfunkciója feltételezi a nála magasabban elhelyezkedő TenseP csomópont zavarát a mondat szintaktikai szerkezetében. A grammatikalitás megítélése szempontjából ez azzal a következménnyel jár, hogy a személy-szám egyeztetés megítélésének a zavara együtt jár az időkongruencia megítélésének a zavarával. Ennek a mintázatnak megfelel a gyengén teljesítők csoportja, akik az időkongruencia megítélése mellett az egyeztetés megítélésében is hibáztak. Még az igeidő szelektív sérülését mutató jól teljesítő csoport teljesítménymintázata is interpretálható, mégpedig úgy, hogy ebben az esetben csak a TenseP egyeztető csomópont sérült, az alatta elhelyezkedő AgrsP nem. Mindezek ellenére úgy gondoljuk, hogy az igeidő szelektív sérülését mutató mintázat a szintaktikaifametszés-elmélet keretén belül nem interpretálható megfelelően. Ennek két oka is van: az egyik a tükörelv, amelynek értelmében a magyar mondatok frázisszerkezetében a TenseP funkcionális projekció alacsonyabb pozíciót foglal el, mint az AgrsP (4. ábra). Ennek figyelembevételével az időkongruencia megítélésének a zavara mindig implikálná a személy-szám egyeztetés megítélésének a sikertelenségét is. A jól teljesítő afáziások helyes döntéseinek mintázata viszont ennek éppen az ellenkezőjét mutatja.

Az elmélet alkalmazhatósága elleni másik érvünk nyelvelméleti megfontoláson alapul. Az újabb szintaktikai elméletek értelmében ugyanis az igeidő és az egyeztetés merőben eltérő természetű entitások: az igeidő a Tense fejnek egy interpretálható

4. ábra. A magyar mondat szintaktikai szerkezete (Bartos 2000 alapján)

jegye, az egyeztetés pedig szerkezetépítő művelet, reláció, amely által a Tense fej nem interpretálható jegyei ellenőrződnek/kiértékelődnek. Ezért AgrsP funkcionális projekció nincs a szintaktikai szerkezetben, márpedig e nélkül az SZFME nem alkalmas az igeidő szelektív deficitjének a magyarázatára.

Eredményeink megfelelő magyarázatához akkor sem jutnánk közelebb, ha a teljesítménymintázatokat az alulspecifikáltidőjegy-elmélet (AIE) keretében próbálnánk értelmezni. Láttuk, hogy az alany-ige egyeztetés megsértését tartalmazó mondatokat jól ítélték meg a jól teljesítő csoport tagjai, s ez az AIE értelmében a TenseP csomópont jelenlétét feltételezi a szintaktikai szerkezetben. A probléma az, hogy ha az igeidő szelektív sérülésének az oka az időjegy alulspecifikáltsága – ami elvileg minden mondat feldolgozását érinti, tekintet nélkül a mondat grammatikalitására –, akkor hogyan lehetséges, hogy a deficit az SAdvOV szórendnél az agrammatikus, az SVOAdv szórendnél pedig többnyire a grammatikus mondatokat érinti. Joggal feltételezhető, hogy egy jegyérték meglétét vagy hiányát a kifejezés felszíni szórendje nem befolyásolja.

A diakritikus jegy kódolásának és lehívásának elmélete (DJKL) a lexikai szemantikai szelekció diszfunkcióját feltételezi az igeidő-feldolgozás zavarának a hátterében. Ahogyan a szerzők hangsúlyozzák, nem általában az időinformáció azonosítása, feldolgozása károsodott, csak a megfelelő időmorfémáé. Az angol nyelvű vizsgálatok az mutatják, hogy mind a normál, mind pedig az agrammatikus afáziásoknak nehezebb, illetve hosszabb időt vesz igénybe az időhatározó által nyújtott fogalmi-szemantikai információ alapján kiválasztani a megfelelő időmorfémát, mint fordítva. A szerzők szerint azért hosszabbak a válaszütemek és alacsonyabbak a teljesítmények az SAdvOV szórendnél, mert ebben az esetben a preverbális időhatározó által jelölt

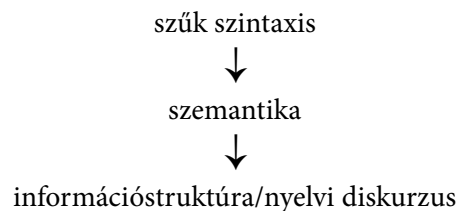
fogalmi-szemantikai időhöz kell a megfelelő időmorfémát azonosítani. Az SVOAdv szórendű mondatok megítélése azért sikeresebb és gyorsabb, mert ekkor az időmorfémához kell a megfelelő szemantikai időt azonosítani.

Ha elfogadjuk is az elmélet azon állítását, hogy nehezebb a szemantikai információ alapján meghatározni egy elem morfoszintaktikai tulajdonságát, akkor sem magyarázható, hogy ez miért csak az agrammatikus mondatoknál rontja a teljesítményt, ahogyan ezt a mi eredményeink mutatják. **Összefoglalva** a fentieket, nézetünk szerint a három modell egyike sem alkalmas az eredményeink maradéktalan interpretációjára. Az SZFME azért, mert ellentétes a magyar mondat szintaktikai struktúrájával, az AIE azért, mert nem tud számot adni a szórend, DJKL pedig a grammatikalitás hatásáról.

A szintaxis-diskurzus modell

Az eredmények interpretációjához Avrutin (2006) szintaxis-diskurzus elméletét vettük alapul, amely három alapgondolatra épül: 1. a szerkezetépítő műveletek gazdaságosságának a hierarchiájára; 2. az agrammatikus afáziások korlátozott munkamemória-kapacitására; 3. a nem nyelvi kontextus hatására. Ezt bővítettük ki úgy, hogy tekintetbe vettük a szórend és a grammatikalitás okozta munkamemória-többletköltséget is a mondatfeldolgozás során.

Ismeretes, hogy egy mondat elemei között különböző típusú függőségi viszonyok vannak: szintaktikai függőség van az alany és a predikátum vagy a birtok és a birtokos között a formális jegyek értékeinek tekintetében. Szemantikai függőség jellemzi a névmás és a referense közötti kapcsolatot. A mondaton belüli, illetve mondatok közötti dependenciák azonosítása eltérő komputációs költséggel jár, attól függően, hogy az azonosításuk melyik nyelvi szinten történik, és mennyi interpretációs lépés szükséges hozzá (Reuland 2001; Vasić 2006). E tekintetben a legkevésbé költséges a formális jegyek által alkotott szintaktikai függőségek azonosítása, azaz a morfoszintaktikai jegyek egyeztetése (5. ábra). Idesorolható az alany-ige személy-szám egyeztetése a szűk szintaxis szintjén, amely intramoduláris, feltehetően egyetlen lépésben zajló automatikus folyamat, így működése a legalacsonyabb munkamemória-költséggel jár (Reuland 2001).

5. ábra. A szintaxis-diskurzus modell feltételezett moduljai (Avrutin 2006 alapján)

A személyes névmás interpretációja, a mondat információs szerkezetének a kialakulása vagy az események külső, illetve belső időszerkezetének az azonosítása az információstruktúra-szint működéséhez kapcsolódik (5. ábra). Mivel ezek a folyamatok egyéb nyelvi szintek integrált működését igénylik, így magas a komputációs költségük. A szerkezetépítő műveletek gazdaságosságának hierarchiája értelmében tehát az egyeztetés és az időkongruencia megítélése nemcsak különböző nyelvi szintekhez kapcsolódik, de komputációs költségük is eltér.

Első látásra a komputációs műveletek gazdaságosságának a hierarchiája megfelelő magyarázatot ad az afáziás csoportok teljesítményére. Azt mondhatnánk, hogy az egyeztetési feladatban jól teljesítőknél azért sikeres a személy-szám egyeztető jegyek kongruenciájának a megítélése, mert az alacsonyabb komputációs költségű feldolgozó folyamatok épek. A korlátozódás csak az olyan nyelvi diskurzusszintű morfoszemantikai interpretációs folyamatot érinti, mint a mondat időszerkezetének az azonosítása, mivel ekkor a helyes döntéshez az időhatározó által kifejezett szemantikai idő és az igemorfológia révén jelölt morfológiai idő integrációjára van szükség.

Bármennyire kézenfekvő is az egyeztetés és az időkongruencia megítélését különböző nyelvi szintekhez és ezzel együtt eltérő komputációs költségű műveletekhez kapcsolni, ez önmagában nem elegendő ahhoz, hogy a grammatikus és az agrammatikus mondatok megítélése közötti teljesítménybeli különbséget megmagyarázza. Ez azért van így, mert a szintaxis-diskurzus modell számára a grammatikus és az agrammatikus mondatok nem térnek el egymástól. Ahhoz, hogy erről megfelelően számot adjunk, látnunk kell a feldolgozásuk különbségét.

A munkamemória kiemelkedő szerepe a mondatfeldolgozásban régóta ismeretes (King–Just 1991; Caplan–Waters 1999). Az afáziásokkal és a normál beszélőkkel végzett vizsgálatok azt mutatják, hogy bizonyos szerkezetek (pl. tárgyi vonatkozó mellékmondatok, beágyazott mondatok) feldolgozása nehezebb, mint másoké (pl. alanyi beágyazás, jobbra ágazó szerkezetek). A különbség egyértelműen a munkamemóriával, illetve annak terjedelmével áll szoros összefüggésben. Ezt hangsúlyozva az ún. kapacitásalapú elméletek nem valamely nyelvi reprezentáció (szintaktikai, szemantikai) sérülését, hanem a nyelvi komputációs rendszerek működtetéséhez szükséges erőforrások (munkamemória-kapacitás) patológiás korlátozódását tekintik az agrammatikus afázia primer okának.

Az agrammatikus mondatok feldolgozása

Meng–Bader (2000) feltételezése, hogy a mondatelemző az agrammatikus mondatokat az ún. garden-path mondatokhoz hasonlóan kezeli. Ezeknek a mondatoknak az a jellemzőjük, hogy a feldolgozásuk egy pontján átmeneti lexikai vagy szintaktikai kétértelműség jelenik meg. Ennél az ún. egyértelműsítő pontnál válik nyilvánvalóvá, hogy az addigi szerkezetépítés már nem folytatódhat (interpretálhatatlan

szerkezetet eredményezne), így megindul egy újraelemzés. A mondat helyes szintaktikai szerkezete ennek a folyamatnak az eredményeként jön létre.

A lexikális kétértelműséget tartalmazó (3) és (4) mondatokban a birtokjeles DP-eket (*lányom, kutyám*) az elemző kezdetben nominativus esetű alanyként értelmezi. A posztverbális valódi alany (*András, a kutya*) megjelenésével (ez az ún. egyértelműsítő pont), nyilvánvalóvá válik, hogy a megkezdett szintaktikai elemzés folytatása értelmezhetetlen szerkezetet eredményez. Ezért a szintaktikai elemző attól a ponttól, amelynél a többértelműség felmerült, újraelemzi a szerkezetet. Az újraelemzés eredményeként létrejött szintaktikai reprezentációban a *lányom, kutyám* összetevők már a tárgy szerepét töltik be. Az (5) esetében kicsit más a helyzet, mivel az újraelemzést már egy kész propozíció kell végrehajtani, mégpedig úgy, hogy az egyszerű dativus esetű DP-t (*Jánosnak*) birtokos szerkezetté kell átalakítani. Az, hogy a dativus esetű összetevőnek (*sofőrének*) a jelenlétét az [DP_{acc} VP DP_{dat}] komplett propozíció egyetlen összetevőjének lexikai tétele sem írja elő, és az, hogy nem pusztán egy többletcsomópontnak a szerkezetbe történő integrációjáról van szó, feltehetőleg megnöveli a szerkezet feldolgozási költségét. (A 3–5 mondatok eredete: Pléh 1998).

(3) *A lányom elrabolta | András.*
 elemzés: DP_{nom} VP *DP_{nom}
 újraelemzés: DP_{acc} VP DP_{nom}

(4) *A macskám kergette | a kutya.*
 elemzés: DP_{nom} VP *DP_{nom}
 újraelemzés: DP_{acc} VP DP_{nom}

(5) *A kulcsot odaadtam Jánosnak | a sofőrének*
 elemzés: DP_{acc} VP DP_{dat} *DP_{dat}
 újraelemzés: DP_{acc} VP PossP_{dat}

Meng–Bader (2000) nyomán az egyeztetést sértő agrammatikus mondatok feldolgozásánál hasonló újraelemző folyamat jelenlétét feltételezzük. Az egyértelműsítő pont az egyeztetést sértő agrammatikus mondatokban az ige inflexiós morfémája, illetve az egyes számú DP (6). Az időhatározót tartalmazó agrammatikus mondatoknál pedig az időhatározó, illetve az ige időjele (7).

(6) **A kislány a szobát kitakarítja.* / **Kitakarítja a szobát a kislány.*
 (7) **A bíró lefújja a meccset tegnap.* / **A bíró tegnap a meccset lefújja.*

A kérdés az, hogy az egyértelműsítő ponttól induló újraelemzést milyen természetű folyamatnak tekintjük. A fonológiai forma reaktiválásának, reinterpretációs folyamatnak vagy a hallott mondat szószerinti felidézésének a fonológiai hurok működése révén? Feltételezésünk szerint mindháromnak. Az újraelemzés olyan komplex folyamat, amelynek célja egyfelől kideríteni, hogy a hallott mondat való-

ban agrammatikus, vagy csak félrehallás eredménye, másfelől pedig valamiféle interpretációt keresni a hallott kifejezéshez. Ehhez feltehetően a fonológiai, szintaktikai, illetve a szemantikai folyamatok ismételt működésére van szükség.

Az újraelemző folyamat pszichológiai realitását a pszichofiziológiai vizsgálatok eredményei is alátámasztják. Az eseménykiváltottpotenciál- vizsgálatok (EKP) szerint a szintaktikai sértésekre (egyeztetés, tematikus szerepek megsértése) egy késői agyi aktivitási mintázat jelenik meg (az ún. P600 hatás). Az újabb olvasási vizsgálatok szerint ez a P600 hatás egy olyan újrafeldolgozási folyamat jelzője, amelynek célja kideríteni azt, hogy az inkonzisztenciát félreolvasás vagy feldolgozási hiba okozta-e (Kolk–Chwilla 2007). Ez a folyamat akkor váltódik ki, ha a nyelvi feldolgozórendszer elér egy olyan állapotot, ahonnan a megkezdett elemzés az információk inkonzisztenciája vagy hiánya miatt már nem folytatható.

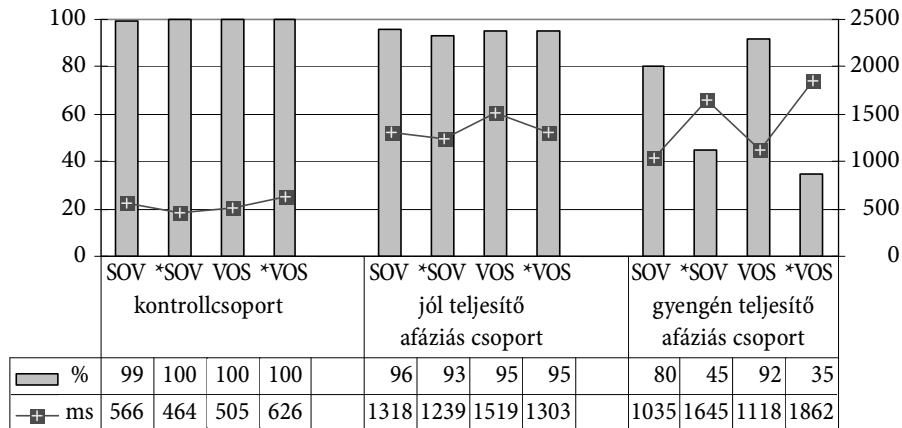
Feltevésünk szerint az agrammatikus mondatoknál is egy ilyen újraelemző folyamat van jelen, amelynek hátránya és előnye is van a grammatikalitási döntések időparaméterére és a döntés sikerességére nézve. Előnye, hogy biztos információt nyújthat a mondatok helyes megítéléséhez, hátránya viszont, hogy növeli a szerkezet feldolgozásához szükséges munkamemória-költséget. Láttuk, hogy ez a többletköltség a kontrollcsoportnál csak a döntési idők hosszát befolyásolja, az agrammatikus afáziásoknál viszont a döntés helyességét is.

Az egyeztetés megítélése

Az általunk javasolt kibővített szintaxis-diskurzus modell értelmében a mondatfeldolgozás során a szűk szintaxis szintjén a lexikális és funkcionális projekciókból a szerkezeti hierarchiájukat meghatározó univerzális elvek segítségével rekonstruálódik a hallott mondat szintaktikai reprezentációja. Ezen a szinten történik a lexikális fejekken megjelenő szuffixumok egyeztetés szempontjából releváns morfoszintaktikai jegyértékeinek ellenőrzése/kiértékelése (Chomsky 1995). Az AgrsP funkcionális projekcióban ellenőrződnek az ige nem interpretálható φ jegyei. Feltevésünk szerint a személy-szám egyeztető jegyek értékeinek az ellenőrzéséhez nem szükséges a mondat szemantikai interpretációja, így a kongruenciájuk már a szűk szintaxis szintjén rendelkezésre álló információk alapján eldönthető. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a további szinteken nem folytatódik/folytatódhat a mondatelemzés. Pusztán annyit állítunk, hogy a döntéshez elegendő információt szolgáltatnak a szűk szintaxis szintjén működő morfoszintaktikai folyamatok.

Az egyeztetést vizsgáló szubteszt kvantitatív értékelése azt mutatta, hogy a grammatikus mondatoknál a helyes döntések aránya mindkét afáziás csoportnál véletlenszint feletti (6. ábra). Ebből pedig arra következtethetünk, hogy az alany-ige viszonylatban a személy-szám egyeztetés folyamata mindkét afáziás csoportnál megőrződött.

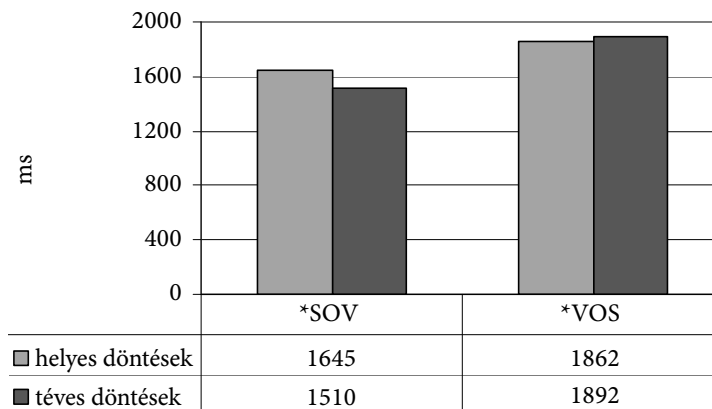
Az agrammatikus mondatoknál az ige és az alany egyeztetőjegyeinek értéke eltérő. Hasonlóan a garden-path mondatokhoz, amint a mondatelemzés elérkezik az

6. ábra. A kontroll- és az afáziás csoportok helyes döntéseinek aránya és a reakcióidő-átlagok (a * jel az agrammatikus mondatokat jelöli)

egyértelműsítő ponthoz, amely mindkét szórend esetén a mondat végi összetevő, újraelemzi a szerkezetet. Ez a többleterőforrást igénylő folyamat az, amely túlságosan megnöveli az agrammatikus mondatok feldolgozási költségét, és megnehezítheti feldolgozásukat.

Láttuk, hogy a gyengén teljesítő afáziás csoport esetén az agrammatikus mondatoknál a helyes döntésekhez magasabb reakcióidő-átlagok tartoznak (6. ábra). Nézetünk szerint a hosszabb válaszidő az újraelemző folyamat jelenlétét jelzi. A véletlenszerű teljesítmény pedig azt, hogy ez a folyamat nem mindig sikeres, így a döntés feltehetően találgatáson alapul. Ezt látszik igazolni az, hogy az agrammatikus mondatokon belül a helyes és a hibás döntések reakcióidő-átlaga közel azonos (7. ábra).

7. ábra. Az *SOV és *VOS agrammatikus mondatokon belül a helyes és a téves döntések reakcióidő-átlaga a gyengén teljesítő csoportnál

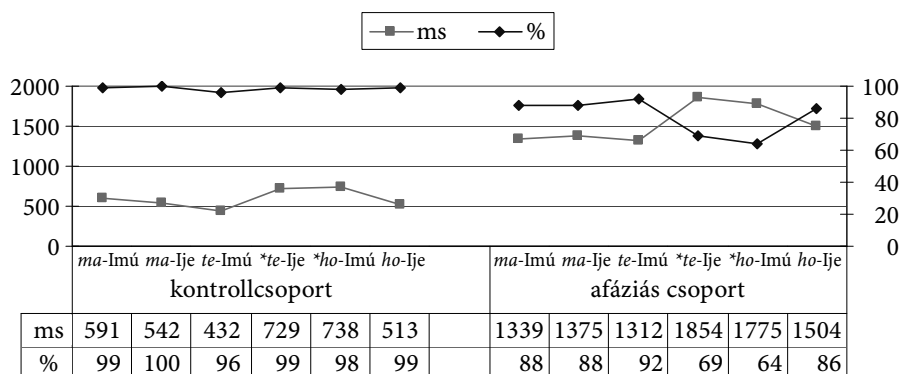
Összefoglalás

A kibővített szintaxis-diskurzus modell szerint az egyeztetés helyességének megítélése a feldolgozás gazdaságossága szempontjából alacsony komputációs költségű folyamat, feltehetően ennek köszönhető, hogy a grammatikus mondatoknál mindkét afáziás csoport teljesítménye véletlenszint feletti. Az agrammatikus mondatoknál az újraelemző folyamat megnöveli a feldolgozáshoz szükséges munkamemória-költséget, ezért a korlátozott munkamemória-kapacitás következtében a gyengén teljesítő afáziás csoport számára ez folyamat csak korlátozottan működik. Ennek következtében a döntés gyakran találgatáson alapul.

Az időkongruencia megítélése

Az időkongruencia megítéléséhez nem elegendő a morfoszintaktikai jegyek értékeinek ellenőrzése a szűk szintaxis szintjén. A helyes döntéshez a kifejezés időszervezetének az információstruktúra-szintű műveletek működéséhez kötött interpretációjára is szükség van.

A **preverbális időhatározót** tartalmazó mondatoknál a statisztikai elemzés azt mutatta, hogy a kontroll- és az afáziás csoport helyes döntéseinek aránya minden grammatikus mondat típusnál véletlenszint feletti, a reakcióidő-átlagok pedig közel azonosak (8. ábra). Ezek a magas teljesítményszintek arra utalnak, hogy az információszervezet-szintű műveletek megőrződtek, illetve hogy a döntések a mondatok időtulajdonságainak a komputációján alapulnak.

8. ábra. A kontroll- és az afáziás csoport reakcióidő-átlagai és helyesdöntés-arányai a preverbális időhatározót tartalmazó mondatoknál (ma/te/ho = ma, tegnap, holnap időhatározók; Imú, Ije= múlt idejű ige, jelen idejű ige; * = agrammatikus mondat)

A grammatikus és az agrammatikus mondatok egyetlen különbsége az időinkongruencia jelenléte, illetve hiánya, így kézenfekvőnek látszik az a feltételezés, hogy az agrammatikus mondatoknál a magas reakcióidő-átlagok a feltételezett újraelemző

folyamat jelenlétét tükrözik. Ebben az esetben újraértelmezési, reinterpretációs folyamatként fogható fel, amelynek révén a feldolgozó valamilyen módon értelmezni próbálja a kifejezés időszerkezetét. Feltételezésünk szerint ez tudatos figyelmet igénylő folyamat, amelyet a tágabb kontextus felől érkező információk is befolyásolhatnak. Itt elsősorban azokra a mondat típusokra gondolunk, amelyek látszólag időinkongruenciát tartalmaznak, mégis mindennaposan használt grammatikus mondatok (8a–b).

(8a) *Tegnap megyek az utcán, és látom, hogy...*

(8b) *Holnap akartam meglátogatni Marit.*

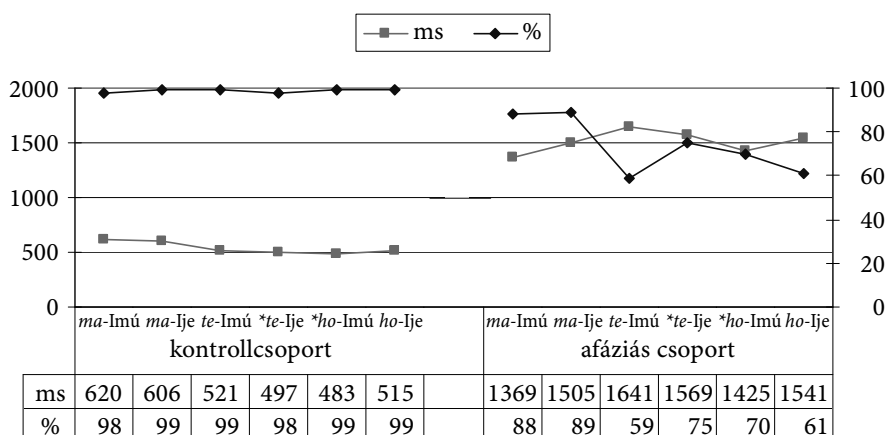
Nézetünk szerint a magasabb feldolgozó költséggel járó újraértelmezés sikertelensége miatt az afáziások vagy találgatnak, vagy az elbeszélő múltat tartalmazó (8a–b) mondatok alapján ítélik grammatikusnak a preverbális időhatározót tartalmazó agrammatikus mondatokat.

Másként fogalmazva, a döntéshez szükséges információhoz kétféle úton juthat a mondatelemző: 1. magas feldolgozási költséggel, a szerkezet újraértelmezése révén; 2. alacsonyabb költséggel, a kontextus felől érkező információkra támaszkodva. Az afáziás csoport véletlenszerű teljesítménye abból eredhet, hogy a munkamemória-kapacitás patológiás csökkenése következtében a két rendszer verseng, és a döntés attól függ, hogy éppen melyik győz.

Ellentétben az afáziásokkal, a kontrollcsoportnál az újraértelmezés csak a feldolgozási időre van hatással, a döntés helyességét nem befolyásolja. Ez utóbbit tükrözi a helyes döntések magas aránya az agrammatikus mondat típusoknál (8. ábra).

Érdekes, hogy a **posztverbális időhatározót** tartalmazó mondatoknál nincs szignifikáns különbség a grammatikus és agrammatikus mondatok reakcióidő-átlaga között egyik vizsgált csoportnál sem (9. ábra). Ennek egyik lehetséges oka, hogy az SVOAdv szórendnél az időhatározót megelőző alany, ige, tárgy szekvencia komplex kifejezést alkot abban az értelemben, hogy az alanyi és a tárgyi összetevők grammatikai tulajdonságai kielégítik az ige szelekciós megkötéseit. A kifejezés időszerkezete is interpretálható, hiszen az eseményidőt az igei időmorféma jelöli. Az inkrementálisan működő mondatfeldolgozás folyamatában ez azt jelenti, hogy egy ilyen szerkezet még az időhatározó megjelenése előtt szemantikailag interpretálható.

A mondatelemzőnek két tulajdonsága is támogatja az SVO szerkezeteknek a mielőbbi szemantikai interpretációját: 1. Az ún. zártság elve, amely azt mondja ki, hogy egy frázist minél előbb zárni kell, hacsak a következő csomópont nem a közvetlen összetevője (Kimball 1973). Bár a posztverbális időadverbium a felszíni pozíciója szerint a VP részeként értelmezhető, szemantikai szerepét tekintve mondathatározó, amely a teljes propozícióhoz kapcsolódik. 2. A célmondatokban az időhatározó nem argumentumszerepű összetevő, ráadásul a felszíni pozíciója sem „természetes”, ennél fogva integrációja egy időszerkezetét tekintve teljes és feltehetően már szemantikailag is interpretált szerkezetbe magas munkamemória-költséggel járó,

9. ábra. A kontroll- és az afáziás csoport reakcióidő-átlagai és helyesdöntés-arányai a posztverbális időhatározót tartalmazó mondatoknál (*ma/te/ho* = *ma, tegnap, holnap* időhatározók; *Imú, Ije* = *múlt idejű ige, jelen idejű ige*; * = agrammatikus mondat)

gazdaságtalan művelet. Mivel ez az utólagos integráció minden posztverbális időhatározót tartalmazó mondatot érint, tekintet nélkül annak jólformáltságára, feltehetőleg ez okozza a grammatikus és agrammatikus mondatok válaszügy-átlagainak hasonlóságát ennél a szórendnél mindkét vizsgált csoport esetében.

Bastiaanse (2008) feltételezése szerint az agrammatikus afáziásoknak csak az igei időjel által kifejezett múlt idő azonosítása jelent problémát, a jelen, illetve a jövő időé nem. Az általunk vizsgált afáziások is a [*tegnap* – IGE múlt] típusú mondatoknál produkáltak a leghosszabb válaszügyeket. Ugyanakkor a [*ma* – IGE múlt] és a [*tegnap* – IGE múlt] mondat típusok reakcióidő-átlaga közötti különbség ellentmond Bastiaanse feltételezésének (9. ábra).

Az afáziás csoportnál a helyes döntések aránya furcsa mintázatot mutat: egyes grammatikus mondatoknál alacsonyabb a teljesítmény, mint az agrammatikus mondatoknál. Felvetődik a kérdés, hogy miként jöhet létre ez a mintázat. Már esett szó arról, hogy a posztverbális időhatározót tartalmazó mondatok neutrális intonációval szokatlanul hangzanak, ami a megítélésre annyiban hat, hogy ezek a mondatok elvileg két szempont szerint is megítélhetők: az időinkongruencia, illetve a szokatlan intonáció szempontjából. A két szempont eltérő komputációs költségű feldolgozó műveletet feltételez. Az első esetben a több erőforrást igénylő, diskurzuszintű integrációs folyamatok működnek, a másodikban elegendő annak a tudásnak a felhasználása, hogy az időhatározó természetes helye a predikatív tartományt megelőző pozíció. Ez utóbbi alapján azonban a grammatikus mondatok rossznak, az agrammatikusak pedig jónak minősülnek. Lehetséges, hogy az agrammatikus afáziások az időhatározó szokatlan pozíciója alapján ítélik meg ezeket a mondatokat, és ennek köszönhető a szokatlan teljesítménymintázat.

Az afázias csoport teljesítményének további érdekessége, hogy a *ma* időhatározós mondatoknál a teljesítmény nem követi a többi grammatikus mondat mintázatát, azaz a teljesítmény jóval meghaladja a véletlenszintet (9. ábra). Erre megnyugtató magyarázatot egyelőre nem tudunk adni. Az egyik lehetséges ok talán az, hogy a *ma* időhatározó az ún. kiterjesztett jelen időt jelöli, így minden igeidő mellett megjelenhet, és ez a tudás valamiképpen megőrződött az agrammatikus afáziásoknál.

A kontrollcsoport helyes döntéseinek arányát nem befolyásolta a feldolgozási költség megnövekedése az agrammatikus mondatoknál, ami arra utal, hogy munkamemória-többletkapacitás áll rendelkezésre az időhatározó utólagos integrációjához, így a teljesítmény minden mondatpusnál közel plafonszintű (9. ábra).

Összefoglalás

Az SAdvOV szórendnél a grammatikus és az agrammatikus mondatok reakcióidő-átlagai, illetve a helyes döntések aránya eltérő. Az agrammatikus mondatoknál a hosszabb döntésidőt és a véletlenszintű teljesítményt egy, a feldolgozási költséget megnövelő újraelemzési folyamat jelenléteként értelmezzük. Ezeknek a mondatoknak a feldolgozása tehát a patológiásan korlátozott munkamemóriával rendelkező afáziások számára akadályozva van. A döntés nem az információszerkezet-szintű, magas komputációs költségű reinterpretációs műveleten alapul, hanem az „olcsóbb”, a kontextus felől érkező információ.

Az SVOAdv szórendnél az időhatározót megelőző, feltehetőleg már időszerkezetét tekintve is interpretált SVO szerkezetbe mintegy „utólag” kell az eseményidőt kifejező időhatározót integrálni. Ez az utólagos integráció nemcsak az agrammatikus, de a grammatikus mondatok feldolgozását is megnehezíti, így az afáziások inkább az időhatározó pozíciója alapján döntenek.

Az igeidő szelektív sérülése

A vizsgálatban arra a kérdésre kerestük a választ, hogy az igeidő szelektív sérülése megtalálható-e a magyar agrammatikus afáziásoknál, és ha igen, akkor milyen okok állnak a deficit hátterében. Azt vizsgáltuk továbbá, hogy a szórend miként befolyásolja a teljesítményt a grammatikalitásmegítélési feladatban.

Az agrammatikus Broca-afáziások mondatprodukciónak gyakran tapasztalható az igeidő (TenseP) sérülése az egyeztetés épsége mellett. Ez az egyik legfőbb érv amellett, hogy a funkcionális kategóriák nem azonos mértékben sérülnek az agrammatizmusban. A különböző nyelveken végzett vizsgálatok eredményei azonban nem egyértelműek. Különösen a spontánbeszéd-elemzések azok, amelyek az egyeztetés és az igeidő hasonló mértékű diszfunkcióját mutatják (Lehečková 2001; Stavrakaki–Kouvava 2003). Még kevésbé egyértelmű a disszociáció jelenléte a mondatfeldolgozásnál, amit a grammatikalitásmegítélési kísérletek nemritkán egymásnak ellentmondó eredményei is mutatnak (Friedmann–Grodzinsky 1997; Wenzlaff–Clahsen 2004).

A jelen vizsgálat eredményei sem igazolják egyértelműen az igeidő szelektív sérülését. A vizsgálatban részt vevő 12 agrammatikus afáziás közül 9-en jól teljesítettek az egyeztetés megítélésénél (15. táblázat), az időkongruencia-megítélési feladatban viszont minden afáziás vétett. A leglényegesebb ugyanakkor az, hogy a deficit főként az agrammatikus mondatokat érintette.

Hogyan értelmezzük az igeidő szelektív sérülésének ezt a sajátos mintázatát? Láttuk, hogy az agrammatikus afáziásoknál megmaradt a szükséges szintaktikai tudás, de a működtetéshez szükséges erőforrások nem mindig állnak rendelkezésre. A feldolgozó folyamatok gazdaságossági hierarchiája náluk nem ugyanaz, mint a neurológiailag intakt személyeknél, azaz a szűk szintaxis műveletei is lehetnek éppen olyan magas költségűek, mint az egyéb szinteké (pl. a nyelvi diskurzusszintű folyamatoké). Azt is láttuk, hogy pusztán a komputációs műveletek súlyozása nem ad magyarázatot a grammatikus és agrammatikus mondatok reakcióidő-átlagainak és helyesdöntés-arányainak a disszociációjára, mivel a grammatikus és az agrammatikus mondatoknál ugyanazon a szinten ugyanaz az egyeztető művelet működik, elvileg tehát hasonló teljesítményt várnánk. A reprezentációs alapú modellekkel szemben az általunk alkalmazott kibővített szintaxis-diskurzus modell számításba veszi a szerkezetek feldolgozásához szükséges újraelemző, illetve az utólagos integrációs folyamat munkamemória-többletköltségét, amelyek hatással vannak mind a döntési időkre, mind pedig a döntés helyességére az egészséges és az afáziás beszélőknél egyaránt.

Visszatérve az eredeti kérdéshez, a vizsgált agrammatikus afáziásoknál megtalálható ugyan az igeidő szelektív sérülése, de jelenléte szoros kapcsolatban van a szerkezet feldolgozásához szükséges munkamemória-kapacitással, amelyet nem csak az határoz meg, hogy a feldolgozás mely nyelvi szint működéséhez kapcsolódik, hanem az is, hogy milyen egyéb, a munkamemóriát terhelő műveletek szükségesek hozzá.

Ami a szórend hatását illeti, az agrammatikus SOV/VOS és a preverbális adverbiumot tartalmazó agrammatikus mondatoknál az újraelemzés, a posztverbális adverbiumot tartalmazó szórendnél pedig az időhatározó által jelölt eseményidőnek az utólagos integrációja az, ami többletköltséget jelent a korlátozott munkamemória számára.

Vizsgálatunk eredményei egyértelműen azokat az elméleteket támogatják, amelyek az agrammatikus nyelvi deficit mögött a munkamemória patológiásan korlátozott kapacitását feltételezik az agrammatikus afáziásoknál.

6. Konklúzió

Bár az eredmények mindössze 12 agrammatikus afáziás teljesítményén alapulnak, mégis hasznosíthatók a klinikai gyakorlatban. Az afázia diagnosztizálásához jelenleg egyetlen standardizált teszt áll rendelkezésre (a Western afázia-teszt magyarra adaptált változata – Osmanné Sági 1991), amelynek alapján a páciensek a teszt által

15. táblázat. Az egyeztetésmegíteltetéses feladatban jól és gyengén teljesítő afázisások egyéni teljesítménymintázata a két feladatnál, százalékban
(V – véletlenszerű teljesítmény; VA – véletlenszint alatti teljesítmény)

	Egyeztetés				Időkongruencia											
	SOV		VOS		SAdvOV				SVOAdv							
	SOV	*SOV	VOS	*VOS	<i>ma</i> Imú	<i>ma</i> Ije	<i>te</i> Imú	<i>*te</i> Ije	<i>*ho</i> Imú	<i>ho</i> Ije	<i>ma</i> Imú	<i>ma</i> Ije	<i>te</i> Imú	<i>*te</i> Ije	<i>*ho</i> Imú	<i>ho</i> Ije
Jól teljesítők																
BK	95	100	100	100	100	100	100	80	V	90	100	100	90	95	90	90
NyI	100	100	100	100	95	95	100	95	90	95	95	100	95	100	V	100
SJ	90	90	100	100	85	V	100	85	V	95	85	90	V	95	90	VA
VL	100	100	95	100	95	95	100	V	V	100	100	95	V	85	V	V
PGy	100	100	100	95	90	100	95	V	V	100	100	95	95	VA	VA	95
BA	95	85	95	95	90	90	V	80	85	90	95	85	V	85	V	V
VI	90	85	85	100	V	80	90	V	V	85	V	V	V	VA	V	V
PM	95	80	80	80	90	90	90	V	V	80	80	85	V	90	85	V
VT	100	95	100	85	80	80	80	V	V	80	V	100	VA	100	100	VA
Gyengén teljesítők																
BI	95	V	100	V	85	80	100	90	V	80	90	100	V	100	V	90
BoI	85	V	100	V	90	100	100	V	V	V	100	100	V	80	80	V
SzT	V	V	V	V	80	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V

meghatározott kategóriákba sorolhatók. Ezeken a csoportokon belül azonban nagy egyéni különbségek tapasztalhatók mind a súlyosság, mind pedig a grammatikai deficit megjelenési formájának a tekintetében (ez utóbbi nem is minden afázia típusnál jelenik meg). Például a Broca-afázisok mindegyikének non-fluens a spontán beszéde, de nem minden esetben agrammatikus. A beszédértés, az utánmondás vagy a megnevezési funkciók károsodásának a mértéke is nagyon eltérő lehet.

Egyre inkább szükségessé válik olyan speciális vizsgálóanyagok kidolgozása, amelyek lehetővé teszik a különböző afáziaszindrómák háttérében álló diszfunkciók finomabb feltérképezését a nyelvfeldolgozás különböző szintjein. Ehhez kívántunk hozzájárulni a jelen vizsgálattal.

Irodalom

- Avrutin, Sergey (2006), *Weak Syntax*. In: Amundt, Katrin – Grodzinsky, Yosef (eds.), *Broca's region*, Oxford Press, Oxford.
- Bartos Huba (2000), *Az inflexiók jelenségek szintaktikai háttere*. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 653–761.
- Bastiaanse, Roelien (2008), *Production of verbs in base position by Dutch agrammatic speakers: Inflection versus finiteness*. *Journal of Neurolinguistics* 21: 104–119.
- Caplan, David – Waters, Gloria S. (1999), *Verbal working memory and sentence comprehension*. *Behavioral and Brain Sciences* 22: 77–126.
- Clahsen, Harald – Ali, Mohammad (2009), *Formal features in aphasia. Tense, agreement, and mood in English agrammatism*. *Journal of Neurolinguistics* 22: 436–450.
- Chomsky, Noam (1995), *The minimalist program*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Dickey, Michael Walsh – Milman, H. Lisa – Thompson, K. Cynthia (2005), *Perception of functional morphology in agrammatic Broca's aphasia*. *Brain and Language* 95: 82–83.
- Faroqi-Shah, Yasmeen (2006), *Relation between temporal adverbs and verb morphology*. In: *Agrammatic aphasia. Poster presentation: CUNY Sentence Processing Conference*, New York.
- Faroqi-Shah, Yasmeen – Dickey, Michael Walsh (2009), *On-line processing of tense and temporality in agrammatic aphasia*. *Brain and Language* 108: 97–111.
- Friedmann, Naama – Grodzinsky, Yosef (1997), *Tense and agreement in agrammatic production: Pruning in the syntactic tree*. *Brain and Language* 56: 397–425.
- Hagiwara, Hiroko (1995), *The breakdown of functional categories and the economy of derivation*. *Brain and Language* 50: 92–116.
- Jolsvai Hajnal – Csépe Valéria – Mészáros Éva – Csuha Roland (2006), *A szám-személy egyeztetés a hozzáférési idő függvényében*. *Pszichológia* 26: 227–246.
- Kimball, John (1973), *Seven principles of surface structure parsing in natural language*. *Cognition* 2: 15–17.
- King, Jonathan – Just, Marcel Adam (1991), *Individual differences in syntactic processing. The role of working memory*. *Journal of Memory and Language* 30: 580–602.
- Kolk, Herman – Chwilla, Dorothee (2007), *Late positivities in unusual situations*. *Brain and Language* 100: 257–261.
- Lehečková, Helena (2001), *Manifestation of aphasic symptoms in Czech*. *Journal of Neurolinguistics* 14: 179–208.

- Meng, Michael – Bader, Markus (2000), Ungrammaticality detection and garden path strength. Evidence for serial parsing. *Language and Cognitive Processes* 15: 615–666.
- Nanousi, Vicky – Masterson, Jackie – Drucks, Judit – Atkinson, Martin (2006), Interpretable vs. uninterpretable features. Evidence from six Greek-speaking agrammatic patients. *Journal of Neurolinguistics* 19: 209–238.
- Osmanné Sági Judit (1991), Az afázia diagnózisa és klasszifikációja. *Ideggyógyászati Szemle* 44: 339–362.
- Osmanné Sági Judit (1994), A De Renzi, D., Vignolo, M. beszédmegértési teszt adaptációjának eredményei. *Ideggyógyászati Szemle* 52: 300–332.
- Pléh Csaba (1998), A mondatmegértés a magyar nyelvben. Osiris, Budapest.
- Reuland, Eric (2001), Primitives of binding. *Linguistic Inquiry* 32: 439–492.
- Stavrakaki, Stavroula – Kouvava, Sofia (2003), Functional categories in agrammatism. Evidence from Greek. *Brain and Language* 86: 129–141.
- Varlokosta, Spyridoula – Valeonti, Natalia – Kakavoulia, Maria – Lazaridou, Mirto – Economou, Alexandra – Protopapas, Athanassios (2006), The breakdown of functional categories in Greek aphasia. Evidence from agreement, tense, and aspect. *Aphasiology* 20: 723–743.
- Vasić, Nada (2006), Pronoun comprehension in agrammatic aphasia. The structure and use of linguistic knowledge. LOT, Utrecht.
- Wenzlaff, Michaela – Clahsen, Harald (2004), Tense and agreement in German agrammatism. *Brain and Language* 89: 57–68.

A likvidák fonológiájához: a klasszikus latin esete

The *-alis/aris* allomorphy has often been the object of detailed investigation, though the nature of its patterns and their interaction with phonotactics are not fully appreciated. A corpus-based analysis of the distribution of Latin liquids reveals asymmetries between *r* and *l* and also important differences in repetition patterns. For *l* the constraint is that its occurrences must be separated by at least one non-coronal consonant; the productive diminutive formation is a saliently exceptional pattern. The case of the *-alis/aris* dissimilation falls under this constraint: liquid dissimilation is not only blocked by an intervening *r* but also by any non-coronal consonant. The distance between the two liquids is also relevant. The case of *r* is different. In final syllables only *rVr*, in word- and stem-initial syllables only *rVVr* occurs. While this receives a partial diachronic explanation, the interesting and non-obvious fact is that Latin word forms generally conform to this pattern even where this is not warranted diachronically. We explain the exceptional behaviour of the prefix *per-* with reference to a morphosyntactic factor.

KEYWORDS: liquids, Latin phonology, reduplication, dissimilation KULCSSZAVAK: likvidák, latin fonológia, reduplikáció, elhasonulás

0. Bevezetés

A latin fonológiának két részlete általánosan ismert a fonológusok köreiben.¹ Az egyik a fonológiailag kondicionált *-alis/aris* allomorfia, a másik a rotacizmus, azaz az archaikus latin *s > r / V_V* hangváltozás, amely számos, még a klasszikus korban is élő váltakozást hagyott hátra (*flos ~ florem* 'virág' Nom ~ Acc stb.). Ennek a dolgozatnak a célja az, hogy a latin likvidák fonológiáját közelebbről górcső alá vegye, és azt az ismétlődési megszorítások tágabb összefüggésébe helyezze. Konkrétan, ki fogjuk mutatni, hogy az *-alis/aris* allomorfia ismeretes megformulázása téves, mert figyelmen kívül hagyja mind a nem koronális mássalhangzók gátló szerepét, mind a többeli és a toldalékbeli likvida távolságát. Ki fogjuk mutatni azt is, hogy a likvidák elhasonulási tendenciája a valóságban általánosabb, és valamilyen formában magában foglal számos *l*-et tartalmazó toldalékot. Érvelni fogunk továbbá amellett, hogy az egyetlen toldalék, amelyet az elhasonulás tendenciája nem érintett, a *-Vl(l)*- kicsinyítő képző pontosan eme tulajdonságának köszönhetette fonológiailag „kiugró” voltát. Meg fogjuk vizsgálni az *r*-re vonatkozó ismétlődési megszorításokat is, amelyek

¹ Köszönettel tartozom az NyK névtelen lektorának értékes észrevételeiért. A fennmaradó hibákért természetesen kizárólag én felelek.

kevésbé szembeszökők, mindazonáltal érdekes kölcsönhatásban állnak morfológiai tényezőkkel.

Szempontjaink általában szinkronikus jellegűek lesznek; nem fogunk az általunk vizsgált jelenségek történeti kialakulásával foglalkozni. A hangsúly a latin mint szinkron rendszer által mutatott, likvidákat érintő allomorfiákon lesz. Példáink nagyjából a Kr. e. 1. és a Kr. u. 4. század közötti időszakból származnak, azaz a klasszikus és posztklasszikus latinságból (de nem a szó szaknyelvi értelmében vett kései latinból); bizonyos pontokon pedig utalni fogunk a preklasszikus latin idevágó jelenségeire. A korpusz, amelyet használtunk, a Brepols (CLCLT-5 – Library of Latin Texts); minden általunk itt hivatkozott adat ebből származik, és természetesen a szakirodalomban másutt fellelhető adatok megbízhatóságát is ellenőriztük ugyanez a korpusz segítségével.

A dolgozat a következőképpen épül fel. A klasszikus latin likvidák előfordulásának általános bemutatása után először az *l*-re vonatkozó megszorításokkal foglalkozunk (2. rész), és sorra vesszük az *l*-et tartalmazó todalékokat. Részletesen leírjuk az *-alis/aris* allomorfa feltételeit (2.1–2), az *-ilis* képző előfordulásait (2.3), a nem koronális mássalhangzó + *l* szekvenciát tartalmazó képzőket (2.4), majd a kicsinyített alakok fonotaktikailag rendhagyó osztályát (2.5). Ezután az *r*-re vonatkozó ismétlődési megszorításokra térünk rá (3. rész); konkrétan az *r*-nek a *tő* előtti morfológiában mutatott viselkedését vizsgáljuk, és ezen az alapon a prefixumok két típusát különböztetjük meg. A 4. rész a záró megjegyzéseket és a konklúziót tartalmazza.

1. A likvidák előfordulása általában

A latin nyelv két likvidája az *l* és az *r*. Míg a két szegmentum eloszlása fonológiai-
lag nagyon hasonló (mindkettő csak magánhangzó szomszédságában fordul elő, és
jobbára ugyanazokkal a mássalhangzókkal alkothatnak csoportokat, jöllehet az *l*
jóval kevesebb mássalhangzócsoporthoz fordul elő, mint az *r*), morfológiai tekintetben igen különböző az előfordulásuk. Konkrétan ez a következőt jelenti:

- (1) Az *r* előfordulásai:
 - a *per-*, *præ-*, *pro-*, *re-* prefixumokban, ezek lexikálisan mind gyakoriak (+ a marginális *por-*);
 - az igei inflexiók todalékai nagy részében;
 - a névszók nagy részének többes szám birtokos esetű ragjában;
 - a melléknevek középfokú végződésében;
 - több főnév- és melléknévképzőben, valamint egy igeképzőben.
- (2) Az *l* előfordulásai:
 - egyetlen prefixumban sem;
 - egyetlen ragban sem;
 - több főnév- és melléknévképzőben.

Mindkét szegmentum elég gyakran előfordul geminációban (pl. *ille* 'az', *error* 'tévedés'), de csak magánhangzók között, mint a latin gemináták általában. Ennél érdekesebb kérdés az, hogy többszöri előfordulásaik milyen szabályszerűségeket mutatnak, azaz milyen megszorítások érvényesülnek a ...*l...l...* és a ...*r...r...* szekvenciákon. A következőkben ezzel fogunk foglalkozni.

2. Az *l* ismétlődési megszorításai

Az *l* szótőn belüli ismétlődése nem gyakori, egyedül az alábbi szavakban található:

- (3) több *l* szótőn belül:
lolium 'konkoly';
lolligo 'tintahal';
lalisio 'vadszamár';
lilium 'liliom';
ululo 'ugat'².

A szótöveken kívül az *l* csak képzőkben fordul elő. Ezek némelyike a lexikonnak olyannyira kis részére szorítkozik, hogy érdemi általánosítást nem lehet tenni róla (ilyen pl. a *pugil* 'ökölvívó' szóban található *-il* vagy a *querela* 'panasz' szóban található *-ela*), de az adatokat áttekintve bizton állíthatjuk, hogy míg tárgyalásuk jelentősen megnövelné a dolgozat terjedelmét, következtetéseikhez nem sokat tenne hozzá, érvényességüket pedig a legkevésbé sem ásná alá. A következő oldalakon a produktívabb, vagy legalábbis számszerűen jelentősebb derivációs toldalékokat fogjuk sorra venni.

2.1. Az *-alis/aris* allomorfia: az adatok

Az *-alis/aris* allomorfia közismert története szerint az alapváltozat az *-alis* (lásd 4), de ha a töben bárhol *l* van, akkor az *-aris* változat lép fel (5).³ Ha azonban a töben található *l*-et követi egy *r*, ismét az *-alis* alapváltozat tér vissza (6).

- (4) *navalis* 'hajó-'
regalis 'királyi'

² Az *ululo* minden valószínűség szerint hangutánzóknak sorolható be.

³ Ez található a tankönyvekben (pl. Kenstowicz 1994: 509, Roca 1994: 54–57) csakúgy, mint a jelentősebb kézikönyvekben (Steriade 1995: 153 skk., Alderete–Frisch 2006: 385). Az utóbbi húsz évben elterjedt verziók lényegében Steriade (1987)-re mennek vissza, és többnyire az itt általunk nem tárgyalandó alulszabottsági elmélet (Underspecification Theory) keretében bukkannak fel. Hurch (1991), egy igen kevésbé ismert cikk felvet jó néhány problémás adatot, amelyekről a későbbi irodalom nem vett tudomást. Steriade (1987) előtt a laterális elhasonulás kérdését igen röviden érintette két vitacikk: Watkins (1970) és Dressler (1971). A klasszikus történeti és filológiai hagyományban a legfontosabb korai munka Leumann (1917).

- hiemalis* 'téli'
autumnalis 'őszí'
Augustalis 'Augustusszal kapcsolatos'
- (5) *consularis* 'consuli'
popularis 'népszerű'
militaris 'katonai'
lunaris 'hold-'
stellaris 'csillag-'
Saliaris 'a Salius-papokkal kapcsolatos'
- (6) *litoralis* '(tenger)parti'
lateralis 'oldalsó'
floralis 'virág-'
pluralis 'többes'

Amit a szakirodalom tanúsága szerint még nem vettek észre, az az, hogy a két likvida közé eső nem koronális mássalhangzók szintén rendszeresen gátolják az elhasonulást (7).⁴ Kézenfekvő módon, ha nem koronális mássalhangzó és *r* is van a tőben, a képző akkor is *-alis* alakban jelenik meg (8).

- (7) *legalis* 'törvényes'
fluvialis 'folyó-'
pluvialis 'eső-'
glacialis 'jeges'
umbilicalis 'köldök-'
intellectualis 'értelmi'
Vulcanalis 'Vulcanusszal kapcsolatos'
cloacalis 'csatorna-'
flavialis 'Flaviusszal kapcsolatos'
glebalis 'rögös'
localis 'helyi'
fulminalis 'hajító (ti. gép)'
- (8) *liberalis* 'szabad emberhez méltó'
larvalis 'kísértet-szerű'
latrocinialis 'rabló-'
sepulcralis 'sír-'
fulguralis 'villám-'

A tévesen ennek az allomorfiának tulajdonított feltételek a valóságban egy másik, etimológiailag a fentivel rokon toldalékra, az *-al/-ar* főnévképzőre állnak. Itt a toldalék

⁴ Vegyük észre, hogy a későbbi szóalkotási érzék is ezt vette alapul (lásd *labiális*, *globális*, *szubliminális*).

-ar, ha *l* van a tőben, -al, ha nincs (9 és 10). Ennél a képzőnél a nem koronális mássalhangzóknak nincs gátló hatásuk, amint azt a (10)-ben található *lacunar*, *laquear* és *lupanar* mutatják, szemben a (7)-ben felsorolt *fluvialis*, *glacialis* stb. szavakkal.⁵

- (9) *animal* 'állat'
vectigal 'adó'
tribunal 'törvényszék'
capital 'fejkötő'
cubital 'párna'
feminal 'női nemi szerv'
quadrantal (mértékegység)

- (10) *pulvinar* 'párna'
calcar 'sarkantyú'
exemplar 'példány'
torcular '(szőlő/olaj)prés'
lacunar 'kazettás mennyezet'
laquear 'kazettás mennyezet'
lupanar 'bordélyház'
nubilar 'csűr'

2.2. Az -alis/aris allomorfia fonológiája

Úgy tűnik tehát, hogy a melléknévi -alis/aris allomorfiát alapvetően két fonológiai feltétel határozza meg. Az egyik azzal kapcsolatos, hogy milyen mássalhangzó választja el egymástól a tő és a toldalék likvidáját, a másik azzal, hogy milyen távol van egymástól a két szegmentum (morában számítva). Azt már láttuk, hogy az elhasonulást gátló mássalhangzók a nem koronálisak és az *r*. Ha a lentebbi 1. táblázatban szereplő jegykészletet tételezzük fel, és a szegmentumok közötti távolságot jegyekben számoljuk, az derül ki, hogy az elhasonulást gátló mássalhangzók egyfelől azok, amelyek a legtávolabb állnak az *l*-től (azaz a nem koronálisak), másfelől az *r*, amely a legközelebb áll hozzá. Azok, amelyek a két szélsőség között vannak (azaz a koronálisak az *r* kivételével) nem gátolják az elhasonulást, vagy nincs rájuk vonatkozó adat. Ezt mutatja be a 2. táblázat.

A tő- és a toldalékbeli likvida távolságára vonatkozó szabályszerűség értelmében legalább hárommorányi távolságnak kell közöttük lennie ahhoz, hogy az elhasonulást gátolni tudja a közjük eső nem koronális mássalhangzó. Hurch (1991) valami hasonlóra gondolt, amikor azt írta, hogy a „valós időben vett távolság” szerepet játszik, de mivel a másik (a közbeeső mássalhangzóra vonatkozó) feltételt nem ismerte fel, az összes *glacialis*-típusú kivételt, melyeknek teljes listáját adjuk

⁵ Az egyetlen ellenpélda erre az általánosításra a *iubar* 'fény sugar': ha ebben a szóban ugyan-ez a képző van (ami nem nyilvánvaló), nem tudjuk megmagyarázni, miért nem ***iubal*.

1. táblázat. A latin mássalhangzók megkülönböztető jegyei

		<i>l</i>	<i>r</i>	<i>j</i>	<i>w</i>	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>b</i>	<i>d</i>	<i>g</i>	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>	<i>f</i>	<i>s</i>	<i>h</i>
hely	[kor]	+	+	+			+		+			+			+	
	[felső]			+	+					+			+			
	[hátsó]				+					+			+			
	[lab]				+	+		+			+			+		
mód	[szon]	+	+	+	+	+	+									
	[zöngés]	+	+	+	+	+	+	+	+	+						+
	[naz]					+	+									
	[foly]	+	+	+	+									+	+	+
	[lat]	+														

2. táblázat. A mássalhangzók különbségi mátrixa *l*-hez képest

mód	4	t		<i>p</i>	k	
	3	<i>d n s</i>		<i>f m b</i>	g	
	2		<i>h</i>			
	1	r	<i>j</i>			w
<i>l</i>	0	1	2	3	4	
	hely					

Magyarázat:

- elhasonulást gátló mássalhangzó
(**r, m, b, g, k, w**)
- elhasonulást nem gátló mássalhangzó
(t, n, s)
- nincs adat (*d, j, h, p, f*)

Különbség: 1 2 3 4 5 6 7

(7)-ben, a távolságnak tulajdonította; azt is tévesen állítja továbbá, hogy a „valós idő” szerepe graduális.

Amikor a közbeeső mássalhangzó *r*, a hárommorányi távolság mindig megvan egyszerűen azon oknál fogva, hogy a *lr* rosszul formált mássalhangzócsoport a latinban, ezért legalább egy magánhangzónak mindig lennie kell a többeli *l* és az *r* között, és ehhez járul még a képző hosszú *a*-ja (*floralis, pluralis*).⁶ Nem koronális közbeeső mássalhangzóval két példánk van, amely mutatja, hogy két mora kevés az elhasonulás gátlásához:

(11) *palmaris* 'pálma-', *vulgaris* 'népi, közönséges'

Két dolgot mindazonáltal észben kell tartanunk. Az egyik az, hogy természetesen akadnak problémás alakok, amelyek a magyarázatunknak valamilyen formában ellentmondanak. Nyilvánvaló ellenpélda mind a mi elemzésünkre, mind a hagyományosra a *letalis* 'halálos'. Az egyéb (látszólag) problémás alakok között az alábbiakat találjuk:

⁶ Egyébként mindkét példa tömagánhangzója hosszú, így a távolság négymorányi. Egyetlen olyan szót sem találtunk, amelynek a fonológiai profilja hasonló, de csak hárommorányi a távolság, azaz rövid magánhangzó van a *-l_ralis* környezetben.

aquilonalis 'északi' – hapax legomenon Vitruvius építészeti szakmunkájában (De architectura), amelyet talán ő maga talált ki, és amelyet a korpusz tanúsága szerint senki más nem használt ebben a formában. Mintegy háromszáz évvel Vitruvius után a szabályos *aquilonaris* alakot találjuk Szent Ágostonnál.

liminaris 'szélső' – szintén Vitruvius „De architecturá”-jában fordul elő, a *trabs liminaris* 'keresztgerenda' kifejezésben; szigorúan véve a klasszikus latinságban szintén hapax, de előfordul a 4. századi egyházatyáknál is (Szent Ágostonnál egyszer, Szent Jeromosnál négyszer).

coquinaris 'konyhai' – ez a szó csak kétszer fordul elő, egyik előfordulása preklasszikus (Plautus), a másik (Varro) egy kétes hitelességű, töredékes szövegbe ékelt idézetben található.

Palatualis (egy ünnep neve) – hapax legomenon, egy Ennius-töredékben (preklasszikus) fordul elő, közvetlenül előtte és utána *-alis*-képzős melléknevek állnak, amelyek akár az ókori, akár a későbbi szöveghagyományozás folyamán (de akár már Enniusnál is) befolyásolhatták a szóalakot.

Tudni kell azt is, hogy – ugyancsak természetes módon – ez az allomorfa mutat némi variabilitást. Itt van példának okáért a *Latiaris* 'latiumi' melléknév, amely a szabálytalan *Latialis* alakban is előfordul, de csak négyszer, szemben a szabályos *Latiaris* alak 34 előfordulásával.

2.3. Az *-ilis/ile* képzős melléknevek

Ez a képző igen gyakori volt a latinban, és az *-alis*-tól eltérően nem mutatott alakváltozatokat. Mindazonáltal kitűnik, hogy *l*-et tartalmazó tövekhez elsősorban akkor járulhatott, ha a többeli *l*-et nem koronális mássalhangzó követte (vö. 12 és 13).

- (12) *-ilis* többeli *l* nélkül
docilis 'tanulékony'
fragilis 'törékeny'
humilis 'alacsony sorú'
habilis 'ügyes'

- (13) *-ilis* többeli *l* után
plectilis 'fonott'
flexilis 'képlékeny'
fluviatilis 'folyó-'
pluviatilis 'eső-'
labilis 'roskatag'
plicatilis 'összehajtható'
sculptilis 'faragott'

librilis 'fontnyi'
electilis 'válogatott'
supellectilis 'holmi'

A klasszikus korban két ellenpéldát találunk, amelyek töve *t*-re végződik:

- (14) *l+t+ilis*
altilis 'hízott'
volatilis 'szárnyas'

A klasszikus kort követően több ezekhez hasonló neologizmus jelenik meg, ami azt mutatja, hogy a *t* végű tövek kikerültek a megszorítás alól (*conflatile* 'öntött szobor', *ambulatilis* 'lábbon járó'), de a többi koronális mássalhangzóval (*-l-n-lis*, *-l-d-lis*, *-l-s-lis*) a latin nyelvűség korának végéig nincs példa.⁷

2.4. Nem koronális mássalhangzó + magánhangzó + *l* szekvenciát tartalmazó képzők

A névszóképzők egy csoportja tartalmaz egy laterálist, de azt megelőző pozícióban egy nem koronális mássalhangzót is:

- (15) *-culus/-cula/-culum*
poculum 'pohár'
periculum 'veszély'
osculum 'csók'
flosculus 'virág'
folliculus 'zsák'
plusculum 'kicsivel több'
muliercula 'asszonyka'
plebecula 'nép'

- (16) *-bulum*
pabulum 'élelem'
stabulum 'istálló, szállás'
vestibulum 'előcsarnok'
latibulum 'odú'
pulsabulum 'pengető'

- (17) *-bilis/-bile*
credibilis 'hihető'
mutabilis 'változékony'

⁷ Ha eltekintünk Plinius *clusilis* 'becsukódásra képes (ti. kagyló)' hapaxától. Ebben egyébként az *s* morfofonológiailag egy *t* helyén áll.

flebilis 'szánnivaló'
tolerabilis 'elviselhető'
placabilis 'megbékélt'
volubilis 'forgékony'

Ahogy az eddig látottak alapján várjuk, ezek a toldalékok teljesen érzéketlenek a tőben lévő laterálisra, és ésszerűnek tűnik azt feltételeznünk, hogy a toldalék elején található nem koronális mássalhangzó gátolja a laterális elhasonulásnak bármilyen formáját. Ez lehet az egyik oka annak, hogy eme toldalékok, de legalábbis a (15) és a (17) alattiak, olyannyira produktívvá váltak a kései latinban és a korai újlatinban (vö. francia *soleil* 'nap' < kései latin **soliculus*, olasz *ginocchio* 'térd' < *genuculum*, avagy lásd a pánromán *-Vb[i]le* képzőt).

2.5. A kicsinyítő alakok

Ahogy tehát eddig láttuk, az adatokból leszűrhető az a következtetés, hogy egy szón belül az *l* többszöri előfordulását a latin nyelv általában kerülte, de a közbeékelődő nem koronális mássalhangzók gátolták a laterális elhasonulás minden formáját. Van azonban egy típus, amely a heteromorfemikus laterálisokra vonatkozó mindennemű feltételezett megszorításnak ellentmond, ti. a kicsinyítő képzős alakoké. Bizonyos kicsinyített alakok a (15)-ben látható képzőt tartalmazzák. A számunkra érdekesebbek azonban azok, amelyekben a toldalék *l* vagy *ll* mássalhangzója előtt csak egy (rövid) magánhangzó áll, tehát az *-ell-*, *-ill-*, *-ul(l)-*, *-ol-*. Ezek a toldalékok teljesen szabadon kapcsolódhattak *l*-et tartalmazó tövekhez, amint a (18) alatt látható lista mutatja, különösen a vége felé.

(18) *-Vl* képzős kicsinyített alakok

labellum 'ajak'
flagellum 'korbács'
columella 'oszlop'
Claudilla (tulajdonnév)
hilarulus 'vidám'
litterulæ 'levél'
pallidulus 'sápatag'
glandula 'mandula (szerv)'
cultellus 'kés'
clitellæ 'nyereg'
gladiolus 'tőr'
luteolus 'sárga'
filiolus 'fia'
palliolum 'köpeny'

ollula 'csupor'
paullulum 'kevés'
puellula 'lányka'
villula 'vidéki ház'
pullulus 'állat kicsinye'
bellulus 'csinos'

Teljesen világos, hogy az ilyen típusú szavakban semmiféle megszorítás nem érvényesül a laterálisokon. Éppen ellenkezőleg: úgy tűnik, hogy az *l* szegmentumok halmozása a kicsinyítő képzős alakok produktív és kiugró (technikai értelemben, tehát saliens) tulajdonsága volt. Ezt bőségesen bizonyítja az ilyen alakok irodalmi használata, ahol is sajátos hangulatot kölcsönöznek a szövegnek (pl. Plautusnál *Edepol papillam bellulam* 'Polluxra, csinos kis keblek' Casina 848; Juvenalisnál *nulum, quod tibi filiulus vel filia nascitur ex me* 'mit sem számít, hogy kisfiad vagy lányod születik tőlem' Saturæ 9: 82–3; Catullusnál *collocate puellulam* 'adjátok férjhez a lányt' 61: 184). Ennek a különös minőségnek a grammatikusok is tudatában voltak, amint Martianus Cappella egy szövegrészlete is mutatja, ahol a hangok artikulációját írja le teljesen semleges terminusokkal (pl. *K lingua palatoque formatur* 'a *k* hang a nyelv és a szájpadlás segítségével [vagy ezeken] képeztetik'), kivéve az *l* hangot, amelyről azt mondja, hogy *L lingua palatoque dulcescit* 'az *l* hang a nyelven és a szájpadláson édesedik' (mindkét idézet helye a De nuptiis 3: 261). Erős a gyanúnk, hogy ezek az „*l*-súlyos” szavak önálló alaktípust alkottak, kiugró voltukat pedig pontosan az garantálta, hogy a laterálisok halmozása miatt fonológiailag rendhagyók voltak.

3. Az *r*-re vonatkozó ismétlődési megszorítások

Térjünk most rá a másik likvidára. Az *r*-re vonatkozó megszorítás az, hogy a morfológiai szerkezettől függetlenül két előfordulása között a minimális távolság szó- és tőkezdő szótagokban egy hosszú magánhangzó vagy két szegmentum, utolsó szótagban viszont egy rövid magánhangzó. Pontosabban: szó- és tőkezdő szótagokban a legkisebb távolság $(r)X_1X_2(r)$, ahol vagy X_1 , vagy X_2 magánhangzó, és a kettő lehet azonos is, tehát $rVVr$, $rCVr$ vagy $rVCr$, de $*rVr$ (és $*rCr$);⁸ szóvégen $rVr\#$ vagy $rCVr\#$, de $*rVVr\#$ (és $*rVCr\#$).⁹ Az általánosítás lényege tehát az alábbi:

⁸ Az rCr szekvenciát egy sokkal általánosabb megszorítás zárja ki, amelynek értelmében a háromtagú mássalhangzócsoportokban semelyik két mássalhangzó nem lehet azonos (kivéve prefixum és tő határán, lásd *per-traho* 'áthúz'; a *per*- egyébként rendhagyó viselkedéséről lásd lentebb).

⁹ Az $rVCr\#$ szekvenciát egy másik általános fonotaktikai megszorítás (lényegében a hangzósági sorba rendezés elve) zárja ki, amellyel itt részletesen nem fogunk foglalkozni.

- (19) Az *r*-ismétlődési megszorítás: szó- és tőkezdő szótagokban $*rVr \leftrightarrow$ szóvégen $*rVVr\#$.

Az általánosítás teljes mértékben érvényesül a töveken belül:

- (20) *rārus* 'ritka'
rōris (*rōs* 'harmat' GenSing)
rūris (*rūs* 'vidék' GenSing)
prūrio 'kiáll'

Az utolsó szótagokra vonatkozó (fél)megszorítás egy szélesebb körű általánosítás része: a klasszikus latinban rosszul formáltak a $VVC\#$ szekvenciák (és a fortiori a $rVVr\#$ szekvenciák is), kivéve az alábbi eseteket:

- szóvégi *s* előtt (pl. *honōs* 'becsület', *amās* 'szeretsz');
- hangsúlyos szóvégi szótagokban (pl. *illāc* 'ott');¹⁰
- az egy szótagúaknál (pl. *fūr* 'tolvaj').¹¹

Mivel a latinban nincs $\#rV(V)r\#$ alakú szó, nem lehet eldönteni, hogy hogyan viszonyul az utolsó szótagi *r*-megszorítás az egy szótagúakra vonatkozó kivételhez.

Történetileg az utolsó szótagi *r*-ismétlődésre vonatkozó megszorítás triviálisan magyarázható az őslatin $VV > V / _r\#$ hangváltozással, amely több szótagú szavakban játszódott le.¹² A (19)-es általánosításnak talán érdekesebb a másik fele, amely a szó- és tőkezdő szótagokban tiltja a $*rVr$ szekvenciákat azokban a pozíciókban is, ahol elvileg kialakulhattak volna, és megfelelnek neki a reduplikáció és a prefixálás jelenségei, amint az alábbiakban látható.

3.1. Az *r* a tő előtti morfológiában

A perfektumi reduplikáció a klasszikus latin időszakában már csak mintegy 25 igét érint, és a leépülőben lévő, improduktív morfológia jellegzetes tulajdonságait mutatja. Bár improduktív mivoltából fakadóan a klasszikus latinban nyilvánvalóan lexikális tulajdonságnak kell tekintenünk azt, hogy mely ige reduplikáló, és melyik nem, eme szűk osztály mégis egy elég markáns fonológiai sajátosságot mutat (szemben például a góttal, ahol egy hasonló méretű igeosztály képviseli az indoeurópai alanyelvből örökölt reduplikáló perfektumokat, ám az az osztály fonológiailag teljesen heterogén). A latin reduplikáló igék túlnyomó része zárhanggal kezdődik, és egyetlen sem kezdődik *r*-rel. A következő példák mind Sg1PresPerf, illetve Sg1PresImpf alakok.

¹⁰ Az utolsó szótag csak a *k*-ra végződő deiktikumoknál hangsúlyos, az általános szabály a(z ante)penultima hangsúly.

¹¹ Az egy szótagú lexikális szavak minden bizonnyal az egyetlen szótagjukon hordozták a hangsúlyt, így az utóbbi két kivétel könnyűszerrel összevonható volna egyetlen olyan kivételbe, amely a hangsúlyra hivatkozik.

¹² A rövidülés nemcsak *r*, hanem majdnem minden mássalhangzó előtt megtörtént.

- (21) *pe-perci* ← *parco* 'megkímél'
pe-peri ← *pario* 'szül'
te-tini ← *teneo* 'tart'
to-tondi ← *tondeo* 'nyír'
ce-cini ← *cano* 'énekel'
cu-curri ← *curro* 'fut'
fe-felli ← *fallo* 'becsap'
mo-mordi ← *mordeo* 'harap'

Mivel a reduplikáció minden esetben egy CV szekvenciát ad hozzá a tőhöz, az *r*-kezdetű igék hiánya ebben a csoportban bizvást tulajdonítható a szó- és tőkezdő helyzetű *rVr* szekvenciák tilalmának.¹³ Hozzátehetjük ehhez azt, hogy az *r*-et tartalmazó prefixumok (*per-*, *præ-*, *pro-*, *re-*) közül csak az első három kapcsolódik *r*-kezdetű tövekhez. A *præ-* és a *pro-* esetében nem is várnánk semmi problémát, hiszen az előbbi VC-re, az utóbbi VV-re végződik, a *per-re* ez már nem áll. Míg a (22)-ben látható szavak megfelelnek a (19)-es általánosításnak, a (23)-ben szereplők nem, mert nem szóvégi *rVr* szekvenciát tartalmaznak (a példákban kiemelve):

- (22) *prōrumpo* 'előtör'
prōrogo 'meghosszabbít'
prōrepo 'előkúszik'
præripio 'elragad'
prærumpo 'letör'
præradio 'túlragyog'
- (23) *perurbanus* 'nagyon csiszolt'
perargutus 'nagyon világos'
pererro 'végigbolyong'

Mivel a *re-* prefixum sohasem fordul elő *r*-kezdetű tövekkel, és az *r*-kezdetű igéknek soha nincs reduplikált perfektuma, pusztán a morfémahatárra való hivatkozás nem oldja meg a dilemmát, hiszen nem magyarázza meg a *re-* és a *per-* eltérő viselkedését. A két prefixum közötti különbség abban áll, hogy a *per-* egyben előljárószó is, míg a *re-* nem, az előbbi tehát szabad morfémaként is létezik, az utóbbi viszont csak kötött morfémaként. Az adatok azt mutatják, hogy a *per urbem* 'át a városon', *per argumentum* 'érvelés által', *per errorem* 'tévedés folytán' típusú kifejezések egyfajta analógiás hatást gyakoroltak a prefixált szavakra, amelynek következtében azok kikerültek egy rájuk nézve egyébként releváns fonotaktikai megszorítás hatóköréből.

Mindebből az következhetnék, hogy a *re-* és a *per-*, bár egyaránt prefixumok, a morfológia két különböző tartományához tartoznak. Gondolhatnánk, hogy a morfo-

¹³ Amint erre már Sommer (1902: 596) is célzott, lásd Meiser (2003) mesteri tárgyalását.

lógiai konkatenációnak két különböző mechanizmusát képviselik; a probléma az, hogy viselkedésüknek semmilyen más oldala nem tükröz semmilyen különbséget. Nincs okunk azt gondolni például, hogy a kétféle prefixummal toldalékolt szavak másfajta hangsúlymintát mutattak. Azt, hogy produktivitásukban és átlátszóságukban van-e különbség, rendkívül nehéz volna általánosságban megállapítani, ha egyáltalán lehetséges. Az egyetlen jelentős eltérés éppen fonotaktikai viselkedésükben mutatkozik: míg a *per-* teljesen szabadon kapcsolódik bármilyen mássalhangzóhoz vagy mássalhangzó-kapcsolathoz, anélkül hogy jelét látnánk fonológiai kölcsönhatásnak közöttük, és ily módon akár még az egyébként tiltott C_iCC_i típusú csoportok is létrejöhetnek (lásd *pertrahere* 'áthúzó'), a *re-* a latin nyelv egyetlen fonotaktikai szabályát sem sérti meg.

4. Konklúzió

A dolgozat elején újragondoltunk egy olyan kérdést, amelyet már sokat tárgyaltak a fonológiai és morfológiai szakirodalomban, bár az adatok osztályozásában és értelmezésében minden esetben ugyanazzal a hibával. Szemügyre vettük a *l*-t tartalmazó toldalékokat, és elhasonulási tendenciákat találtunk esetükben, amelyek más és más módokon nyilvánulnak meg. Láttuk, hogy a kicsinyítő képzős alakoknak egy része fonotaktikailag kifejezetten rosszul formált szó, amennyiben olyan *l*-ismétlődéseket tartalmaznak, amelyet a klasszikus latin tendenciaszerűen elkerül. A másik likvida, az *r* szintén mutat egy elhasonulási tendenciát, bár kevésbé szembezőkő formában. A *per-* prefixum által képviselt kivételt a prefixumok kétféle státuszával magyaráztuk. A latin likvidák viselkedése tehát nemcsak fonológiai kérdés, hiszen lényeges morfológiai, sőt szintaktikai vonatkozásai is vannak.

Irodalom

- Alderete, John D. – Frisch, Stefan A. (2006), Dissimilation in grammar and the lexicon. In: de Lacy (ed.), *The Cambridge handbook of phonology*. Cambridge University Press, Cambridge. 379–398.
- Dressler, Wolfgang (1971), An alleged case of non-chronological rule insertion. *Linguistic Inquiry* 2: 597–599.
- Halle, Morris – Idsardi, William (1995), General properties of stress and metrical structure. In: Goldsmith, John A. (ed.), *The handbook of phonological theory*. Blackwell, Oxford. 403–443.
- Hurch, Bernard (1991), On adjacency and related concepts. In: Bertinetto, Pier Marco – Kenstowicz, Michael – Loporcaro, Michele (eds.), *Certamen Phonologicum II*. Rosenberg–Sellier, Torino. 43–63.
- Kager, René (1995), Metrical theory of word stress. In: Goldsmith, John A. (ed.), *The handbook of phonological theory*. Blackwell, Oxford. 367–402.

- Kenstowicz, Michael (1994), *Phonology in generative grammar*. Blackwell, Oxford.
- Leumann, Manu (1917), *Die lateinischen Adjektiva auf -lis*. Trübner, Strassburg.
- Meiser, Gerhard (2003), *Veni vidi vici*. Die Vorgeschichte des lateinischen Perfektsystems. Beck, München.
- Roca, Iggy (1994), *Generative phonology*. Routledge, London.
- Sommer, Ferdinand (1902), *Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre: eine Einführung in das sprachwissenschaftliche Studium des Lateins*. Carl Winter, Heidelberg.
- Steriade, Donca (1987), *Locality conditions and feature geometry*. In: McDonough, Joyce – Plunkett, Bernadette (eds.), *Proceedings of NELS 17*. University of Massachusetts, Amherst MA. 595–617.
- Steriade, Donca (1995), *Underspecification and markedness*. In: Goldsmith, John A. (ed.), *The handbook of phonological theory*. Blackwell, Oxford. 114–174.
- Watkins, Calvert (1970), *A case of non-chronological rule insertion*. *Linguistic Inquiry* 1: 525–527.

CSER ANDRÁS

A hangváltozások osztályozásához

This paper presents a classification of sound changes that can be seen as largely descriptive and “pre-theoretical”. The most elementary categories of phonological change include the conditioned vs. unconditioned vs. sporadic distinction, the featural vs. segmental vs. prosodic distinction, phonologisation, morphologisation and lexicalisation as well as the contrast between sound change and persistent rule. The most general types of phonological change include assimilation, dissimilation, deletion, insertion, lenition, fortition and metathesis. In many cases it is argued that these seemingly self-explanatory terms conceal problematic issues and several layers of conflicting interpretations. In the third part of the paper the “aftermath” of sound changes (phonologisation, morphologisation and lexicalisation) as well as their generally reductive character (Lüdtke’s Law) is discussed.

KEYWORDS: sound change, phonologisation, morphologisation, lexicalisation, reductive change KULCSSZAVAK: hangváltozás, fonologizálódás, morfológizálódás, lexikalizálódás, redukció

A Nyelvtudományi Közlemények hasábjain nemrég megjelent egy igen gondolatébresztő problémafelvető tanulmány a hangváltozások osztályozásáról, különös tekintettel annak a magyar nyelvtörténeti irodalomban kialakult gyakorlatára (Forró 2009). Egyáltalán nem tűnik haszontalannak továbbgondolni ezt a kérdést azzal a céllal, hogy a hangváltozások osztályozásának legáltalánosabb kategóriáit tisztábban lássuk, és a nemzetközi szakirodalommal összhangban alkalmazzuk. Pontosán erre teszek kísérletet ebben a tanulmányban. Mivel a magyar nyelvű szakirodalom mérvadónak tekintett összefoglaló műveit (Bárczi 1954, 1958; Bárczi–Benkő–Berrár 1967; Kiss–Pusztai 2003) a fent említett cikk részletesen és alaposan elemzi ebből a szempontból (ehhez lásd még Forró 2006-ot is), én ezt nem fogom ismét megtenni; a túlnyomórészt külföldi szakirodalmi hivatkozásokat a jelen cikkben ez magyarázza.

A dolgozat első részében a hangváltozások általános kategóriáit tekintem át, jelesül azt, amit hagyományosan hatókörnek neveznek (rendszeres és szabályos változások), majd a környezetfüggőséget, harmadikként a hangváltozások és az állandó szabályok különbségét, végül az érintett fonológiai szint szerinti különbségeket (jegyváltozás, szegmentumváltozás és prozódiai változás). A dolgozat második részében a hangváltozások főbb típusait tekintem át (hasonulás, elhasonulás, törlődés, betoldódás, gyengülés, erősödés, hangátvetés). A dolgozat harmadik részében a hangváltozások „utóéletével”, a nyelvi rendszerbe való beépülésükkel foglalkozom

(fonologizálódás, morfológizálódás, lexikalizálódás), továbbá röviden összefoglalom a Lüdtke-törvény néven ismert magyarázatot a hangváltozások általánosan reduktív jellegére. Nem fogok kitérni a hangváltozásoknak azokra a felosztásaira, amelyek kifejezetten a strukturalista (hasadás, fúzió, eltolódás, a változások szintagmatikus és paradigmatis vetületei stb. – Jakobson 1931/1990; Moulton 1967), a korai generatív (szabályváltozás, a mögöttes alak változása, újralexikalizálódás – Kiparsky 1965, 1971/1982, 1973; King 1969) vagy a posztgeneratív elméletekre (hipo- és hiperkorrekció – Ohala 1981, 1993; az evolúciós fonológia kategóriái – Blevins 2004) jellemzők; jóllehet ezek jelentős hozzájárulások a történeti hangtan tudományához, ennek a dolgozatnak nem célja bemutatni őket. Itt a cél egy általánosságban használható, klasszikusnak és nagyrészt tulajdonképpen közismertnek mondható osztályozás, avagy taxonómia kritikus bemutatása.

A taxonómiák általában három célt szoktak szolgálni. Egyfelől egységes leíró keretet és rendszert nyújtanak egy adott terület vagy tevékenység művelői számára, amely egyfajta előzetes tájékozódást tesz lehetővé számukra, majd pedig azt, hogy felfedezéseiket és kutatási eredményeiket benne elrendezhessék. Másfelől meghatároznak egy többé-kevésbé normatív, szabványos terminológiát, ami a tudományos kommunikációt módfelett megkönnyíti. Harmadrészt, ha egy taxonómia valóban jól van megalakítva, és nem esetleges, véletlenszerű vagy lényegtelen tulajdonságokon alapul, olyan későbbi meglátásokhoz és felfedezésekhez vezethet, amelyeket megalkotói előre nem is gondolhattak el.¹ A hangváltozások bevett taxonómiája az első két célnak megfelel, amennyiben a nyelvtörténészek közös kincsét alkotja. A harmadik céllal kapcsolatban azonban indokolt a kétely, hiszen jól ismert tény – hogy csak egyet említek – a terminológia által sugallt szimmetriák (hasonulás – elhasonulás, törlődés – betoldódás, gyengülés – erősödés) valójában aszimmetrikus volta: a hasonulások, a törlődések és a gyengülések sokkalta gyakoribb és elterjedtebb változások, mint az elhasonulások, a betoldódások és az erősödések, és a hangtörténeti kutatások jelentős részének éppen az a célja, hogy némely bevett kategóriáról kimutassa annak látszólagos, epifenomenális vagy marginális voltát. Mindenesetre ezzel a kérdéssel sem fogok itt foglalkozni, hiszen az a történeti hangtan szinte teljes elméleti irodalmának a szinopszist jelentené; a célom, ahogy fentebb említettem, a taxonómia bemutatása.

1. A hangváltozások általános kategóriái

1.1. A hatókör

A hatókör szerinti megkülönböztetés a hangváltozásokat rendszeres és szórványos változásokra osztja. Rendszeres változásoknak azokat nevezzük, amelyek egy adott hangegység előfordulásainak túlnyomó részén végbemennek a nyelv történe-

¹ E harmadik funkcióra érdekes természettudományos példát ad Polányi (1994: 85–93).

tének adott periódusában, beleértve azokat a változásokat is, amelyek egy adott hangegység a d o t t h a n g k ö r n y e z e t b e n álló előfordulásainak túlnyomó részén mennek végbe. A szórványos változások ezzel szemben egy adott hangegységet csak kevés szótári tételben érintenek, és ami legalább ennyire fontos, a szókészletnek olyan részében jelentkeznek, amely fonológiailag következetesen nem határolható el a szókészlet maradékától. Ilyen például a magyar nyelv őstörténetében a [j] affrikátává erősödése (lásd PFU **jalka* > *gyalog*); a többségi („szabályos”) fejlődést mutatja a **jorkV* > *jár*, **juktV* > *jut*, **jäŋe* > *jég*; hasonlóan elszigetelt változás az óang. *spræc* > újang. *speech* ’beszéd’ szóban az [r] kiesése (vö. ném. *Sprache*), a többi *spr*-kezdetű szóban ez nem történik meg (*spread* ’terjed’, *spring* ’ugrik’, *sprout* ’fakad’ stb.).

Tudvalevő, hogy nem minden hangváltozás (volt) szórványos, ami annak látszik. Nagyon régi és/vagy gyéren adatolt nyelvi korszakok esetében előfordulhat, hogy az adatok hiánya miatt nem lehet megállapítani, miről is van pontosan szó. A latin nyelvben például látszanak nyomai egy [d] > [l] változásnak, ez azonban csak néhány szóban jelentkezik: *lingua* ~ *dingua* ’nyelv’, *lacrima* ~ *dacruma* ’könny’, *odor* ’szag’ ~ *olet* ’szaglik’, *sedeo* ’ül’ ~ *solium* ’trón’, *levir* ~ görög *daēr* ’sógor’. Elképzelhető, hogy a nyelv valamely nyelvjárásában ez rendszeres hangváltozás volt, a szinte kizárólagosan adatolt római nyelvjárásba azonban csak ez a néhány alak került át, tehát nyelvjárás-keveredésről van szó. Az is elképzelhető ugyanakkor, hogy hangváltozásként indult esetleg a korai római latinságban, azonban valami miatt félbeszakadt – ez esetben lesz (pontosabban maradt) valóban szórványos a változás.

Szintén tudvalevő, hogy a hangváltozások terjedése a szókészletben lassú folyamat (vö. Labov 1994: 421–543). Szórványosak maradhatnak hangváltozások annak köszönhetően, hogy valamilyen ellentétes irányú változás keresztezi őket még mielőtt a szókészlet nagyobb részében elterjedhetek volna, de különböző nyelvföldrajzi és különösen szociolingvisztikai okok is megzavarhatják a terjedés mechanizmusait. Nincs tehát okunk azt feltételezni, hogy az utókor szemével nézve szórványos, illetve rendszeres hangváltozások feltétlenül és minden esetben eleve más típusú folyamatokat képviselnek.

1.2. A környezet

Környezetfüggő hangváltozásoknak nevezzük azokat, amelyek egyetlen, fonológiai szempontból jól elhatárolható helyzetben jelentkeznek, ilyen például a számos nyelvben adatolt [k] > [č] / _[i, e] változás, azaz a [k] palatalizációja palatális magánhangzók előtt. Ezzel szemben a környezetfüggetlen változások egy hangegységet minden olyan szóban érintenek, amely az adott hangegységet tartalmazza, tekintet nélkül annak hangkörnyezetére. Ilyen volt az affrikáták réshanggá válása a franciában (ófr. [č] > fr. [š] és [j] > [ž], mint a *cher* ’drága’ és a *jambe* ’láb’ szavakban) vagy a [g] > [j] és a [p] > [f] változások az arabban (pl. óssémi *glp* > kl. ar. *jalafa* ’farag’). Negatívan környezetfüggő az a változás, amely fonológiailag sokkal egyszerűbben

jellemezhető környezetben marad el, mint ahol megtörténik. Ilyen a Grimm-törvény néven ismert ősgermán hangváltozás-sorozat egyik fázisa, melynek során a zöngétlen zárhangok réshanggá váltak, kivéve, ha zörejh hang előzte meg őket (tehát [p t k kʷ] > [f θ x xʷ], de ie. *stǣ- > ném. *stehen* 'áll' és *oktō > *acht* 'nyolc').

Fontos világosan látni, hogy környezetfüggőség alatt két különböző dolgot szokás érteni a nyelvészetben. Tágabb értelemben környezetfüggő minden olyan változás, amely a fentebbi módon jellemezhető, tehát csak adott hangkörnyezetben történik meg, ott azonban következetesen. Ebben az értelemben osztályozó, „logikai” fogalom a környezetfüggőség. Szigorúbban véve környezetfüggőnek azokat a változásokat lehet nevezni, amelyek esetében a környezet és a változás kapcsolata jelenlegi tudásunk alapján világosan látható. Ebben az értelemben nem osztályozó, hanem magyarázó fogalom a környezetfüggőség. A hasonlósos változásokat ilyen, szigorúbb értelemben is környezetfüggő változásoknak tartjuk, hiszen ott az érintett szegmentum változása artikulációsan magyarázható a kiváltó szegmentum hatásával és a hangképző szervek működésének általános mechanizmusaival. Ugyanígy szokás vélekedni a két magánhangzó között bekövetkező zöngésedésről és réshangzósodásról (ami a magyar nyelv őstörténetében is lezajlott, lásd finn *kota* ~ ma. *ház*). A tágabb értelemben környezetfüggő változások egy része azonban nem ilyen. Milyen módon magyarázható például az archaikus latin [d] > [r] / _C[labiális] hangváltozás (*adfuit* > *arfuit* 'jelen volt', *advorsum* > *arvorsum* 'szemben')? Milyen módon „váltották ki” éppen a labiális mássalhangzók a [d] > [r] változást, és miért nem váltották ki a velárisok vagy a koronálisok? Avagy: miért van az, hogy az ősgermánban a réshangok csak hangsúly előtt zöngésednek (Verner-törvény, sematikusán: *asá* > *azá*, de *ása* > *ása*), míg pár száz évvel később az óangolban (amely szintén germán nyelv) éppen csak hangsúly után (*asá* > *asá*, de *ása* > *áza*)? A környezet és a folyamat oki összefüggése itt nem nyilvánvaló (tudomásom szerint), de az említett változások jól rekonstruálható módon ténylegesen csak ezekben a környezetekben játszódtak le.

Látható, hogy a szűkebb, magyarázó értelemben vett környezetfüggőség tulajdonképpen fonetikai fogalom. Az, hogy egy változás a tágabb (osztályozó) értelemben vett környezetfüggőség kategóriájából bekerül-e a szűkebb (fonetikai, magyarázó) értelemben vett környezetfüggőség kategóriájába, nem nyelvtörténeti kérdés, és nem nyelvtörténeti kutatások eredménye, hanem elsősorban a fonetika illetékességébe tartozik.

A környezetfüggőséggel kapcsolatban érdemes még megfontolni a következőket. Ha visszatérünk az e rész elején tekintett palatalizációra ([k] > [č] / _[i, e]), teljesen világos, hogy itt egy hosszú, fokozatosan végbemenő folyamat két végpontját jelöljük meg, amely valamivel teljesebben így festene: [k] > [kʲ] > [tʃ] > [č] / _[i, e]. Ennek a sornak azonban már csak az első lépése ([k] > [kʲ]) környezetfüggő, hiszen ezt követően a [kʲ] minden példányra tovább járja a [č]-ig vezető utat. Kérdés azonban, hogy a feltételezett [k] > [kʲ] változás valóban változás-e: sokkal valószínűbb, sőt

bizonyítható, hogy ilyen esetekben egyetemes koartikulációs jelenségről van szó, a palatális magánhangzók előtt a velárisok általában előrébb képződnek, és ehhez nekik nem kell történetileg megváltozniuk (ún. állandó szabály, lásd 1.3.). A tanulsága ennek a rövid eszmefuttatásnak annyi, hogy a környezetfüggőség kérdése egyáltalán nem kizárólag a nyelvi adatok szintjén dől el, abban már benne rejlik valami a nyelv fonológiai elemzéséből, amit a nyelvészek többnyire a történeti vizsgálattól függetlenül elvégeznek: a jelen eset megítélésénél az érintett szegmentumok eloszlására és kontrasztivitására hivatkozna bármely nyelvész. Kissé leegyszerűsítve a dolgot, azt lehet mondani, hogy hagyományosan környezetfüggetlennek nevezett változások esetében a nyíl mindkét oldalán fonémák szerepelnek, míg környezetfüggő változások esetében bal oldalon fonéma, jobb oldalon azonban helyzeti variáns, a környezetfüggő változások tehát redundanciát vezetnek be, míg a környezetfüggetlenek nem.

1.3. Hangváltozások és állandó szabályok

Ennek a különbségnek a szem előtt tartása szintén fontos, a hangtörténeti irodalom egy részére azonban nem jellemző. A hangváltozások adott nyelv történetének adott időszakában játszódnak le, amelynek van kezdete és vége, és eme időszak előtt vagy után a változás nem érvényesül. Az állandó (perzisztens) szabályok azonban egy nyelv történetében folyamatosan jelen vannak, és hatásuk mindig érvényesül, valahányszor kölcsönzés, toldalékolás vagy más változások következtében előáll a környezetük.² Tipikus esete az utóbbinak a szomszédos zörejhangok zöngességi hasonulása, számos harmóniajelenség, avagy fonotaktikai megszorítás – ezek nem hangváltozások a szó valódi értelmében. Példának vehetünk két, felszínesen hasonló jelenséget két különböző, rokonságban nem álló nyelvből. A kései latinban gyakran megjelent egy protetikus magánhangzó a #_[s]C környezetben (pl. feliratos *ISCRIPTA* a *scripta* 'írott' helyett, lásd francia *écrit* stb.). A klasszikus arabban egy hasonló protetikus magánhangzó jelenik meg (egészen pontosan egy [ɪ]V szekvencia), valahányszor morfofonológiai műveletek megnyilatkozáskezdő mássalhangzó-csoportot eredményeznének (pl. *salima* 'biztonságban van' + *t*-infixáció → *istalama* 'megszerez'). A kettő között a lényeges különbség abban áll, hogy a latin esetében valódi hangváltozásról beszélhetünk: ez a magánhangzó-betoldódás nem működött a kései latin előtt, és nem működött utána sem (legalábbis a leánynyelvek többségében, vö. francia *scruter* 'vizslat', *squale* 'cápa'; a spanyolban ugyanakkor stabil szabály maradt), míg az arabban általános tilalom alatt állnak a kezdő helyzetű mássalhangzócsoporthoz az összemi nyelvállapot óta (bár a tilalom pontos tartománya ma nyelvváltozatoként más és más, lásd részletesen Watson 2002: 61 kk.).

² Az itt adott meghatározás nagyjából egyezik Chafe (1968: 131) definíciójával, bár ő nem kizárólag diakrón értelemben használja a perzisztens szabály fogalmát (a szigorúbban szinkrón értelmezéshez lásd Myers 1991).

Az állandó szabályok fontos szerepet játszanak a kölcsönszavak integrációjában is. A szókezdő mássalhangzócsoporthoz tartozók felbontása a magyar nyelv korábbi stádiumaiban (*kral* → *király* stb.) ugyanúgy nem hangváltozás, ahogyan a zöngésségi hasonulás sem az, hanem egy perzisztens szabály működésének jele, még akkor is, ha ez a szabály egy idő után eltűnt a nyelvből. Szintén nem hangváltozás a török *tülbend* → olasz *tulipano* esetében a szóvégi magánhangzó megjelenése, ti. olasz szó nem végződik mássalhangzóra.

1.4. Jegyváltozás, szegmentumváltozás és prozódiai változás

A hangváltozásokat azon az alapon is lehet osztályozni, hogy a fonológiai ábrázolásnak mely szintjét érintik. Sok változás csak egy-egy jegyet érint (ilyen volt a Grimm-törvény, tipikusan ilyenek a palatalizációk, a hely szerinti vagy a zöngésségi hasonulások). Némely változások egész szegmentumokat érintenek (pl. a teljes hasonulások). Az ilyen (tehát jegy- és szegmentum)változásokat sok fonológus megkülönbözteti a prozódiai változásoktól, amelyek a fonológiai szerveződés magasabb szintjein történnek. Ezek közé a változások közé szokták sorolni a rövidüléseket és nyúlásokat, különösen akkor, ha ezek a szóalakok átfogó prozódiai kiegyensúlyozásával járnak,³ a szótagszerkezet átrendeződéseit, a tónus és a hangsúly változásait, némelyek a betoldódásokat (epentézist) is.⁴ Egy olyan változás, mint a latin [j] > [i] / C_ (pl. ie. **kapjō* > *capiō* 'megfog') elemezhető prozódiai változásként, ha feltételezzük, hogy az [i] és a [j] melodikus tartalma ugyanaz, és csak szótagszerkezeti pozíciójukban különböznek; ebben az esetben ugyanis csak a szegmentumok szótagolása változik (**[kap.iō]* > *[ka.pi.ō]*). Egyéb jól ismert prozódiai változások a hangsúly előrevonódása tökezdő helyzetre az ősgermánban, a nyílt szótagi hangsúlyos magánhangzók nyúlása számos európai nyelvben az ókor végétől a középkor végéig (nemcsak a kései latinban, lásd 3. jegyzet, de a germán nyelvekben is, pl. ősg. **nāman-* > ném. *Nāme*, ang. *name* 'név'), avagy a pótlónyúlás, amely definíció szerint együtt jár egy szegmentum kiesésével ugyanabban a szóalakban (pl. latin **nīsdos* > *nīdus* 'fészek' vagy ógörög **eperansa* > *eperāna* 'befejeztem').

³ Jellemzően ilyen volt a magánhangzó-hosszúság átrendeződése a kései latinban, ahol is zárt szótagokban megrövidültek a hosszú magánhangzók (*āctio* > *āctio* 'cselekvés'), nyílt szótagokban pedig megnyúltak a rövidek (*pāter* > *pāter* 'apa', kivéve a hangsúlytalan szótagokat). Ennek eredményeképpen teljesen kiegyensúlyozottá váltak a szótagrímeik a nyelvben, abban az értelemben, hogy minden rím azonos „súlyúvá” (tkp. kételeművé, pl. *ā* vagy *āc*) vált, eltűntek a nyelvből mind a „nagyon könnyű” (*ā*-típusú), mind a „nagyon nehéz” (*āc*-típusú) rímek.

⁴ Mivel a fonológiai irányzatok között nagy különbségek vannak a fonológiai ábrázolásokra vonatkozó elgondolások terén, sokan sokféleképpen húzzák meg a határt a prozódiai és egyéb változások között. A prozódiai változások felől nézve a legtágabb osztállyal a természetes fonológia dolgozik (lásd Kiparsky 1988: 376–384).

2. A hangváltozások főbb típusai

2.1. Hasonulás

A hasonulásnak nevezett változások során egy szegmentum kifejezetten azokban a környezetekben ölt magára egy tulajdonságot, amelyeket az a tulajdonság jellemez. A hasonulások sokfélék lehetnek, jellemzésükben három ellentétpár szokott hasznosnak bizonyulni.

Egyfelől a hasonulások lehetnek teljesek vagy részlegesek. Teljes hasonulás esetén egy szegmentum helyére egy másik szegmentum példánya lép, mint a klasszikus arab határozott névelő esetében: *(a)l + turāb > (a)tturāb* 'a por'. Részleges hasonulás esetén csak a környezet egy vagy néhány jegye terjed át az érintett szegmentumra, mint például a latin zárhangok nazális előtti nazalizálódásánál (**swepnos > somnus* 'álm' or **deknos > di[n]nus* 'méltó'). Ha a kiváltó környezet és az érintett szegmentum között eleve kicsi volt a különbség, a részleges hasonulás végeredménye úgy is festhet, mintha teljes hasonulás állította volna elő (**supmos > summus* 'legfelső').

Másfelől a hasonulásoknak lehet feltétele a szegmentumok szomszédossága, mint a fentebbi bekezdés összes példája esetében. Ez azonban nincs mindig így, ekkor pedig távhasonulásról beszélünk. Ilyen a karakand [b] > [m] / _VN változás (pl. **baŋa > maŋa* 'nekem'⁵), avagy az umlaut néven ismert (nyugati és északi) germán változás, melynek során V > [elöl] / _(CC) {[i j]} (pl. **mūsiz > *mȳsiz* 'egerek' > a. *mice*, ném. *Mäus[e]*).⁶

Harmadrésről a hasonulás iránya alapján különbséget teszünk regresszív (balra ható) és progresszív (jobbra ható) hasonulások között. Az umlaut például regresszív, mert az [i] vagy [j] csak a szóalakban töle balra álló magánhangzót palatalizálja, és szintúgy regresszív az imént illusztrált latin és karakand példa. Ezzel szemben a nyugat-magyarországi nyelvjárásokban megfigyelhető [j] > [tʰ] / [p k f]_ változás (*apja > ap[tʰ]a*) progresszív hasonulás, hiszen a zöngétlen zörejhangek csak az utánuk álló [j]-t erősítik zörejhanggá, az előttük állót nem.

2.2. Elhasonulás

Az elhasonulásnak nevezett (és a hasonulásnál jóval ritkább) változások során egy szegmentum kifejezetten olyan környezetben veszíti el valamely tulajdonságát, amely környezet rendelkezik azzal a tulajdonsággal. Az elhasonulások lehetnek szomszédossági vagy távelhasonulások, és lehetnek regresszívek vagy progresszívek.⁷

⁵ Mansuroğlu (1959: 94). Ez a változás egyébként más török nyelvekben is kimutatható.

⁶ A romanisztikában a magánhangzók távhasonulását metafóniának vagy metafonézisnek is hívják.

⁷ Elvileg lehetne különbséget tenni teljes és részleges elhasonulás között is, bár nem világos, hogy az előbbinek mit kellene jelentenie. Jelenthetné például a haplológ töröléseket („egyszer-

A szomszédossági elhasonulásra vehetünk példát a bizánci görögből, ahol a zárhangok réshanggá válnak zárhangok előtt (pl. *hepta* 'hét', *októ* 'nyolc' > újg. *efta*, *oxto*). A távelhasonulásra akad példa a görög nyelv őstörténetében, ahol a Grassmann-törvény nevű változás értelmében a hehezett zárhangok elveszítették hehezettségüket, ha a következő szótagban szintén hehezett zárhang állt (pl. ie. **b^hejd^hō* > kl. gör. *peit^hō* 'rábeszél').⁸

Mindkét előző elhasonulás regresszív volt. Találhatók a világ nyelveiben progresszív elhasonulások is, ilyen volt például a Thurneysen-törvény a gótban, melynek értelmében bizonyos zöngétlen réshangok zöngésednek, ha előttük hangsúlytalan magánhangzó, az előtt pedig zöngétlen réshang áll; és fordítva: bizonyos zöngés réshangok zöngétlenednek, ha előttük hangsúlytalan magánhangzó, az előtt pedig zöngés réshang áll (pl. *weitwo*[ð]-*īpa* 'tanú', de *wairþ-i*[ð]*a* 'méltóság', etimológiailag azonos képzővel). Másik jól ismert példa a mód szerinti progresszív elhasonulásra a spanyol [mn] > [mr] változás (pl. latin *homine*[m] > **omne* > **omre* > *hombre* 'ember'), hely szerinti elhasonulásra az ie. [rd^h] > lat. [rb] változás (pl. **werd^h* > *verbum* 'szó', vö. ang. *word*, ném. *Wort*).

2.3. Törlődés

A hangok törlődésével, kiesésével járó változásoknak számos különböző nevet adtak attól függően, hogy magánhangzó vagy mássalhangzó esik-e ki, és hogy szó elején, végén vagy közepén érinti-e az adott hangot (szinkópa, apokopé, aferézis stb.). Én ezeket a terminusokat itt nem fogom használni, minden ilyen változást egyszerűen törlődésnek nevezek. Annál is inkább indokoltnak látom ezt, mert a törlődések sokszor több különböző (de összefüggő) környezetben játszódnak le (pl. szó belsejében mássalhangzó előtt és szó végén). További terminológiai zavar forrása szokott lenni, hogy nem mindig különböztetik meg egymástól a hangok „gyengülési sor” (lásd lentebb: 2.5.) végén előálló eltűnését és „diszkrét” kiesését. Az előbbire példa a [t] gyengülés utáni kiesése a franciában (pl. lat. *patre*[m] > fr. *père* 'apa', amely bizonyíthatóan egy [t] > [d] > [ð] > ∅ sor utolsó fázisaként következett be. Az utóbbira példa a magyar *miért*, *mert*, *-ért* alakok végén található [t], amely közbülső fázisok (zöngésedés, réshangzósodás, approximáns fázis) nélkül törlődött (*m[i]ér*, *mer*, *-ér*; bár a különböző alakok párhuzamosan élnek egymás mellett a mai napig). Másik példa ugyanerre a különbségre a szótagvégi [r] eltűnése az angol

ejtések”, úgymint kl. ar. *tatanazzalu* > *tanazzalu* 'leereszkedsz'), ám ritkán használják ezt a terminust ily módon. Mindazonáltal van erre példa az irodalomban, többek között Kortland (1985: 194) teljes disszimilációként írja le a szókezdő zárhang leesését az ie. **dwidkmti* > (**widkmti*) > gör. nyj. *wikati* 'hús' szóban. Paul (1880/1995: 65) szintén haplológ elhasonulásként írja le az ófn. *cuning* > ném. *König* második szótagi nazálisának kiesését.

⁸ A hehezettek zöngétlenedése valószínűleg független volt a Grassmann-törvénytől, bár a kettő viszonya nem éppen problémátlan (lásd Collinge 1985: 47–61).

nyelv számos nyelvjárásában, amely bizonyíthatóan approximáns fázison keresztül történt, és pótlónyúlással járt (*part* [part] > [pa.ɾt] > [pät] 'rész'), szemben a közép-ind esetével, ahol például minden szókezdő mássalhangzócsoporthoz kiesett egy mássalhangzó, de feltételezhetően közbeeső fázisok nélkül, diszkrét módon (szanszkrit *prajvalati* > prákrit *pajjalati* 'meggyújt'⁹).

A törlődésre példák a következő változások. A korai latin [s] törlődött minden zöngés mássalhangzó (kivéve [r]) előtt (pl. ie. **slewbrikos* > *lūbricus* 'síkos' vagy **nisdos* > *nīdus* 'fészek'); amint látható, szó belsejében pótlónyúlást is kiváltott. A magyarban, ha nem is ugyanabban a korszakban, de törlődtek mind a szóvégi rövid magánhangzók, mind a szóbelsejiek közül a nyílt szótagban állók, feltéve, hogy előttük is nyílt szótag állt (*hodu* > *had*, szl. *malina* → *málna*). Az ófranciában szinte minden szótagvégi mássalhangzó törlődött szóvégen és szó belsejében egyaránt (pl. lat. *rupta* > fr. *route* 'út', *ultra* > *oultre* 'túl', *costa* 'borda' > *côte* 'borda, oldal', *est* > [e] 'van'). A bizánci görögben törlődtek a szókezdő hangsúlytalan magánhangzók (pl. kl. gör. *opsáron* > újgör. *psári* 'hal' vagy *egráp^hete* 'írtatok' > *gráfate*; de: *égrap^hes* > *égrafes* 'írtál').

2.4. Betoldódás (epentézis)

Ezek a változások hagyományosan szintén több név alatt ismeretesek a betoldódás helyétől és a betoldott hang típusától függően. Szóeleji betoldódást (protetikus hangot) találunk például több cseh nyelvjárásban, ahol rendszeres [o] > [vo] változás történt (*on* > *von* 'ő', *okno* > *vokno* 'ablak'). A kései latin szókezdő [s]C > [is]C változásról (lat. *schola* > sp. *escuela* 'iskola') fentebb már volt szó (1.3.). A szóbelseji betoldódás gyarapíthatja a hangalakot magánhangzóval (az ilyet svarabhaktinak is hívják) és mássalhangzóval is. Epentetikus mássalhangzók gyakran jelennek meg olyan mássalhangzócsoporthoz, amelyek likvidát vagy nazálist tartalmaznak, például: kl. gör. *anēr* 'férfi' alanyesetben, de *andros* birtokos esetben (< **anr-os*), hasonlóan ehhez: lat. *ponere* '(le)tenni' > fr. *pondre* 'tojni', *similare* 'hasonlítani' > *sembler* 'látszani'. Betoldódott magánhangzók gyakran bontanak fel mássalhangzócsoporthoz, mint ahogy az a keleti szláv nyelvekben történt az összláv likvida + mássalhangzó csoportokkal (pl. összl. **berg-* > o. *béreg* 'part', **melko* > *molokó* 'tej'). (Az 1.3.-ban tárgyaltuk, hogy a látszat ellenére miért nem tartozik ezek közé a hangváltozások közé a szókezdő mássalhangzócsoporthoz felbontása a korai magyar jövevényszavakban). Számos nyelvben magánhangzók oldják fel a korábbi szótagalkotó zengőhangokat, például: ie. **tŋ-* 'nyújt, feszít' > ősgerm. **þun-* (> ang. *thin*, ném. *dünn*), kl. gör. *tanuō* 'kinyújt', összl. **tŋn-* (> cs. *tenký* 'vékony' stb.). A szóvégi betoldódás (paragógé) nagyon ritka. Példa rá a középany. *soun* > újang. *sound* 'hang', *ageines* > *against* 'ellen' vagy a német *man-*-ből képzett névmások (*jemand* 'valaki', *niemand* 'senki').

⁹ A középind példa forrása Masica (1991: 175).

2.5. Gyengülés (leníció)

Az irodalomban gyengülésnek nevezett változásokkal rengeteg nyelv történetében lehet találkozni. Ez igen heterogén osztály, az ide sorolt hangváltozások közös jellemzőjének azt tartják, hogy egy mássalhangzós elem magánhangzószerűbbé válik (pl. zöngétlen > zöngés, zárhang > réshang, zörejh hang > likvida/approximáns vagy szájjüregi akadályképzés > pusztán glottális artikuláció). A gyengülés kategóriája lényegében egy „erősség”-fogalmon alapszik, vagy valamilyen hasonló funkciójú skaláris tulajdonságon (hangzósságon, összetettségen, információtartalmon), és általában az ún. „gyenge helyzetekre” (szóvég, szótagvég, magánhangzóközi helyzet, hangsúlytalan szótagok) tartják jellemzőnek. Több nyelvész számára a gyengülés kategóriájába tartozik a rövidülés, a hasonulás és a törlődés is, sőt ez utóbbi a gyengülés „végpontja” volna (Kiparsky 1988: 377; Hyman 1975: 165; Hock 1986: 82; Lass 1984: 177 kk.; Harris-Northall 1990: 127). Egyfelől a (mássalhangzó-)gyengülés az utóbbi évtizedek fonológiaelméletének egyik legtöbbet tárgyalt, központi fogalmává nőtte ki magát,¹⁰ másfelől azonban a gyengülés némiképpen szétfolyó fogalma rengeteg egymásnak ellentmondó próbálkozáshoz vezetett tulajdonságainak leírásában, modellezésében és az alá tartozónak vélt változások besorolásában (lásd Szigetvári 2008; Cser 2003: 15–27). Megjegyzendő még, hogy a „gyengülés” kifejezést a hangsúlytalan magánhangzókot érintő redukciós változásokra is használja az irodalom.

Besorolásukat tekintve az egyértelműbb példák közé tartoznak az alábbiak. A kelta nyelvek korai időszakában magánhangzók között a zöngés zárhangok és az [m] réshanggá váltak, tehát [b d g m] > [v ð γ v̄] / V_V (pl. óskelta **sodjo*- > óír [suðʲe] ’ülés’, **tegesos* > [tiɣʲe] ’ház’, lat. *probo* → velszi *pro*[v]i ’próbál’, lat. *similis* → óír [saʋalʲ] ’hasonló’ – Russell 1995: 30, 236 kk.). A páliban [d] > [l] szintén magánhangzók között (pl. szanszkrit *pīḍā* > páli *pīḷā* ’fájdalom’ – Masica 1991: 170; a többi zöngés zárhang réshanggá vált, később teljesen eltűnt). A középpangolban a szóvégi réshangok zöngésedtek, de csak hangsúlytalan szótag végén (pl. *kisse*[z] ’csókok’, *wi*[ð] ’-val/-vel’, *i*[z] ’van’).

2.6. Erősödés (fortíció)

A gyengülés feltételezett tükörképeként az erősödés olyan változásokat takar, amelyek kevésbé magánhangzószerűvé tesznek hangokat (zöngétlenedés, okklúzió, zörejesedés). A preklasszikus görögben például [p p^h] után [j] > [tʰ] > [t] változás történt (**tupjō* > *typtō* ’ütni’); az ó- vagy a középspanyolban a zöngés koronális réshangok környezetfüggetlenül zöngétlenedtek, tehát [z z̄] > [s s̄] (pl. *dezir* ’mond’, *casa* ’ház’, illetve *fijo* ’fia’; később [š] > [x]); a felnémet approximánsok [r l] után

¹⁰ A gyengülésre vonatkozó kutatások történetéhez lásd Honeybone kitűnő összefoglalását (2008).

zárhanggá váltak (pl. kfn. *swalwe*, *verje* > úfn. *Schwalbe* 'fecske', *Ferge* 'révész'). Az erősödéseket szokás a szókezdő és szótagkezdő helyzetre jellemző változásoknak tartani, bár az empirikus bizonyítékok erre nézve gyérek, és általában el lehet mondani, hogy az erősödéseknek sokkal kevésbé vannak jellemző környezeteik, mint a gyengüléseknek (Cser 2003: 81–83). A szóvégi zöngétlenedés, amely a világ nyelveiben nagyon gyakori jelenség, az irodalomban mint probléma szokott megjelenni, ugyanis a szóvégi helyzetre elvileg jellemzőbbnek kellene lennie a gyengüléseknek, a fonológusok ugyanakkor a zöngétlenedést többnyire az erősödések közé szokták sorolni, mivel egy magánhangzókra jellemző tulajdonság elvesztésével jár (lásd Hyman 1975: 168; Lavoie 2001: 7; Szigetvári 2008).

2.7. Hangátvetés (metatézis)

Hangátvetésnek azokat a változásokat nevezzük, amelyek során hangok lineáris sorrendje változik meg. Az ilyen változásokat az újgrammatikus hagyományban sokáig marginális jelenségként kezelték a szó szigorúbb értelmében vett hangváltozásokhoz képest, lényegében azért, mert legtöbb esetben nem lehetett őket fokozatos artikulációs eltolódásokként leírni, és mert sok akkor ismert példa szórványos, elszigetelt jelenség volt (az újgrammatikus nézet klasszikus kifejtéséhez lásd Paul 1880/1995: 63–66). Újabban azonban a metatézis a fonetika és a fonológia érdeklődésének előterébe került, és egyre több olyan eset került napvilágra számos nyelvből, amelyben az ilyen típusú változások ugyanolyan rendszerességgel mennek végbe, mint a „klasszikus” értelemben vett hangváltozások (a metatézis újabb irodalmához lásd Hume 2001, 2004; Blevins–Garrett 1998, 2004).

A hangátvetés érinthet szomszédos mássalhangzókat, mint a magyarban, ahol a [h] + nazális szekvenciák felcserélődtek (*luhma* > *lomha*, *duhna* > *dunya*, vö. szlovák *duchna*), az ógörögben, ahol a [j] az őt megelőző zengőhangokkal felcserélődött (**k^harjō* > *k^hairō* 'örülök', **p^hanjō* > *p^hainō* 'mutatók'); érinthet szomszédos helyzetű magánhangzót és mássalhangzót, mint az óangolban, ahol a koronális mássalhangzók előtt a [r]V szekvencia variábilisan V[r]-ként is megjelenhetett (*hors* ~ *hros* 'ló', *rinnan* ~ *irnan* 'fut'), vagy a déli és nyugati szláv nyelvekben, ahol a V[l] és V[r] szekvenciák rendszeresen megfordultak (összl. **berg-* > cs. *břeh* 'part', **melko* > *mléko* 'tej', vö. 2.4.). A hangátvetés érinthet nem szomszédos szegmentumokat is (*malozsa* > *mazsola* vagy lat. *parabola* 'hasonlat' > sp. *palabra* 'szó'), és érinthet egyetlen szegmentumot is, amely a szóalakban áthelyeződik (kl. gör. *gambrós* > dél-olaszországi görög *grambó* 'vő', *k^hondrós* > *xrondó* 'vastag, durva', *pikrós* > *prikó* 'keserű' – az adatok forrása Blevins–Garrett 2004: 130). Figyelemre méltó, hogy a felsorolt példák közül sokban feltűnik a [r] hang; régi megfigyelés, hogy a likvidák a metatézis kedvelt célpontjai.

2.8. További terminusok

Mivel a hangváltozásokat sokszor egyszerűen a kimenetükről nevezik el, rengeteg kifejezés létezik, amely a képzési helyek és módok nevéből származik, például: labializáció, palatalizáció, velarizáció, zöngésedés, affrikáció, nazalizáció, rotacizmus, nyúlás, gemináció (kettőződés, ikeredés). Fontos megjegyezni, hogy ezek a folyamatok túlnyomórészt függetlenek az előbbi hét pontban tárgyalt főbb típusoktól, tehát például a nazalizáció vagy a palatalizáció adott esete lehet hasonulás, egy zöngésedés lehet hasonulás, elhasonulás vagy gyengülés, és így tovább.

3. A hangváltozások utóéletéről

3.1. Fonologizálódás

Fonologizálódás alatt két erősen különböző folyamatot ért a nyelvészet. A szó szűkebb értelmét a klasszikus strukturalizmusban kapta, ahol a redundáns különbségek fonológiai funkcióval való felruházását jelentette. Példa erre a réshangok zöngességi különbségének története az angolban. Az óangol korszakban a magánhangzóközi réshangok zöngésedtek, és mivel ez a változás volt az egyetlen forrásuk, a réshangok zöngességi különbsége redundáns (allofonikus) maradt. A középanyol korszakban azonban a szóvégi rövid magánhangzók leesése miatt az eredeti magánhangzóközi réshangok szóvégi helyzetbe kerültek (hasonlóan a magyar, zárhangokból származó réshangokhoz, pl. *víz*, *ház*), ahol viszont már kontrasztban álltak a zöngétlen réshangokkal, például: óang. *baðian* [-ð-] > korai középany. *bathen* [-ð-] > kései középany. *bathe* [bãð] (> újang. *bathe* [beið]), szemben ezzel: óang. *bæð* [-θ] > középany. *bath* [baθ] (> újang. *bath* [bãθ]). Megjegyzendő, hogy az állandó szabályok által módosított szegmentumok is fonologizálódhatnak, például: az angol, német vagy holland veláris nazális [ŋ] az őt követő [g] kiesése után (ang. *sing* 'énekel' [sɪŋg] > [sɪŋ]).

A fonologizálódás mint terminus újabb értelme sokkal tágabb, és azt a stádiumot értjük alatta, melynek során az alacsony szintű fiziológiai ingadozásnak, amely az artikulációt mindig is jellemzi, és amely végső soron minden hangváltozás gyökere, valamely mozzanata „a fonetikai végrehajtás kognitívan irányított szabályszerűségévé válik” (Bermúdez-Otero 2006: 503, saját fordításom). Ettől kezdve az adott jelenség már nem egyszerű fiziológiai kényszer vagy automatizmus, hanem a szó általános értelmében a nyelv hangzó tartományának részévé válik (függetlenül a hagyományos értelemben vett nyelvi – kontrasztív, nyelvtani, lexikális – funkcióktól). A fonologizálódás ebben az értelemben a hangváltozások „életciklusának” korai stádiuma, míg a klasszikus strukturalista értelmezésben egy későbbi stádiuma, amely konkrétan csak a kontrasztviszonyok alapján határozható meg.

3.2. Morfológizálódás és lexikalizálódás

Morfológizálódásnak (ami egy bizonyos terminushasználat szerint a grammatizáció egyik alelete) azt a stádiumot nevezzük, amelyben egy hangváltozás által előidézett váltakozás adott morfológiai kategória(k)ra szűkül, és annak/azoknak kitevőjeként funkcionál. Ez jellemzően akkor fordul elő, ha a hangváltozást eredetileg előidéző környezet megkülönböztethetlenné válik bizonyos más környezektől. A morfológizálódott szabályszerűségek fonológiai jelenségként már nem írhatók le.

Tipikus esete ennek a 2.1.-ben említett umlaut ($V > [elöl] / _ (CC) \{[i j]\}$). Ez a változás a német nyelvben erőteljesen morfológizálódott, és következetesen megjelenik a melléknevek közép- és felsőfokában (*klug* 'okos' ~ *klüger*, *klügste*; *alt* 'öreg, régi' ~ *älter*, *älteste*), sok főnév többes számában (*Bruder* ~ *Brüder* 'testvér', *Wort* ~ *Wörter* 'szó') és sok ige kötőmódjában (*ich sänge* 'énekelnék', de *ich sang* 'énekeltem').

Marginális morfológizálódásnak nevezhető az a jelenség, ami a magyar szóvégi *á*, *é* rövidülése után előállt. Míg a *fa* ~ *fát*, *kutya* ~ *kutyát* típusú váltakozások a történetileg várható módon alakulnak, és morfológiai funkciót nem hordoznak, az ige-ragozásban létrejött a határozott-határozatlan *látná* ~ *látna*, *kérné* ~ *kérne* megkülönböztetés, amelyben tulajdonképpen a szóvégi *á* rövidülése, illetve a rövidülés elmaradása hozott létre morfológiai kontrasztot.

Az umlautra visszatérve: az angolban ez a változás, pontosabban az általa bevezetett váltakozás mára elvesztette rendszeresen kifejezett morfológiai funkcióit, és lexikalizálódott, azaz néhány elszigetelt szó őrzi zárványként (konkrétan főnevek a többes számukban, pl. *foot* ~ *feet* 'láb', *mouse* ~ *mice* 'egér'). Másik példa erre a tövégi mássalhangzók váltakozása a magyar *vagyok* ~ *való* alakokban, amely teljesen elszigetelt jelenség. A latin *īre* 'menni' ige paradigmájában megtalálható két főmagánhangzó (*e-ō* 'megyek', de: *ī-s* 'mész') két hangváltozás lexikalizált maradványait mutatja. Az eredeti *[ej] szekvencia mássalhangzó előtt [ī]-vé változott, magánhangzók között azonban a [j] kiesett, így tehát **ej-ō* > *eō*, de: **ej-s* > *īs*. Bár mindkét hangváltozás rendszeres volt, az általuk előidézett váltakozások a nyelvben mindentűn kiegyenlítődték, kivéve az egy *īre* igét.

3.3. A hangváltozások reduktív jellegéről

Régi megfigyelés, hogy a hangváltozások többsége a szavak hangalakját inkább „zsugorítja” mint „bővíti”: ahogy a dolgozat elején írtam, a hangok kiesése gyakoribb, mint a betoldódása, a hasonulások (amelyek szintén csökkentik az alakok fonológiai változatosságát, ha nem is feltétlenül a „méretét”) gyakoribbak az elhasonulásoknál, és az etimológiai szótárak anyagára vetett futó pillantás megerősíti azt a benyomásunkat, hogy a nyelvek hangtörténete összességében véve a folyamatos kopás, zsugorodás története: a francia [o] (*eau*) a latin *aqua* folytatása, a [ʒənu]

(*genou*) 'térd' a felszínes hasonlóság ellenére nem a latin *genu* 'térd'-é, hanem a kicsinyített **genuculu(m)*-é (vö. olasz *ginocchio*, román *genunchi*). (Lásd még továbbá az Ómagyar Mária-siralom *bua beleul* > *bújából* alakját, és a példákat még lehetne sorolni.) Ez utóbbi kettő egyébként rávilágít egy ezzel összefüggő tendenciára, ti. a morfoszintaktikai tömörödésére, melynek értelmében önálló szavak hajlamosak raggá vagy képzővé válni, a képzett alakok morfológiai szerkezete pedig sokszor elhomályosul – ősi, ma már felismerhetetlen képzőkben a nyelvek jelentős része bővelkedik, köztük a magyar is.

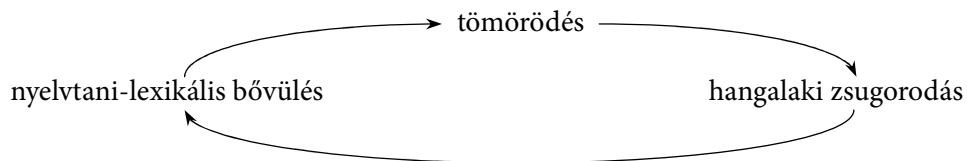
Ennek a tendenciának a mozgatórugóit kiválóan leírta Lüdtke (1980: 14–16)¹¹, őt követve közérthetőbb, szemléletesebb formában pedig Keller (1990/2003: 147–154), aki erre már Lüdtke-törvényként hivatkozik. A magyarázat lényege a következő: Amikor az ember adott kommunikációs helyzetben megnyilatkozást tesz, mind az artikulációs, mind a nyelvtani-lexikális síkon választhat kevésbé vagy jobban kidolgozott formák között. Az artikuláció síkján ez azt jelenti, hogy a résztvevőtől, környezeti zajtól, a közlési helyzettől és sok egyébtől függően a beszélő artikulálhat pontosabban, erőteljesebben, avagy henyébben, lustábban. Az artikulációs lehetőségek skálája alulról nyitott, felülről azonban zárt: beszélhetünk bármennyire lazán és elmosódottan, ha a közléshelyzet megengedi, de egyazon nyelvtani-lexikális formációnak van egy maximálisan pontos, világos ejtismódja, ami „föle” már nem lehet menni („Deutlicher als deutlich kann man nicht artikulieren” Keller 1990/2003: 147–148). A nyelvtani-lexikális lehetőségek skálája éppen ellenkezőleg, alulról zárt és felülről nyitott: az adott megnyilatkozásban, hogy célját betölthesse, minimálisan jelen kell lennie bizonyos lexikális egységeknek és bizonyos nyelvtani megformáltságnak, ugyanakkor a terjengősségnek korlátai nincsenek: a pontosság, a hatás vagy a kommunikációs cél biztos elérése kedvéért a beszélő mindig hozzátehet egy újabb jelzőt, határozót, mellékmondatot és így tovább.¹² Mindennek az a következménye, hogy a nyelvi egységek hosszú távon folyamatosan „lefelé” mozognak a megformáltság skáláján, hangalakilag zsugorodnak, morfológiai, szintaktikai és lexikális elemekkel viszont bővülnek. Keller egyik szemléletes példája erre a 'ma' kifejezésének története a francia nyelvben. A szó történetének kezdetén a latin *hōc diē* 'ezen a napon' kifejezés áll, amely már a latin nyelv őstörténetében egy szóvá állt össze: *hōdiē*. Ennek folytatása etimológiailag az ófrancia *hui*. A mai franciában ez önálló szóként már nem létezik, csak az *aujourd'hui* 'ma' kifejezés részeként – ennek eredeti jelentése 'a mai napon' (vö. *jour* 'nap'). Ma már azonban szintaktikailag és lexikálisan nem viselkedik összetett kifejezésként, amit az is bizonyít, hogy a nyomaték kedvéért képezhető belőle egy *au jour d'aujourd'hui* kifejezés, amelynek immáron nem a valamikori, hanem az aktuális jelen-

¹¹ A kötet magyar nyelvű ismertetése Szende (1984).

¹² Amint arra az NyK névtelen lektora felhívta a figyelmemet, ez a kettősség összefügghet a redundancia és az ökonómia kettős hatásával, hiszen a hangalaki zsugorodás csökkenti, a nyelvtani-lexikális bővülés viszont növeli a redundanciát.

tése 'a mai napon'; történetileg nézve ugyanúgy ismétlődik benne az *au jour d'* kifejezés, mint a magyar *a tegnapi napon* kifejezésben a *nap*.

Összefoglalva tehát három mechanizmus folyamatos, ciklikus körforgásaként írható le a változások reduktív jellege. A kifejezések hangalaki zsugorodása, nyelvtani-lexikális bővülése és a gyakran együtt álló alakok egy kifejezésként való átértelmeződése (tömörödése) egymást „tápláló” folyamatok, a körforgás irányát pedig a hangalaki változatok felülről korlátos volta és a nyelvtani-lexikai változatok alulról korlátos volta határozza meg. Sematikus ábrázolásban:

A változásoknak az itt röviden bemutatott és a fentebbi sémával ábrázolt irányultsága igen általános jellemzője az emberi nyelveknek. Érdekes, hogy ennek ellenére a hangváltozásoknak azok a modelljei, amelyek ebben a keretben próbálják azokat elhelyezni és általánosságban adni rájuk átfogó magyarázatot, csekély sikert és elismertséget mondhatnak magukénak (pl. Kiparsky 1988; Mowrey–Pagliuca 1995). Az mindenesetre világos, hogy mind a kutatás, mind a szintézis számára bőven maradt még tennivaló.

Irodalom

- Bárczi Géza (1954), Magyar hangtörténet. Tankönyvkiadó, Budapest.
 Bárczi Géza (1958²), Magyar hangtörténet. Tankönyvkiadó, Budapest.
 Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán (1967), A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest.
 Bermúdez-Otero, Ricardo (2006), Diachronic phonology. In: De Lacy, Paul (ed.), The Cambridge handbook of phonology. Cambridge University Press, Cambridge. 497–518.
 Blevins, Juliette (2004), Evolutionary phonology. The emergence of sound patterns. Cambridge University Press, Cambridge.
 Blevins, Juliette – Garrett, Andrew (1998), The origins of consonant-vowel metathesis. *Language* 74: 508–556.
 Blevins, Juliette – Garrett, Andrew (2004), The evolution of metathesis. In: Hayes, Bruce et al. (eds.), Phonetically-based phonology. Cambridge University Press, Cambridge. 117–156.
 Chafe, Wallace L. (1968), The ordering of phonological rules. *International Journal of Applied Linguistics* 34: 115–36.
 Collinge, N. E. (1985), The laws of Indo-European. John Benjamins, Amsterdam.
 Cser, András (2003), The typology and modelling of obstruent lenition and fortition processes. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Forró Orsolya (2006), Néhány észrevétel a magyar történeti hangtan szemléletével kapcsolatban. In: Cser András (szerk.), Köszöntő kötet Szende Tamás tiszteletére. Open Art, Budapest. 31–36.
- Forró Orsolya (2009), Vannak-e asszociációs hangváltozások? A hangváltozás-tipológia kérdése a magyar nyelvtörténeti szakirodalomban. NyK 105: 297–293.
- Harris-Northall, Ray (1990), *Weakening processes in the history of Spanish consonants*. Routledge, London.
- Hock, Hans H. (1986), *Principles of historical linguistics*. Mouton de Gruyter, Amsterdam.
- Honeybone, Patrick (2008) Lenition, weakening and consonantal strength: tracing concepts through the history of phonology. In: Brandão de Carvalho, Joaquim et al. (eds.), *Lenition and fortition*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York. 9–92.
- Hume, Elizabeth (2001) Metathesis: formal and functional considerations. In: id. et al. (eds.), *Surface syllable structure and segment sequencing*. HIL, Leiden. 1–25.
- Hume, Elizabeth 2004. The indeterminacy/attestation model of metathesis. *Language* 80: 203–237.
- Hyman, Larry M. (1975), *Phonology: theory and analysis*. Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Jakobson, Roman (1931/1990), *Principles of historical phonology*. In: Waugh, Linda R. – Monville-Burston, Monique (eds.), *Roman Jakobson on language*. Harvard University Press, Cambridge MA. 184–201.
- Keller, Rudi (1990/2003³), *Sprachwandel*. Francke, Tübingen–Basel.
- King, Robert D. (1969), *Historical linguistics and generative grammar*. Prentice Hall, Englewood Cliffs.
- Kiparsky, Paul (1965), *Phonological change*. PhD dissertation. MIT, Cambridge MA.
- Kiparsky, Paul (1973), On comparative linguistics. The case of Grassmann's law. In: Sebeok, Thomas A. (ed.), *Current trends in linguistics III*. 115–134.
- Kiparsky, Paul (1971/1982), *Historical linguistics*. In: id., *Explanation in linguistics*. Foris, Dordrecht. 57–80.
- Kiparsky, Paul (1988), *Phonological change*. In: Newmeyer, Frederick J. (ed.), *Linguistics: the Cambridge Survey I. Linguistic theory: foundations*. Cambridge University Press, Cambridge. 363–416.
- Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk. (2003), *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kortland, Frederik (1985), Proto-Indo-European glottalic stops: the comparative evidence. *Folia Linguistica Historica* 6: 183–201.
- Labov, William (1994), *Principles of linguistic change. Internal factors*. Blackwell, Oxford.
- Lass, Roger (1984), *Phonology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lavoie, Lisa M. (2001), *Consonant strength. Phonological patterns and phonetic manifestations*. Garland, New York.
- Lüdtke, Helmut (1980), *Sprachwandel als universales Phänomen*. In: id. (ed.), *Kommunikationstheoretische Grundlagen des Sprachwandels*. Walter de Gruyter, Berlin–New York. 1–19.
- Mansuroğlu, Mecdut (1959), *Das Karakhandische*. In: Deny, Jean et al. (eds.), *Philologiae Turicae Fundamenta*. Steiner, Aquis Mattiacis. 87–112.
- Masica, Colin P. (1991), *The Indo-Aryan languages*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Moulton, William (1967), *Types of phonemic change*. In: *To honor Roman Jakobson. Essays on the occasion of his seventieth birthday, 11 October 1966*. Mouton, The Hague–Paris, 1393–1407.

- Mowrey, Richard – Pagliuca, William (1995), The reductive character of articulatory evolution. *Rivista di Linguistica* 7: 37–124.
- Myers, Scott (1991), Persistent rules. *Linguistic Inquiry* 22: 315–344.
- Ohala, John J. (1981), The listener as a source of sound change. In: Masek, Carrie et al. (eds.), *Papers from the parasession on language and behaviour*. Chicago Linguistic Society, Chicago. 178–203.
- Ohala, John J. (1993), The phonetics of sound change. In: Jones, Charles (ed.), *Historical linguistics. Problems and perspectives*. Longman, New York. 237–278.
- Paul, Hermann (1880/1995¹⁰), *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Niemeyer, Tübingen.
- Polányi Mihály (1994), *Személyes tudás*. Atlantisz, Budapest.
- Russell, Paul (1995), *An introduction to the Celtic languages*. Longman, New York.
- Szende Tamás (1984), Helmut Lüdtke: *Kommunikationstheoretische Grundlagen des Sprachwandels*. Ismertetés. *NyK* 86: 284–289.
- Szigetvári Péter (2008), What and where? In: Brandão de Carvalho, Joaquim et al. (eds.), *Lenition and fortition*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York. 93–129.
- Watson, Janet C. E. (2002), *The phonology and morphology of Arabic*. Oxford University Press, Oxford.

HONTI LÁSZLÓ

Tűnődések tárgyas igeragozásunk kialakulásáról

This paper discusses certain aspects of the history and the functions of the Hungarian definite conjugation, and it takes issue with certain statements made in Havas (2005). The contested point in particular is the historical origins of some of the personal endings, most of all the 3Sg ending of Uralic definite verb forms. My former hypothesis regarding the emergence of the definite conjugation in Proto-Uralic – viz. that the accusative form of the 3Sg personal pronoun, which followed the verb, was agglutinated to it in the 3Sg form of the latter – is argued by Havas to be erroneous on the basis that the Proto-Uralic word order was SOV, while the order of morphemes in a finite verb form was stem + person marker, i. e. VS. Comrie (1980) investigated the contrast between pronoun-based person markers and clitic personal pronouns on the one hand and basic word order on the other in some Mongolic languages, and came to the conclusion that in languages that lack subject-verb agreement, unstressed subject pronouns are placed after the verb, and the same stands – mutatis mutandis – for pronominal possessors marked for genitive. The same conclusion had been reached earlier by research in Uralic morphosyntax. Having reconsidered the issue we maintain our earlier view, namely $Rx-Tx/Mx-Vx + Pn(Acc) \rightarrow Rx-Tx/Mx-Vx-Ec \rightarrow Rx-Tx/Mx-Ox-Vx$, where: $Pn(Acc) \rightarrow Ec \rightarrow Ox$, $Vx = \emptyset$, $Pn(Acc)^* = *s\dot{s}t$.

KEYWORDS: conjugation, language- history, Hungarian, suffix KULCSSZAVAK: igeragozás, nyelvtörténet, magyar, toldalék

0. Egy érdekes és tanulságos cikk ösztönzött arra, hogy ismét foglalkozzam a magyar igeragozás történetének némely kérdésével. Ez a tanulmány Havas Ferenc egy előadásának publikált változata (Havas 2005), amelyben a magyar tárgyas és ikes ragozás kialakulásával és funkciójával, valamint egyes igei személyragjaink eredetével foglalkozik tipológiai háttérben. Ennek tárgyalására azért kerítetek sort, mert némely kérdést lényegesen eltérő módon ítélünk meg, talán nem is mindig értettük meg, mit is kívánt a másik az olvasóval megértetni.

1. A tárgyas ragozás (és persze vele együtt az alanyi ragozás) egy ama terminus technicusok közül, amellyel a szakma művelői illették azt a jelenséget, amelyet itt aligha kell magyarázgatnom. Havas sincs kibékülve ezzel a címkével, ezért a „tárgyfüggő igeragozás” megnevezést használja, amely „nem a ragozások egyikének a

* Acc = accusative, Ec = enclitic, Mx = mood marker, Ox = object marker, Pn = pronoun, Rx = stem, Tx = tense marker, Vx = person marker.

neve, hanem azt jelenti, hogy egy nyelvben létezik ilyen megkülönböztetés. Amit megkülönböztetünk, az – általánosságban szólva – a tárgyra irányuló (avagy tárgyorientált) és nem-tárgyorientált igeragozás” (Havas 2005: 148), s ezen belül állítja szembe egymással a magyar „határozott és általános ragozás” kategóriáit (Havas 2005: 149). Hogy miért látja érdemesnek másképp megnevezni a jelenséget, értem és megértem, de a gyakorlatban értelmetlennek vélem a címkecsere, hiszen ez esetben az életben sok mindent kellene „újrakeresztelnünk”, például a zoológiailag teljes képtelenségnek tekinthető *bö lö mbika* helyett (vö. TESz 1: 362) leginkább talán a tudományos, latin megnevezése (*Botaurus stellaris*) lehetne a semleges neve ennek a madárnak.

Igaza van Havasnak abban, hogy a m. *-lak/-lek* ragos igealakokat funkcionálisan tárgyias ragozásúnak („tárgyorientáltak”) tekinti (Havas 2005: 149, 1. jegyzet), noha a Sg. 1. személyű *-k* végződés csak az alanyi sorban létezik, de a vele is alkotott összetett *-lak/-lek* szuffixum csak akkor használatos, ha az igének van tárgya, és kizárólag 2. személyű névmási tárgyra utal (meglehetősen parttalan vitához vezetne Havas azon megjegyzését kifogásolni, hogy a határozott tárgy képzete „legalábbis a magyarban, 1. és 2. sz. tárgy esetén nem is értelmezhető” – Havas 2005: 149, 1. jegyzet). Ennél már bonyolultabb, ha 1. személyű névmási tárgya van az igének, például: *látsz engem(et)/minket (bennünket)*. A *látsz* itt a kontextus által ugyanúgy individualizált tárgyra utal, mint például a *látod* a tárgyat megnevező a mondatban: *látod a (budapesti) parlamentet*. Mivel a *látsz*-féle igealakok elsődlegesen (és történetileg) vagy nem utalnak tárgyra, vagy nem individualizált tárgyra utalnak, az alanyi ragozás kategóriájába tartoznak, miként a m. *-nak/-nek* dativusrag is a dativusnak a ragja, bár dativus possessivusként genitivusi funkciója is van (vö. Kiefer 1987: 485; Elekfi 1993: 36).

2. Egy régebbi feltevés szerint „a ma kételeműnek mutatkozó alakok is három-eleműek voltak valamikor, a *várom* például valami ilyesmire megy vissza: **vár•-j•-m*. A magyar tárgyias ragozás kialakulásának ezt az elképzelését ma már senki sem vallja, mindenekelőtt hangtörténeti okokból: a **j•* alakúnak feltételezett tárgyjelölő morféma (és a neki megfelelő szótag) illetően nyom nélküli kiesése példa nélküli lenne” (Havas 2005: 156, vö. még 161, 165). Vö. ehhez: „az ősmagyar állapot logikusan **látu-mu-k* [alanyi ragozású alak; H. L.] ↔ **látu-ju-mu-k* [tárgyas ragozású alak; H. L.] lehetett. A határozott forma a *-j•*- nyílt szótag jelenléte következtében először is lehetővé tette az előző (tővégi) nyílt szótag magánhangzójának eltűnését. Másodszor pedig, s ez a lényegesebb, amikor a határozatlan alakban kiesett a többesjel előtti magánhangzó is (**látu-mu-k* > **látu-m-k* > *látu-n-k*), a határozott forma (**lát-ju-mu-k*) a maga tőtől független – tehát a végződéshez tartozónak érzett – két *u*-jával, s különösen a másodiknak a többesjel előtti helyzetével már oly mértékben különbözött a határozatlantól, hogy legalább egy szótagja minden további nélkül elhagyhatónak bizonyult. Hozzá kell tenni, hogy az *u*-s hangalak mindkét ragozási

sorban csak a Pl1-re volt jellemző, úgyhogy végül szinte ez tűnt a többes szám első személy kitevőjének. Természetesen ugyanez a gondolatsor igaz a palatális Pl1 alakulatokra nézve is. Mindez tehát végül a redundánsnak érzett *-mu-/-mü-* szótag kieséséhez vezetett, s így jött létre a mai *látjuk/vetjük (láttjuk/vettyük)* alak” (Havas 2005: 178). Nos, a Havas által itt feltett **látu-ju-mu-k > *látju-mu-k > látju-k* sorban a **-mu-* nyom nélküli kiesése is példa nélküli lenne, arról nem is beszélve, hogy a m. *-uk/-ük* Pl. 1. személyű igei személyrag ugor eredetű (Honti 1976: 87–88, 1979a: 238, 1979b: 20, 1985: 75–76, 1997a: 50, 1998a: 180, 1999: 29).

3. Havas (2005: 158) ismerteti Rédeinek (1962: 427, 1966: 121) azt az első magyarázatát, amely Horgerre és Gomboczra megy vissza: az alanyi ragozásban a Pl. 1. személyű igerag eredetibb alakja a nyelvjárásokban még ma is meglévő *-uk/-ük* (pl. *váruk* ’várjuk’, *kérük* ’kérjük’), amelyben a magánhangzó az ige tővéghangzója volt, a *-k* pedig a névszóragozás többesjelével azonos, „amely eredetileg csak az alany t ö b b e s s z á m á t jelölte, a Systemzwang következtében ezenkívül még az alany (1.) s z e m é l y e megjelölésének funkcióját is átvette” (Horger 1926: 186–187). Gombocz ezt az ötletet továbbfejlesztette: „Die I. P. Sg. Ind. Praes. in der subj. Konj. *várok*, *kérek* ist mit der I. P. Plur. Ind. Praes. der obj. Konj.: **várok* (dial. *váruk*), **kérek* (dial. *kérük*) lautlich vollkommen identisch. Diese lautliche Übereinstimmung ist meines Erachtens kein Zufall, sondern die beiden Formen sind auch morphologisch gleichzustellen, d. h. *várok* ’ich warte’ ist eigentlich eine Pluralform, eine Art Pluralis majestatis od. verecundiae. Der Wechsel zwischen Einzahl und Mehrzahl, das Eindringen einer Pluralform in die Reihe der Singularformen wäre an und für sich nicht auffallend und psychologisch leicht erklärbar. Auch fehlt es nicht an passenden Analogien... In einigen französischen Mundarten kommen die eigentümlichen Formen: *j’sommes*, *j’avons* usw. sowohl in der Bedeutung *je suis*, *j’ai*, wie auch in der Bedeutung *nous sommes*, *nous avons* vor... In der Bedeutung der Mehrzahl kommt *je + ...ons* auch in vielen anderen Mundarten vor. Dieser eigentümliche Gebrauch wird... dadurch erklärt, daß der französische Bauer gerne von sich selbst in der Mehrzahl spricht. Die Pluralform *váruk*, *kérük* hat in der vorungarischen Periode die ursprüngliche Singularform **én vár*, **én kér* verdrängt; in der Verbindung *én várok*, *én kérek* = *j’avons*, *j’sommes* wurde das *k* zum Zeichen der I. Person gestempelt” (Gombocz 1930: 12). Ezzel a gondolatmenettel Papp István (1950: 16–17) is egyetértett. Egyébként Fokos felhívta a figyelmet arra, hogy hasonló jelenség van a törökben is, az ún. voluntativusban, például: ótörök „*bän diläjälüm* ’ich möchte bitten’, tkp. azt jelenti, hogy ’én kérnénk’” (Fokos 1939: 28), ehhez vö. még: „Das wirkt unbestimmter und auch höflicher, weil es die eigene Person weniger aufdringlich hervortreten läßt” (Grönbech 1936: 80).

Havas okkal veti el ezt a sokáig többek által is vallott feltevést: „A *-k* átértékelése többesjelből Vx-szé az egyszámban... fölöttebb valószínűtlen, hiszen ez a Pl2 és Pl3 végződéseken – a megfelelő egyes számú alakokkal összevetve – csakis többes-

jelnek értelmezhető, és így aztán nehezen látható be, hogy a morfológiailag ezekkel párhuzamos Pl1-ben erről »el lehetett feledkezni« (Havas 2005: 158). Rédei később elfordult ettől a magyarázattól, és a Sg. 1. személyű *k*-t uráli **-kka/*-kkä* deverbális névszóképzőből (igenévképzőből) kívánta levezetni, amely például a *hajlok ~ hajlék* 'Obdach, Unterkunft' szóban van jelen (Rédei 1989a: 151, 1989b: 201), amit Havas (2005: 174) – ugyancsak okkal – kényszeredett megoldásnak nevez.

Rédei a Pl. 1. személyű *-uk/-ük* személyragot pedig a (**-pa/*-pä >*) **w* melléknévi-igenév-képzőnek a vokalizálódásával, ezt követően az igei tövéghangzóval bekövetkezett együttes diftongálódásával, majd monoftongálódásával kívánta magyarázni: **ou/*uu, *ëü/*iü/*üü > ó/ú, ő/ű*. Az *ú/ű* az őś- és az ómagyar kor határán megrövidült, majd ehhez csatlakozott a névszói *-k* többszjel (Rédei 1989a: 152, 1989b: 201–202). Havas alapos tudománytörténeti áttekintéséből (Havas 2005: 156–165) kimaradt ez a magyarázat, amely esetleg „5.8. Szófajváltási elmélet” címkével kerülhetett volna bele. A Pl. 1. személyű igeragjának esetében nem tűnik irreálisnak Rédei feltevése, hivatkozik is (1989a: 146, 150–151, 1989b: 196, 199–200) Korhonennek a lapp igei személyragok kialakulására adott hasonló magyarázata: „Tuntomerkitömänä persoonamuotona sg. 3. p. tarjoutuu helposti peruskategoriaksi, jolle muut persoonamuodot rakentuvat. **menepä*-tyyppinen muoto on lapissa tullut pl. 1. (**mene + pä*), du. 2. (**mene + pä + tä + n*) ja pl. 2. (**mene + pä + tä*) p:n pohjaksi, kun taas **menejä*-tyyppinen muoto on perustana du. 1. p:lle (**mene + jä + n*)... Erikoinen piirre lapin preesenstaivutuksessa on varsinaisen persoonapäätteen puuttuminen du. ja pl. 1. p:sta. Tämä tuskin lienee ymmärrettävissä muuten kuin lähtemällä siitä, että kopulaton nominaalipredikaatti ei liittynyt ainoastaan 3. p:aa edustavaan subjektiin, vaan myös 1. ja 2. persoonaan. Silloin on ajateltavissa, että tyypissä *me menevät* tapahtui merkityksenkehitys 'me olemme menevät' > 'me menemme'” (Korhonen 1981: 286; ezekre a példákat l. i. m. 273–283). A magyar Pl. 1. személyű *-uk/-ük* személyragra adott magyarázata, amely a lapp párhuzamok miatt bizony elgondolkodtatott engem, Rédei kiterjesztette az obi-ugor nyelvek szintén Pl. 1. személyű igeragjaira is, amelyek hangalakja az őśosztjákban **(V)ɣ* volt, a mai nyelvjárásokban a mássalhangzó ma is *ɣ, γ* vagy *w* (Honti 1984: 38–45); az őśvogulban (és az obi-ugor alapnyelvben is!) ugyanilyen hangalakú, tehát **(V)ɣ* személyjelölővel kell számolnunk (Honti 1998b: 342–343). Az obi-ugorban azonban *n e m c s a k a z* (alanyi és tárgyias ragozású) *i g é k s z e m é l y r a g j á n a k h a n g a l a k j a i l y e n e s z e m é l y b e n , h a n e m a b i r t o k o s s z e m é l y j e l é i s , m á r p e d i g a b i r t o k o s s z e m é l y j e l e z é s b e n a l i g h a s z á m o l h a t u n k o l y a n s z i n t a k t i k a i k ö r n y e z e t t e l , m i n t a z i g e r a g o z á s b a n , t e h á t f e n n k e l l t a r t a n o m v é l e m é n y e m e t , s e l k e l l u t a s í t a n o m* Rédei magyarázata.

4. A tárgyias igeragozás uráli alapnyelvi kialakulására adott magyarázatomat, amely szerint a Sg. 3. személyben az ige mögé került tárgyragos Sg. 3. személyű személyes névmás agglutinálódott (Honti 1996, 1998–1999), Havas így kommentálva

minősíti tévesnek (a félkövér szögletes zárójeles közbeszúrások tőlem valók, s ezekre a következőkben kívánok kitérni): „Ez az elképzelés elvében – in concreto persze nem – feltűnően hasonlít a legelsőként említett agglutinációs elmélethez, amennyiben, bár történetét hipotetikusán levezetve, ugyanahhoz az ideális, transzparens sémához jut el: az azonos személyű határozott és határozatlan alakok következetesen a tárgyat jelölő elem (itt PP + Acc) megléte, illetve hiánya révén különülnek el. Nem vitatva a séma esetleges használhatóságát az uráli, illetve finnugor alapnyelv tekintetében ([a] bár az így keletkezett igealak VOS morfémaarendjét nem igazán sikerül asszociálnom az SOV mondatszerkezettel – ugyanis nem mindegy, hogy a tárgy mi mögött áll a második helyen, s VOS alapszerkezetű nyelv egyébként sem létezik –; [b] továbbá az elképzelés számomra meghökkentő következményeként adódik, hogy eszerint rokon nyelveinkben nem ott keletkezett tárgyas ragozás, ahol ma van, hanem ott enyészett el, ahol nincs nyoma...), [c] annyit bizvást leszögezhetünk, hogy a magyar határozott igeragozás konkrét kialakulása tekintetében – jelesül az első két személyre nézve – nem segít. Ugyanúgy, mint az agglutinációs elméletnél, nem világos, milyen módon tűnhetett volna el (ráadásul hangtani következmények nélkül) a tárgyi elem a határozott ragozás Sg1, Sg2 alakjaiból, illetve hogyan tűnhetett el, ha egyszer ez (és csak ez) volt a különbség a megfelelő személyek alanyi és tárgyas ragozásában. [d] Ugyancsak semmilyen utalás nem adódik az alanyi ragozás végződéseinek eredetére (feltételezhetnénk persze, hogy a tárgyas elem – ismeretlen okból történt – eltűnése után új megoldást kellett találni a kétféle ragozás elkülönítésére; egy ilyen hipotézis problematikusságára a következő koncepció ismertetésekor még visszatérek)” (Havas 2005: 161).

[a] Említett tanulmányaimban (és másutt is), azt hiszem, szoltam arról, hogy az SOV alapszórend mellett mégis miként volt lehetséges, hogy a Sg. 3. személyben az (S)VO szórendű szerkezet volt a kialakuló igealak forrása. Havasnak persze ugyanilyen értetlenkedve kell(ene) szemlélnie azt is, hogy az alanyi ragozású igealakokban, illetve az alanyi és a tárgyas ragozást nem ismerő, tehát csak egy típusú ragozást ismerő nyelvekben (amilyen pl. a finn), miért (S)VS a sorrend (pl. m. [*mi*] *ad-unk*, fi. [*me*] *anna-mme*), illetve a birtokos személyjeles főnevekben miért követi a főnevet a birtokos morféma (pl. m. [*mi*] *hal-unk*, fi. [*meidän*] *kala-mme*). Amikor Radics az uráli személyjelő morféma kialakulását vizsgálta, ugyancsak értetlenkedett a személyre utaló morféma a szóalakban elfoglalt helye és az SOV alapszórend közötti ellentmondás miatt (Radics 1980: 52, 1981: 242, 1985: 145–146). Erre az anomáliára már Szinnyei (1910: 115, 1922: 102) felfigyelt, s úgy magyarázta, hogy a névmás megelőzhetette és követhette is azt a szót, amelyre vonatkozott. Majtinskaja (1974: 267, 316) ugyanúgy vélekedett, mint Szinnyei. Ravila is megjegyezte e sorrendi furcsaságot, de először nem tudta okát adni (Ravila 1941: 132–133), később viszont ő is úgy magyarázta, hogy a hangsúlytalan névmás nem követte az alapszórendi szabályt (Ravila 1960: 38). Cincius a mandzsu-tunguzsal kapcsolatban ezt hasonlóan fogalmazta meg: „при возникновении грамматических показателей,

по-видимому, большую роль играла потребность специально оттенить действующее лицо [...], что достигается при помощи и н в е р с и и членов предложения, закрепляющихся в своей необычной позиции в роли служебных слов и постепенно переходящих в разряд аффиксов. В сущности, быть может, здесь имела место не просто инверсия, а и н в е р с и р о в а н н ы й п о в т о р того или иного слова – члена предложения в целях его уточнения, выделения и т. п.” (Cincius 1965: 151; vö. még Ponarjadov 2001). Korhonen (1980: 103) és Rédei (1992–1993: 87) ellenben a preuráli korra tette ezen névmási elemek kialakulását, amikor még izoláló (Korhonen), analitikus (Rédei) rendszerű lehetett a nyelv. E kérdés megítélésében nagyon fontosnak tartom Comrie tanulmányát, mert a névmási elemek agglutinálódásának folyamatát mutató mongol nyelvekben nyomon követhető jelenségeként írja le: egyes mongol nyelvekben vizsgálta meg a névmási eredetű személyjelölők és a klitikus személyes névmások helye és az alapszórend közti ellentmondást, s arra a következtetésre jutott, hogy azon nyelvekben, amelyekben az állítmány nem kongruál az alannyal, az alanyi funkciójú hangsúlytalan névmás az állítmány mögött helyezkedik el, s ugyanez érvényes – mutatis mutandis – a genitivusragos névmási birtokosra is (Comrie 1980: 90), s ez tulajdonképpen megerősíti a Szinnyei, Ravila és Majtinskaja által vallott felfogást. Egyébként a többé-kevésbé következetesen SVO szórendű újlatin nyelvekben sem az alapszórendet tükröző sorrendet mutatják a tárgyként álló hangsúlytalan névmások (vö. pl. Radics 1985: 167), például: fr. *je t'aime*, ol. *(io) ti amo*. Remélem, e rövid kis fejtegetéssel és a szakirodalmi hivatkozásokkal hozzájárulhatok Havas kétségeinek eloszlatásához.

[b] Nem tudok osztolni Havas meghökkenésében... Nem szokatlan dolog ugyanis, hogy a közös forrásból kialakuló nyelvek nem tartanak meg mindent, ami alapnyelvükben megvolt. Például az újlatin nyelvek mindegyike elveszített valamilyen latin elemet vagy sajtáságot, amelyekből mások megőrizhettek egyet s mást, miközben persze önálló újításokat is bevezettek. E témára aktualizálva: alanyi és tárgyias ragozást a finnségi csoport, a lapp, a cseremisiz és a permi ág nem ismer. A votják és a zürjén mintha mégis őrizné egy hajdani tárgyias ragozás nyomait: „Az e. és t. sz. 3. személyében [...] kettősség jelentkezik a zürjén igeragozásban is, jóllehet e nyelv az indeterminált-determinált igeragozást nem különbözteti meg egymástól. Az intranszitiv igeéknél a *munę* és *munas* 'ő megy' típusú alakok a nyelvjárásokban keverednek egymással, az újabb irodalmi és köznyelvben viszont a *munę* a jelenre, a *munas* pedig a jövőre vonatkozik [...] Vö. votj. *mijne* 'megy' ~ *mjnoz* 'menni fog'. A múlt időben az -s (< PU *se) rag többnyire a tranzitív igeékhez járul (*muni* 'ment' ~ *boštis* 'vett'), noha analógia útján – kisebb mértékben – az intranszitiv igeékre is áterjedt: *munis* 'ment', *pjris* 'bement'. Mindez arra mutat, hogy a tárgyias igeragozás valaha a permi nyelvekben is kifejlődően volt, de ez a folyamat később megrekedt (Szerebrennyikov 1956. 189–196; Hajdú 1966. 75, 1985: 245–246). Jóllehet a zürjén nyelv ma nem ismeri a tárgyias igeragozást, a tárgy gyakran nincs kitéve, ha az az előzményből ismert. Pl.: *kud boštasnj pos vožšjs, pjrtasnj kerkaas* 'felveszik a dobozt a tornácról,

beviszik a házba' [...] A zürjén nyelvnek ez az érdekes és archaikus vonása annak az emlékét őrzi, amikor az indeterminált-determinált igeragozás kialakulóban volt. Az idézett példák egyúttal arra is utalnak, hogy a tárgyas ragozásnak egyik fő és feltehetőleg eredeti funkciója az anaforikus használat, tehát az előzményből ismert tárgyra való visszautalás volt. A tárgyas igeragozás anaforikus alkalmazása közönséges a finnugor nyelvekben" (Rédei 1989a: 149–150, ugyanígy Rédei 1989b: 199). Tehát legalább a permiben úgy enyészett el, hogy azért maradt nyoma is... Amint láttuk, Havas tud ugyan erről a permii sajátosságról, de minden indokolás nélkül így vélekedik róla: „Egyes finnugor nyelvekre nézve (permiek, esetleg a cseremiszi) feltételezik, hogy egy ilyen fejlődés megindult ugyan, de megrekedt vagy elhalt. Azonban ezekben az esetekben is belső fejleményekről van szó, nem alapnyelvi örökség elhalásáról" (Havas 2005: 168, 42. jegyzet). Ami a cseremiszt illeti, tudtommal Sebrennikovtól (1960: 254) származik az ötlet, hogy a Sg. 3. személyű -š rag eredetileg a tranzitív igékhez járult volna, de ez téves (lásd Bereczki 2002: 83–84, 88). Vö. továbbá: „Uralisztikai szempontból mind a magyar nyelv belső fejleményeinek, mind a tipológiai vonatkozásoknak a fényében azt mondhatjuk, hogy a tárgyfüggő ragozás alapjai a protouráliiban csak potenciálisan voltak jelen, mégpedig harmadik személyben" (Havas 2005: 181). Ez utóbbit nekem sem a magyar nyelv, sem a tipológia szempontjából nem sikerült megértenem: egyrészt csoda lenne, ha a nyelvcsalád tagjainak túlnyomó részében (legalább nyomokban) meglévő tárgyas ragozás egymástól függetlenül született volna meg, másrészt az én ismereteim szerint alapnyelvi származtatása tipológiailag aligha kérdőjelezhető meg. Havas következtetése axiómaszerűen kategorikus, szerintem indokolást kívánt volna. Hasonló megfontolásból azt is kijelenthetné, hogy a birtokos személyjelezés mindenütt külön nyelvi fejlemény, hiszen például az észti irodalmi nyelvben nem létezik, a finn beszélt nyelvben nem kötelező, használata több más uráli nyelvben is alternatív, amiből következően tagadni kellene a jelenség alapnyelvi voltát. Ismereteim szerint a hasonló tipológiájú számos török vagy mongol nyelv egyike sem hozott létre „tárgyfüggő” igeragozást, noha ugyanolyan lehetőségeik lettek volna, míg az uráli nyelvek többségében megvan... Hasonló háttérű jelenség, hogy az újlatin nyelvek proklitikus hangsúlytalan személyes és mutató névmásokkal alakítottak ki „tárgyas ragozást”, nem egymástól függetlenül, hanem már a vulgáris latinban is alkalmazták, amint ezt nyelvemlékek tanúsítják (Renzi–Andreose 2003: 183). – Még megjegyzem, hogy a Havas-féle feltevésben is „ráadásul” hangtani következmények nélkül tűnt volna el egy egész szótag, vö. *látu-ju-mu-k > *látju-mu-k > látju-k (Havas 2005: 178).

[c] Amit itt Havas a feltevéséről ír (vö. még Havas 2005: 165), azt csak a lehetőségek egyikeként állítottam. Az vezethette félre, hogy az általa idézett két tanulmányomban (Honti 1996, 1998–1999) helyszűke miatt csak vázlatosan adtam elő, amit a kérdésnek szentelt nagyobb írásomban részletesen leírtam (Honti 1995; bár a másodikként említett cikkem bibliográfiájában szerepel ez is). A félreértés tisztázása végett most idézem belőle a megfelelő passzust:

„Die Entwicklungsstufen der objektiven Konjugation in der 3. Person mögen somit wie folgt gewesen sein:

$$Rx-Tx/Mx-Vx + Pn(Acc) \rightarrow Rx-Tx/Mx-Vx-Ec \rightarrow Rx-Tx/Mx-Ox-Vx,$$

wo: $Pn(Acc) \rightarrow Ec \rightarrow Ox, Vx = \emptyset, Pn(Acc)^1 = *s\ddot{s}t$.

In der vorletzten oder der letzten Stufe der Agglutinierung des Personalpronomens im Akkusativ entstand eine Situation, in der die Ausbreitung der objektiven Konjugation auf die 1. und die 2. Person vor sich gegangen sein könnte und zwar so, daß sich das Ox ($\leftarrow Pn(Acc)$) der 3. Person in den übrigen finiten Formen per analogiam vor dem Vx erschien: also $*'(er) \text{ sieht-ihn}' \rightarrow *'(du) \text{ siehst-ihn}'$, $*'(ich) \text{ sehe-ihn}'$. Der etymologische Zusammenhang zwischen dem Ox und dem Personalpronomen der 3. Person war in dieser Phase noch deutlich, was auch die Inkorporation der Pronomina der 1. und der 2. Person hätte auslösen können, also $*'(er) \text{ sieht-ihn}' \rightarrow *'(er) \text{ sieht-mich}'$, $*'(er) \text{ sieht-dich}'$ usw. (dies könnte ein ähnliches System gewesen sein, wie es im Mordwinischen vorliegt). Es ist aber ebenso gut möglich, daß die neue Konjugation sehr lange, vielleicht bis zur Absonderung der Sprachgruppen mit objektiver Konjugation in der 3. Person stagnierte. In diesem Falle ist die Entwicklung der objektiven Konjugation aus der in der U Grundsprache entstandenen Verbform der 3. Person in verschiedene Richtungen weitergegangen: (a) es entstanden Formen mit Bezug auf alle Personen in allen Numeri; das ist der Fall im Mordwinischen; (b) es entwickelten sich unterschiedliche Vx-e für die subjektive und die objektive Konjugation wie im Ungarischen und im Samojedischen; (c) es wurden neue, nicht-pronominale Elemente in der Funktion des Ox-es adaptiert wie im Wogulischen; (d) die ererbte objektive Konjugation (oder deren Keim) wurde meistens wie im Ostseefinnischen, Lappischen, Tscheremissischen und Permischen spurlos beseitigt” (Honti 1995: 59). A két első cikkben csak az egyik alternatíva van megemlítve, s Havasnak az arra vonatkozó kritikája jogos. Itt egyébként még én is úgy vélekedtem – tévesen –, hogy a permiből nyom nélkül eltűnt a hajdani tárgyas ragozás. Az uráli nyelvek tárgyas ragozású igealakjai egyértelműen mutatják, mennyi önálló megoldás született. Ehhez még azt is hozzátehetem, hogy az osztják nyelvjárások keleti csoportja még a kiinduló alakban, a Sg. 3. személyűben is módosult: „A keleti nyelvjárásokban megtalálható VVj. *tə*, Trj. J (*a*)*təy*, Szur. *teχ* (= *təy*), Szal. *tə* személyragokat Steinitz nyomán (Die objektive Konjugation... 697) mutató névmással hozom összefüggésbe, és lehetségesnek tartom, hogy a sg. 3. személyű személyes névmás agglutinációja révén létrejött személyrag ($*\ddot{s}$, $*\ddot{s}i$) mellett volt egy mutató névmási eredetű ($*təy$) is” (Honti 1976: 91), s ezzel legalább részben reagáltam Havas (2005: 167 és 37. jegyzet) kérdésére, vajon személyes vagy mutató névmás agglutinálódott-e a 3. személyű igealakhoz: az alapnyelvben valószínűleg személyes névmás, erre mutat a legtöbb nyelv, de éppenséggel lehetett (volna) mutató névmás is, mint a keleti osztjákban. Mivel a $*s\ddot{s}$ 'er, sie, es' személyes névmás csak a

¹ A rövidítések feloldása: Acc = accusativus, Ec = encliticum, Mx = módjel, Ox = tárgyrag, Pn = névmás, Rx = tő, Tx = időjel, Vx = igei személyrag.

finnugor nyelvekben van adatolva, és a szamojéd nyelvek tárgyas igealakjainak személyragja jobbra *t*, *d* elemet tartalmaz (lásd Mikola 2004: 118–119), könnyen meg lehet, hogy ez is *t*- kezdetű mutató névmásra megy vissza, vö. U **tä* (~ **te* ~ **ti*) 'dieser', U **to* 'jener' (UEW 1: 513–514, 526–527).

A tárgyas igeragozás kialakulásának kérdésével foglalkozó cikkeimben a Sg. 3. személyű tárgyragos személyes névmást mindig **sšt* alakban közöltem, Havas (2005: 167, 181) viszont **se-m*, **se(m)* formában. Ezzel kapcsolatban két megjegyzést kell tennem:

a) A Sg. 3. személyű személyes névmás finnugor alapnyelvi alakját **sš* formában szokás rekonstruálni (UEW 1: 453), nem **se*-ként. Ez az elírás talán a fi. *se* 'es, jener' (< U **če* ~ **či* 'dieser, der, jener', UEW 1: 33) névmásnak köszönhető.

b) Nem véletlen, hogy én alapnyelvi *-t* accusativusraggal számolok a személyre utaló névmások paradigmájában, hiszen ez található a keleti osztják és a finn személyes névmások ragozásában (vö. még fi. *kene-t* 'kit' is!) és a magyar személyes névmásokéban is. Hogy miért, azt a legegyszerűbben azon tanulmányomból vett idézettel indokolhatom meg, amelyben először és részletesen foglalkoztam a személyjelölő elemek kialakulásával: „Es ist eine bekannte Tatsache, daß *t* als Akkusativsuffix im personalpronominalen Paradigma einiger ostseefinnischer Sprachen (des Finnischen, Karelistischen und Ingrischen) sowie des Ostjakischen und im ganzen nominalen Paradigma des Ungarischen verwendet wird. Das *t* dieser Sprachen wird meistens für ein Ergebnis konvergenter Entwicklungen gehalten. M. W. war (Fokos-) Fuchs der erste, der einen genetischen Zusammenhang zwischen den Akkusativsuffixen auf *t* der genannten Sprachen angenommen hat (s. Patkanow–Fuchs 1911: 80). Ojansuu (1910: 35) hat dagegen das finnische *t* als Adaptation des pluralischen *t* der Kasusdeklinations der Substantiva, vgl. z. B. *kala-t* 'Fische (Nom. & Akk.)' erklärt (ebenso Hakulinen 1979: 99, Laanest 1982: 190). Als er später die ostseefinnischen Pronomina behandelte, erwähnte er die Möglichkeit der Verwandtschaft des ostseefinnischen *t* mit dem *t* der zwei ugrischen Sprachen mit keinem Wort (Ojansuu 1922: 116–118). Ravila (1950: 312–313) hat den Gedanken, das ostseefinnische *t* mit dem der ugrischen Sprachen etymologisch miteinander zu verbinden, kategorisch abgelehnt. Andere hielten es doch für möglich, *t* – zumindest als konvergente Entwicklungen ein und desselben Demonstrativpronomens mit *t* im Anlaut – dennoch aus der Grundsprache abzuleiten (z. B. Klemm 1959: 52, Rédei 1975: 137). Nach Rédei gehören die Suffixe des Ungarischen und des Ostjakischen »aller Wahrscheinlichkeit nach« zusammen, ja beide »vielleicht« sogar zusammen mit dem ostseefinnischen *t*. Sie sollten auf U **tä* (> fi. *tämä* 'dieser') und/oder auf U **to*/**tō* (> fi. *tuo* 'jener') zurückgeführt werden; die Agglutinierung sollte in der Ug. oder eventuell bereits in der FU Grundsprache zumindest mundartlich vor sich gegangen sein (Rédei 1975: 137, ähnlich Hajdú 1987: 227 und Korhonen 1991: 175). Volodin (1990: 15) meint, das **t* war das Suffix des bestimmten Objekts, welche Funktion i. A. dem **m* zugeschrieben wird (s. z. B. Itkonen 1962: 105). – Diejenigen

aber, die mehr oder weniger überzeugt mit **t* neben dem **m* als Akkusativsuffix in der Grundsprache rechnen, haben nichts über ihren eventuellen funktionellen Unterschied oder ihre unterschiedliche Distribution zu sagen” (Honti 1995: 65–66).

[d] Mivel nem tekintetem feladatomnak sem a magyar, sem a többi uráli nyelv minden igeragjával foglalkozni, természetesen nem is utaltam azok eredetére. Egyébként most is úgy látom, hogy a Sg. 1. személyű *-k* és a Sg. 2. személyű *-l, -sz* forrása és keletkezésének körülményei nincsenek tisztázva, míg a Sg. 3. *-ik*-kel kapcsolatos Havas-féle (2005: 172–173) eszmefuttatás racionálisnak tűnik, de az, „hogy a Sg1 *-k* és a Sg3 *-ik* végső soron etimológiailag összefügg” (Havas 2005: 174, 54. jegyzet), számomra semmiképpen sem nyilvánvaló. Az általa felállított ragozástörténeti sémát, amelynek köztes állapotában létrejöhett a mediális ragozás, logikusnak, meggyőzőnek látom:

	Intranszítív ige	Határozatlan tárgyú transzítív ige	Határozott tárgyú transzítív ige
Kiinduló állapot	<i>futom</i>	<i>adom</i>	<i>adom</i>
Köztes állapot	<i>futok</i>	<i>adom</i>	<i>adom</i>
Végállapot	<i>futok</i>	<i>adok</i>	<i>adom</i>

(Havas 2005: 175)

A következő közlést is helytállónak tartom: „Amit ma határozatlan vagy általános ragozásnak nevezünk, keletkezésekor [vagyis az ún. köztes állapotban; H. L.] tehát mediális volt. Később az eredeti mediális megformálás analogikusan áterjedt azokra az esetekre is, amikor a kifejezendő tartalom nem volt ugyan mediális, de az ige tárgya nem számított kiemeltnek” (Havas 2005: 176, vö. még 181).

A Sg. 2. személyű *-sz* személyragot és a *lesz, tesz, visz* igék *sz* elemét az *-ász/-ész* képző *sz* elemével azonosítja (Havas 2005: 173–174). Havas ezzel kapcsolatban levélben adott kiegészítő jellegű információt, amelyet (kisebb) részben saját szavaimmal – ennek ellenére idézőjelbe téve – foglalok össze: „A Sg. 2. személyű *-sz* személyragot és a *lesz, tesz, visz* igék *sz* eleme eredetileg mediális képző lehetett, amelynek esetleg ’(folyamatos) állapotban van’, illetve ’foglalatoskodik valamivel’ jelentésárnyalata is lehetett; az *-ász/-ész* képző *sz* eleme, mely eredetileg igeképző lehetett, ugyancsak idetartozhat: *halász, vadász, madarász* eredetileg ’valamivel való foglalatosságot, foglalkozást űz’ jelentésű ige volt, vagy talán ingadozott e jelentés és a nomen agentis között, mígnem az *-ik* hozzáadása, amely egyébként maga is mediális képző, megerősítette az igei jelleget, úgyhogy az *-ik* nélküli alak ambivalenciája megszűnt, és ma már csakis főnév (*halász* vs. *halászik*)”. Havas itt tulajdonképpen nomenverbum-képzőt posztulált az ősmagyarra, de kétségesnek tűnik nekem, ugyanazon képzővel van-e dolgunk az igei és a névszói származékokban. A magyar nyelvtörténeti szakirodalom a kettőt etimológiailag részben azonosnak (D. Bartha 1958: 66–67), részben (csak) homonimnak (Szegefi 1991: 248) látja. Hajdú az *-ász/-ész* nomenképző

elődjének tekintett *-sz* képzőt uráli deminutív (és egyéb funkcióra is alkalmas) **-s* képzőből magyarázza (Hajdú 1966: 145), az *-sz*, *-ász/-ész* verbumképzőről pedig azt írja, hogy uráli **-s* duratív képzőből származik (Hajdú 1966: 147). Az ősi névszó-képzőt régi szavaink közül az *arasz* és a *tavasz* tartalmazhatják (vö. UEW 1: 448, 532), az igeképzőt tartalmazó alapnyelvi derivátumunk nincs (néhány rokon nyelvi megfelelőjét lásd D. Bartha 1958: 24, Hajdú 1966: 147). Az uráli nyelvekben vannak olyan képzők, amelyek járulhatnak mind névszói, mind igei tóhoz, a magyarban ilyen a *-talan/-telen*, *-tlan/-tlen* fosztó- és tagadóképző (Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 197, H. Varga 2006: 46 kk.), sőt amelyek olykor képezhetnek főnevet és igét is, s úgy tűnik, az *-ász/-ész* képző ilyen – tehát nomenverbumképző (Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 322, 327, D. Bartha 1992: 90–92), amit használati köre is mutathat: „Az *-ász*, *-ész* képző a magyar nyelvben három funkcióban működik: 1. deverbális verbumképző (*legelész*, *szaqlász*), 2. denominális igeképző (*vadászik*, *halászik*), 3. denominális nomenképző (*vadász*, *halász*)” (D. Bartha 1958: 66). „Az előhangzóval bővült *-asz/-esz*, illetve a belőle magánhangzó nyúlásával létrejött *-ász/-ész*, valószínűleg már az ősmagyar kor végső szakaszától, denominális nomen-verbumok képzőjeként működik. Ugyanazon főnévből ’valaminek a szedésével, fogásával foglalkozik’ jelentésű igét és az említett foglalkozás végzőjét jelölő nomen hoz létre. Ez a funkcionális kettősség bizonyára nem volt meg a képző kialakulásától kezdve, valószínűleg nem a véletlennek tulajdonítható, hogy a képzővel alkotott néhány származék közül általában a főnév jelentkezik korábban első adatainkban. A *halászik* ige például korszakunknál néhány évtizeddel későbbi adatban fordul elő: 1396: *Halazouut* hn. [...], korábban adatolt a *halász* főnév: 1192/: *Halazfenyr* hn. [...] Kései őmagyar adat őrzi a *vadászik* származék igenévi továbbképzését: 1405 k.: *vadazo* [...]; de: 1256: *Wadaz* hn.” (D. Bartha 1991: 90–91). A duratív funkciójú, denominális *-ász/-ész* képzős (D. Bartha 1992: 102) igeik valószínűleg akkor különültek el végleg a velük homonim főnevektől, amikor a Sg. 3. személyű (jelen idejű) igehez csatlakozott a medializáló *-ik* személyrag, mintegy transzparenensen igésítve azt, előtte ugyanis például a *férfi vadász* lehetett ’a férfi vadász’ és ’a férfi vadászik’ jelentésű is. Ahhoz kétség sem férhet, hogy a *hal-ász*, *hal-ász-ik* stb. *-ász/-ész* eleme ma azonos (vö. Szegfű 1991: 212, 248, 1992: 312), ugyanis a magyarban azzá lett az uráli **-s* ige- és főnévképzőnek az asszociációja folytán.

4. Havas fontos momentumra hívja fel a figyelmet, amikor a névmás tárgyi funkciójáról ír. Az alapnyelvben „tárgyra utaló igeik esetén, ha a tárgyi funkciójú névszó az ige közvetlen környezetében nem volt jelen, megjelent a harmadik személyű tárgyra utaló névmás. Ezt a »nem jelenlétet« általában úgy értelmezik, hogy a névmás ilyenkor anaforikus szerepet tölt be: egy már említett névszói tárgyat helyettesít. Lehetséges, de a magam részéről a három lehetséges használati változat (deixis, anafora, katafora) közül éppen ezt látom a legkevésbé ősinek. Minthogy általában nem választékosan fogalmazott, és főleg nem a szituációtól elváló – rögzített, és ezért utólag

értelmezendő – szövegekről, hanem eleven beszélők közötti, konkrét szituációkban használt információátadásról volt szó, a deixis (szövegen kívülre, beszédszituációra utalás) gyakoribb is lehetett, mint az anafora. A legelső helyre mindazonáltal a kataforát (előreutalást) tenném. A névmás ugyanis – hagyományos elnevezése ellenére – ősbibb, és természeténél fogva általánosabb (nem általánosultabb, hanem differenciálatlanabb) szófaj, mint a névszó [= főnév; H. L.]. Ma sem csupán a már ismertre való utalás eszköze, hanem igen gyakran a csak lehetősége, általánossága szerint feltételezett, közelebből azonosítatlan momentum szintaktikai megjelenítéséé. Éppenséggel azt tartom tehát a legvalószínűbbnek, hogy a beszélő a tranzitív ige mellett előbb egy névmással jelölte meg a tárgyat, és csak utólag, hozzátétellel értelmezte azt egy konkrét névszó (főnév) segítségével” (Havas 2005: 168). „A neolatin nyelvekben mintha éppen manapság válna általánossá az ilyen szerkesztésmód. *Je la voi, la tour Eiffel!* stb. A magyar nyelvfejlődésben párhuzamos jelenség a mutatónévmási kongruencia kialakulása: *látom azt, a házat → látom azt a házat; *abból, a kosárból vette ki → abból a kosárból vette ki stb.” (Havas 2005: 168, 41. jegyzet). A magyarban a névmási kongruenciában valóban a kataforaé is lényeges szerep lehetett, de nem kizárólagos, ugyanis az anafora is jelen van a beszédszituációban, ti. a *látom azt, a házat* (→ *látom azt a házat*) megengedi, hogy a társalgásban előzetesen nemcsak egy bizonyos házról esett szó, hanem például egy kapuról is, akkor pedig ez a helyzet: *látom azt, tudniillik a házat (nem pedig a kaput)* (vö. Honti 1997b: 140).

5. Havas írásában érdekes, hasznos gondolatok vannak, de néhány állítása, megállapítása nincs összhangban az én ismereteimmel. E tanulmányom bírálja és próbálja ezeket kiigazítani. Főleg a tévesnek vagy igencsak kérdésesnek talált állításokra tértem ki.

Irodalom

- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán (1967), A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest.
- D. Bartha Katalin (1958), Magyar történeti szóalaktan II. A magyar szóképzés története. Tankönyvkiadó, Budapest.
- D. Bartha Katalin (1991), Az igeképzés. In: Benkő (szerk.) 1991: 60–103.
- D. Bartha Katalin (1992), Az igeképzés. In: Benkő (szerk.) 1992: 55–119.
- Benkő Loránd (szerk.) (1991), A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (szerk.) (1992), A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Berezcki Gábor (2002), A cseremiszi nyelv történeti alaktana. *Studies in Linguistics of the Volga Region. Supplementum I.* Debrecen.
- Cincius, V. I. [Цинциус, В. И.] (1965), Порядок и иерархия аффиксов в агглютинативных языках (по материалам тунгусо-маньчжурской группы). In: Serebrennikov, B. A. –

- Sunik, O. P. (szerk.) [Серебренников, Б. А. – Суник, О. П. (отв. ред.)], Морфологическая типология и проблема классификации языков. Наука, Москва–Ленинград. 141–154.
- Comrie, Bernard (1980), Morphology and word order reconstruction: problems and prospects. In: Fisiak, Jacek (ed.), Historical morphology. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 17. Mouton Publishers, The Hague – Paris – New York. 83–96.
- Elekfi László (1993), Eltűnőben van-e a magyar birtokos részeshatározó? In: Horváth Katalin–Ladányi Mária (szerk.), Állapot és történet – szinkronia és diakronia – viszonya a nyelvben. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 35–43.
- Fokos Dávid (1939), Az 1. személy *-k* ragja. Nyr 68: 28–29.
- Gombocz, Zoltán (1930), Über die Haupttypen der ungarischen Verbalformen. Ujb 10: 1–15.
- Grönbech, K. (1936), Die türkische Sprachbau I. Levin & Munksgaard, Kopenhagen.
- Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú, Péter (1985), Уральские языки и народы. Прогресс, Москва.
- Hajdú, Péter (1987), Die uralischen Sprachen. In: Hajdú, Péter–Domokos, Péter, Die uralischen Sprachen und Literaturen. Akadémiai Kiadó – Helmut Buske Verlag, Budapest–Hamburg. 21–450.
- Hakulinen, Lauri (1979), Suomen kielen rakenne ja kehitys. SKST 350. Otava, Helsinki.
- Havas Ferenc (2005), Tárgyas ragozás és medializáció. In: Oszkó Beatrix–Sipos Mária (szerk.), Uráli grammatizáló. Budapesti Uráli Műhely 4. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 147–185.
- Honti László (1976), Az osztják személyjelölő szuffixumok történeti áttekintése. NyK 78: 71–119.
- Honti László (1979a), Az ugor nyelvek jellemző vonásai. Észrevételek az ugor egység kérdéséhez. NyK 81: 225–245.
- Honti, László (1979b), Characteristic features of the Ugric languages. Observations on the question of Ugric unity. ALH 29: 1–26.
- Honti László (1984), Chrestomathia Ostiacica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti László (1985), Széljegyzetek instabil tövű igeink történetéhez. NyK 87: 49–87.
- Honti, László (1995), Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen/finnisch-ugrischen Grundsprache. In: Leskinen, Heikki (red.), Congressus Octavus Internationalis Fennougristarum. Pars I. Moderatores, Jyväskylä. 53–82.
- Honti László (1996), Az uráli nyelvek tárgyas ragozású igealakjainak történeti előzményéről. In: Bereczki András–Klima László (szerk.), Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. UT 7. ELTE BTK, Budapest. 127–132.
- Honti László (1997a), Az ugor alapnyelv kérdéséhez. Budapesti Finnugor Füzetek 7. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest.
- Honti, László (1997b), Fremdes oder Eigenständiges? Zum historischen Hintergrund der Attributivkongruenz in uralischen Sprachen. In: Hahmo, Sirkka-Liisa – Hofstra, Tette – Honti László – Van Linde, Paul – Nikkilä, Osmo (Hrsg.), Finnisch-ugrische Sprachen in Kontakt. Shaker Publishing, Maastricht. 135–144.
- Honti, László (1998a), Ugrilainen kantakieli – erheellinen vai reaalinen hypoteesi? MSFOu 228: 176–187.
- Honti László (1998b), ObUgrian. In: Abondolo, Daniel (ed.), The Uralic Languages. Routledge, London – New York. 327–357.
- Honti László (1998–1999), Gondolatok a mordvin tárgyas igeragozás uráli alapnyelvi hátteréről. NyK 96: 106–119.

- Honti László (1999), Ugor alapnyelv: téves vagy reális hipotézis? In: Bakró-Nagy Marianne – Molnár Zoltán – Salánki Zsuzsanna – Sipos Mária (szerk.), Ugor műhely, 1997. szeptember 17–19. Budapesti Uráli Műhely I. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 19–41.
- Horger Antal (1926), A többes 1. személyű tárgyas igealakok ragja és a magyar igeragozás őstörténete. Csengery-émlékkönyv. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó, Szeged. 179–188.
- Itkonen, Erkki (1962), Die Laut- und Formenstruktur der finnisch-ugrischen Grundsprache. UAJb 34: 187–210.
- Kiefer Ferenc (1987), A magyar főnév esetei. MNy 83: 481–486.
- Klemm I. Antal (1959), A mondat és a mondatrészek eredete. NyK 61: 45–52
- Laanest, Arvo (1982), Einführung in die ostseefinnischen Sprachen. Buske Verlag, Hamburg.
- Korhonen, Mikko (1980), Über die struktural-typologischen Strömungen (Drifts) in den uralischen Sprachen. In: Ikola, Osmo (red.), Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum. Suomen Kielen Seura, Turku 20.–27. VIII 1980. Pars I. Turku. 87–110.
- Korhonen, Mikko (1981), Johdatus lapin kielen historiaan. SKST 370. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Korhonen, Mikko (1991), Remarks on the Structure and History of the Uralic Case System. JSFOu 83: 163–180.
- Majtinskaja, K. E. [Майтинская, К. Е.] (1974), Сравнительная морфология финно-угорских языков. In: Lytkin, V. I. – Majtinskaja, K. E. – Rédei K. (szerk.) [Лыткин В. И. – Майтинская, К. Е. – Редеи К. (ред.)], Основы финно-угорского языкознания (вопросы происхождения и развития финно-угорских языков) 1. Наука, Москва. 214–382.
- Mikola, Tibor (2004), Studien zur Geschichte der samojedischen Sprachen. SUA 45. Szeged.
- Ojansuu, Heikki (1910), Lisiä persoonapronominien taivutusoppiin. Vir 1910: 30–38.
- Ojansuu, Heikki (1923), Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia. Turun Suomalaisen Yliopiston julkaisu. Sarja B, osa I, No. 3. Turun Suomalainen Yliopisto, Turku.
- Papp István (1950), Társas tudat és a magyar nyelvszerkezet. MNy 46: 15–27.
- Patkanow, S. – Fuchs, D. R. (1911), Laut- und Formenlehre der südostjakischen Dialekte. Auf Grund der Sammlungen und grammatischen Aufzeichnungen von S. P. Bearbeitet von D. R. F. Budapest.
- Ponarjadov, Vadim [Понарядов, Вадим] (2001), Почему личные аффиксы в уральских языках постпозитивны? LU 43: 103–106.
- Radics, Katalin (1981), Typologische Überlegungen zur Rekonstruktion der uralischen Personal-suffixe. ALH 31: 237–259.
- Radics, Katalin (1985), Typology and Historical Linguistics. Affixed Person-Marking Paradigms. SUA 24. Szeged.
- Ravila, Paavo (1941), Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen. FUF 27: 1–136.
- Ravila, Paavo (1950), Zur Geschichte der Deklination der Personalpronomina in den uralischen Sprachen. MSFOu 98: 311–323.
- Ravila, Paavo (1960), Adjektiiviattribuutin kongruenssin synty suomen kielessä. Sananjalka 2: 28–34.
- Rédei Károly (1962), A tárgyas igeragozás kialakulása. MNy 58: 421–435.
- Rédei Károly (1966), Die Entstehung der objektiven Konjugation im Ungarischen. ALH 16: 111–133.

- Rédei, Károly (1975), Der Akkusativ in den uralischen Sprachen (Zum Kasussystem der uralischen Sprachen). In: Hallap, Valmen (red.), *Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars I.* Valgus, Tallinn. 133–138.
- Rédei Károly (1989a), A finnugor igeragozásról különös tekintettel a magyar igei személyragok eredetére. *NyK* 90: 143–161.
- Rédei, Károly (1989b), Über die finnougriische Konjugation unter besonderer Berücksichtigung der ungarischen Personalaffixe. *JSFOu* 82: 193–209.
- Rédei Károly (1992–1993), Az uráli/finnugor névszóragozás történetéből. A koaffixumok szerepe a névszóragozás kialakulásában. *NyK* 93: 79–94.
- Rédei, Károly (1996), Zur Herausbildung der uralischen Konjugation (Die Frage des Aspekts und Tempus). In: Leskinen, Heikki–Maticsák, Sándor–Seilenthal, Tõnu (red.), *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum III. Moderatores*, Jyväskylä. 176–182.
- Renzi, Lorenzo–Andreose, Alvise (2003), *Manuale di linguistica e filologia romanza*. Il Mulino, Bologna.
- Szerebrennyikov, B. A. (1956), A finnugor nyelvek történetének néhány kérdése. *NyK* 58: 187–200.
- Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1960), Категория времени и вида в финно-угорских языках пермской и волжской групп. АН СССР, Москва.
- Steinitz, Wolfgang (1938/1980), Die objektive Konjugation des Ostjakischen. *Commentationes Litterarum Societatis Esthonicae* 30. Tartu. 1938. 680–699 / In: Steinitz, Wolfgang, Beiträge zur Sprachwissenschaft und Ethnographie. *Ostjakologische Arbeiten IV*. Akadémiai Kiadó–Akademie-Verlag–Mouton, Budapest–Berlin–Den Haag. 1980. 72–91.
- Szegfű Mária (1991), A névszóképzés. In: Benkő (szerk.) 1991: 188–258.
- Szegfű Mária (1992), A névszóképzés. In: Benkő (szerk.) 1992: 268–320.
- Szinnyei, József (1910), *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*. G. J. Göschen'sche Verlags-handlung Leipzig.
- Szinnyei, József (1922), *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*. Vereinigung Wissenschaftlicher Verleger–Walter de Gruyter & Co., Berlin–Leipzig.
- H. Varga Márta (2006), *A magyar fosztó- és tagadóképző*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Volodin, A. P. [Володин, А. П.] (1990), К типологии падежных систем (на материале палео-азиатских и уральских языков). In: Dubrovina, Z. M. (szerk.) [Дубровина, З. М. (отв. ред.)], *Вопросы финно-угорской филологии*. Выпуск V. Издательство Ленинградского университета, Ленинград. 3–17.

SZIRMAI DIÁNA

Az *át* jelentésstruktúrájának leírása egy kognitív szemantikai modell segítségével

The goal of the research reported in this paper is to analyse and model the semantic structure of the adverb, postposition and verbal prefix *át* 'across, through' within a cognitive framework. The method is based on Tyler–Evans (2001), which gives a comprehensive description of the semantic structure of the preposition *over* by establishing a primary meaning and arranging the remaining separate meanings into a semantic network, and which explains in detail the fundamentals of the method and the system of criteria applied. First the separate meanings of *át* are established and the schematic representations of the individual meanings defined by the nature of and relation between trajector and landmark are given, then by defining the proto-scene the primary meaning is selected, finally by looking at trajector–landmark configurations the semantic network of *át* is given and compared to the semantic structure as found in the Comprehensive Dictionary of Hungarian.

KEYWORDS: semantic network, cognitive semantics, landmark, trajector, proto-scene, prototype
KULCSSZAVAK: jelentéshálózat, kognitív szemantika, landmark (LM), trajektor (TR), protoszccéna, prototípus

A következőkben ismertetett vizsgálat megkísérli az *át* határozószó, névutó és igekötő szemantikai struktúráját egy kognitív megközelítésű módszer segítségével behatóan elemezni és modellezni. A módszer közvetlen előzménye Tyler–Evans (2001), amely átfogó leírást ad az angol *over* prepozíció jelentésszerkezetéről, az ún. elsődleges jelentés köré felépített szemantikai hálózatba rendezve a további, önállóan megállapított jelentéseket, valamint részletesen ismerteti a módszer alapelveit és kritériumrendszerét.

1. Alapelvek, alapfogalmak

A kognitív szemantikai kutatások rendszerint a következő két megállapításból indulnak ki:

- a) A szemantikai struktúra a konceptuális struktúrából származik, és azt tükrözi.
- b) A konceptuális struktúra kialakulásában meghatározó szerepű az a téri–fizikai világ, amiben az ember létezik, amit tapasztal.

A lexémákhoz kapcsolt jelentések sematikus képi reprezentációkban testesülnek meg az emberi memóriában, amely sémák az ismétlődő mindennapos fizikai tapasztalatok perceptuális újraelemzéséből származnak. A perceptuális újraelemzés egy új, absztrakt információs szintet hoz létre, amely kötődik a téri-fizikai világhoz, de az emberi percepció és konceptualizáció által közvetetten.

A lexikális egységek jelentéseinek reprezentációi jelentéshálózatokba vagy -kontinuumokba rendeződnek, természetes kategóriákat alkotva. A természetes kategorizáció során a nyelvhasználók különbséget tesznek a kategória prototipikus és perifériális tagjai között, de ezt nem kritériális tulajdonságok vagy jegyek megállapításával teszik. A természetes kategóriába való beletartozás fokozati jellegű, a prototípus(ok), a „legjobb” példány(ok) a kategória legbiztosabb tagja(i), a „kevésbé jó” példányok fokozatosan közelítik a kategória határait, míg a perifériális tagok esetében kérdéses lehet a kategóriába való beletartozás is. Egy lexikális egység jelentéseinek kategóriájában a prototípus az ún. elsődleges jelentés, ehhez képest határozódnak meg a további jelentések mint a szemantikai háló további tagjai.

Az angol *over* prepozícióval kapcsolatos kutatások előzményeinek tekinthetők Brugman (1988), Lakoff (1987), Brugman–Lakoff (1988), Dewell (1994) és Kreitzer (1997).

Lakoff (1987) megállapítja, hogy a prepozíció téri relációt jelöl egy elsődleges és egy másodlagos figura között. Langacker (1987) nyomán ezeket az elemeket trajektornak (a továbbiakban: TR) és landmarknak (a továbbiakban: LM) nevezzük. A TR és LM által meghatározott téri reláció – illetve annak sematikus absztrakt ábrázolása – jelen vizsgálatban szintén fontos szerepet kap az *át* egyes jelentéseinek megállapításában, és a jelentések egymáshoz való viszonyának feltérképezésében.

A centrális vagy ideális jelentés fogalmát Herskovits (1986), Vandeloise (1991, 1994), Cushing (1990, 1991) is alkalmazza, ezek nyomán Tyler–Evans (2001) szintén feltételez egy ún. elsődleges – vagy prototipikus – jelentést, amelyet az ún. protoscénával (protoscene) ábrázol. A protoscéna az elsődleges jelentés absztrakt reprezentációja, amely két (vagy több) objektum téri konfigurációjaként jeleníthető meg. A további, tehát nem elsődleges (nem prototipikus) jelentések levezethetők vagy közvetlenül az elsődleges jelentésből, vagy egy olyan jelentésből, amely közvetlenül levezethető az elsődleges jelentésből, sematikus ábrájuk pedig a protoscéna bizonyos módosulása(i) révén állnak elő.

2. A Tyler–Evans (2001) által javasolt módszer

Tyler–Evans (2001) – a fent említett korábbi kutatások kritikája után, az azokban kifogásolt szubjektivitás és önkényesség lehetőség szerinti elkerülése céljából – felállít egy szempontrendszert, amelynek segítségével – a lehető legkevésbé szubjektív módon – meghatározható, hogy:

a) mi számít önálló, a memóriában tárolt jelentésnek (megkülönböztetve a kommunikáció során megjelenő aktuális jelentésektől, interpretációktól, amelyek nem a lexikális kifejezésből, hanem a kontextusból, a világról való háttértudásból, az általános téri-fizikai relációkból és az azokról való tudásból erednek);

b) az így önállóan megállapított jelentések közül melyik voltaképpen az elsődleges jelentés.

2.1. Az önálló jelentések megállapításának módja

Tyler–Evans (2001) két kritériumot alkalmaz az (általa) önálló(nak elfogadott) jelentések megállapítására, illetve azok egymástól való szétválasztására:

a) Mivel az elsődleges jelentés a TR és LM között egy bizonyos téri konfigurációt jelöl, a további önállóan tekintett jelentésekben vagy lennie kell egy nem tisztán téri jelentéslemnek, vagy a TR és LM közti téri konfigurációban kell lennie valamilyen változásnak az elsődleges jelentés (illetve a többi jelentés) konfigurációjához képest.

b) Tudni kell találni olyan példát az önállóan tekintett jelentésre, amely nem tarthat másikat (már önállóan megállapított) jelentéshez, és amelyben az új jelentés-elem nem a kontextusból (tehát a szövegkörnyezet más eleméből, a mondat elemei-hez kapcsolódó háttértudásból stb.) származik.

2.2. Az elsődleges vagy központi jelentés megállapításának módja

Tyler–Evansnek (2001) az elsődleges jelentés megállapítására vonatkozó kritériumrendszere objektivitásra, az önkényesség minél nagyobb mértékben való kiküszöbölésére törekszik, és következetesen alkalmazható az önállóan tekintett jelentések tesztelésére. A módszer egyes elemei egyenként ugyan nem döntő kritériumok, de együttes alkalmazásukkal kiemelhető az elsődleges jelentés. A Tyler–Evans-szempontrendszer négy lépésben vizsgálja a jelentéseket:

a) Melyik a legkorábról adatolható jelentés?

b) Melyik jelentés-elem szerepel túlsúlyban (leggyakrabban, a legtöbb önálló jelentésben) a szemantikai hálóban?

c) Más prepozíciókkal való kapcsolat: mely jelentés(elem) különbözteti meg a prepozíciót más prepozícióktól?

d) Minden, az elsődleges jelentésből származó további önálló jelentésre találni lehet olyan példát, amelyben a többletjelentés-jegy a kontextusból (más mondatrészből, háttértudásból stb.) ered. Azaz ha egy önálló jelentésre találunk olyan példát, amelyben a jelentésjellet a kontextus hordozza, akkor az a jelentés nem az elsődleges jelentés.

Tyler–Evans (2001) elsősorban a prepozíciókra nézve tartja érvényesnek a kritériumrendszerét azok speciális természete miatt (azaz hogy téri konfigurációt jelöl-

nek, amely gyakorlatilag változatlan maradt az idők során, valamint a szóosztály zárt jellege miatt), ám nem zárja ki, hogy más szófajokra is alkalmazható lehet, ha nem is teljesen ugyanezen módon.

A következőkben megkíséreljük ezzel a módszerrel felvázolni az *át* (határozószó, névutó, igekötő) egy lehetséges jelentésstruktúráját. A választás azért esett éppen az *át*-ra, mert az egyik leggyakoribb, legkiterjedtebb jelentésszerkezettel bíró téri jelölőelem a magyarban, amelynek használatáról, jelentéseiről és azok kapcsolatáról részletes és beható korpuszelemzést végeztünk „A magyar nyelv nagyszótára” első szótári kötetének (Nsz 2.) munkálatai során. A nagy mennyiségű szöveg elemzése során kinyert elkülöníthető lehetséges jelentések halmaza (amely egyébként a Nsz-i jelentésstruktúra összeállításakor is nyersanyagul szolgált) lesz az alapja a jelen vizsgálatnak is.

3. Az *át* önálló jelentéseinek meghatározása Tyler–Evans (2001) szempontrendszer segítségével

A nagyszótári korpusz, cédulás és kiegészítő források elemzése után a szövegekből nyert „lehetséges” jelentések halmazából összeállítottuk a Tyler–Evans (2001) szempontrendszerének megfelelő, önállónak tekinthető jelentések sorát. Mivel ebben a vizsgálatban kizárólag a szemantikai jellemzőket és felépítést kívánjuk vizsgálni, eltekintünk a szó olyan grammatikai jellemzőinek tekintetbevételétől, mint a többszófajúság, a vonzatosság vagy a köznyelvitől esetleg eltérő stílusminőség. A szófajok megkülönböztetését ebben az esetben szükségtelennek tartjuk, mivel a szemantikai jellemzők és funkciók mindhárom szófajban azonosak vagy legalábbis hasonlóak (számos átfedést tapasztalunk a szófajok jelentésstruktúrája között, az eltérések gyakran kontextuális és szintaktikai, mondattani okokból adódnak), és történetileg is szoros kapcsolatban állnak egymással (a TESz szerint „önálló helyviszonyt jelölő határozószóból vált névutóvá, illetőleg – ellenkező irányú fejlődéssel – igekötővé”), valamint mert a *hsz/nu/ik* esetében gyakran igen nehéz a szófajokat egymástól szétválasztani. A szófajiság kérdésének problematikus voltát ebben az esetben jól mutatja, hogy a szótári hagyományban sem látunk egységességet sem az elméleti keret, sem az eredmény szempontjából.

A lehetséges jelentéseket egyenként megvizsgáltuk a 2.1.-ben említett két kritérium szerint. Az így önállónak megállapított jelentéseket a könnyebb kezelhetőség kedvéért az említés (és elemzés) sorrendjében számozzuk. Fontos szempont a jelentések megállapítása és szétválasztása során a TR és LM sematikusán ábrázolt téri-funkcionális konfigurációjának esetleges változása, így minden önállónak megállapított jelentéshez mellékeljük a hozzá kapcsolódó sematikus ábrát is. Az így meghatározott, önállónak tekintett jelentések értelmezését úgy fogalmazzuk meg, hogy

tartalmazzák az adott jelentésnek a TR, LM és azok relációja szempontjából lényeges elemeit (de csak azokat), amelyek megkülönböztetik a többi jelentéstől, és esetenként <...>-ben kiegészítő, rendszerint a kontextusból származó információt is megadunk az értelmezés részeként, ha az a pontos megértés és/vagy más jelentés(ek)től való megkülönböztetés érdekében szükséges. Az ilyen módon megfogalmazott értelmezés a legtöbb esetben különbözik a korábbi szótári definícióktól, a szótárban és a jelen vizsgálat során alkalmazott gyakorlat és módszertan, valamint a célok eltérő voltából adódóan.

Az önállóan tekinthető jelentések megállapításához alkalmaztuk Tyler–Evans (2001) két kritériumát:

a) valamilyen nem tisztán téri új jelentéselem megjelenése, amely nem származhat a kontextusból;

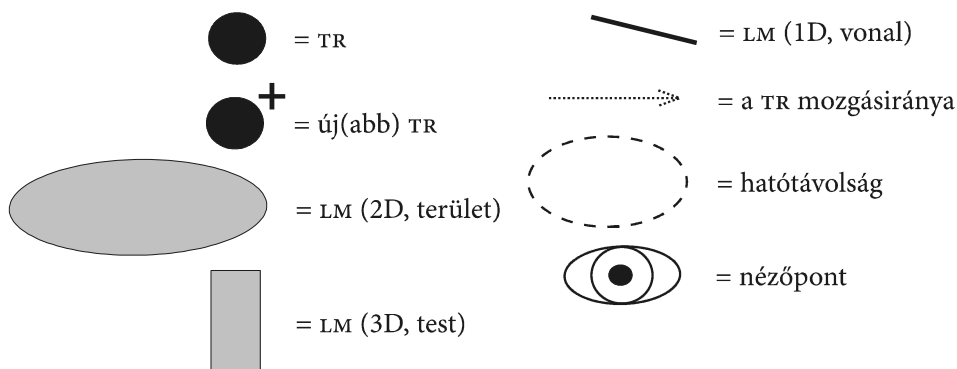
b) és/vagy a jelentést ábrázoló téri konfigurációban valamilyen változás megjelenése.

Az első kritériumban említett nem tisztán téri jelentéselem megjelenése lehet például a tér → idő, illetve egyéb, jellegzetes, rendszeres metaforizáció. Az alkalmi tekinthető, költői szövegekben felbukkanó egyedi metaforák vizsgálatától a mostani elemzésben eltekintettünk. Feltehető, hogy minden tisztán téri reláció mellé találhatunk legalább elvétve (szépirodalmi) példát az abból eredő absztrakt, nem téri jellegű kapcsolatra.

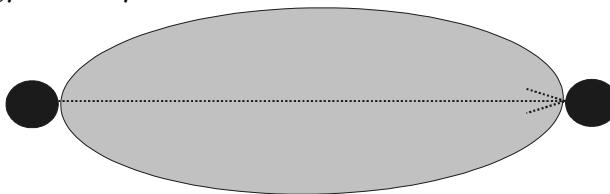
4.1. Az át jelentései

Az alábbiakban megadjuk az át korpuszelemzés után megállapított, önállóan tekinthető jelentéseit a TR-LM konfigurációk sematikus ábráival, feltüntetve a TR és LM, valamint a köztük levő viszony jellegét. A pontosabb érthetőség kedvéért minden jelentéshez (betűhíven) idézünk a korpuszból származó példát.

Jelmagyarázat az ábrákhoz:

1. kiterjedt területen végig(halad): *a nagy világon át* – téri reláció, dinamikus, TR: fizikai tárgy v. élőlény, LM: fizikai terület

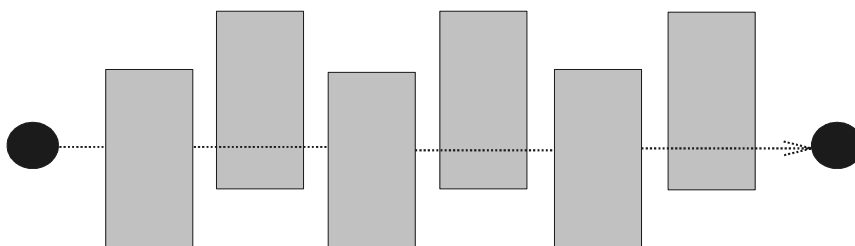

1. ábra

1a. *átdorbézolt éjek; ezen [...] át kellett esni, mint Krisztusnak a farizeusok meglátogatásán* – idői reláció, dinamikus, TR: fizikai tárgy v. élőlény, LM: (vmely esemény) időtartam(a)

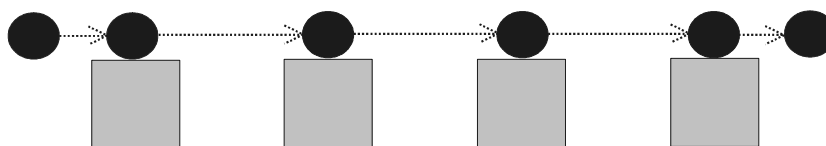
1b. *áttanulmányozván az egész ügyet; átfutotta az oldalakat* – absztrakt reláció, dinamikus, TR: vkinek a figyelme v. tudata, LM: gondolati v. érzelmi tartalom v. ilyen tartalmak sora, csoportja, ill. ezt hordozó szöveg

2. csoport tagjai között végig: *a fákön át; átfurakodott a tömegben* – téri reláció, dinamikus, TR: fizikai tárgy v. élőlény, LM: fizikai tárgyak v. élőlények csoportja

2. ábra

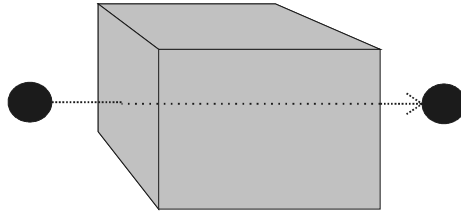
3. csoport tetején végig: *át a romokon* – téri reláció, dinamikus, TR: fizikai tárgy v. élőlény, LM: fizikai tárgyak v. élőlények csoportja

3. ábra

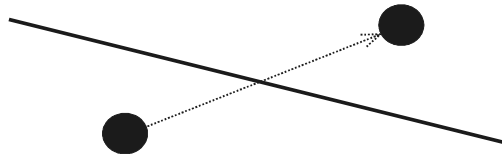
3a. *átsöpört rajtunk a vértelen harmadik világháború* – absztrakt reláció, dinamikus, TR: esemény, történet v. gondolati, érzelmi jelenség, LM: fizikai tárgyak, élőlények csoportja v. személyek csoportjának tudata

4. közegen keresztül: át a ködön – téri reláció, dinamikus, TR: fizikai tárgy v. élőlény, LM: fizikai közeg

4. ábra

5. határolót keresztezve, annak túloldalára: észak felől a határon át érkező vad-disznók – téri reláció, dinamikus, TR: fizikai tárgy v. élőlény, ill. fizikai jelenség, LM: fizikai területen kijelölt, vmit határoló v. elválasztó vonal, es. fizikai területen elhelyezkedő, vmit határoló v. elválasztó (hosszúka) fizikai tárgy v. dolog

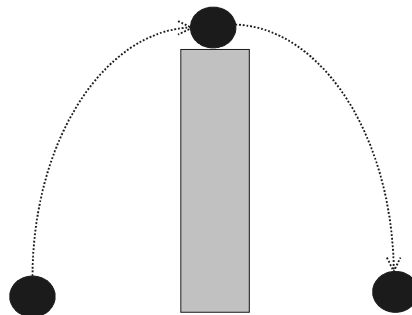

5. ábra

5a. ide s tova átlépi huszadik évét – idői reláció, dinamikus, TR: fizikai tárgy v. élőlény, ill. fizikai vagy absztrakt jelenség, LM: időhatárként (határidőként) megállapított időpont

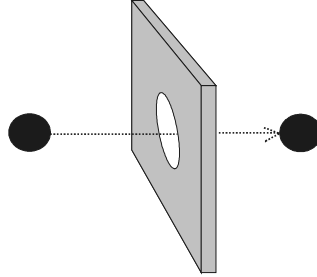
5b. Az Inter-Európa Bank részvényeinek árfolyama átlépte a bűvös 13 ezer forintos határt – absztrakt reláció, dinamikus, TR: számszerű mennyiséggel jellemezhető fogalom, LM: (kategória)határként megállapított mennyiség, mérték

6. akadály felett annak túloldalára: párkányán át [...] bukni a mélybe – téri reláció, dinamikus, TR: fizikai tárgy v. élőlény, LM: fizikai területen elhelyezkedő (magas, keskeny) tárgy

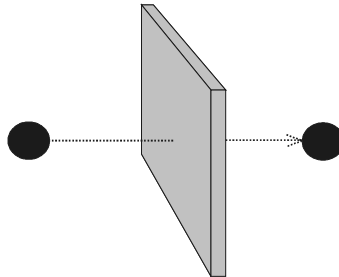
6. ábra

7. nyíláson keresztül: *karikán át; kulcslyukon át* – téri reláció, dinamikus, TR: fizikai tárgy v. élőlény, ill. fizikai jelenség, LM: fizikai tárgyon található nyílás, ill. nyílást tartalmazó fizikai tárgy

7. ábra

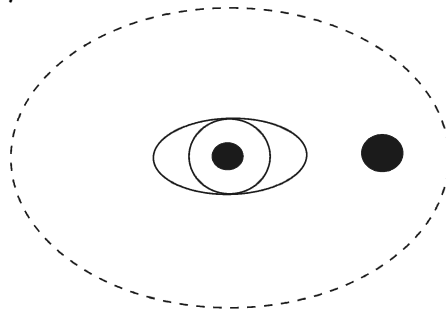
8. tárgy közbeiktatásával, azon keresztül: *pápaszemén át* – téri reláció, dinamikus, TR: fizikai tárgy v. élőlény, ill. fizikai jelenség, LM: (lapos) fizikai tárgy

8. ábra

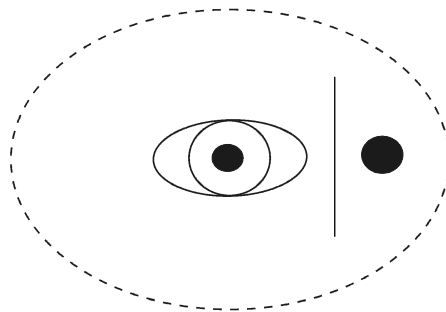
8a. politikai szemüvegen át; műveltsége átfénylik a sorokon – absztrakt reláció, dinamikus, TR: gondolati v. érzelmi tartalom v. történés, LM: meghatározott látásmód, gondolkodásmód, ill. a gondolati, érzelmi tartalom (fizikai) hordozója

9. közeli helyen: *át vót Maholon* – téri reláció, statikus, TR: fizikai tárgy v. élőlény, LM: fizikai terület, hely(szín)

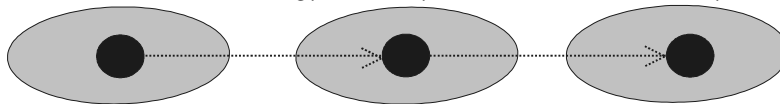
9. ábra

10. vmin túl levő közeli helyen: *át voltál a Piavén* – téri reláció, statikus, TR: fizikai tárgy v. élőlény, LM: fizikai térben kijelölt, vmit határoló v. elválasztó vonal, es. így elhelyezkedő (hosszúka) fizikai tárgy, dolog, valamint az azon túl levő fizikai terület

10. ábra

11. vmely helyet érintve <halad>: *Jászberényen, Kecskeméten át Izsákra* – téri reláció, dinamikus, TR: fizikai tárgy v. élőlény, LM: fizikai területek, hely(szín)ek sora

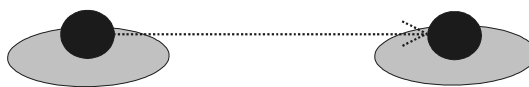

11. ábra

11a. *a kisgyermekkortól kezdve a gyermek- és serdülőkoron át egészen az ifjúkorig* – idői reláció, dinamikus, TR: fizikai tárgy v. élőlény, ill. annak vmely tulajdonsága, aspektusa, LM: időszakok sora

11b. *a latin nyelvből a németen át hozzánk jutott [műszó]* – absztrakt reláció, dinamikus, TR: gondolati v. érzelmi tartalom v. történés, LM: vmilyen szempontból hasonló (logikai) kategóriák sora

12. egyik helyről a másikra: *átmászott a farakásról a gunyhó tetejére* – téri reláció, dinamikus, TR: fizikai tárgy v. élőlény, LM: két fizikai tárgy v. terület, hely(szín)

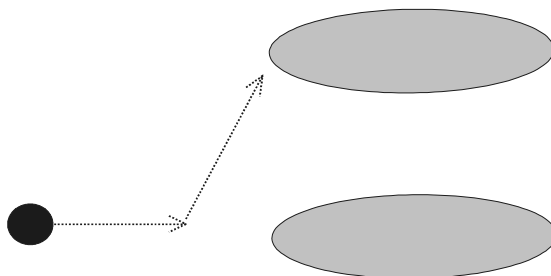

12. ábra

12a. *a leventeoktatást áttették délutánra* – idői reláció, dinamikus, TR: esemény, történés, LM: két időpont v. időszak

12b. *[a] kilenc vallásos költeményt átcsoportosítjuk egy külön vallásos csoportba; átengedvén neki a [...] felelősséget* – absztrakt reláció, dinamikus, TR: gondolati v. érzelmi tartalom, LM: két meghatározott (logikai) kategória v. két személy tudata

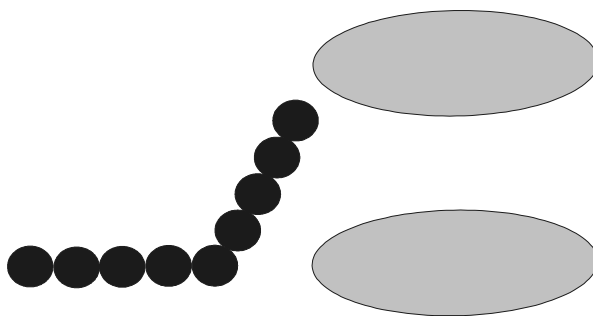
13. irányát megváltoztatva, másfelé: [Miklós] átkanyarodott a Nagyhíd felé – téri reláció, dinamikus, TR: fizikai tárgy v. élőlény, LM: két fizikai tárgy v. terület

13. ábra

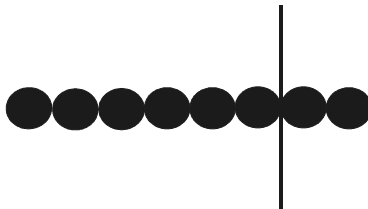
13a. a vita többször is átkanyarodott a humánszférára – absztrakt reláció, dinamikus, TR: nyelvi tevékenység, LM: két téma, tárgy

14. más irányban (folytatódva helyezkedik el): Délen a Dunáig terjedtek a telepök, majd délnek fordulva átcsapott a határ Mitrovicához – téri reláció, statikus, TR: fizikai tárgy(ak sora), ill. a fizikai térben meghatározott vonal, LM: két fizikai tárgy v. terület

14. ábra

15. vmin túlra (terjed): [a körisfa] ágai áthajlottak a szomszéd utcába – téri reláció, statikus, TR: hosszúkás fizikai tárgy v. (keskeny), hosszan elnyúló fizikai terület, LM: határolóval elválasztott, szomszédos fizikai terület, hely(szín)

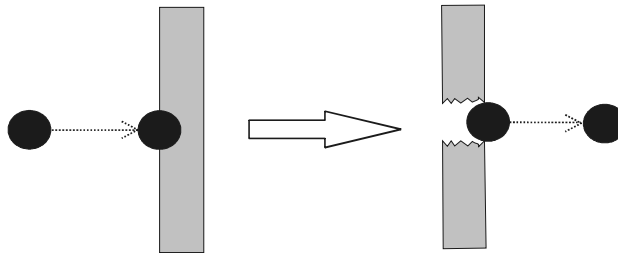

15. ábra

15a. *a két szembenálló csoport harca [...] betölti a XV. századot és átnyúlik a XVI. századba* – idői reláció, statikus, TR: esemény, történes, LM: két egymást közvetlenül követő időszak

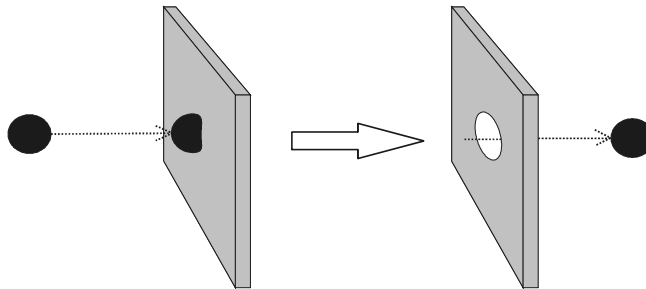
15b. *ez a kérdés átnyúlik a Földművelésügyi Minisztérium hatáskörébe* – absztrakt reláció, statikus, TR: ügy, téma, LM: elvont kategória

16. *vmit ketté(vág): megvizsgálta a láncait, nincsenek-e átfűrészelve?* – téri reláció, dinamikus, TR: fizikai tárgy v. élőlény, LM: fizikai tárgy

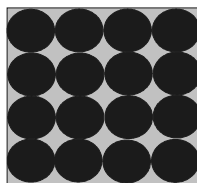
16. ábra

17. *vmit ki(lyukaszt): kóbor görögök döftek át lándzsával [borostömlőket]* – téri reláció, dinamikus, TR: fizikai tárgy v. élőlény, LM: fizikai tárgy

17. ábra

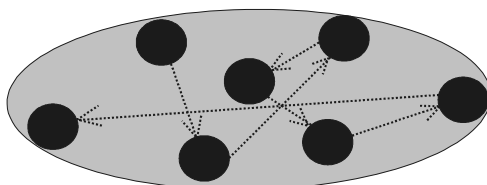
18. *vminek minden részében (jelen van): átbüzhödött öltözetben* – téri reláció, statikus, TR: (légnemű) anyag, LM: fizikai tárgy

18. ábra

18a. *a drámai történet úgy szövődik át lírával* – absztrakt reláció, statikus, TR: érzelem, hangulat, jelleg, LM: gondolati v. érzelmi tartalom

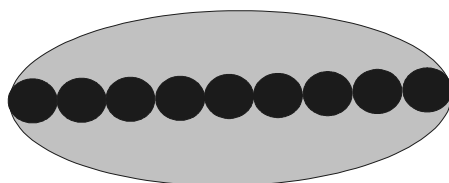
19. területen keresztül-kasul: *átbolyongjuk A nagy világot* – téri reláció, dinamikus, TR: fizikai tárgy v. élőlény, LM: fizikai terület

19. ábra

19a. hagyta, hogy a szavak egész lényét átjárják – absztrakt reláció, dinamikus, TR: gondolati v. érzelmi tartalom, LM: érzelmi v. lelki tartomány, ill. vki tudata

20. kiterjedt területen végig(húzódik): *[a falu] az egész tér szélességét átfogja* – téri reláció, statikus, TR: fizikai tárgy(ak csoportja, sora), LM: (nagy) fizikai terület

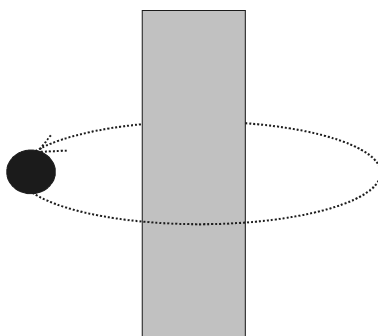

20. ábra

20a. teljes életemen át; esztendőt át – idői reláció, statikus, TR: fizikai tárgy v. élőlény, ill. annak vmely tulajdonsága, aspektusa, LM: meghatározott időtartam

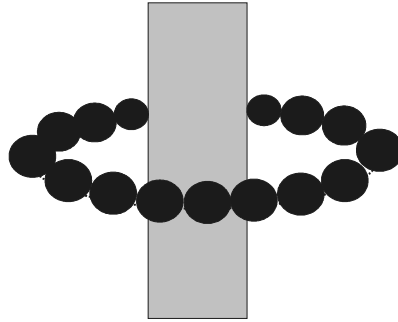
20b. a sivárság [...] átfogta a mi társadalmi életünket – absztrakt reláció, statikus, TR: gondolati, érzelmi tartalom, jelleg, LM: (logikai) kategória

21. körül, körbe: *a hátunk mögé került, és átkarolta a két térdünket* – téri reláció, dinamikus, TR: fizikai tárgy v. élőlény (része), LM: fizikai tárgy v. élőlény (része)

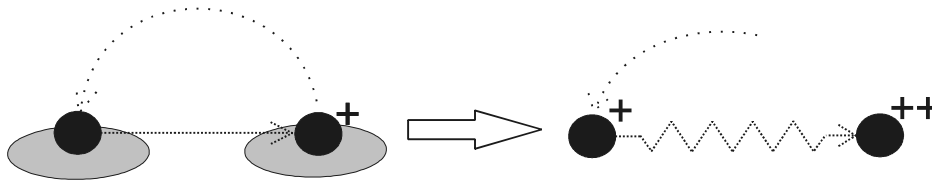
21. ábra

22. körülötte: *üldögélt a földön, átkulcsolva térdét* – téri reláció, statikus, TR: fizikai tárgy v. élőlény (része), LM: fizikai tárgy v. élőlény (része)

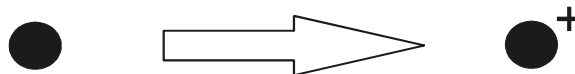
22. ábra

23. újra, másképp: *[a] postahivatal a küldeményt köteles átcsomagolni* – absztrakt reláció, dinamikus, TR: fizikai tárgy v. élőlény, ill. gondolati, érzelmi tartalom, LM: vmely cselekvés révén létrejövő (eltérő) végeredmények, állapotok sora

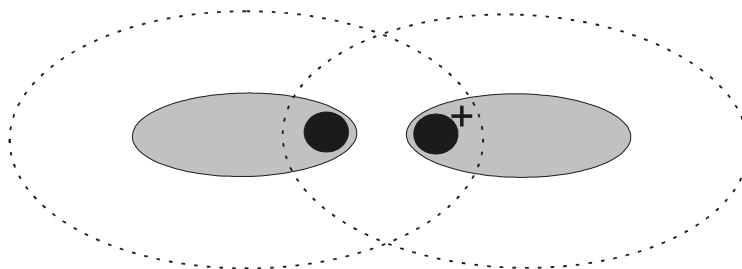
23. ábra

24. vmi mássá: *[Callistót] maga Zeus varázsolta át [medvévé]; örjögésbe ment át az igazgató kétségbeesése* – absztrakt reláció, dinamikus, TR: fizikai tárgy v. élőlény, ill. gondolati, érzelmi tartalom, LM: vmely cselekvés v. történet előtti és utáni állapot

24. ábra

25. más, szomszédos területen is (megjelenik): *átterjed a betegség a többi tartományokra is* – téri reláció, dinamikus, TR: fizikai tárgyak csoportja, élőlények csoportja v. jelenség, LM: két v. több szomszédos fizikai terület

25. ábra

25a. [a hozamzuhanás] hamarosan átterjedt a többi állampapírra [...] is – absztrakt reláció, dinamikus, TR: jelenség, történet, LM: két v. több szomszédos (logikai) kategória

4.2. Az *át* megállapított jelentéseinek listája

1. kiterjedt területen végig⟨halad⟩
2. csoport tagjai között végig
3. csoport tetején végig
4. közegen keresztül
5. határolót keresztezve, annak túloldalára
6. akadály felett annak túloldalára
7. nyíláson keresztül
8. tárgy közbeiktatásával, azon keresztül
9. közeli helyen
10. vmin túl levő közeli helyen
11. vmely helyet érintve ⟨halad⟩
12. egyik helyről a másikra
13. irányát megváltoztatva, másfelé
14. más irányban ⟨folytatódva helyezkedik el⟩
15. vmin túlra ⟨terjed⟩
16. vmit ketté⟨vág⟩
17. vmit ki⟨lyukaszt⟩
18. vminek minden részében ⟨jelen van⟩
19. területen keresztül-kasul
20. kiterjedt területen végig⟨húzódik⟩
21. körül, körbe
22. körülötte
23. újra, másképp
24. vmi mássá
25. más, szomszédos területen is ⟨megjelenik⟩

5. Az *át* elsődleges jelentésének megállapítása Tyler–Evans (2001) kritériumrendszerének alkalmazásával

Miután első lépésben meghatároztuk az önállónak tekinthető jelentéseket, ahhoz, hogy megtervezzük az *át* szemantikai hálóját, az így kapott 25 jelentés közül ki kell választani az elsődleges (prototipikus jelentést), a többi jelentést pedig először az elsődleges jelentés köré, majd második lépésben a főbb szemantikai csomópontok köré lehet csoportosítani aszerint, hogy a TR és LM téri konfigurációjának változásai hogyan vezethetők le egymásból az egyes jelentések esetében.

Miként a 2.2. alatt már említettük, Tyler–Evans (2001) az angol *over* prepozíció szemantikai elemzésénél négy, együttesen alkalmazandó szempontot javasol az elsődleges jelentés megállapítására:

- a) Melyik a legkorábbi adatolható jelentés?
- b) Melyik jelentéselem szerepel túlsúlyban a szemantikai hálóban?
- c) Mely jelentés(elem) különbözteti meg a prepozíciót más prepozícióktól?
- d) Mely jelentés(elem) az, amelyik nem származhat a kontextusból?

Hozzátehetjük mindezekhez, amit Tyler–Evans (2001) is kimond, hogy prototipikus jelentésként biztosan valamelyik tisztán téri relációt kell megkapnunk eredményül.

5.1. A legkorábbi adatolható jelentés

A TESz által megadott legkorábbi jelentés, egybehangzóan az EWUng adataival: (nu) 1519: 'keresztül; durch', a legkorábbi adat pedig, amit idéz: „*melly collecta mynd eztendew alth mondatyk*” (LányiK). Az idézett adat vagy a **20.** jelentés idői metaforizált változata, azaz a **20a.** (az idői reláció a TESz szerint is a tériből alakult történetileg: „Kezdetben [...] helyviszony, majd időviszony meghatározására szolgált”), vagy az **1.** jelentés idői metaforizációja, azaz az **1a.** Eszerint (mivel elsődleges jelentésnek mindenképpen valamelyik tisztán téri viszonyt jelölőt kell eredményül kapnunk) lehetséges prototipikus jelentés a **20.** 'kiterjedt területen végig(húzódik)', illetve **1.** 'kiterjedt területen végig(halad)'.

5.2. A túlsúlyban levő jelentés(elem)

Úgy tűnik, hogy a 25 önálló jelentés megfogalmazását és a hozzájuk kapcsolódó szemantikus TR-LM konfigurációk ábráit vizsgálva a leggyakrabban előforduló jelentés(eleme)t nagyjából így fogalmazhatjuk meg: 'vmely közbeeső dolgon túlra'. Az ezt a jelentésjegyet tisztán tartalmazó jelentések szintén lehetséges elsődleges jelentések: **4.** 'közegen keresztül'; **5.** 'határolót kerestezve, annak túloldalára'; **8.** 'tárgy közbeiktatásával, azon keresztül'.

5.3. Összehasonlítás más viszonyzókkal

A 25 megállapított jelentés 7 főbb csoportba osztható a bennük meglévő TR-LM viszony jellege szerint. Ezek többsége leírható valamely más térjelölő szóval, vagy annak első (szótári) jelentésével (ezek jelentésének megállapításához az ÉKsz, ÉKsz² és az ÉrtSz megfelelő szócikkei szolgáltak támpontul). Nem tekinthetjük elsődlegesnek azokat a jelentéseket, amelyek lényegi elemei megegyeznek valamely más térjelölő szó (fő)jelentésével. Így a VÉGIG csoport: **1., 2., 3., 20.**; az OTT: **9.**, a MÁS-csoport ('máshova, másfelé, másképp, mássá'): **12., 13., 14., 23., 24.**; a VMIN TÚL csoport: **10., 15., 25.**; a TELE- csoport: **18., 19.**; és a KÖR- csoport ('körül, körbe, körülötte'): **21., 22.** – A KERESZTEZVE csoport (**4., 5., 6., 7., 8., 11., 16., 17.**) jelentései ezektől eltérően nem írhatók le egyetlen másik határozószóval, névutóval vagy igekötővel, talán csak a *keresztül*-lel, annak viszont első jelentése az ÉrtSz szerint: 'vminek, vmely test látszó képének egyik oldalától a szemben levő oldaláig (haladva, érve); keresztbe' (hsz); ill. 'a szóban forgó tömeg, tárgy egyik oldalától a másikig, főként a szemben levőig, benne végighaladva, rendsz. meghatározott irányban, az utat rövidítve' (nu), amelyek egyike sem felel meg teljesen az *át*-nak a KERESZTEZVE csoportba tartozó jelentései valamelyikének. Figyelemre méltó továbbá, hogy az ÉKsz² *keresztül* címszavának első jelentése: 'át', a példamondatok alapján ide sorolja az *át* számos, nem a KERESZTEZVE csoportba tartozó jelentését, és csak második helyen tárgyalja a 'vmit hosszirányban keresztelve' jelentést.

Megállapítjuk tehát, hogy az *át* a többi térjelölő szótól leginkább a 'keresztül, keresztelve' jelentésszféraiban különbözik, így a lehetséges elsődleges jelentések: **4.** 'közegen keresztül'; **5.** 'határolót keresztelve, annak túloldalára'; **8.** 'tárgy közbeiktatásával, azon keresztül'.

5.4. A kontextuális jelentés(elem) kérdése

Az előző három pontban a 25 önállóan megállapított jelentést leszűkítettük néhányra, amelyek legalább egy kritériumnak megfelelnek. E maradék néhány jelentés két nagyobb csoportba osztható: a VÉGIG és a KERESZTEZVE csoportba. Amennyiben sikerül találnunk olyan adatot, amelyben akár az egyik, akár a másik csoport lényegi szemantikai eleme(i) csupán a kontextusból, illetve a kontextuális elemekhez kapcsolódó háttértudásból ered(nek), akkor azok a jelentések kiesnek a lehetséges elsődleges jelentések köréből.

Tyler–Evans (2001) az *over*-rel kapcsolatban annak megállapítására, hogy a 'felett' -től többé-kevésbé függetlenül létező 'eltakarva' ('covering') jelentés lehet-e az elsődleges jelentés, a következő példákat vizsgálja:

- (1) *Joan nailed a board over the hole in the ceiling.*
- (2) *Joan nailed a board over the hole in the wall.*
- (3) *The tablecloth is over the table.*

Az első két példában az *over* tisztán hordozza az 'eltakarás' jelentésjegyet, ezzel szemben a harmadik mondatban a takarás miatt jön létre a TR-LM viszonyban, hogy a terítő rendszerint nagyobb, mint az asztallap, és a szemlélő nézőpontja rendszerint az asztallap és a terítő felett helyezkedik el, azaz felülről nézve az asztallapot, az takarásban van a terítő által. A harmadik mondat tehát bizonyítja, hogy a 'takarásban' jelentés nem lehet az *over* elsődleges jelentése, és mindezek az információk nem az *over* szó jelentésstruktúrájából, hanem a kontextusból és a kontextusban részt vevő elemekről (az asztalról és a terítőről) való háttértudásból, tapasztalatokból származnak. Ráadásul ennek a harmadik mondatnak az esetében az *over* valódi (nem kontextuális) jelentése megegyezik azzal, ami az elemzés szerint az elsődleges jelentés, ti. hogy a TR magasabban, de elérhető közelségben helyezkedik el a LM-hoz képest.

Az *át* esetében a 'vmin végig' és a 'vmit keresztezve' között hasonló összefüggéseket találhatunk. A 'vmin végig' jelentéskomponens sok esetben nem magában az *át*-ban gyökerezik, hanem a kontextuális elemekben. Számos példát találunk arra, hogy a valódi konfiguráció a 'vmit keresztezve' jelentésjegyet hordozza, a 'vmin végig' jegy a LM méretéből és fajtájából, valamint a TR mozgásának módjából és egyéb háttérismeretből ered.

A következő példák a Nszt elektronikus korpuszából származnak: *a tó befagy és rögtön átkelünk; átsétalunk a tó jegén gyalog; néhányan szerencsésen átgyalogoltak az aknamezőn; a temetőkapura [...] ki van írva: „Temetőn áthaladni tilos, hátsó kapu zárva”; Buster Keaton [...] minduntalan arrább helyezi a síneket, amint áthaladt rajtuk a vonat; ez egy átmeneti szakasz, át kell haladnunk rajta, hogy tovább mehessünk.*

Amint látjuk, a 'vmin végig' jelentésjegy – a LM milyenségének, kiterjedésének és a TR mozgásfajtájának folyamányaként – járulékosan is szerepelhet a 'vmely közbeeső dologon keresztül' jelentésjegy mellett.

Megállapítjuk, hogy az elsődleges jelentés a KERESZTEZVE csoportban található. Az így megmaradt három jelentés: **4.** 'közegen keresztül'; **5.** 'határolót keresztezve, annak túloldalára'; **8.** 'tárgy közbeiktatásával, azon keresztül'. Ezek közül a fentiekhez hasonló módszerrel kiszűrhetjük azt a kettőt, amelyet a LM specifikáltsága különböztet meg az általánosabb jellegű harmadiktól, így megkapjuk azt a jelentést, amelyik a szemantikai háló felépítése szempontjából elsődlegesnek tekinthető: **5.** 'határolót keresztezve, annak túloldalára'.

6. A protoszcéna

A protoszcéna az elsődleges jelentés absztrakt mentális reprezentációja a konceptuális szinten, egy idealizált téri-funkcionális konfigurációban. A többi jelentéshez hasonló módon megjeleníthető a TR és LM téri relációjaként egy szemantikus ábrával.

I. KERESZTEZVE

5. határolót keresztezve, annak túloldalára (észak felől a határon át érkező vad-disznók)
- a. az 5. idői metaforája (*ide s tova átlépi huszadik évét*)
 - b. az 5. absztrakt metaforája (*Az Inter-Európa Bank részvényeinek árfolyama átlépte a bűvös 13 ezer forintos határt*)
6. akadály felett annak túloldalára (párkányán át [...] bukni a mélybe)
7. nyíláson keresztül (karikán át; kulcslyukon át)
8. tárgy közbeiktatásával, azon keresztül (pápaszemén át)
- a. a 8. absztrakt metaforája (*politikai szemüvegen át; műveltsége átfénylik a sorokon*)
11. vmely helyet érintve (halad) (Jászberényen, Kecskeméten át Izsákra)
- a. a 11. idői metaforája (*a kisgyermekkortól kezdve a gyermek- és serdülőkoron át egészen az ifjúkorig*)
 - b. a 11. absztrakt metaforája (*a latin nyelvből a németen át hozzánk jutott [műszó]*)
16. vmit ketté(vág) (megvizsgálta a láncait, nincsenek-e átfűrészelve?)
17. vmit ki(lyukaszt) (kóbor görögök döftek át lándzsával [borostömlőket])

II. VÉGIG

1. kiterjedt területen végig(halad) (a nagy világon át)
- a. az 1. idői metaforája (*átdorbézolt éjek; ezen [...] át kellett esni, mint Krisztusnak a farizeusok meglátogatásán*)
 - b. az 1. absztrakt metaforája (*áttanulmányozván az egész ügyet; átfutotta az oldalakat*)
2. csoport tagjai között végig (a fákon át; átfurakodott a tömegen)
3. csoport tetején végig (át a romokon)
- a. a 3. absztrakt metaforája (*átsöpört rajtunk a vértelen harmadik világháború*)
20. kiterjedt területen végig(húzódik) ([a falu] az egész tér szélességét átfogja)
- a. a 20. idői metaforája (*teljes életemen át; esztendőöt át*)
 - b. a 20. absztrakt metaforája (*a sivárság [...] átfogta a mi társadalmi életünket*)

III. TÚL

10. vmin túl levő közeli helyen (át voltál a Piavén)
15. vmin túlra (terjed) ([a kórisfa] ágai áthajlottak a szomszéd utcába)
- a. a 15. idői metaforája (*a két szembenálló csoport harca [...] betölti a XV. századot és átnyúlik a XVI. századba*)
 - b. a 15. absztrakt metaforája (*ez a kérdés átnyúlik a Földművelésügyi Minisztérium hatáskörébe*)
25. más, szomszédos területen is (megjelenik) (átterjed a betegség a többi tartományokra is)
- a. a 25. absztrakt metaforája (*[a hozamzuhanás] hamarosan átterjedt a többi állampapírra [...] is*)

IV. OTT

9. közeli helyen (*át vót Maholon*)

V. MÁS-

12. egyik helyről a másikra (*átmászott a farakásról a gunyhó tetejére*)

a. a 12. idői metaforája (*a leventeoktatást áttették délutánra*)

b. a 12. absztrakt metaforája (*[a] kilenc vallásos költeményt átcsoportosítjuk egy külön vallásos csoportba; átengedvén neki a [...] felelősséget*)

13. irányát megváltoztatva, másfelé (*[Miklós] átkanyarodott a Nagyhid felé*)

a. a 13. absztrakt metaforája (*a vita többször is átkanyarodott a humánszférára*)

14. más irányban (folytatódva helyezkedik el) (*Délen a Dunáig terjedtek a teleppek, majd délnek fordulva átcsapott a határ Mitrovicához*)

23. újra, másképp (*[a] postahivatal a küldeményt köteles átcsomagolni*)

24. vmi mássá (*[Callistót] maga Zeus varázsolta át [medvévé]; örjögésbe ment át az igazgató kétségbeesése*)

VI. TELE-

18. vminek minden részében (jelen van) (*átbüzhödött öltözetben*)

a. a 18. absztrakt metaforája (*a drámai történet úgy szövődik át lírával*)

19. területen keresztül-kasul (*átbolyongjuk A nagy világot*)

a. a 19. absztrakt metaforája (*hagyta, hogy a szavak egész lényét átjárják*)

VII. KÖR-

21. körül, körbe (*a hátunk mögé került, és átkarolta a két térdünket*)

22. körülötte (*üldögélt a földön, átkulcsolva térdét*)

8. Összevetés a (nagy)szótári jelentésstruktúrával

A Nszt – többnyire eltérően a magyar nyelvet feldolgozó korábbi értelmező jellegű szótáraktól – viszonylag nagyméretű történeti és szinkrón szövegkorpuszon alapul, ami azt jelenti, hogy a lexikai egységek használatának szemantikai, grammatikai, stilisztikai stb. sajátosságait konkrét szövegbeli előfordulások, adatok alapján állapítjuk meg, és az egyes jelentéseket ezekkel az adatokkal illusztráljuk a szócikkekben. Ez az eljárás mód egyes címszavak esetében számos (mennyiségi és minőségi) eltérést eredményezhet a korábbi (értelmező jellegű) szótárak (CzF, ÉrtSz, ÉKsz, ÉKsz²) megoldásaihoz képest. A Nszt-i munkában használt forráshalmaz a reprezentatív módon összeállított, kb. 27 és fél millió szövegszavas Magyar történeti szövegtár (<http://www.nytud.hu/hhc/>), a mintegy hatmillió adatcédula és az ún. kiegészítő (eredetileg hiánypótlás céljából összegyűjtött, mára azonban rendszeres használatúvá vált, CD-ROM-os) szöveggyűjtemény anyagából áll, és a Nszt időkorlátainak megfelelően 1772 és 2000 közötti, nyomtatásban megjelent (szépirodalmi, sajtónyelvi, tudományos és ismeretterjesztő stb. művekből való) szövegeket tartalmaz. A szótári

jelentéseket az ezekben előforduló szóadatok alapján állapítja meg a szócikkíró, és az illusztrációul szolgáló példamondatok is ezekből a szövegekből származnak.

A Nszt-ban alkalmazott gyakorlat szerint a jelentésstruktúra a konkrét szóelőfordulások alapján leszűrhető jelentésekből áll össze, nem hagyva figyelmen kívül a korábbi szótárakban található megoldásokat sem. A jelentések elkülönítésének gyakorlata is a megszokott szótári hagyományokat követi: a szerkezet két-, több szófajú szavak esetében háromszintű, esetenként összefoglaló értelmezéssel vagy bokrosítással. A szűkebben vett szemantikai szempontokon kívül (konkrét/elvont, személyre/állatra/tárgyra vonatkozó jelentések, jellemző szemantikai kategóriájú kifejezésekkel való előfordulás, pragmatikai szempontok) figyelembe veendő bizonyos grammatikai sajátosságok, mint a vonzatstruktúra (vonzatosság, különböző bővítményekkel való előfordulás, igék esetén tranzitivitás) és a mondattani szerep (főnevek jelzői használata, állítmányi szerep, birtokviszony stb.), valamint stilisztikai sajátosságok (formális/informális használat, szaknyelvi/köznyelvi, régi/mai jelentések, nyelvjárásiasság stb.).

8.1. Az *át* jelentései a Nszt-ban

át hsz, nu és ik **ált** (rég)

I. hsz vmin át

1. 'vmin egyik szélétől a másikig végighaladva, ill. vmin túljutva, vminek a túlsó oldalára'
 - a. 'vki(k), vmi(k) között, ill. fölött haladva (és rajtuk túljutva)'
 - b. 'vmely (légnemű) közegben (végig)haladva, azon keresztülhaladva'
 - c. 'vmely elválasztó vonalon v. akadályon túlhaladva, annak másik oldalára (jutva)'
2. 'vmely nyíláson keresztül'
 - a. 'vmely tárgy közbeiktatásával, azon keresztül'
3. (*nyj*) 'vmely (megnevezett) közeli, ill. vmin túl levő helyen, a szomszédban; odaát'
4. (nu-szerűen) 'haladás közben vmely helyet érintve'

II. nu

1. (*-n* határozóragos szóval) 'vkinek, vminek a révén, közvetítésével, segítségével'
2. (*-n* határozóragos szóval) 'vmely sorozat tagjai közül a szóban forgót is érintve, számba véve'
3. (*-n* határozóragos szóval) 'vmely (megnevezett) idő(szak) egész tartama alatt'
 - a. (*-t* határozóragos szóval) (rég) 'ua.'
 - b. (*-n* határozóragos szóval) (rég) 'vmely állapotban, helyzetben túljutva'

III. ik

1. 'egyik helyről, ill. időpontról a másikra'
 - a. 'vmin, vmiben, ill. vmi alatt, fölött v. között haladva'

- b. 'az egyik személytől, csoporttól vmely másiknak v. másikhöz'
- c. 'másfelé, irányát megváltoztatva, ill. ellentétes irányba'
- d. 'térben v. időben vmeddig elérve'
- 2. 'vmit keresztezve, vmely akadályon, határon átlépve, keresztüljutva annak túloldalára'
 - a. 'vmin, ált. nehézségen, megpróbáltatáson keresztülmenve, túljutva'
 - b. 'vmely anyagot, testet szétszakítva, kettéosztva'
 - c. 'vmely résen, nyíláson keresztüljutva'
 - d. 'vmin, kül. vmely anyagon, közegen, testen (mint akadályon) keresztül- (hatolva v. -haladva)'
- 3. 'vkit, vmit teljesen átjárva, betöltve, részei közé hatolva'
 - a. 'cselekvést vmely terület, hely minden részén végezve, keresztül-kasul'
- 4. 'teljes egészében, vmin egész terjedelmében, egyik végétől a másikig (végig-haladva)'
 - a. 'vmin nagyjából, felszínesen, sietve végighaladva'
 - b. 'vmin pusztítva, rombolva végighaladva'
 - c. 'alaposan, minden részletét figyelembe véve, teljes egészében (megvizsgálva)'
- 5. 'vmely (megnevezett) időtartamon végig'
- 6. 'körül, körbe'
- 7. 'újra és másképp, ill. más eredménnyel'
- 8. '(vmivé, vkivé) változ(tat)va'

8.2. Különbségek és párhuzamok a kétfajta struktúra(típus) között

Összevetve a fentebbi szemantikai hálót és a Nszt-i struktúrát, a következő főbb különbségeket látjuk:

- a) a Nszt-ban 3 szófajba rendeződnek a jelentések, némelyek csak egy, mások több szófajban is megjelennek;
- b) további grammatikai szempontok érvényesülnek a jelentések elkülönítésében (pl. ugyanannak a jelentésnek az *-n* határozóragos szóval és a *-t* határozóragos szóval használt változata külön jelentésszám alá sorolódik);
- c) a Nszt különbséget tesz az általános jellegű helyre vonatkozás és a személy birtokára vonatkozás között;
- d) néhány szótári jelentésben több, a jelen elemzésben önállóan megállapított jelentés összevonva szerepel (pl. **III. 2d.** 'vmin, kül. vmely anyagon, közegen, testen [mint akadályon] keresztül[hatolva v. -haladva]'; **III. 6.** 'körül, körbe' [a dinamikus és a statikus jelentés egy jelentésszám alatt]).

A nagyszótári jelentésszerkezetet és a fentiekben megállapított főbb kognitív szemantikai csoportokat összevetve a következő megfeleléseket találjuk:

- I. 1. első része: VÉGIG
- I. 1. második része: KERESZTEZVE
- I. 2.: KERESZTEZVE
- I. 3.: OTT
- I. 4.: KERESZTEZVE
- II. 1.: KERESZTEZVE
- II. 2.: KERESZTEZVE
- II. 3. első része: VÉGIG
- II. 3. második része: VÉGIG, illetve TÚL
- III. 1. első része: MÁS-
- III. 1. második része: főként VÉGIG, kisebb részben KERESZTEZVE
- III. 1. harmadik része: MÁS-, illetve TÚL
- III. 1. negyedik része: MÁS-
- III. 1. ötödik része: TÚL
- III. 2. első része: KERESZTEZVE
- III. 2. második része: TÚL
- III. 2. harmadik része: KERESZTEZVE
- III. 3.: TELE-
- III. 4.: VÉGIG
- III. 5.: VÉGIG
- III. 6.: KÖR-
- III. 7.: MÁS-
- III. 8.: MÁS-

A lexikográfiai hagyományokból és a szótár szerkesztési elveiből adódó különbségek ellenére is úgy tűnik, hogy a szótári jelentésstruktúrában is megfigyelhetők az előzőekben megállapított főbb csoportok (KERESZTEZVE, VÉGIG, OTT, MÁS-, TÚL, TELE-, KÖR-) a főjelentések és az alájuk besorolt árnyalatok viszonyában, valamint a főjelentések egymásutániségában, mint valamiféle, a szabályzatban nem rögzített, de a szótárírói-szerkesztői munka során rendszeresen alkalmazott (noha szubjektívnek tekintett) szemantikai szervezőelv. A Tyler–Evans (2001) alapján felállított jelentésstruktúra és a nagyszótári szerkezet közötti különbségek a speciálisan lexikográfiai módszerek és elvek következményeinek tudhatók be, amellet hogy úgy tűnik, a szótárírói munka során is készülnek bizonyos, alapvetően hasonló kognitív szemantikai elemzések, noha meglehetősen szubjektív és kevésbé tudatos módon.

9. A módszer alkalmazásának lehetőségei

A fentiekben felvázolt módszer, illetve annak szempontrendszere a legkülönbözőbb szemantikai elemzésekhez, de elsősorban a (korpuszalapú) egy- vagy több-

nyelvű szótárak munkálataiban látszik jól alkalmazhatónak az önálló jelentések megállapításának (vagy más szóval a jelentések egymástól való elkülönítésének) az eddigiekhez képest objektívebb módszereként, valamint segítséget nyújthat az egyes jelentések közötti kognitív összefüggések felismerésében, tudatosításában, ezáltal a jelentések logikus hierarchiájának a kialakításában is. A modell segít megérteni a szemantikai relációkat még az olyan szerteágazó és bonyolult jelentésstruktúrájú, nagy gyakoriságú szavak esetében is, mint amilyen az *át*, amelyek korpuszelemzési és lexikográfiai szempontból gyakran nehézségek elé állítják a szócikkírókat és a szerkesztőket egyaránt.

Tanulásokkal szolgálhat a módszer alkalmazása az igekötők, határozószók, névutók szemantikai kutatásában, különböző grammatikai szerepek összefüggéseinek, valamint ezeknek a szerepeknek az egyes szavak közti megoszlásának, a téri relációk nyelvi megjelenítésének vizsgálatában.

További következtetéseket eredményezhet, és bizonyos univerzális elvek, törvényszerűségek, illetve nyelvspecifikus sajátosságok jobb megértéséhez vezethet a modellnek a különféle nyelvek hasonló grammatikai szerepű (téri relációkat kifejező) lexémáinak összehasonlító elemzésében való alkalmazása.

Irodalom

- Brugman, Claudia (1988), *The story of over*. Polysemy, semantics and the structure of the lexicon. Garland Press, New York.
- Brugman, Claudia – Lakoff, George (1988), Cognitive topology and lexical networks. In: Small, Steven L. – Cottrell, Garrison W. – Tanenhaus, Michael K. (eds.), *Lexical ambiguity resolution*. Morgan Kaufman, Palo Alto. 477–507.
- Cushing, Steven (1990), Prototypical considerations on modal meanings. In: Tsohatzidis, Savas L. (ed.), *Meanings and prototypes*. Studies in linguistic categorization. Routledge, London. 74–90.
- Cushing, Steven (1991), Explaining a missing modal meaning. Ideology and paradigm as pragmatic parameter. In: Verschueren, Jef (ed.), *Levels of linguistic adaptation*. John Benjamins, Amsterdam. 19–32.
- CzF = Czuczor Gergely – Fogarasi János (1862–1874), *A magyar nyelv szótára I–VI*. Emich Gusztáv, Pest.
- Dewell, Robert (1994), *Over again*. Image-schema transformations in semantic analysis. *Cognitive Linguistics* 5: 351–380.
- ÉKsz = Juhász József et al. (szerk.) (1972), *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKsz² = Pusztai Ferenc (szerk.) (2003), *Magyar értelmező kéziszótár*. 2. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉrtSz = Bárczi Géza – Országh László (szerk.) (1959–1962), *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Herskovits, Anette (1986), *Language and spatial cognition. An interdisciplinary study of the prepositions in English*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Kreitzer, Anatol (1997), Multiple levels of schematization. A study in the conceptualization of space. *Cognitive Linguistics* 8: 291–325.
- Lakoff, George (1987), *Women, fire and dangerous things. What categories reveal about the mind.* University of Chicago Press, Chicago.
- Langacker, Ronald (1987), *Foundations of cognitive grammar 1.* Stanford University Press, Stanford.
- LányiK = Lányi-kódex (1519). Volf György (kiad.) (1878), *Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok 7.* MTA Könyvtárúsi Hivatal, Budapest.
- Nszt = Ittész Nóra (szerk.) (2006), *A magyar nyelv nagyszótára I–II.* MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Tyler, Andrea – Evans, Vyvyan (2001), Reconsidering prepositional polysemy networks. The case of *over*. *Language* 77: 724–765.
- Vandeloise, Claude (1991), *Spatial prepositions. A case of study from French.* University of Chicago Press, Chicago.
- Vandeloise, Claude (1994), Methodology and analyses of the preposition *in*. *Cognitive Linguistics* 5: 157–184.

FEJES LÁSZLÓ – RUTTKAY-MIKLIÁN ESZTER

A szánkózó kisfiú – hanti mese

The Khanty text published below is a fairy-tale collected in September 2009, in Sherkaly (Khanty-Mansi Autonomous District, Russia), from a speaker originating from the surroundings of Tegi. The introduction presents the consultant, and describes the most important features of her language. It is the traditional transcription in publishing Khanty texts we used. The footnotes are intended to draw the readers' attention to some linguistic phenomena that would count unusual in the original dialect of the informant, and point out the differences between certain forms heard when recording the text and those given by the informant during the processing of her tale. The Hungarian translation of the text is also given.

KEYWORDS: Northern Khanty, folk-lore text, dialectology KULCSSZAVAK: északi hanti, folklór, szövegközlés, nyelvjárás

2009 augusztusában hárman, Ruttkay-Miklián Eszter, Kováts Zsófia és Fejes László, bejártuk a legjelentősebb Ob-parti településeket Hanti-Manszijszk és a Hanti-Mansyi Autonóm Körzet északi határa között. Utunk során eljutottunk Serkali településre is, ahol megismerkedtünk két fontos adatközlőnkkel, a serkali nyelvjárás egyik utolsó beszélőjével, Tribus Galina Ivanovnával, illetve a magát kazimi nyelvjárásúnak mondó, de Tegi környékéről származó Zvereva Marina Gerasimovnával. Augusztusban a feszített munkatempó miatt nem tölthettünk velük sok időt, de szeptemberben Fejes László visszatért, és két héten át dolgozott velük. Bár a rögzített anyag nagy része hétköznapi társalgás, illetve nyelvtani és lexikai célú lekérdés, néhány folklórszöveget is sikerült felgyűjteni, köztük az alábbi mesét.

Az adatközlő, Zvereva Marina Gerasimovna (szül. Tujeva) 1953. november 19-én született Pugoriban. A falu jelenleg a Szoszva partján áll, 1939-ig az Ob egyik szigetén terült el. A régi település szerepel Reguly Antal térképén (*Pugorszkije – Reguly 1846*), majd gyűjtött itt Pápay József (*Пүγор, Пүγорские юрты – Pápay 1905: 15*) is. Az adatközlő szerint hanti neve *wes-oxti-kort*, az ő fordításában 'a vízi szörny feletti falu'. Amikor Pápay e faluban vendégeskedett (i. h.), a házigazdáját hívták *Vés-oxti*-nak. Itt volt *wes iki*, a víz alatti szellem lakhelye. A *wes* az északi hanti kultúrában közismert vízi szörny, melynek lakhelye környékén örvények, veszélyes vízszakaszok vannak. A partalamosásokat, települések eltűnését az ő művének tartják. A magas partokon előkerülő mamutcsontok miatt a mamuttal is azonosítják. Zvereva az *oxti* szót a 'felület' jelentésű (DEWOS 32) szóval hozza összefüggésbe, ezért értelmezi a település nevét 'vízi szörny feletti falu'-ként. A DEWOS (49) alapján felmerül egy

másik értelmezési lehetőség is: *oχat* 'or. волок, ahol két folyószakasz között a csónakokat a szárazföldön vontatják'. Ebben az esetben feltételezhető, hogy a DEWOS kazimi nyelvjárású adata: *wontar-oχat* 'Weg des Fischotters über e. Landzunge bzw. Landenge' jelentéséhez hasonlóan itt az átjárót 'a vízi szörny átjárójának' -nak (nyomának) nevezték, hiszen a tájkép kialakulását gyakran magyarázták mitológiai lények tevékenységével. A falut azóta elmosta a víz, hanti értelmezés szerint 'megette a vízi szörny'. A környéken állandó probléma, hogy az Ob a szárazföldet elmossa: ezért kevés a lezelő, és maguk a települések is veszélyben vannak.

Zvereva Marina Gerasimovná anyja egyedül nevelte fel. Apjának saját családja volt, de tartották a kapcsolatot, elismerték. Az iskola első négy osztályát Tegiben járta ki, az ötödik osztályt Berjozovóban (első említésekor pusztán *woš* 'város') végezte, a következőt Usztrjomban. Tyumenybe tanult tovább 1970-től, ott is ment férjhez. Anyja betegsége miatt 1975-ben hazatért Pugoriba, és klubvezetőként dolgozott. Egy évet Tegiben is töltött, majd ismét visszatért Pugoriba, és onnan 1980-ban költözött Serkaliba, ahol a mai napig él. Az internátusban 1981-től 1998-ig szakácsként dolgozott, 1996-tól az iskolában az északi népek kultúráját oktatja.¹ Érdekeséggént említhető, hogy bár férje orosz, a gyerekei beszéltek hantiul: amikor Serkaliba költöztek, a gyerekek még alig tudtak oroszul. Gyerekei ma is értenek hantiul, de csak ritkán beszélnek, és ma már ő is ritkán szól hozzájuk anyanyelvén.

Mint azt említettük, az adatközlő kazimi nyelvjárásúnak vallja magát, s nyelvváltozatában valóban megfigyelhetők a kazimi nyelvjárás legjellegzetesebb vonásai, melyek közül a legszembetűnőbb az *λ*-féle hangok és az *o* megléte: ez utóbbi realizációja azonban nem tiszta, inkább az *u* és az *o* között váltakozik. Ugyanakkor az adatközlő Tegi környékéről származik. A szakirodalom szerint a tegi nyelvjárás átmenetet képez a kazimi és a suriskari között, méghozzá úgy, hogy a kazimira jellemző *λ* megvan, de az *o* helyén a suriskarihoz hasonlóan *u* van (Honti 1978: 140, 1984: 180; Handybina 2008: 116). E magánhangzó realizációja tekintetében tehát az adatközlő a tegi és a kazimi nyelvjárás közötti átmenetet képviseli. Handybina összeveti a suriskari, a tegi és a kazimi nyelvjárás néhány további tulajdonságát is, melyek közül számunkra a következők érdekesek:

1. A 'köt' töve a kazimiban *jir-*, a tegiben és a suriskariban *jär-*. Bár a lejegyzésben mindkétszer *jär-t* írtunk, az egyik esetben a kiejtés a *jir*-hez áll közelebb.

2. Az 'ide' a kazimiban *tiw*, a tegiben és a suriskariban *tij*. Az adatközlő következetesen a kazimi alakot használja.

¹ Ez tulajdonképpen hanti kézimunkát és folklórt – dalokat és táncot – jelent. Ilyen oktatás elsősorban szakkörökben folyik, korábban az ötödiktől a kilencedik osztályig óraként is volt, majd ezt három évre csökkentették, jelenleg egyedül a hetedik osztályban tartanak ilyen tanórákat. 2011-ben újból akkreditálni kell a programot, ha ez nem sikerül, az ilyen jellegű oktatás teljesen megszűnik.

3. A kazimiban 'főz' jelentésben a *kawərt-*, a tegiben a *mul-* használatos. Az adatközlő a kazimi változatot használja.²

Ezenkívül megemlítenéd, hogy a 114. mondatban a *-ηχ-* kapcsolat egyszerűsödésének olyan módját találjuk, amely viszont csak a suriskarira (illetve jóval délebbre a serkálira) jellemző. Megemlíthető továbbá, hogy az adatközlő folyamatosan a *jast-* igét használja 'mond' jelentésben, miközben a kazimi nyelvjárásra a *löp-* használata a jellemző.

A mese gyűjtésének körülményeiről elmondható, hogy az adatközlő olvasókönyvek alapján idézett fel meséket, amikor hirtelen eszébe jutott egy olyan mese, amely egyik könyvben sem szerepelt. (A szakirodalomban a mese több variánsban is szerepel, pl. Kálmán 1976: 68–75; Nagy 2007: 178–179; Vagatova 2001: 157–164.) A mesét még édesanyjától hallotta gyerekkorában. Azonnal elmondta emlékezetből, de mint később kiderült, néhány elemet kifelejtett, illetve egy alkalommal megzavarták. Éppen ezért a feldolgozás során a szöveg az eredetileg elmondotthoz képest több ponton módosult. A szöveg az utómunkálatok során kialakított végleges változatot tükrözi, de a jegyzetekben utalunk az eredetileg elhangzottakra is. A jegyzetekben az utómunkálatokat nevezzük lejegyzésnek: ennek folyamatáról szintén hangfelvétel készült, ami jelentősen elősegítette a szöveg kiadását.

A szöveg kiadásra való előkészítésében Fejes László a gyűjtésen, valamint az adatközlővel való értelmezésen és az első lejegyzésen túl elsősorban a hangtani és a nyelvjárási problémákat elemezte. Ruttkay-Miklián Eszter a lejegyzés ellenőrzését, és egyes részek értelmezését végezte, és elkészítette a jegyzetek jelentős részét. A szerzők ezúton mondanak köszönetet Sipos Máriának és Kováts Zsófiának a kézirat átnézéséért és hasznos javaslataikért.

A lejegyzés során nem pusztán a hangzást követtük, hanem a szóalakokat lehetőség szerint a hagyományos átírásban közöltük (leginkább a DEWOS-hoz igazodtunk). A pusztán a hangzást követő transzkripció más átírást eredményezett volna. A fő jelenségek a következők. Az *ö* zártsága olyan mértékű, hogy a magyar fül *u*-nak hallja: az *ü*-tól leginkább ennek (nem mindig hallható) centralizáltsága különbözteti meg. Az *ä* palatális környezetben erősen palatalizálódik (pl. *šäλta* [šɛλta]). Bár egyes vélemények szerint a kazimi nyelvjárásban szemben áll egymással egy zártabb *e* és egy nyíltabb *ɛ* fonéma, ezek különbségét nem jelöltük. A nem első szótagi *a*, *e* és *ə* az esetek jelentős részében alig vagy nem különböztethető meg. Esetenként a szóvégi *i* is *ə*-ként realizálódik: például a [pɛλə]-ként realizálódó alak esetében el sem dönthető, hogy *pɛλa* vagy a *pɛli* lenne-e a „helyes” lejegyzés. Ilyen esetekben csak akkor térünk el a steinitzi alakoktól, ha a hangzóanyag egyértelműen más

² A két ige használata kutatásaink szerint nem így oszlik meg, hanem jelentésük némiképp eltérő. Míg a *kawərt-* jelentése 'ném. kochen, kochen lassen; or. варить, кипятить', azaz általában 'főzni', a *məl-* jelentése ezekben a nyelvjárásokban 'ném. zum Kochen in den Kessel legen (z. B. Fleisch); or. в котель спустить', azaz '(főzés céljából) a fazékba helyezni/engedni', a főzés munkafolyamatának csak egy részét fedi le.

mutatott. Így például a DEWOS-ban a 'csúszik, szánkózik' jelentésű ige *χătəmə*-alakban szerepel (569–570), mi azonban *χătəmə*-alakban írjuk, mivel a hangfelvételen a *tő* második szótagjának magánhangzója következetesen hosszú. Szövegközlési eljárásunk lehetővé teszi a szöveg morfoszintaktikai feldolgozását, ugyanakkor a fonetikai-fonológiai vizsgálat a jövő feladata. A szöveg első változata meghallgatható a <http://fgrtort.nytud.hu/images/stories/hmao-2009/ukashopije.mp3> címen.

ũka-šəpije³ ili imi-χilije⁴

1. *šəkašti pəχije imajəlan⁵ enməlsa⁶*. 2. *nemətsa⁷, neməł siməs*: *ũka-šəpije, šit sajan⁸, što kašəη χătəł ši χătətliη⁹ oχəłəη, əj oχəłəη rəp elti*. 3. *jetna ši jil, imajəł rəłə ši pətərtəs*:¹⁰

– 4. *imaje, mə mənləmə, ješa χătətliləmə əj oχəłəη*.

5. *imajəł jastə*:

³ *ũka-šəpije* a főszereplő neve. Az összetétel első része értelmezhetetlen az adatközlő szerint is. A második rész 'darabocská' jelentésű.

⁴ *imi-χili* 'asszony unokája', az északi hanti folklórban a Világügyelő férfi szinonimája, a leggyakoribb mesehős. Itt kicsinyítő képzővel szerepel.

⁵ Míg a mese címében és a főszereplő egyik nevében az *imi* 'asszony, feleség' terminus szerepel, a szövegben az említett asszonyt az *ima* szó jelöli. Ez a rokonsági terminus a kazimi nyelvjárásban ismereteink szerint csak egy helyen van adatolva: *ima* (PxSg1 alakja *imem!* – Pjatnikova 2008: 69), a szakirodalomban tudtunkkal egyelőre csak a színjai nyelvjárásból adatolt 'az anya nővére', illetve 'az apai nagybácsi felesége' jelentésben (Ruttikay 2007: 183–184, 187, 207). Az adatközlő 'az anya nővére' jelentést adta meg (or. *мѣтя*), amit gyűjtéseink szerint Tegiben is használnak. A szövegben a kicsinyítő képzővel ellátott *tő* (*imaje*) is előfordul önállóan egy megszólításban, ahol egyébként is jellemző a rokonsági terminusokon a kicsinyítő képző (mint a *χili*-n is végig a mesében). A lejegyzéskor nehézséget jelentett a két változat PXSg3 alakjának elkülönítése: míg az *imajəł* az *ima* szabályos PXSg3 alakja, az *imajəł* a kicsinyítő képzővel ellátott *tő*, az *imaje* PXSg3 alakja – csak az utolsó szótag magánhangzója tér el. E pozícióban a két magánhangzó nehezen különböztethető meg, mi inkább svát hallottunk, mint *e*-t, ezért minden előfordulásakor így jelöltük. – Az *imi* és az *ima* közti különbség lehetővé teszi, hogy az 'asszony unokája' hagyományos – az *imi* és a *χili* meglehetősen tág kategóriáján alapuló – fordítás helyett a mese szövegében a nagynéni és az unokaöcs terminust használjuk.

⁶ Első elmondáskor: *təjsə*.

⁷ Első elmondáskor: *neməsisə*...

⁸ A *šit sajan* 'azért' az orosz *за того* szerkezet tükörfordítása, amit a *saj-* és a *za* 'mögött, mögő' jelentése mellett hasonló hangzásuk is támogat. Ugyanez figyelhető meg a 'férjhez menni' kifejezés újabb változatainál: or. *замуж удму* > hanti *χə saja mənti*. Mindkét kifejezésére létezik más hanti megoldás is.

⁹ Az eredeti felvételen *χətəliη* alak hallatszik, a *χătətliη* alakot az adatközlő a lejegyzés során használta.

¹⁰ A hanganyagban nem ez hallatszik; az értelmezhetetlen szó helyett az adatközlő javítása szerepel a szövegben.

- 6. *χόλτα ρελα χᾶτᾶτλιλᾶν?*¹¹ 7. *jetna śi jil ješaw*¹². 8. *χῦw αλ χᾶτᾶτλιγια!* 9. *śāлта jōχta jōχi!*¹³
 10. *in*¹⁴ *ῥka-šorije śi χᾶτλιγ, χῦw χᾶτλιγ, mῡj wan χᾶτλιγ, śāлта jetna, isa pātla-ma śi jiti pits.* 11. *rep ιλριγᾶν śi saśλ, mōlsər pōr-ne imije śi ῥwλ.*¹⁵
 – 12. *ῥka-šorije, tiw χᾶtema!*
 13. *ῥka-šorije nōməsλ:*
 – 14. *a-mῡj*¹⁶ *χōj śāta ῥwλ*¹⁷? 15. *mῡja-pa*¹⁸ *śiw χᾶtemati*¹⁹? 16. *a, χᾶteməλəm-kaj.*²⁰
 17. *χᾶteməλ mῡjriγᾶν*²¹ *χολλᾶλε, mōlsər χinta*²² *śi pits.* 18. *χint wāntλᾶλε, tōnti χint.*
 – 19. *a-mῡj, tōnti χint, ma śāta χōtta*²³ *aj keši tāγλᾶm.* 20. *aj kešemᾶn pelki ewət-lem*²⁴ *pa kim etλᾶm.*

¹¹ Első elmondáskor nem szerepelt a *χᾶτᾶτλιλᾶν* 'szánkózol' szó, a lejegyzéskor pótolva.

¹² Összetett szóként értelmezhető; *ješa* + *wλ* 'kicsit léve', azaz 'nemsokára' (vö. Solovar 2006: 76; a DEWOS-ban nem szerepel). A feltételezett összetétel második tagjában a magánhangzó a felvételeken egyáltalán nem hallatszik, így nem jelöltük.

¹³ A *jōχi* a szövegben több helyen is előfordul; a tövégi magánhangzó inkább sváként hangzik, a lejegyzés során viszont az adatközlő inkább – a szakirodalomnak megfelelő – tövégi *i*-t ejtett, ezért ez szerepel a szövegben.

¹⁴ Az *in* '1. most; 2. a(z) (a határozottság jelölője)' a szövegben gyakran előfordul, jelentése nem mindig világos. Csak akkor fordítjuk 'most'-ként, amikor a szövegtörzsetből egyértelmű, hogy ebben a jelentésben szerepel (vö. a 81. mondattal).

¹⁵ Első elmondáskor: *pōr-ne imi il'i χōj* 'por nő vagy kicsoda/valaki'.

¹⁶ Bár az adatközlő szerint egy szó, mi az etimológikus írásmódot választva kötőjellel írtuk az *a-mῡj* 'vajon/azonban kicsoda' összetételt.

¹⁷ Első elmondáskor: nem szerepel az *ῥwλ* 'kiált' szó.

¹⁸ A *mῡja-pa* 'miért is' szemantikailag elemezhetetlen, etimológiailag viszont két tő, ezért döntöttünk a kötőjeles írásmód mellett (lásd még a 14. mondatban szereplő *a-mῡj*-ra vonatkozó megjegyzést).

¹⁹ Első elmondáskor: *χᾶtematija*, az infinitivusi alakon megjelenik a cél kifejezésére használatos lativusi *-a* rag. A szövegben több helyen előfordul ez a szerkezet; szórványosan a toldalék magánhangzója a *j* hatására palatalizálódik.

²⁰ A *-kaj* nyomatékosító partikulás szerkezet az adatközlő javítása. Első elmondáskor: *a, ladna, χᾶteməλəm!* 'na jó, szánkózom!'.

²¹ Első elmondáskor: *χᾶteməλ mῡj jῡriγᾶn* 'szánkózása vagy mi után'.

²² Az eredeti szövegben végig *χir* 'zsák' szerepel *χint* 'puttony' helyett. Az utóbbi az adatközlő utólagos javítása nyomán került a lejegyzésbe. Az adatközlő szerint a 'zsák' semmiképpen nem jó, mert a puttonynak szilárd szerkezete van, míg a zsáknak nincs, ezért tkp. nincs értelme nyirkéreg, fa- és vaszsákról beszélni. A *χint* szó legészakibb elterjedése a DEWOS (516) szerint Kazim vidéke, de saját információink szerint Tegiben is használják. Az adatközlő szerint: „χint по идее”, azaz 'elvileg puttonynak kellene lennie'.

²³ Vö. DEWOS (445) *χōtti* 'irgendwo' ('valahol'); esetleg összecsúszás a *χόлта* 'hova' és a *χōta* 'hol' szóval.

²⁴ Az adatközlő: lehetett volna *χολ ewətlem* is, ugyanazt jelenti.

21. *šáлта in tōnti χint²⁵ pelki ší ewətməsle²⁶ pa jōχi ší māns.* 22. *jōχi jōχtəs, pōtərtəl: šiti šiti pitəs.* 23. *imajəl pəla pōtərl²⁷, što kətłsajəm tōnti χinta.²⁸* 24. *in imajəl χōl ší paknəs²⁹.* 25. *jastł:*

– 26. *χilije, šiti mŭja werlən?* 27. *al χātətłija ší χŭwat³⁰!* 28. *kāmən³¹ mŭj atəm wer pitł.*

29. *in³² imi-χilije ən χoləntł, kimət³³ χātła jis, pa ší māns χātłitija.* 30. *i-šiti χŭw χātłijs, mŭj wan χātłijs,³⁴ pātłama ší jis.* 31. *šáлта pa ší rep łrijən χollələ, χōjat ŭwl³⁵:*

– 32. *ŭka-šorije, tiw χātema!*

33. *noməsl:*

– 34. *a, tōnti χinta pitłəm ki, nemł änt pitł.* 35. *ma aj keši tājłəm.* 36. *aj kešijən mŭj χŭw tōnti χint ewətləm³⁶?*

37. *šáлта ŭka-šorije pa ší χāteməs.* 38. *χātemətal pōrajən³⁷ χollələ, pa ší mōlsər χinta pits.* 39. *a-mŭjsər šiməs χint?* 40. *šŭkəs, ší³⁸ aj kešijel pa ší wŭslə, ší ewətlələ³⁹, ší elti šit jŭχ χint wos⁴⁰.*

²⁵ Első elmondáskor: *χirəl*; a lejegyzéskori javításkor a *χint* toldalékolatlanul hangzott el.

²⁶ Az adatközlő: az *ewətməsle* (igeképzője) gyors mozdulatra utal, „könnyű kézzel, gond nélkül” vágta ki a zsákot. Lehetett volna *ewətsələ* is, ugyanazt jelenti, de e jelentésárnyalat nélkül.

²⁷ Bár az igető a szakirodalom szerint *pōtərt-*, a tővégi *t* a kiejtésben időnként kiesik, így nem jelöljük. (Hasonló jelenség van a színjai nyelvjárásban is, de ott az *r* a *t* kiesésével párhuzamosan zöngéltenedik, mi ezt itt nem tapasztaltuk. – Vö. a több helyen előforduló *pōtərtəl* ’mond’ Sg3 alakkal.)

²⁸ A hangzóanyag problémás, valószínűleg *šiti šiti pits* – *imajəl pəla* – *wer, što kətłsa, őt, tōnti χira* ’úgy és úgy esett – a nagynénje felé – a dolog, hogy elkapták, izé, nyírkéreg zsákba’ hangzott el. A szövegben a lejegyzéskor az adatközlő által javasolt változtatások szerepelnek. A közvetlen idézet és a függő beszéd megkülönböztetése intonációs alapokon itt sem, és a később ismétlődő epizódnál sem lehetséges.

²⁹ Első elmondáskor: *paknəl* ’megjied’ (Praes).

³⁰ Első elmondáskor: *χŭwata* ’sokáig’.

³¹ A *kāmən* ’1. hány; 2. talán; mi van, ha’. A szövegben kétszer fordul elő, eltérő jelentésben (vö. az 54. mondathoz fűzött jegyzettel).

³² Első elmondáskor: *nŭ na*; ezt az adatközlő határozottan elveti, és az *in*-t javasolja.

³³ A *kimət* ’második’ sorszámnev toldalékában a magánhangzó kérdéses (vö. a később előforduló *χolmit* ’harmadik’ alakkal). A szakirodalom szerint is ingadozó alakokat – a kiejtés alapján – eltérően írtuk. (Lásd még az 51. mondathoz fűzött jegyzet.)

³⁴ Első elmondáskor a *mŭj wan χātłijs* ’vagy rövid ideig szánkózott’ nem hangzott el, az adatközlő utólagos betoldása.

³⁵ Első elmondáskor: *pōtərl* ’mondja’.

³⁶ Az adatközlő szerint mind az *ewətləm* ’vágok’, mind az *ewətləm* ’vágom’ – a határozatlan és a határozott ragozású – alak helyes.

³⁷ Első elmondáskor: *χātemətal, χātemətal pōrajən* (Part Praes és Part Perf) ’szánkóztakor’.

³⁸ Első elmondáskor: *ší* hiányzik.

³⁹ Az adatközlő szerint *ewətl ~ ewətlələ* (Indet/Det) ’vág ~ vágja’ egyaránt lehetne.

⁴⁰ A lejegyzés során az adatközlő az archaikusabb *wolmal* (Part Perf + PxSg3) alakot is említette, de nem javíttatta át a szövegben.

41. *tönti kena wüslə*,⁴¹ *a jüχ χint χüw*. 42. *χüw ewətti*.
 43. *χüw ewəts, müj wan ewəts, šáлта pa ši kim pits*. 44. *jöχi ši mäns, imajəl pəla pa ši pötərl, šiti šiti wer*⁴² *wəš*. 45. *təmχätł pa ši pitsəm χinta, šáta təp wəš jüχ χint*.
 46. *imajəl pa ši paknəs*:
 – 47. *χilije, nəη šiti müja werlən?* 48. *müj arat nəηen ma*⁴³ *jastələm?* 49. *al mäna!* 50. *al χätłija pätlamən!*
 51. *χəłmit*⁴⁴ *χätłə pa ši jis, ũka-šəprijə imajəla*⁴⁵ *änt pa χəłəntł*. 52. *aləη imajəl ši jastł*:
 – 53. *χilije, nəη mänlən ki χätətłiti, χüw əł χätłija, jöχi jöχta!* 54. *kämən*⁴⁶ *wəra pa ši pitlən!*
 55. *nə, ũka-šəprijə änt pa χəłəntł*,⁴⁷ *ši χätłijs*.⁴⁸ 56. *χüw χätłijł*,⁴⁹ *müj wan χätłijł, jetna i-šiti jis, šáлта pa ši χəłł: rep ilrijən pa ši χöjat*⁵⁰ *üwl*.
 – 57. *ũka-šəprijə, tiw χätəma!*
 – 58. *a, ladna – ũka-šəprijə nəməsl – mänləm, χätəmələm*.
 59. *χätəməmal pərajən takan χöpleməš*.
 – 60. *a müjsər šiməs öt?*
 61. *ši elti karti χint*. 62. *šáлта aj kešijel wüs, ši ewətl, ši ewətl, karti χintəl ən wertləle pelki püštija*. 63. *šáлта šiti ši, pör-neηən šiti ši wənta təsa*. 64. *wənta təsa, jöχəts*. 65. *χota ši ləšət*⁵¹. 66. *ow püηələn in ũka-šəprijə pöχ*⁵² *χint elti kim ši wüsa, ši lojl*. 67. *wantləle, šáta kät ewije jöntlətən*. 68. *pör-ne imi ewijeηən jöntlətən*.
 69. *šáлта pör-ne imi jastł*:
 – 70. *χölewət təm ũka-šəprijə müη jöχi lelew*.
 71. *aləηə ši jis*. 72. *pör-ne imi jastł ewiləl pəla*:

⁴¹ Első elmondáskor: *tönti kena χəł pits* 'a nyírkéreg könnyen szétment'.

⁴² Bár grammatikailag nem szükséges, és a lejegyzéskor az adatközlő is tagadja, a *wer* 'dolog' tő után egy magánhangzó hallatszik az eredeti felvételen.

⁴³ Első elmondáskor a szórend: *ma nəηen* 'én neked'.

⁴⁴ Első elmondáskor: *no, kim...* 'na, másod...' (a sorszámnév toldalékáról lásd a 29. mondathoz fűzött jegyzetet).

⁴⁵ Első elmondáskor: *imajəla* helyett *imajəl pəla* 'a nagynénje felé'.

⁴⁶ Valószínűleg itt a *kämən* szó inkább 'hány' jelentésben szerepel, habár a korábbi előforduláshoz hasonlóan 'talán' jelentés is elképzelhető: 'talán valamibe belekeveredsz'.

⁴⁷ Első elmondáskor: *ũka-šəprijə χə... änt pa χəłənt*: elkezd a 'hallani' szót, majd közé mondja a 'nem is'-t.

⁴⁸ Itt kifejezetten jól hallatszik a palatalizáció a *χätłij*- tőben: [-tł-] (vö. a 7. mondathoz fűzött jegyzettel).

⁴⁹ Lásd az előző lábjegyzetet.

⁵⁰ Első elmondáskor: *χöjat pa ši üwl* 'valaki megint kiált'.

⁵¹ Az adatközlő szerint a *ləšət* (P13) és a *ləšəηən* (Du3) alak egyaránt helyes – ez utóbbit külön kérdésre produkálta.

⁵² Az adatközlő maga sem értette, miért mondta ide a név után még a *pöχ* 'fiú' szót is.

– 73. *mānləm, ma jāxləm, tūt-jüχ äkätləm, müj äkätləm*,⁵³ *nin ši mār tāta jöläw wɔlati*. 74. *tām ũka-šɔpije tāta at lojl*. 75. *ũka-šɔpije pörneŋən ow pŷŋla il järsa*⁵⁴. 76. *šāta ši lojl*.

77. *nö pör-ne imi ši māns*. 78. *nö pör-ne imi ewilal peli*⁵⁵ *jastl*:

– 79. *nin tɔp al ketmalən!*⁵⁶ 80. *ši pöχ χöl al eslalən!* 81. *χöl*⁵⁷ *pela mānl*. 82. *mŷŋ let-öt šälta*⁵⁸ *ān tājləw*.

83. *aŋkel mānəm jŷrijən ũka-šɔpije jastl*:⁵⁹

– 84. *ewijet*⁶⁰, *mānem χöl eslalən-sār*⁶¹, *ma ninan ij jönt*⁶² *wantlätələm*.

85. *eweŋən linan öš-χŷl*⁶³, *a-mŷjsər lŷw jönt wantläl*⁶⁴. 86. *šälta müj wertija?* 87. *in pör-ne ewetən ũka-šɔpije χöl eχsa*.⁶⁵ 88. *χöl esälsa, šälta ũka-šɔpije sora pör-ne ewet šiχ welsəle, šiχ welsəle, šälta*⁶⁶ *ewilal jŷkana kät aj-woj katləs*. 89. *ši aj-wojeŋən lŷw läl jāχa järsəle*. 90. *šälta χäšapa tōχi omässəle ölti tāχela*. 91. *ewilal nik kawərsəle*,⁶⁷ *nöχilal owa omässəle, pör-ne ši jöχtəs*.

– 92. *mmmm – müj jastəs*⁶⁸ – *älsəŋ-pölsəŋ*⁶⁹ *nöχijən awl*⁷⁰!

⁵³ Az adatközlő maga sem értette, miért mondta ide a *müj äkätləm* '(vala)mit gyűjtök' tagmondatot.

⁵⁴ A *jär-* 'köt' ige két helyen fordul elő a szövegben, meglehetősen eltérő kiejtéssel. Ennek ellenére a magánhangzót egységesen *ä*-nek írtuk, hiszen ennek realizációi széles skálán mozognak (vö. Handybina 2008: 115).

⁵⁵ A várható *pela* 'felé' alak helyett egyértelműen *peli* hallatszik, így ezt írtuk.

⁵⁶ A két mondat határa kérdéses; lehetséges az *al ketmalən ši pöχ!* tagolás is.

⁵⁷ A mondat elején még egy értelmezhetetlen szótöredék is hallatszik.

⁵⁸ Első elmondáskor: *let-öt mŷŋ šälta*... A lejegyzés során egy másik lehetséges variáns is felmerült: *mŷŋ lelli χäšləw* 'mi étlen (éhesek) maradunk'.

⁵⁹ Első elmondáskor: véletlen rontás miatt *pör-ne imi ũka-šɔpije jastl*.

⁶⁰ *ewijet*: többes számot használ, bár korábbról tudjuk, hogy két leány van, azaz dualist várnánk.

⁶¹ *-sār*: enklitikum, 'gyorsan, hirtelen'.

⁶² A lejegyzés során inkább a közismert *jönt-öt* 'játék-dolog' kifejezést használta az adatközlő, de nem jelezte, hogy a *jönt* hibás alak volna (vö. DEWOS 381–382).

⁶³ Az *öš-χŷl* 'mulatságos, vidám, élvezetes' szóban a *l* fonémát a DEWOS (223) alapján írtuk.

⁶⁴ Bár az előző mondatban *wantlätə-* 'mutat' szerepelt, itt nem hallatszik a töben a második *t* (vö. DEWOS 1640).

⁶⁵ Első elmondáskor: *in pör-ne ewet, in χöl ewətən ũka-šɔpije χöl eχsa*. 'Most a por nő lányok, most teljesen a lányok Uka-sőpijét teljesen eloldozták (Pass).'

⁶⁶ Első elmondáskor: *öta* 'izébe'.

⁶⁷ Első elmondáskor: *ötälal nöχ kawərsəle* 'az izéit megfőzte'.

⁶⁸ Első elmondáskor: *jastl* (Praes).

⁶⁹ Első elmondáskor: *epləŋ* 'finom, ízletes', *älsəp-pölsəp* 'zsiros, szalonnás'. Az utóbbi mesei fordulat hibás toldalékolású, a szövegben a később javított alak szerepel. Az adatközlő az eredeti szövegben oroszul: *как-то сказочный оборот забыла!* 'valahogy elfelejtettem a mesei fordulatot!'

⁷⁰ Első elmondáskor: *sašl* 'éreződik'.

93. *нӧџи жеџа лес, џӓлта еwилал џи woџлале.*⁷¹
 – 94. *ewijet, jüwati tiw, џӧta müj werlätән?*
 95. *џоlлале, eweηән нӓџлӓтән.*⁷²
 96. *a, ewилал џӓta џи нӓџлӓт, һеслетӓлӓт, пӓӓлетӓлӓт*⁷³ *џӓӓарән.* 97. *нӧ in pör-ne imi töџи џи mäns, џӓӓар pelki џи püӓлале.*
 – 98. *џӧлта peli*⁷⁴ *kim әn etlätән?* 99. *etatән kim!*
 100. *џӓӓарл pelki püӓӓале, џӓta űwӓлӓслe: kät aj-woj пӓӓлетӓлӓтән.* 101. *ӓӓлта лӓw џӓӓарл püӓӓтал pӧrajn лиwлал kätna тоџнӓmsӓт.* 102. *ara џи nawrӓmӓst*⁷⁵ *џи aj-woj-леηкеηән.*
 103. *ӓӓлта in pör-ne imi џӧл џи likaӓӓs.*
 – 104. *џи елти џит ma ewилат нӧџи wos*⁷⁶! 105. *џӧлта пела mäns џи űka-ӓӓrije?*
 106. *a űka-ӓӓrije џи mäр kawrӓm џиӓ rat-џӓр елти äktӓs, pa џӓw pӧrlӓ wüs.*⁷⁷
 107. *һawretлал, ewилал kawӓrtӓm rat-џӓр елти kawrӓm џиӓ äktӓs, ӓӓлта pӧrlӓ wüs, kӓrӓs nӓηka нӧџ џоηџӓs.* 108. *ӓӓta џи omasл.* 109. *лаwӓл*⁷⁸ *џоη pör-ne imi jӧџӓтл.*
 110. *џӓw omsӓs, müj wan omsӓs, ӓӓлта pör-ne imi џотл елти likaӓman kim џи етл.*
 – 111. *џӧлта пела mäns џи űka-ӓӓrije?*
 112. *ӓӓлта űka-ӓӓrije kӓrӓs nӓηk jӓџ елти џи jastл:*
 – 113. *ma täta џи, mäнем katлe!*
 114. *in pör-ne imi űwӓлӓслe, нӧџ џоџти*⁷⁹ *ән werӓтл: kӓrӓs jӓџ.* 115. *űkӓӓ lojл täta,*

⁷¹ Első elmondáskor oroszul: *Вкусно мясо пахнет. Попробовала мясо, вкусное мясо и кричит дочек:* 'Finoman illatozik a hús. Megkóstolta a húst, finom a hús, és kiált a lányainak.'

⁷² Első elmondáskor: oroszul: *Слышет, что дочки сме...* 'Hallja, hogy a lányok ne(vetnek)...'

⁷³ Az eredetiből hiányzik a *һеслетӓлӓт, пӓӓлетӓлӓт* mesei fordulat, az adatközlő tudatosan tette bele a javított szövegbe: „a mesékben ilyen fordulatokat kell alkalmazni”. A DEWOS-ban egyik szót sem találtuk meg, Solovar szótárában (2006: 215) is csak a *пӓӓлетӓ-* ige szerepel 'cincog, sipít, csipog' jelentésben.

⁷⁴ *peli* 'vajon' DEWOS (1149); a szövegben előfordul az azonos alakú *peli, пела* 'felé stb.' névutó is (DEWOS 1145).

⁷⁵ Az eredeti szövegben és a feldolgozás során is váltakozik a *nawrӓ-* és a *nawӓr-* tő. Nem teljesen világos, hogy az eredeti szövegben mi hallható. Az adatközlő szerint a *nawrӓmӓsηән* dualisi alak is helyes lenne a pluralisi mellett. Az eredetiben talán a dualisi *nawrӓmӓstән* alakváltozata szerepel.

⁷⁶ Első elmondáskor: *wasӓт* (többes szám).

⁷⁷ Első elmondáskor: *A űka-ӓӓrije џи pӧrajn kӓrӓs nӓηk jӓџ wos. ӧta kawrӓm џиӓ rat-џӓр елти äktӓs...* 'De Uka-sӓprije akkor egy magas vörösfenyő volt. Izé, forró hamut gyűjtött a tűzhelyről...'. A *pa џӓw pӧrlӓ wüs* 'aztán jégtörő vasat fogott' tagmondat későbbi betoldás.

⁷⁸ Bár az igező *лаwӓл-* 'vár', és a Praes Sg3 alak végződése etimologikusan -лл lenne, mivel ez nem hallatszik, nem jelöltük.

⁷⁹ A *џоџти* alak szabálytalan. A DEWOS (528) szerint a kazimi *џоηџ-* tőből az infinitivus végződése előtt a frikatíva esik ki: *џоη'ti*. A nazális kiesése a kazimival szomszédos nyelvjárássokra (mind északon a szinjaira, mind délen a serkálira) jellemző.

šǎlta in jǔχ⁸⁰ pǒrlǎle, śi pǒrl, śi pǒrl, pǒrti ǎn werǎtlǎle jǔχ śǔkattija. 116. peŋk-lal śǔkatsǎle. 117. lajǎm wǔjlijs, lajtmǎl pa isa sewǎrti pa ǎn werǎtl. 118. tǔt-jǔχ ewǎtti karti wǔs, śi kartijǎn śi ewǎtl, śi ewǎtl, ewǎtti pa ǎn werǎtl. 119. ewǎtmał pǒrajǎn śi tǔt-jǔχ karti peŋkat isa śǔkatsǎle.⁸¹ 120. śǎlta in ũka-šǒrije jastl:

– 121. ǎnt ki werǎtlǎn, mǔj nǎŋ śiti jǒrlǎn purtsítlǎlǎn⁸² nǎrtamli? 122. omsa! 123. ǒla tiw! 124. ǒla tiw jǔχ ilrija!⁸³ 125. mǔj nǎŋ śǎta? – jastl – 126. ǒla il! 127. ma nǎŋ χǒsǎna ma nawǎrtǎlǎm. 128. ǎł nawǎrtǎlǎm, mǎnem jǒχi lelen!⁸⁴

129. pǒr-ne imi il ǒlǎs jǔχ ilrija, śi lawǎl, ũŋlǎl pelki pǔšsǎle.⁸⁵ 130. śǎlta moś-χǒ⁸⁶ kawǎrt χiś lǔwǎla ũŋla śi šǒšǎmǎle. 131. pǒr-ne imi śi ũwl, śǎta ilǎn ješaśl.⁸⁷ 132. moś-χǒ pa śi omasl. 133. śǎlta in χǔw wǒs, mǔj wan wǒs, pǒr-ne imija⁸⁸ moś-χǒ pa śi ũwl:

– 134. ladna, in⁸⁹ ma neml ǎn tǎjlǎm, dawaj, ǒla, ma il nawǎrtǎlǎm, χǒlta ma in mǎnlǎm tǎm jǔχ elti?

135. in pǒr-ne imi pa śi il ǒls jǔχ pǔŋla. 136. jǔχ ilrijǎn ǒlǎl, śǎlta moś-χǒ sora wǔs pǒrlǎi, i pǒrlǎi lǔwǎla ũŋla jǒwǎlmǎsle. 137. śi pǒrlǎijǎn pǒr-ne śiχ śi wǎlsa⁹⁰. 138. pǒr-ne imi śiχ wǎlsa⁹¹, lǔw il wǒχlǎs pa mǎns imajǎl χǒśa. 139. imajǎl jǒχi jǒχǎtmǎlǎn śi χǒllǎl, χilǎl χǒl wǒštǎsle, in śǎlta śi jǔrijǎn imajǎl jastl:

– 140. pa śiti wǎrti pitlǎn?

141. in imi-χili jastl:

– 142. ǎnta, śi, pa irtǎn ma śiti ǎn wǎrtlǎm, nǎŋŋen χǒlǎnti pitlǎm.

⁸⁰ Első elmondáskor: kimaradt a jǔχ 'fa' szó.

⁸¹ A 116–119. mondat utólagos betoldás.

⁸² purtsítlǎlǎn: az orosz *портомб* 'elront' átvétele. Az inetimologikus s eredete homályos, valószínűleg a palatalizáció eleme erősödik fel, így lesz belőle affrikáta. Mivel azonban nincs affrikáta fonéma, a lejegyzéskor mássalhangzó-kapcsolatnak írjuk. Nem világos, hogy az affrikálódás alkalmi-e, vagy a szó ebben a formában lexikalizálódott. Javításkor az orosz *портомб* 'elront' megfelelője helyett a *мрамумб* 'elfogyaszt, elkölt' jelentésű igét javasolta az adatközlő, de nem talált megfelelő hanti kifejezést.

⁸³ Első elmondáskor: hiányzott a jǔχ ilrija 'fa alá' kifejezés.

⁸⁴ Az adatközlő szerint a főhősnek nincs hova mennie, látszólag feladja a küzdelmet.

⁸⁵ Első elmondáskor: pǒr-ne imi il, jǔχ pǔŋla il ǒlǎs jǔχ ilrija 'A por nő le, a fa tövébe lefeküdt a fa alá'.

⁸⁶ Az adatközlő – saját maga szerint – itt elrontotta a mesét, hiszen korábban nem esett szó arról, hogy a főhős a mos frátriához tartozna, ráadásul nem is férfi, csak gyerek. A hiba oka valószínűleg az, hogy a por nő ellenfele a mesékben tipikusan a mos nő vagy férfi: a mos szereplők tipikusan pozitívak, míg a por szereplők negatívak; az imi-χili szinonimája általában a moś-χǒ.

⁸⁷ Az elbeszélő utólagos önironikus megjegyzése: hogy üvölthet, ha tele van a szája forró hamuval?

⁸⁸ Első elmondáskor: pǒr-ne imi 'a por nő'.

⁸⁹ Az in ebben a mondatban mindkétszer egyértelműen az időre utal: 'most' (vö. a 11. mondatához fűzött megjegyzéssel).

⁹⁰ Első elmondáskor: wǎlsǎle 'megölte' (tárgyas), a lejegyzéskor wǎlsa 'megöletett' (Pass).

⁹¹ Első elmondáskor: wǎlsǎle 'megölte' (tárgyas), a lejegyzéskor wǎlsa 'megöletett' (Pass).

Uka-sópije, avagy Asszony-unokája

1. Az árva kisfiút a nagynénje nevelte. 2. Elnevezték, a neve ez volt: Uka-sópije, mivel mindennap szánkózik (tkp. csúszkál) a szánkón, kis szánon a hegyről. 3. Este lesz, mondja a nagynénjének:

– 4. Néném, megyek, egy keveset szánkózom kis szánon!

5. A nagynénje mondja:

– 6. Hova szánkózni? 7. Mindjárt este lesz. 8. Sokáig ne szánkózz! 9. Aztán gyere haza!

10. Uka-sópije szánkózik, sokáig szánkózik, vagy rövid ideig szánkózik, aztán esteledni, teljesen sötétedni kezdett. 11. A hegy aljában hallatszik, hogy valami por nő asszony kiabál:

– 12. Uka-sópije, ide csússz!

13. Uka-sópije gondolja:

– 14. Vajon ki üvölt ott? 15. Minek szánkózzak oda? 16. Na, jó, lecsúszom.

17. Lecsúszása után érzi, valamilyen puttonyba esett. 18. Megnézi a puttonyt, hát nyírkéreg puttony.

– 19. Na, mi ez, nyírkéreg puttony, van itt valahol egy kiskésem. 20. A kiskésemmel kivágom, és kimászom.

21. Aztán a nyírkéreg puttonyt kivágta, és hazament. 22. Hazaért, meséli: így és így esett. 23. Nagynénjének mondja, hogy elkaptak (Pass) nyírkéreg puttonyba.

24. A nagynénje megijedt. 25. Azt mondja:

– 26. Unokaöcsém, miért teszel így? 27. Ne szánkózz olyan sokáig! 28. Rossz vége lesz (tkp. talán valami rossz dolog esik/lesz).

29. Az Asszony-unokája nem hallgat rá, második nap lett, megint elment szánkózni. 30. Ugyanúgy sokáig szánkózott, vagy rövid ideig szánkózott, besötétedett.

31. Aztán megint hallja a hegy aljában, valaki kiált:

– 32. Uka-sópije, ide csússz!

33. Gondolja:

– 34. Ha nyírkéreg puttonyba esem, semmi nem lesz. 35. Van kiskésem. 36. Kiskéssel talán sokáig tart kivágnom a nyírkéreg puttonyt?

37. Aztán Uka-sópije megint (le)csúszott. 38. Lecsúsztakor érzi, megint valami féle puttonyba esett. 39. Hát ez meg milyen puttony? 40. Hiába vette a kiskését, vágja, az viszont faputtony volt.

41. A nyírkérget könnyen fogja (a kés), de a faputtonyt sokáig (tart kivágni). 42. Sokáig tart kivágni.

43. Sokáig vágta, vagy rövid ideig vágta, aztán megint kijutott. 44. Hazament, nagynénjének megint mondja, így és így volt a dolog. 45. Ma is puttonyba estem, csak most (tkp. ott) faputtony volt. 46. A nagynénje megint megijedt:

– 47. Unokaöcsikém, miért teszel így? 48. Mennyit mondom neked? 49. Ne menj! 50. Ne szánkózz a sötétben!

51. Aztán a harmadik nap lett, Uka-sőpije nem hallgat a nagynénjére. 52. Reggel mondja a nagynénje:

– 53. Unokaöcsikém, ha szánkózni mész, ne szánkózz soká, gyere haza! 54. Megint valami baj lesz! (Tkp. Még hány dologba esel?!)

55. No, Uka-sőpije nem hallgat (rá), szánkózott. 56. Sokáig szánkózik, vagy rövid ideig szánkózik, ugyanúgy este lett, megint hallja: a hegy alján megint kiált valaki.

– 57. Uka-sőpije, ide csússz!

– 58. Na, rendben – gondolja Uka-sőpije –, megyek, (le)csúszom.

59. Lecsúsztakor nagyot koppant.

– 60. Ez meg milyen dolog?

61. Ezúttal viszont vasputtony. 62. Aztán a kiskését elővette, vág, vág, a vasputtonyt nem tudja kinyitni. 63. Aztán a por nő az erdőbe vitte (Pass). 64. Az erdőbe vitte (Pass), megérkezett. 65. Bementek a házba. 66. Az ajtó mellett az Uka-sőpije fiút a puttonyból kivette (Pass), és áll. 67. Látja, hogy ott játszik két kislány. 68. A por nő asszony két kislánya játszik. 69. Aztán a por nő asszony mondja:

– 70. Holnap ezt az Uka-sőpijét megesszük.

71. Reggel lett. 72. A por nő mondja a lányainak:

– 73. Megyek, elmegyek, tűzifát gyűjtök, vagy mit gyűjtök, ti addig legyetek itt-hon. 74. Ez az Uka-sőpije álljon itt. 75. A por nő Uka-sőpijét az ajtó mellé kikötötte (Pass). 76. Ott áll.

77. Aztán a por nő elment. 78. De a por nő a lányainak azt mondja:

– 79. Ti csak ne nyúljatok hozzá! 80. Ezt a fiút ne engedjétek el! 81. Valahova elmegy. 82. Aztán ételünk nincsen.

83. Miután az anyjuk elment, Uka-sőpije mondja:

– 84. Lányok (Pl!), engedjétek már el, mutatok nektek egy játékot!

85. A lányok, nekik érdekes, miféle játékot mutat. 86. Aztán mit lehet tenni? 87. A por nő lányai Uka-sőpijét eloldozták (Pass). 88. Elengedték (Pass), aztán Uka-sőpije a por nő lányait gyorsan megölte, megölte, aztán a lányok helyett két egeret fogott. 89. A két egér farkát összekötötte. 90. Aztán betette (őket) a szúnyogsátorba, az alvóhelyére. 91. A lányokat megfőzte, húsukat az ajtóba tette, meg is jött a por nő.

– 92. Mmmm – mit mond –, milyen zsíros hús illatozik!

93. Evett egy kevés húst, aztán a lányait hívja.

– 94. Lányok, gyertek ide, hol, mit csináltok?

95. Hallja, hogy a lányok nevetnek.

96. A lányai nevetnek, kuncognak, cincognak a szúnyogsátorban. 97. Na, a por nő asszony odament, a sátrat kinyitja.

– 98. Vajon miért (tkp. hova) nem jöttök ki? 99. Gyertek ki!

100. A szúnyogsátrat kinyitotta, aztán meglátta: két egér cincog. 101. Aztán a szúnyogsátor kinyitásakor a farkuk kettészakadt. 102. Szétugrott akkor az a két egérke.

103. Akkor aztán a por nő asszony dühbe gurult:

- 104. Hiszen akkor az az én lányaim húsa volt! 105. Merre ment az az Uka-sópije?
 106. Uka-sópije azalatt a tűzhelyről forró hamut gyűjtött, aztán jégtörő vasat fogott. 107. A lányok főzésére szolgáló (tkp. gyermekeket-lányokat főzött) tűzhelyről forró hamut gyűjtött, aztán jégtörő vasat fogott, felmászott egy magas vörösfenyőre. 108. Ott ül. 109. Várja, mikor érkezik a por nő asszony. 110. Sokáig ült, vagy rövid ideig ült, aztán a por nő haragosan kijön a házából.
 – 111. Merre ment az az Uka-sópije?
 112. Aztán Uka-sópije a magas vörösfenyőfáról mondja:
 – 113. Itt vagyok, kapj el!
 114. A por nő asszony észrevette, (de) felmászni nem tud: magas a fa. 115. Hiába áll ott, aztán harapdálja a fát, rágja, rágja, elrágni nem tudja a fát kitörni. 116. A fogai eltörték. 117. Fejszét fogott, a fejszéje sem tudja egyáltalán elvágni. 118. Fűrészelt fogott, fűrészsel vágja, vágja, nem bírja elvágni (azzal) sem. 119. Amíg vágta, a fűrész az összes fogát kitörte. 120. Aztán Uka-sópije azt mondja:
 – 121. Ha nem tudod, minek pazarolod hiába az erődöt? 122. Ül le! 123. Feküdj ide! 124. Feküdj ide a fa alá! 125. Te ott mit... – mondja. – 126. Feküdj le! 127. Én magam ugrom le hozzád. 128. Csak leugrom, (és te) engem megeszel.
 129. A por nő asszony lefeküdt a fa alá, vár, száját nagyra tátotta. 130. Akkor a mos férfi a forró hamut a szájába szórta. 131. A por nő üvölt, ott lent randalírozik. 132. A mos férfi megint ül. 133. Aztán sokáig volt, vagy rövid ideig volt, a por nő asszonynak a mos férfi megint kiált:
 – 134. Jól van, most (már) semmim sincs, nosza, fekédj, én leugrom, hova is mennek (tkp. most hova megyek) most erről a fáról?
 135. A por nő asszony megint lefeküdt a fa mellé. 136. A fa tövében fekszik, akkor a mos férfi gyorsan fogta a jégtörő vasat, és a jégtörő vasat a szájába hajította. 137. A jégtörő vas a por nőt megölte (Pass). 138. A por nő asszonyt megölte (Pass), ő lemászott, és (el)ment a nagynénjéhez. 139. A nagynénje a hazatértekor sír, az unokaöccsét elveszítette, aztán később azt mondja a nagynénje:
 – 140. Fogsz még így tenni?
 141. Az Asszony-unokája mondja:
 – 142. Nem, vége, máskor ilyen nem teszek, fogok rád hallgatni.

Irodalom

- Handybina, O. V. [Хандыбина, О. В.] (2008), Об особенностях тегинского говора березовского диалекта хантыйского языка. In: Рябчикова, З. С. –Надь, Каталин – Дмитриева, Т. Н. (ред-сост.), С любовью и болью... К 60-летию со рождения Евы Шмидт. Полиграфист, Ханты-Мансийск. 114–120.
- Honti László (1978), Északi osztják szövegek szójegyzékkel. NyK 80: 140–154.
- Honti László (1984), Chrestomathia Ostiacica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kálmán, Béla (1976), Wogulische Texte mit einem Glossar. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Nagy Zoltán (2007), *Az őseink még hittek az ördögökben. Vallási változások a vaszjugani hantiknál.* L'Harmattan, Budapest.
- Pjatnikova, T. R. [Пятникова, Т. Р.] (2008), *Традиционные обряды хантов усть-казымского Приобья.* Баско, Белоярский–Екатеринбург.
- Páray József (1905), *Nyelvészeti tanulmányutam az éjszaki osztjákok földjén.* Kny. a Budapesti Szemle (123: 354–395) nyomán: 1–44.
- Reguly Antal (1846), *Etnographisch-geographische Karte des nördlichen Ural Gebietes entworfen auf einer Reise in den Jahren 1844–1845 von Anton v. Reguly.* St. Petersburg.
- Ruttkay-Miklan Eszter (2007), *A színjai hanti rokonsági terminologia.* NyK 104: 181–212.
- Schmidt, E. – Pjatnikova, T. R. [Шмидт, Э. – Пятникова, Т. Р.] (2006), *Аран-моньцат (моньц-арат). Песни-сказки.* Издательство Томского университета, Томск.
- Solovar, V. N. [Соловар, В. Н.] (2006), *Хантыйско-русский словарь.* Миралл, Санкт-Петербург.
- Vagatova, Marija [Вагатова, Мария] (2001), *Ма арием, арием.* Средне-Уральское книжное издательство, Новое время, Екатеринбург.

RUTTKAY-MIKLIÁN ESZTER

Szinjai hanti mesék

This paper presents Khanty folklore texts in the Sinya dialect. The three tales collected in 1999 were told by Pëtr Nikitič Longortov, whose children also took part in the recording and the referencing of the text. The transcription reflects the individual features of the informant's speech style and thus it deviates from standardised forms. The original recorded material is available on the internet. The publication of the texts is important and opportune because recorded texts in the Sinya Khanty dialect are few and far between and even those reflect the state of the language in the 1930's. The texts presented here can potentially contribute not only to the study of the Sinya Khanty dialect but also to dialectology and folklore studies.

KEYWORDS: Khanty, Sinya dialect, tale, folklore text, dialect differences, dialectology, idiolect
KULCSSZAVAK: hanti, szinjai nyelv-
járás, mese, folkórszöveg, nyelv-
járási különbségek, dialektológia,
egyéni nyelvhasználat

1. A szinjai hanti nyelvjárás kutatása Magyarországon

A hanti nyelv szinjai nyelvjárása az utóbbi évtizedben kitüntetett figyelmet kapott Magyarországon. Ez egyrészt a területen végzett magyar kutatásoknak, másrészt a Magyarországon zajló nyelvoktatásnak köszönhető.

A magyar terepkutatások 1992-ben kezdődtek, amikor Schmidt Éva és Ruttkay-Miklián Eszter először jutott el a Szinja folyó vidékére. Ezután Ruttkay-Miklián Eszter 1999 óta rendszeresen végzett ott néprajzi és nyelvészeti kutatásokat,¹ majd 2005-ben Csepregi Márta vezetésével egy négyfős csoport² is eljutott a szinjai hantik közé. Ez utóbbi expedíció az ELTE BTK Finnugor Tanszékén tevékenykedő Sof'ja Onina, szinjai származású hanti lektor szervezésében jött létre: a csoport tagjai is tőle tanulták a nyelvet. Sof'ja Onina 2003-tól 2007-ig oktatta itt anyanyelvét. Hazatérte után készült el szinjai nyelvtana, társalgási szótára és szöveggyűjteménye, amely a Budapesti Finnugor Füzetek 20–21. köteteként jelenik meg (Onyina 2009).

¹ Ennek eredményeit lásd Ruttkay-Miklián 1999, 2004a, 2004b, 2007, 2008.

² További tagok: Asztalos Erika, Kováts Zsófia és Sipos Mária.

2. Források a szinjai hanti nyelv tanulmányozásához

A most megjelenő szinjai nyelvtan azonban nem előzmény nélkül való. E nyelvjárásból Wolfgang Steinitz közölt szövegeket, amelyeket diákjai gyűjtöttek, illetve írtak. Ezek alapján Steinitz nyelvtani vázlatot is készített (Steinitz 1939–1941, 1989). A szövegek szóanyaga bekerült a DEWOS-ba is, ahol ezek szolgálnak egyetlen szinjai forrásként. Steinitz nyelvtanán alapul Sz. Kispál Magdolna és F. Mészáros Henrietta nyelvtani vázlata is (1970). Újabb források csak a legutóbbi évtizedben jelentek meg. A „Szinjai hantik” című gyűjteményes kötetben, amely elsősorban történeti-néprajzi tanulmányokból áll, folklórszövegek is találhatóak (Baulo 2006). Ezeket G. Soldatova népzenekutató gyűjtötte, így többségük énekszöveg. Az északi hanti területekre szánt bibliafordítások munkálataiban is részt vettek szinjai munkatársak (T. Prokina), így ezek is használhatók forrásként (Evangelie 2000; Biblija 2003). Jelentős mennyiségű az az új szakirodalom, amelyet szinjai hanti származású kutatók írtak. Nyelvészeti szempontból Onina (2001, 2002, 2003) és Val'gamova (2003) disszertációja jelentős, de Skamejko (1998) oktatóanyagai is bőven tartalmaznak nyelvi anyagot.

3. A szinjai nyelvjárás

A szinjai nyelvjárás fogalma elsősorban földrajzi meghatározáson alapul, azaz a Szinja folyó mentén élő hantik által beszélt hanti nyelvváltozatot jelenti. Nyelvészeti szempontból korántsem ilyen egyszerű ennek definiálása. Meglehetősen nehéz például meghatározni, van-e, és ha igen, miben nyilvánul meg a különbség a szinjai, illetve a közeli – Muzsiban, Azovóban, Tegiben, Suriskariban és a Kunovat folyó mentén beszélt – nyelvváltozatok között. A DEWOS-ban a szinjai nyelvjárás – Steinitz gyűjtése alapján – önálló dialektusként szerepel. Honti László (1984: 14) „a Berjozov környékén beszélt nyelvjárások”-nak nevezi (földrajzi szempontból elég meglepően) a Muzsiban, a Szinján és a Suriskariban beszélt nyelvjárást. Schmidt Éva – az orosz nyelvű szakirodalommal összhangban – a suriskari nyelvjárás alcsoportjaként kezeli a szinjai és a kunovati nyelvváltozatot (Schmidt–Pjatnikova 2006: 9, 11). Mivel kifejezetten dialektológiai vizsgálat még nem készült, a hagyományos „sinjai nyelvjárás” elnevezést használom.³

A földrajzi alapú tagolást egyébként az is nehezíti, hogy e területen a néprajzi, kulturális és gazdasági kapcsolatok is meglehetősen szorosak. Ha csak a házasodási szokásokat vesszük figyelembe, feltűnik, hogy a patrilokalitás jellegéből adódóan a feleségek szinte mindig más településen laknak, mint ahonnan származnak. Bár jellemző volt az áttanulás (akár nyelvek között is), nehéz lenne a például a Kunovat mentére férjhez ment szinjai nők nyelvhasználata kérdésében a szinjai vagy a kunovati nyelvváltozat mellett érvelni.

³ Vö. Fejes–Ruttkay–Miklián 2009: 173–186.

4. Szinjai hanti mesék

Az alábbi meséket 1999 őszén gyűjtöttem⁴ a Szinja folyó partján, *öw-ɔləŋ kurt* 'sodráskezdeti falu'-ban. A mesélő, Longortov Pëtr Nikitič 1935-ben ugyanott született, és egész életét a Szinja folyó mentén töltötte. Apját és nagybátyját 1937-ben sámánizmus miatt elhurcolták, 11 év múlva tértek vissza. Az itt közölt meséket anyai nagybátyjától, Abram Murkintól tanulta, aki – apja távolléte miatt – jelentős szerepet vállalt felnevelésükben. Pëtr Nikitič nyáron az egyik helyi halászbriád vezetőjeként, télen prémvadásztként dolgozott. Két évet rénpásztorként az Urálban töltött családjával, hogy „világot lássanak”. Nyugdíjba vonulása óta a közelmúltig *öw-ɔləŋ kurt* faluban élt, jelenleg Ovgortban, a Szinja-vidék központi településén lakik.

A mesék elhangzásakor⁵ a mesélőn és a gyűjtőn kívül jelen volt a mesélő felesége, felnőtt fiuk és két lányuk, valamint két unoka. Részvételük a mesélés folyamán jól nyomon követhető a hangfelvételen is. Az anyag lejegyzésében és értelmezésében a helyszínen elsősorban a legfiatalabb lány, Ljubov Petrovna Longortova segített.⁶ Erre nagy szükség is volt, ugyanis Pëtr Nikitič mesélési stílusa, beszédmódja és hangképzése komoly problémákat okozott a megértésben. A történetekben gyakoriak a kihasználások vagy ugrások, a szövegben az elharapott vagy nevetésbe fulladt szavak. A történetek töredezettsége miatt szükségesnek bizonyult a szüzsék összefoglalása. E szerkezeti váz alapján már jobban követhetők a – nyelvészeti célra szánt, tehát a grammatikai részletek bemutatására is törekvő, a szó szerinti fordításhoz közelálló – magyar szövegek. Az 1999-es, Ljubov Petrovna segítségével végzett feldolgozáshoz képest a szöveg mostani, utolsó gondozásakor gyakran az akkor készített jegyzeteimmel ellentétes értelmezési és lejegyzési megoldások merültek fel. Ljubov Petrovna és saját megjegyzéseimet a lábjegyzetekben, szükség esetén a fordításban zárójelben közlöm.

A lejegyzés során igyekeztem a mesélő egyéni nyelvhasználatát előtérbe állítani. Ez annyit jelent, hogy a standardizált hangjelölés helyett a (megítélésem szerint) valóban elhangzó realizációt igyekeztem írni. Ez azt eredményezi, hogy például egyes igealakok többféle írásmódban is szerepelnek a szövegben (pl. *jöχətl* vs. *jöχatl* 'jön, érkezik'), vagy hogy az obi-ugor nyelvekben meglehetősen gyakori svá, amely a fonotaktikai szabályok szerint kieshet, illetve beékelődhet, akár azonos vagy hasonló pozícióban is eltérően realizálódik (pl. *aləŋsəχat* vs. *aləŋsəχat* 'reggel'). E lejegyzési mód éppen a fent említett nyelvjárásbeli különbségek feltárását célozza.

⁴ Terepmunkámat a Magyar Állami Eötvös-ösztöndíj segítségével végeztem.

⁵ 1999-ben 4 mesét rögzítettem; az itt közölt háromon túl egy Fehérlófia-változatot is: *lɔw-imi χuləm pöχ* 'A lóasszony három fia' címmel. Ezt később publikálom.

⁶ A jegyzetekben LP-ként szerepel. Itt szeretném megköszönni a Longortov családnak kutatásaim folyamatos támogatását. A jegyzetek orosz nyelvű részének ellenőrzését Vándor Anna végezte. A bevezetőhöz és a szövegek jegyzeteléséhez Sipos Mária adott hasznos tanácsokat. A hangzóanyaggal kapcsolatban Fejes Lászlótól kaptam technikai segítséget. Mindannyiuk munkájáért köszönettel tartozom.

Nyilvánvaló, hogy a lejegyzésnek ez a szintje meglehetősen szubjektív – ennek ellenőrizhetősége, reprodukálhatósága, illetve a további kutatások elősegítése érdekében a hangzóanyag e cikkkel együtt elérhető a <http://fgrtort.nytud.hu/images/stories/ruttkay/> címen.

I. A vörös rénborjú

Egy leány menyhalszörnyé válik, és faluja népét mind megeszi.

Csak egy leány marad meg az öccsével, akik távolabb házat építenek, és ott élnek. A leánynak vörös rénborjú alakban járó fia születik. A nagybátyja megpróbálja elpusztítani, mert zavarja, hogy a rénborjú állandóan a nyomában van. Vörösfenyő, majd nyírfa csúcsára nyársalja, aztán kútba veti, de a fiú mindig megmenekül, és hazatér. Végül a nagybácsi el akar menekülni, félve a bosszútól. Unokaöccse ajánlja neki, hogy ha bajba kerül, és rá gondol, akkor segít. A nagybácsi vissza akar térni az eredeti falujába, de ott még mindig garázdálkodik a menyhalszörny, aki meg is támadja őt. Segítségül hívja az unokaöccsét, aki rénbika képében megjelenik, és legyőzi a szörnyet. Együtt élnek tovább.

Egyszer a közelükben rénszarvasokat terelnek. Az unokaöcs fondorlatokkal feleséget szerez az idegen emberektől nagybátyjának.

Utána szembesíti nagybátyját korábbi, ellene elkövetett tetteivel. Végül boldogan élnek együtt.

ürti süjü^w

1. *lűw kurən ul, tämiti*. 2. *ašel-iki, ötti, pöla-χöl⁷ jänχəl, pan-ne welti*. 3. *möχsəŋ lejmal*. 4. *möχsəŋ welši lejmal, pa šəχ tālan*.⁸ 5. *ewen[n] šikińša jöχi lela, nar χüla*. 6. *in šätta pan-ne küla jil*.

7. *kur-tel χöjat χöl pärlət, lelajət*. 8. *i ne ewel χäšl, apšel piln*. 9. *jelšək χət werlat pa šita ulti pitletn*. 10. *kur elt jelli mänlät, mäsəŋ pan-ne külən lelajət*.

11. *šita ulletən šikińša, ultan kütn, öttijən, χänəm-neŋəl pöχ täjl, pa ürti süjü^w*. 12. *üli*. 13. *əwən ləjl, urtel⁹ jöχi jöχətł pa*. 14. *unta mänti pitl, ut[n] šušlijl, lűw jüpe-lən etmal, pa manšik alman nawərman jänχəl*.

⁷ LP: or. *zanop čmo-mo* 'szégye valami'.

⁸ Értsd: a menyhal nemrég evett mukszunt, még nem kezdte el emészteni, így teljesen épen szedték ki a gyomrából. A szinjai hantiknál a menyhalt tabuk övezik – például nyersen nem fogyasztják, és nők nem is vágthatják. Feltehetően már csak az a tény, hogy a mukszun érintkezésbe került a menyhallal, elegendő volt arra, hogy annak tilalmas volta „átragadjon” rá. Ezért változik a mukszunt evő lány menyhalszörnyé.

⁹ *urti* 'az anya öccse'. A hanti rokonsági terminológia osztályozó rendszerű; az *urti* az anya összes olyan, apai ági férfirokonát jelöli, aki az anyánál fiatalabb. Részletesebben lásd Ruttkay-Miklián 2007. A mese fordításában a szövegkörnyezetből egyértelmű rokonsági fok magyar megfelelőjét, a nagybácsit használom. Az adott helyen rosszul hallható a szó, talán nem *urtel* 'nagybátyja', hanem *ut elt[i]* 'erdőből'.

- 15. *mīj jena...*¹⁰ *tām, tām χəm-jüχən pa wellajəm, ilampa – numasl.* 16. *un nak pəχəl.*¹¹ 17. *nöχ χəηχəlilj, pa täjl juša wəχləlle, täjn werləlle.* 18. *in űrti süjü^wlenki katləlle, nöχ χəηχələl, χəηχəl¹², aηəl-pätl¹³ elti nöχ juštəl, ši:*
- 19. *pa nawra!*
20. *šiteln jöχi mänl.* 21. *öpel jastl¹⁴:*
- 22. *leχujen ät watsen?*
- 23. *äntə.* 24. *ma χösama jöχətlimal äntə.*
25. *imöltijən, ötən, mölti ši räkənmäl ša[šl]¹⁵.*
- 26. *mīj tusən näh?*
27. *nak-šup aLmal.*
- 28. *urtemən uχəl-kür-jüχ-šupən alməlsajəm¹⁶, űrajən¹⁷ tusem – jastl.*
29. *isa məšja.* 30. *kimet¹⁸ χätl¹⁹ pa mänəl unta.* 31. *lüw mäntal jüpijən pa ši jöχətla.*
32. *lüw pünlələn nawərman jänχəl, šälta ^wülle, pa pa sümət-täja juštəl[le]²⁰.* 33. *pa jöχi mänl.* 34. *öpel jastl:*
- 35. *leχujen ät jöχtlijs²¹?*
- 36. *äntə, watmem äntəm.*
37. *imöltijən pa mölti jüχ-šup räkənmäl ša[šl].*
- 38. *urtem – jastl – uχəl-pär-jüχ-šupən alməltisem²², űrajən tusem.*
39. *ja χulmit χätl pa mänl, űurəma mänl, lər-lət wantijl.* 40. *ömlep werl, pa šikińša pa il lükemäl²³, jinka.*
- 41. *in χöti pa – jastl – jüwa!*
42. *χölša nöχ etl!* 43. *jöχi jöχatl²⁴.* 44. *in pöχəl... leχujəl un sər aləmmäl.* 45. *sər pa tüwmal.*

¹⁰ Elharapott végződésű szó a kb. 'mi a fene' jelentésű kifejezésben (vö. DEWOS 379).

¹¹ LP: or. *леса из листв[енницы]* 'erdők vörösfenyőből'.

¹² A *χηηχ*- 'felmászik' jelentésű ige alakja, nem teljesen világos, milyen toldalékokkal. Leginkább talán a *χηηχəlti* 'steigen lassen' alakkal hozható összefüggésbe (vö. DEWOS 527).

¹³ LP: or. *подбородок* 'áll'.

¹⁴ A *jastl* 'mond' Indet PraesSg3 igealak gyakran nem valós igeként, hanem diskurzusjelölőként funkcionál. Ezekben az esetekben az e jelentésnek jobban megfelelő 'aszongya' szóval fordítom.

¹⁵ Bár törekedtem arra, hogy ne pótoljam ki „etimologikusan” a lejegyzést, néhány helyen erre szükség volt. Ezeket [...] jelöli.

¹⁶ Az ige töve nem világos, jelentése az *aləm*- 'felemel, visz' alapigéből valószínűsíthető (vö. 22. lábjegyzet).

¹⁷ LP: or. *еле* 'alig'.

¹⁸ Bár a sorszámnév képzője *-mət*, itt *-i*- hallatszik.

¹⁹ Palatálisnak (*χätʃl*) hallatszik, nem világos, miért.

²⁰ LP: or. *повесить* 'felakasztani'.

²¹ A *jöχət*- 'érkezik' alapigéből képzett alak, „szabálytalan” hármas mássalhangzó-torlódással.

²² Az ige töve nem világos, jelentése az *aləm*- 'felemel, visz' alapigéből valószínűsíthető (vö. 16. lábjegyzet).

²³ Bár az ige töve *lükemə*- '(be)dug, (be)lök', világosan *-a*- hallható a jelenidő-jel előtt.

²⁴ Bár az ige töve *jöχət*- 'érkezik, jön', világosan *-a*- hallható a jelenidő-jel előtt (vö. 23. jegyzet).

– 46. *tārməl* – *numasijl* –, *kurtema* *χōntaləm*. 47. *tām* *χəm-jüχən* *šikińśa* *ma* *pa wellajəm* *ši*.

48. *kurta* *χōntal*, *kimet* *χātl*. 49. *šālta* *in* *leχujəl* *jastijl*, *kim* *etl*, *pa* *jastl*:

– 50. *nāŋ* *wōlli* *jerəmtən-mōštlən*²⁵ *ki* – *jastijl* –, *pan-ne* *külən* *etlajən* *ki*, *mānem* *numəlmije!*

51. *ja*²⁶ *šiti* *mānl*. 52. *kurta* *ātšək*²⁷ *jōχatl* *in*, *pan-ne* *kül* *jeśal*²⁸ *etl*. 53. *χōntal* *jōχli*, *pa* *jōχli* *χōntal*. 54. *ńuχəlla*²⁹. 55. *pa* *jōχli* *ānkərtijl*: *i* *wanapləle*³⁰. 56. *numəsijl* *pa*:

– 57. *in* *munti* *ūr**t**i* *süjü*^w *leχulenkem* – *jastl* –, *mānem* *numəlmija!*

58. *etməł*, *ut-χər*³¹, *χəŋəŋ* *ut-χər*. 59. *in* *pan-ne* *kül* *ukərməla*³² *pa* *χöl* *napra* *i* *χölt* *ara* *māšla*. 60. *nemōlt* *pan-ne* *kül* *āntəm*.

61. *ja* *ši*, *liləl* *etl*, *šātta* *ši* *ulti* *ši* *pitl* *šita* *ōpel* *piln*. 62. *imōltijən* *aləŋsāχat* *w**üli* *ākətti* *śaśl*. 63. *in* *ūr**t**i* *süjü*^w *ši* *šōma* *nawərməl*, *i-χōjat* *kürn* *mōχəll*.³³ 64. *āntə*, *lōχən*.

65. *kirəm* *uχla* *werasl*³⁴. 66. *in* *χu* *tōχi* *jōχatl*:

– 67. *ta*, *kirəm* *uχəl!*

68. *uχəl* *nōχ* *alemil[le]*, *taś* *uχəl**n* *mōχəłtti*³⁵ *pitl*. 69. *i* *χəta* *tāŋχa* *w**ület* *ākətlajət*, *pa* *χəta*, *ši* *tōχi* *tula*.

70. *šātta* *ne* *tuti* *χōjat* *jōχətmel* *šita*. 71. *pa* *neŋət* *uχla* *werasl*³⁶, *at* *ulti*,³⁷ *jäləp* *ne-ŋət* *uχəl*. 72. *alŋsāχat* *ši* *in* *tuti* *ne* *pa* *lüw* *ši* *neŋət* *uχla* *lellə*. 73. *pa* *taś* *jäləp*³⁸ *uχəl* *χōti!* 74. *in* *mānman*, *pa* *in* *mōχət*³⁹ *jüpijən* *mānman* *ši* *pa* *lüw* *χətl* *pel[a]* *ireməl*.

75. *pa* *urtela* *tulli* *ši* *ne*. 76. *in* *mōχət* *tal* *tāχajən* *mānlət*. 77. *urtela* *tula*, *urtela* *le-šatla*, *šātta*:

– 78. *kasllamən*, *urtije* – *jastl* –, *tālta* *püŋla!*

²⁵ Az obi-ugor folklór jellemző stilisztikai eszköze a parallelizmus, 'szükölködsz-megszorulsz'. Az egyes igealakok toldalékolása azonban nem világos (vö. DEWOS 407, 944).

²⁶ Utána értelmetlen (k...).

²⁷ 'nem' + középfok jele; kb. 'nem teljesen, még nem'.

²⁸ LP: or. *навстречу* 'szembe'.

²⁹ LP: or. *догоняет* 'üldöz, utolér'.

³⁰ LP: or. *приближается* 'közeledik'.

³¹ LP: or. *большой олень* 'nagy rén'; a szó szerinti fordítás alapján erdei, azaz vadrén, ami egyébként valóban nagyobb termetű a házi rénnél.

³² LP: felnyársalta; a DEWOS-ban (47) ez a jelentése nem szerepel.

³³ LP: *kürn* 'gyalog', *mōχəłti* 'körülmenni, körbejárni' (vö. DEWOS 907); LP: or. *вокруг стада* 'a nyáj körül'.

³⁴ LP: or. *сделает* 'megcsinál' jelentést adott meg, ennek ellenére a DEWOS alapján a fordításban *weras-* 'vállik valamivé' (DEWOS 1616) szerepel, a kontextus ezt támasztja alá.

³⁵ Bár az *-lt-* hangkapcsolat *-l-* ként realizálódhat a szinjai nyelvjárásban, itt nem ez történik (vö. a 33. lábjegyzet igealakjával).

³⁶ Itt az ige tövében *-ə-* van (vö. 34. lábjegyzet).

³⁷ LP: or. *за ночь* '(egy) éjszaka alatt; egy éjszakára'.

³⁸ LP: or. *совсем новый* 'teljesen új'; saját tapasztalatom szerint a *taś* inkább 'kész' jelentésű (vö. 76. lábjegyzet).

³⁹ LP: or. *ar χōjat* 'sokan'.

79. *ja kasletn*⁴⁰. 80. *lüw ši*⁴¹ *χōjata jil*. 81. *nak pəχlən*⁴² *jōχətlət*:
 – 82. *urtije, ötti, mänem täm nak pəχəln nōχ juštəsen?*
 83. *urtel isa məšja*. 84. *pa mänletn*. 85. *pa sümət pəχlə jōχətletn*.
 – 86. *urtije – jastl – ma, täm sümət pəχəln mänem nōχ juštəsen?*
 87. *pa nūrəma mänletn*.
 – 88. *urtije – jastl –, ta, täm lbr-lətn mänem i ömlep[a] il eslisen*⁴³?
 89. *šit lərttan elti iši təχaja jōχi jōχətlət pa χəllət, pa in šühəŋa in šita ullət*. 90. *šitlen watti urəŋn kaslisət*. 91. *ja ši*.

A vörös rénborjú

1. Ő falun él, így (értsd: mint a mesélő). 2. Az apja ura, izé, a szégyéhez vagy hova megy, menyhalat fogni (tkp. ölni). 3. Mukszunt evett (Part Perf). 4. Épp most evett (Part Perf) mukszunt, teljesen ép. 5. A lánya aztán megeszi (Pass), nyers halként. 6. Aztán menyhalszörnyé válik. 7. A falu egész népe mind meghal, megeszi őket (Pass). 8. Egy nő lánya megmarad a kistestvérel. 9. Távolabb házat építenek, és ott kezdenek élni. 10. Távol mennek a falutól, talán megeszi (Pass) őket a menyhalszörny (értsd: távolabb költöznek, nehogy megegye őket a szörny).

11. Ott élnek (Du) aztán, amíg éldegélnek (tkp. éltük alatt), izé, a rokon nőnek van egy fia, az meg vörös rénborjú. 12. Rénszarvas. 13. Az ajtóban áll, amikor a nagybátyja megérkezik. 14. (Amikor) az erdőbe megy, az erdőben sétál, utánaindul, és a farkát felemelve, szökdelve járkal.

– 15. *Mi a fene... ez, ez a galád engem biztos megöl (Pass) – gondolja (a nagybáty).*

16. Egy nagy vörösfenyves. 17. Felmászik, és a csúcsát hegyesre faragja, és hegyet csinál neki. 18. A szegény vörös rénborjút megfogja, felmáztatja, másztatja, az álla aljánál fogva felnyársalja, kész:

– 19. (Na most) ugrálj még (értsd: most próbálj meg ugrálni, úgysem bírsz)!

20. Ezzel hazamegy. 21. Mondja a nővére:

– 22. *Nem láttad az unokaöcsédet?*

– 23. *Nem*. 24. *Hozzám nem jött (Part Perf)*.

25. Egyszer csak, izé, valami leeste hallatszik (értsd: valami zaj hallatszik, mintha valami leesne).

– 26. *Mit hoztál?*

27. *Vörösfenyődarabot hozott (a rénborjú).*

– 28. *A nagybátyám szántalpfa darabot adott (Pass), alig bírtam (haza)hozni (tkp. alig hoztam).*

⁴⁰ A standard *-ətən* Indet Du3 toldalék *-ətən* alakban jelenik meg a szövegekben több helyen.

⁴¹ Itt a hangsúly jelentésmegkülönböztető szerepet kap: a *ši* fordítása nem 'azzá (az emberré)', hanem 'már, bizony, im'.

⁴² Nem világos, miért Loc szerepel, amikor Lat-t várnánk.

⁴³ Az ige töve *esəl-* 'ereszt, enged', a svá toldalékoláskor kiesik. Az időjel előtti kötőhang *-i*-ként hallatszik.

29. (A nagybáty) teljesen szótlán (értsd: egy szót sem szól). 30. Másnap megint megy az erdőbe. 31. Ahogy elment (tkp. elmenté után; Part Perf) megint (utol)éri (Pass). 32. (A rénborjú) mellette megy ugrálva, aztán fogja (a rénborjút), és (most) meg nyírfacsúcsra nyársalja. 33. Megint hazamegy. 34. Mondja a nővére:

– 35. Az unokaöcséd nem érkezett (hozzád)?

– 36. Nem, nem láttam (Part Perf).

37. Egyszer megint valami fadarab leeste hallatszik.

– 38. A nagybátyámnak – aszongya – szánrúdfadarabot hoztam, alig bírtam (haza)hozni.

39. Na, a harmadik napon megint megy, az ingoványba megy, tavacsát néz.

40. Kutat (értsd: vízvevő helyet a tó megfelelő helyén) csinál, és aztán megint ledugja (az unokaöccsét) a vízbe.

– 41. Na hiszen, megint – mondja – gyere! (Értsd: Most próbálj hazajönni, úgysem bírsz!)

42. (Vala)honnán felbukkan! (Értsd: honnan bukkanna fel?!) 43. Hazaérkezik (a nagybácsi). 44. A fiú, az unokaöccse egy nagy csukát hozott (Part Perf). 45. (Most) meg egy csukát hozott (Part Perf; értsd: a fiú mégis kimászott a kútból, hazamegy, és egy csukát visz magával).

– 46. Elég – gondolja a nagybáty –, a falumba (értsd: abba a faluba, ahonnan a menyhalszörny elől elköltöztek) szököm. 47. Még ez a galád meg engem öl meg (Pass).

48. Másnap elszökik a faluba. 49. Aztán az unokaöccse, mondja, kilép (a házból), és mondja:

– 50. Ha tényleg szűkölködsz-megszorulsz – mondja –, ha megjelenik (Pass) neked a menyhalszörny, gondold rám!

51. Na, ezzel elmegy. 52. A faluig sem ér, a menyhalszörny szembejön. 53. Menekül vissza, visszamenekül. 54. Üldözi (Pass). 55. És visszanez: egyre közeledik... 56. Azt gondolja még:

– 57. Iménti vörös rénborjú, szegény unokaöcsém – mondja –, gondold rám!

58. (Rögtön) megjelenik, vadrénbika, agancsos vadrénbika. 59. A menyhalszörnyet felnyársalja (Pass), és teljesen cafattá, és teljesen sokfelé szaggatja (Pass). 60. Semmiféle menyhalszörny nincs.

61. Na, kész, aztán megmenekül (tkp. a lelke megjelenik), aztán élni is kezd a nővérével. 62. Egyszer csak reggel rénszarvasterelés (tkp. -gyűjtés) hallatszik. 63. A vörös rénborjú arrafelé szökken, valaki gyalog kerít(i a nyáját). 64. Nem, sítalpon. 65. Befogott szánna válik (a rénborjú). 66. A (gyalogos) férfi odaér:

– 67. Nicsak, befogott szán!

68. Fogja a szánt, a nyáját szánon kezdi körüljárni. 69. És alighanem a szálláshoz (tkp. házhoz) gyűjtik (Pass) a réneket, és a szállásra odaviszi.

70. Aztán lánykérőbe jöttek (Part Perf) valakik oda. 71. Most meg női szánna (tkp. nők szánja) válik (a rénborjú) egy éjszaka alatt, egy új női szán. 72. Reggel aztán azt a megkért (tkp. vivő) nőt meg abba a női szánba ültetik bele. 73. Kész új

szán hiszen! 74. Menve, a (nász)nép után menve pedig az ő háza felé elkanyarodik (értsd: a rénborjú női szán alakban). 75. Azt a nőt meg a nagybátyjának viszi. 76. Az emberek (értsd: násznép) feleslegesen (tkp. üres helyen; értsd: a menyasszony nélkül) mennek. 77. A nagybátyjának viszi (Pass), a nagybátyjának elkészíti (Pass; értsd: feleségül adják), aztán:

– 78. Költözzünk (Du), bácsikám – mondja – innen arrébb!

79. Na, költöznek (Du). 80. Kész, ő (a rénborjú) már emberré válik. 81. A vörös-fenyveshez érnek:

– 82. Bácsikám, izé, ebben a fenyvesben nyársaltál fel engem?

83. A nagybátyja végig (tkp. mind, mindig) szótlán. 84. Mennek (Du) tovább. 85. (Aztán) meg a nyíreshez érnek.

– 86. Bácsikám – aszongya –, ebben a nyíresben nyársaltál fel engem?

87. Aztán az ingoványba mennek (Du).

– 88. Bácsikám – mondja –, ebben a tavacskában engedtéel be engem a kútba (értsd: vízzevő hely)?

89. Amíg így körbejárnak (Part Perf), ugyanarra a helyre hazaérnek, és megszállnak, és most is szerencsésen ott élnek. 90. Azért költöztek, hogy azokat (a helyeket) lássák. 91. Na, kész.

II. A por nő asszony meséje

Egy férfi otthon hagyja a feleségét és a kisfiát, amíg elmegy a városba. Ezalatt a por nő az asszonyt hattyúvá változtatja, és a nagyobbik lányát helyezi a feleség helyébe. Hazatérve a férfi észreveszi a cserét, és megöli a por nő lányát. A por nő a kisebbik lányával vendégségbe megy a nagyobbik (azóta megölt) lányhoz. Bár a kisebbik lány észreveszi, hogy nővére testrészei hevernek szétszórva az út mentén, anyja nem hiszi ezt el. A férfi megöli a por nőt is, a kisebbik lányával együtt. A feleség közben rendszeresen leszáll hattyú képében megszoptatni a kisfiát. Az apa keresztes nyakláncot ad a fiúnak, hogy azt dobja evés közben anyja nyakába. Ettől valóban le is hullik a hattyúruha, és boldogan élnek együtt.

pörn-imi⁴⁴ məs

1. *χujəl wəša mənł, lüw imel χəšł, pöχlenkel piln.* 2. *pörn-imi jöχatl ewel piln.* 3. *un ewel piln.*

(– 4. *χöj jöχatal?*)⁴⁵

– 5. *pörn-imi.*

6. *məs-ne śikinsatti⁴⁶ χötəη χörn χötηət piln eslalle.*

⁴⁴ Az obi-ugor mitológia közismert alakja a *pör-ne* 'por nő', a mesélő kiejtésében neve a szokásostól eltér.

⁴⁵ A hallgatóságból a mesélő felesége kérdezi.

⁴⁶ LP: or. *mozdə* 'akkor'.

7. *in x̣u j̣öxi j̣öxatl, p̣öxlenki ši x̣LLəl, ši⁴⁷...*
 – 8. *müja nawrem – jastl – x̣LLəptəlen⁴⁸?* 9. *türen pa – jastl – x̣öti jis?!*
 – 10. *türem – jastl – ḳäši – jastl.*
 11. *pa x̣öjat tür-sij x̣öti.* 12. *ši pörn-imi ši elti.* 13. *ewel töxi lešatlal.*
 14. *in x̣u ẉš elt[i] j̣öxatl ši – täηxa⁴⁹ müη-itewn lwən jāηxa⁵⁰ pa –, in pörn-imi katlalle, lẉ j̣olta pela jerlalle⁵¹.* 15. *x̣öta x̣äšti kür-pelək, x̣öta x̣äšti j̣š-pelək juš x̣üwat šita x̣äšl.*
 16. *ja pörn-imi aj ewel piln mänl.* 17. *mänəl, ötti:*
 – 18. *öpijen x̣öša jāx̣ləmən sa ja!*
 (19. *öx-pušx̣əl j̣öremasem⁵², a müj!⁵³)*
 20. *j̣š-pelək ujatl.*
 – 21. *änki, öpijem j̣š-pelək täta ölä⁵⁴!*
 – 22. *müj, müj öpijen j̣š!* 23. *säran imi törən küšti küňšəp ät ul⁵⁵!*
 24. *pa mänl, pa kür-pelək ujatl.*
 – 25. *änkije, öpijem kür-pelək täta ölä!*
 – 26. *müj, müj, öpijen kür-pelək!* 27. *öpijen x̣öti ulti täxaja ät lešatsemən!* 28. *säran imi törən alti üla ät ul!*
 29. *ja pa mänletən, mänletən, müj isa öt alləl, ši.*
 – 30. *änki, öpijem j̣olta täta ölä!*
 – 31. *müj, müj, öpijen j̣olta!* 32. *säran imi jik alti ömləp [ät u]!*
 (– 33. *ši?*)
 34. *pa täxajlal pa šit lẉ j̣šeteti⁵⁶ ömləpət.*
 (– 35. *ši?*)

⁴⁷ LP: *ši x̣LLəl, ši x̣LLəl* 'csak sír, csak sír'.

⁴⁸ LP: *x̣LLəptəlen* 'sírni hagyod'.

⁴⁹ LP: or. *наверно* 'alighanem'.

⁵⁰ A *jäx-*, *jāηx-* 'megy, jár' ige töve és a jelenidő-jel közötti kötőhang a standard *-ə-* helyett *-a-* (vö. 23. lábjegyzet).

⁵¹ A DEWOS szerint a szinjai nyelvjárásban a 'köt' ige töve *jär-* alakú (DEWOS 402). Az *ä* különbözőképpen realizálódik, egészen az *-e-*hez hasonlóan is. Itt néhány helyen kifejezetten *-e-* hallatszik, ezt is írom.

⁵² A *jöremə-* 'elfelejt' (DEWOS 405) ige tövében *-a-* áll az időjel előtt (vö. 23. lábjegyzet).

⁵³ A mesélő az előadás közben rájött, hogy kifelejtette a fej említését. Az utólagos feldolgozásnál kiegészítette: *öx-pušəx šit puln sekti j̣x-šup*. A *puln* LP szerint *puxras elti werəm söxəm* 'csalánból készült fonal'. Tehát 'a feje csalánfonalverő fadarab'.

⁵⁴ Meglehetősen nehéz az *ul* 'van, él' és a hasonló jelentésben és pozícióban előforduló *ölä* 'fekszik, alszik, van' ige megkülönböztetése a gyors beszédben.

⁵⁵ Az *ät ul* 'nem van' kifejezés orosz fordítása LP és nővére, Galina Petrovna szerint: *ведь то, же то* 'hiszen az, de az'. A családtagok egybehangzó véleménye szerint itt hibázott a mesélő, mert az elhagyott lábat nem villának, hanem kaszának szokták mesélni, annak az alakja jobban megfelel a lábnak.

⁵⁶ A kontextusból egyértelműen 'itat' jelentésű ige tövének a DEWOS (384) szerint tartalmaznia kellene egy *-l-* elemet; ez itt nincs. Az ige *-ə-* töve *-e-*nek hallatszik.

– 36. *ši äntəm!*)

37. *šálta jöχätletn, tup jöχtililtən, in χujən katləmlajtən, aj ewel piln jerlajtən*⁵⁷, *pa, χöta χäšti kür-pelək lin pa šita χäšlät*⁵⁸.

38. *šálta tüm χujəl šikińša, pöχlenkel, ötti, lapətti il latlijl, esəmn lapətelle*⁵⁹.

39. *šálta pa χötņət mänti pitlät, pa purləl ši.* 40. *áseln perņajəň säk-lakən mäla, ja:*

– 41. *änken esəmən lapətti – jastl – pa latl, pa – jastl – esəm lelen*⁶⁰ *kütn änken sapəl-löwa*⁶¹ – *jastl – esləmti*⁶²!

42. *ši kütn töχi esləpləlle pa... pa latl pa.* 43. *in χötəň χör isa χöl räkənl*⁶³. 44. *ja šita imel jöχi ši möšatläl*⁶⁴.

45. *ši, in šüńən-χulən in ullät.*

Pornóasszony-mese

1. A férj a városba megy, a felesége otthon marad a kisfiával. 2. Jön a por nő asszony a lányával. 3. A nagylányával.

(– 4. Ki jön?)

– 5. A por nő asszony.

6. Aztán a mos nőt hatyú képében a hatyúkkal elküldi (tkp. elereszti; értsd: hatyúvá változtatja, és úgy elküldi a hatyúkkal). 7. Hazaérkezik a férfi, a kisfiú csak sír, csak sír...

– 8. Mi(ért) hagyod a gyereket – aszongya – sírni? 9. A hangoddal (tkp. torkoddal) meg – aszongya – mi történt (tkp. hogy lett)?

– 10. A torkom – aszongya – fáj – aszongya.

11. Másnak a hangja hiszen. 12. Ahelyett bizony az a por nő asszony (értsd: a por nő asszony idősebb lánya). 13. A lányát odahelyezte (tkp. odakészítette; értsd: elrendezte, hogy a lánya ott éljen a férfi feleségéként).

14. A férfi haza is ér a városból – alighanem ő is lovon jár, mint mi –, megfogja a por nőt (értsd: a por nő asszony idősebb lányát), és a ló hátsójához köti. 15. Amerre marad(and)ó fél láb, amerre marad(and)ó fél kéz, az út mentén ott marad (értsd: a ló farka mögé köti, húzza az úton, és a testrészei elhullanak).

⁵⁷ Lásd 51. lábjegyzet.

⁵⁸ LP: *χäšlät müj χäšlätən: razńica äntəm* 'maradnak (Pl3) vagy maradnak (Du3): nincs különbség'.

⁵⁹ A Det Sg3 toldalék *-əl(l)i* alakú (Honti 1984: 121). Itt mind a kötőhang, mind a szóvégi magánhangzó *-e*. A határozott igeragozás toldaléka (kijelentő és felszólító módban egyaránt) általában inkább *-e*-nek hallatszik (szerintem) a színjai beszélőknél.

⁶⁰ Bár a névutós szerkezethez Part Praes alak használatos, ami itt *leten* 'évésed' lenne, egyértelműen az aktív PraesSg3 *lelen* 'észed' alak hallatszik.

⁶¹ LP: *sapəl* 'nyak', *löw* 'csont', *sapəl-löw* 'nyak'.

⁶² Ellentétben az 59. lábjegyzetben foglaltakkal itt az Imp jele a szakirodalomnak megfelelően *-i*-nek hallatszik. LP szerint az ige szinonimája: *pönti* 'rakni'.

⁶³ LP: or. *ynadēm* 'leesik'.

⁶⁴ LP: or. *обратно возъмēm* 'visszavesz'.

16. A por nő asszony megy a kislányával. 17. Megy, izé:
 – 18. Nosza, menjünk csak el a nővérkédhez!
 (19. A feje golyóját kihagytam [tkp. elfelejtettem], vagy mi!) 20. Talál egy fél kezét.
 – 21. Anya, itt van a nővérkém fél keze!
 – 22. Micsoda, miféle nővérkéd fél keze?! 23. Hiszen az a zürjén asszony szénagereblyező gereblyéje (tkp. az a zürjén asszony fűkaparó gereblyéje ne lenne?!)
 24. Megy tovább, egy fél lábat is talál.
 – 25. Anyácska, itt van a nővérkém fél lába!
 – 26. Micsoda, miféle nővérkéd fél lába?! 27. A nővérkédet, hiszen lakóhelyre ne készítettük volna (tkp. élni való helyre; értsd: elrendezte, hogy a lánya hol éljen)!
 28. Hiszen az a zürjén asszony szénahordó villája (tkp. az a zürjén asszony szénahordó villája ne lenne?!)
 29. Na, mennek (Du) még, mennek, mindenféle dolgot mutat, bizony.
 – 30. Anya, itt van a nővérkém feneké!
 – 31. Micsoda, miféle nővérkéd feneké?! 32. Hiszen az a zürjén asszony vízfordó kútja (tkp. az a zürjén asszony vízfordó kútja ne lenne?!)
 (– 33. Kész?)
 34. Más helyei meg aztán a lóitató kútja.
 (– 35. Vége?
 – 36. Nincs vége!)
 – 37. Aztán megérkeznek (Du), éppen csak megérkeznek (Du), a férfi elkapja őket (Pass), a kislányával megköti (Pass), és amerre marad(and)ó fél láb, ők (Du) ott maradnak (Pl; értsd: őket is a ló farkához kötve vontatja, és megöli a férfi).
 38. Aztán az a férje a kisfiát, izé, (az anyja hattyú képében) etetni leszáll, megszoztatja (tkp. mellel eteti). 39. Aztán a hattyúk elindulnak (tkp. menni kezdenek), ő (az anyja) is elszáll. 40. Az apja keresztes nyakláncot ad (Pass) neki (a fiának), és:
 – 41. Ha az anyád szoptatni – aszongya – megint leszáll – aszongya –, miközben szopsz, anyád nyakába ereszd!
 42. Azalatt odaereszti, és... megint leszáll (értsd: megint leszáll az anyja, a fiú a nyakába ereszti a nyakláncot). 43. A hattyúalak teljesen leesik (értsd: visszaváltozik hattyúból emberré). 44. Na, a feleségét vissza is szerezte.
 45. Kész, most is ott élnek szerencsében.

III. Masa-Masa

A furfangos Masa-Masa két férfit háromszor is rászéd: először egy „magától vadászó kutyát”, aztán egy „magától főző fazekat”, végül egy „megölő, majd feltámasztó csodakést” ad el nekik egy-egy lóért. A férfiak bosszúból megölik Masa-Masa feleségét.

Masa-Masa a királyi városba vontatja felesége holttestét, majd az asszony halálát újabb csellel vendéglátója, a Városos-falvas Öreg leányának tulajdonítja. A király íté-

lőszéke emlegetésével Masa-Masa eléri, hogy azért cserébe, hogy hallgat az (egyéb-
ként meg sem történt) gyilkosságról, a leányt neki adják feleségül.

Masa-Masa új feleségének rokonságából egy kislány leleplező gúnydalt énekel
Masa-Masáról, aki erre kivágja a kislány nyelvét. A megnémult kislány gyógyítására
azonban segédkezik sámánt hívni. A sámán asszony Masa-Masát nevezi meg a baj
okául, aki erre őt is megöli, persze ismét olyan furfangosan, hogy nem gyanakszik
senki. A sámán asszony holttestét is ő szállítja haza, bár számítani lehet rá, hogy az
elhunyt rokonai bosszút fognak állni. Masa-Masa további furfanggal – ismét a tör-
vénykezéssel zsarolva – a rokonokra hárítja a nő halálát. Hallgatásáért azok gazda-
gon megajándékozzák.

Masa-Masa végül boldogan él apósa, a Városos-falvas Öreg házában.

măša-măša

1. *măša-măša utsa imel-imi piln ul.* 2. *χujəηən jöχətletən:*
– 3. *nəη – jastl – ulti təχajenn lan̄ki ul? – jastl.*
– 4. *təχa⁶⁵ – jastl –, ma jāηχəlitem əntəm – jastl.*
5. *ši jelpi χətl təηχa unta jāηχəl, pa χuləm lan̄ki weləl.* 6. *a müj šăškan-χira χöl*
pönman təjləlle. 7. *χujəηən jiti wer ul:*
– 8. *nəη...*
9. *axa, ap-sapla jərləlle šăškan-χir-söχəl⁶⁶.* 10. *in χujəηən jöχi lönletn.* 11. *imel-imi*
pela jastl:
– 12. *in unta jāηχəm ötəmən ilampa – jastl – jöχi jöχtəs, əwən mölti ši šaśl.* 13. *ap*
jöχi nawərməl, šăškan-χir-söχ təjl saplələn.
– 14. *ja müj pela tüwmal?⁶⁷ – jastl.* 15. *in imel-imijən χöl eχla, il šəšmila: χuləm*
lan̄ki.
– 16. *təχa, wət jəm ap!* 17. *minəmən tinije!* 18. *lw səχat – jastl.*
– 19. *χun mətem⁶⁸ ma – jastl –, min ampemən jurn⁶⁹ ši ulləmən.*
– 20. *təwaj, təwaj – jastl –, tinije!*
21. *šiti lw(i) səχat mälle ši.* 22. *na, aləηsəχətə jil, šikińša jöχi tula nin ap, iməηələn*
lawətletən, jastl:
– 23. *nin aplan – jastl – öχəl səχat⁷⁰ lan̄ki ət ši tulət.* 24. *ötšam χörpenən, lw(i)*
səχat pa ap lutletn.

⁶⁵ LP: or. *мы* (megszólítás); a DEWOS (1408) szerint elsősorban ismeretlen férfi megszólítására használják, ném. 'Kamerad'. Saját tapasztalatom szerint a férj megszólítására is használatos.

⁶⁶ A 'bőr, holmi, ruha' jelentésű *söχ* itt kicsinyítő értelemben szerepel: *χir-söχ* 'kis zsák' (vö. 73. lábjegyzet).

⁶⁷ LP: or. *что там принёс?* 'mit hozott ott?'

⁶⁸ A Part Praes + Px használatos felszólító mód kifejezésére is, itt. kb. 'hogy adjam' (vö. még 83. és 97. lábjegyzet).

⁶⁹ Szó szerinti fordításban: 'a kutyaánk erejével', azaz LP magyarázata szerint: 'a kutya dolgozik.'

⁷⁰ Szó szerinti fordításban: 'a feje után', LP: *camu no cebe* 'maguktól, a maguk módján.'

25. *alənsäxat – pırr unta, pırr! – xır-söxən jərəpla, i xujəl pela:*
 – 26. *eflije: mänmal?*⁷¹
 27. *i xujəl jastl:*
 – 28. *il ölmäl, lüw śäxašək mänl.*
 29. *pa xəti müjən mänl?* 30. *unta ät jənxəlijəm ap.*
 31. *a śälta pa mänletən, isi mäša-məšajen*⁷² *xösa.* 32. *in ləw mösatijəl, xəti, xərləl*
pa ləw-nöxi kawərl. 33. *jöln püt-söx*⁷³, *aj kew-püt-söx täjla, śi wöšjəlləlle*⁷⁴, *śi kawər-*
ləlle. 34. *ap tänxə pa täjl.* 35. *ampət xərtti (...).* *kim etmə, xujənen ləw ləjliti täxa*
ləpa jüx pelək aleməl pa, a müj səxəl pelək, śi əpsəpləlle. 36. *xujənen jöxət[lətn]:*
 – 37. *täxa, i püt pa əl wöšijəl kamən.*
 38. *jöxi löjletən:*
 – 39. *in mölt pütən – jastijəl – öxəl səxat pa kamən kawərl?*
 – 40. *in imem-imi – jastijəl – let-öt wertti ät wertti pitas*⁷⁵ *– jastl –, śi pütəmən jurən*
śi, xəltə əpsəpla – jastl –, śita kawərl.
 – 41. *täxa, wət jəm püt, minemən tinije! – jastl.* – 42. *alənsäxat, – jastl – unta mänti*
*keša əməsla, pa – jastijəl – let-öt taś*⁷⁶ *! – jastl.*
 43. *nə, śiti wəxla, wəxla, pa tinijəl, ləw(i) səxat.* 44. *xujənen tänxə ulna mölt ləw*
təjletən, isa tinasletən. 45. *śälta śikińsa... pa mälle, śikińsa xujənen[ən] jöxi tula,*
imejələn pa lawəletən:
 – 46. *müj mölti pütəw – jastl – öxəl səxat ät śi kawərlət!*
 – 47. *nöxijən sewrəplələn, jikən pönlen, kim əməslən jüx elti.*⁷⁷ 48. *in alənsäxat*
*(...)*⁷⁸ *– jas[tıl] – taś.*
 49. *alənsäxat nöx killeten, püt jöxi aləməti kim etl, püt kätna rəkənl, möxti*
*etəm*⁷⁹.
 – 50. *ät inśəssemən, a müj jüx, pa lüw in səram jüx elti kawərs[əle]*⁸⁰, *min nar jüx*
*pelək elti əməsemən xəti!*⁸¹ 51. *inmölt pütən pa – jastijəl – şukatsemən, ja sa, nəj*
müj jüx pelək elti? 52. *min – jastl – nar jüx pelək elti!*

⁷¹ LP: or. *выйди: собака ушла?* 'menj ki: a kutya elment?' A két vásárló férfi közül az egyik szó a másikhoz, és utasítja: menjen ki, és nézze meg, elment-e már a kutya.

⁷² A Px jelölhet határozottságot; itt: 'megint ahhoz a Masa-Masához'.

⁷³ LP: *aj kəfelok* 'kis fazék' (vö. 66. lábjegyzet).

⁷⁴ LP: ua., mint *kawərl* 'fő'.

⁷⁵ LP: or. *не может варить еду* 'nem bír ételt főzni'.

⁷⁶ LP: or. *готовая еда* 'kész étel' (vö. 38. lábjegyzet).

⁷⁷ A mondatban előforduló igealakok a várakozás ellenére különböző ragozásúak; nem világos, miért.

⁷⁸ Feltehetően névutó áll ott, de nem érthető.

⁷⁹ LP: *мөхти etəm* 'elvasott' szó magyarázataként: or. *om moroza* 'a fagytól'.

⁸⁰ Nem hallható az ige végződése, a feltételezett kiegészítés kérdéses.

⁸¹ Az élve kivágott, „nyers” fa nagyobb hőt ad, mint a szárazon kivágott. A férfiak azt gondolják, hogy túlhevítették a fazekat, azért esett szét.

– 53. *aj, peda, tājəm arat püt-söxəm!*⁸² – *jastl.* – 54. *sərəm jüχ elti cəməstan*⁸³, *χöti – jastl.*

55. *ja ötti, imel-imi lw(i) tür*⁸⁴ *würən pönləlle, pa ti jərləlle, sapləla.* 56. *lum*⁸⁵ *lipija esləl.* 57. *imel-imi, ötti, šaj kawər[titi] parl*⁸⁶, *lawətti pitl:*

– 58. *öxəl səxat kawərti püt-söxləw – jastl –, χöl tinasti χu, tinila – jastl –, let-öt wertti (...)* *ät wertti pitsəw.*

59. *imel-imi katləpləlle, il jüwətləll[e], söχra*⁸⁷ *-šupijel aləməl, ewətməl[le], ür... tür ewətməlle, wür il mən.*

– 60. *tāχa, müja imen-imi welsen?* – *jastl.*

– 61. *lüw müja – jastl – lawətl? – jastl.* – 62. *šaj kawərti [wer ul]!*

63. *a, ješaul*⁸⁸ *söχra-šupijel aləməl, imel-imi šöppi nawərmijəl, söχrel χət-χära lənšəmtille:*

– 64. *χötaš ulti jeməη kartem, päšəη kartem, (...)* *naj ewen nöχ liləηat[i]!*⁸⁹

65. *in imi nöχ cəpsatl.*

– 66. *tāχa, wət jəm keši, minemən mije!* 67. *min imenəlam šek lawətleən!*

68. *šiti pa mälle šikińša.* 69. *jöχi jöχətlet[ən], ši imenəlan lawətleteηən*⁹⁰:

– 70. *məsəη mäša-mäša möšatsetən*⁹¹, *kašəη χətl pa šita jəχti pitsetən!*

– 71. *təwaj – i χujəl (...)* *jastl –, katləmte!*

72. *i χujəl imel päratlal*⁹². 73. *i χujəl imel katləpləlle, pa päratlal.* 74. *a, ješa cəmələtən, ələη imel päratəm χu kešel aləmille, imel šöppi nawərmijəl, ti na[wərl], isa nemöl äntəm, pa isa pärat[...], ši.* 75. *χöti müj širən χöjat, i päratəm jüpijən nöχ liləηatl?*

– 76. *təwaj, mənlamən, lüwel pa päratlemən!*

77. *mäša-mäša χāneməl.* 78. *χāneməl, šikińšatti käšla, käšla, χujəηən[n]* *ät ujtla, unta χöntal.* 79. *in imel-imi päratla χujəηəlan[n]*⁹³, *ši, jöχi mənletən.* 80. *χujəηən mənəm jüpijən jöχatl, imel-imi aj... χāla aj uχla lelle, pa χən wəša talləl.* 81. *χən*

⁸² LP: or. *это единственный котелок у меня* 'ez az egyetlen fazekam?'

⁸³ Part Praes + PxDu2, felszólító módú jelentésben (vö. 68. és 97. lábjegyzet).

⁸⁴ LP: 'lótorok'.

⁸⁵ LP: or. *под вещи* 'a ruha alá'; a *lum* jelentése talán leginkább 'a ruha keble, két ruha, illetve a test és a ruha közötti üreg a mellkasnál' körülírással adható meg.

⁸⁶ LP: or. *заставляют* 'kényszerít, utasít, parancsol, rendel'.

⁸⁷ LP: *aj keši* 'kiskés'; hegyes, vékony pengéjű kés, a férfiak egyik legfontosabb munkaeszköze.

⁸⁸ LP: or. *немножко погода* 'kisvártatva'. A szóösszetétel a DEWOS-ban nem szerepel, elemei a *ješa* 'kicsit' és az *ul* 'él, van'.

⁸⁹ A mesei fordulat fordítása bizonytalan, jelentése azonban egyértelmű (vö. DEWOS 1225).

⁹⁰ Ha helyes a lejegyzés, itt egy téves igealak van: az alternatív *-əηən/-ətən* mindegyike felfedezhető a toldalékban.

⁹¹ LP: or. *нашли* 'találtak'; szerintem inkább 'szereztek', értsd: Masa-Masa kell nektek.

⁹² Bár két férfiról van szó, Det Du3 helyett Det Pl3 toldalék szerepel az igén.

⁹³ LP szerint ha egy férfi ölte volna meg: *χujələn* alak lenne. A Px itt is determináltságot jelöl.

wəša talləl, šikińsa χən wəša jöχətl, ata lawlasl⁹⁴, tonti χörl, söχra-šup katləptälle, ješa χäšlälle keši-täjn. 82. wəšəη-kurtəη iki χəta löηəl. 83. o, ujtla⁹⁵ mäša-mäša.

– 84. nəη pa – jastl – ätpi-teln⁹⁶ – jastl – jöχətsən? – 85. ätpen χöl eχten⁹⁷ – jastl –, müj numən karilən⁹⁸?

86. in wəšəη-kurtəη iki ewel kim etl.

– 87. ma – jastl – imem-imi kamən – jastl – χölna aj uχələn əməsl – jastl –, χänši χäšman əməsl.

88. in ewi, wəšəη-kurtəη ewil[enki], ewel ši kim etl, jöχi löηeməl, pa in ewi šöpta-məmal⁹⁹ löηeməl.

– 89. öj, peda – jastl –, imem-imi – jastl – pakənti wer täjs, pa – jastl – lüwel ilampa ši päratsəle – jastl –, χänši χäšman əpsəs – jastl.

90. kim etmijəl,¹⁰⁰ jöχi löηəl, wəš[əη]-kurtəη iki pela:

– 91. jāna – jastl –, ewen – jastl –, ulńaja¹⁰¹ – jastl – eslmen täχajən – jastl. 92. imem-imi lüwel päratmal – jastijəl. – 93. ma nəηen – jastl – alənsəχat χəna watlem! – jastl.

– 94. lüw kašəl – jastl –, al, al jasta – jastl. – 95. met aj ewem – jastl – nəηen lešatlem.

96. ja met aj ewem – jastl – nəηen lešatlem, šälta...

97. ši, ät jastelət. 98. ja šita ši χət-wəηa¹⁰² ulti ši pitl, ši wəšəη-kurtəη ikel χöša.

99. nəηən, nəηən lešatla, imel-imi χäla lešatlel, ši, imel-imi χäla öntasn¹⁰³ pa ne šits.

100. ja kamən šikińsa pun šəl¹⁰⁴ nõχərman üpəl-iki χət püηələn əməsl.¹⁰⁵ 101. ajšək kili¹⁰⁶ täjl, a kilel lüw püηələn jötman kamən ul. 102. lüw ariti pitl:

⁹⁴ LP: or. *ночь ждем* 'megvárja az éjszakát'.

⁹⁵ LP: or. *wəšəη-kurtəη iki знаем mäša-mäša* 'a Városos-falvas Öreg ismeri Masa-Masát'; a passzív mondat ki nem mondott ágense a Városos-falvas Öreg.

⁹⁶ LP: *ántəp > ätpi* 'öv > öves'; or. *подпоясанный пришел?* 'felövezve jöttél?'

⁹⁷ Part Praes + PxDu2, felszólító módú jelentésben (vö. 68. és 83. lábjegyzet).

⁹⁸ LP: or. *что стоишь?* 'mit állsz?'

⁹⁹ LP: or. *напугалась* 'megijedt' (vö. DEWOS 297).

¹⁰⁰ LP magyarázata: *mäša-mäša* megy ki.

¹⁰¹ LP: *ulńa* (Adj) 'felesleges, hiábavaló, összevissza'; *ulńaja* (Adv) 'feleslegesen, hiábavalóan, összevissza'.

¹⁰² *χət-wəη* 'házi vő'; a patrilokális házassági rendszerben az a „szabálytalan” eset, amikor a férj költözik a feleség házába. Régen a feleségekhez hasonlóan a házi vőt is vették. Az intézmény célja, hogy a fiú leszármazottal nem rendelkező család is tovább tudja vinni a gazdaságot.

¹⁰³ LP: or. *через нее* 'rajta keresztül; segítségével' (vö. *öntas* 'segítség, támogatás' – DEWOS 128).

¹⁰⁴ LP: 'varsaléc'.

¹⁰⁵ A mondatnak két fordítása is lehetséges a birtokos jelöletlensége miatt: 1. '...az após háza mellett ülve Masa-Masa...'; 2. '...az após, a ház mellett ülve...'. A kontextus miatt az első variáns a valószínűbb.

¹⁰⁶ LP: or. *старшая сестра мужа* 'a férj idősebb lánytestvére'; szerintem azonban ez téves. A *kili* rokonsági terminus férfiakra és nőkre egyaránt használatos a házastárs rokonai közül. A nők nőtestvéreik férjét hívják így, a férfiak feleségük nőtestvéreit és azok férjét is; két nőtestvér férje egymásnak is *kili*. A kontextusból egyértelműen kiderül, hogy itt Masa-Masa feleségének húgáról van szó (vö. Ruttkay-Miklián 2007).

- 103. *māša-māša sət mitrajəl – jastl – lwi-ńdõxi teləŋ ɣət šitilijs*. 104. *māša-māša – jastl – imel-imi ɣāla ɣūwatən pa – jastl – ne šitas*. (105. *lūwel lūw arən werləl*.¹⁰⁷)
106. *in ewilənki ši jõxi lõŋəl, pa kilel elt ɣullət, šiti arijəl, jõln:*
- 107. *māša-māša – jastijəl – lwi-ńdõxi teləŋ ɣət šitas*.
108. *šittən*¹⁰⁸ *kilel isa arijəl tāŋɣa, törasa jil, pa kamən pa lūw ɣõsajəl jõɣatl, wana wɔɣl, šõɣra-tājən nāləm-jāt*¹⁰⁹ *ɣõl pajtəpləlle*¹¹⁰. 109. *in nawrem űŋəlli pitl, ši:*
- 110. *mõlɣətl ši űŋəlli – jastl –, űŋəl təjs, müjəl ɣõti jil?*
111. *jastl:*
- 112. *pa šärtəŋ ɣõjat müj äntəm?* 113. *ɣõl šärtltijaln!*
114. *šikińša űpel-iki jastl:*
- 115. *təm... təm tāɣajən – jastl – äntəm, təm wõsən*. 116. *tüta – jastijl – lapət ɣu aŋkel-imi ul küš – jastl.*
- 117. *pa ma jəɣləm! – jastijl.*
- 118. *pa jəŋɣa, nəŋ jəɣti širen [ul ki]!*
119. *a... ampəŋ uɣələn mälə, pa ampəŋ uɣələn mänl*. 120. *tõxi jõɣatl, wõš lõwat i ɣət*¹¹¹, *jəna lapət ɣu aŋkel-imi pilən ullət*. 121. *lūw pa ujtla:*
- 122. *māša-māša müj werən – jastl –, müj aj-kelən jõɣətsən?*
- 123. *müj werən, müj aj-kelən jõɣətsəm? – jastl*. 124. *wõšəŋ-kurtəŋ űpem-iki – jastl – ewilənkel űŋəlli pits, pa aŋken-imi*¹¹² *wɔɣəlisa – jastl (...).*
- 125. *wɔɣəlisa ki – jastl –, at jəŋɣəl*¹¹³!
126. *ja mänl, tulll in ampəŋ uɣələn*. 127. *tõxi jõɣətl jetən, ši püt mölla, in šepən imi jõɣtəs ɣõti, ńdõxi kawərti*. 128. *in imi küjəp sekman nawərlijəl, müjkem šərləl, lūwela ujtla*.¹¹⁴ 129. *in imi šərman nawərl pa isa māša-māša, māša-māša, šiti ɣɔjlila*. 130. *kim etl, űpəl-iki ampar-ɔw pelk[i] püşla*¹¹⁵, *ɣülət kim jɔwəll*¹¹⁶, *ampət lelət, wõš-tel ap*. 131. *jõxi lõŋemijəl, ɔw püşman, ši:*
- 132. *kim etat[i], kim et[ati]!* 133. *lal jõɣtəs!*
134. *in öt, ɣõlije kim rijlət*¹¹⁷, *ɣõtəŋ ötəll*. 135. *in imi utsa ɣətn küjəp sekman na[wərl]*. 136. *mõɣet kim etəm kütən*¹¹⁸ *jõxi lõŋemijl, in imi aləmalle pa kawrəm püta tõxi lükeməl*.

¹⁰⁷ LP szerint *kilel ar wers* 'a sógornője készített éneket' Masa-Masáról.

¹⁰⁸ Nem világos, milyen szóalak.

¹⁰⁹ Szó szerint kb. 'nyelvízület', valószínűleg az egész nyelvet jelenti itt.

¹¹⁰ LP: ua., mint *pajtti* 'levág, leegyenesít, lecsíp'.

¹¹¹ LP: or. *один дом* 'egy ház'.

¹¹² LP: or. *шаманка* 'sámán asszony'; a hét férfi anyja.

¹¹³ LP: *lapət ɣu jastijlət* 'a hét férfi mondja'.

¹¹⁴ LP: *māša-māšaja ujtla* or. *emy nonadaem* 'Masa-Masát találja, neki jut', azaz mindig Masa-Masát mondja bűnösnek a sámán asszony varázslás közben.

¹¹⁵ Az ige formailag passzívumban van, nem világos, miért.

¹¹⁶ LP: or. *выбрасывает рыбу* 'kidobálja a halakat'.

¹¹⁷ LP: or. *выскочили* 'kiugrottak, kirozottak'.

¹¹⁸ LP: or. *все на улице люди* 'mind az utcán vannak az emberek'; amíg az emberek kimentek.

- 137. *öj, peda, xöl xöl*¹¹⁹ *kim etsäti*¹²⁰ – *jastl* –, *in iman kawräm püta-li, tüta-li*¹²¹, *öt, aL pitl.*
- 138. *pa näñ ät jastelän, la' jöxtäs?!*
- 139. *ma, müj, šiti xun jast[älem], ma šit, šit ät jastäläm.* 140. *ši arat ap äktäsmał, lał(a) arat.*
141. *pa nüñ šir peremäl*¹²². 142. *pfu, in imi, jöxi löñmel, päřmal, kawräm pütän.*
- 143. *pa in munt teln ši jasteläm, xöl xöl kim etläti, in imen ši nin tüwaln, ma šit tutem äntäm.* 144. *üpel-iki jastl:*
- 145. *in lapät xujän neš, ši ulmew arat*¹²³ – *jastl* –, *xöl wellajaw.*
146. *pa šikińša kimet xätla jil, jastl:*
- 147. *ma tulem* – *jastl* –, *äntäm, pa.*
148. *in imel xäla lell, ampəñ uxälän pa tul.* 149. *ata lawläsl, ölti pöraja ši, töxi jö-xätl, at pörajan öllät xöl in, lapät xu wöjämätäm ši.* 150. *ajlta əw pünšäljäl, in ampəñ uxäl xälajäl telän lipija eslelle.*
- 151. *nöx kilat[i], nöx kilat[i], la' jöxtäs!*
152. *in öt, pätlam xüwat*¹²⁴ *nöx kiläplät, narilal*¹²⁵ *alemə[llal], sewərti sijel, ap šäləñ sij*¹²⁶ (...), *ap šäləñ sij el[ti] nem[ölti].* 153. *jöxi löñäl:*
- 154. *müj werl[äti], anken-imi al wellati!* 155. *ja xöti jisti!* 156. *ma ši üwlišäm, aplam jöxi lüttesäm*¹²⁷!
157. *tüt wüšitlät, ap öš*¹²⁸ *äntäm, xöjat öš äntäm, xöl napra sewərmel.*
- 158. *ma ninan* – *jastl* – *xəna watlälem sar!*
- 159. *ši löwat jäm wera* – *jastl* –, *al jaste!* – *jastl.* – 160. *müñ näñen xərəñ önas, wəjəñ önas lešat[law]!*
161. *uxälñ kirla, önasən mäla, šiti jöxi mänl.* 162. *pa üpäl-iki xöša in šünən-xulən in ul.*

Masa-Masa

1. Masa-Masa egyedül él a feleségével. 2. Jön két férfi:
– 3. A te – aszongya – lakóhelyeden van mokus? – aszongya.

¹¹⁹ Nem világos, miért szerepel kétszer a *xöl* szó. Esetleg véletlen alaki egybeesés a *xöl* 'mind, mindenki' és a *xölta* 'hova' rövidült alakja között; 'mind (vala)hova'.

¹²⁰ LP: or. *почему все вышли?* 'miért mentetek mind ki?'; a mesében nyilvánvalóan nem kérdés formájában szerepel, hanem kijelentésként.

¹²¹ LP szerint *püta-li, tüta-li*, azaz 'fazékba-e, tűzbe-e'; ez nem túl valószínű, mivel édesapja máskor nem használt ilyen orosz elemeket.

¹²² LP: *өлмәşijl* 'hazudik, ravaszkodik', or. *скажет по-другому* 'máshogy mondja'; számomra értelmetlen mondat.

¹²³ LP: or. *прожили* 'leéltük (az életünket)'.
¹²⁴ Valószínűleg inkább *kütən* 'közben', nem hallható jól.

¹²⁵ LP: or. *сабли* 'szablyák'.
¹²⁶ LP: or. *собачий визг* 'kutyavonyítás'.

¹²⁷ LP: or. *непан essälle* 'szándékosan elengedi', or. *унустил* 'elengedte'.

¹²⁸ LP: or. *не понять* 'nem (lehet) megérteni'.

- 4. Barátom – aszongya –, nem jártam (Part Praes; arra).
- 5. Az előző napon az erdőben járt, és három mókust ejtett el (tkp. Praes: jár, ejt).
- 6. Talán vászonzsákba téve tartja mindet. 7. A két férfi jön (tkp. jövő dolog van):
 - 8. Te...
- 9. Aha, a kutya nyakába köti a vászonzsákocskát. 10. Belép a két férfi. 11. Mondja a feleségének:
 - 12. Alighanem az erdőben járt valamink (értsd: a kutyánk) – aszongya – érkezett haza, az ajtónál valami hallatszik. 13. Beugrik a kutya, vászonzsákocska van a nyakában.
 - 14. Na, vajon mit hozott? – aszongya.
 - 15. A felesége leoldja (Pass), kiönti (Pass): három mókus.
 - 16. Barátom, nahát, (milyen) jó kutya! 17. Add el nekünk! 18. Egy lóért! – aszongya.
 - 19. Hogy adnám (Part Praes) – aszongya –, a kutyánk segítségével (tkp. erejével) élünk!
 - 20. Gyerünk, gyerünk – aszongya –, add el!
 - 21. Így hát odaadja egy lóért. 22. Na, aztán reggel lett, aztán hazaviszik (Pass) a kutyájukat, a feleségeik veszekednek, aszongya:
 - 23. A ti kutyáitok – aszongya – maguktól (tkp. a saját fejük szerint) bizony nem hoznak mókust. 24. Ostobák (Du), ti meg lóért vesztek kutyát.
 - 25. Reggel: – pirr az erdőbe, pirr! (értsd: küldik a kutyát az erdőbe) – vászonzsákocskát kötnek rá (Pass), a másik férfinak (mondja):
 - 26. Menj ki, elment (Part Perf)?
 - 27. A másik férfi azt mondja:
 - 28. Lefeküdt, majd később megy.
 - 29. Hiszen miért menne (tkp. hiszen min menne)? 30. Az erdőbe nem járt (Part Perf) kutya (értsd: nem szokott az erdőbe járni).
 - 31. Aztán megint mennek, ugyancsak Masa-Masához. 32. Most lovat szerzett hiszen, levágja, és lóhúst főz. 33. Otthon fazekacskájuk, kicsi öntöttvas fazekacskájuk van, abban rotyogatja, abban főzi. 34. Alighanem kutyájuk is van. 35. Kutyaugatás... kimegy, ahova a két férfi a lovát fogja álltani (tkp. két férfi lóállító helye felé), fog egy fadarabot és/vagy deszkadarabot, oda helyezi (a fazekat). 36. Jön a két férfi:
 - 37. Barátom, a fazék csak úgy rotyog kint!
 - 38. Bemennek:
 - 39. Ez a valami fazekad – mondja –, meg magától (tkp. a feje szerint) fő oda-kint?
 - 40. A feleségem – mondja – nem bír már ételt készíteni – aszongya –, annak a fazekunknak a segítségével (tkp. erejével) bizony (élünk), ahova rakják (Pass), ott fő.
 - 41. Barátom, nahát, (micsoda) jó fazék, add el nekünk! – aszongya. – 42. Reggel – aszongya –, amikor az erdőbe kell menni, (addigra) odateszik (Pass), és – aszongya – kész az étel! – aszongya.

43. Na, így kérik, kérik (Pass), megint eladja, egy lóért. 44. A két férfinak alighanem felesleges lovai vannak, hogy mindig kereskednek! 45. Aztán... megint odaadja, aztán a két férfi hazaviszi (Pass), a feleségeik megint veszekednek:

– 46. A mi fazekaink – aszongya – maguktól (tkp. a feje szerint) bizony nem forrnak!

47. Vágsz bele húst, raksz bele vizet, kiteszed a (tűzi)fára. 48. Most reggelig – aszongya – kész!

49. Reggel felkelnek (Du), kimegy bevinni a fazekat, a fazék szétesik, szétnyílt.

– 50. Nem kérdeztük, hogy milyen fa, ő meg száraz fán főzte, mi (Du) nyers fára tettük hiszen!

– 51. A múltkori fazekadat meg – aszongya – eltörtük, na (mondd) csak, te milyen fadarabra (tetted)? 52. Mi – aszongya – nyers fadarabra!

– 53. Jaj nekem, az egyetlen (tkp. amennyim van) fazekacskám! – aszongya. – 54. Száraz fára raktátok volna (tkp. ültetitek; Part Praes)! – aszongya.

55. Na, izé, a felesége a ló gégéjébe vért tölt, és idekötö, a nyakába. 56. A ruha keblébe ereszti. 57. A feleségét, izé, teát főzni kéri, (...) veszekedni kezd.

– 58. A magától főző fazekacskánkat – aszongya (az asszony) –, mindent eladó férfi, elad (Pass) – aszongya –, ételt készíteni (...) nem bírunk (tkp. nem bírni kezdtünk; Pl; értsd: az asszony panaszkodik, hogy a férje mindent elad, eladta a magától főző fazekat is, bár ők maguk sem bírnak már főzni).

59. Megragadja a feleségét, lehajítja a földre, fogja a kiskését, megvágja, a vér... a gégét megvágja, a vér elfolyik (tkp. lemegy).

– 60. Barátom, miért ölted meg a feleséged? – aszongya.

– 61. Ő miért – aszongya – veszekszik? – aszongya. – 62. Teát (kell) főzni (tkp. teafőző dolog van)!

63. Na, vannak egy kicsit, megfogja a kiskését, a feleségét átugorja, a kését a padlóba döfi:

– 64. Valamiféle tilalmas vasam, bűnhődéshozó vasam, (...) a gazdaleányt felélesszéd(?)!

65. A nő felül.

– 66. Barátom, nocsak, (milyen) jó kés, add el nekünk! 67. A mi feleségeink nagyon veszekednek!

68. Aztán oda is adja. 69. Hazaérkeznek, azok az asszonyok veszekednek (Du):

– 70. Alighanem Masa-Masa kell nektek (tkp. megszereztétek), mindennap oda kezdtetek járni!

– 71. Gyerünk – mondja az egyik férfi –, fogd meg!

72. Az egyik férfi feleségét megölik (Du). 73. A másik férfi a feleségét megfogja, (őt) is megölik. 74. Na, egy kicsit ülnek, a feleségét elsőként megölő férfi fogja a kését, a feleségét átugorja, ideugrik, teljesen semmi sincs, és örökre megöl[t], kész.

75. Hogyan is éledne fel valaki, miután megölték (Part Perf)?

– 76. Nosza, menjünk (tkp. megyünk; Du), őt is öljük meg (tkp. megöljük; Du)!

77. Masa-Masa elrejtőzik. 78. Elrejtőzik, aztán keresik, keresik (Pass), a két férfi nem találja (Pass), az erdőbe szökik. 79. A feleségét megöli a két férfi, kész, hazamennek. 80. A két férfi elmente után hazaérkeznek, a feleségét kis... a holttestét kiszánra ülteti, és a királyi városba húzza. 81. A királyi városba húzza, aztán a királyi városba ér, megvárja, míg éjszaka lesz (tkp. éjszakává vár), nyírkérget hánt, fogja a kiskését, egy kicsit karcol rá mintát (tkp. megírja) a késheggyel. 82. A Városos-falvas Öreg házába belép. 83. Ó, ismerik (Pass) Masa-Masát!

– 84. Te meg – aszongya –, felővezve (tkp. övvel tele; értsd: jól, rendesen felöltözve) – aszongya – érkeztél? 85. Vedd le az övedet – aszongya –, mit ácsorogsz ott (tkp. mit forgolódsz fent)?

86. Kilép a Városos-falvas Öreg lánya.

– 87. Az én – aszongya (Masa-Masa) – feleségem kint – aszongya –, még a kiszánon ül – aszongya –, mintát karcolva ül.

88. A lány, a Városos-falvas Öreg leánykája, lánya ki is megy, aztán belép, és a lány riadtan lép be.

– 89. Jaj nekem! – aszongya (Masa-Masa) –, a feleségem – aszongya – ijedős (tkp. ijedő dolga) volt, és – aszongya – alighanem megölte őt (a lány) – aszongya –, mintát karcolva ült.

90. Kimegy (Masa-Masa), (majd megint) belép, (azt mondja) a Városos-falvas Öregnek:

– 91. Tényleg – aszongya –, a lányod – aszongya – feleslegesen – aszongya – engedted ki (tkp. feleslegesen kiengedett helyén). 92. A feleségem, őt megölte – aszongya. 93. Én téged – aszongya – reggel megmutatlak a királynak! – aszongya.

– 94. Hadd legyen – aszongya (a Városos-falvas Öreg) –, ne, ne mondd meg! – aszongya. – 95. A legkisebb lányom – aszongya – neked adom (tkp. neked elkészítem)! 96. Na, a legkisebb lányom – aszongya – neked adom, aztán...

97. Kész, nem mondják meg (a királynak). 98. Na, ott házi vőként kezd is élni, annál a Városos-falvas Öregnél. 99. Feleséget adnak (Pass) neki (értsd: feleséget készítenek neki; Pass), a felesége holttestét elkészítik (értsd: rendesen eltemetik), a felesége holtteste segítségével meg (új) feleséget szerzett. 100. Na, kint ül (Masa-Masa) az apósa háza mellett, varsalécet faragva. 101. Van egy kisebb sógornője, a sógornője meg mellette játszik (Part) kint. 102. Ő énekelni kezd:

– 103. Masa-Masa száz varázsa – aszongya – lóhússal teli házat szerzett. 104. Masa-Masa – aszongya – a felesége holtteste segítségével meg – aszongya – feleséget szerzett.

(105. Ő róla csinál éneket.) 106. A kislány aztán bemegy, és aztán hallják, a sógoráról így énekel otthon:

– 107. Masa-Masa – aszongya – lóhússal teli házat szerzett.

108. Aztán a sógornője alighanem mindig énekl, zavaróvá válik, és (amikor) kint megint hozzámegy, közelre hívja, a kiskésével a nyelvét teljesen kivágja. 109. A gyerek néma lesz, ím:

- 110. Tegnap még néma (tkp. szájtalan; a mesélő eltéveszette, rögtön javítja) – aszongya –, még beszélt (tkp. volt szája), mi történt vele (tkp. mijével mi lesz)?
111. Aszongya:
- 112. Sámán talán nincsen (tkp. és sámánoló valaki nincs)? 113. Sámánoltasatok!
114. Aztán az apósa mondja:
- 115. Itt... ezen a helyen – aszongya – nincs, ebben a városban. 116. Ott – aszongya – Hétférfiánya-asszony él bár – aszongya.
- 117. Akkor én elmegyek (hozzá)! – aszongya.
- 118. Na, menjél, ha van rá módod!
119. Kutyafogatot adnak (Pass) neki, és kutyaszánon megy. 120. Odaér, városnagyságú egyetlen ház, valóban hét férfi él (ott) az anyjával. 121. Ő is ismeri (Masa-Masát; Pass):
- 122. Masa-Masa, milyen ügyben – aszongya –, mi hírrrel jöttél?
- 123. Mi dologgal, mi hírrrel jöttem? – aszongya. 124. A Városos-falvas apósom-
apó – aszongya – leánykája megnémult (tkp. szájtatlanná lett), és az anyátokat hívják (Pass) – aszongya.
125. Ha hívják (Pass) – aszongya (a hét férfi) –, hadd menjen!
126. Na, megy, viszi kutyaszánon. 127. Odaér este, húst főznek (tkp. a fazékba főznivalót raknak, húst főzni), hiszen sámán asszony érkezett. 128. Az asszony sámándobot verve ugrál, bármennyit sámánol, őt (értsd: Masa-Masát) találja (Pass).
129. Az asszony sámánolva ugrál, és mindig Masa-Masa, Masa-Masa, őt éri (Pass).
130. Kimegy, az apósa raktárának az ajtaját kinyitja, kihajítja a halakat, a kutyák esznek, a város összes (tkp. városteli) kutyája. 131. Bemegy, az ajtót nyitva, ím:
- 132. Menjete ki, menjete ki! 133. Had érkezett! (Értsd: Masa-Masa azért, hogy ki tudja küldeni az embereket a házból, odagyűjtött kintre sok kutyát, majd azt kiáltotta, hogy ellenség támadt a településre.)
134. Az izé, mind kiözönlenek a háziak. 135. A (sámán) asszony egyedül a házban (értsd: üres házban, ahol egyedül van) dobolva (tkp. dobot verve) ugrál. 136. Amíg a többiek kimentek (Part Perf), bemegy (Masa-Masa), fogja az asszonyt, és a forró fazékba beledugja.
- 137. Jaj nekem, mind valahova kimentetek – aszongya –, az asszony fazékba vagy tűzbe ne essen!
- 138. Hát nem te mondtad, hogy had érkezett?!
- 139. Én, micsoda, hogy mondtam volna azt (tkp. úgy, mikor mondom), én azt, azt nem mondtam (tkp. mondom). 140. Annyi kutya gyűlt (Part Perf) össze, mint egy hadsereg (tkp. had mennyiségű)!
141. (?; kb. ismét a maga hasznára fordítja a dolgot.) 142. Pfuj, az asszony, bemenek (Part Perf), meghalt (Part Perf) a forró fazékban.
- 143. Az imént mondtam (tkp. mondom), mind valahova kimentek, az asszonyt ti vigyétek (haza), én nem viszem (tkp. vivésem nincs)! 144. Az apósa mondja:

- 145. A hét férfi hiszen, ennyi volt az életünk (tkp. ennyi éltünk mennyisége) – aszongya –, mind megöl bennünket (Pass)!
146. Aztán másnap lesz, aszongya (Masa-Masa):
- 147. Én elviszem – aszongya –, ha más nem (tkp. nincs), mégis.
148. Az asszony holttestét beteszi a kutyaszánba, és elviszi (Pass). 149. Megvárja az éjjelt (tkp. éjjellé vár), alvásidő lesz, aztán odaér, éjszaka mind alszanak, a hét férfi mind elaludt (Part Perf), bizony. 150. Lassan kinyitja az ajtót, a kutyaszánt a holttesttel együtt (tkp. tele) beereszti.
- 151. Keljetek fel, keljetek fel, had érkezett!
152. Az izé, a sötétben felkelnek, megragadják a kardjukat, vágások zaja, kutya-nyüszítés zaja, a kutya-nyüszítés zaján túl semmi (más). 153. Bemegy:
- 154. Mit csináltok, az anyátokat meg ne öljétek! 155. Mi van veletek (tkp. hogy lettetek)? 156. Hiszen kiabáltam, hogy a kutyáimat véletlenül beengedtem (tkp. hazavesztettem, elejtettem).
157. Világot gyújtanak, kutya-e, ember-e, nem tudni (tkp. kutyaértelem nincs, emberértelem nincs), mind apróra vágva (Part Perf).
- 158. Én benneteket – aszongya – megmutatlak a királynak!
- 159. Tedd meg nekünk (tkp. akkora jót tegyél) – aszongya –, ne mondd meg! – aszongya. 160. Mi neked rénbikás szánkaravánt, állatos szánkaravánt készítünk!
161. Szánt fognak be neki (Pass), szánkaravánt adnak (Pass), úgy megy haza. 162. És az apósánál most is szerencsében-jólétben él.

Irodalom

- Baulo, A. (szerk.) [Бауло, А. (ред.)] (2006), Сынская монография. Новосибирск.
- Biblia (2003) = Библия потрат. Библия төлмашты институт, Хельсинки.
- Evangelie (2000) = Евангелие Марк ястәм цирән. Библия төлмашты институт, Хельсинки–Стокгольм.
- Fejes László–Ruttkay-Miklián Eszter (2009), A szánkózó kisfiú – hanti mese. NyK 106: 000–000.
- Honti László (1984), Chrestomathia ostiacica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Onina, S. V. [Онина С. В.] (2001), Оленеводческая лексика хантийского языка: семантические группы и словарь. Йошкар-Ола.
- Onina, S. V. [Онина С. В.] (2002), Оленеводческая лексика в хантийском языке. Автореферат диссертации... кандидата филологических наук. Йошкар-Ола.
- Onina, S. V. [Онина С. В.] (2003), Отраслевая лексика хантийского языка: словарный состав, связанный с оленеводством. Йошкар-Ола.
- Onyina, Szofia (2009), Szinjai hanti társalgási szótár (nyelvtani vázlattal és szójegyzékkel). A bevezetőt írta: Csepregi Márta. Szerkesztette: Ruttkay-Miklián Eszter. Budapesti Finnugor Füzetek 20. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest.
- Ruttkay-Miklián Eszter (1999), Kommentárok a kommentárhoz. Steinitz színjai szövegeinek néprajzi hátteréről. In: Helimski, Eugen – Widmer, Anna (red.), *Wúša wúša* – Sei gegrüßt! Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 57. 287–314.

- Ruttkay-Miklián Eszter (2004a), A szinjai hantik rokonsági csoportjai. PhD-értekezés. Kézirat. ELTE, Budapest.
- Ruttkay-Miklián Eszter (2004b), Testi-lelki rokonság: reinkarnáció a szinjai hantiknál. In: Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.), Fehéren-feketén. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére II. L'Harmattan. 357–383.
- Ruttkay-Miklián Eszter (2007), A szinjai hanti rokonsági terminológia. Nyelvtudományi Közlemények 104: 181–212.
- Ruttkay-Miklián Eszter (2008), Süss fel, Nap – hantiul. In: Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.), Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére. Urálistikai Tanulmányok 19. ELTE Finnugor Tanszék – Numi Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest. 721–726.
- Schmidt, E. – Pjatnikova, T. R. [Шмидт, Э. – Пятникова, Т. Р.] (2006), Арӧн-моньцӧт (моньц-арӧт). Песни-сказки. Издательство Томского университета, Томск.
- Skamejko, R. R. [Скамейко, Р. Р.] (1998), Хантыйские загадки на уроках родного языка. Салехард.
- Steinitz, Wolfgang (1939–1941), Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten I. Tartu, II. Stockholm. Reprint: Ostjakologische Arbeiten I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest 1975–1976.
- Steinitz, Wolfgang (1989), Texte aus dem Nachlass. Ostjakologische Arbeiten III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sz. Kispál Magdolna – F. Mészáros Henrietta (1970), Északi osztják kresztomátia. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Val'gamoва, S. I. [Вальгамова С. И.] (2003), Глагольное словообразование в хантыйском языке. Йошкар-Ола.

SZEVERÉNYI SÁNDOR

A nganaszan íz- és szagnevek rendszere*

The paper discusses Nganasan flavour and odour terms (the latter in relation to the former). We begin by surveying the non-linguistic possibilities of examining different forms of sensation, which we then narrow down to tasting and smelling. We demonstrate that, from a psychophysical, neurological etc. point of view, these differ from the perception of colours – the most often studied of the five sensations. We also survey the most recent results of research into the sense of flavour and its categorisation and how these are related to research into flavour terms. We stress the importance and the clarity of basic terms. We then turn to Nganasan flavour terms, which are first approached from a semantic direction with correlates sought for the domains SWEET, BITTER, SOUR, SALTY as well as for the generally appreciative qualification PLEASANT (TASTE), and further conclusions are drawn. In this part of the paper the relevant part of the Nganasan vocabulary is presented on the basis of the literature as well as data collected during field work carried out in Ust'-Avam in summer 2008, with special respect to its morphological structure as well as the basic flavour terms.

KEYWORDS: Nganasan, perception, taste, smell, basic terms, derivation KULCSSZAVAK: nganaszan, érzékelés, íz, szag, alapterminusok, szóképzés

1. Bevezetés

A dolgozatban a nganaszan íz- és szagneveket vizsgálom. Először az érzékelések vizsgálatának nem nyelvészeti lehetőségeit tekintem át, majd leszűkítem az ízekre és a szagokra. Bemutatom, hogy pszichofizikai, neurológiai stb. oldalról ez a terület különbözik a színek érzékelésétől – amely terület a leginkább kutatott az öt érzékelés közül. Bemutatom továbbá, hogy milyen újabb eredmények vannak az ízérzékelés és -kategorizálás kutatásának területén, és ezek hogyan függnek össze az íznevek kutatásával. Külön kitérek az alapfogalmak fontosságára és tisztázására.

Ezután rátérek a nganaszan íznevekre. Kiindulásként a jelentések felől közelítek a kérdéshez: az ÉDES ÍZ(Ű), KESERŰ ÍZ(Ű), SAVANYÚ ÍZ(Ű), SÓS ÍZ(Ű) tartományok mellett a FINOM ÍZ(Ű) általános pozitív minősítéshez keresem a megfeleléseket, valamint ezekből kiindulva további megállapításokat és összefüggéseket. A dolgozat ezen részében a rendelkezésre álló szakirodalom, valamint a 2008 nyarán Uszty-Avamban

* A tanulmány a K-60807 számú, „A nganaszan nyelv számítógépes morfológiai elemzése” című OTKA-pályázat keretében készült. Ezúton szeretném megköszönni lektoraimnak építő jellegű bíráló megjegyzéseit.

végzett terepmunka alapján mutatom be a nganaszan szókinsznek ezt a részét, bemutatva morfológiai felépítésüket, valamint az alapízneveket.

2. Az érzékelésről és az érzetek nyelvi kategorizációjáról

Azokat az ingereket, amelyek információtartalmukkal valamilyen érzékelést váltanak ki, többféle szempontból is csoportosíthatjuk. Az érzékelések között vannak fizikaiak és kémiaiak. Előbbihez tartoznak a fény-, hang-, hő- és tapintási ingerek, utóbbi csoportba pedig az íz- és szagérzékelés. Csoportosíthatjuk az érzékelést abból a szempontból is, hogy mennyire közvetlen. Közeli (vagy közvetlen) érzékelés így az ízlelés, szaglás és tapintás, távoli a fény és a hang. Jól látható, hogy a színérzékelés és az ízérzékelés típusa egymástól nagymértékben eltér, bár „a környezet iránt érdeklődő szervezet nézőpontjából a »kémiai érzetek« kifejezés kicsit félrevezető”. Ugyanis „a vegyi anyagok a szem fényreceptorait érő fényenergiához hasonlítanak. De [...] tárgyakat látunk, nem fényt; ebben a gondolatmenetben maradvá: tárgyakat és anyagokat ízlelünk és szagolunk, nem vegyszereket” (Sekuler–Blake 2004: 447). Mivel azonban a színérzékelés a legjobban kutatott terület – mind a nyelvészetben, mind a pszichológiában –, módszereiben a többi érzékelés vizsgálatánál is gyakran ugyanazokat módszereket, fogalmakat, szempontokat próbálják meg alkalmazni. Ez esetenként hasznos, esetenként ugyanakkor félrevezető is lehet, hiszen nem biztos, hogy azonos kognitív folyamatok zajlanak le a különböző érzékeléseknél, és ez a nyelvi kategorizációra is hatással lehet.

3. Az ízek érzékelése

Az ízérzékelés vizsgálata első ránézésre egyszerűbbnek látszik a többi érzékelésénél, hiszen ma már egyre pontosabban meghatározhatók azok a receptorok, amelyek egy-egy íz érzékeléséért felelnek. Nemrég számoltak be például a savanyú érzetért felelős receptorok felfedezéséről (Huang et al. 2006).

Hagyományosan négy alapíz különítenek el: édes, sós, keserű és savanyú – és a világ nyelveinek adatai is alapvetően ezt támasztják alá. Többben azonban – elsősorban pszichofizikai oldalról – megkérdőjelezzik ennek a csoportosításnak a jogosságát (lásd Erickson 2008). Az utóbbi időben egy ötödik ízt, az umamit (amely a keleti konyhára jellemző nátrium-glutamát íze) is többben alapízként kezelik,¹ s nemrég beszámoltak arról, hogy talán megvan a hatodik alapíz is: a kalcium íze.

Az a hagyományos nézet, miszerint csupán a fent felsorolt négy alapíz létezik, és hogy ezek a nyelv meghatározott részein érezhetők (az édes elöl, a sós hátul, a sava-

¹ Az umamit egy japán tudós fedezte fel még a múlt század elején, de csak az utóbbi években fordult felé fokozott figyelem (Ikdea 1909/2002).

nyú és a keserű pedig oldalt) jó néhány évtizede beivódott már a köztudatba, s vált kikezdehetetlen és kritikátlanul idézett tézissé. Ugyanakkor már annak is több évtizede, hogy kimutatták, hogy ez nem egészen így igaz: mind a négy ízt érezhetjük a nyelv bármelyik pontján – persze minden bizonnyal nem egyenletes mértékben (Collings 1974, Bartoshuk 1993). A négy alapíz elmélete Boring 1942-ben megjelent munkája nyomán terjedt el, aki Hanig (1901) – az ízérzékelés területén egyébként a ma napig fontosnak tartott – munkáját értelmezte félre.

Tudjuk, hogy vannak további ízek, például csípősen fanyar, illatos menta, pikáns, csípős, avas, fűszeres-ízes, zsíros stb. Ezek nagy része nem jelenik meg alapíz-érzékelésként, az azonban bizonyosnak tűnik, hogy az alapízek száma magasabb lehet, mint azt korábban gondolták.

A kérdés csupán az, hogy ezek az alapkategóriák mennyire értelmezhetők úgy, mint a színneveknél. Tehát az alapíz és az alapíz név definíciója megalkotható-e az alapszín és az alapszín név alapján. És egyáltalán: szükséges-e különbséget tenni (van-e különbség?) az alapíz és az alapíz név között. Tudjuk például, hogy az alapszínek esetében létrehozhatók ún. „composite category”-k, amelyek megjelenése univerzalisztikus vonásokat mutat: noha hat alapszínből elvileg 63 ilyen lenne lehetséges, valójában csupán 9 fordul elő (lásd pl. Sutrop 2002: 51). Ilyen típusú rendszerről az ízek esetében egyelőre nem tudunk.

Ha az ízek esetében – úgy tűnik – egyelőre nem beszélhetünk ilyen „composite category”-król, akkor felmerül a kérdés, hogyan kell értelmezni a „nem alapízeket”, és ha csak alapízek (basic taste) vannak, akkor mi van a többivel: ha nem „alap”, akkor mi? Pszichofizikai oldalról kétféle megközelítés vitatkozik egymással: az egyiket „basic taste model” vagy „labeled-line model”-nek nevezzük (lineáris ingerület), a másikat „across-fiber pattern model”-nek (mintázatérzékelés). Előbbi szerint egy bizonyos idegrosttípus csak egy bizonyos ízminőséget reprezentál, míg az utóbbi szerint a szállító idegrostok teljes együttese reprezentál egy ízt. E két szemlélet közötti parázs vita folyt egy tavalyi pszichológiai tanulmányban, megnyugtató végkifejlet nélkül. Erickson (2008) tanulmányát 18 hozzászólás, majd a viszontválasz követi. A mi szempontunkból az a kérdés, hogy a nyelvi adatok szerepet játszanak-e az alapízek meghatározásában. Ebben sincs egységes vélemény. Például Di Lorenzo és Chen (2008) úgyesen ötvözi a nyelvi, a pszichofizikai és a neurológiai szempontokat. Ez az elképzelés érdekes lehet mint tesztelhető hipotézis. Kiindulópontjuk egyaránt kapcsolódik a r e l a t i v i z m u s (Belpaeme 2008) és a n o m i n a l i z m u s (Majid–Levinson 2008) szemléletéhez. Előbbi a n y e l v é s z e t i r e l a t i v i z m u s pozíciója: a nyelv módosítja a belső biológiailag vezérelt perceptuális szerkezetet és hatással van rá. Ezzel ellentétben áll a vitaindító tanulmány szerzőjének álláspontja, akinek a megközelítése u n i v e r z a l i s z t i k u s, mely szerint az ízérzékelést csakis a biológia irányítja, s az ízek nyelvi kategorizációja ettől független. A másik végletet képviseli például Majid és Levinson. N o m i n a l i s t a pozíciójuk szerint a szavak valóban érvényes alapíz kategóriákat alkotnak, és ezt a világ nyelveinek adatai is alá-

támasztják. Annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy az alapízeknek – amennyiben ennek definíciójába a nyelvi kategorizáció is beletartozik – van kultúraspecifikus háttere.

3.1. Univerzalisztikus és kultúrafüggő vonások

Myers (1904) anyaga alapján – mely óta igazából nem készült nagyobb összefoglaló nyelvi felmérés – gyakorlatilag univerzalisztikus vonásnak tekintik a négy alapízt: az íznevek nem mutatnak olyan mértékű sokszínűséget tipológiai szempontból, mint a színnevek. De magának a kérdőívnek a kérdései is már négy alapízt (és így négy alapíznevet) feltételeznek.²

Ma már az is bizonyos, hogy az ízérzékelés genetikailag van vezérelve, s a különbségek mögött is genetikai okot lehet feltételezni: például az afrikaiak érzékenyebbek a keserű érzetekre. A szagok érzékelését inkább tanult képességnek tartják.

Bizonyos általános tendenciák az ízfelismeréssel kapcsolatban megállapíthatók. Így például az édes és a keserű pszichológiailag a leginkább különböző és elkülönülő ízek. Az édes és a sós inkább egymáshoz hasonlít, mint a többihez. A savanyú és a keserű inkább egymáshoz hasonlít, mint a többi ízhez.

Végül azt is meg kell említeni, hogy egy nyelven belül is keveredhet az ízek megítélése (= megnevezése). Az ún. felismerési hibákat illetően az angol nyelv alapján a következő tendenciák állapíthatók meg (pl. O'Mahony et al. 1979). Leggyakrabban a keserű és a savanyú ízt keverik össze, ennél ritkábban a sós és a savanyú ízeket, még ritkábban a sóst és a keserűt, ellenben például a keserűt és az édeset soha.

Amit még nagyon fontos kiemelni: az ízérzékelés kultúrafüggéséről egyelőre nagyon keveset tudunk. Például a pszichológia-kézikönyvek is csak négy alapízt említenek, anélkül hogy arra kitérnének, hogy ezek mennyire tekinthetők univerzálisnak.³

² Myers (1904) tipológiai kérdőívet állított össze, amelyet szétküldött misszionárisoknak, hivatalnokoknak és európai csoportoknak. A kérdőív első felében a négy íz kifejezésére kérdezett rá, a második felében pedig az elnevezések eredetét, használati körét firtatta. Megállapította, hogy az alapvető oppozíció az ízletes – nem ízletes.

³ Így például az itthon talán leginkább használt Atkinson és társai által jegyzett „Pszichológia” (1995) a következőképpen szól: „Minden íz leírható a négy alapvető ízminőség (édes, savanyú, sós és keserű) közül eggyel vagy többnek a kombinációjával (McBurney 1978)” (127), majd: „Ha a személyeket arra kérik, hogy a különböző anyagok ízeit a négy alapízzel határozzák meg, minden gond nélkül képesek erre; sőt még ha további, saját maguk választotta minőségeket is használhatnak, akkor is a négy alapízre hagyatkoznak (Goldstein 1989)”. Azaz egyfelől az ízkategorizáció univerzálításáról nem esik szó, hanem tényként kezelt (pl. fontos lenne tudni, hogy ezek a megállapítások hány nyelv vizsgálatán alapulnak), másfelől a kiindulópont itt is az elnevezések (alapíznevek) s nem az attól függetlenül kezelendő érzékletek (alapíz). Egy újabb könyv, az „Általános pszichológia” (Csépe et al. 2007: 460) már valamivel pontosabb, de még mindig nem derül ki, hogy az alapíz pontosan mi is, és a nem alapízek pontosan mik.

4. Alapterminusok

Az ízneveknél a kategorizáció során felmerül egy olyan probléma, amely más-képp kezelendő, mint a színeknél. Úgy tűnik, hogy az alapízeket önkéntelenül is azonosítják az alapíznevekkel. Holott a kettő nem (feltétlenül) ugyanaz. A relativisták szerint egyáltalán nem, a nominalisták szerint viszont igen: ebben az esetben azonban épp a nyelvi adatokkal (azaz az alapíznevekkel) igazolják a pszichológiai-neurológiai érzetek alapját.

Az alapszínnevek kritériumai már régóta ismertek, ezek Berlin–Kay (1969) munkája óta tovább finomodtak. Ezek alapján Sutrop (2002) megalkotta mind az öt érzékelésre az alapterminus definícióját. Az ízek esetében ez a következő (Sutrop 2002: 41): „A basic taste term is a psychologically salient, in most cases morphologically simple and native word, which belongs to the same word class and has the same grammatical potential as the prototypical taste term(s). That term generally denotes a quality or a phenomenon of taste at the basic level, and is applicable in all relevant domains.”

Ki kell emelni, hogy ez a definíció az alapszínnev definícióján alapszik, tehát nem az ízek biológiai vagy pszichológiai szempontú vizsgálatán. Azt is meg kell jegyezni, hogy a definíció nincs tekintettel a kivételekre. A színneveknél maradvány: éppen a színnevek esetében tudunk ennek a definíciónak ellentmondó példát. A tundrai nyenyecben az alapszínnevek nem ugyanabba a szófajba tartoznak, egyes alapszínnevek – a 'fekete' vagy a 'piros' – igék, míg mások – például a 'fehér' – névszók (lásd pl. Salminen 1993: 259).

5. Az íznevek történeti nyelvészeti szempontú megközelítése

Az öt érzékelést megnevező terület (látás, hallás, ízlelés, tapintás, szaglás) közül az íz és a szagok/illatok elnevezéseiről tudunk a legkevesebbet történeti és tipológiai szempontból (ezt Sutrop is kiemeli, 2002: 183).⁴ Ennek az az oka, hogy ezek a legkevésbé rekonstruálható fogalmak, az elnevezések általában transzparenszek, morfológiailag összetettek. Sutrop (2002: 199–200) azt is megjegyzi az észti és szomszédos nyelveinek elnevezéseit vizsgálva, hogy az alapnyelvekre e fogalmak közül egy sem rekonstruálható. Sutrop történeti szempontból kétféle magyarázatot tud elképzelni: vagy a 'van íze' – 'nincs íze' állt szemben egymással, vagy pedig ez a szembenállás a 'jó/kellemes íz' – 'rossz íz' lehetett. Ezeket a feltevéseket erősíti meg például a nyenyec

⁴ Természetesen nem hagyhatók figyelmen kívül az érzékelések nyelvi összekapcsolódásának vizsgálatával, elsősorban hierarchiájukkal, metaforikus (elsősorban szinesztetikus) használatukkal foglalkozó munkák (pl. Williams 1976). Szintén foglalkoztak az érzékelésigék tipológiájával (Viberg 2001). Ezek azonban alapvetően nem érintik dolgozatom tárgyát, ahol igen, ott igyekszem ezt megemlíteni.

jibcada szó, amely mind a négy alapízre vonatkozhat.⁵ Így a régi nyelvi rétegekre vonatkozóan az 'íz' jelentésű etimológiákat is számba kell venni. Sutrop munkáján kívül más munkáról, amely valamely uráli nyelv íz- és szagérzékelésével foglalkozott volna, nem tudok.

6. Terepmunka: az adatközlők és az interjúk

A gyűjtőmunkára 2008. július 16. és augusztus 6. között, Uszty-Avamban (Tajmir-félsziget) került sor. Öt adatközlővel dolgoztam, mindegyik 60–65 éves nő, a falu (s így egyben a nganaszan közösség) legjobb nganaszan beszélői közé tartoznak.⁶

A kérdőív célja egyfelől az alapíznevek megállapítása, az ízek minősítési módjainak leírása, valamint az utóbbi évek írásos anyagában (ez gyakorlatilag a Kosterkina–Momde–Ždanova-szótár) felbukkant új alakok morfológiai és jelentésbeli tisztázása. Kémiai tesztre nem volt alkalmam – ami talán tipológiai szempontból a legadekvátabb módja lenne a tesztelésnek (tehát kóstoltatni, s annak az ízére rákérdezni).

A lekérdezés szóban történt. Ennek elsődleges oka az adatközlők bizonytalan nganaszan olvasás- és íráskészsége.⁷ Ebből kifolyólag a beszélgetések nem egyformán alakultak. A beszélgetés nyelve főleg az orosz volt, de ahol és amikor lehetett, igyekeztem a nganaszant használni. A kiinduló kérdések az alapízekre, illetve minősítésekre vonatkoztak:

Mi az, hogy 'finom'? Mi az, ami finom?

Mi az, hogy 'édes'? Mi az, ami édes?

Mi az, hogy 'sós'? Mi az, ami sós?

Mi az, hogy 'keserű'? Mi az, ami keserű?

Mi az, hogy 'savanyú'? Mi az, ami savanyú?

A második körben az adatközlő által nem említett, de a nganaszan írásos forrásokban (folklórszövegek, szójegyzékek, szótárak) előforduló lexémákra kérdeztem rá. Erre azért volt szükség, mert az adatok jelentős része kevés, néha csak egy forrásban fordul elő, és a jelentést is pontosítani kellett, ha az adott szóalak például csak egy folklórszövegben jelenik meg.

⁵ Tereščenko szótárában például a következőt találjuk (Tereščenko 1965: 134): ибцѣда 1. горький; 2. кислый; 3. чересчур солёный; 4. вост. сладкий.

⁶ A nganaszan kihalt nyelv. Az anyanyelvi beszélők a legidősebb generáció tagjai (ez kb. 55-65 évet jelent), és többnyire nők, aminek az az oka, hogy a férfiak korábban elhunynak (napjainkban a várható élettartam mindössze 40-42 év).

⁷ A négy adatközlő közül egy, a helyi iskola nyugdíjas nganaszantanítója volt képes könnyedén követni az írott szöveget. Könnyedén olvasott egy másik hölgy is, három adatközlőnek viszont problémát jelentett a nganaszan szöveg olvasása.

(A) Feltételezett alapízek:

savanyú	<i>čiiniʒia</i>
keserű	<i>tasəgəə</i>
sós	<i>sʒrʒəgə</i>
édes	<i>sakʒrʒəgə</i>

(B) Íz: *ɲobta* (csak Castrén 19. századi anyagában fordul elő [1855: 45], 'Geruch' jelentéssel)

(C) Mit jelentenek az alábbi szavak (korábbi forrásokból összeválogatva)?

biə 'illat', *dʒrʒəgəə*, *bʒnəgəə*, *kiriba nəgəə*, *kolʒəgə*, *ɲəmsuəgə*, *kiribaəgə*, *hotəgəə* stb.

Jó alakok-e a következők (a fentiek mintájára én alkottam meg)?

a rén íze	<i>taənəgə</i>
a medve íze	<i>ɲarkaʒəgə</i>
a vadrén íze	<i>bahiʒəgə</i>

A harmadik körben pedig konkrét dolgok ízére és szagára kérdeztem rá (de csak abban az esetben, ha korábban még nem említette meg az adatközlő).⁸

7. A nganaszan íz- és szagnevek

7.1. 'édes'

Az édes megfelelőjeként az adatközlők mindegyike a *sakʒrʒəgə* szót említette, s mindegyikük csak a teával kapcsolatban:

- (1) *sakʒrʒəgə čaj* 'édes tea'
- (2) *čaj-mə sakʒrʒəgə* 'a teám édes'

Ennek az ellentéte a *sakʒr-kali čaj* (azaz cukor⁹ nélküli tea) kifejezés.

7.2. 'savanyú'

Az orosz 'кислый' jelentéseként egyöntetűen a *čiiniʒia* szót említették a konzultánsok, amely csak hússal, hallal, valamint levessel hozható összefüggésbe:

⁸ Egy fontos csoport kimaradt, illetve nem tudtam lekérdezni: az általuk fogyasztott néhány növény és bogyó ízére való rákérdezés. A kérdés nehézségét mutatja, hogy amikor az egyik adatközlőtől megkérdeztem, hogy a gombának milyen az íze, azt válaszolta, hogy nem mondja meg, mert nem szereti a gombát.

⁹ A *sakʒr* 'cukor' az orosz *сахар* átvétele.

(3) *čiiiniʔia ηəmsu, kolj* 'savanyú (~ romlott) hús, hal'

(4) *čiiiniʔia biʔə* 'savanyú leves'

Két érdekesebb adatot emelek itt ki:

(5) *čiiiniʔiaagə* 'savanyú'

Ennek az adatnak az az érdekessége, hogy szerepel rajta egy ún. íz- és szagnév-képző (-əgə, bővebben lásd 8.1). Ez minden bizonnyal analógia eredményeként került a tőre. A képző funkciója ebben az esetben a szag kiemelése lehet, mivel a *čiiiniʔia* szó elsődlegesen ízt fejez ki. Ezt támasztja alá a következő példa is:

(6) *čiiiniʔiaagətu sojbutu* 'savanyú íz/szag érződik'

Itt az igére hívnám fel a figyelmet: a nganaszanban eddig nem voltak arra adatok, hogy hangzást/hallást kifejező igék más érzékelést fejeznének ki.¹⁰ Így a *sojbusa* (KMZ 155) szótári jelentése 'hangzik, hallatszik, zúg', ám itt egyértelműen a szag érzékelésére vonatkozik. Ha valaki érzi a szagot, akkor azt a *d̄indiši* 'hallani' igével is ki lehet fejezni (lásd 15. példa).

Az egyik adatközlő az inkább a keserű ízek felé hajló *tašütü* szót is említette savanyú jelentésben:

(7) *biʔə-mə taəsiəδə s̄jɾələ-mə tašü-tü*
leves-PxSg1 nagyon sóz-PtPass keserű-Aor3Sg
'A levesem nagyon sós, keserű.'

Ennek ellentéte lehet a 'jó, finom' jelentésű *ñaagəə*:

(8) *kolj-mə ñaagəə, ñintuu čiiiniʔia*
hal-PxSg1 jó nem savanyú
'A halam finom, nem savanyú.'

7.3. 'keserű'

A legáltalánosabb lexéma ebben a jelentésben a *tašüʔtütü/tasəgəə*. Vonatkozhat túl erős teára, levesre, a só ízére (amennyiben túlságosan sós az étel). Hús (*ηəmsu*) jelzője viszont nem lehet.

(9) *tašüʔtütü/tasəgəə čaj, s̄jɾ* 'keserű (~ erős) tea, só'

(10) *ñaagəiʔ s̄jɾələ-mə biʔə* 'jól megsózott (~ nagyon sós) leves'

Mivel a só íze itt 'keserű', így a keserű levest ki lehet fejezni a só jelentésű szó származékaival.

¹⁰ Az egyéb uráli nyelvekben ez nem ritka jelenség (lásd Viberg 2001), a nganaszanban azonban eddig nem jegyezték le.

- (11) *sjɾəlaməə biʔə* 'sós leves'
 (12) *sjɾɾəəgə kolj* 'sós/sózott hal'

A cigaretta ízét is itt említették meg, más lexémával:

- (13) *ɲəmuəgə tabak* 'keserű (erős) cigaretta'

A *ɲəmu* jelentése 'dohány', az *-əgə* funkciójáról lásd lejjebb.

7.4. 'sós'

A sós *sjɾɾəəgə*, illetve *sjɾ(ə)laməə*, ám amennyiben túlságosan sós, akkor a 7.3.-ben említett *tasüʔtiüə/tasəgəə* 'keserű' jelentésű szó használatos.

7.5. Íz és illat általános megnevezése

Úgy tűnik, hogy bár létezik a nganaszanban általános ízfogalom, ritkán használják. A *ɲəbta* szót nem említették, csak rákérdezést követően. Ennek talán az az oka, hogy *íze* mindig konkrétan valaminek van, „általában” az ízről nehéz beszélni. Volt olyan adatközlő, akitől amikor az általános 'íz' nganaszan megfelelőjét kérdeztem, adatokat kezdett sorolni: *ɲəmsuəgə* 'hús íze', *koljəgə/koljʔitü* 'hal íze' stb. Az illat/szag terminus esetében is elsősorban konkrét szagnevek bukkantak fel, például:

- (14) *hotəəgə/hotəitü* 'hagymaszagú- és ízű (ember is)'¹¹
bahiəgə/bahiʔitü 'vadréznamatú'
bańəəgə 'kutyaszagú'
debtuəgə / debtüʔitü 'madárszagú- és ízű'
ɲəbtəəgə 'öreg(ember)szagú'
bajkaʔa ɲəbtəʔitü 'az öregember öregszagú'

A *biə* 'szag, illat' szó létezik, de elsődleges jelentése 'szél'.

8. Az íznevek morfológiája

A bemutatott adatokat alaktanilag rendszerezve több olyan képzőt (vagy képzőszerű alakulatot) találunk, amelyet a korábbi nyelvtani leírások (Tereščenko 1979; Helimski 1998; Wagner-Nagy 2002; Katschmann 2008; de megemlíthetjük a Bol'dt 1989 képzőmonográfiát is) nem tartalmaznak. Ennek oka az, hogy az első adatok megjelenése is csak a 2001-es nganaszan szótárhoz köthető. Kérdés, hogy ezek valóban új alakulatok-e, vagy csak elkerülték a korábbi gyűjtők figyelmét.

¹¹ A *hotəitü* alak felépítéséhez a magyarázatot lásd 8.3. alatt.

8.1. *-əgə* 'valamilyen ízű és/vagy szagú; valaminek az íze és/vagy szaga'

Mint említettem ezt a képzőt a korábbi nganaszan nyelvtani leírások nem tartalmazzák. Először a Kosterkina–Momde–Ždanova (2001) szótárban fordul elő. Kizárólagosan az íz és a szag tartományához kötődik (így nevezhetjük *z a m a t k é p z ő nek*).

A képző eredete nem világos (erre még visszatérek a 12.1. pontban), tipológiai szempontból viszont különösen figyelemreméltó jelenség, hogy bizonyosan nem vezethető vissza tartalmazó szóra. Ilyen típusú íz- és szagnévképzőt más nyelvekben tudomásom szerint nem nagyon találunk, a nganaszant környező nyelvekben bizonyosan nem.

Az adatközlőkkel folytatott interjúk azt támasztják alá, hogy a képző produktív és gyakori. Produktív voltát mutatja, hogy orosz szavakhoz is hozzáteszik: *lukaagə* 'hagymaszagú- és ízű' (vö. or. *luk* 'hagyma').

A képző jelentése 'valamilyen ízű és/vagy szagú; valaminek az íze és/vagy szaga'. Az alábbi példa azt mutatja, hogy csak szagra is vonatkozhat, ráadásul itt főnévként jelentkezik:

- (15) *Basu-tuə* *ŋanasa kintə-əgə dʒindi-lə*
 vadászik-PtImp ember füst-Níz hall-Aor3Sg
 'A vadászó ember füstszagot érzett.'

- (16) *ŋüŋgə-tənu-ntu* *kintə-əgə čüñü-lə*
 orr-Loc-GenPx3Sg füst-Níz érez-Aor3Sg
 'Az orrában füstszagot érzett.'

8.2. *-ńəəgə* 'valamilyen ízű és/vagy szagú; valaminek az íze és/vagy szaga'

A nganaszban találunk egy *-ńəəgə* 'valamilyen ízű, illatú' jelentésű toldalékot, amely mindig utótagként jelenik meg, önállóan nem fordul elő. A toldalék valószínűleg a *ńaaəgə* 'jó, finom' szóhoz köthető. Például: *sakjir-ńəəgə*: 'cukor' + 'ízű', *sjir-ńəəgə* 'só + ízű'. További példák:

- (17) *dʒirńəəgə* 'zsíros (íz)'
bjńəəgə '1. vizes, 2. vodkaillatú- vagy ízű'
kiriba ńəəgə 'kenyérízű'
čajńəəgə čaj 'finom (= teaízű) tea'

A toldalék státusa kérdéses. A Kosterkina–Momde–Ždanova-szótárban (2001) külön szócikként szerepel, azzal a megjegyzéssel, hogy akár egybe is lehet írni az előtte álló szóval. Ez is jól mutatja a bizonytalanságot.

A képző egyalakú, ugyanakkor ritkán előfordul *-ńəkə* formában, ez is erőteljes grammatikalizációs folyamatra utal (lásd alább).

Funkcióját tekintve a *-ńəəgə* képző az *-əgə* képzőhöz képest inkább az íz felé hajlik, és talán jobban minősít, ám itt is találunk ellenpéldát:

(18) *bańæagə* 'kutyaszagú';

mert a kutyának – mivel nem fogyasztják – az íze nem releváns, s a szaga sem tartozik az egyértelműen kellemes szagok közé.

Érdekes grammatikalizációs jelenséget figyelhetünk meg, ha a két képző viselkedését hasonlítjuk össze. Az *-ægə* képzős névszói alakok mellett ugyanolyan jelentésű igei alakokat is létre lehet hozni, például:

(19) *hotə* 'hagyma' *hotæagə* *hotə(ʔ)itü*

(20) *bahi* 'vadren' *bahiægə* *bahi(ʔ)itü*

A *bahi(ʔ)itü* alak a következőképpen épül fel: *bahi-(ʔ)i-tü*. A *-(ʔ)i-* szegmentum ún. szenzitív képző (Wagner-Nagy 2002: 131), melynek funkciója 'valamilyennek érződik', a *-tü-* pedig az időértéket megmutató imperfektív koaffixum (*-NTU-*) allomorfa, az egyes szám harmadik személy ragja pedig zéró. Nézzük, hogy mi történik a *-ńæagə* képzős alakokkal, ha a szenzitív képzővel akarjuk ellátni, például:

(21) *ďir* 'zsír' *ďirńæagə* *ďirńæintü*

Azaz mi történik? A szóvégi *-ægə* szekvenciát érzékelik képzőként, s ezt vágják le, függetlenül attól, hogy mi marad meg tőnek. A következő elemzések lehetségesek:

(22) *ďir-ńæ-i-ntü*

vagy: *zsír-??-Sen-Aor3Sg*

vagy: *zsír-Sen-Aor3Sg*

Az egyik lehetőség szerint *ďir* lenne a tő, de akkor a *-ńæ-* szótagot is meg kell magyarázni. Képző nem lehet, mert nem ismerünk ilyen toldalékot. A másik elemzési lehetőség szerint *ďirńæ-* lenne a tő, de akkor ez meg miféle alak? Nem illik bele a nganaszan morfofonológiai rendszerbe. Úgy tűnik tehát, hogy nem csupán egy grammatikalizációs folyamatnak vagyunk a szemtanúi, hanem egy reanalízisnek, továbbá minden bizonnyal szemantikai elhomályosulásnak is (amennyiben a *ďirńæ-* tő mellett tennénk le a voksunkat).

Az jól látszik, hogy a két képző között nehéz meghatározni pontos funkcióbeli különbséget (ez is motiválhatja a *ďirńæintü* típusú alakok kialakulását). A képzőválasztást pedig befolyásolhatja az alapszó fonológiai szerkezete is, és ez inkább az *-ægə* képző megjelenését korlátozza. Ennek alátámasztására a következőket említem:

a) CVC szerkezetű tőhöz (*čaj*, *ďir*, *sír*) nem kapcsolódik *-ægə* képző, tehát **čajægə*, **ďirægə* alakok nincsenek. Ha a CVC tő második C-je olyan mássalhangzó, amely mellett nem állhat *-ń-* (pl. *luk* 'hagyma'), az kizárja a *-ńæagə* megjelenését is. Ilyenkor *-æagə* alakban kapcsolódik az *-ægə* képző (*lukæagə*).

b) CVV szerkezetű tőhöz (*taa* 'házi rén') szintén nem kapcsolódik *-ægə* képző (**taa+ægə*).

8.3. -(ʔ)i 'valamilyennek érződik'

A képzőt említi Wagner-Nagy (2002: 131) mint szenzitív denominális verbumképzőt, -J mélyszerkezeti alakban. Ez a képző minden bizonnyal ugyanaz, adatközlőim ugyanakkor mindig egyértelműen -i-t mondtak, *i*-re végződő tőhöz kapcsolódva pedig egyértelműen hallható a gégezárhang (*bahiʔitü*). Funkciója megegyezik az -əgə képzőével (voltak olyan adatközlők, akik egyszerre említették a két alakot), úgy tűnik, különbség csak a szófajiságban rejlik.

8.4. -lə valamivel való ellátottságot kifejező denominális verbumképző (?)

A képző funkciója, produktivitása nem világos, kevés gyűjtött alakban fordult elő. Mindig a participium passivum képzője (-məə) követi: -lə-məə (pl. *čaj-lə-məə*, *šir[ə]ləməə*). A -ʔlə 'valamiként használ' (Wagner-Nagy 2002: 132) képző az egyetlen eddig ismert képző, amellyel kapcsolatba hozható. Ennek tisztázására további vizsgálatokra lenne szükség.

9. Az ízek minősítése: 'finom'

A kellemes íz kifejezésére számos lehetőség áll rendelkezésre. A legáltalánosabb a *ńaaagə* 'jó, finom' szó alkalmazása, amely általánossága miatt nem minősíthető íznevek:

- (23) *ńaaagə kolj* 'finom hal'
 (24) *ńaaagə koljəgə biʔə* 'finom halízú/illatú leves'

A másik általános, de az előzőnél ritkább, pozitívan minősítő jelző:

- (25) *ńimtagə biʔə/ńimtitjə biʔə* 'finom leves'

A *ńimtidj* 'megnevez, nevén szólít' (KMZ 116) származéka, a *ńimtagə* -Kə képzős melléknév, a *ńimtitjə* folyamatos melléknévi igenév (azaz szó szerint 'neves'). Ízre vonatkozó használatára más írott forrásban nincs példa.

Pozitívan minősít a jelző akkor is, ha az adott ételnek, itálnak legjellemzőbb tulajdonságát emeli ki, például:

- (26) *śeləgə/śelitjə kolj* 'finom hal' (= 'zsíros'; vö. *śela* 'olvasztott halzsír')

Ez a tulajdonság – mivel az ízre, illatra, vagyis a zamatra vonatkozik – legtöbbször az íz- vagy szagnévképzős alak:

Ez lehet maga az egész étel, ital:

- (27) *ηəmsuəgə ηəmsu* 'finom hús (szó szerint: húszamatú hús)' (= 'jó zsíros')

- (28) *čajnəəgə/čajńəkə/čajləməə čaj* 'teazamatú tea'
 (29) *bijəgə bijə* 'finom, ízletes leves (szó szerint: levezamatú leves)'

Ilyenkor is megjelenhet a *ńaaəgə*, a jelző és a jelzett szó között. Ez magyarázza a *ńaaəgə* grammatikalizációját (lásd 8.2.):

- (30) *səlitjə ńaaəgə kolj* 'zsiros, finom hal'

Ritkán előfordul más minősítő elem is:

- (31) *ńaaəgə məńələkə kiriba* 'finom kenyér' (vö. *məńələkə* 'kellemes, érdekes, elragadó' – KMZ 103)

Ritkábban az *əəkərə* 'szép' is megjelenik minősítőként, de önálló elemként ('finom' jelentéssel) nem:

- (32) *kuʔ əəkərə ŋəmu-əgə sojbu-tu*
 nagyon szép dohányzamat-Níz érződik-AorSg3
 'nagyon jó dohányzamat érződik'

Más forrás szerint a *ńeluaəgə* 'finom, édes' is minősít (KMZ 109), ám ezt az alakot az adatközlők nem említették.

Kellemetlen íznek minősül a *tasəgəə* és a *čiińiʔia* is. Más, kellemetlen ízre vonatkozó általános minősítő szót nem említettek az adatközlőim.

10. Alapíznevek a nganaszanban

A előzőekben elmondottak alapján két alapíznevet tartok indokoltnak felvenni a nganaszanban. Ezek a *čiińiʔia* és a *tasəgəə/tašüʔtütüə*. Mindkettő kellemetlen ízt fejez ki.

A hagyományosan alapíznek tartott ízek közül a nganaszanban megtalálható még a sós (*sjńńəəgəə*) és az édes (*sakjńńəəgə*) megnevezése is. Ezeket a következők miatt nem sorolom az alapíznevek közé:

a) Morfológiailag és jelentéstanilag (*sjń* 'só', *sakjń* 'cukor') transzparenssek. Szerkezetük nem különbözik az ezzel a képzővel létrehozott más alakulattól.

b) A 'túlságosan sós, elsózott' jelentést nem a *sjńńəəgəə* szóval fejezik ki, például 'elsózott leves' *tašütü bijə*. A túlságosan erős (ennél fogva kellemetlen) ízeket is a 'keserű' alapjelentésű szóval fejezik ki: 'túl erős tea' *tasəgəə/tašüʔtütüə čaj* (ebben az esetben ez teljesen logikus is, hiszen a túl erős tea valóban keserű).

c) A legfontosabb szemantikai érv: a só íze – *tašüʔtütüə sjń*. Továbbá: *sjńələməə bijə, ńaaəgəiʔ sjńələməə bijə* 'keserű (elsózott) leves'. Ez arra utal, hogy a só íze nem számít annyira kiemelkedőnek, hogy alapízként szóba jöhessen.

11. Történeti háttér

11.1. A nganaszan íz- és szagképzők eredetéről

Az *-əgə* képző alakjának eredetéről csak találgatásokba tudunk bocsátkozni, bizonyítást nem tartunk lehetségesnek, az alábbiakat azonban megállapíthatjuk:

a) A korábbi lejegyzésekben, szövegekben, nyelvtanokban nem találkozunk ezzel a képzővel.

b) A nganaszan nyelv gazdag melléknévképzőkben (Wagner-Nagy 2002: 86–88). Ezek legtöbbje ma már nem produktív. Ezek a képzők általában egy szótagúak, s mindegyikük magja egy *-k-* (amelynek gyenge fokváltakozott párja a *-g-*). A képzők vokalizmusa sem túl változatos. Ezeket a képzőket egymásból levezetni nem lehetséges, ám annyi bizonyosnak látszik, hogy egymás kialakulására (akár analógia útján) hatással lehettek. Egyes képzők bizonyos tartományokhoz kötődnek – igaz, nem kizárólagosan. Így a *-KUə-*-t tipikusan színneveken találjuk, a *-Kəə* képzőt dimenzió-nális melléknéveken és fizikai tulajdonságot megnevező szavakon. Ilyen környezetben kialakulhatott akár egy újabb képző is, ezekből az elemekből építkezve.

c) Lehetne azt is feltételezni, hogy az *-əgə* képző a *-ńəəgə* képzőből alakult ki elvonással (a fentebb említett képzők hatására), ám ennek némileg ellentmond, hogy az *-əgə* gyakoribb, mint a *-ńəəgə*, és a használata is szélesebb körűnek tűnik.

11.2. A nganaszan alapíznevek eredetéről

Két olyan szóra kell még kitérnünk, amelyek nem transzparenssek.

činiŋia

A protoszamojéd alapnyelvre vezethető vissza a szó töve: **ti* (mt) ~ **te* 'Eiter'; **ti-* (?**tij-*) ~ **te* (sk, km-kb) 'faulen' (SW 161). Főnévi jelentéssel csak a déli szamojéd nyelvekből mutatható ki, igei származékként már az északi szamojéd nyelvekből is. Werner a nganaszan szót kapcsolatba hozza a jen. ¹*śińś* 'faul', 'verfault', 'alt', 'alterschwach', 'gebrechlich' szóval (Werner 2002: 2/207). Ez véleményem szerint nem fogadható el, mert Werner protojenyiszeji **siń* 'alt', 'gebrechlich', 'faul' rekonstruált alakot említ (Starostin nyomán), ugyanakkor a nganaszanban a nazális nem a tőhöz tartozik (vö. PS **ti* (mt) ~ **te* 'Eiter', SW 161), hanem egy nomen possessoris képző egyik eleme (mai alak: *-nəə* – vö. Castrén: *tī-nea*). Castrénnál a nganaszan szó 'sauer, verfault' jelentéssel szerepel.

tašü(ɫ)tüə/tasəgə

Ismeretlen eredetű szó, más származéka nem fordul elő. Az első alak folyamatos melléknévi igenév, a második *-Kəə* melléknévképzős alak. A *tasə-* névszói, illetve *tašü-* igei tő passzív, más származéka nem fordul elő. Áttanulmányozva a környező

nyelvek adatait, esetleges kölcsönzés nyomára nem bukkantam (Szeverényi 2007). Esetleges rokon nyelvi megfelelései: enyec *taserádde* 'sárga' (Castrén 1855: 87), nyenyec *macexəŭ* 'sárga' (Tereščenko 1965: 639). A 'sárga' és a 'savanyú' jelentések abban az esetben kapcsolhatók össze, ha a főnévi tő egy 'epe' jelentésű szóra lenne visszavezethető, ilyet azonban nem találunk. Továbbá az első szótag magánhangzója sem szabályos megfelelés (a nganaszanban *o*-nak kell jelentkeznie). Valószínűbb, hogy a nyenyec és az enyec nganaszan megfelelése a *tođakuə* 'sárga, barna, zöld'.

12. Összefoglalás

Eredményeim:

1. A nganaszan íznevek nem támasztják alá a négy alapíz prominenciáját. Sem a sós, sem az édes nem emelkedik ki a többi íz közül. Az alapszembenállás a kellemes/kellemetlen, utóbbin belül további két csoportot állapíthatunk meg a romlott, rothadt (savanyú) és az egyszerűen kellemetlen, nem finom ízeket. Ezek funkciója – úgy gondolom – egyértelmű.

2. Két terminust leszámítva a nganaszan íznevek mindegyike morfológiailag transzparens, képzett alak.

3. A nganaszan íznevek közül mindössze kettőnek az alapszava nem transzparens szemantikailag. Ebből az egyik a szamojéd alapnyelvre vezethető vissza, a másik eredete ismeretlen.

4. A nganaszan íz- és szagneveket illetően eddig le nem írt, produktív képzőket találunk. Tipológiai szempontból az *-əgə* képző különösen érdekes, mert nem mutatható ki az eredete (tehát nem 'íz' vagy 'szag' jelentésű szó grammatikalizációjával alakult ki), a képző beleilleszkedik abba a rendszerbe, amely a nganaszan melléknevek többségét jellemzi.

Rövidítések

Aor	aoristos	mt	mator
Gen	genitivus	PJ	protojenyiszeji
jen	jenyiszeji	PtPass	szenvető melléknévi igenév
kb	kojbál	Px	birtokos személyrag
km	kamassz	Sg	egyes szám
Loc	locativus		

Irodalom

- Atkinson, Richard C. et al. (1995), *Pszichológia*. Osiris–Századvég, Budapest.
- Bartoshuk, Linda M. (1993), The biological basis of food perception and acceptance. *Food Quality and Preference* 4: 21–32.
- Belpaeme, Tony (2008), Insights from the colour category controversy. *Behavioral and Brain Sciences* 31: 75–76. [Kommentár Erickson (2008) tanulmányához.]
- Berlin, Brent–Kay, Paul (1969), *Basic color terms. Their universality and evolution*. University of California Press, California.
- Bol'dt, E. P. [Большдт, Е. П.] (1989), *Именное словообразование нганасанского языка*. Наука, Новосибирск.
- Boring, Edwin Garrigues (1942), *Sensation and perception in the history of experimental psychology*. Appleton-Century-Crofts, New York.
- Castrén, Mattias Alexander (1854), *Grammatik der samojedischen Sprachen*. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg.
- Castrén, Mattias Alexander (1855), *Wörterverzeichnisse aus den Samojedischen Sprachen*. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg.
- Collings, Virginia B. (1974), Human taste response as a function of location of stimulation on the tongue and soft palate. *Perception and Psychophysics* 16: 169–174.
- Csépe Valéria – Györi Miklós – Ragó Anett (szerk.) (2007), *Általános pszichológia I*. Osiris, Budapest.
- Di Lorenzo, Patricia M. – Chen, Jen-Yung (2008), Basic tastes as cognitive concepts and taste coding as more than spatial. *Behavioral and Brain Sciences* 31: 78–79. [Kommentár Erickson (2008) tanulmányához.]
- Erickson, Robert P. (2008), A study of the science of taste. On the origins and influence of the core ideas. *Behavioral and Brain Sciences* 31: 59–105.
- Goldstein, E. Bruce (1989³), *Sensation and Perception*. Wadsworth, Belmont.
- Hanig, David Pauli (1901), Zur psychophysik des Geschmackssinnes. *Philosophische Studien* 17: 576–623.
- Helimski, Eugen (1998), *Nganasan*. In: Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic Languages*. Routledge, London–New York. 480–515.
- Henning, Hans (1916), Die qualitatensreihe des geschmacks. *Zeitschrift Psychologie* 74: 203–219.
- Huang, Angel L. et al. (2006), The cells and logic for mammalian sour taste detection. *Nature* 442: 934–938.
- Ikdea, Kikunae (1909/2002), New seasonings. *Chemical Senses* 27: 847–849.
- Katzschmann, Michael (2008), *Chrestomathia Nganasanica. Texte – Übersetzung – Glossar – Grammatik*. Books on Demand, Norderstedt.
- KMZ = Kosterkina, N. T. – Momde, A. Č. – Ždanova, T. Ju. [Костеркина, Н. Т. – Момде, А. Ч. – Жданова, Т. Ю.] (2001), *Словарь нганасанско-русский и русско-нганасанский*. Просвещение, Санкт-Петербург.
- Kosterkina, N. T. – Nagy, Beáta Boglárka – Sobanski, Florian (1997), Über die Tiere auf der Erde. Ein nganasanisches Märchen nebst Übersetzung und morphologischem Wörterverzeichnis. *NéNy* 38: 157–199.
- Majid, Asifa – Levinson, Stephen C. (2008), Language does provide support for basic tastes. *Behavioral and Brain Sciences* 31: 86–87. [Kommentár Erickson (2008) tanulmányához.]

- McBurney, D. H. (1978), Psychological dimensions and the perceptual analysis of taste. In: Carterette, E. C. – Friedman, M. P. (eds.), *Handbook of perception* 6. Academic Press, New York.
- Myers, Charles Samuel (1904), The taste-names of primitive peoples. *British Journal of Psychology* 1: 117–126.
- O'Mahony, Michael et al. (1979), Confusion in the use of the taste adjectives 'sour' and 'bitter'. *Chemical Senses* 4: 301–318.
- Salminen, Tapani (1993), Word Classes in Nenets. *MSFOu* 215: 257–264.
- Sekuler, Robert–Blake, Randolph (2004), *Észlelés*. Osiris, Budapest.
- Sutrop, Urmas (2002), The vocabulary of sense perception in Estonian. *Opuscula Fenno-Ugrica Göttingensia* 8. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- SW = Janhunen, Juha (1977), *Samojedischer Wortschatz*. Castrenianumin toimitteita 17. Helsinki.
- Szeverényi Sándor (2007), Prototipikus tulajdonságfogalmak lexikai kategorizációja a nganaszanban. PhD-értekezés. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1965), *Ненецко-русский словарь*. Советская Энциклопедия, Москва.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1979), *Нганасанский язык*. Наука, Ленинград.
- Viberg, Åke (2001), Verbs of perception. In: Haspelmath, Martin et al. (eds.), *Language typology and language universals. An international handbook / Manuel international / Ein internationales Handbuch*. Walter de Gruyter, Berlin–New York. 1294–1309.
- Wagner-Nagy Beáta (szerk.) (2002), *Chrestomathia Nganasanica*. SUA 10. MTA Nyelvtudományi Intézet–SZTE Finnugor Tanszék, Budapest–Szeged.
- Werner, Heinrich (2002), *Vergleichendes Wörterbuch der Jenissej-Sprachen* 1–3. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Williams, Joseph M. (1976), Synaesthetic adjectives. A possible law of semantic change. *Language* 52: 461–478.

SIMON ZSOLT

Az indoeurópai fémnév-terminológia*

The paper provides a critical analysis of the Proto-Indo-European metal terminology concluding that only two words, one for 'ore, copper' and another for 'gold' can be reconstructed for Proto-Indo-European. This means that the proto-language cannot be dated before the second half of the 5th millennium BC.

KEYWORDS: Proto-Indo-European, Proto-Indo-European lexicon, metal terminology, etymology
KULCSSZAVAK: indoeurópai alapnyelv, indoeurópai alapnyelvi szókincs, fémnév-terminológia, etimológia

Magyar nyelven mindeddig meglehetősen kevés publikáció született az indogermanisztika területén, nem is említve az indogermanisztika részproblémáit. Általános megfontolások (mint a magyar szaknyelv ápolása) mellett az is indokolja a dolgozat magyar nyelven való közzétételét, hogy ez a kérdés épp azon kevés indogermanisztikai részprobléma közé tartozik, amely a magyar kutatás figyelmét is felkeltette (Adamik 2002, 2009: 36–40, hozzá részletesebben lásd lent).

1. A kutatás helyzete

Az indogermanisztikai szakirodalom ma ugyan abban egyetért, hogy rekonstruálhatók fémnevek az indoeurópai alapnyelvre, de hogy melyek és milyen alakban, arról igencsak megoszlanak a kézikönyvekben található vélemények:¹

Beekes (1995: 37): **h₂éjos* 'fém, vlsz. réz, talán bronz'; **ǵ^h(o)l(H)-* 'arany';

**h₂(e)rǵnt-* 'ezüst'

Steinbauer (1998: col. 982): **(h₂)ájes-* 'réz, bronz'; **h₂arǵntóm* 'ezüst'

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2007. november 27-i ülésén elhangzott előadás második felének szerkesztett változata (első feléhez lásd Simon 2008). A tanulmány az MTA-SYLFF-ösztöndíj nyújtotta támogatás keretében jött létre. Köszönetem fejezem ki Bakró-Nagy Marianne-nak és Bartos Hubának a tokhár szavakhoz kapcsolódó uralisztikai, illetve sinológiai segítségükért. Természetesen minden tévedésért engem terhel a felelősség.

¹ Itt és a továbbiakban az itthoni – Adamik (2002) által is követett – gyakorlattal ellentétben nem tárgyalom a substandard „kézikönyvek” (Gamkrelidze–Ivanov 1995 [az eredeti, orosz nyelvű kiadás: 1984]; Mann 1987; Schmitt-Brandt 1998) álláspontjait.

Nyelvtudományi Közlemények 106. 227–241.

- Häusler (2000: 404): **áies-* 'érc, réz, bronz'
 Zimmer (2002–2003: 13): **arǵnto-* 'ezüst'; **ǵ^hh₃enjo-* 'arany'
 Fortson (2004: 39): 'fém, réz'; 'ezüst' (rekonstrukció nélkül)
 Mallory–Adams (2006: 241–242 [= EIEC 234–235, 379–380, 528–529])²:
 **h₂eies-* 'fém, réz, bronz'; **h₂eusom* ~ **h₂ueseh₂-* 'arany'; **h₂erǵntom* ~
 h₂reǵntom* 'ezüst'; ?ǵ^hel-* 'arany'; **h₁roud^hó-* 'ezüst'

Az itthoni kutatásban Makkay János önellentmondásoktól sem mentes, de alapvetően negatív értékelését (1998: 53, 99–102) Adamik Béla (2002) részéssítette alapos bírálatban, és ő a következő fémneveket rekonstruálja az alapnyelvre: **ajes-* 'fém, réz'; **arǵntóm* 'ezüst'; **ajesno-* 'érc-, bronz-'; **auso-* 'arany' (2002: 279–283).³ A kérdés általa adott újabb áttekintésében (2009: 36–39) azonban már csak a következő hármat: **h₂eies-* 'réz'; **h₂rǵntóm* 'ezüst'; **h₂éh₂usom*/**h₂eusom* 'arany'.

2.1. Az érc és a réz

Mint fentebb láthattuk, a mai kutatás (Zimmer kivételével) egyetért egy **h₂eies-vel sim.* alak létezésében, de nem a jelentésében. A rekonstrukció a latin *aes* 'érc, réz, bronz' (a hangtani problémákhoz lásd Schrijver 1991: 39; de Vaan 2008: 27–28) mellett a germán (gót *aiz* 'réz[pénz]', óészaki *eir* 'érc, réz', óangol *ær* 'érc', ófelnémet *ēr(e)* 'érc', ószász *ēr* 'érc' – Kluge 2002: 228) és az indoiráni alakokon nyugszik. Az indoiráni nyelvek közül megjelenik az óavesztaiban (*aiiah-* 'érc'; 'fém' jelentéssel csak az újavesztaiban) és az óindben, mint *áyas-* „Nutzmetall (im Gegensatz zu *híranya-* 'Edelmetall, Gold' nur im Falle näherer Bestimmung durch 'Kupfer' oder 'Eisen' übersetzbar)”, ahol a 'vas' jelentés csak a Śatapatha-Brāhmaṇától adatolható (EWAia 1/104).

Minthogy az alak az italicus, a germán és az indoiráni ágakban fordul elő, kielégíti az alapnyelvi mivolt meghatározására használatos, A. Meillet és G. Neumann által megállapított kritériumokat (Neumann 1975: 674–675),⁴ vagyis a szó biztosan alap-

² Mallory–Adams (2006) és az EIEC idézése során az általuk használt „negyedik laringálist” a standard **h₂*-vel helyettesítettem. Ezzel azt akarják kifejezni, hogy létezett egy olyan alapnyelvi laringális, mely a szomszédos **e*-t **a*-ra színezte (mint a **h₂*), de vele szemben nem maradt meg az anatóliai nyelvekben, csak az albánban. Tekintve egyfelől, hogy az anatóliai köztes alapnyelv (és a hettita s a luvi) valószínűleg nemhogy csak a **h₂*-t, de mindhárom laringálist megőrizte szó elején (összefoglalólag lásd Kloekhorst 2006); másfelől, hogy az albán /h/-k nem laringálisokra mennek vissza (legutóbb lásd Matzinger 2006: 78–81), Mallory és Adams gyakorlata érthetetlen, amint erre már Zimmer (1999: 106) is felhívta a figyelmet.

³ Sajnálatos, hogy Adamik indogermanisztikailag szabatos kritikájára válaszul Makkay (2003: 70–71, 190. és 191. jegyzet) csak személyeskedni tudott.

⁴ Azaz (leegyszerűsítve) legalább három olyan különböző indoeurópai nyelvi ágból legyen adatunk, melyek egymással földrajzilag nem érintkeztek, továbbá nem mennek vissza az alapnyelvi fázis utáni areális/genetikai csoportok egyikére sem, s legyen benne legalább indoiráni vagy tokhár vagy anatóliai adat.

nyelvi. Jelentését nehéz pontosan meghatározni, mivel azonban az 'érc' és a 'réz' jelentés a különnyelvi adatok egyedüli közös halmaza, ez feltételezhető az alapnyelvre is. A feltételezett 'bronz' jelentést (Beekes 1995: 37; Steinbauer 1998: col. 982; Häusler 2000: 404; Mallory–Adams 2006: 241) nem támogatja különnyelvi adat, a 'fém' (Beekes 1995: 37; Adamik 2002: 281; Fortson 2004: 39; Mallory–Adams 2006: 241–242) jelentésre pedig csak kései iráni adatok vannak. Ami a hangalakot illeti, a különnyelvi adatok egy pont kivételével egyértelmű útmutatást adnak, a kérdéses pont csak a szó kezdete, amely elméletben mind $*a$ -, mind $*h_2e$ - lehet. Megfelelő különnyelvi adatok híján segíthetne a belső etimológia, de az általános feltételezést ($*h_2ei$ - 'világít, ég', vö. pl. Pokorny 1959: 15–16 [kérdőjellel!]; Lehmann 1986: 22; Adamik 2002: 281, irodalommal) különnyelvi adatokkal nem lehet alátámasztani, a megfelelő gyök ugyanis helyesen $*h_2eiḏ$ - 'meggyullad' (lásd már EWAia 1/104, és vö. LIV² 259). Így a két alak közötti döntés most azon múlik, követjük-e a leideni iskola (dogmatikus) tanítását, mely szerint alapnyelvi $*a$ nem volt, így minden $*a$ -t $*h_2e$ -ként kell felfogni (lásd különösen Lubotsky 1989; Schrijver 1991: 3–4; Kloekhorst 2008: 15, 11. jegyzet), vagy maradunk az indogermanisztikai főszodornál, amely szerint volt (és csak akkor kell laringálissal számolnunk, ha valamilyen különnyelvi bizonyítékunk van rá, lásd különösen Mayrhofer 1986: 169–170, 2004: 10–11, mindkettő további irodalommal), magam ez utóbbit találok meggyőzőbbnek, tehát a helyes alak $*aiēs$ -.

Kérdés továbbá, hogy volt-e másik szó a 'réz' -re, jelesül a Mallory és Adams által is javasolt $*h_1rouḏ$ ^hó-. Bár a különnyelvi adatok fellelhetők az indoiráni, germán és balti ágakban, közös indoeurópai alak nem rekonstruálható belőlük, ugyanis mind az alapnyelvi $*h_1reud$ ^h- 'vörös(lik)' tő⁵ különnyelvi továbbképzései: az indoiráni $*raud$ ^há- 'réz' (> ói. *lohá*- 'vörös, réz, vas' [a hangtani problémákhoz lásd Lubotsky 1995]; középperzsa *rōy*, beludzs *rōd*) és az óészaki *raudi* 'vörös vasérc'. Egyúttal ez azt is jelenti, hogy a sokszor feltételezett kapcsolat a sumer *urudu* 'réz' szóval (pl. Dolgopolsky 1987: 23; KEWA/3: 119–120; Schrijver 1991: 265; Nichols 1997: 143; Makkay 1998: 100–102) minden alapot nélkülöz, különösen mivel az *urudu* < kora din. *a-ru₁₂-da* maga voltaképp egy sémi jövevényszó a sumerben ($*warūtum$, vö. akkád *werūm* 'réz', Michalowskit idézi Rubio 1999: 9, 20. jegyzet).⁶

⁵ Lásd $*h_1rouḏ$ ^ho- 'vörös' > latin (dial.) *rūfus*, óír *rúad*, gót *rauþs*, óészaki *rauðr*, litván *raūdas* stb.; $*h_1rud$ ^hró- 'vörös' > latin *ruber*, ógörög *ἐρυθρός*, tokhár B *ratre*.

⁶ Az efféle összehasonlítgatások visszatérő alapproblémája, hogy a kutatók túlnyomó többsége kísérletet sem tesz arra, hogy figyelembe vegye (netalán megmagyarázza) az adott szavak közötti hangtani különbségeket (amint erre már D'iakonov 1985: 115–140 is rámutatott). Például jelen esetben ilyen kapcsolat fel sem merülhet, ha tekintettel vagyunk az indoeurópai és a sumer szavak között fennálló hangtani különbségre (megjegyzendő, hogy a sumer szó egészen kb. i. e. 2000-ig [t]-vel hangzott, mivel a sumerben eredetileg csupán zöngétlen : zöngétlen hehezetes zárhangsorok voltak, melyekből a zöngétlen zárhangok kb. csak az i. e. 3. évezred végére lettek zöngések, vö. Zólyomi 2005: 16, irodalommal). A hangtani különbséget persze lehetne magyarázni nem adatolt közvetítő nyelvekkel (mint például Dolgopolsky és Makkay), de az ilyen javaslatok finoman szólva is kétségesek.

2.2. Az arany

Az indoeurópai 'arany' szó kérdése nemrégiben alapos és meggyőző vizsgálat tárgya lett (Driessen 2003), így itt elegendő, ha csak e dolgozat legfontosabb eredményeit emelem ki. A latin *aurum* 'arany' (ólatin *ausum*, Paulus ex Festo) szó bizonyosan összefügg a balti nyelvek azonos jelentésű adataival (litván *áuksas*, ólitván *ausas*, ópor. *ausis*, ?lett **auss*). A litván alak, intonációja miatt (A.P. 1. [éles baryton], illetve 3. [éles mobil]) csak laringálist tartalmazó gyökre, vagy – a Winter-törvény miatt – olyan gyökre mehet vissza, ahol a diftongust **d* követi, azaz csak **awHsa-/ *aHwsa-/ *awdsa-* formákból eredhet (ez máris kizárja mind Mallory–Adams 2006: 241, mind Adamik 2002: 283, 2009: 38 rekonstrukcióját). Noha a latin adat elméletben mindkét laringális formából eredhet, az indoeurópai morfológiát tekintetbe véve a második alak értelmezhető csak, miszerint a **h₂éh₂uso-* n. 'arany' szabályos, reduplikált képzés a **h₂eus-* '(vöröses fénnel) ragyog, (vörös) fényt bocsát ki' igéből ('*ami ragyog'), e képzéshez szép párhuzam a **k^wel-* 'forog, fordul' gyökből képzett **k^wé-k^wl-o-* 'kerék < *ami forog'.⁷

Mindez azért jelentős számunkra, mert noha csak két európai („északnyugat-indoeurópai”⁸) adatunk van, s így nem elégítené ki az alapnyelviség Meillet–Neumann–kritériumát, olyan képzésű a szó, amely jelen tudásunk szerint csak az alapnyelvben volt produktív, se az ősbaltiban, se az ősitálicusban, se az északnyugat-indoeurópai csoportban.

Ezen a ponton azonban meg kell jegyezni, akadtak kutatók, akik szerint nem csak balti és itálicus, hanem ógörög és tokhár alakok is származtak ebből a töből. Witczak (1994) tett kísérletet arra, hogy az ógörögből is kimutasson egy rokon formát: szerinte a mykénéi **141 AURUM* logogramot **a₄-wo /awho/* vagy */awwo/* formában kell olvasni, vagyis a **47 /?/* és a **42 /wo/* jel ligatúrájaként (ő a **47* jelet */a₄/*-nek olvassa, vö. Witczak 1992). Noha a **47* jel olvasata számomra meggyőzőnek tűnik, a **141* jól láthatóan nem a fenti két jel ligatúrája, és Witczak ezen olvasatát a mykénológusok sem fogadják el.⁹

Ami a tokhár adatokat illeti, a tokhár A *wäs*, B *yasa* egy őstokhár **w^yesa* < **wesa* 'arany' szót tükröznék, amely majdnem ugyanúgy hangzik, mint az ősszamojéd **wesä* 'fém, vas' (Janhunen 1977: 175). Noha Janhunen (1983: 120–121) az ősszamojéd alakot tokhár jövevénytartónak tartja, 1. az ősszamojéd alak teljesen szabályosan

⁷ Ez (Driessen 2003: 356–358) jóval pontosabb megfogalmazás, mint a Mallory–Adamsé (2006: 241: a **h₂ewes-* 'ragyog' gyökből).

⁸ A fogalom (újra)definiálásához és nyelvi anyaggal való megtöltéséhez lásd Oettinger (1997, 1999, 2003).

⁹ Prof. José Luís García Ramón (Köln) szíves közlése szerint (per litt.) José L. Melena részletesen tárgyalja a kérdést, kritikailag, negatív következtetéssel: On the Structure of the Mycenaean Linear B Syllabary I. The Untransliterated Syllabograms. Preliminary Report. 11th International Colloquium on Mycenaean Studies, Austin/Texas, 7th–12th May 2000. s. a.

az ősuráli alakból ered (**waske/j* 'valamilyen fém', UEW I/560–561), 2. az őstokhár **wesa* pedig nem származhat a fentebbi rekonstrukcióból (**h₂éh₂uso-*).¹⁰ Ezért egyértelműnek tűnik, hogy itt az ősszamójédból történt tokhár kölcsönzéssel állunk szemben.¹¹

Ismételten már csak az a kérdés maradt, számolhatunk-e más, 'arany' jelentésű szavakkal az indoeurópai alapnyelvben, jelesül a Beekes, Zimmer és Mallory–Adams feltételezte alakokkal. A válasz ez esetben is hasonló, a formák ugyanis mind különnyelvi képzések a **ǵ^helh₃-* 'sárga' tőből:¹² ősgerm. **ǵ^hlh₃to-* (gót *gulþ* stb.), ősszláv **zōlto* < **ǵ^holh₃to-* (óegyházi szláv *zlato*, stb. – Derksen 2008: 547), ósbalti **ǵ^helh₃to-* (lett *zēlts*); őssindoiráni **ǵ^hlh₃enyo-* (újavesztai *zarañiia-*, óperzsa *daranya-*, védikus ind *híraṇya-*; vö. EWAia 3/816); ősgörög-phryg **ǵ^hlh₃ró-* (phryg *χλωρός* 'arany', de görög *χλωρός* 'zöld').

2.3. Az ezüst

Az 'ezüst' szó indoeurópai alakja az egyik legtöbbet vitatott kérdés e témakörben. A javaslatok elsősorban az ablautfokokban térnek el, van, aki mindkét teljes fokot felteszi (**h₂erǵntom* ~ **h₂reǵntom* – Mallory–Huld 1984; Mallory–Adams 2006: 241), van, aki vagy csak a nullfokot (**h₂rǵntom* – de Vaan 2008: 53; Adamik 2009: 38), vagy csak az első teljes fokot (Oettinger 2001: 303, 8. jegyzet: **h₂erǵntó-*), vagy mellé a nullfokot is (EWAia 2/425–426: **h₂(e)rǵnto-*); illetve van, aki a nullfokot és a második teljes fokot (Schrijver 1991: 67–68: **h₂reǵnto-/h₂rǵnto-*, a **h₂reǵnt-/h₂rǵnt-* szóból, tematikus képzéssel).¹³ Nézzük végig először a különnyelvi adatokat.

A kelta alakok (óír *argat*, walesi *arian*, breton *arc'hant*) Schrijver (1991: 67) elemzésével szemben nemcsak null-, hanem *e*-fokra is visszamehetnek (azaz őskelta **h₂[e]rǵntom*), és ugyanez igaz az italicus alakokra is (azaz őssitalicus **h₂[e]rǵntom* > latin *argentum*, faliscus [SgAcc] *arcentelom* 'kis ezüst tárgy', oszk [SgAbl] *ara-getud*).

¹⁰ Pusztán elméletben azonban származhatna a Mallory–Adams (2006: 241) által javasolt második rekonstrukcióból (**h₂weseh₂-*), e rekonstrukció azonban teljesen ad hoc, semmilyen különnyelvi alak nem áll rendelkezésre egy ilyen rekonstrukcióhoz és a többen feltett Schwebe-ablauthoz (ugyanígy vélekedik Gippert 1985: 159 is, aki azonban indoklás nélkül veti el ezen ősszamójéd > őstokhár kölcsönzést). Az EIEC még metatézist javasolt (234), ami szintén teljesen ad hoc.

¹¹ A két nyelvi adat jelentése közötti különbséget pedig áthidalhatná, ha az őstörök **yez* 'réz' tényleg ebből eredne, amint Róna-Tas (1986: 74) javasolta, ezt azonban Reinhart (1994: 80) jó érvekkel elvetette.

¹² Adamik (2002: 282–283) és Mallory–Adams (2006: 241–242) hibásan, **h₃* nélkül adja meg a formát (de Adamik 2009: 39 már helyesen), holott csak ez magyarázza a szanszkrit és a görög alakokat (vö. legújabban Mayrhofer 2005: 307, irodalommal).

¹³ Itt a szó belső etimológiájából (lásd lentebb) világos, hogy **h₂*-vel kellett kezdődnie, ezért a továbbiakban Adamik (2002: 281) nem laringalista rekonstrukcióját nem tárgyalom.

Az indoiráni alakok eredete azonban jóval bonyolultabb.¹⁴ Az iráni adatok esetében (lásd Cheung 2002: 164) az avesztai *arazata-* ugyanis csak nullfokra mehet vissza (**h₂rġntom*), szintúgy az óperzsa *ardata-* az elámi átírások (*ir^o*) miatt; ezzel szemben a khotáni szaka *ālsata-* és a yazdı *āl-ī* 'pézn' csak *e*-fokra (**h₂erġntom*). Az ötödik iráni forma, az oszét (iron, digoron) *ærzæt* 'érc' (!) mindkét fokra visszamehet (a hangtörvényekhez vö. Cheung 2002: 12–14, 24), így Thordarsonnál (1989: 461) egy óiráni **r̥zaθa-* < **h₂rġnt-h₂o-* a forrás, Abaevnél (1958: 187–188) egy óiráni **arzaθa-* < **h₂erġnth₂o-*.¹⁵ Testen (2003) egyébként meggyőzően érvel amellett, hogy az oszét *ævzist* 'ezüst' szó egy **arz-vahišta-* 'best silver' szóösszetételre megy vissza, melyben az első tag lenne az alapnyelvi 'ezüst' szó reflexe, csakhogy az ablautfok szempontjából ez az alak is ambivalens.

Még bonyolultabb az óind adat kérdése. Az óind alak ugyanis *rajatá-*, jelentése pedig „1. 'silberfarben, glänzend weiß, aus Silber' (a R̥gveda-Samhitától); 2. 'Silber' (az Atharvaveda-Samhitától)” (EWAia 2/425). Schrijver 1991: 67 és Mallory–Adams (2006: 242) számára ez bizonyítja a **h₂reġnto-* alakot és vele az ablautoló paradigmát. Mallory ugyanakkor egy korábbi dolgozatában úgy vélte (Mallory–Huld 1984: 5; EIEC 528), hogy ez az adat független a kérdéstől, mivel a **reġ-* 'színes, szín' szóból származna. Csakhogy az ebből a töből származó szanszkrit ige, *rājyati* jelentése 'színes; bevörösít/-ödik', nem 'fehér', így ez a javaslat kizárható. Schrijver és Mallory–Adams felfogásával az a baj, hogy a szanszkrit alakot nem lehet visszavetíteni az alapnyelvre, hiszen nincsen rá különnyelvi alaki párhuzam. Épp ezért egyet lehet érteni Oettingerrel, aki maga is kései, azaz különnyelvi képzésnek tartja (2001: 303, 8. jegyzet).¹⁶

Ezekon felül vannak további lehetséges különnyelvi adatok, amelyek azonban felettébb problémásak, és nem viszik előbbre a kérdés megoldását.

Bár az örm. *arcat^c* szót sokan alapnyelvi örökségnek tekintik, ez azonban hangtanilag nem lehetséges, s így valószínűleg iráni jövevényszónak tekintendő (Olsen 1999: 868, az irodalom áttekintésével).

A tokhár B *ñkante*, tokhár A *nkiñc* 'ezüst' szavakat általában kínai jövevényszónak tekinti a kutatás (középkínai *jin* 'ezüst' – Rahder 1963: 107), tokhár szuffixumokkal ellátva (Van Windekens 1976: 634; Hilmarsson 1986: 202; legújabban Lubotsky–Starostin 2003: 268 kérdőjelesen), de Witczak (1990) felvette, hogy egy **h₂reġntóm* → **h₂neġntóm* hasonulással állunk szemben, amelyből a tokhár B *ñkante*

¹⁴ Itt eltekintek az idevont núrisztáni alakoktól, mivel e nyelvek hangtörténete ilyen mélységig korántsem világos.

¹⁵ Kim (2007: 47) rekonstrukciója (**r̥jatam*) hangtanilag nem lehetséges.

¹⁶ Létrejötté azonban így sem tiszta. Oettinger maga analógiának vagy v̥ddhi-képzésnek tulajdonítja, de ez utóbbi csak szabálytalan képzés lehetett (mert *raj^o*, és nem **arj^o*). Mayrhofer (EWAia 2/425–426) épp ilyet feltételez egy nullfokú tőhöz (**r̥j^o*), mint 'die Farbe des Silbers habend', ennek a javaslatnak viszont ellentmond a szó jelentéseinek időbeli változása. De Vaan megjegyzése („probably secondary for **r̥*” – 2008: 53) nem oldja meg a kérdést. A magam részéről nem tudom kizárni, hogy mégiscsak más töből eredne a szó, netalán jövevényszó lenne.

szabályosan (őt követi Adams 1999: 272–273 is). Adams ellenérve (miszerint a kínai szóban nem mássalhangzócsoporthoz tartozik, hanem egy dorzoveláris nazális) evidens, de épp azt várhatjuk a tokhárától, hogy se dorzoveláris nazálissal, se /g/ fonémával nem rendelkező, egy /nk/ mássalhangzócsoporthoz helyettesíti be a kínai fonémát. Míg a Witczak-féle javaslat a tokhár A szó alakját nem tudja megmagyarázni, addig a kínaijövényszó-elmélet a tokhár B szó vokalizmusát, s így a tokhár adatok egyelőre se pró, se kontra nem használhatók fel (az eltérő vokalizmus fényében az eltérő eredetet sem tartom valószínűtlennek).

Végezetül az anatóliai alakok problémáját kell érinteni. A hettitában az 'ezüst' minden megjelenése alkalmával sumerografikus írásmód mögött bújik meg. Az *-nt-* töre utaló fonetikus komplementumok (vö. KÙ.BABBAR-*anza* [Nom], KÙ.BABBAR-*anti* [Dat/Voc?]) sajnos semmit nem bizonyítanak, mert ugyan nem zárható ki, hogy e mögött egy /hargant-/ hangalak rejtőzik (amint HED 171 véli), az sem zárható ki, hogy itt a sok vitát kiváltó *-ant-* rag/suffixum bújik meg (vö. Rieken 2005: 103 és Melchert in press, mindkettő további irodalommal). Sőt elméletben az sem zárható ki, hogy egy teljesen más szót rejt a sumerogramma. Még az is elképzelhető, hogy az ezzel a szóval etimológiai kapcsolatban álló hettita *harki-/hargai-* 'fehér, fényes' bújik meg mögötte (lásd HW² III/313; Hoffner 1968: 41–42). A probléma pontosan ugyanez a luvi KÙ.BABBAR-*an* (SgNom-Acc n.) esetében is.

A nyelvi adatokat áttekintve most már rátérhetünk az alapnyelvi státus kérdésére. Minthogy legalább indoírani–kelta–italicus egyezés, az eloszlás alapján alapnyelvi-nek lehetne tekinteni. Csakhogy önmagában az eloszlás még nem elegendő, kell hozzá egy biztonsággal rekonstruálható alapnyelvi alak is – és épp itt kezdődnek a problémák. Értelemszerűen olyan alakra lenne szükség, melynek hangsúly- és ablautfok-eloszlása az indoeurópai alaktan tekintetében indokolt. Abban minden alak egyezik, hogy thematikus forma (*-o-*), ám jól láthatóan kétféle tövet thematizáltak: **h₂rg̃nt-* és **h₂er̃nt-*. Bármelyikre menjenek is vissza a kelta és az italicus adatok, e két tövet világosan mutatják az iráni adatok (a szanszkrit alakot, Schrijver 1991: 67 vagy Mallory–Adams 2006: 242-tel szemben, mint említettem, nem lehet visszavetíteni az alapnyelvre, mert nincs rá más adat). Adamik (2009: 38) rekonstrukciójában, aki csak nullfokot tételez fel, az *e-* fokú alakokat nem magyarázza meg. A két különböző ablautfokot mutató thematikus alakot nem lehet egy paradigmában egyesíteni, mert a thematikus ragozásban a szavak töve nem mutat ablautot.¹⁷ Emiatt (és mert mivel még az ősránira sem tehető fel egységes alak) a thematizációnak különnyelvi-nek kellett lennie. Az is jól látható, hogy a themamagánhangzó nélküli tő a **h₂er̃g-* 'fényes, (fehéren) ragyogó'¹⁸ mellett egy *-nt-* melléknév-, illetve főnévképzőt tartalmaz (e képzőtípushoz lásd Oettinger 2001: különösen 302–303). Az oszét és a szanszkrit

¹⁷ Emiatt sem támogatható Oettinger (2001: 303, 8. jegyzet) javaslata, aki szerint a **h₂er̃ntó-* 'ezüst' egy **h₂rg̃ont-* *-nt-* melléknév vagy főnév ṽrddhi-képzett alakja.

¹⁸ Megjegyzendő, hogy a fémnév e széles körű egyetértéssel övezett belső etimológiája (pontosabban a hettita szó) szükségszerűvé teszi a szókezdő **h₂* rekonstruálását (Kloekhorst 2008: 307).

adatok miatt ennek a képzett tőnek sem lehetett még 'ezüst' jelentése, csak a 'fényes, (fehéren) ragyogó'. Sőt a szanszkrit adat azt is mutatja, hogy az 'ezüst' jelentés még csak a thematizációhoz sem kötődött (hiszen akkor a *rajatá*- elsődleges jelentése az lenne, de nem az), az alakok csak különnyelvileg vették fel az 'ezüst' jelentést. Ez a szemantikai változás ugyanebből a **h₂erǵ*-ből, de más szuffixummal egyébként más csoportban is lezajlott (vö. ógörög *ἄργυρος* 'ezüst').

2.4. A bronz

Bár a kortárs szakirodalomban öt kísérlet is található egy 'bronz' jelentésű szó felvételére az indoeurópai alapnyelvre, közelről megvizsgálva egyik sem meggyőző. Négyről fentebb már bemutattam, hogy nem rendelkezik tényleges nyelvi alappal. A másik javaslat Adamik Béláé (2002: 279, 282), az *italicus*, germán és indoiráni alakok alapján. Csakhogy amíg a földrajzi eloszlás alapján ugyan lehetne alapnyelvi a szó, jól látható, hogy itt az egyes csoportok különnyelvi újításairól van szó, mivel ugyanabból a *töből*, de eltérő képzőkkel képzett szavakról van szó: *italicus* **aiēs-no-* (> latin *aēnus*, umber *ahesnes* – de Vaan 2008: 27–28), de ősgermán **aizīna-* (óa. *ær(e)n*, ószász, ófn. *ērīn*, ófríz *ēren*; vö. Kluge 2002: 228) és a különnyelvi képzés: avesztai *aiiaṇhaēna-* 'fém-' és óind *āyasá-* 'aus Nutzmetall bestehend' > 'vas-' (a ŠB-től, EWAia 1/104) is. Mindezek alapján az indoeurópai alapnyelvre 'bronz' jelentésű szó nem rekonstruálható.

2.5. A nyelvi adatok összegzése

A fenti vizsgálódások alapján mindössze két fémnevet rekonstruálhatunk bizton-sággal az alapnyelvre: **h₂éiēs-* vagy **aiēs-* 'érc, réz' és **h₂éh₂uso-* N. 'arany'. 'Ezüst' jelentésű szó nagy valószínűséggel nem, 'bronz', 'vas' és 'fém' jelentésű szavak pedig bizonyosan nem rekonstruálhatók az alapnyelvre.¹⁹

3. A régészeti következmények

Az indoeurópai alapnyelvre rekonstruált szókinccs, ismeretes módon, kulcsot szolgáltat arra, hol és mikor beszéltek az indoeurópai alapnyelvet. Az ilyen irányú kutatásokkal a nyelvészeti paleontológia foglalkozik, amelynek a megbízhatósága a kezdetektől fogva heves viták keresztüztüében áll. Minthogy egy másik tanulmányomban végigvettem az erre vonatkozó kritikákat (Simon 2008: 294–297), a kérdést itt csak röviden foglalom össze, e konkrét helyzethez igazítva. A hagyományos prob-

¹⁹ Egyik névtelen lektorom kifogásolta, hogy használom a „meglehetősen pontatlan” 'érc' jelentést. E jelentés feltételezésére a fentebb (2.1.) kimerítően idézett nyelvi adatok kényszerítettek; az 'érc' szónak pedig meglehetősen pontosan körülhatárolt jelentése van.

lémák túlnyomó többsége ebben az esetben nem merül fel (az adatok alapnyelviségét illetően nem merül fel kétely, a jelentések is elég specifikusak, a különnyelvi adatok jelentése egyértelműen egybehangzó). Ám caveat lector! Bárminemű rekonstrukció esetén csak a szó meglétéből és nem annak hiányából vonhatunk le következtetéseket, vagyis önmagában a 'bronz', 'vas', illetve 'fém' szavak hiányából nem következik semmi, hiszen nem tudjuk, mi okozza az adott rekonstruktum hiányát: tényleges hiánya az alapnyelvből, avagy forrásaink töredékessége. A fémnév-terminológia ugyanakkor szerencsés kivétel a nyelvészeti paleontológiával szembeni legsúlyosabb kritika alól, hogy ti. a jelölő megléte még nem feltételezi a jelölt birtoklását vagy ismeretét, azaz a nyelvészeti paleontológia térbeli meghatározásra nem alkalmas:²⁰ ez a flórát és a faunát ugyan kizárja a nyelvészeti paleontológia számára használható eszközökből, az anyagi kultúrát azonban, melynek számos elemét előbb fel kellett fedezni, hogy egyáltalán szóval illethessék, nyilvánvalóan nem. Vagyis a nyelvészeti paleontológia, ha térbeli meghatározásra nem is, időbelire továbbra is kiválóan alkalmas (hozzátéve, hogy itt természetesen valójában nem meghatározásról, hanem időbeli korlátok lefektetéséről van szó).²¹ A fémnév-terminológia kiváló példája ennek, hiszen a 'rész' és 'arany' szavak megléte fémművességet feltételez, márpedig a fémművesség csak fokozatosan, térben és időben eltérő módon alakult ki az őstörténeti korokban.

Mielőtt saját következtetéseim levonnám, érdemes áttekinteni az indoeurópai őshaza datálását a nyelvészeti paleontológiát használó kézikönyvekben: Mallory és Adams (2006: 442–463) 4000 körülre teszi, Fortson (2004: 35–44) 3500–3400 köré, Adamik (2002: 284) a 4–3. évezred fordulójára, illetve a 4. évezredre (2009: 40, 45), míg Steinbauer (1998: col. 982) a 3. évezredre.²²

²⁰ Lásd elsősorban Untermann (1985, 1989). E nézet gyorsan elterjedt a német indogermanisztikában, és nagyrészt diszkvalifikálta a nyelvészeti paleontológiát (lásd pl. Zimmer 1988: 373–374, 1990: 13–14, vö. 11, 14. jegyzet; Schmitt 2000: 386–390; Häusler 1999: 137, 2002: 51). Az amerikai indogermanisták a német indogermanisztika ezen változását nem vették észre (vö. Mallory–Adams 2006: 448–449; Fortson 2004: 36–40).

²¹ Heggarty (2006: 189–191) szerint az új innovációkat már létező szavakkal is jelölhetik (pl. egér), és ezért az innovációkra épülő kronológia nem helytálló, mivel így az innovációk ideje nem feltétlenül esik egybe az alapnyelv idejével. Habár ez igaz lehet bizonyos esetekben (és olykor valószínűleg az is), efféle jelentésátvitel csak akkor feltételezhető, ha erre valamilyen bizonyíték is van. Csakhogy ha több tucat rekonstruált indoeurópai szó mutat neolitikus életmódra, és kizárólag neolitikus életmódra mutat (vö. általában Mallory–Adams 2006), akkor Occam borotvája arra kényszerít bennünket, hogy az alapnyelvet a neolitikumba datáljuk. Lehet olyan imaginárius indoeurópai alapnyelvvél is dolgozni, ahol a szavak nem azt jelentik, amit rekonstruálni tudunk, csak nincs sok értelme.

²² Steinbauer datálása az anatóliai nyelvek miatt nem túlzottan valószínű: minthogy a kárum korszak óasszír levelezésében fennmaradt anatóliai jövevényszavak és névanyag alapján már az i. e. 19. században két külön nyelv volt a hettita és a luvi, az anatóliai alapnyelv felbomlását valamikor a 3. évezredre kell tennünk (legkésőbb, vö. Oettinger 2002), ami az indoeurópai alapnyelv felbomlásának időpontját is hátrébb tolja. Abszolút dátumok természetesen nem adhatók, de e kutató datálása rendkívül gyors felbomlási folyamatokat tételez fel.

Nézzük, a revideált fémnév-terminológia mennyiben módosítja ezeket a javaslatokat. A régészeti vizsgálódások térbeli kerete Európa (beleértve a Kaukázust és Kis-Ázsiát is), mivel semmilyen olyan adat nem áll rendelkezésünkre, hogy az indoeurópai őshazát ezen a régió kivül kellene keresni.²³ Értelemszerűen az a kérdés, hogy melyek a legkorábbi adataink az adott fém felhasználására, hiszen attól kezdve bármilyen időpontra utalhat a fémnév-terminológia (a 22. jegyzetben említett alsó korláttal együtt, természetesen).

A fémfelhasználásra vonatkozó első adataink (a következőkre lásd különösen Pernicka 1990) szinte minden esetben – leszámítva az aranyat – Elő-Ázsiában jelennek meg, majd innen terjednek szét, különböző sebességgel. Legelőször a réz jelenik meg, melynek legelső, anatóliai előfordulása már az akeramikus neolitikum korára tehető (Aşıklı Höyük, i. e. 8. évezred első fele), sírból előkerült rézgyöngyök formájában (Schoop 1995: 29, 100–102). A rézfelhasználás folytatódott a keramikus neolitikumban is, a 7. évezred első feléből (Çatal Höyük), a 7. évezred végéről (Hacılar I–II) és a 6. évezred első feléről (Can Hasan 2B és 2A) egyaránt vannak adataink (Schoop 1995: 29–30, 102–106). Európában a közép- és délkelet-európai kora és középső neolitikumban jelenik meg (i. e. 6000–5000/4900, részletesen lásd Kalicz 1992).

Az első arany leletek nagyjából egy időből és nagyjából egy térségből jelentkeznek: vizsgált területünkön belül a legkorábbi aranyleletek a várnai temetőből származnak. A Várna-kultúra a Kodžadermen–Gumelnița–Karanovo VI komplexum (Spätstufe III) része, datálása i. e. 4600–4200 (Pernicka 1990: 59). Ugyanebből az időszakból ismerünk egy aranygyöngyöt Sitagroi III-ból (Renfrew 1972: 311); Erősdről (Ariuşd) egy kicsiny nyitott karikát aranydrótból (Cucuteni A2), míg a Cucuteni B-ből egy tekerceselt (haj?)karikát (Makkay 1996: 38; 1991: 125, 46. jegyzet – irodalommal), valamint Sesklóból (Tsountast idézi Makkay 1991: 119).

A réz általános elterjedtsége tehát időben alig szűkíti le a lehetőségeket, a terminus ante quem non a 8. évezred második fele, az akeramikus neolitikum. Annyi előnye azonban mindenképp van, hogy kizárja azon, az utóbbi időben igen népszerűvé vált elméleteket, melyek szerint az indoeurópai alapnyelvet a paleolitikumban beszélték volna (lásd különösen Alexander Häusler tanulmányait, pl. 2002). Az arany az 5. évezred második felét jelöli meg időbeli felső korlátnak, s ezzel azt az időpontot, amely elé az indoeurópai alapnyelv a fémnév-terminológia tanúsága szerint nem keltezhető. Ez pedig azon elméleteket zárja ki, amelyek szerint az alapnyelvet a kora neolitikumban beszélték volna (lásd pl. Renfrew 1987 klasszikus elméletét).²⁴

²³ Nichols (1997, 1998) egyéni nézeteinek egy baktriai-szogdiai őshaza kritikájához lásd Simon (2009: 60–63).

²⁴ Ezen az sem változtatna érdemben, ha mégis bebizonyosodna, hogy az 'ezüst' szó rekonstruálható lenne az alapnyelvre. Ugyanis az EIEC (528) állításával ellentétben az első európai ezüst nem az Usatovo-kultúrából került elő (i. e. 3500–2900), hanem a középső rézkori Bodrogkeresztúri-kultúra (i. e. 4000–3600/3500) egy csehországi lelőhelyén, Štramberskben, egy átfúrt lemez formájában (Pernicka 1990: 57–58). Vagyis itt az időhatár kb. i. e. 4000 lenne.

Az indoeurópai őshaza idejének és helyének problémáját a fémnév-terminológia kérdése önmagában nem oldja meg, nem tudja megoldani. Ugyanakkor e kérdésben még a nyelvészeti paleontológia korlátainak figyelembevételével is megkerülhetetlen érvekkel tud szolgálni, s ezt mindazoknak figyelembe kell venniük, akik e problémakör megoldásán dolgoznak.

Irodalom

- Abaev, Vasilij I. [Абаев, Василий И.] (1958), Историко-этимологический словарь осетинского языка I. Наука, Москва–Ленинград.
- Adamik Béla (2002), [Makkay 1998]. Antik Tanulmányok 46: 277–285.
- Adamik Béla (2009), A latin nyelv története. Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig. Apollo Könyvtár 30. Argumentum, Budapest.
- Adams, Douglas Q. (1999), A Dictionary of Tocharian B. Leiden Studies in Indo-European 10. Rodopi, Amsterdam–Atlanta.
- Beekes, Robert S. P. (1995), Comparative Indo-European linguistics. An introduction. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- Cheung, Johnny (2002), Studies in the historical development of the Ossetic vocalism. Reichert, Wiesbaden.
- Derksen, Rick (2008), Etymological dictionary of the Slavic inherited lexicon. Brill, Leiden–Boston.
- D’iakonov, Igor M. (1985), On the original home of the speakers of Indo-European. Journal of Indo-European Studies 13: 92–174.
- Dolgopolsky, Aron (1987), The Indo-European homeland and lexical contacts of Proto-Indo-European with other languages. Mediterranean Language Review 3: 7–31.
- Driessen, Michiel C. (2003), **h₂é-h₂us-o-*, the Proto-Indo-European Term for ‘gold’. Journal of Indo-European Studies 31: 347–362.
- EIEC = Mallory, James P. – Adams, Douglas Q. (eds.) (1997), Encyclopedia of Indo-European culture. Fitzroy Dearborn, London–Chicago.
- EWaia = Mayrhofer, Manfred (1992–2001), Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen 1–3. Winter, Heidelberg.
- Fortson, Benjamin W. (2004), Indo-European language and culture. An introduction. Blackwell, Oxford.
- Gamkrelidze, Thomas V. – Ivanov, Vyacheslav V. (1995), Indo-European and the Indo-Europeans. A reconstruction and historical analysis of a proto-language and a proto-culture I–II. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- Gippert, Jost (1985), Juha Janhunen – Anneli Peräniitty – Seppo Suhonen (eds.), Symposium saeculare Societatis Fenno-Ugricae. Kratylos 30: 157–162.
- Häusler, Alexander (1999), Nomadenhypothese und Ursprung der Indogermanen. In: Polomé, Edgar C. (Hrsg.), Miscellanea Indo-Europaea. Institute for the Study of Man, Washington. 117–170.
- Häusler, Alexander (2000), Indogermanische Altertumskunde II. Archäologisches. RGA 15: 402–408.
- Häusler, Alexander (2002), Ursprung und Ausbreitung der Indogermanen: Alternative Erklärungsmodelle. IF 107: 47–75.

- HED = Puhvel, Jaan (1984–), Hittite etymological dictionary. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- Heggarty, Paul (2006), Interdisciplinary indiscipline? Can phylogenetic methods meaningfully be applied to language data – and to dating language? In: Forster, Paul – Renfrew, Colin (eds.), *Phylogenetic methods and the prehistory of languages*. McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge. 183–194.
- Hilmarsson, Jörundur (1986), *Studies in Tocharian phonology, morphology and etymology with special emphasis on the o-vocalism*. PhD dissertation. Universiteit Leiden, Reykjavík.
- Hoffner, Henry A. (1968), A Hittite text in epic style about merchants. *Journal of Cuneiform Studies* 22: 34–45.
- HW² = Friedrich, Johannes – Kammenhuber, Annelies – Hoffmann, Inge (1975²–), *Hethitisches Wörterbuch*. Winter, Heidelberg.
- Janhunen, Juha (1977), *Samojedischer Wortschatz*. Gemeinsamojedische Etymologien. Castrenianumin toimitteita 19. Vammalan Kirjapaino Oy, Helsinki.
- Janhunen, Juha (1983), On early Indo-European–Samoyed contacts. In: Janhunen, Juha – Peräniitty, Anneli – Suhonen, Seppo (eds.), *Symposium saeculare Societatis Fenno-Ugricae*. MSFOu 185. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. 115–127.
- Kalicz Nándor (1992), A legkorábbi fémléletek Délkelet-Európában és a Kárpát-medencében. *Archaeologiai Értesítő* 119: 3–14.
- Kim, Ronald I. (2007), Two problems of Ossetic nominal morphology. *IF* 112: 47–68.
- Kloekhorst, Alwin (2006), Initial laryngeals in Anatolian. *Historische Sprachforschung* 119: 77–108.
- Kloekhorst, Alwin (2008), *Etymological dictionary of the Hittite inherited lexicon*. Brill, Leiden–Boston.
- Kluge (2002²⁴) = *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Bearbeitet von Elmar Seebold. Walter de Gruyter, Berlin.
- Lehmann, Winfred P. (1986), *A Gothic etymological dictionary*. Brill, Leiden.
- LIV² = Rix, Helmut (Hrsg.) (2001²), *Lexikon der indogermanischen Verben*. Die Wurzeln und ihre Primärstammbildungen. Reichert, Wiesbaden.
- Lubotsky, Alexander (1989), Against a Proto-Indo-European phoneme *a. In: Vennemann, Theo (ed.), *The new sound of Indo-European*. Essays in phonological reconstruction. Mouton de Gruyter, Berlin–New York. 53–66.
- Lubotsky, Alexander (1995), Sanskrit *h < *dh, bh*. In: Gurov, N. V. – Vasil'kov, Ja. V. (eds.), *Sthāpakaśrāddham*. Professor G. A. Zograf commemorative volume. St. Petersburg. 124–144.
- Lubotsky, Alexander – Starostin, Sergei (2003), Turkic and Chinese loanwords in Tocharian. In: Bauer, Brigitte L. M. – Pinault, Georges-Jean (eds.), *Language in time and space*. A Festschrift for Werner Winter on the occasion of his 80th birthday. Mouton de Gruyter, Berlin–New York. 257–269.
- Makkay János (1991), The most ancient gold and silver in Central and South-East Europe. A reconsideration of practical and chronological issues. In: Éluère, Christiane – Mohen, Jean-Pierre (éd.), *Découverte du métal*. Picard, Paris. 119–129.
- Makkay János (1996), Copper and gold in the Copper Age of the Carpathian Basin. In: Kovács Tibor (Hrsg.), *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen*. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. 37–53.

- Makkay János (1998), *Az indoeurópai nyelvű népek őstörténete*. Magánkiadás, Budapest.
- Makkay János (2003), *Origins of the Proto-Greeks and Proto-Anatolians from a common perspective*. *Tractata Minuscula* 34. Magánkiadás, Budapest.
- Mallory, James P. – Huld, Martin E. (1984), Proto-Indo-European 'Silver'. *ZVS* 97: 1–12.
- Mallory, James P. – Adams, Douglas Q. (2006), *The Oxford introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European world*. University Press, Oxford.
- Mann, Stuart E. (1987), *An Indo-European comparative dictionary*. Buske, Hamburg.
- Matzinger, Joachim (2006), *Der Altalbanische Text Mbsuame e Krështerë (Dottrina cristiana) des Lekë Matrënga von 1592. Eine Einführung in die albanische Sprachwissenschaft*. Röll, Dettelbach.
- Mayrhofer, Manfred (1986), Lautlehre. Segmentale Phonologie des Indogermanischen. In: Kuryłowicz, Jerzy – Mayrhofer, Manfred (Hrsg.), *Indogermanische Grammatik I/2*. Winter, Heidelberg. 73–181.
- Mayrhofer, Manfred (2004), Die Hauptprobleme der indogermanischen Lautlehre seit Bechtel. *Österreichischen Akademie der Wissenschaften Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte* 709. Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Mayrhofer, Manfred (2005), [Fortson 2004.]. *Historische Sprachforschung* 118: 306–308.
- Melchert, H. Craig (in press), The problem of the ergative case in Hittite. In: Mazoyer, M. – Fruyt, M. (eds.), *Variations, concurrence et evolution des cas dans divers domaines linguistiques*.
- Neumann, Günter (1975), Frühe Indogermanen und benachbarte Sprachgruppen. In: Narr, Karl J. (Hrsg.), *Handbuch der Urgeschichte II. Jüngere Steinzeit und Steinkupferzeit. Frühe Bodenbau- und Viehzuchtkulturen*. Bern–München. 673–689.
- Nichols, Johanna (1997), The epicentre of the Indo-European Linguistic Spread. In: Blench, Roger – Spriggs, Matthew (eds.), *Archaeology and language I. Theoretical and methodological orientations*. *One World Archaeology* 27. Routledge, London – New York. 122–148.
- Nichols, Johanna (1998), The Eurasian spread zone and the Indo-European dispersal. In: Blench, Roger – Spriggs, Matthew (eds.), *Archaeology and language II. Archaeological data and linguistic hypotheses*. Routledge, London – New York. 220–266.
- Oettinger, Norbert (1997), Grundsätzliche Überlegungen zum Nordwest-Indogermanischen. *Incontri Linguistici* 20: 93–111.
- Oettinger, Norbert (1999), Zum nordwest-indogermanischen Lexikon (mit einer Bemerkung zum hethitischen Gentiv auf -l). In: Anreiter, Peter – Jerem, Erzsébet (Hrsg.), *Studia Celtica et Indogermanica. Festschrift für Wolfgang Meid zum 70. Geburtstag*. *Archaeolingua*, Budapest. 261–267.
- Oettinger, Norbert (2001), Neue Gedanken über das -nt-Suffix. In: Carruba, Onofrio – Meid, Wolfgang (Hrsg.), *Anatolisch und Indogermanisch. Anatolico e indoeuropeo. Akten des Kolloquiums der Indogermanischen Gesellschaft Pavia, 22–25. September 1998*. Institut für Sprachen und Literaturen der Universität, Innsbruck. 301–315.
- Oettinger, Norbert (2002), Indogermanische Sprachträger lebten schon im 3. Jahrtausend v. Chr. in Kleinasien. Die Ausbildung der anatolischen Sprachen. In: *Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter*. Theiss, Stuttgart. 50–54.
- Oettinger, Norbert (2003), Neuerungen in Lexikon und Wortbildung des Nordwest-Indogermanischen. In: Bammesberger, Alfred – Vennemann, Theo (eds.), *Languages in Prehistoric Europe*. Winter, Heidelberg. 183–193.

- Olsen, Birgit Anette (1999), *The noun in Biblical Armenian. Origin and word formation, with a special emphasis on Indo-European heritage*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Pernicka, Ernst (1990), *Gewinnung und Verbreitung der Metalle in prähistorischer Zeit*. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz 37: 21–129.
- Pokorny, Julius (1959), *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Francke, Bern–München.
- Rahder, Johannes (1963), *Etymological vocabulary of Chinese, Japanese, Korean and Ainu*. Part 5. *Orbis* 12: 45–116.
- Reinhart, Johannes (1994), *Die tocharischen Entlehnungen im Altaischen und die Chronologie der tocharischen Lautgesetze*. In: Schlerath, Bernfried (Hrsg.), *Tocharisch. Akten der Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft, Berlin, September 1990*. Málvísindastofnun Háskóla Íslands, Reykjavík. 73–92.
- Renfrew, Colin (1972), *The emergence of civilization. The Cyclades and the Aegean in the third millennium B.C.* Methuen, London.
- Renfrew, Colin (1987), *Archaeology and language. The puzzle of Indo-European origins*. University Press, Cambridge.
- Rieken, Elisabeth (2005), *Hethitisch*. In: Streck 2005: 80–127.
- Róna-Tas András (1986), *Tocharische Elemente in den altaischen Sprachen?* In: uő: *Language and history. Contributions to comparative altaistics*. *Studia Uralo-Altaica* 25. Universitas Szegediensis de Attila József nominata, Szeged. 69–74.
- Rubio, Gonzalo (1999), *On the alleged “Pre-Sumerian Substratum”*. *Journal of Cuneiform Studies* 51: 1–16.
- Schmitt, Rüdiger (2000), *Indogermanische Altertumskunde I. Sprachliches*. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 15: 384–402.
- Schmitt-Brandt, Robert (1998), *Einführung in die Indogermanistik*. Uni-Taschenbücher 1506. Francke, Tübingen–Basel.
- Schoop, Ulf-Dietrich (1995), *Die Geburt des Hephaistos. Technologie und Kulturgeschichte neolithischer Metallverwendung im Vorderen Orient*. *Internationale Archäologie* 24. Leidorf, Espelkamp.
- Schrijver, Peter (1991), *The reflexes of the Proto-Indo-European laryngeals in Latin*. *Leiden Studies in Indo-European* 2. Rodopi, Amsterdam–Atlanta.
- Simon Zsolt (2008), *How to find the Proto-Indo-European homeland? A methodological essay*. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 48: 289–303.
- Simon Zsolt (2009), *Some critical remarks on recent PIE homeland and ethnogenesis theories*. *IF* 114: 60–72.
- Steinbauer, Dieter (1998), *Indogermanen*. *Der Neue Pauly* 5: col. 981–983.
- Streck, Michael P. (Hrsg.) (2005), *Sprachen des Alten Orients*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Testen, David (2003), *Ossetian ävzist ‘silver’ as an archaic compound*. *IF* 108: 100–103.
- Thordarson, Fridrik (1989), *Ossetic*. In: Schmitt, Rüdiger (Hrsg.), *Compendium Linguarum Iranicarum*. Reichert, Wiesbaden. 456–479.
- Untermann, Jürgen (1985), *Ursprache und historische Realität. Der Beitrag der Indogermanistik zu Fragen der Ethnogenese*. In: *Studien zur Ethnogenese*. Westdeutscher, Opladen. 133–164.
- Untermann, Jürgen (1989), [Wolfgang Meid (Hrsg.), *Studien zum indogermanischen Wortschatz*.]. *Kratylos* 34: 45–54.

- Vaan, Michiel de (2008), *Etymological dictionary of Latin and the other Italic languages*. Brill, Leiden–Boston.
- Van Windekens, Albert J. (1976), *Le Tocharien confronté avec les autres langues indo-européennes I*. Centre International de Dialectologie Générale, Louvain.
- Witczak, Krzysztof Tomasz (1990), Tocharian A *nkiñc*, B *ñkante* ‘silver’. *Tocharian and Indo-European Studies* 4: 47–48.
- Witczak, Krzysztof Tomasz (1992), The phonetic value of the Linear B sign *47. *Kadmos* 31: 88–92.
- Witczak, Krzysztof Tomasz (1994), ‘Gold’ in Mycenaean Greek and Indo-European. *Orpheus* 4: 55–59.
- Zimmer, Stefan (1988), On dating Proto-Indo-European. A call for honesty. *Journal of Indo-European Studies* 16: 371–375.
- Zimmer, Stefan (1990), *Ursprache, Urvolk und Indogermanisierung. Zur Methode der Indogermanischen Altertumskunde*. IBS Vorträge und Kleinere Schriften 46. Institut für Sprachwissenschaft, Innsbruck.
- Zimmer, Stefan (1999), Comments on a great book. *Journal of Indo-European Studies* 27: 105–163.
- Zimmer, Stefan (2002–2003), Tendenzen der Indogermanischen Altertumskunde 1965–2000. I. Sachkultur. II. Geistige Kultur. *Kratylos* 47: 1–22; 48: 1–25.
- Zólyomi Gábor (2005), Sumerisch. In: Streck 2005: 11–43.

HOFFMANN ILDIKÓ – NÉMETH DEZSŐ – IRINYI TAMÁS –
PÁKÁSKI MAGDOLNA – KÁLMÁN JÁNOS

Verbális munkamemória és a fonológiai rövid távú emlékezet működése Alzheimer-kórban*

The influence of Alzheimer's disease on working memory and short-term memory has been a research topic of increasing interest. In our study we investigated 3 patient groups with different stages of Alzheimer's disease: mild, moderate, and severe by measuring verbal working memory, phonological short-term memory, and verbal fluency. The results show impaired verbal working memory from the moderate stages of Alzheimer's disease. The phonological short-term memory measured by non-word repetition and digit span tasks is intact in the mild and moderate stages of the disease. Verbal fluency showed significant impairment from the mild stages of Alzheimer's disease.

KEYWORDS: working memory, phonological short-term memory, verbal fluency, Alzheimer's disease

KULCSSZAVAK: munkamemória, fonológiai rövid távú emlékezet, verbális fluencia, Alzheimer-kór

1. Bevezető

Az Alzheimer-kór (AK) az időskori demenciák¹ egy jellegzetes típusa. Klinikai kritériumai között olyan specifikus kognitív funkciók sérülései szerepelnek, mint a nyelv (afázia), a motoros készségek (apraxia) és a vizuális észlelés (agnosia) (Kempler 2004). A kórt lassú, folyamatos kognitív károsodás jellemzi. A legelső szimptomák olyannyira enyhék, hogy nehéz őket megkülönböztetni az egészséges idős korban is bekövetkező emlékezeti problémáktól és szótalálási nehézségektől. Később a kezdeti szimptomák felerősödnek, megjelennek az emlékezet, a nyelv, a mozgás, a téri-vizuális készségek és a végrehajtó funkciók egyre súlyosbodó zavarai (Tariska 2003).

Az elmúlt években több nemzetközi kutatás is célul tűzte ki az Alzheimer-kór neuropszichológiai deficitjeinek a feltárását (vö. Fox–Rossor 1999; Storey–Kinsella–Slavin 2001; Germano–Kinsella 2005). Kevesebb példát találunk ugyanakkor olyan nyelvészeti hangsúlyú munkákra, melyek a nyelvi folyamatokat is erőteljesen érintő

* Köszönetet mondunk a Szegedi Tudományegyetem Pszichiátriai Klinikájának, a vizsgálatban részt vevő valamennyi személynek s Janacsek Karolinának. Kutatásunkat az OTKA–68666 támogatta.

¹ Tanulmányunkban demencia alatt az időskori kóros leépülést értjük.

sérüléseket vizsgálnák. Alzheimer-kórban a nyelvi folyamatok változása mögött feltételeznünk kell az emlékezeti folyamatok átalakulását is.

A nyelvi és az emlékezeti folyamatok összefüggéseinek feltárásában az elmúlt években fontos kutatási területté vált a munkamemória verbális komponensének a vizsgálata. A nemzetközi szakirodalomban olyan, nyelvet, beszédet, munkamemóriát és végrehajtó funkciókat is vizsgáló témákat találunk, mint a verbálisfluencia-tesztelések (vö. Astell et al. 2006; Diaz et al. 2004; Marczinski–Kertesz 2006; Martin–Fedio 1983; Martin et al. 1985; Tröster et al. 1989), a központi végrehajtó tesztelése (Morris 1994; Papagno et al. 2004), a verbális munkamemória tesztelése (Karrasch et al. 2006), a verbális munkamemória neurális alapjainak vizsgálata (Jacquemot–Scott 2006; Habeck–Stern 2007), a szóösszetételek tesztelése képmegnevezéssel (Chiarelli et al. 2006), valamint a képmegnevezési képesség tesztelése irányított spontán beszédben (Pignatti et al. 2006).

2. Emlékezet

Az emlékezet működése nagyban befolyásolhatja beszédtevékenységünket. A tárolási idő alapján rövid távú és hosszú távú memóriát különböztethetünk meg (vö. Ashcraft 1989; Engelkamp–Zimmer 1994; Baddeley 1998; Neath–Surprenant 2003).

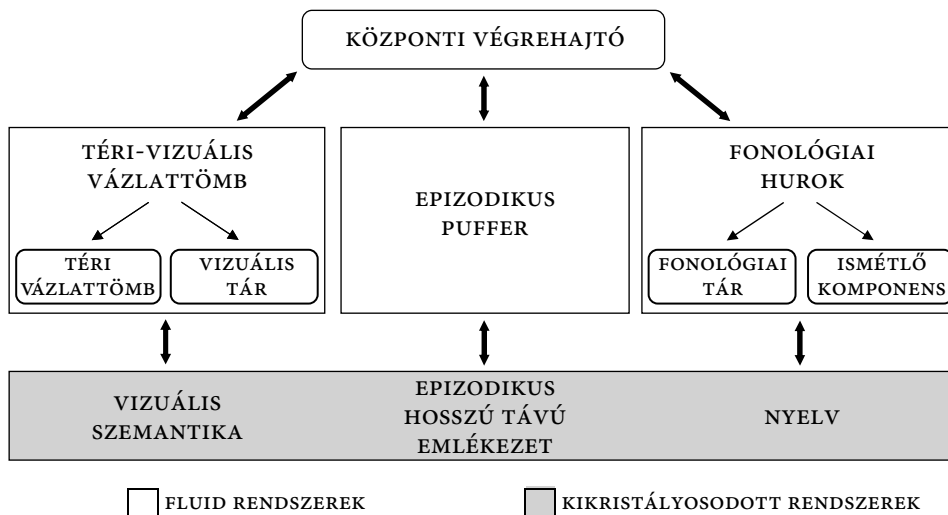
Az emlékezeti folyamatok Alzheimer-kórban erősen érintve vannak: többféle emlékezeti rendszer is sérül, de az, hogy milyen az emlékezet aktuális teljesítménye, nemcsak a demencia súlyossági fokától függ, hanem attól is, hogyan teszteljük a memóriát (Landrum–Radtke 1990; MacDonald et al. 2001; Nebes 1992). Az epizodikus memória, melynek kritikus szerepe van Alzheimer-kórban, eseményeket tárol, a velük kapcsolatos személyes élményekkel együtt; raktározza továbbá az ön-életrajzi emlékezetünk egyedi eseményeinek, személyes pillanatainak a lenyomatait (Szendi et al. 2003). A megosztott figyelemmel, a munkamemóriával és a közeli múlt emlékezeti funkcióival összefüggő prospektív memória szintén érintett AK-ban (Kempler 2004).

Az emlékezeti folyamatokat tovább vizsgálva a következőkben a rövid távú memóriát és fonológiai komponenseit mutatjuk be.

2.1. Rövid távú memória

Az információnak a rövid távú memóriába való bekerülését a szenzoros emléktárba való jutás előzi meg, mely párhuzamosan működik az észleléssel, s az információt néhány másodpercig képes megtartani. A következő állomás a rövid távú memória, melynek tárolóképessége átmeneti: az információ itt néhány másodperctől 5–10 percig érhető el. Legjellemzőbb tulajdonsága az állandó változás és frissülés, hiszen kapacitása korlátozott. A munkamemória abban tér el a rövid távú memóriá-

tól, hogy nemcsak „passzívan” tárolja az információt, hanem manipulálja is (Baddeley 1986, 2003). A munkamemória-modell egyik fő komponense a központi végrehajtó, mely lehetővé teszi a tudat számára az eltérő reprezentációkhoz való hozzáférést, manipulálja és fenntartja az információt a kognitív feladathelyzetekben (pl. következtetés, nyelvi megértés, problémamegoldás), és interakcióba hoz egymástól független információkat (1. ábra). A központi végrehajtó egy modalitás-független rendszer. Fokozott használatára akkor kerül sor, amikor a megismerő rendszert intenzívebben terhelő feladattal kerülünk szembe. Összeköttetést biztosít a munkamemória-alrendszerek és a hosszú távú memória között. A munkamemória két perifériás alrendszere: a) a fonológiai vagy artikulációs hurok, mely a beszédszerű információkért felelős (fonológiai rövid távú emlékezet), és b) a téri-vizuális vázlattömb (téri vizuális rövid távú emlékezet) (Baddeley 1986, 2003; Németh–Pléh 2001).

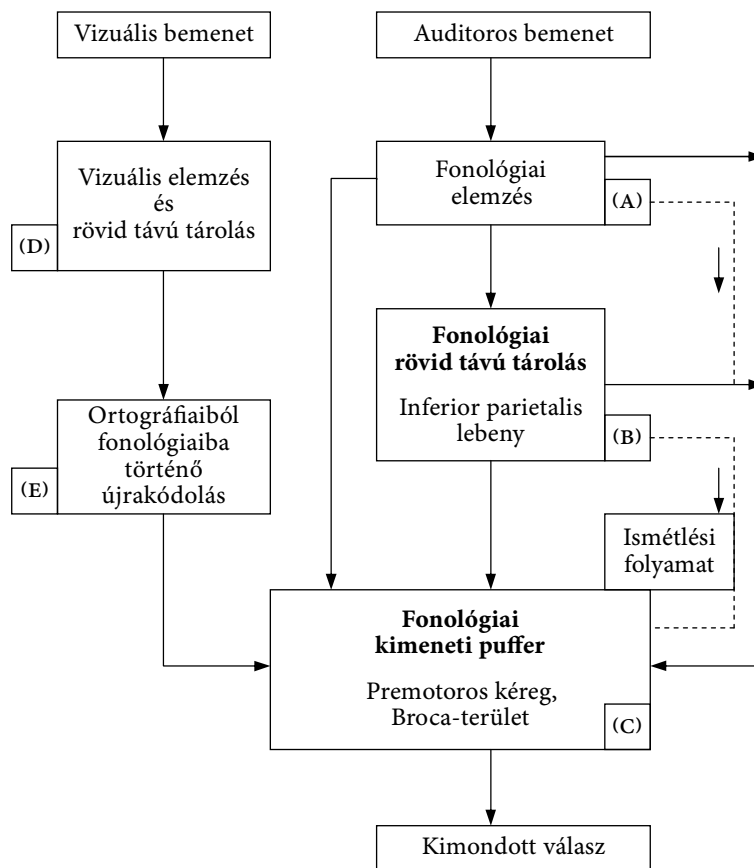
1. ábra. Baddeley (2003) munkamemória-modellje

2.2. A verbális munkamemória és a fonológiai rövid távú emlékezet

A verbális munkamemória olyan átmeneti emlékezeti rendszer, mely beszédszerű információkat tárol rövid ideig, közben frissít, s melynek a megismerési funkciók működésében is jelentős szerepe van (vö. Baddeley 2003; Racsmány et al. 2005). Verbális munkamemórián tehát azokat a verbális alapú munkamemória-folyamatokat fogjuk érteni, melyeknél a tárolás mellett az információ manipulálására is szükség van, azaz a fonológiai hurok és a központi végrehajtó együttesét érintik (vö. Gathercole 1999; Janacsek et al. 2009). Kapacitását tekintve ez az emlékezeti rendszer jelentős egyéni különbségeket mutathat. Deficitjei elsősorban azokban a megosztott figyelemi feladatokban válnak nyilvánvalóvá, amelyekben a betegnek két dolgot kell

egyszerre végrehajtania nagyon rövid idő (kevesebb mint 60 másodperc) alatt, így például a hallásimondatterjedelem-tesztben (vö. Janacsek et al. 2009).

A fonológiai rövid távú emlékezet (fonológiai hurok, fonológiai RTM) egy beszéd-alapú átmeneti tároló. A központi végrehajtót csak kismértékben terheli (Németh-Pléh 2001; Racsmány et al. 2005). Két alrendszer építi fel. Az egyik egy passzív fonológiai bemeneti tár, egy rövid idejű tároló, ún. belső fül, amely 2-3 másodpercig képes megőrizni a hallott információt. A másik egy aktív artikulációs ismétlő, frissítő kontrollfolyamat, azaz egy belső hang. Az artikulációs kontrollfolyamat segít a vizuálisan érkező írott input fonológiai kóddá alakításában, mely azután szintén bekerülhet a fonológiai kimeneti tárba (2. ábra). A fonológiai RTM tárolórészének neuroanatómiai alapját a Brodmann 40, a szubvokális ismétlő rendszerét pedig a Brodmann 6 és 44 területek adják, melyből utóbbi a Broca-területtel tűnik kapcsolatban állónak (Gathercole 1999; Baddeley 2003).

2. ábra. A fonológiai rövid távú emlékezet modellje
Vallar-Papagno (2002)

3. Nyelv

Az Alzheimer-kór nyelvi állapota folyamatában tekintendő, mivel a nyelvi képességek a betegség előrehaladtával fokozatosan romlanak. Más nyelvi jellemzőik vannak az enyhe, a középsúlyos és a súlyos szakaszban lévő AK-val élő személyeknek (Kempler 2004; Hoffmann 2007).

Az enyhe szakaszban szótalálási, szófelidézési probléma, azaz anómia jelenik meg. Felmerül a kérdés, hogy az AK-ban megjelenő anómia azonos-e az egészségeseknél is meglévő szóelőhívási problémákkal, az ún. tip-of-the-tongue (TOT, „nyelvem hegyén”-effektus) jelenséggel (Brown–McNeil 1966) azzal együtt, hogy AK-ban ez nagyobb mértékben fordulhat elő. Kempler (2004) valószínűsíti, hogy az enyhe szakaszban lévő AK-s betegeknek hasonló a két jelenség, de a kór előrehaladtával már nem csak egyszerű előhívási deficitről lesz szó, hanem a szemantikai tudás súlyos sérüléséről. A spontán beszédet időnként fonemikus parafáziák² kísérhetik már az enyhe szakaszban is (pl. [p] [k] *piros* helyett *kiros*). Temporális változások következnek be a spontán beszédben – megnő a hezitációk száma és időtartama a gondolkodási folyamatokra fordított idő s így a lexikai hozzáférési idő megnövekedése miatt (Hoffmann et al. 2010). A szintaxis és a társalgási struktúrák megértése és produkálása a betegség ezen szakaszában még ép marad.

Középsúlyos fázisban az anómia súlyosbodik, s ahogyan a kór halad előre, a szemantikai tudás is károsodást szenved. Új parafáziatípus, a szemantikus parafázia³ jelenik meg (pl. *asztal* helyett *szék*). A szintaktikai struktúrák ekkor még mindig nincsenek érintve, ugyanakkor a beszélt nyelv megértése már zavart mutat. A megértési problémák háttérben a memória zavarának a fokozódása áll (Small et al. 1997; Kempler 1995; Kempler et al. 1998).

A súlyos szakaszban a parafáziák valamennyi típusa felbukkan (vö. Szépe 2006). Míg eleinte a mentális lexikonhoz való hozzáférés van akadályoztatva, a kór előrehaladtával a nyelvtan is egyre érintettebbé válik (vö. Ullman 2001). A szintaxis rohamos leépülésnek indul, aminek következtében domináns lesz az agrammatizmus, azaz a nyelvtani formatívumok sérülése (Hoffmann et al. 2010). A mondatok a hallgató számára grammatikailag érthetetlenek lesznek, később pedig teljesen kiüresednek. A súlyos beszédmegértési zavar összefügg az emlékezet erős deficitjével is. A társalgási struktúrák megértése és produkálása erősen romlik, a beteg a társalgási partnert vagy önmagát ismételteti, ugyanakkor nem ritka a mutizmus, azaz a teljes némaság sem.

² Fonemikus parafáziáról akkor beszélünk, ha egy közlésegségben valamelyik fonéma realizációja helyett egy másik fonéma realizációja jelenik meg (Szépe 2006).

³ Szemantikus parafázia során a célszó egy vele azonos szemantikai kategóriában lévő szóval cserélődik fel.

4. Hipotézisek

Jelen tanulmányunkban a nyelv és az emlékezet összefonódásaként a nyelvi folyamatok változása mögött húzódó verbális munkamemória működését s annak nyelvre való hatását vizsgáljuk meg. A munkamemória-modellből a verbális munkamemóriára és a fonológiai rövid távú emlékezetre fogjuk fordítani a figyelmünket.

Kutatásunk kiinduló hipotézisei a következők: 1. A verbális munkamemória sérül AK-ban, s a sérülés mértéke függ a kór súlyossági fokától. 2. A fonológiai rövid távú emlékezet szerepe különböző az AK egyes szakaszaiban. 3. A verbális alapú komplex munkamemória kapacitásának korlátozódása enyhe AK-ban feladatfüggő.

5. Módszer

5.1. Vizsgálati személyek

A vizsgálatban 50 magyar anyanyelvű személy vett részt. Az AK-val élő személyek ($n = 30$) csoportokba osztása a demencia súlyossági foka alapján történt: enyhe, közepsúlyos és súlyos csoportokat alakítottunk ki a módosított minimentálteszt (MMMT) (Folstein et al. 1975; Tariska et al. 1990) és az Addenbrook kognitív vizsgálat (Dudas et al. 2005) alapján. Valamennyi AK-s vizsgálati személy eleget tett a DSM-IV (American Psychiatric Association 2000) és a ICD-10 (WHO 1993) AK-diagnosztizálási követelményeinek.

1. táblázat. A vizsgálati személyek adatai
(kategorizálás Haxby et al. 1988 és Perry-Hodges 2000 alapján)

	MMMT			Életkor			Iskolázottság		
	Átlag	Szórás	Min-max	Átlag	Szórás	Min-max	Átlag	Szórás	Min-max
AK enyhe ($n = 11$)	24,5	1,43	23–27	75,9	7,1	62–85	11,9	3,65	8–17
AK közép- súlyos ($n = 10$)	19,7	1,56	18–22	76,4	6,6	58–83	11,5	3,95	8–17
AK súlyos ($n = 9$)	14,8	2,12	11–17	75,2	4,6	65–79	7,4	1,94	8–11
Kontroll ($n = 20$)	29,2	0,69	28–30	73,6	8,4	56–84	10,9	3,28	8–17

5.2. Tesztek és eljárás

A verbális munkamemória kapacitásának mérésére neuropszichológiai tesztekert használtunk. Valamennyit egy ülésben vettük fel, a betegek válaszait diktafonra

rögzítettük, majd fonetikusán lejegyeztük őket. Az alábbi tesztekkel dolgoztunk: számterjedelemteszt (fonológiai RTM), álszóismétlés (fonológiai RTM), hallási mondatterjedelem (komplex munkamemória) és verbális fluencia (betű- és szemantikus fluencia, komplex munkamemória).

A számterjedelemteszt (Wechsler 1981) a fonológiai RTM egy mérőeljárása. A vizsgálati személynek egyre növekvő számsorozatot kell visszamondania olyan sorrendben, ahogyan azt a vizsgálat vezetőjétől hallja (1. melléklet). Mind a 9 terjedelemhez 4 sorozat tartozik. Az egyes sorozatokban a számok felolvasása között 1 másodperc szünetet tart a kísérlet vezetője. A sorozat terjedelme növekvő. Csak a pontos reprodukció fogadható el. A vizsgálati személy rövid távú emlékezeti terjedelmét az a sorozathosszúság mutatja, amelyből legalább két számsorozatot meg tud ismételni (vö. Racsmány et al. 2005).

Az álszóismétlési teszt (Gathercole–Adams 1994; Racsmány et al. 2005) szintén a fonológiai RTM-t (2. melléklet), azon belül pedig elsősorban a fonológiai tárat méri. A vizsgálati személynek fokozatosan növekvő szótagszámú (önálló jelentéssel nem bíró) álszavakat kell megismételnie. A 4-4 elemet tartalmazó sorozatok növekvő szótagszámúak, 1–9 szótagig terjednek. Az álszók fonotaktikai struktúrája megegyezik a magyar nyelv fonotaktikai szerkezetével. Az álszóterjedelmet az a legmagasabb szótaghosszúság határozza meg, amelyből a vizsgálati személy legalább kettőt hibátlanul reprodukálni képes.

A hallási mondatterjedelem tesztje (Daneman–Blennerhassett 1984; Janacsek et al. 2009) a komplex munkamemóriát vizsgálja (3. melléklet). A vizsgálati személy mondatokat hall, ezeket meg kell ismételnie az elhangzás sorrendjében, majd a hallott mondatok tartalmára vonatkozóan igaz-hamis (I/H) döntést kell hoznia.

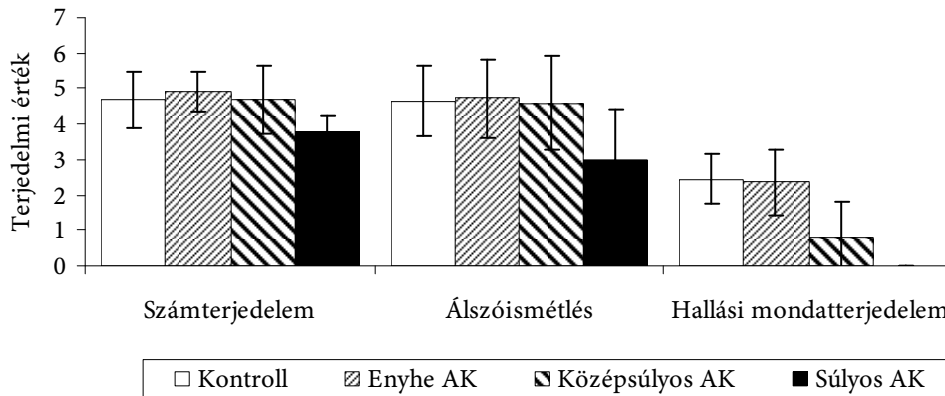
A verbális fluencia tesztjei (Thurstone 1938) kontrollált szóasszociációs készségeket vizsgálnak. Idetartozik a betűfluencia⁴ (fonemikus fluencia) (Benton et al. 1994) és a szemantikus fluencia (kategóriafluencia) (Morris et al. 1989) tesztelése (vö. Szendi et al. 2003). Vizsgálatunkban fonemikus hívóhangnak az [s]-t használtuk, a szemantikai kategóriát pedig az állatnevek képezték (4. melléklet).

6. Eredmények

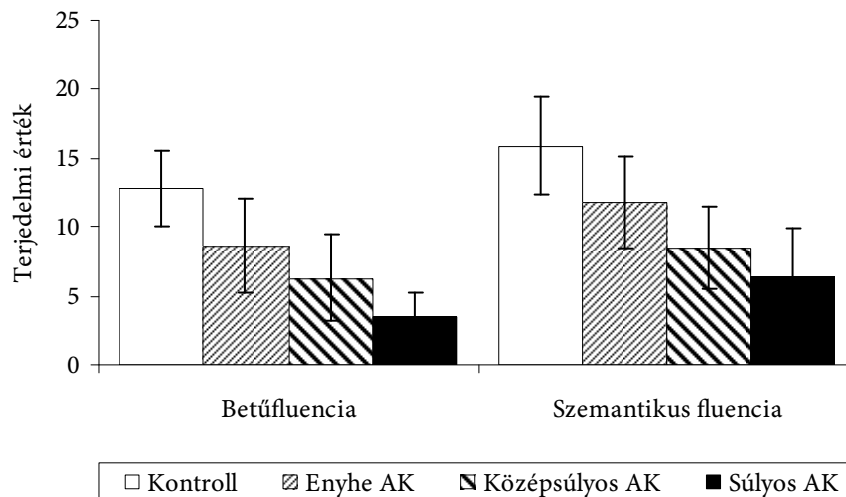
A vizsgálati személyek verbális alapú munkamemória tesztekben elért eredményeit a 3. és a 4. ábra foglalja össze.

A csoportok eredményeit varianciaanalízissel hasonlítottuk össze. A számterjedelem- és az álszóismétlési teszt esetében csak a súlyos AK csoport különbözött szignifikánsan a többi csoporttól ($p < 0,01$). Ezzel szemben a hallási mondatterjedelem

⁴ A kezdőhangtámpontú szóaktiválást a hazai és a nemzetközi szakirodalmi elnevezésre való tekintettel hívjuk betűfluenciának, annak ellenére, hogy a fonemikus fluencia elnevezést megfelelőbbnek tartjuk.

3. ábra. A csoportok teljesítménye az egyes feladatokban

4. ábra. A csoportok teljesítménye az egyes feladatokban

tesztjében már a középsúlyos AK csoport is gyengébben teljesített a kontrollhoz és az enyhe AK csoporthoz képest ($p < 0,001$). A súlyos AK csoportnak ez a feladat annyira nehéznek bizonyult, hogy egyetlen személy sem tudta végrehajtani.

A betűfluencia esetében mindegyik AK-csoport gyengébb teljesítményt nyújtott a kontrollhoz képest ($p < 0,001$). A betegpopuláción belül az enyhe és a középsúlyos AK között csak tendenciaszintű eltérés mutatkozott ($p = 0,068$), míg a súlyos AK szignifikánsan különbözött mindkét csoporttól (enyhe AK – súlyos AK: $p < 0,001$; középsúlyos AK – súlyos AK: $p = 0,035$). A szemantikus fluencia eredményeiben hasonló mintázatot figyelhetünk meg: mindegyik AK-csoport teljesítménye gyengébb volt a kontrollcsoportnál ($p < 0,01$). Az AK-csoporton belül az enyhe AK szignifi-

kánsan különbözött a többitől (enyhe AK – közép súlyos AK: $p = 0,034$; enyhe AK – súlyos AK: $p = 0,001$), míg a közép súlyos és súlyos AK-csoport között nem volt szignifikáns eltérés ($p = 0,193$).

A statisztikai elemzés eredményei alapján azt láthatjuk, hogy szignifikáns a különbség a vizsgált AK-csoportok között a verbális munkamemória tesztjeiben elért teljesítmények tekintetében. Kivétel ez alól a számterjedelem, az álszóismétlés és a betűfluencia az enyhe AK és a közép súlyos AK összehasonlításban, valamint a szemantikus fluencia a közép súlyos AK és a súlyos AK összevetésben. A fonológiai rövid távú emlékezet szignifikáns különbséget mutat az enyhe AK és a súlyos AK, valamint a közép súlyos AK és a súlyos AK között. A különbség ugyanakkor nem szignifikáns az enyhe és a közép súlyos AK összehasonlításában (2. táblázat).

2. táblázat. A statisztikai elemzés eredményei

	Szignifikáns különbség	Tendenciaalapú különbség	Nem szignifikáns különbség
Enyhe AK – kontroll	<ul style="list-style-type: none"> • betűfluencia • szemantikus fluencia 		<ul style="list-style-type: none"> • számterjedelem • álszóismétlés • hallási mondat-terjedelem
Enyhe AK – közép súlyos AK	<ul style="list-style-type: none"> • hallási mondat-terjedelem • szemantikus fluencia 	<ul style="list-style-type: none"> • betűfluencia 	<ul style="list-style-type: none"> • számterjedelem • álszóismétlés
Enyhe AK – súlyos AK	<ul style="list-style-type: none"> • számterjedelem • álszóismétlés • hallási mondat-terjedelem • betűfluencia • szemantikus fluencia 		
Közép súlyos AK – kontroll	<ul style="list-style-type: none"> • hallási mondat-terjedelem • betűfluencia • szemantikus fluencia 		<ul style="list-style-type: none"> • számterjedelem • álszóismétlés
Közép súlyos AK – súlyos AK	<ul style="list-style-type: none"> • számterjedelem • álszóismétlés • hallási mondat-terjedelem • betűfluencia 		<ul style="list-style-type: none"> • szemantikus fluencia
Súlyos AK – kontroll	<ul style="list-style-type: none"> • számterjedelem • álszóismétlés • hallási mondat-terjedelem • betűfluencia • szemantikus fluencia 		

7. Következtetések

Tanulmányunkban a verbális munkamemória kapacitását és a fonológiai RTM szerepét vizsgáltuk meg az Alzheimer-kórban. A verbális munkamemória fokozatosan sérült a kór különböző stádiumaiban. Mindemellett a feladattípus azonos memóriakategórián belül befolyásolta az eredményességet.

Vizsgálatunk azt mutatta meg, hogy a fonológiai RTM az enyhe és a közép súlyos AK-s betegek esetében intakt, azaz működésében a kontrollszemélyekhez képest nincsen változás. Az álszóismétlési tesztben az enyhe és a közép súlyos AK-s vizsgálati személyek a kontrollcsoporthoz közel teljesítettek, a számterjedelem feladatában pedig az enyhe AK-s személyek az egészségesekhez képest is jobb eredményeket értek el, bár a különbség nem volt szignifikáns.

A verbális alapú munkamemória kapacitásának mérésére – mely komplex emlékezeti folyamatokat érint – két eljárást alkalmaztunk. A hallási mondatterjedelem csak a kór enyhe stádiumában volt mérhető, közép súlyos és súlyos szakaszban az igaz-hamis ítéletek már nem voltak elérhetőek a betegek számára. Úgy tűnik tehát, a komplex munkamemória a közép súlyos állapottól kezdődően sérülést szenved. A betű- és szemantikus fluencia tesztjeinek eredményei szerint a végrehajtó funkciók már a betegség kezdetén, azaz az enyhe állapottól kezdődően romlanak.

A komplex munkamemória és a végrehajtó funkciók sérülését hasonlítva a fonológiai RTM komponenseinek a sérülésével azt tapasztaljuk, hogy a fonológiai RTM a kór kezdeti szakaszában érintetlen marad, amit az is jelez, hogy az álszóteszt és a számterjedelemteszt eredményessége jobb, mint a hallási mondatterjedelem és a fluencia-teszté. Ezek az eredményeink összhangban vannak a nemzetközi kutatások eredményeivel (Baddeley 1991; Becker 1988; Karrash et al. 2006; Germano–Kinsella 2005).

Tanulmányunkban elsők között szolgáltatunk magyar nyelvi adatokat az Alzheimer-kórban működő verbális munkamemória és fonológiai rövid távú emlékezet kapacitásának jellemzőire. Vizsgálataink bővítése folyamatban van. Mivel a munkamemória-rendszer és a nyelvi folyamatok szoros kölcsönhatásban vannak egymással, fontos tanulsága a közleményünknek, hogy Alzheimer-kórban a nyelvi és emlékezeti fejlesztés együttesére van szükség egy sikeres terápiában.

Irodalom

- American Psychiatric Association (2000⁴), Diagnostic and statistical manual of mental disorders. American Psychiatric Association, Washington.
- Ashcraft, Mark H. (1989), Human memory and cognition. Scott, Foresman and Company, Glenview.
- Astell, Arlene J.–Bucks, Romola S. (2006), Strategy prompts increase verbal fluency in people with Alzheimer's disease. *Brain and Language* 99: 141–142.
- Baddeley, Alan D. (1986), Working memory. Oxford University Press, Oxford.

- Baddeley, Alan D. (1991), The decline of working memory in Alzheimer's disease. A longitudinal study. *Brain* 114: 2521–2542.
- Baddeley, Alan D. (1998), The central executive. A concept and some misconceptions. *Journal of the International Neuropsychological Society* 4: 523–526.
- Baddeley, Alan D. (2003), Working memory and language: an overview. *Journal of Communication Disorders* 36: 189–208.
- Becker, James T. (1988), Working memory and secondary memory deficits in Alzheimer's disease. *Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology* 10: 739–753.
- Benton, Arthur L. et al. (1994), Contributions to neuropsychological assessment. A clinical manual. Oxford University Press, New York.
- Brown, Roger–McNeill, David (1966), The “tip-of-the-tongue” phenomenon. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 5: 325–337.
- Chiarelli, Valentina–Menichelli, Alina–Semenza, Carlo (2006), Retrieval of compound words in picture naming. A study in Alzheimer's disease and in aphasia. *Brain and Language* 99: 201–202.
- Daneman, Meredyth–Blennerhassett, Adèle (1984), How to assess the listening comprehension skills of prereaders. *Journal of Educational Psychology* 76: 1372–1381.
- Diaz, Michael et al. (2004), Category size effects in semantic and letter fluency in Alzheimer's patients. *Brain and Language* 89: 108–114.
- Dudas, Robert B.–Berrios, German E.–Hodges, John R. (2005), The Addenbrooke's Cognitive Examination (ACE) in the differential diagnosis of early dementias versus affective disorders. *American Journal of Geriatric Psychiatry* 13: 218–226.
- Engelkamp, Johannes–Zimmer, Hubert D. (1994), The human memory. A multi-modal approach. Hogrefe & Huber, Seattle WA.
- Folstein, Marshal F.–Folstein, Susan E.–McHugh, Paul R. (1975), “Mini-mental state”. A practical method for grading the cognitive state of patients for the clinician. *Journal of Psychiatric Research* 12: 189–198.
- Fox, Nick C.–Rossor, Martin N. (1999), Diagnosis of early Alzheimer's disease. *Revue Neurologique* 155/Sup 4: 33–37.
- Gathercole, Susan E. (1999), Cognitive approaches to the development of short-term memory. *Trends in Cognitive Sciences* 3: 410–419.
- Gathercole, Susan E.–Adams, Anne-Marie (1994), Children's phonological working memory. Contributions of long-term knowledge and rehearsal. *Journal of Memory and Language* 33: 672–688.
- Germano, Carmela–Kinsella, Glynda J. (2005), Working memory and learning in early Alzheimer's disease. *Neuropsychology Review* 15: 1–10.
- Haxby, James V. et al. (1988), Heterogeneous anterior-posterior metabolic patterns in dementia of the Alzheimer type. *Neurology* 38: 1853–1863.
- Habeck, Christian–Stern, Yaakov (2007), Neural network approaches and their reproducibility in the study of verbal working memory and Alzheimer's disease. *Clinical Neuroscience Research* 6: 381–390.
- Hoffmann Ildikó (2007), *Nyelv, beszéd és demencia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hoffmann, Ildikó et al. (2010), Temporal features of spontaneous speech in Alzheimer's disease. *International Journal of Speech-Language Pathology*: 29–34.
- Jacquemot, Charlotte–Scott, Sophie K. (2006), What is the relationship between phonological short-term memory and speech processing? *Trends in Cognitive Sciences* 10: 480–486.

- Janacsek Karolina et al. (2009), A munkamemória új magyar nyelvű neuropszichológiai mérőeljárása: a hallási mondatterjedelem teszt (HMT). *Magyar Pszichológiai Szemle* 64: 385–406.
- Karrasch, Mira et al. (2006), Brain oscillatory responses to an auditory-verbal working memory task in mild cognitive impairment and Alzheimer's disease. *International Journal of Psychophysiology* 59: 168–178.
- Kempler, Daniel (1995), Language changes in dementia of the Alzheimer type. In: Lubinski, Rosemary (ed.), *Dementia and communication*. Singular, San Diego. 98–114.
- Kempler, Daniel et al. (1998) Sentence comprehension deficits in Alzheimer's disease. A comparison of off-line vs. on-line sentence processing. *Brain and Language* 64: 297–316.
- Kempler, Daniel (2004), *Neurocognitive Disorders in Aging*. Sage Publications, Thousand Oaks.
- Landrum, R. Eric – Radtke, Robert C. (1990), Degree of cognitive impairment and the dissociation of implicit and explicit memory. *Journal of General Psychology* 117: 187–196.
- Marczinski, Cecile A. – Kertesz, Andrew (2006), Category and letter fluency in semantic dementia, primary progressive aphasia, and Alzheimer's disease. *Brain and Language* 97: 258–265.
- Martin, Alex – Fedio, Paul (1983), Word production and comprehension in Alzheimer's disease. The breakdown of semantic knowledge. *Brain and Language* 19: 124–141.
- Martin, Alex et al. (1985), On the nature of the verbal memory deficit in Alzheimer's disease. *Brain and Language* 25: 323–341.
- MacDonald, Maryellen C. et al. (2001), Assessing working memory and language comprehension in Alzheimer's disease. *Brain and Language* 78: 17–42.
- Morris, John C. et al. (1989), The Consortium to Establish a Registry for Alzheimer's Disease (CERAD). Part I. Clinical and neuropsychological assessment of Alzheimer's disease. *Neurology* 39: 1159–1165.
- Morris, Robin G. (1994), Working memory in Alzheimer-type dementia. *Neuropsychology* 8: 544–554.
- Neath, Ian – Surprenant, Aimee M. (2003²), *Human memory*. Wadsworth, Belmont.
- Nebes, Robert D. (1992), Cognitive dysfunctions in Alzheimer's disease. In: Craik, Fergus I. M. – Salthouse, Timothy A. (eds.), *The handbook of aging and cognition*, Lawrence Erlbaum Association, Hillsdale. 373–446.
- Németh Dezső – Pléh Csaba (2001), Nyelvfeldolgozás, munkaemlékezet és fordítás. *Fordítás-tudomány* 3/1: 40–53.
- Papagno, Costanza – Allegra, Adele – Cardaci, Maurizio (2004), Time estimation in Alzheimer's disease and the role of the central executive. *Brain and Cognition* 54: 18–23.
- Perry, Robert J. – Hodges, John R. (2000), Differentiating frontal and temporal variant fronto-temporal dementia from Alzheimer's disease. *Neurology* 54: 2277–2284.
- Pignatti, Riccardo et al. (2006), Naming abilities in spontaneous speech in Parkinson and Alzheimer's disease. *Brain and Language* 99: 113–114.
- Racsomány Mihály et al. (2005), A verbális munkamemória magyar nyelvű vizsgálóeljárásai. *Pszichológiai Szemle* 60: 479–506.
- Small, Jeff A. – Kemper, Susan – Lyons, Kelly (1997), Sentence comprehension in Alzheimer's disease. Effects of grammatical complexity, speech rate, and repetition. *Psychology and Aging* 12: 3–11.
- Storey, Elsdon – Kinsella, Glynda J. – Slavin, Melissa J. (2001), The neuropsychological diagnosis of Alzheimer's disease. *Journal of Alzheimer's Disease* 3: 261–286.

- Szendi István et al. (2003), A kognitív működések neuropszichológiai vizsgálata. In: Tariska (2003). 114–160.
- Szépe Judit (2006), Ép és patológus beszédbeli tévesztések szóalak szintű szerkezetrendező műveletei. NyK 103: 129–147.
- Tariska Péter et al. (1990), A módosított Mini Mental State vizsgálat. Ideggyógyászati Szemle 43: 443–449.
- Tariska Péter (szerk.) (2003), Kortünet vagy kórtünet. Mentális zavarok az idős korban. Medicina. Budapest.
- Tröster, Alexander I. et al. (1989), A comparison of the category fluency deficits associated with Alzheimer's and Huntington's disease. Brain and Language 37: 500–513.
- Thurstone, Louis Leon (1938), Primary mental abilities. University of Chicago Press, Chicago.
- Ullman, Michael T. (2001), The declarative/procedural model of lexicon and grammar. Journal of Psycholinguistic Research 30: 37–69.
- Vallar, Giuseppe – Papagno, Constanza (2002²), Neuropsychological impairments of verbal short-term memory. In: Baddeley, Alan D. – Kopelman, Michael D. – Wilson, Barbara A. (eds.), Handbook of memory disorders. John Wiley & Sons, Chichester. 249–270.
- World Health Organization (1993), The ICD–10 classification of mental and behavioural disorders. Diagnostic criteria for research. WHO, Geneva.
- Wechsler, David (1981), Manual for the Wechsler Adult Intelligence Scale – revised. The Psychological Corporation, New York.

Melléklet*

1. melléklet. Számterjedelmi teszt

3	5 – 8 – 2	
	6 – 9 – 4	
	1 – 4 – 8	
	2 – 7 – 6	
4	6 – 4 – 3 – 9	
	7 – 2 – 8 – 6	
	9 – 6 – 2 – 5	
	7 – 5 – 9 – 1	
5	4 – 2 – 6 – 3 – 1	
	7 – 5 – 8 – 3 – 6	
	6 – 3 – 7 – 8 – 1	
	9 – 6 – 2 – 7 – 1	
6	6 – 1 – 9 – 2 – 7 – 3	
	3 – 9 – 2 – 4 – 8 – 5	
	6 – 1 – 8 – 4 – 9 – 5	
	1 – 5 – 8 – 4 – 2 – 9	
7	5 – 9 – 1 – 3 – 8 – 2 – 4	
	4 – 1 – 2 – 9 – 3 – 8 – 6	

* A verbális munkamemória és a fonológiai rövid távú emlékezet mérésére felhasznált tesztek.

	6 - 5 - 1 - 8 - 4 - 9 - 2	
	1 - 4 - 2 - 5 - 3 - 8 - 6	
8	5 - 8 - 4 - 9 - 2 - 6 - 1 - 7	
	3 - 7 - 2 - 9 - 5 - 1 - 8 - 4	
	5 - 9 - 1 - 6 - 8 - 3 - 4 - 2	
	7 - 2 - 5 - 3 - 4 - 9 - 1 - 8	
9	3 - 7 - 5 - 8 - 6 - 2 - 9 - 1 - 4	
	7 - 1 - 3 - 9 - 4 - 2 - 5 - 6 - 8	
	8 - 1 - 3 - 7 - 6 - 2 - 5 - 9 - 4	
	2 - 9 - 5 - 1 - 7 - 3 - 4 - 6 - 8	

2. melléklet. Álszözeszt

1 szótagúak	<i>gáv</i>	<i>gyem</i>	<i>szan</i>	<i>dólk</i>
2 szótagúak	<i>zomás</i>	<i>galonc</i>	<i>gabam</i>	<i>ardul</i>
3 szótagúak	<i>tarembik</i>	<i>cselika</i>	<i>hübedin</i>	<i>vazóga</i>
4 szótagúak	<i>tipebanér</i>	<i>limefűrék</i>	<i>serkápanta</i>	<i>berszidelén</i>
5 szótagúak	<i>hápamarogány</i>	<i>gyilonitora</i>	<i>tesilbengecsék</i>	<i>fortiklempesz</i>
6 szótagúak	<i>abalamofálság</i>	<i>sémernyegvőterec</i>	<i>hulukatánatalm</i>	<i>innécsésziderszil</i>
7 szótagúak	<i>dögeliztet- mereni</i>	<i>kuszténir- selemenég</i>	<i>intogszo- colarásu</i>	<i>töminegével- temérg</i>
8 szótagúak	<i>igyótanu- mazálubirc</i>	<i>polankili- mapszilógis</i>	<i>elősekéke- térse nim</i>	<i>réŐenól- páulatamú</i>
9 szótagúak	<i>vanatyfova- gyatázolarka</i>	<i>labatobanra- polsazridant</i>	<i>ninolame- befalintelék</i>	<i>szikunbló- mitilaradiga</i>

3. melléklet. A hallási mondattejedelem tesztje (részlet)

Mondatok

I. sorozat

	I/H	+/-	Megjegyzés
1. Egy iskolás gyerek táskájában sok a <i>fűzet</i> .	I		
2. A négylábú madarak közé tartozik a <i>veréb</i> .	H		
1. A legtöbb nőnél van az utcán <i>táska</i> .	I		
2. Az érett banánt nagyon szereti a <i>majom</i> .	I		
3. A házak tetején mindig van <i>pince</i> .	H		
1. A varrónő által gyakran használt eszköz az <i>olló</i> .	I		
2. Az egyik leglassabb állat a világon a <i>csiga</i> .	I		
3. A madarak csőrében mindig sok a <i>káv</i> .	H		
4. A könyvtárban sok a kölcsönözhető <i>ruha</i> .	H		
1. Húsvétkor ritkán fogyasztott étel a <i>tojás</i> .	H		
2. Lakott területeken elterjedt rágcsáló az <i>egér</i> .	I		
3. Az erős szélről könnyen felborulhat a <i>csónak</i> .	I		
4. A szoba kifestéséhez mindig kell <i>szoknya</i> .	H		
5. Az emeletes házakban általában van <i>lépcső</i> .	I		

1. A szemét tárolására alkalmas tárgy a <i>kuka</i> .	I
2. A meleg tea sokak által kedvelt <i>ital</i> .	I
3. Hazánk erdőiben megtalálható a növényevő <i>tigris</i> .	H
4. A fúvós hangszerek közé tartozik a <i>villa</i> .	H
5. Télen a hideg ellen elkél egy <i>kabát</i> .	I
6. Minden iskolás táskájában van <i>függöny</i> .	H
1. Télen sok ember lábán van <i>csizma</i> .	I
2. A hús felszelésére alkalmas eszköz a <i>kanál</i> .	H
3. Falkában élő ragadozó állat a <i>farkas</i> .	I
4. Minden szilveszterkor jellegzetes ital a <i>pezsgő</i> .	I
5. Lila színű minden érett <i>alma</i> .	H
6. A legtöbb híd oldalán van <i>korlát</i> .	I
7. Minden ember kedvenc hangszere a <i>gitár</i> .	H
1. Sokféle gyümölcs termőhelye a csörgedező <i>patak</i> .	H
2. A legtöbbet használt természetes édesítő a <i>cukor</i> .	I
3. A mogyorós csoki egy nagyon veszélyes <i>fegyver</i> .	H
4. Régen fából készült minden <i>szekrény</i> .	I
5. Vízben élő ebihalból fejlődik ki a <i>béka</i> .	I
6. A déli sarkvidéken található minden <i>fenyő</i> .	H
7. A spagetti elkészítéséhez általában kell <i>tészta</i> .	I
8. A tavasz első hírnöke a fehér <i>kecske</i> .	H

4. melléklet. A verbális fluencia tesztje

Betűfluencia (fonemikus fluencia)

1. Egy hangot fogok mondani. Kérem, mondjon ezzel a kezdőhanggal annyi szót, amennyit csak tud, s olyan gyorsan, amennyire csak lehetséges. A kezdőhang [s]. (1 perc áll rendelkezésre)

Szemantikus fluencia

1. Kérem, mondjon annyi állatnevet, amennyi csak eszébe jut, s olyan gyorsan, amennyire csak lehetséges! (1 perc áll rendelkezésre)
2. Kérem, mondjon olyan árukat, amelyeket élelmiszerboltban lehet vásárolni. Mondjon annyit, amennyit csak tud, s olyan gyorsan, ahogyan csak lehetséges! (1 perc áll rendelkezésre)

5. melléklet. Összesített eredmények (átlag-, szórás- és terjedelmi értékek)
a verbális munkamemória és a fonológiai RTM tesztheiben

Teszt	enyhe AK (n = 11)			középsúlyos AK (n = 10)		
	Átlag	Szórás	Min-max	Átlag	Szórás	Min-max
Számterjedelem (9)	4,90	0,53	4-6	4,70	0,94	3-6
Álszóismétlés (9)	4,72	0,70	3-7	4,60	1,34	3-7
Hallási mondatterjedelem (9)	2,36	0,92	0-3	0,80	1,03	0-2
Betűfluencia ([s])	8,63	3,41	5-15	6,30	3,12	2-11
Szemantikus fluencia (állatok)	11,72	3,34	7-17	8,50	2,99	4-13

Teszt	súlyos AK (n = 9)			kontroll (n = 20)		
	Átlag	Szórás	Min-max	Átlag	Szórás	Min-max
Számterjedelem (9)	3,77	0,44	3-4	4,70	0,80	4-6
Álszóismétlés (9)	3,00	1,41	0-5	4,65	0,98	3-7
Hallási mondatterjedelem (9)	0,00	0,00	0	2,45	0,68	2-3
Betűfluencia ([s])	3,44	1,74	0-6	12,75	2,78	9-20
Szemantikus fluencia (állatok)	6,40	3,43	2-12	15,90	3,55	11-25

SURÁNYI BALÁZS

Problémaeltolódások a generatív nyelvészetben: mi minimális a minimalizmusban?*

This brief paper reviews two major Lakatosian problem shifts in the historical development of transformational generative grammar since its inception. The first is a gradual shift in the 1960s and 70s from essentially construction-based rules to the formulation of general grammatical principles, paving the way to the emergence of the Principles and Parameters (P&P) approach to Universal Grammar. The second is the radical revision during the 1990s of some key aspects of the P&P framework, leading to the research program that has come to be known as linguistic Minimalism.

KEYWORDS: generative linguistics, Lakatosian problem shifts, Noam Chomsky, linguistic Minimalism
KULCSSZAVAK: generatív nyelvészet, lakatosi problémaeltolódás, Noam Chomsky, nyelvészeti minimalizmus

1. Bevezetés

A ma már több mint fél évszázados múltra visszatekintő Chomsky-féle generatív nyelvelmélet a kezdetektől a mai napig heves viták kereszttüzeiben áll. Noam Chomsky tevékenységének különböző szempontú összefoglalói, ismertetései és kritikái önmagukban megtöltenének egy könyvtárszobát. Chomsky modern nyelvészeti kutatásokhoz való hozzájárulásának sokrétűségét jelzi, hogy jelentőségét még elméletének leghívebb követői is igen eltérő hangsúlyokkal ítélik meg. Jelen rövid írás célja, hogy a chomkyánus nyelvelmélet eddigi fejlődésében kulcsszerepet játszó két nagyszabású problémaeltolódás bemutatásán keresztül felvillantsa a mai kutatások fő irányát és céljait.

* „A 80 éves Noam Chomsky jelentősége és hatása a nyelvtudományban és azon túl” elnevezésű, 2009 decemberében az MTA Nyelvtudományi Intézetben rendezett kerekasztal-beszélgetésen a jelen dolgozat alcímével megegyező címmel elhangzott előadásom írott változata. Köszönettel tartozom É. Kiss Katalinnak és Kenesei Istvánnak a kéziratához fűzött hasznos megjegyzéseikért. A cikk elkészítését az OTKA NF-73537 számú pályázata és a szerző BO/339/07 számú Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatta.

2. Problémaeltolódások a generatív nyelvészetben

Chomsky sokak szerint saját tudományágában – és nem kis mértékben azon túl is – a legnagyobb hatást az általa a nyelvészetben végrehajtott „kognitív fordulat” révén gyakorolta, mely jelentős szerepet játszott a ma kognitív tudomány néven ismert interdiszciplináris tudományterület kifejlődésében. E perspektívaváltás az egykori strukturalista nyelvészetet – néhány fontos eredményének megőrzése mellett – a nyelvet társadalmi-kulturális létezőnek tekintő, elsősorban taxonomikus leíró tudományból egy, a nyelvet mint emberi kognitív képességet tanulmányozó, magyarázatokat kereső, modellalkotó empirikus tudományá alakította.¹ Az ennek eredményeként létrejövő nyelvészeti ág, a chomskyánus generatív nyelvészet önmagát a kognitív pszichológia, így tágabb értelemben a humánbiológia, azaz végső soron a természettudomány részének tekinti, és kérdésfeltevéseit és módszereit ennek megfelelően alakítja.²

Ezen ismeretfilozófiai jelentőséggel is bíró – sokak által nyelvészeti tudományos forradalomnak tekintett – fordulaton túl Chomsky maga a generatív nyelvészet eredményei közül a legjelentősebbnek azt a hatvanas-hetvenes évek során fokozatosan kibontakozó és a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján koherens és átfogó modellt érő fejleményt tekinti, mely a nyelvtani „konstrukció” – avagy más szempontból, a tradicionális nyelvtani „szabály” – fogalmának az emberi nyelv modelljéből való teljes kiiktatását hozta magával.

A generatív nyelvtan korai szakaszában a kutatás irányát mindenekelőtt az az elvárás határozta meg, hogy az új paradigma az egyes emberi nyelvek minél teljesebb, formális, szabályalapú leírását legyen képes nyújtani. A kezdeti cél tehát az egyes nyelvekben nyelvtanilag lehetséges mondatok (a nyelvtan szempontjából: lehetséges mondatszerkezetek) empirikusan helytálló elméletének megalkotása volt. Egy ilyen, az adott nyelv mondatainak végtelen halmazát előállítani képes szabályrendszer nem más, mint az adott nyelv tudásának (kompetenciájának) egy kognitív modellje, azaz generatív nyelvtana. A korai transzformációs generatív nyelvtan két fő, grammatikai szimbólumokon működő szabálytípust alkalmazott és különböztetett meg: a hierarchikus és rekurziót tartalmazó (alap)szerkezeteket előállító szabályokat, és

¹ Pszichológiatörténeti szempontból ez a fordulat látványos szakítást jelentett a generatív nyelvtan születése idején az Egyesült Államokban uralkodónak számító, B. F. Skinner nevéhez fűződő pszichológiai behaviorizmusnak a nyelvre és más kognitív funkciókra vonatkozó nézeteivel.

² Innen a chomskyánus nyelvészet jelölésére alkalmazott „bionyelvészet/biolingvisztika” elnevezés. A generatív nyelvészet központi részének tekinthető generatív szintaxis fő ága mindmáig a Chomsky nevével fémjelzett kutatási irány, az ún. transzformációs generatív grammatika (TGG). A TGG mellett több más, Chomsky nyelvre vonatkozó nézeteit csak részben osztó szintaxismodell is kialakult, mint például a hazánkban is művelt lexikális-funkcionális nyelvtan. A jelen írás a „chomskyánus generatív nyelvészet” kifejezést szűkebb értelemben a TGG szinonimájaként, tágabb értelemben pedig a biolingvisztika szinonimájaként használja.

az ezeket más hasonló szerkezetekké átalakító transzformációs szabályokat. Ez utóbbi szabálytípus feltételezése az alapszerkezetekért felelős szabályok számának és bonyolultságának korlátozását tette lehetővé.

A leírás – a szabályok finomításával, illetve új szabályok bevezetésével – egyre több nyelvre terjedt ki, és empirikus pontossága és hatóköre folyamatosan növekedett. Viszonylag rövid idő alatt kiderült, hogy a generatív keret fent említett eredeti célját különösebb nehézségek nélkül képes megvalósítani. Világossá vált ugyanakkor, hogy amennyiben a lehetséges szabályok fogalma nincs kellően megszorítva, az elmélet túlzott erővel rendelkezik: olyan nyelvek leírására is képes, melyek nemcsak hogy nem léteznek, de emberi nyelvekként minden valószínűség szerint nem is lehetségesek. Egy ilyen nyelvmélet nem képes számot adni az emberi nyelvek feltűnő hasonlóságáról, más szóval az emberi nyelvek közti lehetséges különbségek viszonylag szűk korlátairól. A korai generatív grammatika kellő megszorítottságának hiánya egyúttal azt is jelentette, hogy az anyanyelv-elsajátítás egyes lényeges jellemzőire az elmélet nem nyújtott magyarázatot. Ezek közé tartozik például, hogy egy adott nyelv rendszerét az anyanyelvi környezetben a gyermek számára elérhető nyelvi adatok erősen aluldeterminálják, így elvileg a nyelvsajátító gyermek a valóságban tapasztalhatónál nagyságrendekkel több és többféle szabály kipróbálásával sem juthatna a nyelv kompetenciájának birtokába. Az anyanyelv-elsajátítási folyamat egy további megmagyarázatlanul hagyott tulajdonsága, hogy az általános kognitív képességektől igen nagymértékben független, az eltérő nyelvekre és különböző nyelvsajátítókra egységesen jellemző, és meglepően magas fokú hatékonyság jellemzi.

Ezek a kihívások eredményezték azt a lakatosi értelemben vett problémaeltolódást, melynek során – a korábbi célok megtartása mellett – a generatív nyelvmélet fókuszába a lehetséges nyelvtani szabályok kérdése került.³ Az új lendületet kapó kutatások homlokterébe a szabályok lehetséges formája, illetve a rájuk vonatkozó feltételek kerültek. Chomsky nézete szerint a felfedezni vélt, a nyelvtani szabályokra vonatkozó megszorítások az emberi fajra genetikailag jellemző, veleszületett mentális struktúrát alkotnak, mely nem más, mint a moduláris szerveződésűnek tételezett elme nyelvre specializálódott moduljának kezdeti állapota. Az e kezdeti állapotban rendelkezésre álló „metaszabályok” erős korlátok közé szorítják a lehetséges emberi nyelvek nyelvtanait, egyszersmind a nyelvsajátító gyermek által az elsajátítandó nyelvben feltételezhető nyelvtani szabályokat is. Ez a genetikailag öröklött „program” – melynek kognitív modellje „univerzális grammatika” néven ismeretes – az anyanyelv-elsajátítás folyamatának kivételes hatékonyságot kölcsönöz. Ennek a „metaszabályokon” alapuló nyelvméletnek egy további módosításával jutott el a generatív nyelvészet az „elvek és paraméterek” (E&P) néven ismertté vált megközelítéshez, mely a nyolcvanas években rengeteg új empirikus eredményt hozott.

³ A problémaeltolódás (problem shift) fogalmát részletesen lásd Lakatos (1970) tanulmányában.

Az E&P elméleti keret, melyre Chomsky (1981) tett először részletes és meggyőző javaslatot, számos különböző és eltérő időben elért kutatási eredmény egymást megtermékenyítő összeadódásával vált a hetvenes évek végére koherens és átfogó megközelítéssé. E megközelítés szerint az univerzális grammatikát képező megszorítások nem a lehetséges nyelvtani szabályokat szorítják korlátok közé, hanem közvetlenül – azaz a nyelvtani szabály és ez által a nyelvtani konstrukció fogalmának kiiktatásával – magukat a lehetséges nyelvi kifejezéseket (mondatszerkezeteket). A nyelvek közti nyelvtani különbségeikért elsősorban a megszorítások egy részébe épített paraméterek a felelősek, ahol a „paraméter” fogalmán egy adott nyelvtani elv valamely részének az univerzális grammatikában aluspecifikált és csak a nyelvelsajátítás során meghatározott volta értendő. Parametrizációjuk mellett moduláris szerveződésük tette lehetővé, hogy az univerzális grammatika megszorításai radikálisan általános, meglepően egyszerű formában megfogalmazhatók legyenek (innen a nyelvtani „elv” elnevezés). Ez korábban össze nem tartozónak tekintett jelenségek egységes és elegáns kezeléséhez és – ettől nem függetlenül – számos új és helytálló bizonyuló empirikus predikcióhoz vezetett el. Amennyire a keret kibontakozása óta eltelt szűk három évtized távlatából megítélhető, a „lehetséges mondat” kérdésének a „lehetséges nyelv(tan)” – más szemszögből: a nyelvelsajátítás – problémájával való kiegészítése, illetve az E&P modell által ez utóbbira válaszul kínált alapjaiban új megközelítés rendkívül termékeny, empirikusan progresszív problémaeltolódásnak bizonyult.⁴

A nyelvtan természetére vonatkozó, az ókor óta uralkodó nézetek radikális átszabása során tehát a hagyományos, nyelv- és konstrukcióspecifikus „szabályok” (pl. az angol nyelv szenvedő szerkezetének előállításáért felelős szabály, a magyar nyelv kiegészítendő kérdéseinek előállítását végző szabály) helyébe általános nyelvtani „elvek” léptek. Ez a fogalmi váltás tette lehetővé egy bő évtizeddel később, a kilencvenes évek elején a modell újabb mélyreható revízióját, mely – egy az E&P elméleten belüli újabb problémaeltolódáson keresztül – elvezetett a chomskyánus nyelvelmélet mai céljaihoz és kérdésvetéseikhez: a „nyelvészeti minimalizmus” néven ismert kutatási programhoz.

Az idő előrehaladtával az E&P megközelítés sikerének részeként az elmélet kidolgozottsága és a leírásba bevont nyelvek és nyelvi tények köre fokozatosan korábban nem látott mértékűre bővült. Jóval kisebb mértékben ugyan, mindazonáltal aggasztó tendenciaként, az E&P keretben végzett kutatások által feltételezett nyelvtani elvek (és paraméterek) száma és összetettségének mértéke egy idő után szintén növekedésnek indult, ami jelentősen gyengítette az elmélet magyarázó erejét. Ez végső soron azért következhetett be, mert az E&P keret önmagában nem adott választ arra az alapvető kérdésre, hogy mi számíthat lehetséges nyelvtani elvnek.⁵

⁴ Vö. Lakatos (1970). Az E&P megközelítés lényegének rövid összefoglalását lásd például Surányi (2010).

⁵ A lehetséges paraméter fogalma sem volt kellően tisztázva, ezt illetően azonban több átfogó javaslat is született (vö. pl. Baker 2001).

A generatív nyelvtannak ezúttal tehát egy következő szinten kellett szembesülnie a megszorítottság és a vele szoros kapcsolatban álló magyarázóerő hiányosságaival.

E kihívásra reagálva a kilencvenes évek elején Chomsky az E&P kutatási program fókuszának tágítását, egyszerre mind ontológiájának szűkítését javasolta (lásd Chomsky 1995). Elképzelése szerint a szűk értelemben vett – komputációs-reprezentációs rendszernek tekintett – emberi nyelvi képesség szintaktikai komponense igen kisszámú egyszerű alpműveletből áll, melyeknek a lexikai elemeken (szavakon vagy morfémaikon) való működését általános, nem specifikusan a nyelvi képességre jellemző rendszertulajdonságok, valamint a szintaxissal érintkező nyelvi alrendszer bemeneti kívánalmai határozzák meg.⁶

Chomsky (1995) az előbbieket közül a hatékony komputációs rendszerek alacsony komputációs erőforrásigényét emeli ki. Javaslatára szerint a magukból a lexikai elemekből kiinduló, lépésenként haladó szerkezetépítő komputációs rendszer hatékonyságát olyan „gazdaságossági elvek” optimalizálják, melyek a szintaxis által a saját elsődleges funkciójának betöltéséhez, a hangalakok és jelentések szisztematikus megfeleltetéséhez igénybe vett komputációs erőforrásokat a lehető legalacsonyabb szinten tartják. Ezek az elvek vagy a komputációs „időt”, azaz a komputáció lépéseinek számát vagy a komputációs „memóriaigényt”, azaz a komputáció műveleteinek összetettségét, illetve az egy adott stádiumban kezelni szükséges reprezentáció(k) nagyságát és számát hivatottak minimalizálni.⁷ A szintaxissal érintkező (szemantikai és fonológiai) nyelvi alrendszereknek a szintaktikai reprezentációkkal szemben támasztott bemeneti feltételei közül Chomsky javaslatára szerint kiemelt szerepet játszik az a kívánalmuk, hogy (a teljes értelmezésnek nevezett feltétel szerint) a hozzájuk eljutó szintaktikai reprezentációk ne tartalmazzanak általuk nem „értelmezhető” elemet.

Az e programmatikus feltevések által definiált, „nyelvészeti minimalizmus”, illetve „minimalista nyelvelmélet” néven ismert, mai generatív grammatikai kutatási program nem engedi meg az „elvek” parametrizációját; más szóval: egyetlen, az emberi fajra egységesen jellemző generatív nyelvtani rendszert feltételez. A minimalista modell a nyelvek közötti „nyelvtani” különbségeket a nyelvtani rendszer által építőkövekként használt lexikai elemek és elemosztályok, köztük elsősorban a funkcionális jellegű morféma (pl. esetragok, időjelek) nyelvenként eltérő formális tulajdonságaira

⁶ Hauser, Chomsky és Fitch (2002) magát a szintaktikai elemek egyesítését lehetővé tevő rekurzív konkatenációs műveletet tekintik az emberi szintaktikai kompetencia legfőbb és talán egyetlen alpműveletének.

⁷ E komputációs gazdaságossági elvek nem „rugalmasak”, azaz a szintaktikai komputáció során általában nem megsérthetők. Ha valamely saját kívánalma teljesülése érdekében az egyik érintkező nyelvi alrendszer mégis kikényszeríti megsértésüket (lásd Reinhart 2006), az így szükségessé váló komputációs erőforrásigény-többlet a nyelvi képességükben korlátozott beszélők bizonyos csoportjai (pl. kisgyermek, egyes nyelvi zavarokban szenvedők) számára kimutathatóan megnövekedett nehézséget okozhat.

vezeti vissza, mely tulajdonságok együttesen határozzák meg egy adott nyelv „nyelvtani” jellemzőit, például alapszórendjét vagy a különböző szerkezeti transzformációk elérhetőségét.

A generatív mechanizmus által igénybe vett komputációs erőforrások minimalizáltságának hipotézise mellett a „minimalista” jelző egyszerre mind az elméletnek arra a törekvéseire is utal, hogy minden korábbinál nagyobb erőfeszítést tesz az univerzális nyelvtan modelljének ontológiai egyszerűsítésére, az univerzális nyelvtanban feltételezett létezők (pl. nyelvtani viszonyok és műveletek) számának és összetettségének radikális csökkentésére (vö. 6. lábjegyzet).⁸

Összefoglalásképpen elmondható, hogy a minimalista kutatási program a generatív nyelvészet fókuszát tovább tágitja, miközben a modell axiomatikus alapját radikálisan egyszerűsíteni javasolja. A „lehetséges mondatok” és a „lehetséges nyelvtanok/nyelvek” magyarázatának igényét megtartva egy újabb problémaeltolódás irányában mozdul el, amennyiben magát a „lehetséges nyelvtanokat/nyelveket” megszorító univerzális grammatikát is magyarázni kívánja. Ez utóbbi célt a program részben az elimináció, részben a redukció alkalmazásával igyekszik elérni.

Megjelenésének idején Chomsky minimalista kutatási programja még a generatív nyelvészet művelői között is sokak szemében meglehetősen radikálisnak, de legalábbis túlzottan korai felvetésnek tűnt. Az elmúlt másfél évtizedben kiderült, hogy az elődjének eredményeire építő, de annál jóval elegánsabb grammatikakeret nemcsak hogy nem járt az empirikus lefedettség tartós és nagymértékű csökkenésével, hanem számos azelőtt ismeretlen vagy elhanyagolt nyelvi szabályszerűség felfedezését, valamint egy sor jelenségnek a korábbinál mélyebb megértését és empirikusan adekvátabb modellezését eredményezte, és nem utolsósorban izgalmas, új kérdések megfogalmazását tette lehetővé.

A minimalista nyelvelmélet által az emberi nyelv szintaxisának modelljében végrehajtott radikális egyszerűsítés eddigi eredményessége már ma látni engedi az ez irányban végzett kutatások esetleges sikerének néhány potenciális hatását. A minimalista kutatási program a szintaktikai komputáció erőforrásigényének a közép-pontba állításával és az egyes lexikai elemekből kiinduló, lépésenként haladó szerkezetépítő mechanizmus alkalmazása révén komoly esélyt kínál például arra, hogy a generatív nyelvtanelmélet nemcsak a nyelvi kompetenciának, hanem vele együtt az azt alkalmazó nyelvi „processzor” működésének is egységes modelljévé váljon.

Ezen túlmenően új perspektívából vethető fel mind a szintaxis, mind pedig az emberi nyelv autonómiájának kérdése. Az előbbit a minimalista nyelvelméletnek

⁸ A mai minimalista szintaxis fő sodra például nem használja a „kormányzás” és a „specifikáló-fej egyezés” korábbi fogalmait, sem a megelőző elméletváltozat frázisszerkezetért felelős modulja által a frázisok projekciós szintjének jelölésére alkalmazott kategoriális szimbólumok „X-vonás” rendszerét, sem pedig a mozgatósi transzformációk által hátrahagyott „nyom” kategóriáját. Az elmélet nem tételez fel a korábbi „mélyszerkezetnek” és „felszíni szerkezetnek” megfelelő, kitüntetett ábrázolási szinteket sem.

az a hipotézise veti fel új összefüggésben, hogy a szintaxis komputációs rendszere nem tartalmaz tisztán szintaktikai „elveket”, illetve paramétereket, és működését nagymértékben az a kíváncsi vezérli, hogy a vele érintkező alrendszerek formai bemeneti feltételeit kielégítse. Egy szerveződési szinttel feljebb lépve az emberi nyelv autonómiájának kérdését az teszi a minimalista nyelvészet megváltozott kontextusában újrafogalmazhatóvá, hogy az elmélet hipotézise szerint az emberi nyelv központi alrendszere, a szintaxis viszonylag egyszerű komputációs rendszer, mely a korábban feltételezettnél jóval kisebb mértékben (vagy esetleg egyáltalán nem) foglal magában kizárólag a nyelvi képesség szempontjából értelmezhető, illetve csak arra jellemző vonásokat. Épp ellenkezőleg: a generatív mechanizmust alapvető módon határozzák meg olyan, a nyelven túlmutató, általános, az optimális hatékonyságú komputációs rendszerekre általában jellemző tulajdonságok, mint a működéshez szükséges erőforrások minimalizálása.

Chomsky minimalista programjának szélsőséges munkahipotézise szerint az emberi nyelv szintaxisa, mely az emberi nyelvnek az állati kommunikációs „rendszerektől” azt minőségileg megkülönböztető „végtelenségéért” felel, egyetlen rekurzív alpműveletre épül. Amennyiben e megközelítés fenntarthatónak bizonyul, akkor reális alternatívává válik a nyelvevolúció „egylépéses” elmélete, mely szerint a szűk értelemben vett emberi nyelv „kifejlődése” nem több egymást követő lépésből, fokozatból, hanem egyetlen központi változásból állt (lásd Hauser–Chomsky–Fitch 2002).⁹

3. Záró megjegyzések

Az eddigi pozitív jelek ellenére a nyelvészeti minimalizmus sikerességét ma még lehetetlen megítélni. A szűk értelemben vett nyelvtan megszorítottága időnként a lexikai elemekhez rendelt, a nyelvtan számára releváns formális tulajdonságok gazdagítását, illetve absztrakt lexikai elemek feltételezését teheti szükségessé, más esetekben pedig megnehezíti valamely, egy kevésbé rigorózus keretben könnyen megfogalmazható empirikus általánosítás megragadását. Egyelőre nem alakult ki széles körű egyetértés sem a rekurzív konkatenatív alpművelet definícióját, sem az alkalmazásától független viszonyok, illetve további műveletek szükségességét és azok természetét illetően. A szintaxissal érintkező nyelvi alrendszerek pontos bemeneti kívánalmairól sem sok biztos tudható, a „teljes értelmezés” feltételét is ide értve.

Mindemellett egyértelműnek tűnik, hogy a minimalista kutatási program módszertanilag szigorúnak tekinthető ontológiai hipotézisei nemcsak a szintaxis és a

⁹ Hauser, Chomsky és Fitch (2002) a szűk értelemben vett emberi nyelv fő alkotórészének a szintaktikai kompetenciát tekintik, és megkülönböztetik az ezt is magában foglaló, tág értelemben vett emberi nyelv fogalmától. Ez utóbbinak részét képezi a jelentésért felelős konceptuális-intencionális, valamint a hangalakért (vagy jelnyelvi „gesztus-alakért”) felelős szenzorikus-motorikus alrendszer is, melyekkel a szintaktikai komponens közvetlenül érintkezik.

vele érintkező nyelvi komponensek munkamegosztásának egységes szemléletű, átfogó elemzését, hanem a szorosan vett emberi nyelvi képességen túlmutató szempontok figyelembevételét is kikényszerítik, kijelölve a mai generatív nyelvészet fejlődésének fő irányát.

Noam Chomsky elmúlt több mint fél évszázadot felölelő nyelvészeti tevékenységében kétségkívül sok minden vitatható – és a tudományág egészének fejlődése szempontjából haszonnal vitatott és vitatandó –, a kutatások kritikus tömegének időről időre orientációt biztosító, kutatási programalkotó képességéhez azonban nem fér kétség.

Irodalom

- Baker, Mark C. (2001), *The atoms of language. The mind's hidden rules of grammar*. Basic Books, New York.
- Chomsky, Noam (1981), *Lectures on government and binding. The Pisa lectures*. Foris, Dordrecht.
- Chomsky, Noam (1995), *The minimalist program*. MIT Press, Cambridge MA.
- Hauser, Marc D. – Chomsky, Noam – Fitch, W. Tecumseh (2002), *The faculty of language. What is it, who has it, and how did it evolve?* *Science* 298: 1569–1579.
- Lakatos, Imre (1970), *Falsification and the methodology of scientific research programmes*. In: Lakatos, Imre – Musgrave, Alan (eds.): *Criticism and the growth of knowledge*. Cambridge University Press, London. 116–122.
- Reinhart, Tanya (2006), *Interface strategies. Optimal and costly computations*. The MIT Press, Cambridge MA.
- Surányi, Balázs (2010), *Principles and parameters theory*. In: Hogan, Patrick Colm (ed.): *The Cambridge Encyclopedia of the Language Sciences*. Cambridge University Press, Cambridge–New York.

SZENDE TAMÁS

Nyelvbotlások: a nyelvtudomány Rubik-kockája

This paper gives a critical overview of the research recently done by Hungarian linguists on the topic of 'slip-of-the-tongue'. The focus is on theoretical and methodological problems and also on their possible solutions: (i) Vague terms and uncertainties in their interpretation (even in the definition of the basic concept) should and can be clarified. (ii) The range of indications resulting in slips-of-the-tongue should be extended to the magnitude of (dominant) distinctive features. (iii) The analysis of the steps one makes to arrive at the right lexical component in 'tip-of-the-tongue' type sudden stops reveals the way the organisation of the speech process functions.

KEYWORDS: lapsus linguae, Hungarian, reconstruction of word-level phonological representation, real-time search for lexical units in fluent speech, data processing in perception

KULCSSZAVAK: lapsus linguae, a szó szintű fonológiai alapalak helyreállítása folyamatos beszédben, szókeresés, a beszéd folyamat tervezése, visszacsatolás a beszéd-percepcióban

A nyelvbotlások megértése és magyarázata több részdiszciplínát vonz. Egyre bővülő körükből a legfontosabbak: a pszicholingvisztika, a hangtan és a lexikológia, a gyermeknyelv- és az univerzálékutatás, a nyelvtipológia és -történet, valamint az újabban mindinkább teret nyerő nyelvpatólógia. A határterületek metszéspontjában a nyelvbotlások módszeres kutatása autonóm ágazattá érlelődött mintegy százéves történetének folyamatában, amelyet Huszár Ágnes (2005: 46–69) tekint át kismonográfiájában. A munka egyike azoknak a publikációknak, amelyek Magyarországon szinte egy időben állították reflektorfénybe az elvitathatatlan jelentőségű tárgykört. Időszerű, és esélyt kell találnunk arra, hogy a felmerülő módszertani és tartalmi problémákat tisztázzuk, mielőtt azok a távlatok vakfoltjaivá válnak. Időszerű azonban az is, hogy lehetségesen új megközelítésekre mutassunk rá. A dolgozat egy ilyennek a lehetőségét is jelzi, amellyel az itt tetemre hívott munkák eddig még nem éltek.

1. Terminológiai kérdésekkel csupán annyiban van értelme foglalkozni, amennyiben azok fogalomkörü vonatkozásúak. (Tehát nem törődünk azzal, hogy melyik műszó a „helyesebb”: 'megakadás' vagy 'elakadás', noha mindkét terminus alapigéjének telikus/atelikus jellegével és annak mértékével kapcsolatosan indítható volna vita.) Lényegesnek tartjuk viszont azokat, amelyek az adatok interpretálását, a típusok osztályozását és a jelenségek okmagyarázatának útjait illetik.

1.1. A nyelvbotlások létrejöttének nyomon követésében az egyik eredeti koncepció nyelven kívüli, végső soron freudi ihletésű. Fónagy Iván „A mindennapi élet pszichopatológia”-járá (Freud 1940/1958) támaszkodva a tudati és a tudatelőttel együttes működésére vezeti vissza, és idézi a Freudnál szereplő példát: [Kam zum] *Vorschein* × *Schweinerein* = *Vorschwein* (2001: 606). Kifejtve: „Contradictory conceptual contents may result in abortive verbal products. Improper verbal condensations are frequent [...] as slips-of-the tongue” (uo.). Ennek megfelelően a nyelvbotlás nem más, mint „unintentional intercrossing of an intended verbal expression with an underlying repressed one” (2001: 31). Nem kétséges, hogy a nyelvbotlás létrejöttében ez a mechanizmus valóban működik, de hozzá kell tennünk, hogy csak egy hányadukban érvényesül. Az esetek jelentős részében kizárólag a hangtan szintjén azonosítható, elsődlegesen szekvenciaszervezési átrendeződéseket ismerünk fel. Ezt egyébiránt maga Fónagy is így gondolja, hiszen nála a fölrendelt kategória fogalmi tartalmak ütközése, amelyek alá a nyelvbotlást – más megjelenési formák mellett – besorolja: tévcselkvés → nyelvbotlás. Mindenesetre a központi helyen szereplő meghatározás mindig egy szándékolt mögöttes, de elfojtott nyelvi kifejezést tételez fel. A hangsúlyos elem itt a ’szándékolt’. A szándék motívuma azután állandó kulcsfogalma a meghatározási kísérleteknek (lásd pl. Gósy 2004: 10). De a ’szándék’ túlságosan bizonytalan fogalom ahhoz, hogy a szóban forgó jelenséget körülhatároljuk vele. Annál is inkább, mivel az elakadások között nem kis számban vannak olyanok, amelyekben éppen a szándékolt elem hiányzik. Helyesebb lenne tehát általánosságban ’a rendszeralkalmazás műveleti hibái’ kifejezést használni, mint Szépe Judit (2008: 312) teszi. Így a meghatározás univerzális jelleget kap, mégsem válik túláltalánosítóvá. Elégségesen szigorú ahhoz, hogy éles fogalmi ollóval válassza le a nyelvbotlást azokról a tévesztésekről, amelyek nem tartoznak közéjük, például a konvencionális artikulációs hibákat („Szép Ernő mindig *Fép Ejnő*nek mondta a nevét”) és azonosításukat, a parafáziákat (*kiros* a *piros* helyett), a lazítási jelenségekből adódó nehézségeket (lezser beszédben a *vállat* mint a *vállalat* redukált változata), a lexikai ismerethiányból fakadó téves alakokat (*bakterológia*, *flusztráció*) és természetesen az információbővítő, imitált félremondásokat (*katasztrojka* vagy Weöresnél: *gázmester* a *házmester* torzításával). Gósy Mária kutatócsoportja teljesítményének jelentős novuma a percepció szerepének indokolt kiemelése az egyedi nyelvbotlásjelenségek értelmezésében. Emiatt is külön sajnálatos, hogy a gyűjtendő nyelvbotlásesetek definíciójában ez a szempont azután nem kap helyet (lásd Gósy 2004: 10).

1.2. A központi kérdés azonban a nyelvbotlások létrejöttének miertje és hogyanja, és ezzel már osztályozásuk rendjét is érintjük.

Lashley (1951/1961: 187) tételét Huszár Ágnes (2005: 52) magyarul így adja vissza: „sorrendi csere csak akkor mehet végbe, ha **egyidejűleg** [kiemelés tőlem] több elem van készenléti állapotban”. Ez egészen alapvető megállapítás. A megfogalmazást azonban szigorítani szükséges. Az ’egyidejűség’ valójában az össze-

tevők és viszonyaik együttes jelenlétét fejezi ki egy időpontra kivetített állapotukban, és nem kötődik (idő)tartamhoz. Az időtartam az implementációs folyamathoz tartozik, amely fenntartja ezt az információs állapotot új impulzus felléptéig, sőt egy újabb impulzus azt akár ismét felidézheti – mondjuk, egy sikertelen keresési műveletet követően.

A nyelvbtlás magyarázóelveit a szakágazat számos modellben foglalta össze (ezekre lásd Huszár 2005: 51–69). Közülük kétségkívül a PDP (párhuzamos megosztott feldolgozás) lát legmélyebbre (vö. Huszár 2005: 51), de ebben is találunk kritikus mozzanatokat. A PDP-modell azonos összetevőkkel dolgozik: „egyetlen hálózat közös jegyekkel jellemzett mintázatot dolgoz fel”; a ’közös jegyek’ együttes megjelenése folytán „tendencia van arra, hogy az egyik mintára jellemző általános aktivációs pattern interferenciát kapjon a másik mintától”. (Így történik, hogy a *fölmentéskérés* helyett *fölméréskérés* hangzik el.) Ez azonban igen elnagyolt magyarázat. a) Említetlen marad a ’közös elem’ fogalmának értelmezése a modellben. Közös elem lehet két mintázatban a szótagszerkezeten belüli azonos pozíció, amely azonban – a szinonima lehívásának készítésén túl – aligha ad magyarázatot arra, hogy a mintázat adott pontján miért éppen x fonéma jelenik meg y fonéma helyén. b) Azt tételezi fel, hogy egy mintázat, az ’általános aktivációs pattern’ önmagában homogén. Ezt a műszóhasználatot követve, a ’közös elem’ és az ’aktiváció’ csak egymás függvényében értelmezhető. A ’közös elem’ nyilvánvalóan kevésbé „közös”, ha az aktivációban a lehívó ereje kisebb. Tudjuk, a szóbelseji fonémák lazítottabbak, mint a szélső helyzetűek (erre jutott már Stemberger 1985, illetve Rumelhart–McClelland 1982 is – lásd még Huszár 2005: 60). Hasonló jelenséget viszont ismeretesen a köznapi lazítási folyamatokban is találunk (vö. pl. Szende 1992, 1997), és ha így van, megerősítve láthatjuk, hogy működik egy fölérendelt irányító elv, amely az egy mintázaton belüli összetevőket eltérő mértékű kifejtettséggel jeleníti meg. Vagyis: a nyelvbtlásokban ütköző minták (pl. szavak, szóalakok) – bár nem azonos mérvű, de – egyaránt inhomogén felépítésűek. Ez a körülmény lehet legalábbis egyik fontos forrása a nyelvbtlások nagyarányú változatosságának. A lehívandó mintáért vetélkedő alternánsok ’kiemelt hely’-indexe ugyanúgy a hasonlóság eleme, mint azok egyes res extensa típusú, „testes” komponensei, DF-jei. Az utóbbiak, mint tudjuk, szintén nem ugyanolyan stabilitásfokúak. A szibilánsok jellegadó zörejtömbjei a spektrumon egyértelműbben vannak körülhatárolva, azonos beszélőnél akusztikai jellemzőik kevésbé ingadoznak, mint a magánhangzók formánsértékei az eltérő hangkörnyezetekben.

Tudjuk azonban azt is, hogy „a nem nyelvi koncepció”, vagyis a közlés kiindulása, amely fogalmi természetű, szövegbe fordításakor nem merül ki „rokon értelmű szavak csereberéjében”, hanem több forrásból táplálkozik (lásd Huszár 2005: 64). Sőt az aktiváció intenzitásának egyenletlensége – és erről nem találunk említést – magukra a fonológiai jegyekre is kiterjed. Egyes összetevők, mint a ’folyamatosság’, a ’zöngéesség’ vagy éppen a ’zár’ intenzitásának mértéke maga is eltérhet a folyamat különböző szakaszain. Emellett a párhuzamosan felidéződő szavak szótagstruktúrá-

jának hasonlósága erőteljesen közrejátszhat a nyelvbottlások anomáliáinak létrejöttében, mint ezt Huszár Ágnes is említi, elsősorban Garrettre hivatkozva. A szókeresések kísérleti lépései ugyanezt a részletekben is tanúsítják (lásd lejjebb, a 2. pontban).

A tárgyalt modellek nem fordítanak súlyát megillető figyelmet a homofonikus attrakcióra, amely ugyancsak termékeny televénye a szótévesztéseknek (de lásd Huszár 2005: 32 és 41–42). A szófelidézések kereső műveleteiben világosan nyomon követhető a nemritkán bravúros fonológiai elemzés, amely – bár ez a közlő számára nem tudatosul – egyszerre több hangtani kategóriát vesz alapul a „nyelvemen van” szó megtalálásához (lásd még 2.2. pont).

A modellek procedurális, műveleti alapúak, amelyek gyűjtőpontjában az a kérdés áll, milyen lépéseket kell feltételeznünk a realizálódó nyelvbottlás felszíni alakjának kialakulásáig, és azok milyen terjedelmű szekvenciát fognak át. Nos, Huszár Ágnes (2005: 86) – Garrettel összhangban – úgy nyilatkozik, hogy a tervezés leggyakrabban „tagmondathatnyi nagyságrendű”. A beszédközlés vonatkozásában ez pontosabban úgy értendő, hogy egy – akár megszakított vagy újratervezett – frázis határaiig terjed. Mint azonban Huszár Ágnes is beszámol róla, a fonológiai szint vizsgálata ezt a sejtést nem erősíti meg. A spontán beszéd elemzésének tanúsága szerint is, a tévesztések ok-okozati viszonyai nemritkán átkötődnek akár mondathatárokon keresztül, amint mi is tapasztaltuk (lásd Szépe 2006: 82). Eszerint: „A tévesztések kiváltó oka igen ritkán lépi túl a frázishatárt vagy a tagmondathatárt, a vizsgált részkorpuszban négy alkalommal történt ilyen (például (7a–b)); mondathatár, illetőleg közlés-határ átlépésére pedig egyáltalán nem volt példa [a 125 esetleírásban – SzT]. Patologikus tévesztésekben a tagmondathatár átlépése ugyancsak ritka, ám a megnevezésben és utánmondásban károsodott beszéd perszeverációs stratégiái gyakran mutatnak közlésegyeséget túllépő kiváltó okot”. Az idézett esetek pedig, (7a): *akkor nem egybe-párolnám a tarajjal, hanem tejföllel spagettit főznék* – ’karajjal’; (7b): *turistaszalámiból nem többet, mint tíz dekát* – ’szalámiból’.

1.3. Tény: perszeveráció, anticipáció, metatézis a szerkezetépítésben stratégiailag egyformán megvannak minden nyelvi szinten (fonéma, tö- és toldalékmorféma, szóalak, kötött szintaktikai szerkezet). Ez arra utal, hogy vezérlésüknek közös irányító elve van: a globális mozgósítás. Az igék vonzatstruktúrájának vegyülése világos bizonyítéka a vetélkedő változatok együttes megjelenésének (erre lásd pl. Huszár 2005: 86). Tehát hitelesebb, ha nem úgy fogalmazunk, hogy valamelyik elem a szekvenciában „előbb” vagy „később” jelenik meg, vagy éppen „keresztbe” rendeződik egy másik elemmel, hiszen itt eltérő nembeliségű entitásokról van szó, és az egyes fajták megjelenhetnek egyszerre is egyazon tévesztésben. A jelenség lényege éppen az, hogy az aktuálisan mozgósított elemek, amelyek egy megjelenési hely alternánsai, a szekvenciaépítés irányításának zárlatai folytán mintegy véletlen eloszlás szerint realizálódnak. Vagyis a szekvenciaszervezés kihagyásaiban megjelenhetik véletlenszerűen akár a normatív odatartozó elem is. Azaz a véletlen egybeeshet akár a szabállyal/determinálttal. Ezzel az értelmezéssel jobban magyarázható, miért ismét-

lódhatnak egy szekvenciárészleten belül is ugyanazok a hibák. Hiszen a szakaszhatárig semmiképp nem lineárisan, hanem globálisan van programozva a hangtani implementáció. Így aligha volna értelme olyasmit mondani, hogy az adott szakaszon belül „kétszer perszeverálunk”.

Mindez a mondatátszövődésre is áll, itt azonban a sorrendi leosztásban szereplő összetevők szintaktikai szerkezetek, és sokkal kisebb hányadukban minősíthetők „hibának”. Ennek oka az, hogy az alapértelmezésben nem szokványos sorrendezés gyakori eszköze a kiemelésnek. A nem szokványos sorrendezés viszont csak akkor minősülhet normatívnak, ha a megfelelő szupraszegmentális eszközhasználattal párosul. Ha ilyenek nincs nyoma, és az intonációs frázis semleges, az output: hiba. A fentiek megerősítést kapnak a szöveg szemantikai szervezésének oldaláról is. A negációt hordozó elem beiktatása a mondatban két sorrendi helyen is bekövetkezhet, ha a negáció a tagadó igén van: *A virágnak megtiltani nem lehet, hogy ne nyíljék, ha jó a szép kikelet* (lásd Huszár 2005: 108–109). A mondatnak persze van egy lehetséges másfajta interpretációja, amelyben a *ne nyíljék* kifejezés oratio recta, mintegy idézetként. Ezzel a kétszeres negáció nyomán keletkezett ellentmondás megszűnik. Ebben az esetben akkor a *hogy* kötőszót egyszerűen idézőjelnek kell fel-fognunk.

1.4. A nyelvbtlások osztályozása általában szárazan felsorolásszerű (vö. pl. Gósy 2004), nem elég mélyen teoretikus alapú. Nem tükröz olyan fölrendelt kategóriaként alapul szolgáló magyarázó elvet, amely tudományos osztályozás kereteiben rendezi el a nyelvbtláseketet vagy -fajtákat. (Ilyenre történt utalás ennek az alpontnak az elején.)

Természetesen helyénvaló a szünettartás gyanús eseteire is kitérni a 'megakadás-jelenségek' vizsgálatában. Ezen a téren azonban nagyon is gyakorlatias nehézségek adódnak. A korpusz kezelésében nem különülnek el az ún. funkcionális szünetek és azok, amelyek a megakadás velejárai. Önmagukban az időtartamértékekre alapozva nem határozható meg, mely esetben van szó esetleg megnyújtott funkcionális szünetről, és mikor hezitációról, amelynek az azonosításához aligha nélkülözhetjük a tartalmi elemzés eszközeit. Annyit mindenesetre bizonyosan mondhatunk, hogy a szünet időtartamának növekedésével nő a kritikus hely hezitációként való hiteles azonosításának biztonsága. Ismeretes másfelől, hogy a tagolási egységek mezsgyéibe eső szünetek időtartamai jól követhető összefüggést mutatnak a tagolási egységek nagyságrendjével (vö. Sallai–Szendé 1975). Ez a paraméter mindenesetre mégis valamelyes támpontot adhat a megfelelő szelekcióhoz.

Érdemes felhívni a figyelmet arra is, hogy a közlőtársak számára a nyelvbtlások nem kis hányadban egyszerűen rejtve maradnak: Bóna Judit (2006: 103) vizsgálati szerint „a kísérleti személyek a tesztszöveg megakadásainak csupán egy részét vették észre, egyéneként eltérő mértékben”. Tudnunk kell továbbá, hogy a tévesztésben ártalmatlan faux pas-val, alkalmi kisiklással állunk-e szemben, amely felett a hallgató egyszerűen átsiklik, vagy azzal az esettel van-e dolgunk, mint amikor – a gú-

nyolódó anekdota szerint – a japán anyanyelvű diplomatafeleség a *When did you have your last elections here in New York?* kérdésben az *elections* helyén *erections*-t artikulált. Idesorolódnak azután az imitált félrehallások (pl. szöviccekben) is, amelyek kapcsán éppen a recipiens oldalán jelentkező tévesztés, „fölbötlés” a kommunikációs hatás forrása. Ezeket a vonatkozásokat Gósy (2004: 10) és munkacsoportja határozott mozdulattal kizárja a vizsgáló jelenségeinek köréből. Indokolt tehát a tematikai korrekció, amelyet ugyanebben a kötetben Bóna Judit végez el. Az ő csoportosításában új okmegjelölés is felmerül, a homályos „az empátia hiánya” motívum. (Ügy tűnik, ez kedvesen romantikus metaforája a figyelem alacsony intenzitású beszabályozásának. De akár ennél is jobban megszoríthatjuk a fogalmat: a percepció-feldolgozási rendszer adatfelvételi bemenetének szűkítése, ami történik.) Ezt illetően ismét a régebbi módszertani kérdés vetődik fel: hogyan különül el a félrehallástól, és vajon miféle közös alapelv az, amely összekapcsolja egy fonéma téves azonosítását és a szójelentések keverését. Egy azonban egészen bizonyos. A szövegfeldolgozás folyamata semmiképpen nem az, ahogy azt a szerző látni véli: „A beszéd feldolgozása a hallásra épül, majd ezt követi[k] a beszédhangok, hangsorok azonosítása, az észlelés, az erre épülő szintaktikai és szemantikai elemzések” (Bóna 2004: 223). Amire a szerző gondol, az a feldolgozás rendszerszintjeinek hierarchikus viszonya. A valóságban természetesen a szintek és dimenziók egymásra hangolt együttműködéséről van szó, amelynek a háttéréhez aktívan hozzátartozik a visszacsatolás művelete is. A nyelvbotlástudomány újabb koncepciói – régebbi előzmények alapján – ezt a tényt már általánosan figyelembe veszik (lásd erre Szépe 2008, különösen 313–317). Tóth Andrea (2008) vizsgálata azt igazolja, hogy a beszédkivitelezés ellenőrző elemzési eljárásai kidolgozottabb program szerint működnek. A megfigyelést az az adat erősíti meg, amely szerint a megakadások elhárítására az előrehaladottabb szinkrontolmács-hallgatók módszeres kiképzésük nyomán relatíve hosszabb korrekciós időt használnak fel, mint kezdőként tették.

Miért kell azonban egyáltalán külön szintről és dimenzióról beszélni? Mély teoretikus problémáról van szó, amelynek megoldását Szépe Juditnál találjuk meg igen közérthető, frappáns formában (vö. Szépe 2008: 315–316).

A „Beszédkutató”-csapat munkájával kapcsolatban talán nem mellékes még egy megjegyzést tenni. Zavaró az explikációkban egy megkerülhetetlen pszichológiai kategória hibás használata. Pszicholingvisztikával foglalkozó szakember számára a „tudat alatti” nem létezik. (Hamvas Béla számára sem, nála csak „paplanalatti” van.) A klasszikus triász ugyanis a ’tudattalan’ (unbewusst), a ’tudatelőttés’ (vorbewusst) és a ’tudatos’ (bewusst). A melléfogás itt nem abban merül ki, hogy terminológiai tévesztés történt. Kiegészül azzal, hogy egyáltalán nem világos, vajon a ’tudattalant’, a ’tudatelőttést’, esetleg a kettőt együtt kellene-e a „tudat alatti” értenünk.

1.5. Az eltérő stratégiai utakat követő és eltérő adathalmazokkal dolgozó nyelvbotlástudományok bőségesen kínálják az alkalmat a kiigazításra, továbbvezetésekre. Az említetteken kívül a legfontosabbak alighanem az alábbiak.

Szépe Judit (2008) mindenekelőtt arra mutat rá, hogy a nyelvbotlások mozgás- és hatástere sokkal szélesebb, mint ahogy ezt a már idézett szerzők látják. Vagyis nem „csak maga a beszédhang fejt ki előfeszítő hatást [= priming]. [...] Nincs előfeszítő hatása még több jegy előzetes meglétének sem”, mint Huszár Ágnes (2005: 17) – a szakma elterjedt véleményét elfogadva – gondolja. Az érintett szegmentumok egyedi artikulációs-akusztikai összetevői önmagukban is lehetnek indító tényezők („előfeszítő hatásúak”) a nyelvbotlások létrejöttében, amint Szépe (2008: 317) példái tanúsítják. Nyomatékosan igazolják ezt a korrekciót a szókeresések elemzése is (vö. Szende–Szépe 2006, és lásd lejjebb).

1.6. Éppen a nyelvbotlások jósolhatóságának szemszögéből perdöntő a szekvencia fonotaktikai adottságainak figyelembevétele. Wundt (1904) még nagyon általánosan fogalmazott: „a nyelvbotlás kizárólag csak az adott nyelvben elfogadható beszédhang-szekvenciát hoz létre” (idézi Huszár 2005: 29). Szépe Judit (2006) elemzése arról tanúskodnak, hogy prediktív szerepű a szóalakban elfoglalt pozíció és a tagolási határ, továbbá a hangsúlyosság és a kontextus. A nyelvbotlások devianciáinak létrejöttében a nagy hatóerejű, közös irányító elv ugyancsak a jegyek terminusaiban írható le. Ez a „jegykiterjesztés”, amely – a magyarra nézve a magánhangzóharmónia-alapú egyneműsítés tendenciájában is – összességében végső soron „az összetevők vagy szabályok homogenizálásában” valósul meg (Szépe 2008: 324). A homogenizálás – kézenfekvően – feltételezi a tévesztés létrejöttében részes komponensek együttes megjelenését. A lemmakeresés esetében ugyanez a helyzet. A lemmához tartozó, rivalizáló komponensek eltérő szerkezeteket idéznek fel, vagyis a célszónak és a tévesztett szónak például a vonzatkerete élesen különbözik, és akkor a szerkezetek keverednek egy közös információs állományban. Amire itt rá kell mutatnunk: a lexikai szintű tévesztések műveletei lényegében ugyanarra a srófra járnak, mint a fonológiai alapú botlásokéi. (Tisztában kell lennünk persze azzal is, hogy a szóválasztás tévesztései nem kizárólag szemantikai alapúak. Állhat mögöttük homofonikus attrakció, mint amikor a *szolid* ’szilárd, megalapozott’ melléknév a hangzsképlet alapján felveszi a *szelíd* ’szerény, mértéktartó’ szemantikai jegyét.)

1.7. A jósolhatóság kérdése a tévesztett/hibás alakulat fonotaktikai (szó)szerkezeti vonatkozásában vetődik fel (lásd Huszár 2005: 29, Wundtra hivatkozva). Feltehetjük azonban más értelemben is: jósolható-e a beszédprodukción nyelvbotlás fellépése a közlésfolyamat egyes pontjain, szakaszain? Erre mindenesetre van utalás Garrettnél is (vö. Huszár 2005: 30). Vagyis vannak-e a közlés alakításában olyan körülmények, amelyek indukálják nyelvbotlás létrejöttét, és a meghatározó pragmatikai-kommunikációs paraméterek közül melyek lehetnek ilyenek?

Bizonyosan számolnunk kell általában a közlési szituáció jellemzőivel. Ezek elsődlegesen: a) a téma, a közlők viszonya, a témával kapcsolatos attitűdök (fajsúly, érzelmi és kulturális determinációk, mint intimitás, a közlés célja és várható stratégiai következményei); b) a konceptum fogalmi bonyolultsága (absztrakciós szintű vélemény bizonytalansága); c) a szóválasztás lexikai háttere (több, közel eső szinonima,

magyar eredetű vagy idegen nyelvi [szak]szó), szóhossz és összetételi viszonyok; d) a nyelvi kód/kompetencia kidolgozottsága; e) a beszédtempó és a jel/zaj viszony. Ebben a vonatkozásban rengeteg munka van hátra.

A bevezetőben már utaltunk a kutatások bizonyosfajta féloldalasságára. A nyelvbtlások elemzésének műveleti oldalán, vagyis abban, hogy ezek hogyan jönnek létre, nem vizsgálják a szókeresés állomásait, illetve ezeknek egymáshoz és a célszóhoz való viszonyát. A 2. pont ennek a hiányosságnak a részleges pótlását kísérli meg Szende–Szépe (2006) alapján, az ott szereplő esetelemzés gyakorlatilag szó szerinti megisméltésével.

2. Mint eddig is érzékeltettük, a nyelvbtlás létrejötte sok kommunikációs szálon szövődő esemény. Nemcsak a távolibb szövegkörnyezet, de táptalaja lehet akár a közlemény információs felépítése is, azaz a közleményben foglalt híregységek sorrendje. Könnyen belátható, hogy így a választható közlési egységek és kombinációik száma még inkább megnő. Ami minket most bevezetésképpen közelebbről érdekel, ez a külső koncentrikus kör.

Békési Imre egyik ötletes leçon de textes-jében azt mutatja be, hogy a szöveg – egész pontosan a hír – hogyan változik meg az összetevő kijelentések beépítettségi sorrendjének átforgatásával ugyanazon a megnyilatkozáson belül (vö. Békési 1986: 103–105). Természetesen tágabb értelemben szerkezeti változatok eltérő választásairól van szó azzal a következménnyel, hogy a szöveg mint információ értelmezési tartománya más lesz. Legfőképpen azért, hogy a tényállítás leírásában az oksági összefüggések és a komponensek hírértékviszonyai módosulnak. A hatás forrása az, hogy az eltérő szerkezetek szükségszerűen más és más információs, kognitív, kultúraspecifikus utalásokat tartalmaznak. Ez a háttér azonban nemcsak felidézhető, hanem a szövegalakítás irányító tényezője is. Sőt a szövegalkotás folyamatának indító pontján ebből a teljesebb háttérből szerveződnek maguk a komponensek is. Ha a fogalmi összetevőket a spontán közlés folyamán a közlő nem éri el, mert „nem jut eszébe” a megfelelő lexikai egység vagy kifejezés, keresésbe kezd, hogy ráakadjon a hiányzó elemre. A keresés eredményességét kézenfekvően csak a megfelelő stratégia garantálhatja, vagyis valamennyi mozgósítható információs ösvény végigpásztázása. A keresőstratégiát és működését köz- és személynevek felidézési kísérletének folyamatain illusztráljuk.

2.1. A jelenség mindennapos: nem jön a nyelvünkre a megfelelő szó vagy az illető neve. Ha a készítés erős, a mozgósítás teljes lesz, minden hadra fogható eszköz igénybevételel (vö. a *Szezám, tárulj!* mesei motívumot). A probléma tárgyalásának – Freudig visszamenőleg – jelentős előzményei vannak (lásd legutóbb Huszár 2004; Szépe 2005). Jelen megközelítésünk azonban műveleti jellegű, mint a maga témájában Békésié. Fő kérdésünk az, hogy a) a felidézés folyamatában, azaz a lehívási kísérletek sorrendjében melyik lépésben milyen tartalmú információs tartományt célzunk meg, és hogy b) a sorrend egyenes vonalú előrehaladást jelent-e az elérendő

célszóhoz, vagy véletlenszerűen, (tév)utak váltogatásával, visszalépésekkel halad a végső soron helyes találatig.

2.2. Most is folyó felmérésünkből az alábbi példákat vesszük, két – akadémiai képzettségű – középkorú közlőtől. Az adatok egymásutánja a keresés állomásainak sorrendjét jelenti. (Az utolsó lépés az összeállításban mindig a célszó.)¹

- (1) a) [...gar...] – b) [ys:õ:] ... *Le rire* – c) *sikeres francia filozófiaprofesszor Párizsban* – d) *Hervé* – e) *Lamartine* – f) *Herrère* – g) *(Henri) Bergson*;
- (2) a) *gepárd* – b) *gibbon* – c) *gnú* – d) *muflon*;
- (3) a) *teljesen* [szünet] – b) *teljesen elszaporodott* – c) [szünet] *elhatalmasodott* – d) [szünet] *szét/elszóródott* – e) *teljesen elharapódzott*;
- (4) a) [nem] *teszt* – b) [nem] *hipotézis* – c) *symbol*.

A szófelidezés lépéseinek magyarázatában elsősorban azt igyekszünk feltárni, hogy a keresés egyes állomásain a rendszer melyik szintjét mozgósítja a közlő, merre halad tovább, illetőleg visszafelé.

Az (1) példa valamennyi közül a legösszetettebb: Az a) lépésben csupán a szegmentális szint kerül a képbe: egy lexikailag amorf alakzat tűnik fel, amely csak a fonotaktikai jólformáltság feltételeinek felel meg. Elemei mindazonáltal utalnak a célszóra, amennyiben a mássalhangzók a célszó elemei is, habár nem azokban a fonotaktikai pozíciókban, ahol a célszó szerint a helyük lenne. A b) a lexikális szintet választja, mégpedig egy, a közlő szakmájában ismert kutató, *Husson* francia fonetikus teljes vezetéknevét találva el; ezzel valójában részlegesen mozgósítva van a kognitív-kulturális háttér is, amely azután a c) és a d) útkeresésben kizárólagossá válik. A b) lépésben azonban nem marad néma a fonológiai összetevő sem, hiszen a téves alak ismétli a célszó fonémáinak egy hányadát, szótagszámát és jórészt szótagképletét is. (A közlő magyar anyanyelvű, így az eredeti francia névben szereplő /s/ számára lehetségesen hosszú, tehát ambisyllabikus, ennél fogva a teljes alak két zárt szótagot tartalmaz, akár a célszóban, mármint ahogy az utóbbit – szintén „magyarosan”, [berkson]-nak – ejti.) A lényeges újdonság mégis a műveltségi ismeret akcióba vonása: a szerző nagy népszerűséget szerzett művének a címe, eredeti nyelven, hozzá-

¹ A vizsgálat célkitűzése a szókeresés stratégiájának értőbb megismerése volt. Az adatgyűjtés menete – egyes részletek elhagyásával – a következő: Értelmiségiek spontán beszélgetésében elakadás esetén a közlőnek meg kellett mondania, milyen elemek jutottak eszébe, amikor nyomára akart bukkanni a hiányzó szónak (pl. köz- vagy személynévnek, egy sztereotip fordulat kötelező összetevőjének stb.). Az egymást követő lépések nyelvi adatai, tehát teljes lexikai egységek vagy szócsonkok, előfordulásuk sorrendjében rögzítésre kerültek. Hozzáfüztük az adathoz azokat a kommentárokat is, amelyekben a közlő elmondta, szerinte miért éppen erre vagy arra a tévesztett alakra jutott. Az egyes lépések nyelvi anyagát azután összevetettük a célszóval. Az eltérések elemzésével pedig igyekeztünk okát adni, miért éppen az egyik vagy másik tévesztett elem jelent meg a célszó elérése előtt. A hezitációk időtartamát nem mértük. (Előfordult, hogy a keresett szó a közlőnek csak két nap elteltével jutott eszébe.) Az adatok és a felmérés eredményei még nem kerültek publikálásra.

kapcsolódik a fonológiai képlethez. A d) lépés, *Hervé* tétovázó megismétlése a c) szerinti stratégiának, soványabb kulturális hozammal, de nem veszítve el a fonológiai támpontokat a *Bergson*-hoz, noha újdonságként mindössze két szegmentumot azonosít, /e/-t és /r/-t. [Megjegyzendő, hogy az /r/ valójában már megvolt a)-ban is.] Figyeljünk fel azonban arra, hogy itt a felderítés szervizútra tér. *Hervé* az *Henri*-t célozza meg, nem a vezetéknevet. Ezt jelzi a köztes állomáson a szegmentumszám, a szótagszerkezet egyezése és a szonoránsok megjelenése a szótaghatáron, valamint számos magánhangzós jegy. A dráma e) felvonásában új távlat nyílik, a morfolexika bevonásával. A *Lamartine*, amely szintén megzendít kultúrtörténeti áthallásokat, érzékelhetően „extralexikális”: a [la], vagyis a virtuális francia névelő belépése inkább a szintagma kategóriájának felel meg aktuális adatközlőnk számára, mint a szóéneknak. Ez egyben homályos utalás arra, hogy a keresett név valamiképpen eltér a szokványos francia vezetéknevek szerkezetétől, és ebben az értelemben az „idegenszerűség” képzetét járulékos információként szintén magában foglalja. Emlékezzünk a *Bergson* német etimonjára. Az f) lépésre nincs magyarázatunk. Kétségtől rögzíti az eddig kibányászott fonológiai információt, esetleg tovább közelíti a szegmentális sorrendet a célszóhoz, de nem ad újat az előző két lépésben szerzettekhez, és még csak kulturális háttérutalásokat sem fedeztünk fel benne. Elgondolkodtató a szókezdő néma /h/ ismételt feltűnése, amellyel már a d) lépésben is találkoztunk. A régi-új motívum megerősíti azt a magyarázatot, hogy a keresés tárgya tulajdonképpen a teljes név, és akkor a /h/ valójában az *Henri* keresztnév jelzése a felidézés előszobájában. Összességében tapasztalataink egy sejtést lobbantanak fel: az előrehaladás mellett a műveletnek lehetnek kifáradásos tünetei, üresjáratai, amelyeknek talán egyetlen funkciója a korábbiak rögzítése, mintegy összefoglalva, bár helyenként esetleg el is rontva az addigiakat. (Egy ilyen hipotézist azonban csak pszichológusok tudnának megerősíteni, akik mindig mindennel tisztában vannak.)

A (2) esetünk céltárgya a *muflon* ('csigásan csavarodó szarvú vadjuh; *Ovis musimon*') képzete, amelyet az élőhely, az életforma és az állat mozgására vonatkozó fogalmi információk egészítenek ki. Az a) lépésben aligha több, mint a genus felidézése történik meg, néhány kiegészítéssel talán a *differentia specifica* komponensek köréből az ún. asszociatív jelentés-összetevők közvetítésével ('gyorsaság', 'nem háziállat' stb.). Talán több pusztán esetlegességnél, hogy a szótagszám egyezik a célszóéval, és a szókezdő onset optimális, akárcsak a *muflon*-ban, valamint hogy egy másik fonotaktikai pozícióban szintén bilabiális mássalhangzót kapunk, /p/-t, igaz, nem szókezdeten, de onset helyzetben. Ha így van, egyszerre van mozgósítva a fogalomképzeti és a fonológiai állomány. A b) fokozatban egyeduralkodó a fonológia, a kísérleti megoldás a lexikai vonatkozásból csak az egyetlen, nem sokat mondó fogalomjegyet, a tág jelentéskörű 'emlős' szemémát őrzi. A szótagszerkezet ellenben jól rímél, és a szóvég megegyezik a célszóéval. Nyilvánvaló azonban a diszharmónia a jelentés tekintetében. Ennek korrigálására történik próbálkozás a c) lépésben. A közlő fogyasztékos állattani ismeretei a *gnú*-t hozzák be. A kínálat fonológiailag látszólag szánal-

mas módon alkalmatlan. De nem különb a helyzet jelentéstanilag sem: majdnem szó szerint „szarva közt a tőgyét”. A hottentotta eredetű szó a dél-afrikai szavannák tehén-antilopszerű lakóját jelöli (a *Conochaetes* egyik speciesét, a *C. gnou*-t), az ÉKsz nem is tartja számon; a közlő pedig amúgy is legfeljebb a pilisi vagy a bakonyi erdőig jutott el. A lépés mégsem teljesen ismeretlen. A feltételezés ugyanaz, mint amelyet már láttunk: a korábbiak megerősítése, talán éppen a legkényesebb, -kétségesebb szegmentális összetevőkben. Mindenesetre megvan az /u/ és a nazális mássalhangzó, amelyek a közlő kiindulásának szilárd pontjai. Szókezdetre zárhang került, bár az nem [+folyamatos] jegyű, mint a célszó /m/-je; viszont a [folyamatosság] nem minősül klasszikus értelemben vett osztályozó jegynek (erre lásd Cser 1999). A veszteség – bár meglehet, ez most nem is olyan fontos mozzanat – nagy, a szótagszám és -szerkezet elkallódott. (Azért, mert az valahol már megvolt, így nem kell törődni vele? Ismét pszichológust kell hívni.) A példa lépéseinek van egy nem jegyzett pontja is, a kísérlet átmeneti feladása, egyfajta gondolkodási szünet. A célszó ennek a hátteréből bukkan elő, mintegy váratlanul.

A (3) példában az elakadást a) jelzi, amely egy szerkezet első tagját, a módosítót írja ki. A b) az első olyan lexikai lehívás, amely a fogalmi közelítést jelzi, egy nagyon általános igei jelentéskategória egyedi felidézésével. Ez a jelentéskomponens következetesen ismétlődik a c) és d) lépésben, és összességében a 'kiterjedés' képzetének foglalatá; a b)-beli továbbértelmezése végső soron az 'elemisméltés', a c) lépésben az 'intenzitásnövekedés', a d)-nél pedig 'egy esemény részfolyamatainak ismétlődése' specifikáló közelítést ismerhetjük fel. Megjegyzendő, hogy a szóba kerülő igék közös alaktani-jentéstanai tulajdonságokat mutatnak: mindhárom csak harmadik személyben használatos, mindhárom intranszitiv, mellesleg az első kettő mediális, a harmadik passzív fő, aspektusa szerint valamennyi folyamatos. Arisztotelész öröme, mert ez a hasonlóság arra mutat, hogy a közlő működően létezőként tételezi műveletével az absztrakt kategóriákat. A fonológiai elemzéssel kevés dolgunk van. Mindegyik változat tele van a szegmentális elemek ismétlődésével; emellett a tövek kizárólag labiális magánhangzót tartalmaznak, sőt a szóalakok a célszóig azonos számú és funkciójú testes morfémából állnak (igekötő + ige + időjel). A fonológia, a morfológia és a lexikon szintjén a keresés harmonikus párhuzamban halad előre.

A (4) megidézett esetünk azt van hivatva illusztrálni, hogy a keresés lehet vegytisztán „egyvonalú”. Itt csak a kognitív dimenzió jut szerephez. Fonológiai információt az adatközlő egyáltalán nem vesz igénybe, hiszen a lépések sorozatában sem a szegmentális állomány, sem a szótagszám, sem a szótagszerkezet nem mutat összefüggést. Úgy tűnik, vannak esetek, amikor egy kis elemszámú, fogalmilag egynemű halmaz, jelen esetben a tudományos kutatás általános fogalmi kelléktára, megengedi a korlátozott eszközhasználat luxusát.

Idevágó megfigyeléseink az alábbi következtetéseket teszik lehetővé: a) Elakadásban a szófelidézés művelete több nyelvi-kommunikációs rendszerszint adataira

támaszkodik. A rendszerszintek által kínált lehetőségeket nem (feltétlenül) egyszerre, egyazon lépésben használja fel. b) A művelet folyamán visszalépések és újraindítások történnek, lehetségesen a rendszerszintek váltakozó igénybevételével, illetve egyesek kizárásával. c) A sikeres felidézés mindig egyetlen nyelvi adatot eredményez, variánsai nincsenek. (A kép persze nem teljes. De maradni akartunk a példák tanúságánál és tanulságainál.)

2.3. Végül a leszűrtek alapján – (5)-ben – tegyünk egy enyhén szólva is merész kísérletet. Próbáljuk meg mintegy laboratóriumi körülmények között generálni az elakadást és a szófelidézés menetét. Érdeemes pályatársunk nevét keressük:

- (5) a) *sikeres nyelvész, távol a tudományos közélet vásári forgatagától és talmi csillogásától* – b) *Csongrádi* – c) *Szegedi* – d) *Vékási* – e) *Békési [Imre]*.

Az a) tétel nem szorul magyarázatra, a kísérlet ihletője a kulturális-tudománytörténeti információ. A b) lépésben a fonológiai képlet megfelel a szótagszámát tekintve, de nem kifogástalan a szótagszerkezet, valamint hibádzik a szegmentumsorozat az /n/ jelenléte miatt, /ʃ/ helyett /tʃ/-t találunk, de nem a megfelelő fonotaktikai pozícióban, és a hangrend sem a célszóé. Viszont a zöngés veláris – a velaritás megőrzésével – tartja magát, éppen a célszó képletének megfelelő pozícióban. Morfolexikai szempontból a helyzet jobb, földrajzi névhez -i melléknévképző csatlakozik. A d) visszalépés-rögzítés: távolodás mutatkozik a hangrend tekintetében és a jelentésjegyek egy részében. [Voltaképpen *Vékás Lajos* neve idéződik fel, az azonosító analógia kulturális hátterére magyarázatul lásd az a) kísérleti lépést.] Megmaradt a szótagok száma b)-nek megfelelően, a szótagszerkezetben közelítés van, noha a magánhangzó-harmónia tökéletlen. Mégis, a menet lényegében ugyanaz a végpontig, mint valóságos (1) példánkánál. Utána viszont már célhoz értünk.

Megismételjük, pusztán fikcióról van szó. Nem tudjuk tárgyilag igazolni, hogy a keresés lépései (5) esetünkben valóban pontosan ilyen sorrendben történtek, és csakugyan ezek lettek volna. A tapasztalatok azonban azt sugallják, hogy ezt a személynevet megcélzó valamennyi szókeresés minden lépésének az összeghalmazában az (5a–d) benne lenne.

Irodalom

- Békési Imre (1986), *A gondolkodás grammatikája*. Tankönyvkiadó, Budapest.
 Bóna Judit (2004), *A beszédészlelési folyamat megakadásai*. In: Gósy Mária (szerk.), *Beszéd-kutatás 2004. „Nyelvbottlás”-korpusz, tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 223–230.
 Bóna Judit (2006), *A megakadásjelenségek akusztikai és percpációs sajátosságai*. In: Gósy Mária (szerk.), *Beszéd-kutatás 2006. Tanulmányok Vértes O. András emlékére*. Budapest. 101–113.
 Cser András (1999), *On the feature [continuant]*. *Theoretical Linguistics* 25: 215–234.

- Fónagy Iván (2001), *Languages within language. An evolutive approach.* John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- Freud, Sigmund (1940/1958), *A mindennapi élet pszichopatológiája.* Bibliotheca, Budapest. (Eredetije: *Zur Psychopathologie des Alltagslebens.*)
- Garrett, Merrill F. (1993), *Errors and their relevance for models of language production.* In: Blanken, Gerhard (ed.), *Linguistic disorders and pathologies.* Gruyter, Berlin–New York. 72–92. (Idézi Huszár 2005.)
- Gósy Mária (szerk.) (2004), *Beszéd kutatás 2004. „Nyelvbtlás”-korpusz, tanulmányok.* MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Huszár Ágnes (2004), *Nyelvbtlások – hibás találatok a mentális lexikonban.* *Beszédgyógyítás* 15/1: 48–64.
- Huszár Ágnes (2005), *A gondolatól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbtlások tükrében.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Lashley, Karl S. (1951/1961), *The problem of serial order in behavior.* In: Saporta, Sol (ed.), *Psycholinguistics. A book of readings.* Holt, Rinehart and Winston, New York. 180–197. (Idézi Huszár 2005.)
- McClelland, James L. – Rumelhart, David E. (1981), *An interactive activation model of context effects in letter perception I. An account of basic findings.* *Psychological Review* 88: 375–407. (Idézi Huszár 2005.)
- Rumelhart, David E. – McClelland, James L. (1982), *An interactive activation model of context effects in letter perception II. The contextual enhancement effect and some tests and extensions of the model.* *Psychological Review* 89: 60–94. (Idézi Huszár 2005.)
- Sallai János – Szende Tamás (1975), *A szünet mint funkció.* MNyTK 143. Budapest.
- Stemberger, Joseph P. (1985), *The lexicon in a model of language production.* Garland, New York. (Idézi Huszár 2005.)
- Szende Tamás (1992), *Phonological representation and lenition processes.* *Hungarian Papers in Phonetics* 24. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Szende Tamás (1997), *Alapalak és lazítási folyamatok.* *Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes* 22. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Szende Tamás – Szépe Judit (2006), *Szófelidézés elakadásokban.* In: Galgóczi László – Vass László (szerk.), *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára.* JGyF Kiadó, Szeged. 360–363. (= <http://www.szendetamas.webzona.hu/bekesi.htm.pdf>)
- Szépe Judit (2005), *Beszéd tévesztések közös elve afáziasoknál, időskorúaknál és mindennapi nyelvbtlásainkban.* *Beszédgyógyítás* 16/1: 32–74.
- Szépe Judit (2006), *Történetek egy lovag btlásaiból.* In: Cser András (szerk.), *Köszöntő kötet Szende Tamás tiszteletére.* Open Art, Budapest. 77–99.
- Szépe Judit (2008), *Rövidzárlat és kisiklások a nyelvi realizáció szintjei között.* *NyK* 105: 312–342.
- Tóth Andrea (2008), *Szinkrontolmácsolt szövegekben tetten érhető megakadások vizsgálata a gyakorlatszerzés függvényében.* In: Kukorelli Katalin – Tóth Andrea (szerk.), *A nyelvi, a szaknyelvi és a szakmai kommunikáció jövője Európában. X. Dunaújvárosi Nemzetközi Alkalmazott Nyelvészeti és Kommunikációs Konferencia.* Dunaújvárosi Főiskola, Dunaújváros. 23–27.
- Wundt, Wilhelm (1904²), *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte I. Die Sprache.* (Idézi Huszár 2005.)

Főszerkesztői bevezető

2008. szeptember 29-én Reguly Antal halálának 150. és Lakó György születésének 100. évfordulója alkalmából emlékülést rendeztünk a Magyar Tudományos Akadémián, amelyen több tudományág magyar- és oroszországi művelői tisztelegtek a két kiváló tudós emléke előtt. Az akkor elhangzott előadások közzétételével járul hozzá folyóiratunk e jubileumok megünnepléséhez.

Honti László

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

Emlékezés Reguly Antal halálának 150. és Lakó György születésének 100. évfordulója alkalmából

A mai napon a Magyar Tudományos Akadémia két egykori tagjára, a magyar nyelv eredetének és rokonságának két kiemelkedő, tudós kutatójára emlékezünk. Reguly Antal élete a felfedező terepmunka lázában és nélkülözéseiben lobbant el. Hosszú betegségét követően, de fiatalon, 39 évesen oltotta ki életét egy súlyos agyvérzés 1858. augusztus 23-án. Nagyra törő terveit sajnos nem tudta valóra váltani. Betegsége meggátolta jegyzeteinek feldolgozásában. Első feldolgozott, magyarra fordított anyagait – közös értelmező munkájukat követően – Hunfalvy Pál adta ki, de Reguly a „Vogul föld és nép” megjelenését (1864) már nem élhette meg. Meghalt anélkül, hogy útjának eredményeit ő maga tárhatta volna a világ tudományosága elé.

Lakó György a budapesti egyetem finnugor nyelvtudományi tanszékének vezető professzora magas kort ért meg, és még hajlott korában is munkálkodott, új művekkel jelentkezett (pl. A magyar mondatszerkezet finnugor sajátosságai. Pécs, 1991). 1995. július 15-én, amikor 88 éves korában elhunyt, lényegében már lezárt, teljes életművet hagyott hátra. A nekrológot író tanítvány, Honti László elismerően állapíthatta meg: „Amikor eltávozott, nem maradt utána befejezetlen munka, teljesítetlen kötelezettség.”

Lakó György a finnugor nyelvészeti stúdiumok 1872-ben alapított budapesti tanszékének időrendben a negyedik professzora volt: Budenz Józsefet, Szinnyei Józsefet és Zsirai Miklóst követte a tanszék élén és a széles nemzetközi elismertségnek ör-

vendő magyar finnugrisztikai iskola vezetésében. Köztudott, hogy a finnugor összehasonlító nyelvtudomány művelését Budapesten még a Göttingenből elcsábított Budenz emelte világszínvonalra, s az őt követő professzoroknak később sokkal nehezebb körülmények között kellett az elért szakmai színvonalat fenntartani, a magyar nyelvtudomány és rokontudományai, valamint a magyar nemzetismeret számára (is) nélkülözhetetlen oktatási-kutatási műhelyt oltalmazni.

Lakó professzor életműve – noha az 1950-es években egy tanulmányútja során Szentpéterváron magának is alkalma nyílt északi vogul anyagot gyűjteni a vogul nemzetiségű Evdokija Rombandeevától – nem az élő nyelv tanulmányozásához, a terepmunkához, hanem a könyvtárakhoz, az archívumokhoz, a filológiai munkálatokhoz kapcsolódott. Fonetikai, morfológiai és etimológiai elemzések, s a szakirodalmi eredményekre építő rendszerező művek sokasága kapcsolódik a nevéhez. Ezek közül a rokontudományok művelői legtöbb hasznát a szótörténeti, etimológiai eredményeknek, s kiemelten „A magyar szókészlet finnugor elemei” című etimológiai szótár három kötetének veszik (Budapest, 1967–1978). Ennek az időtálló nagy műnek Lakó György nem csupán a főszerkesztője, legfőbb lektora volt, hanem szorgos megalapozója, munkatársa is. A szótár szakirodalmi bázisa ugyanis az ő legendásan alapos etimológiai cédulagyűjteménye volt.

A kívülállók előtt sem kétséges, hogy Lakó professzor munkássága túlmutat a hazai és a nemzetközi finnugrisztikán, s benne a magyar nyelvtudomány, s azon belül az összehasonlító nyelvtörténet és a lexikográfia egyik legjelentősebb 20. századi egyéniségét kell tisztelnünk.

A 150 éve elhunyt Regulyról „A Magyar Tudományos Akadémia tagjai” címen megjelent életrajzi lexikon (Budapest, 2003, III/1064) szócikke szakági meghatározásként azt írja: „nyelvész és utazó”. Sem a cikk szerzőjének, sem a lektorálást végző szerkesztőknek nem tűnt fel Reguly etnográfiai, folklorisztikai és embertani szakiránya, felkészültsége. Pedig elegendő egy pillantást vetni publikált műveinek jegyzékére, hogy belássuk, Reguly elsősorban etnográfusnak tekintette magát, aki a népeket nyelvük, hagyományos műveltségük (népköltésük, életmódjuk, tárgykészletük) és embertani vonásaik tekintetében egyaránt vizsgálta. Már Eötvös József megírta róla, hogy: „Életének iránya fölött a véletlen határozott, mely őt a stockholmi könyvtárban Arvidson finn tudóssal összehozá, s őt a magyar s finn nyelvek között létező rokonságra emlékeztetvén, benne azon gondolatot ébreszté, hogy miután a magyar nép eredetének kérdése csak az észak népei és nyelveinek tanulmányozása által fejthető meg, ezt tűzze ki élete céljául.” Ezt követően indult Finnországba, ahol Castréntől nyelvészetet (és nyelveket) tanult (1840), majd Szentpétervárra, ahol Karl Baer akadémikustól az embertani kutatások, a kraniometria metodikáját sajátította el (1841–1842).

A Magyar Tudományos Akadémiának küldött leveleiben beszámolt tanulmányairól és kutatási terveiről. 1843 júliusában küldött levelében akadémiánk anyagi támogatását kérte a vogulok és az osztjákok földjére tervezett utazáshoz. Feladatait

így vázolta: „Különös figyelmet kívánok fordítani e népek természettani viszonyaira is, s e népcsaládból egy koponya-gyűjteményt szerezni össze s gipsznyomatokat venni, minek csínját itt magam évá tettem.” Ezt a „tudományát” később Magyarországon is hasznosította. 1857-ben a Palócföldön végzett hathetes néprajzi és antropológiai terepkutatása során embertani megfigyeléseit, méréseit német nyelven rögzítette, etnográfiai jegyzeteit viszont magyarul írta, messze megelőzve korát az adatvédelem és a személyiségi jogok területén is.

Folklorisztikai munkásságát a hagyatékából kiadott művek sora jelzi. Hunfalvy akadémiai székfoglalója (Egy vogul monda, 1859) Reguly által gyűjtött szövegre épült. Hagyatékából született „A vogul föld és nép” (1864), majd a Munkácsi Bernát által közzétett „Vogul népköltési gyűjtemény I–IV.” (1892–1921), a Pápay József által kiadott „Osztyák népköltési gyűjtemény” (1905) jelentékeny hányada. A sor folytatható lenne a Zsirai Miklós, majd a Kálmán Béla és a Fokos Dávid által később kiadott gyűjtemények címeivel.

Emlékeztetnünk kell arra, hogy Reguly már Finnországban elkezdte a néprajzi tárgyak beszerzését, gyűjtését is 1840–1841-ben. Első szerzeménye egy lapp öltözék volt, valamint egy lapp koponya. Amikor több ezer kilométeres, mintegy 385 ezer négyzetkilométeres térséget érintő expedíciójáról 1846-ban visszatért Szentpétervárra, antropológiai, régészeti és néprajzi tárgyai, az úton készült jegyzetei hét hatalmas ládába csomagolva érkeztek meg vele. Barátai az életéért aggodtak, ő maga inkább a poggyászáért remegett. Péterváron az Orosz Földrajzi Társaság kérésére még megszerkesztette az Északi-Urál-vidék térképét, melyen 5400 települést jegyzett be nagy pontossággal. Még abban az évben kiadták nyomtatásban (Ethnographische-Geographische Karte des nördlichen Ural-Gebietes. Sankt Peterburg, 1846), s nagy hasznát vette az Urálba akkor induló orosz expedíció.

Pestre megérkezvén, 1847-ben többek között egy 72 tárgyból álló etnográfiai kollekciónak adott át a Magyar Tudományos Akadémiának. Az 1847. novemberi „népes gyűlésről” beszámoló Toldy Ferenc „titoknok” részletesen felsorolta a teremben kiállított tárgyakat is. A gyűjteményről megjegyezte: „a maga nemében egyetlen a művelt Európában; s méltónak tartom, hogy tárgyai kivétel nélkül mind lerajzolva, részint színes nyomatban közzé tétessenek...” Viszonyainkat jellemzi, hogy Toldy ezen kívánsága egy évszázadon át nem teljesült, s a Reguly-gyűjtemény első, részleges dokumentációja csupán 1954-ben jelent meg. (A Néprajzi Múzeum 2008 májusában egy félnapos kamarakiállításon mutatta be a gyűjtemény néhány még megmaradt darabját.)

Nem is kell mondanom, hogy az olyan nagy tudós elődök, mint Reguly Antal és Lakó György eredményeit sokkal jobban kell tisztelnünk és becsülnünk, mint az történt és történik méltatlan korokban. Tudós hagyatékukat, emberi példájukat ápolnunk kell, s felmutatni, átadni az utánunk jövő nemzedékeknek. Reményem szerint ezt a célt szolgálja a mostani emlékülés is.

Átadván a Magyar Tudományos Akadémia elnökségének, továbbá a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának üdvözetét és jókívánságait a konferencia sikeréhez, megnyitómát a Kanteletar néhány sorával zárom:

„a szép versek, rövid versek.
Jobb, ha örömmel hallgatják,
mint ha már várnák a végét.
Zúgva zúgó zuhatag sem
zúdítja el minden vizét,
ésszel élő énekes sem
dalolja el minden dalát”
(Rácz István fordítása)

Ezzel a költői (és az előadóknak ajánlott) intellemmel az ülészakot megnyitom.

Főszerkesztői bevezető

2008. szeptember 29-én Reguly Antal halálának 150. és Lakó György születésének 100. évfordulója alkalmából emlékülést rendeztünk a Magyar Tudományos Akadémián, amelyen több tudományág magyar- és oroszországi művelői tisztelegtek a két kiváló tudós emléke előtt. Az akkor elhangzott előadások közzétételével járul hozzá folyóiratunk e jubileumok megünnepléséhez.

Honti László

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

Emlékezés Reguly Antal halálának 150. és Lakó György születésének 100. évfordulója alkalmából

A mai napon a Magyar Tudományos Akadémia két egykori tagjára, a magyar nyelv eredetének és rokonságának két kiemelkedő, tudós kutatójára emlékezünk. Reguly Antal élete a felfedező terepmunka lázában és nélkülözéseiben lobbant el. Hosszú betegségét követően, de fiatalon, 39 évesen oltotta ki életét egy súlyos agyvérzés 1858. augusztus 23-án. Nagyra törő terveit sajnos nem tudta valóra váltani. Betegsége meggátolta jegyzeteinek feldolgozásában. Első feldolgozott, magyarra fordított anyagait – közös értelmező munkájukat követően – Hunfalvy Pál adta ki, de Reguly a „Vogul föld és nép” megjelenését (1864) már nem élhette meg. Meghalt anélkül, hogy útjának eredményeit ő maga tárhatta volna a világ tudományosága elé.

Lakó György a budapesti egyetem finnugor nyelvtudományi tanszékének vezető professzora magas kort ért meg, és még hajlott korában is munkálkodott, új művekkel jelentkezett (pl. A magyar mondatszerkezet finnugor sajátosságai. Pécs, 1991). 1995. július 15-én, amikor 88 éves korában elhunyt, lényegében már lezárt, teljes életművet hagyott hátra. A nekrológot író tanítvány, Honti László elismerően állapíthatta meg: „Amikor eltávozott, nem maradt utána befejezetlen munka, teljesítetlen kötelezettség.”

Lakó György a finnugor nyelvészeti stúdiumok 1872-ben alapított budapesti tanszékének időrendben a negyedik professzora volt: Budenz Józsefet, Szinnyei Józsefet és Zsirai Miklóst követte a tanszék élén és a széles nemzetközi elismertségnek ör-

vendő magyar finnugrisztikai iskola vezetésében. Köztudott, hogy a finnugor összehasonlító nyelvtudomány művelését Budapesten még a Göttingenből elcsábított Budenz emelte világszínvonalra, s az őt követő professzoroknak később sokkal nehezebb körülmények között kellett az elért szakmai színvonalat fenntartani, a magyar nyelvtudomány és rokontudományai, valamint a magyar nemzetismeret számára (is) nélkülözhetetlen oktatási-kutatási műhelyt oltalmazni.

Lakó professzor életműve – noha az 1950-es években egy tanulmányútja során Szentpéterváron magának is alkalma nyílt északi vogul anyagot gyűjteni a vogul nemzetiségű Evdokija Rombandeevától – nem az élő nyelv tanulmányozásához, a terepmunkához, hanem a könyvtárakhoz, az archívumokhoz, a filológiai munkálatokhoz kapcsolódott. Fonetikai, morfológiai és etimológiai elemzések, s a szakirodalmi eredményekre építő rendszerező művek sokasága kapcsolódik a nevéhez. Ezek közül a rokontudományok művelői legtöbb hasznát a szótörténeti, etimológiai eredményeknek, s kiemelten „A magyar szóképzés finnugor elemei” című etimológiai szótár három kötetének veszik (Budapest, 1967–1978). Ennek az időtálló nagy műnek Lakó György nem csupán a főszerkesztője, legfőbb lektora volt, hanem szorgos megalapozója, munkatársa is. A szótár szakirodalmi bázisa ugyanis az ő legendásan alapos etimológiai cédulagyűjteménye volt.

A kívülállók előtt sem kétséges, hogy Lakó professzor munkássága túlmutat a hazai és a nemzetközi finnugrisztikán, s benne a magyar nyelvtudomány, s azon belül az összehasonlító nyelvtörténet és a lexikográfia egyik legjelentősebb 20. századi egyéniségét kell tisztelnünk.

A 150 éve elhunyt Regulyról „A Magyar Tudományos Akadémia tagjai” címen megjelent életrajzi lexikon (Budapest, 2003, III/1064) szócikke szakági meghatározásként azt írja: „nyelvész és utazó”. Sem a cikk szerzőjének, sem a lektorálást végző szerkesztőknek nem tűnt fel Reguly etnográfiai, folklorisztikai és embertani szakiránya, felkészültsége. Pedig elegendő egy pillantást vetni publikált műveinek jegyzékére, hogy belássuk, Reguly elsősorban etnográfusnak tekintette magát, aki a népeket nyelvük, hagyományos műveltségük (népköltésük, életmódjuk, tárgykészletük) és embertani vonásaik tekintetében egyaránt vizsgálta. Már Eötvös József megírta róla, hogy: „Életének iránya fölött a véletlen határozott, mely őt a stockholmi könyvtárban Arvidson finn tudóssal összehozá, s őt a magyar s finn nyelvek között létező rokonságra emlékeztetvén, benne azon gondolatot ébreszté, hogy miután a magyar nép eredetének kérdése csak az észak népei és nyelveinek tanulmányozása által fejthető meg, ezt tűzze ki élete céljául.” Ezt követően indult Finnországba, ahol Castréntől nyelvészetet (és nyelveket) tanult (1840), majd Szentpétervárra, ahol Karl Baer akadémikustól az embertani kutatások, a kraniometria metodikáját sajátította el (1841–1842).

A Magyar Tudományos Akadémiának küldött leveleiben beszámolt tanulmányairól és kutatási terveiről. 1843 júliusában küldött levelében akadémiánk anyagi támogatását kérte a vogulok és az osztjákok földjére tervezett utazáshoz. Feladatait

így vázolta: „Különös figyelmet kívánok fordítani e népek természettani viszonyaira is, s e népcsaládból egy koponya-gyűjteményt szerezni össze s gipsznyomatokat venni, minek csínját itt magam évá tettem.” Ezt a „tudományát” később Magyarországon is hasznosította. 1857-ben a Palócföldön végzett hathetes néprajzi és antropológiai terepkutatása során embertani megfigyeléseit, méréseit német nyelven rögzítette, etnográfiai jegyzeteit viszont magyarul írta, messze megelőzve korát az adatvédelem és a személyiségi jogok területén is.

Folklorisztikai munkásságát a hagyatékából kiadott művek sora jelzi. Hunfalvy akadémiai székfoglalója (Egy vogul monda, 1859) Reguly által gyűjtött szövegre épült. Hagyatékából született „A vogul föld és nép” (1864), majd a Munkácsi Bernát által közzétett „Vogul népköltési gyűjtemény I–IV.” (1892–1921), a Pápay József által kiadott „Osztyák népköltési gyűjtemény” (1905) jelentékeny hányada. A sor folytatható lenne a Zsirai Miklós, majd a Kálmán Béla és a Fokos Dávid által később kiadott gyűjtemények címeivel.

Emlékeztetnünk kell arra, hogy Reguly már Finnországban elkezdte a néprajzi tárgyak beszerzését, gyűjtését is 1840–1841-ben. Első szerzeménye egy lapp öltözék volt, valamint egy lapp koponya. Amikor több ezer kilométeres, mintegy 385 ezer négyzetkilométeres térséget érintő expedíciójáról 1846-ban visszatért Szentpétervárra, antropológiai, régészeti és néprajzi tárgyai, az úton készült jegyzetei hét hatalmas ládába csomagolva érkeztek meg vele. Barátai az életéért aggodtak, ő maga inkább a poggyászáért remegett. Péterváron az Orosz Földrajzi Társaság kérésére még megszerkesztette az Északi-Urál-vidék térképét, melyen 5400 települést jegyzett be nagy pontossággal. Még abban az évben kiadták nyomtatásban (Ethnographische-Geographische Karte des nördlichen Ural-Gebietes. Sankt Peterburg, 1846), s nagy hasznát vette az Urálba akkor induló orosz expedíció.

Pestre megérkezvén, 1847-ben többek között egy 72 tárgyból álló etnográfiai kollekciónak adott át a Magyar Tudományos Akadémiának. Az 1847. novemberi „népes gyűlésről” beszámoló Toldy Ferenc „titoknok” részletesen felsorolta a teremben kiállított tárgyakat is. A gyűjteményről megjegyezte: „a maga nemében egyetlen a művelt Európában; s méltónak tartom, hogy tárgyai kivétel nélkül mind lerajzolva, részint színes nyomatban közzé tétessenek...” Viszonyainkat jellemzi, hogy Toldy ezen kívánsága egy évszázadon át nem teljesült, s a Reguly-gyűjtemény első, részleges dokumentációja csupán 1954-ben jelent meg. (A Néprajzi Múzeum 2008 májusában egy félnapos kamarakiállításon mutatta be a gyűjtemény néhány még megmaradt darabját.)

Nem is kell mondanom, hogy az olyan nagy tudós elődök, mint Reguly Antal és Lakó György eredményeit sokkal jobban kell tisztelnünk és becsülnünk, mint az történt és történik méltatlan korokban. Tudós hagyatékukat, emberi példájukat ápolnunk kell, s felmutatni, átadni az utánunk jövő nemzedékeknek. Reményem szerint ezt a célt szolgálja a mostani emlékülés is.

Átadván a Magyar Tudományos Akadémia elnökségének, továbbá a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának üdvözetét és jókívánságait a konferencia sikeréhez, megnyitómát a Kanteletar néhány sorával zárom:

„a szép versek, rövid versek.
Jobb, ha örömmel hallgatják,
mint ha már várnák a végét.
Zúgva zúgó zuhatag sem
zúdíjtja el minden vizét,
ésszel élő énekes sem
dalolja el minden dalát”
(Rácz István fordítása)

Ezzel a költői (és az előadóknak ajánlott) intellemmel az ülészakot megnyitom.

SZÍJ ENIKŐ

Reguly Antal életpályája

Reguly 1858 nyarán, mielőtt a mai Veres Pálné utcában levő lakásából a zöldellő budai hegyekbe ment volna nyaralni, a 39. születésnapja táján három hónapra kikölcsönzött a Széchényi Könyvtárból néhány terjedelmes 18. századi könyvet, amelyek az orosz tudósok helyszíni megfigyeléseiről, többek között a finnugor népekről szóltak. Aztán egyszer csak az újságok hírül adták, hogy a Császár Ferenc nevű közismert irodalmár után „a hazai tudományosságot ismét pótolhatatlan veszteség érte. F. hó 23-án esti hat órakor mult ki Buda mellett, az Istenhegyen tüdővérzésben Reguly Antal” (Pesti Napló), a Vasárnapi Újság szerint pedig „most ismét egy új, egy nagy veszteségnek vagyunk hirdetői. A legnagyobb megilletődéssel olvastuk a következő gyászjelentést, melly a mult napokban mindenki fájdalmas meglepetésére a budapesti körökben kiosztatott”, és amelyben Toldy Ferenc, az Akadémia titkoka és az Egyetemi Könyvtár igazgatója tudatta az Egyetemi Könyvtár első örének, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának, Regulynak „hirtelenül bekövetkezett kora halálát”.

Reguly életrajza minden lexikonban, kézikönyvben, cikkek tömegében, tudománytörténetekben benne van, azzal a sajnálkozó megállapítással: milyen kár, hogy nagy északi útján testben-lélekben megtörve képtelen volt saját gyűjtött anyaga közzétételére, és tulajdonképpen megváltás volt számára a korai halál. Az elvégzetlen munka az utókorra maradt. „Vogul föld és nép” címen, szerzőként Hunfalvy Pál nevét látva, 1864-ben megjelentek – az alcím szerint – Reguly hagyományai. Kéziratban maradt obi-ugor népköltészeti gyűjtése és nyelvészeti hagyatéka több nemzedéknek adott munkát és a közreadás befejezettnek tekinthető. Mindezek ellenére még bőven van tennivaló Reguly hagyatékával, és magát az emberi életrajzot újra kell írni. Álljon itt néhány kiigazítandó adat: nem német volt az anyanyelve, nem volt a szó mai értelmében végzett jogász, nem a magyarok őshazáját kereste, nem haldoklott egyfolytában, nem a dzungár rokonságot hirdette, nem csak a közreadott gyűjtéseiből áll a „hozománya”, nem Zircre jött haza, nem volt „kalandor”, aki a mondatrészeket sem tudja megkülönböztetni, stb.

Vagy másként – beleírandó az életrajzba, hogy megbízható ember volt, őt kérte Brunswick Terézia, hogy adja hírül Teleki Blanka váratlan szabadulásának hírét, őt kérték, szerezzen dinnyemagot, kérjen képeket a hungarikum állatfajtaikról a sógor készülő könyvébe, gyűjtsön megrendelőket ehhez a könyvhöz, ajánlja be a francia történészt az egyik grófi családhoz, járjon el Barabás Miklósnál bizonyos festmények tárgyában, legyen ott Vörösmarty temetésén, írjon véleményt Hell Miksa nyelvészkedő iratairól, foglalkozzék az Afrika-kutató Magyar László írásaival, a vogul

és a cigány zenéről vitatkozzon. Hátra van Reguly egész ismeretségi körének feltérképezése, amely megdöbbentően széleskörű, hiszen a cári udvartól a vogul, a nyenyec kunyhóig mindenhol megfordult, és szívesen látott vendég volt. Anton Stepanovičnak pohárköszöntőket mondtak mindenütt. Reguly tehát figyelemre méltó kortörténeti jelenség, életrajza láttele az 1840–1850-es évekről.

Jó hangulatú, szellemi tekintetben igényes, anyagiakban tehető családban nőtt fel. Zircen született, és kötődött Zirchez, miként Zirc is hozzá. A nagy utazásról hazatérő Regulynak azonban már a Pozsony melletti Csákány és Pozsony jelentette a szülői házat.

A kor szokása szerint már kisgyerekként elkerült otthonról, hogy különféle helyeken kijárt elemi és középfokú iskolái után a pesti egyetemen jogi tanulmányait – a mai BA fokozat erejéig – elvégezze, és miként már korábban is nyaranta, most is, 1839 nyarán is útra kelt, hogy Cseh- és Németföldön nézelődés közben eldöntse, hogyan-merre tovább.

A magyarokat eleve jellemző kíváncsiságból, valamint lassan érlelődő és kikristályosodó tudományos érdekből utazott Finnlandba, onnan Szentpétervárra, majd az Urálba, végig fel a Vajgacsig. Pétervárra visszafelé huzamos időt töltött Kazanyban és a Volga-vidéken. Alig van olyan finnugor nép, amellyel ne foglalkozott volna. 1846 augusztusában ért Pétervárra, ahonnan az Észak-Urál első térképének elkészítése után 1847 februárjában az akkor az Orosz Nagyhercegség alá tartozó Lengyelöldön keresztül utazva megállapodott a Neisse alatti Sziléziában, Gräfenbergben és a hegy túoldalán, Freiwaldauban, hogy helyrehozza megtépázott egészségét. Olyan lehetett, mint egy hadifogoly: megfázásoknak, vitaminhiánynak, fáradtság-nak köszönhető idegi eredetű bántalmi, emésztési problémái javultak, a vízkúrák mellékhatásaként azonban különféle bőrbetegségei támadtak.

Az itthonlét örömét beárnyékolta a hazai közállapotok. Nehéz elképzelni, hogy a csendes hazafiúi elkötelezettségét több ízben írásba adó Reguly ne gyöttrődött volna a kivégzések, a naponta érkező nyomasztó hírek, a házkutatások, a temetetlen holtak, a letartóztatások, fenyegetőzések, tömegek anyagi nehézségei miatt. 1850 elején nagy csapás érte, szeretett testvére, Reguly Juli/Zsüli meghalt (egyetlen élő, Antal nevű fiúgyermekét hagyva hátra, aki idővel az alexandriai nemzetközi bíróság bírója lett). Az elárvult sógorral, a későbbi akadémikus mezőgazdász-közügazdász Korizmic Lászlóval haláláig jó barátságban volt, együtt jártak haza a Pozsony melletti Csákányba, ahol 1857 januárjában az édesapja meghalt. Ez a veszteség is porig sújtotta Regulyt, hiszen a szülői megértés, a biztos családi támogatás nélkül *l e l k i e k b e n* nem tudta végigcsinálni az utat, az *a n y a g i* hiánya is éppen elég nyomasztó volt. Nem is jó szó a hiány, mert végül is volt pénz, csak nem ott és nem akkor, amikor kellett – állandóan „likviditási problémái” voltak, ezek pedig senkinek sem használnak.

Reguly veszteséglistája egyébként is döbbenetesen gazdag. Szinte mindenki, akivel nagy utazása idején közelebbi kapcsolatba került, akiknek többet-kevesebbet

köszönhetett – az egy Baer akadémikus és a jóval később pétervári akadémikussá váló kortárs barátja, Kunik kivételével – mind távoztak az élők sorából. Hogy az oroszországi naplóírás 1846. március elején abbamaradt, annak egyik bizonyos oka kazanyi pártfogójának, a nevezetes Fuchs professzornak a halála (1776–1846). Arról nincs tudomásunk, hogy itthonról tartotta volna a kapcsolatot Baer akadémikussal, akinek a képe szobája falát díszítette, hébe-hóba azonban írt Kuniknak. Ezek a közzétett levelei fontos adalékok itthoni életéről, bizonyosságai annak, hogy sokat olvasott, tájékozott volt. Kuniknak – kérésére – részletesen kivonatolt írásokat a kunok és a jászok magyarországi viselt dolgairól. Ezekből a levelekből tudjuk, hogy az 1850-es évek elején betegeskedett, de a marienbadi gyógyüdülés helyrehozta. Nincs nyoma annak, hogy másnak kellett volna helyette dolgozni az Egyetemi Könyvtárban, ahol első örként 1850 januárjától dolgozott, és amelynek nyirkos, penészes, omladozó falai között a dolgozóknak veszélyességi pótlék járt volna. Csak az 1863/64-es igazgatói jelentés tudatta, hogy a Jedlik Ányos rektornak köszönhető némi tatarozás után „a Pest egyik fő utcáján álló épületünk” „mely évtizedek óta a legelhanyagoltabb állapotban volt” „botrány tárgya lenni megszűnt”. (Az emlékkonferencia napján 5 óra-
kor Reguly első ór emléktáblát is kapott az Egyetemi Könyvtárban.)

Nem első ízben hangzik el a kérdés, miért nem adta ki gyűjtött obi-ugor anyagát, miért nem engedett Baernek, amikor kérte, sőt követelte, hogy tegyen le az asztalra egy bármekkora kis nyelvészeti tudományos munkát, miért hallgatott az Akadémiában, ahova a különféle osztályok üléseire rendszeresen eljárt – 1858-ban is. Lehet, hogy igaza volt Korompay Bertalannak, amikor úgy gondolta, hogy Reguly-nak nem volt tapasztalata, következésképpen önbizalma sem a magyarul írásban, sem a nyilvános beszédben. Reguly egyébként is úgy tartotta, hogy aki korán kezd firkálni, az firkász marad. Csakhogy a Gützlaff misszionárius által 1850 augusztusában az Akadémián felvetett dzungár–magyar „rokonság” cáfolataként szinte indulatból, hirtelen felindulásból megírt és szeptember 16-án elmondott – majd kiadott – akadémiai székfoglalója bizonyítja, hogy nem volt, nem lett volna mitől tartania. Egyébként nem ez volt az egyetlen megjelent munkája, miként állították, hozzátéve: az sem a finn rokonságról szólt. ... Még egy „felindulásáról” tudunk, amikor a térképe tárgyában két részletben előadást tartott az Akadémián.

Ez a székfoglaló – az utóéletével – szinte állatorvosi ló. Nagyon jól mutatja, hogy mekkora hibát követett el Reguly, amikor nem menedzselte magát – sem jól, sem eléggé. Az előadás olyan címet kapott („A dzungár rokonságról”), amelyet csak félreérteni lehetett, különösen ha tekintetbe vesszük Hunfalvy máshol elhangzott sóhaját, hogy „ha szokás volna nálunk azt gonddal megolvasni, a mit czáfolni akarunk”. A hálás utókor ezt meg is tette, nem olvasta el gonddal, még a legnagyobb Reguly-szakértő, Pápay sem. Sőt azok sem olvasták el, vagy legalábbis nem tudunk róla, akiket nem a magyarság, hanem a szintiszta dzungárság érdekelhetne. A rokonság elvi kérdésében kifejtett véleménye – vagyis mai szóhasználattal élve, hogy genetikus? tipológiai? areális? nyelvészeti problémával van-e dolgunk – ily módon elsikkadt.

Ma kevésbé ismert vagy nem nyelvészként ismert kortársai – például Wenzel Gusztáv, Szontágh Gusztáv, Csengery Antal, Brassai Sámuel – cikkeiben találunk hivatkozásokat Reguly nézeteire, tehát *b e s z é l g e t n i* szokása volt. Ipolyi Arnold éjfélekig beszélgetett vele, amikor Pesten járt, könyveket kapott tőle kölcsön, különféle finnugor nyelvekről fordított neki, miként a „Magyar mitológia”-ban láthatjuk.

Az óriási olvasottságnak örvendő Vasárnapi Újságban – még Reguly életében – a csallóközi úti beszámolójában Ipolyi ezt írta: Csákányban „az urasági épület, a jószág intézőjének laka tekintélyes, nagy kastély, szöglettornyokkal s manzárdi magas tetővel. Jelenleg Reguly úr családjával lakik benne, s ezt tudva, irodalmunk barátja nem fog anélkül átmenni [a falun], hogy a derék családnál tiszteletét ne tanúsítaná, mely a hazának nyelvészetünkre és őstörténetünkre nézve korszakot alkotó híres Reguly Antal tudós utazónkat adta”.

Ami az őstörténetet, az őshazakutatást illeti, ez a pontatlanságig vitt rövidítése Reguly szándékainak. Reguly nem őshazát keresett, de a nagyközönséggel így könnyebb volt megértetni, mit keres egy jóképű, értelmes magyar fiatalember elképzelhetetlen messzeségekben. Kőrösi Csomát és Regulyt Baer akadémikus említette együtt Péterváron közreadott terjedelmes cikke címében, ezt magyarul is több részletben közreadta a Világ című lap. Innen származhat az a fordulat, miszerint Reguly Észak Kőrösi Csomája, és a tévhit, hogy Reguly őshazát keresni ment Keletre.

Reguly nem szemellenzős őshazakereső volt, kevesellte a rokonítás bizonyítékait, új és személyes tapasztalatokat akart. És itt elsikkadni látszik egy fontos kitétele, miszerint a tőle várt nyelvhasználatra éppen akkor kerül sor, amikor nyelvünk „nyilvános nemzeti nyelvünké lesz, melyben használati köre oly igen terjed, hogy míveltségünk pontjának mérő eszköze leendő nem sokára [...] Mi céloim tehát, látja az Academia. Végképi meghatározata a kérdésnek:

- [1] van-e a magyar és a finn [értsd: finnugor] nyelv[ek] közt rokonság és menyinyi – vagy nincs-e
- [2] és másodszor: mi hasznát és segítségét vehetjük e rokon nyelveknek nyelvünk mívelésében.”

Nyelvünkön itt természetesen a magyar nyelv értendő, és megjegyzendő, hogy számos/számtalan bizonyítékunk van arra nézvést, hogy Reguly anyanyelve a magyar volt. Regulyt nemcsak a magyar nyelv múltja, hanem a jövője is érdekelte.

Kőrösi Csoma hagyatéka Indiából Duka Tivadarnak köszönhetően került haza. Duka Tivadar ismerte Regulyt, és Reguly emberi tartása mintául szolgált neki. Duka éppúgy jogot végzett, mint Reguly, és amikor Gräfenbergben 1847-ben megismerkedtek, éppoly válaszüton állt, mint Reguly a nagy utazás előtt. „Holtig lekötelezettje”-ként Regulynak Bécsből 1847 szeptemberében írt levelében ez áll: „mindig előttem fog lebegni azon igazság, melyet Kegyed hosszú fátalmában tanult eléggé méltányolni, hogy: *csak tűrés és cselekvés által lehet egy szebb cél elérése* [kiemelés az eredetiben]. Duka 1889-ben, már mint a brit tudományos világban is ismert

és elismert magyar, közreadott angolul egy 67 oldalnyi ismertetést a finnugor népekről, ebben terjedelmesen – és az akkorra már elterjedt sajnálkozó hangnemben – foglalkozott Regulyval, megemlítvén ismeretségüket.

Nem kerülhetjük ki a kérdést, kinek-minek állt érdekében, és miért, hogy ilyen sajnálkozó-siránkozó kép alakuljon ki róla? Nincs válasz. Róla Hunfalvy, Eötvös, Toldy írt bővebben. Hagyatékának feldolgozójaként leginkább Hunfalvyt szokás említeni, helyesen, viszont érdekes kis turpisságokon is rajta lehet kapni. Írásba adta, hogy Regulyval 1851-ben ismerkedett meg, holott 1850-ben legkevesebb 13-szor ültek egy társaságban, ezek közül egyszer Hunfalvy jelenlétében Reguly éppen utazásairól számolt be. Vagy: Hunfalvy csodálkozott egyik megjegyzésében, hogy Reguly nem írta meg utazása történetét. Az utazásról az ennek – az első hazai közadakozásból és akadémiai támogatásból megvalósuló magyar tudományos expedíciónak – szentelt újságcikkeknek köszönhetően a nagyérdemű közönség tudhatott, Reguly utazása a pénzügyek miatt teljes nyilvánosságot kapott, de ismert volt a tartalom, a lényeg is. Az Athenaeumban két részletben megjelent Reguly finnországi úti levele, benne az általa magyarra fordított „Örlő dal” című finn népköltészetinek tartott alkotás, amelynek mára már terjedelmes irodalma van. Megjegyzendő, hogy a cikk nyelvezete nem Regulyé, mert apja kérésére a szerkesztőség úgymond szépített rajta. Megjelentek a Szentpétervárról hazaküldött levelei, Toldy az akadémiai üléseken beszámolt a neki küldött, tanulmánnyal felérő leveleiről, ezeket a beszámolókat aztán közzétette az Akadémiai Értesítőben. Az 1850-ben kiadott Reguly-albumban szintén Toldy mindezen források alapján részletesen megírta az utazás történetét, amely ugyanazon évben még külön is megjelent. Az „Újabbkori ismeretek tára” című közhasznú enciklopédiában több lényeglátó, pontos szócikk foglalkozott Regulyval, a finnekkel, a finn–magyar kérdéssel – mindez még Reguly életében.

Reguly több ízben tett említést arról, hogy dolgozik az anyagán, tudta például, hogy két kötet lesz, a feldolgozás és a kiadás mégis másokra maradt. Vannak magyar nyelvtudomány-történészek, akik szerint a teljességre törekvés volt a hazai tudományosság egyik átka. A summázás előtt a teljességre törekedve át akarták látni a vizsgált kérdést a maga egészében. Reguly nem titkolta, hogy a finnugor népeket és nyelveket, a magyart is, azonos módszerrel akarta vizsgálni, hogy saját tapasztalatai és alapos áttekintés után foglaljon állást. Ezért végzett antropológiai tanulmányokat, tanult meg fényképezni, továbbra is foglalkoztatta a földrajz és a térképészet. Olvasta a fajok egyenlőtlenségéről Darwin előtt megjelent terjedelmes irodalmat. A „haldokló” Reguly 1856 őszén, rendes évi szabadsága idejében végigutazta a Duna mentét a Nürnberg–Regensburg–Linz–Bécs–Pozsony–Pest útvonalon, mindent alaposan megnézve, művészeti, antropológiai, térképészeti megjegyzéseket téve és tárgyalásokat folytatva, mellesleg társasági életet élt. Bécsben színházba kísérte az egykor pétervári reformpolitikusként, a finn ügyek államtitkárának, Speranskijnak a lányát, az immáron jó ideje Bécsben élő idős hölgyet, aki felolvasta neki néhány

novelláját. Megnézte Bécs több orvostudományi intézetét, felkereste az akkor híres delej kutatás vezetőjét, találkozott több bécsi magyar személyiséggel, táblázatot írt össze különféle helyek egymástól való távolságáról, stb. A következő évben olyan kutatóutat bonyolított le a palócok körében, fényképezve, amely ma is elismerésre lenne méltó. Gräfenbergben megismert barátja, a később neves politikus Mocsáry Lajos volt itt a házigazdája.

A „haldoklási elmélet” megalkotásából Eötvös József is kivette a részét Regulyról tartott akadémiai emlékbeszédével 1863-ban. Ez nem is beszéd, hanem tanulmány, sok helyénvaló megfigyeléssel, de azzal a méltánytalan megállapítással, hogy – rövidre fogva – Reguly sokat markolt, keveset fogott. Megismételjük, Reguly nem készült a halálra, miért nem gondolhatta, hogy van ideje sokat markolni és majd sokat fogni? Emlékeztet a történet némely Rómeó és Júlia-előadásra, ahol a rendező már az első színpadi képben gyászruhában járhatja hőseit.

Néhány szó arról, ami Reguly „hozományát” illeti. Regulynak – a könyveket, a térképeket és egyéb nyomtatott anyagokat és a néprajzi tárgyakat most nem számítva – kétféle anyaga volt/van: 1. amit ő maga saját kezűleg gyűjtött, írt le; és 2. amit kapott – mert kérte vagy elfogadta. Lehet erre azt mondani, hogy ezek másolatok, hogy ezekről eddig is tudtunk, hogy ezek némelyikét Oroszországban is ismerik, talán már publikálták is. Csakhogy egy-egy nyelvtannak az elterjedtségét, hatásának időbeli-térbeli határát jó ismerni, ráadásul ezek többnyire kézzel készült vidéki másolatok, és mint a kódexeknél, a „kezek” nem mindig működtek egyformán. Ki tudhatja előre, kinek miért bizonyulhat fontosnak Reguly saját kezű néhány odavetett szava egy-egy ilyen „sokadik” másolaton vagy piszkozaton? Ha a Kalevala első négy sora helyett csak két sorral többet írt volna Reguly egy 1850-es levélfogalmazvány hátára, el lehetne dönteni, melyik Kalevala, az 1835-ös Kalevala vagy az 1849-es új, teljes Kalevala járt a fejében vagy kezében. Ez egy „haldokló” esetében nem is megvetendő adalék lenne. Ha jobban belegondolunk, a Finnlandból hazahozott, a neki alkalmilag, sokféle kéz által leírt dal- vagy nótaszövegek szinte nyelvemlékszámba mennek! Ebből a „fecni”-gyűjteményből csak a saját vót gyűjtése látott napvilágot – a finneknek köszönhetően.

Manapság egy-egy név ismertségét megtudni segít a számítógép és az internet. Egyik ilyen kísérletem millió feletti találatot eredményezett. Nem semmi! A Reguly név „fennen ragyog”, magasabbra már nem is emelkedhet, hiszen az Urálban 1711 m magas csúcs viseli a nevét, itt, a halandók szintjén számos intézmény, köztük iskolák. A Reguly Társaság sem véletlenül az ő nevét vette fel. Reguly ma is katalizátor, hatásos. A Somogy megyei Csákány és a mai Pozsony melletti Csákány Reguly ürügyén lett testvértelepülés.

Még ma, 150 évvel a halála után is vannak Reguly Antal hagyatékában további figyelemre méltó, tudománytörténeti és tudományos értékek, rövid élete rajza is kiigazításokat igényel. Képzeld el, mi lett volna, ha nem hal meg viszonylag fiatalon, és még több papírneműt hagy az utókorra...

Az Akadémia alapítója és pénzügyeivel foglalkozó másodelnöke, gróf Széchenyi István, aki a Lánchíd építése és magyarságteremtő napi gondjai között szó szerint a pokolba kívánta Regulyt a pétervári pénzügyeivel egyetemben, ironikusan megjegyezte: „Reguly, ki vagy nem talál magyart és akkor Jaj! vagy talál és akkor Jaj! Jaj!” A gróf úr Döblingben a bevezetőben említett Császár Ferenc és Reguly halálhíréről értesülve, 1858. szeptember 5-én ezt írta titkárának: „Reguly és Császár! Én irigylem őket! Mert magyarnak tán legjobb nem lenni!”

A jelenkor és az utókor feladata, hogy Reguly példájából is okulva – „csak tűrés és cselekvés által lehet egy szebb célt elérnünk” – megcáfolja a gróf úr keserű szavait.

Reguly Antal szerepe az Északi-Urál megismerésében

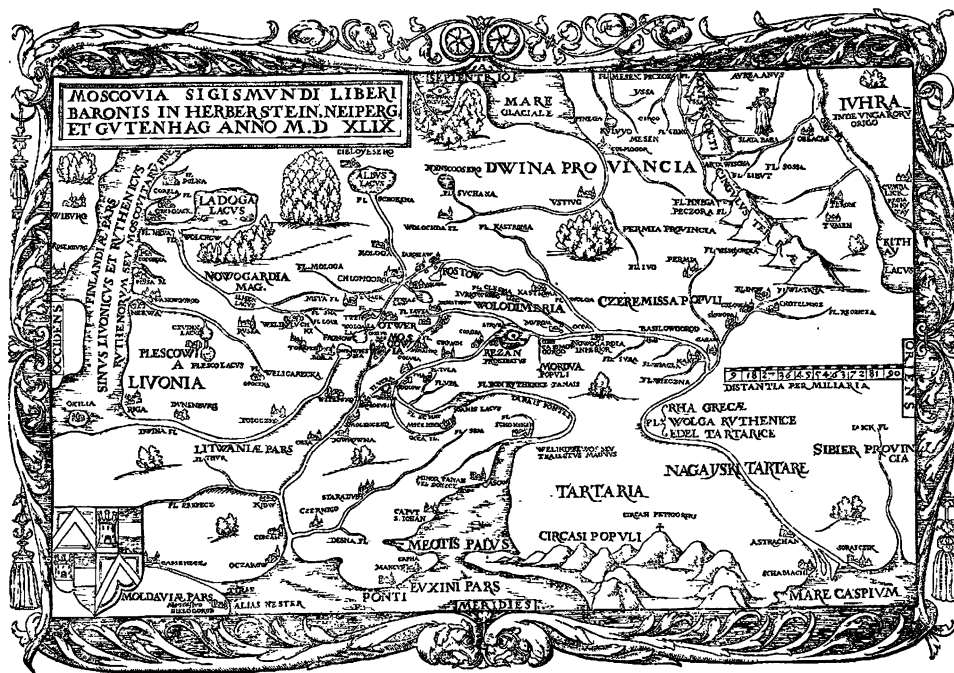
Reguly Antal (1819–1858) értékes nyelvészeti és néprajzi anyagot gyűjtött össze az Urál-hegység északi területein. Tudományos kutatásainak az a része, amelyben az általa bejárt terület földrajzát írja le, jelentőségében ugyan elmarad említett gyűjtése mögött, de útjáról készített térképe eme munkájából messze kimagaslik. A Regulyt értékelő földrajzi irodalomban a térkép úgy szerepel, mint tudományos kutatóútjának nyomtatásban megjelent egyetlen eredménye. A ritkaságszámba menő térképet a Magyar Földrajzi Társaság először csak 1906-ban adta ki, és Pápay József a kiadáshoz írott szövegben az elkészítés módszerével is foglalkozott (Pápay 1906). (A térkép hasonló kiadásban 1983-ban, az ELTE Studia Cartologica 9. kötetében is megjelent, a térképen szereplő földrajzi nevek – gyakorta pontatlan olvasatú – listájával, Hidas Gábor feldolgozásában.) Nem foglalkozott azonban 1955-ig a földrajzi szakirodalom a térkép keletkezési körülményeivel, illetve főleg azzal, hogy ez az eredmény hogyan illeszthető az Északi-Urál megismerésének a történetébe. Borbély Andor kiváló tanulmányban vizsgálta ezt a kérdést (Borbély 1955).

A korai ábrázolások

Míg Európa felfedező népei Kelet-Ázsia felé a tengeren keresték az utat, addig az oroszok helyzeti előnyüket kihasználva lassanként birtokba vették Kelet-Európa végtelen síkságait, és elérték az Urált – a „Nagy Sziklát”, ahogy akkor nevezték.

Európa népeinek a 16. századig meglehetősen kezdetleges elképzelései voltak az orosz állapotokról. Oroszországról az első megbízható hírszerző Sigismund Herberstein (1486–1566) német követ hozta, aki először 1517-ben, majd 1525-ben járt az országban, hogy az orosz és a lengyel fél között békét közvetítsen. Herberstein figyelő szemmel tanulmányozta az ország földrajzát, és tapasztalatait 1549-ben Bázelen „Rerum Moscoviticarum Commentarii” címmel latin nyelvű könyvben adta ki. Művéhez térképet is mellékel. Ez az első fontos munka, amely Nyugat-Európával megismertette Oroszországot. A térkép helyesbítette az ókori és középkori geográfusoknak még Ptolemaiosztól örökölt tévedését. Oroszország hegységeit „Hyperborei Montes” néven a Jeges-tenger partján kezdődő és nyugat-keleti irányban húzódó láncként jelölték. A Szarmata-síkság közepére egy nem létező „Riphaei Montes” hegységet rajzoltak. A 15. században az orosz síkság közepén több nagy tavat feltételeztek, és ebből eredeztették Kelet-Európa nagyobb folyóit.

Herberstein a térképét orosz forrásanyagok igénybevételével készítette el. Térképe volt az első, amely az Urál hegységet helyesen, meridionális irányban húzódó hegyláncnak tüntette fel (1. ábra). Ez a térkép lett forrása a 16. század nagy németalföldi kartográfusainak, Orteliusnak és Mercatornak, akik ennek alapján szerkesztették atlaszuk lapjait.

1. ábra. A *Rerum Moscoviticarum Commentarii* (1549) térkép melléklete

A 17. századi cári birodalomban egymás után készültek térképek. Pëtr Godunov (?–1670) 1629-ben és 1667-ben, Semjon Remezov (1642–1720 u.) 1672-ben és 1698-ban adott ki térképet, amelyen Szibériát és az Urál hegységet ábrázolták. Az 1629-es Godunov-féle térképnek nyoma veszett, a többi térkép másolatokban maradt fenn. Az 1667. évi Godunov-térkép¹ az Urál hegységet a valóságnak megfelelő irányban ábrázolja (2. ábra). A közel négyzet alakú, 38×30 cm méretű térkép déli tájolású.

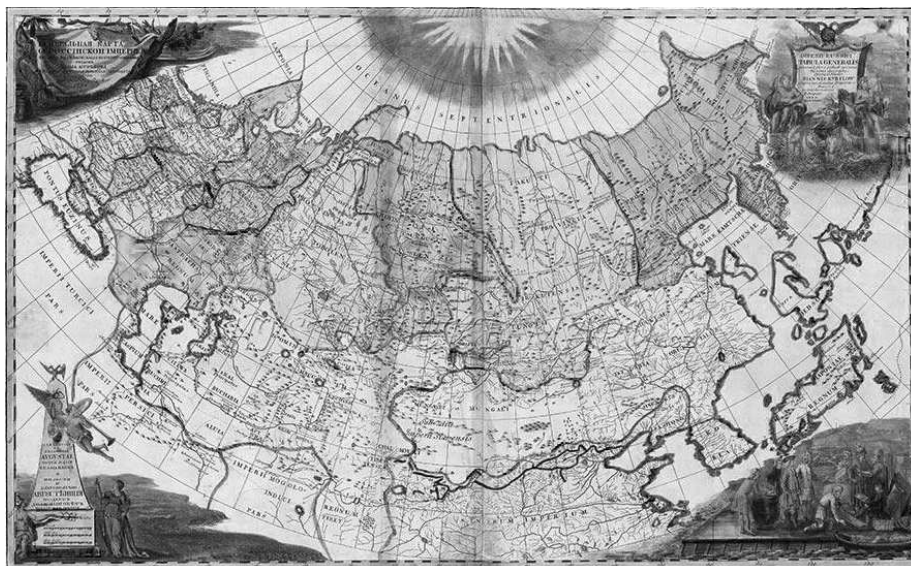
A 18. század elején Ivan Kirilov (1689–1737) hozzáfogott az orosz birodalom atlaszának elkészítéséhez. Atlaszát „Imperii Russici Tabula Generalis” címmel 1734-ben, 15 térképpel adta ki. Az Urál vonulatát árnyékolt kis kupacokkal jelezte (3. ábra).

Az Urál hegység ábrázolása további fejlődést mutat az Orosz Tudományos Akadémia 1745-ben elkészült „Orosz atlasz”-ának térképlapján. A térkép hegyábrázolása

¹ Míg Bagrow (1952: 83) Remezov térképeként közli, addig Szaliscsev (1953: 185) Godunov térképének jelöli.

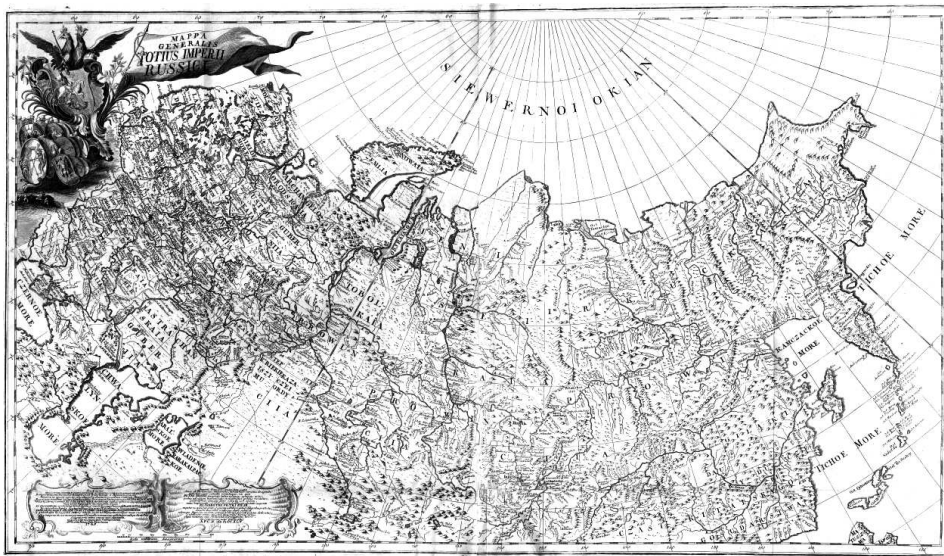

2. ábra. A Godunov-térkép másolata

3. ábra. Kirilov atlaszának egy térképlapja

jellegzetesen kupacos, az Ob folyó torkolati kanyarulatát helyesen ábrázolja. Az atlasz szerkesztését a francia Joseph-Nicolas Delisle (1688–1768) kezdte el, de kése delme miatt kivették a kezéből a vezetést, és az Orosz Tudományos Akadémián megalapított Földrajzi Szakosztály vette át az irányítást. Az atlasz 1745-ben latin és francia nyelven is megjelent. (4. ábra.)

4. ábra. Az „Imperii Russici Tabula Generalis” térképlapja

Oroszország térképi ábrázolásának kiteljesedése Mihail Lomonosov (1711–1765) nevéhez fűződik. A jeles tudós 1758-ban állt az akadémia földrajzi szakosztályának élére, és fő feladatának az „Orosz atlasz” helyesbített, új kiadását tekintette. A szakosztály hatalmas munkát végzett, 250(!) térkép összeállítását és kiadását gondozta.

A 18. század második felében a birodalomban megindult vízszabályozási és útépítési munkálatokat, a természeti kincsek feltárását irányító hivatalok is önálló térképezésbe kezdtek. A térképezés a 19. század elejére sokoldalúvá vált.

Reguly térképének forrásai

Reguly Antal felhasználta mindazokat a térképeket, amelyek a 19. század elején az Északi-Urálról megjelentek.

Térképének északi partvonalát Ivanov kormányos a Pecsora és az Ob folyók torkolata közti felmérése alapján, a tengerészeti minisztérium vízrajzi osztályának 1843-ban kiadott térképe felhasználásával készítette el. A keleti határt két kutató, a német

Adolf Erman (1806–1877) az Ob folyó melletti Obdorszk (1933-tól Szalehard) és Berjozovo települések, illetve az orosz csillagász, Vasilij Fëdorov (1802–1855) Tobolszk városának csillagászati helymeghatározása alapján rajzolta meg. A déli határvonalat ugyancsak Fëdorovnak a Tura folyó melletti Turinszk és Bogolovszk csillagászati helymeghatározása alapján tűzte ki. A nyugati határt Paul Theodor von Krusensternnek (1809–1881) 1843-ban a Pecsora folyóról készített felvétele alapján ábrázolta. Az Usza folyót szintén erről a térképről vázolta fel. Ennek térképezését Popov mérnök alezredes még 1806-ban végezte el (Stuckenberg 1841: 298). Felhasználta még a permi kormányzótól kapott ún. Laskij-féle térképet is, amelynek kéziratosa példánya megvan Reguly hagyatékában (Borbély 1955). A térképet a kormányzóság hivatalnokai készítették el számára a permi tartományi helynévlistával együtt. Az adatokat Reguly felhasználta térképén a néprajzi határok ábrázolásánál. (A Laskij-féle térkép az é. sz. 54–62° és a ferrói hosszúság 68–86° közti területet ábrázolja.) Reguly említést tesz még néhány térképről, amelyeket főleg utazásainál használt fel (Toldy Ferenchez intézett 1847. október 27-i levelében ezeket a térképeket az MTA Könyvtárának ajándékozta). Így a Schubert-féle térképek hat szelvényét említi a Volga vidékéről, és egy svéd térképet a Lappföldről. Theodor Friedrich Schubert (1789–1865) lapjairól megjegyzi, hogy „ez jelenleg Oroszország legteljesebb térképe, amelybe a legutolsó felmérések is be vannak dolgozva.” Hatvan lapból álló térképműve Bonne-féle vetületben, 1:420 000 méretarányban az 1821–1839 közötti években készült. A minden tekintetben kiváló munka csak az Európai-Oroszország 1:420 000 méretarányú, 152 szelvényből álló, ún. „tízversztes térképének” (1 hüvelyk : 10 verszt) 1865–1871-es megjelenése után avult el.

Reguly Antal térképe

Ezek a térképek álltak Reguly rendelkezésére, amikor északi-uráli útja során 1843-ban a vogulok földjére érkezett. Reguly az általa bejárt területről térképvázlatokat készített (az MTA Kézirattárában a M. Nyelvtud. 4. r., 5 sz. alatt öt darab vázlata található). Regulynak az volt a szándéka vázlataival, hogy azokat a bejárt terület néprajzi térképének elkészítéséhez felhasználja. Ezek a vázlatok a hozzájuk tartozó feljegyzésekkel együtt igen jó térképi alapanyagok, és mint az Északi-Urál első részletes térképezési emlékei, különös érdeklődésre tarthatnak számot.² A vázlatokhoz

² Borbély Andor (1955) a vázlatok részletes leírását adja:

No. 1. „Das Gebiet der Oberen Lozva” (1844), kéziratosa tintarajz, 22,3×35,3 cm, méretaránya 7,1 cm : 60 verszt. A nyelvhatárok piros-kék színnel vannak jelölve.

No. 2. „Karte des Flussgebietes des nördl. Sohsva, nach Alexei Kasimons Nachrichten” (1844), kéziratosa tintarajz, 35,5×43 cm, méretaránya 4,6 cm : 80 verszt. A nyelvhatárok kék színnel vannak rajzolva, bőséges helyrajzi feljegyzésekkel.

5. ábra. Reguly vázolata a Tavda és a Konda folyók vidékéről

No. 3. „Mansi oder Vogulen. Das Flussgebiet der Tavda und Konda mit einheimischen und russischen Namen” (1844), kéziratos tintarajz, 48,8×35,6 cm, méretaránya 6,8 cm : 100 verszt. Piros-kék nyelvhatárokkal, helyrajzi bejegyzésekkel (5. ábra).

No. 4. „Quellengebiet der nördl. Sohsva des Pelim und der Tapsija” (1845), kéziratos tintarajz, 35,6×43,4 cm, méretarány nélkül.

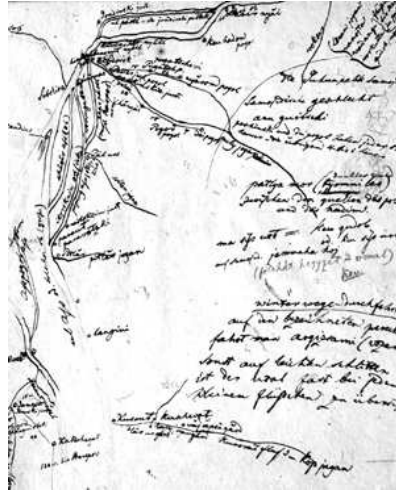
No. 5. „Übersicht des ostjakischen und samojedischen Uralgebietes” (é. n.), kéziratos ceruzarajz helyenként tintával utánahúzva, 43,6×48,5 cm, méretarány nélkül. Bőséges helyrajzi feljegyzésekkel. (6. ábra.)

A felsoroltakon kívül Borbély még az alábbi vázlatokat találta a Reguly-hagyatékcsozóban:

Tavda–Pelim folyam vidéke (é. n.), kéziratos ceruzarajz tintával áthúzva, 35,5×42,8 cm, méretaránya 2,5 cm : 25 verszt. Feljegyzésekkel, távolsági és területi adatokkal.

Krai Tobolszka (é. n.). 1. Tsast: Karta Tobolska Okrug, kéziratos tintarajz, 42,8×35,5 cm.

2. Tsast: Konda és mellékfolyói, kéziratos tintarajz, 42,8×35,6 cm. Helyrajzi feljegyzésekkel.

6. ábra. Reguly vázlatja az Ob alsó szakaszáról

csatolt jegyzetben Reguly leírja, hogy: „Abroszomon egész terület összesen tészen: vogul (vörös színbe foglalt) 3825 négyzetmérföld, osztják (zöld színbe foglalt) 2555 négyzetmérföld, (fehér színbe foglalt) 1590 négyzetmérföld, [együtt] 7970 négyzetmérföld.”³

Az Orosz Földrajzi Társaság megalakulásakor (1845) felmerült az a gondolat, hogy az Északi-Urál kutatására és térképezésére expedíciót küldjenek ki. Az expedíció szervezésének idején érkezett meg Pétervárra Reguly. Az ottani tudományos körök (Baer, Köppen és Struve akadémikusok) már előzőleg is tájékozva voltak útja eredményéről, és amikor kutatóútjának befejezése után, 1846. augusztus 25-én Pétervárra érkezett, felkérték, hogy gazdag helyrajzi anyagát ott dolgozza fel, és rajzolja meg az általa bejárt vidék térképét. Reguly az ajánlatot elfogadta – belátta, hogy Pétervárnál alkalmasabb hely nem kínálkozik a munkája elkészítéséhez. Gyenge egészségi állapota miatt azonban csak 1847. január végére készült el német nyelvű térképpel és a hozzá fűzött magyarázatokkal (MTA Kézirattár: Tört. Földr. 4. r., 1. sz.).

A térkép az északi szélesség 58–70° és a keleti hosszúság 72–89° között mintegy 1 100 000 km² területet ölel fel. Ma már nagyon ritka, hazánkban csak az MTA két példányában ismeretes. Címe: „Ethnographisch-geographische Karte des Nördlichen Ural Gebietes. Entworfen auf einer Reise in den Jahren 1844 und 1845 von Anton v. Reguly” (St. Petersburg, 1846). A könyvnyomatos térkép kb. 1 : 1 200 000 méretarányban, 16 negyedrétegen, 76×108 cm nagyságban került ki a nyomdából. A térkép gazdag névrajza megkönnyíti a rajta való eligazodást. A hegyeket csíkozással ábrázolja, magassági adatokat nem tüntet fel. Vízrajza igen bőséges, a kisebb

³ 1 földrajzi mérföld = $\frac{1}{15}$ egyenlítői fok, azaz 7421 m; a bejelölt terület kb. 440 000 km²-nek felel meg

hegyi patakokra is kiterjed. Az úthálózat bemutatására háromféle megkülönböztetést használ, saját útvonalát nyilakkal ellátott vonallal jelzi. Különleges gonddal tünteti fel a településeket, a nagyobbak jelölésére körök kombinációját használja. Meghatározó tartalma Reguly térképének a néprajzi határoknak, valamint a földművelés és állattenyésztés határának bemutatása. (A térkép tartalmát Márton 2008 dolgozta fel.)

Reguly térképének megjelenését nagy örömmel fogadták a pétervári tudományos körök. Még azon frissiben méltatta a térképet a *St. Petersburger Zeitung* 20. száma. Többek között azt írják róla, hogy „Reguly lankadatlan szorgalommal vizsgálta és megfigyelte a vogulok országát és népét, akiket ő a magyarok legközelebbi nyelvrokonainak tart. Térképével és a hozzáfűzött magyarázatokkal Oroszország néprajzának és földrajzának tudományában egy meglehetősen nagy terra incognita felfedezője lett”. A térképet a Földrajzi Társaság által 1847-ben az Északi-Urál feltárására kiküldött Hofmann-expedíció eredménnyel használta. Az expedíció vezetése több példányban sokszorosította, és minden tagja kapott belőle – így a térkép útikalauza lett az expedíciónak.

Tudománytörténeti érdekesség, hogy az expedíció tudományos eredményeit tartalmazó első kötetben (*Der Nördliche Ural und das Küstengebirge Pae-Choi, untersucht und beschrieben von einer in den Jahren 1847, 1848 und 1850 durch die kais.-russische geographische Gesellschaft ausgerüsteten Expedition I. Ortsbestimmungen und magnetische Beobachtungen, angestellt von M. Kowalski. St. Petersburg, 1853*) azonban elmulasztottak megemlékezni Regulyról. Az expedíció 186 földrajzi helymeghatározást és 72 tengerszint feletti magasságmérést végzett, és elkészítette az Északi-Urál és a tengerparti Paj-Hoj-hátság részletes térképét. A leírásban az olvasható, hogy a térképet Ivanov és Berejnih kormányosok 1821–1828. évi partfelmérési adatainak, valamint Krusenstern 1843-ban végzett felméréseinek felhasználásával teljesen az expedíció megfigyelései alapján készítették. Regulyt nem említették, pedig térképe nagy segítséget jelentett számukra. (Az egyetlen magyarországi térkép Pápay József hagyatékából került a debreceni Református Kollégium Könyvtárába.) Amint Reguly az első kötet megjelenéséről értesült, 1853. március 15-én levelet írt Pétervárra. Aziránt érdeklődött, hogyan használták fel az általa nyújtott adatokat. Amikor megtudta, hogy az expedíció a nyomtatásban megjelent leírásában nem emlékezett meg róla, nagyon megsértődött (MTA Kézirattár, Reguly hagyatéka, 131. levél). Hofmann ezredes, az expedíció vezetője a második kötetben jóvátette a mulasztást, és elismerte Reguly érdemeit. Könyve bevezetésében megírta, hogy kérésükre Reguly nemcsak megfigyelései eredményét bocsátotta rendelkezésükre, hanem Lüttke admirális kívánságára az Északi-Urál térképét is elkészítette. Ez nagy hasznára volt az expedíciónak, mert hegyek és folyók nevének tömegét, települések helyét és elnevezését jegyezte fel. Hogy az expedíció részéről adott elégtétel teljes legyen, az MTA könyvtára részére küldött kötet első lapjára Hofmann saját kezű ajánló sorokat írt, amelyben elismerte Reguly érdemeit.

Reguly akadémiai előadása a térképéről

A Hofmann-expedíció második kötetének megjelenése után az MTA történettudományi osztályának 1856. június 2-i ülésén Reguly bemutatta térképét, és ismertette annak készítési módját. A következő ülésen – június 30-án – folytatta előadását, és mivel Redennek, a bécsi Földrajzi Társaság alelnökének szívességéből ekkorra már megkapta a Hofmann-expedíció térképét, a két térképet összehasonlíthatta. A bécsi Földrajzi Társaság 1857. január 20-án tartott ülésén Reden is egybevetette a két térképet, és használhatóság szempontjából Reguly térképét a Hofmann-expedíció térképe elé helyezte: „Összehasonlítottam a Reguly által készített térképvázlatot az expedíció később készült térképével, és a pontos csillagászati megfigyelések előnyét az utóbbira nézve el kell ismernem. Reguly térképének ennek ellenére az a nagyobb érdeme, hogy a vízfolyásokat és hegyvonulatokat pontosabban ábrázolja, valamint az ott előforduló tárgyakat pontosabban megjelöli.” Akadémiai előadásainak szövege, amint arra Pápay (1906) is hivatkozik, megvan az MTA Kézirattárában.⁴ Ismertetésével már Pápay is megpróbálkozott, a kézirat azonban annyira tele van javításokkal és pótlásokkal, hogy összefüggő ismertetésre nem volt alkalmas. Ezek a lapok valószínűleg Reguly előadásának első fogalmazványai voltak. A két akadémiai előadás szövegét 1955-ben Borbély „fejtette meg” Abella Miklós segítségével.

A két akadémiai előadás után Reguly nem foglalkozott többet térképével. A térképezés tudománya iránt azonban továbbra is érdeklődött. 1856 őszén, bécsi tanulmányútján meglátogatta a híres katonai földrajzi intézetet, felkereste a legkiválóbb kartográfusokat, többek között Franz Hauslab tábornagyot (1798–1883), Josef Scheda ezredest (1815–1888) és Valentin Streffleur (1808–1870) domborzatábrázolási szakértőt, és az MTA Kézirattárában (Történelem. Reguly naplója, 8. r., 3. sz.) meglevő feljegyzései szerint alaposan tanulmányozta a térképfelvétel és a térkép-készítés eljárásait.

Tanulmányai eredményének felhasználására már nem kerülhetett sor, mert éppen 150 évvel ezelőtt, 1858. augusztus 23-án váratlanul elhunyt.

Összegzés

Reguly Antal északi-uráli expedíciója nem tartozik az ún. nagy felfedezőutak csoportjába. Munkájával azonban hozzájárult Oroszország egy számunkra is fontos részének megismeréséhez. Prioritását az orosz források is elismerték. Az újabb irodalomban megfeledkeznek térképezésének úttörő jellegéről, és inkább mint nyelv-

⁴ A Magy. Nyelvtud. 4. r., 5. sz. csomóban a június 2-i előadás „t” jelzés alatt németül, „x” jelzés alatt magyarul van meg, míg a június 30-i előadás szövege „b” jelzés alatt magyarul, „c” jelzés alatt németül található.

vészt és néprajzi gyűjtőt méltányolják. Levéltári adatok és a kortársak írásai alapján azonban megállapíthatjuk, hogy térképe megjelenésének idejében igen hasznos szolgálatot tett, adatait a tudományos körök a gyakorlatban felhasználták. Szorgalmas megfigyeléseinek eredménye azoknak a munkáiban él tovább, akik kutatóútjának bőséges adathalmazából merítenek.

Igazat kell adnunk Regulynak, amikor második akadémiai előadásában azt mondta: „az érdem, melynél fogva amaz örök homállyal fedett tájakat az ethno- és geográfiai tudás színvonalára emeltem, nem lehet, hogy tőlem megvonassék.”

Irodalom

- Bagrow, Leo (1952), The first Russian maps of Siberia and their influence on the West-European cartography of N. E. Asia. *Imago Mundi* 9: 83–93.
- Borbély Andor (1955), Reguly Antal térképének szerepe az Észak-Ural megismerésében. *Földrajzi Közlemények* 3: 231–242.
- Márton Mátyás (2008), Reguly Antal, Észak Kőrösi Csomája. Kézirat. ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék, Budapest.
- Pápay József (1906), Reguly Antal urali térképe. *Földrajzi Közlemények* 9: 349–370.
- Stuckenberg, Johann Christian (1841), Beschreibung aller im russischen Reiche gegrabenen oder projektirten Schiff- und flussbaren Kanäle. St. Petersburg.
- Szalicsev, Konsztantyin Alekszejevics (1953), A kartográfia alapjai 2. Kézirat.

Reguly Antal obi-ugor gyűjtése

Reguly Antal 1839-től 1847-ig tartó külföldi kutatóútjának legjelentősebb szakasza volt az a másfél év, amit 1843 ősze és 1845 tavasza között az obi-ugorok, many-sik és hantik (vogulok és osztjákok) körében töltött az Urál hegységben, valamint az Ob és az Irtyis bal oldali mellékfolyóin. Az ezt megelőző idő mind felkészülés volt: finnországi tartózkodása, észt, vót, lapp nyelvi tanulmányai, a két évig tartó komoly kutatómunka Szentpéterváron, amikor nemcsak oroszul tanult, hanem mindent elolvasott, ami kapcsolatos volt a finnugor népekkel. Reguly volt az első, aki huzamos időt töltve obi-ugor nyelvterületen, elmélyülten tanulmányozta előbb – mintegy kilenc hónapon keresztül – a many-si, majd pedig a hanti nyelvet. Tetemes mennyiségű folklór anyagot jegyzett le, amit korai halála miatt nem tudott kiadni. Több mint száz évbe telt, míg kutatók egymást követő nemzedékei sajtó alá rendezték gyűjtését. A magyar nemzeti tudományok alapművei közé tartoznak ezek a kötetek: a Hunfalvy Pál neve alatt megjelent „Vogul föld és nép”, Munkácsi Bernát „Vogul népköltési gyűjtemény”-ének négy kötete és két pótkötet, Pápay József „Osztják népköltési gyűjtemény”-e, valamint az „Osztják hőseinek”-nek már Pápay József halála után, Zsirai Miklós és Fokos Dávid gondozásában megjelent négy kötete.

Reguly Antal Urál-vidéki utazásának és folklórgyűjtésének rövid bemutatása mellett még két témával szeretnék foglalkozni: az egyik az, hogy mit tudnak maguk az obi-ugorok Reguly munkásságáról, a másik pedig az, hogy milyen a mai obi-ugor népköltészet.

Az említett könyvek ott, ahonnan az anyaguk származik, Hanti- és Manysiföld, illetve Jamali Nyenyecföld autonóm körzetekben csak néhány példányban található meg. A kutatóknak csak szűk köre jut hozzájuk, még kevesebben tudják olvasni a bonyolult lejegyzésű, magyar és német fordítással ellátott szövegeket. Reguly Antalnak is jó esetben csak a nevét ismerték hosszú ideig. 1993-ban jelent meg az első részletesebb összefoglalás Reguly életéről és Ob-vidéki kutatásairól oroszul Nadežda Vasilevna Lukina fordításában (Pápay 1993). Ez Pápay József írása, mely az „Osztják népköltési gyűjtemény” bevezetőjeként jelent meg, „Reguly Antal emlékezete” címmel. A másik jelentős orosz nyelvű kiadvány 2008 nyarán látott napvilágot. Ez Reguly Antal oroszországi utazásán vezetett naplója, a híres Calendarium, melynek eddig csak a létezéséről tudtunk, de a tartalmát nem ismertük (Reguly 2008). E két munka és a szövegkiadványok segítségével mi, obi-ugorok, is képet alkothatunk Reguly Antal nagyszabású terveiről és senkihez sem hasonlítható teljesítményéről.

Az obi-ugor nyelvterületen Reguly mindent gyűjtött: nyelvi, néprajzi, történelmi, gazdasági adatokat, tárgyakat, folklórszövegeket, helyneveket. Megrajzolta az Urálvidékről korának legrészletesebb térképét, ezen kívül antropológiai méréseket is végzett. Mindezt úgy, hogy szinte állandóan úton volt igen nehéz körülmények között. A nagyobb településeken társasági életet élt, szakadatlanul képezte magát, könyveket kölcsönzött, olvasott.

A fiatal magyar utazó a Déli-Szoszva partján, Vszevolodskojében találkozott először vogulokkal. A jószágfelügyelő két embert rendelt mellé, egyikük Jurkin Pëtr Fëdorovič (Reguly őt Jurkina néven emlegeti), a másikuk Bahtjar Vasilij Nikitič (vogulul Pahtjar), mindketten a középső Lozváról valók voltak. A *Calendarium* szerint december 11-én találkoztak, s 28-án Reguly már azt jegyzi be, hogy „jól haladok a vogul nyelvben”. Január 24-én Szentpétervárra írt levele pedig valóságos tudományos értekezés a vogul folklóról („költészetük hősi énekekre, medveénekekre és lírai dalokra osztható, negyedik csoportba foglalhatók himnuszaik és imádságaik”¹), és részletesen ír a medvekultuszról is. Különös melegséggel emlegeti nyelvmasterét: „Tanítómesteremet, Baktjárt nem dicsérhetem eléggé, néha reggeltől estig türelmesen ül velem s annyira vonzódik, annyira bizalmas hozzám, hogy valásuknak és szertartásuknak talán már nincs olyan mozzanata, melyet ne közölt volna velem” – írja Baerne Reguly. A bizalom kölcsönös, és valódi barátságra utal: egy alkalommal, amikor hóviharba kerültek, Bahtjar úgy vélte, a hatalmas pelimi istenség haragját vonta magára. Egy korábbi betegségéből meggyógyulván ugyanis nem mutatott be neki méltó áldozatot, mert nem volt pénze lovat venni. Így a szegény embert egy másik szegény ember, Reguly Antal segítette ki, aki szűkös ösztöndíjából vásárolt egy csikót, amit az előírások szerint feláldoztak a pelimi istennek. „Másnap reggel az én megszentelt és boldog Baktjárommal szerencsésen megérkeztem Pelimbe” – írta Reguly Baerne 1844. április 21-én.

Baktjar társaságában utazott Reguly a déli vogul területekre is, s feltehetőleg az ő közvetítésével és magyarázataival sikerült feljegyeznie a kondai és az alsó-lozvai hagyományokat. A Konda és a Demjanka vidékén Reguly tapasztalta az obi-ugorok déli csoportjainak jólétét, de oroszosodását is – földműveléssel foglalkoztak, tágas házakban laktak. Némileg csalódást okozott neki a találkozás Satiginnal, az utolsó kondai vogul fejedelem fiával Tobolszkban, akinek tanári diplomája volt, és anyanyelvét, hagyományait már felejtetni kezdte. Északabbra utazván más életformával ismerkedett meg Reguly, meg is jegyezte egyik levelében: „Az ember itt csak a vadászatot és a halászatot ismeri, állatok bőrével ruházkodik, a ló helyét az eb és az iramszarvas pótolja, atyái isteneinek áldozik és sajátsága teljes birtokában a természetnek nem fél, hanem egész fia: boldog gondatlanságában nem sejtve azon küzdelmet, melyben a polgáriasodás délibb testvéreit emészti, s mely őt is egykor kérlelhetetlenül be fogja olvasztani.”

¹ Az orosz nyelvű előadásban az idézetek N. V. Lukina fordításában szerepeltek, e helyt azonban természetesen az eredeti szövegből vesszük az idézeteket (Pápay 1905). (A ford.)

A Északi-Szoszva és a Szigva vidékére ötnapi evezés és háromnapos gyaloglás után érkezett meg Reguly és kísérete. Ezt a gyalogutat a „szörnyű mocsáron keresztül” naplójában is megemlítette. Hasonló élményben volt nekem is részem 161 évvel később, amikor magyar tanítványaimmal egy szalehardi szervezésű észak-uráli kiránduláson vettünk részt. Két napig tartott, amíg átvergődtünk a süppedős, ingoványos mocsáron. Ahogyan Reguly és útítársai megörültek, amint megpillantották a Tapszuj folyót, ugyanúgy mi is fellélegeztünk a Szinja folyó láttán...

De ne rohanjunk előre, maradjunk a 19. században! Reguly a Szoszva és Szigva mentén is folytatta az anyaggyűjtést, bár adatközlőinek a nevét nem tudjuk. Manysi nyelven összesen mintegy 70 szöveget jegyzett fel. Ezeket Munkácsi Bernát, feljegyzéseinek megfejtoje a „Vogul népköltési gyűjtemény”-ben tartalmi szempontból a következőképpen csoportosította:

1. világteremtési hagyományok (4 szöveg, 3 szigvai, 1 közép-lozvai nyelvjárású);
2. istenek hősi énekei és regéi (5 szöveg, főleg déli nyelvjárásúak);
3. istenidéző igék (7 szöveg);
4. medveénekek (16 szöveg);
5. medveünnepi színjátékok (11 szöveg);
6. jávorénekek (2 szöveg);
7. sorsénekek (24 szöveg);
8. mese (1 szöveg).

Reguly 1844. szeptember 17-én ért el a Szinja folyóhoz, amely akkor a manysi és a hanti nyelvterület határának számított. Másnap kelt át a folyón Tiltim falunál – ez az adat az én számomra azért különösen fontos, mert Tiltim a szülőfalum. Reguly nem vesztegette az időt, naplójában másnap már ezt írja: „osztják szavakat írok”. Hamarosan megérkezett Obdorszkba (a mai Szalehardba), ahol hanti tanulmányait akarta folytatni, október végén azonban az Urál hegység és a jeges-tengeri partvidéki tundra felé vette az irányt, ahol helyneveket és nyenyec ragozási paradigmákat gyűjt, s vázlatokat készít térképéhez.

A folklórgyűjtésre végül Berjovban kerül sor 1844. november közepe és 1845. január eleje között. Egyetlen adatközlőtől, a Szigva menti Hurumpaulból származó Maksim Nikilovtól hat hét alatt 17 000 verssornyi éneket jegyzett fel Reguly. Nikilov kétnyelvű volt, valószínűleg Regulyval is manysiul kommunikált, s egyformán tudott énekelni és mesélni mindkét nyelven. Tizenkét hőséneket, két medveünnepi éneket (ebből az egyik manysi nyelvű) és egy szintén manysi nyelvű, ún. társadalmi mesét jegyzett le tőle Reguly.

Schmidt Éva 1993-ban Hanti-Manszijszkban egy Reguly emlékére szervezett konferencián értékelte azt a hatalmas teljesítményt, melyet ez a két kivételes tehetségű ember véghezvitt (Schmidt Évának ez a kutatása később magyarul is megjelent; Schmidt 2001). Hangsúlyozta, hogy ezzel a gyűjteménnyel a legalaposabban lett dokumentálva egy azóta kihalt népcsoport, a szigvai osztjakság folklórja. A tizenkét hőséneke közül hét az Ob menti kultuszhelyekhez kötődik. Az Ob az

obi-ugor világkép tengelye, torkolata az alsóvilággal, a gonosz erők és az elhaltak birodalmával határos, felső folyása pedig (ahol az Irtissel összefolyik), az élet és a fény forrásával asszociálódik. Ehhez a helyhez két hőséneke kötődik Nikilovnak, mindkettőnek az Aranyfejedelem, azaz a Világügyelő férfi a hőse. Nikilov többi énekének a színhelye a mellékfolyókhoz, a Szoszva, a Pelim és a Nadim folyókhoz kapcsolódik.

A Regulyval kapcsolatos irodalomban már-már közhelyszerű az a kijelentés, hogy Reguly nem tudott hantiul. Ezt hangsúlyozta már Hunfalvy is. Szerinte Reguly folytatni kívánta osztják tanulmányait a terepen, de korai, hirtelen halála miatt erre már nem volt lehetősége. Feljegyzéseinek megfejtője, Pápay József is úgy vélte, hogy a mondat- és sorbeosztás nélküli, egybefüggő szöveget úgy írta Reguly, hogy nem értette annak tartalmát. Elgondolkoztató azonban, hogy a Calendariumban mindegyik hőséneket név szerint, sőt két nyelven, hantiul és manysiul említi, pedig ez korábban nem volt szokása. Tehát nagyon is tudta, hogy mit ír le. Lehetséges, hogy Nikilov manysiul összefoglalta neki az énekek cselekményét. Toldy Ferenchez írt levelében olyan részletes jellemzést ad az osztják hősénekekről, hogy ahhoz értenie kellett az énekek szövegét. Ismerve Reguly nyelvtehetségét, néhány hónap elég lehetett neki ahhoz, hogy tájékozódjék a vogullal közeli rokon osztják nyelvben.

A Reguly által feljegyzett hősénekek epikus alkotások. Az istenek vagy a nemzetségek bálványszellemei egyes szám első személyben mondják el a velük megtörtént eseményeket. Ezek az istenek korábban valóságos emberek voltak, akiknek az élete harcokban telt el. Az énekekben tükröződik az ősi osztják társadalom szerkezete. A különálló törzsek saját fejedelmeik alatt élnek megközelíthetetlen faváiraikban. A hősök nyíl számára áthatolhatatlan, pikkelyes páncélban, karddal felövezve jelennek meg. Az ifjúság a küzdőtéren szórakozik. Az ének hőse vagy vérbosszút teljesít, vagy fülébe jut valamely bájos fejedelem-kisasszony híre, és elindul, hogy megkérje a kezét. A nászmenet általában háborúságba torkollik. A hadba való indulást haditanács előzi meg, melyre az egész népet összehívják. Ezután következik a harcosok kiválasztása és a hadba indulás idejének meghatározása. Maguk a hősök pedig „a közönséges emberkorabeli világ beálltakor” ételáldozatot, véráldozatot fogadó bálványokká ülepednek. Sűrű erdőségekben, ligetekben, magas hegyeken vagy a folyók forrásvidékén, a folyók melletti hegyfokokon székelnék. Ezek a szent helyek. Ha egy hanti ilyen hely közelébe kerül, áldozattal engeszteli meg az ott lakozó szellemet, de a bálványt nem. Ebből látható, mint Pápay is megállapítja, hogy „az osztjások nem a bálvány ábrázolását imádják, hanem magát a szellemet”.

Itt térek vissza az első kérdéshez: mit tudnak az obi-ugorok Regulyról? Azon a két kiadványon kívül, amit említettem, örömmel számolhatok be arról, hogy az utóbbi időben nálunk is egyre fontosabbá válik az obi-ugor folklór kutatása, és megkerülhetlenné válik a Reguly-gyűjtések ismerete is. Monográfiák, konferenciakötetek tanúskodnak erről (Voldina 2002, Afanas'eva–Voldina 2005). Ezen a téren nagyon sokat köszönhetünk Schmidt Éva munkásságának. Nemcsak azzal,

hogy konferenciákon beszélt a magyar és a finn tudósok munkásságáról, hanem igen fontosnak tartotta a Reguly által feljegyzett hagyományoknak a visszatanítását a kultuszhelyek környékén. Ezért írta át cirill betűvel többek között a Reguly és Pápay gyűjtötte hősénekeket, sőt nemcsak átírta, hanem a már kihalt szigvai nyelvjárású szöveget berjuzovóira fordította. Hasonlóképpen manysi szövegeket is hantira fordított, ha szükségesnek látta. Az 1930-as évekre eloroszosodott kondai manysik számára elkészítette a Munkácsi és Kannisto által gyűjtött folklórszövegek mutatóját – melyben az adatközlők személye van fókuszban azért, hogy a helybeliek tisztába kerüljenek saját felmenőik teljesítményével. De nemcsak a mutatókat adta át a kondai manysiknak, hanem a szövegek egy részét is, oroszra fordítva – az etnikus kultúra visszatanításának céljából.

A Schmidt Éva által alapított belojarzski folklórarchívum (melynek nyomán utóbb több más archívum is született) nagyszerű könyvtárának köszönhetően alkalmas arra, hogy beleépítse munkásságába a külföldi tudósok eredményeit is. Schmidt Éva sok energiát fektetett abba, hogy munkatársait megismertesse ezekkel az eredményekkel (lásd többek között Uspenskaja 2004). Ha Reguly újra visszatér az Ob-vidékre, az részben neki köszönhető. A Reguly-gyűjtés alapos kutatására pedig nagy szükség van nálunk is, mert ennek segítségével nemcsak a már kihalt nyelvjárásokat lehet rekonstruálni, de a nép szellemi, anyagi kultúrájának megismeréséhez is közelebb juthatunk. Éppen ezért lenne szükséges folytatni Schmidt Éva munkáját, és a Reguly-szövegeket kiadni nálunk is eredeti formában, cirill betűs átírással, orosz fordítással, hogy a mai nemzedékek is megismerkedhessenek velük, beépüljön hagyományaink közé, és kutathatóvá válják. Erre törekszünk mi is jelenlegi munkahelyemen, a hanti-manszijszki Jugor Egyetem obi-ugor intézetében, valamint az egyetem keretében működő, Juvan Šestarov által vezetett kutatócsoportban.

A korábban feltett második kérdésre hely hiányában csak röviden tudok kitérni. Az Ob-vidéken ma is van élő népköltészet, bár az elmúlt évszázadban a hagyományok átadása sok akadályba ütközött. De ma is születnek egyéni énekek (Reguly lírai daloknak, Munkácsi sorsénekeknek nevezte őket), és ma is mondják a meséket, történeteket. Az epikus költészet inkább a medveünnepi repertoárban maradt meg. Hőséneket már csak kevesen tudnak, de a hősénekek szüzséi prózai formában tovább élnek. Medveünnepet is ritkán rendeznek, ezek egy-egy nagyobb népcsoport közösségi ünnepei. Nyelvi-néprajzi táborokban gyerekeknek is tanítják a medveünnepi hagyományokat. A rövid műfajok közül a találós kérdések beépültek az iskolai oktatásba is, ezek máig részei az obi-ugor gondolkodásnak. Mindehhez Reguly Antal munkássága is hozzájárult, amiért hálásak vagyunk neki, és megőrizük emlékét.

Irodalom

- Afanas'eva, K. V. – Voldina, T. V. (szerk.) [Афанасьева, К. В. – Волдина, Т. В. (ред.)] (2005), Материалы VI Югорских чтений «Героический эпос обских угров: наследие и современность». Сборник научных статей. Издательство «Икар», Москва.
- Hunfalvy Pál (1864), A' vogul föld és nép. Reguly Antal hagyományaiból. Eggenberger Ferdinánd, Pest.
- Munkácsi Bernát (1892–1921), Vogul népköltési gyűjtemény I–IV. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Pápay József [Папай Й.] (1993), Божество слова. Памяти Антала Регули. Пер. с немецкого Н. В. Лукина. Северный дом, Сургут.
- Reguly, Antal [Регули, Антал] (2008), Календариум. Дневник венгерского путешественника-исследователя с 29 сентября 1843 г. по 5 марта 1846 г. Путешествие по России: Петербург–Урал–Петербург. Bibliotheca Regulyana 5. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Reguly Antal – Pápay József (1905), Osztják népköltési gyűjtemény. Hornyánszky Viktor – Karl W. Hiersmann, Budapest–Leipzig.
- Reguly Antal – Pápay József – Zsirai Miklós (1944), Osztják hőseinek I. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Reguly Antal – Pápay József – Zsirai Miklós (1951), Osztják (chanti) hőseinek II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Reguly Antal – Pápay József – Zsirai Miklós – Fokos Dávid (1951), Osztják (chanti) hőseinek III/1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Reguly Antal – Pápay József – Zsirai Miklós – Fokos Dávid (1965), Osztják (chanti) hőseinek III/2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rombandjeva, Je. I. [Ромбандеева, Е. И. ред.] (2005), Мифы, сказки, предания манси (вогулов). Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока, Том 26. Наука, Москва–Новосибирск.
- Schmidt Éva (2001), Terepgondolatok az osztják nép és kutatása hőskoráról. Népi Kultúra – Népi Társadalom 20: 99–120.
- Uspenskaja, S. S. [Успенская, С. С.] (2004), Первые нотированные записи песенного творчества обских угров. In: Лукина, Н. В. (ред.): Языки и культура народов ханты и манси. Часть 2. Филология. Издательство Томского университета, Томск. 196–203.
- Voldina, T. V. [Волдина, Т. В.] (2002), Хантыйский фольклор: история изучения. Издательство Томского университета, Томск.

(Fordította: Csepregi Márta)

VÁNDOR ANNA

Az antropológus Reguly adatközlői

Schmidt Évának

Az adatközlők és a tudomány

A Reguly halála óta eltelt 150 esztendő nem volt elég ahhoz, hogy a kutató életművének teljes egésze nyilvánosságra kerüljön. A megfejtetlen, majd a már megfejtett szöveggyűjtések annyira lekötötték a későbbi tudósok figyelmét, mint ha Reguly életműve másból sem állna, csak különböző nyelvű gyűjtött szövegekből (pl. Hunfalvy 1864; VNGy I–IV.; OH I–III.). Nagyritkán foglalkozott egy-egy cikk a Reguly hozta tárgyak csoportjával (pl. Semayer 1905, 1907; Balassa 1954; Kodolányi 1959), még ritkábban, többnyire évfordulós helyzetben szó esett az Uráltérképről (pl. Pápay 1906; Karelin 1996), de már palóc antropológiai és demográfiai gyűjtésének (Reguly–Selmeczi Kovács 1994) vagy obi-ugor dallamainak (Reguly–Lázár–Szj 2000) publikálásához száz évnél is jóval több kellett. Az obi-ugor embertani kutatásokat végzett Regulyról pedig csak elvétve olvashatók kurta utalások (pl. Bartucz 1963; Reguly–Selmeczi Kovács 1994: 11, 23).

A magyar (de nemcsak a magyar) felfogásban még ennél is mostohább sors illeti meg magukat az adatközlőket, noha nélkülük adat sincs a tudomány számára. Munkácsi Bernát megtudakolta ugyan, mi is volt Reguly kísérőjének, Pachtinak a teljes neve (VNGy I: X), de ennél tovább csak annyiban ment, hogy több helyütt hálatelt szavakkal emlékezett meg saját nyelvemestereiről. Egyetlen olyan magyar kutatást ismerem, amely az adatközlő személyének vizsgálata alapján gazdagította új ismeretekkel a szövegértelmezés addigi szintjét, ez Schmidt Éva írása Maksim Nikilovról. Ennek bevezetőjében állapítja meg a szerző Regulyról: „Korszakalkotó személyiséggé természetesen az adatközlői tették, mint minden más terepkutatót is” (Schmidt 2001: 100).

Jómagam nem a szövegértelmezések gazdagítása irányába teszek kísérletet, amikor Reguly koponyatani méréseinek alanyaival foglalkozom; az érdekel, milyen sorok, tulajdonságok, családtörténet-részletek, egyéni vagy családirag hagyományozott mentalitások tárhatók fel azokról az emberekről, felmenőikről és leszármazottaikról, akik Reguly koponyatani kutatásainak valamilyen oknál fogva adatközlőivé váltak.

Vizsgálódásaim eredményeinek egy részét a Schmidt Éva születésének 60. évfordulója tiszteletére Hanti-Manszijszkban megjelentetett emlékkötetben oroszul tettem közzé.¹ Oroszországi anyaggyűjtésem megkezdésekor Schmidt Évával konzultáltam az elgondolásomról, és mivel helyeselte, nekiláttam a kutatásnak. Ám az emlí-

¹ A tanulmányban a következő adatközlőkről írtam: Ivaškov, Jakšin, Ęlkin, Jurkin, Kazimov, Kozlopov, Peršin, Salavarov (Vándor 2008).

tett publikáció részleges volta és korlátozott hazai hozzáférhetősége miatt, továbbá az azóta felbukkant adatok következtében szükségessé vált korrekciók és kiegészítések céljából jelen tanulmányomban annak a lényegét is összefoglalom.

A dokumentum és ami benne van

Érdeklődésemet Pápai Károly publikálatlan tanulmányának a kézírata (MTA KK Ms 4082/25) csigázta fel, amelynek 19. lapján a következő olvasható (1. táblázat).²

A kézírás egyértelműen Pápai Károlyé, a táblázat tehát az ő másolata, miként ez a szöveg többi részének, illetve a Pápai-hagyaték egyéb címeiken és számokon őrzött részeinek a tüzetes áttanulmányozása során ki is derül. A táblázat eredetijét nem sikerült fellelnem.

A táblázat adatsora a Pallas nagy lexikona (IX: 520) eligazításával válik értelmezhetővé: „Hüvelyk: a tizenkettedes mérték szerint egy lábnak tizenketted része, mely ismét 12 vonalra van osztva; a tizedes mérték szerint egy lábnak tizedrésze, mely 10 vonalat tartalmaz.” A lexikon átszámítási táblázatának alkalmazásával, amelynek értelmében 1 m = 3,078 francia láb és 1 francia láb = 0,325 m, a Reguly-táblázat milliméterben az alábbi információkat nyújtja³ (a neveket és a megjegyzéseket ezúttal elhagyom). (2. táblázat.)

Sajnos azonban az antropológusokkal való konzultációk sora⁴ ugyanazzal hűti le szárnyaló bölcsészabrándjaimat, amit az antropológus végzettségű Pápai Károly már 110 éve megállapított: „Becse ma már, a tudomány fejlődésével inkább csak történeti: mint első kísérlet az észak-nyugat szibériai népek exakt anthropologiai megfigyelése terén, és mint egy magyar kutatónak első anthropologiai megfigyelései. [...] Arról, hogy milyen mérőeszközt használt, nem találunk utalást” (MTA KK Ms 4082/19: 2).

Néhány közérthető adat azonban konokul kellett magát: a nevek, Reguly megjegyzései, néhol a testmagasság. Németből magyarra fordítva, a hivatalos, oroszos névalakokat visszaállítva (ami az oroszországi levéltári adatokkal való azonosítást teszi lehetővé) és a mai átírási szabályokat alkalmazva a 3. táblázatbeli⁵ Reguly-adatok alkotják vizsgálódásom kiinduló pontját.

² A megjegyzések eredetileg a táblázat utolsó oszlopában szerepelnek. A jobb olvashatóság érdekében választottam őket külön.

³ Köszönöm Zahemszky Gábor matematikus segítségét az átszámításban.

⁴ Köszönöm Gyenis Gyula (ELTE), Éry Kinga és Kustár Ágnes (Természettudományi Múzeum Embertani Tára) szíves tájékoztatását.

⁵ A táblázat *-gal megjelölt adata nyilvánvalóan téves. Ilyen testmagasság soha nem volt a vogulok között. Az 1. táblázat első sorában ez olvasható: 5'15". Ez az adat ebben a formában szintén téves. Mivel a láb és a hüvelyk között 12 a váltószám, ha az adat helyes lenne, akkor itt 6'3"-nak kellene állnia. Feltételezhetjük tehát, hogy a helyes alak ez lenne: 5'1,5", vagyis a tizedesvessző kimaradt. Ha ezt a korrekciót elfogadjuk, akkor Jurkin magassága 1665,5 mm volt, ami várakozásunknak teljes mértékben megfelel. (A szerk.)

1. táblázat. „Craniocopische Tabelle
über den lebenden Kopf nach Pariser Zolle gemessen
(Von Anton Reguly)

№ Name der Person	Schädel-wirbel						Längen des			Sinnese Organe		Gesichts-Maase		
	Vorder- haupt		Mittel- haupt		Hinter- haupt		Schädels	Nase	Körpers	Augen- höhlen- breite	Ohr- wirbel- Breite	Länge	Breite	Tiefe
	Höhe	Breite	Höhe	Breite	Höhe	Breite								
1 Petr Petrovits Jurkina	5"6"	4"5,5"	5"10,5"	5"1"	5"	3"11"	1'2"	2"2"	5'15"	4"1"	6"0,5"	4"8"	5"3"	4"5"
2 Wasilji Mikitisch Bachtiarow	4"10"	4"2"	5"3"	5"1"	4"6"	3"6,5"	1'1"4"	1"8,5"	4'6"	3"10"	5"4,5"	4"0,5"	4"2,5"	4"6"
3 Kirila Säläwärow	5"3"	4"5"	5"6"	5"5"	4"9"	4"–	1'1"3"	1"7"	4'11,5"	4"–	5"9"	4"5"	4"8,5"	4"3"
4 Vasili Kozlopow	5"5"	4"6"	5"9"	5"3"	4"9"	3"11"	1'2"5"	2"2"	4'8"	4"2"	5"6"	4"11"	4"9"	4"6"
5 Alexei Kazimow	5"5"	4"10"	5"6"	4"11"	5"1"	4"7"	1'1"6"	2"3,5"	5"–	3"10"	5"6"	4"8"	4"8"	4"5"
6 Alexei Jolkin	4"8"	5"1"	5"10"	5"6"	4"10"	3"11"	1'1"2"	2"1,5"	4'7,5"	3"10"	5"10"	4"10"	4"4"	3"11"
7 Michail Jakschin	4"9"	4"6,5"	5"6"	5"–	4"7"	3"7½"	1'3"	1"11"	5"–	3"8"	5"3,5"	4"5"	4"6"	4"1"
8 Danila Matweits Perschin	5"4"	4"6"	5"7"	5"3"	4"5"	4"–	1'1"2"	2"1,5"	5'2"	4"2"	5"9"	4"7"	5"2"	4"7"
9 Jerozim Gawrilow Iwaschkof	4"8"	4"3"	5"4"	4"11"	4"3"	3"9"	11"10"	2"1"	4'5"	3"8"	5"1"	4"2"	4"1"	3"9"

Bemerkungen

- 79 Jahr alt; gehört zu der Tserdinischen Wogulen. Lebt schon in Izba (Russisches Holzhaus).
- 60 Jahr alt, an der Lozwa in Toschimka derefna geboren; ist noch ein nomadizirender.
- 30 Jahr alt, ein Jäger, won Iwdel.
- Ostjak – 60 Jahre alt. Ein Renthier-hirt der ostjaken Gregor auf dem Ural nahe des Iwdel-Quellen.
- Ostjak. – 60 Jahr alt. Der reichste Ostjak, wohnt an der Wischera-Quellen.
- 85 Jahr alt, lebt am der Lozwa in Pänksäts-paul.
- 35 Jahr alt, lebt an der Lozwa in Pänksäts-paul.
- 42 Jahr alt. Aus dem Dorfe Perschini. Hat prachtvolle schwarze Augen.
- 42 Jahre alt. Aus dem Dorfe Perschini. Skrofulös."

2. táblázat. A Reguly-táblázat adatai mm-ben

№	Schädel-wirbel						Längen des			Sinnese Organe		Gesichts-Maase					
	Vorder-haupt		Mittel-haupt		Hinter-haupt		Höhe		Breite	Höhe	Breite	Vorder-haupt		Mittel-haupt		Hinter-haupt	
	Höhe	Breite	Höhe	Breite	Höhe	Breite	Höhe	Breite	Höhe	Breite	Höhe	Breite	Höhe	Breite	Höhe	Breite	
1	148,95	120,74	159,11	137,67	135,41	106,07	379,16	58,68	2031,25	110,59	163,62	126,38	142,18	119,61			
2	130,90	112,84	142,18	137,67	121,87	95,92	361,11	46,26	1462,50	103,81	145,57	109,46	113,97	121,87			
3	142,18	119,61	148,95	146,70	128,64	108,33	358,85	42,88	1611,45	108,33	155,72	119,61	127,51	115,10			
4	146,70	121,87	155,72	142,18	128,64	106,07	390,45	58,68	1516,66	112,84	148,95	133,15	128,64	121,87			
5	146,70	130,90	148,95	133,15	137,67	124,13	365,62	62,06	1625,00	103,81	148,95	126,38	127,51	119,61			
6	126,38	137,67	157,98	148,95	130,90	106,07	356,59	57,55	1503,12	103,81	157,98	130,90	117,36	106,07			
7	128,64	123,00	148,95	135,41	124,13	98,17	331,77	51,90	1625,00	99,30	143,31	119,61	121,87	110,59			
8	144,44	121,87	151,21	142,18	119,61	108,33	356,59	57,55	1679,16	112,84	155,72	124,13	139,93	124,13			
9	126,38	115,10	144,44	133,15	115,10	101,56	320,48	56,42	1435,41	99,30	137,67	112,84	110,59	101,56			

3. táblázat. A vizsgálat alapadatai a Reguly-táblázat alapján

A név mai alakban	Reguly megjegyzései	Testmagasság (cm)
1. Pëtr Petrovič JURKIN	79 éves; a cserdinyi vogulok közül való. Már izbában (orosz faházban) él.	203*
2. Vasilij Nikityič BAHTIJAROV	60 éves, a Lozva mellett, Tosemka faluban született; még mindig nomadizál.	146
3. Kirill SALAVAROV	30 éves, vadász az Ivgyelről.	161
4. Vasilij KOZLOPOV	Osztyják. – 60 éves. Az osztyják Gregor rénpásztora az Urálban, az Ivgyel forrásvidékén.	152
5. Aleksej KAZIMOV	Osztyják. – 60 éves. A leggazdagabb osztyják, a Visera forrásvidékén él.	162
6. Aleksej ĘLKIN	85 éves, a Lozvánál él Pänksäts-paul-ban.	150
7. Mihail JAKŠIN	35 éves, a Lozvánál él Pänksäts-paul-ban.	162
8. Daniil Matveevič PERŠIN	42 éves. Persini faluból. Gyönyörű fekete szeme van.	168
9. Gerasim Gavrilovič IVAŠKOV	42 éves. Persini faluból. Görvélykóros.	144

A kiegészítő források

A kitűzött célt – amit csak lehet, feltárni e kilenc ember kapcsán – két fő forráscsoport bevonásával láttam megközelíthetőnek. A hazaiak közül a legfontosabbak magának Reguly-nak az írásai: az MTA Könyvtárának Kézirattárában és Régi Könyvek Gyűjteményében őrzött terepnaplója, vagyis a *Calendarium* (MTA KK MNyt 12°22) és kéziratos térképvázlatai (MTA KK MNyt 2^{ré}t 4/V). Ugyanitt található az antropológus Pápai Károly 44 évvel későbbi terepgyűjtéséből több remek portréfotó kartonra ragasztva, feliratozva (MTA KK Ms 4082/30), továbbá már említett kéziratai (MTA KK Ms 4082/19, 4082/20–25). Pápai Károly felvételeinek másik részét a Néprajzi Múzeum etnológiai adattárának fotótára őrzi (NrM EA F2239).

A másik forráscsoport oroszországi és szintén többemű. A publikációk közül elsősorban Sokolova frátia-tanulmánya (Sokolova 1983), Černecov terepnaplója (Černecov 1987), Pivneva összegzése a XVIII–XX. századi manysi populáció etnodemográfiai folyamatairól (Pivneva 1999), valamint a „Kivégzettek könyve”, azaz a sztálini terror Tyumeny megyei áldozatainak két kötetes felsorolása (Goldberg 1999) alkotja; a kéziratosok közül saját oroszországi levéltári és anyakönyvi hivatali gyűjtemeim, valamint fotóim és terepnaplóim.⁶ Természetesen más irodalmat is használtam.

Az oroszországi kéziratos források csoportja magyar publikációként első ízben kerül nyilvánosságra. Egyenetlenségének oka, hogy a levéltári és anyakönyvi hivatali dokumentumok roppant hiányosan, itt-ott csak formálisan rendezett állapotban maradtak fenn, s felhasználhatóságukat befolyásolják a személyiségi jogok is. Ezért a 100 évnél fiatalabb, Oroszországban publikálatlan dokumentumok szereplőit csak kezdőbetűikkel jelölöm. Akárcsak a manysikkal foglalkozó kutatások legnagyobb részéből, ebből a vizsgálatból is hiányoznak a Permben őrzött levéltári dokumentumok adatai.

A mért személyek földrajzi jellemzői

Magából a Reguly-táblázatból nem világos, hogy a tudós hol és mikor mérte az embereket. Ám a földrajzi nevek egyértelműen a manysik nyugati csoportjára utalnak, akiknek kisebb része a hegység európai oldalához kapcsolódik (Jurkin „a cserdinyi vogulok közül való”, Kazimov „a Visera forrásvidékén él”), többsége pedig

⁶ Az adatközlőimtől származó információkra a Vándor Sz- kezdetű hivatkozások utalnak, a levéltári forrásokra az adott dokumentum jelzete. Köszönöm 1998 és 2006 közötti oroszországi levéltári és terepkutatásaim támogatását két ízben a Kulturális Minisztérium, illetve az NKÖM Klebelsberg Kuno-ösztöndíjának, négy alkalommal a Finnugor Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezetének.

⁷ A finnugrisztikai irodalomban a csoportmegnevezésekben általános terminológiai kettőség tapasztalható: a szerzők hol a terület közigazgatási központjának, hol annak a folyónak adnak csoportnév-meghatározó szerepet, amely mentén a csoport él.

az Uráknak a Szibériához tartozó keleti részéhez (Bahtijarov „a Lozva mellett, Tosemka faluban született”, Salavarov „vadász az Ivgyelről”, Ęlkin és Jakšin „a Lozvánál él”, Peršin és Ivaškov „Persini faluból” érkezett). Reguly korában e terület egyik része a Permi, másik része a Tobolszki Kormányzósághoz tartozott, erről tanúskodik az ún. Laskij-térkép (MTA KK Tört., Földl. Laszkij 4-r. 2. sz.), amelyet Reguly Permben kapott 1843. november 11-én (MTA KK MNyt 12°22: K7⁸). A térkép nagy üres felületei mutatják, hogy az orosz hatalom elvben legérdekeltebb helyi intézményei mennyire gyengén ismerték az államnak az őslakosság által lakott területeit. Ez is jelzi Reguly 1846-ban Szentpéterváron kiadott Északi-Urál-térképének (Reguly 1846) korszakos jelentőségét.

Ma ez a terület közigazgatásilag részint a Permi Kormányzósághoz tartozik, részint Szverdlovszk megye legészakibb részét alkotja az Ivgyeli járásban, részint Hanti- és Manysiföld autonóm körzet nyugati határzónájában fekszik. Az utóbbi helyen élők szerepelnek leginkább a kutatásokban. Az Ivgyeli járásban élő manysik lélekszáma a 2002-es népszámlálási adatok internetes közlése szerint 259 fő, közülük 256 beszéli az anyanyelvét. A helyzet szinte ideálisnak látszik, csak hogy egy évtizeddel korábban itt kb. 170-en voltak (Novikova 1993), az ún. Alekseev-jelentés pedig mindössze 131 manysiról tud ezen a vidéken (Székely 2006). A mai Permi Kormányzóság területén a 20. század első negyedének kb. 80 manysijával szemben, akik hagyományosan a Visera és a Csuszovaja felső folyása mentén éltek, a 2002-es népszámlálás összesen 31 elszórtan élő manysit talált, közülük alig valaki beszél eredeti anyanyelvén. A lélekszámcsökkenés ellenére is akad el nem oroszosodott manysi család, amelynek tagjai még tartják magukat a Visera felső folyásán (Neganov et al. 2008: 13–14).

A Reguly által mért csoportnak ez a közigazgatási határhelyezete az orosz kolonizáció kezdete óta folyamatosan kedvező feltételeket biztosít(ott) a hagyományos életmódhoz ragaszkodó manysi családok rejtőzködő erdei életéhez.

A földrajzi nevek némelyike további kommentárt igényel, ehhez részben Reguly majdani térképének a helyszínen készített előtanulmányai (MTA KK MNyt 2^{rét} 4/V) nyújtanak segítséget, részben pedig az azóta eltelt időszak térképészeti és egyéb kiadványai. Legkevésbé a nyomtatott Reguly-térképet tudtam használni: számomra néhol nagyítóval is olvashatlannak bizonyult.

Az Urál gerincétől nyugatra, a Kolva jobbpartján fekszik C s e r d i n y városa, közel ahhoz a helyhez, ahol a Kolva a Viserába torkollik. 1451-ben említik először komi-permják településként, amelyet Födör Pëstrij moszkvai vajda és csapata

⁸ Itt és a továbbiakban a Calendarium Karelin-féle átiratának lapszámaira vagyok kénytelen utalni. A kutatásom időszaka ugyanis egybeesett a szövegkiadás előkészítésének periódusával, amikor az eredeti Reguly-szöveg nem volt hozzáférhető, sőt az átirat fénymásolatához is csak Schmidt Éva jóvoltából sikerült hozzájutnom. Így sem Karelin olvasatát, sem a lapszámozást nem állt módomban ellenőrizni. Ezért inkább a dátumokat, mint előfordulási helyüket hangsúlyozom, illetve a lapszámok K betűjele mutatja, hogy az átiratra hivatkozom.

1471-ben foglalt el. Az Urál-vidék középső részének e legrégebb orosz közigazgatási központja 1535 óta városi rangú település (Matveev 1980: 281–282). A Visera mentén élő manysiknak Cserdiny volt az orosz közigazgatási központja. A hely alighanem már a 9. században is lakott volt (akkor persze még nem oroszok által), mert stratégiai szempontból ideális: északra a Kolvát mint vízi utat használva a Pecsora medencéjét lehet innen ellenőrzés alatt tartani, délre a Kámán a Volga és Moszkva felé nyílt út, keletre pedig az Ob medencéje és Szibéria távolabbi területei irányában (Brumfield 2007: 7).

A *V i s e r a* az Urál gerincének közelében, csaknem 1000 m magasan ered, és több mint 400 km hosszan folyik délnyugati, majd déli irányba, míg Szolikamszktól északra a Kámába ömlik. Neve talán számi, illetve szamojéd eredetű, ebben az esetben azonos és hasonló hangzású társaival együtt 'északi, északon eredő folyó'-t jelent (Matveev 1980: 60–63).

Alig északabbra, a gerinc túloldalán ered, majd délkelet, néhol dél felé tart a *L o z v a*. A név csak fenntartásokkal magyarázható akár a komi, akár a manysi nyelvből (Matveev 1980: 158–159). A folyó jobbról, az Urál felől előbb a Vizsajt, majd az Ivgyelt fogadja magába. Ez utóbbi torkolatánál helyezkedik el a mai Ivgyel városa, amely 1847 és 1943 között Nyikito-Ivgyelszkoje néven nagyközség volt. Létrejöttét az 1830-as években a környéken kibontakozó aranymosásnak köszönheti. Az orosz összetett falunév első tagja a területet kiaknázó tulajdonosra, Nikita Vsevoložskijra utal (Vesnovskij 1903: 92; Matveev 1980: 99–100). A városnál a Lozva újra délkeleti irányt vesz, majd miután jobbról a (Déli) Szoszva vize is beleömlött, Tavda néven torkollik a Tobolba, az pedig Tobolszknál az Irtisbe.

P e r s i n i település (ma Persino nagyközség; a végződés mutatja, hogy Reguly korában Persini jurti) szintén az Ivgyel torkolatának közelében fekszik, kb. 10 km-re délnyugatra a várostól, a Lozva jobb partján (Szv. o. A 2000: 19A, B). Az orosz közigazgatásban használt településnév és eredeti lakosainak családneve összefügg, mi-ként ezt az egyik mért személy, D. M. Peršin vezetékneve mutatja. A helyzet az orosz nyelvből magyarázható. Csaknem fél évszázaddal Reguly után Munkácsi Bernát is még *Pēršā* alakban jegyezte fel közép-lozvai adatközlőjét (pl. VNGy IV/2: 261), ebből a névből az orosz nyelvű családnévalkotás egyik lehetősége szerint *-in* képzővel hozható létre a szabályos *Peršin* családnév, abból pedig a birtokviszonyt kifejező egyik lehetőség eredménye a *Peršini jurti* 'Peršáék, Peršinék faluja'. Ez a tulajdonosra utaló orosz településnév-típus egyáltalán nem általános az obi-ugor nyelvekben, igen gyakori a területre vonatkozó 19. századi orosz dokumentumokban, és mind a névanyag, mind a települések jelentős része eltűnt a szovjet korszakban. A település manysi neve: *Tōraχ-paul* (Černecov 1987: 260).

Tosemka nevű folyó több is van az Urál keleti oldalán (az azonosíthatóság érdekében a mai térképek névhasználatával): a Szevernaja 'északi' Tosemka a Malaja 'kis' és a Bolsaja 'nagy' Tosemka összefolyásából keletkezett, és az Ivgyelnek is van Tosemka nevű bal oldali mellékfolyója. A lozvai manysik nyelvén az Északi- és a

Nagy-Tosemka neve *tâmp-üşiη* (WWb 1986: 653), a Kis-Tosemkát viszont *popëη-jā*-nak (WWb 1986: 483), *Пупунлынъя*-nak nevezik, ami 'bálványos folyó'-t jelent (Matveev 1980: 248–249). Szverdlovszk megye mai atlaszában *Tosemka* nevű település egyáltalán nincs, ezért Bahtijarov falujának helymeghatározásában Reguly kiadatlan térképvázlatai nélkül csak találgatásokra volnánk utalva. 1938-ban azonban még „Tosemkában van a tuzszovjet [kb. 'öslakosság-tanács'] [...], iskola, egészségügyi állomás, bolt, állategészségügyi állomás (most égett le), bölcsőde, orosz iskola. A manysi iskolában 21 tanuló van [...]. A iskolának van internátusa, étkezdéje a gyerekek számára. [...] Pontosabban nem is bölcsőde, hanem gyermekotthon. [...] Igen, fel fog merülni, hogy odébb kell költöztetni a falut. Kiégett a rénzuzmó, nincs mit enniük a réneknek” (Černecov 1987: 262).⁹

A hagyományos életmódot folytató manysik egy adott helyen tűzvész nélkül is legfeljebb pár évtizedig tudtak és tudnak megélni. Ennyi idő alatt mindenképp elhasználnak a környezeti források, elsősorban a tűzifa fogy el, és átláthatóvá válik a terület (Sz–2006: 25–26. Prokop Timofeevič Bahtijarov [sz. 1956] szíves közlése). Tehát Tosemka falu is csak Reguly ottjártakor volt pontosan az általa jelölt helyen, hosszabb időtartamot vizsgálva 20–30 km-es körzetben keresendő.

A Reguly által először *Pänksäts-paul*-nak, másodszer *Pänksätspaul*-nak leírt települést azonban, amely Elkin és Jakšin faluja, még utalásként sem sikerült másutt fellelnem, mint Reguly kéziratosa térképvázlatán. Megtalálásához a Lozva említése adja az iránytűt.

A mért személyek nemzetiségi összetétele

Nem minden személynél szerepel nemzetiségi meghatározás: Jurkin „a cserdinyi vogulok közül való”, Kozlopovot és Kazimovot osztjákként említi a táblázat. Ez a mért személyek egyharmada, a többieknek Reguly bizonyára feleslegesnek érezte a nemzetiségi besorolást, mert a tudomány akkori állása szerint magától értetődőnek tekintette: az Urál gerincén túl errefelé nyilvánvalóan voguloknak kell lenniük.

Az *osztják* szó azonban elgondolkodtató. Ma rendszerint a *hanti* népnév szinonimájaként használjuk. Ennyire nyugati hantik azonban kevésbé férnek össze mai tudásunkkal. Csakhogy Reguly maga az Északi-Szoszva felső folyásának medencéjében élő manysikat is osztjákoknak nevezi, akik szerinte csak nyelvjárásukban különböznek a lozvai manysiktól (Toldy 1850: LXXXI). E népnév tehát kézírataiban két jelentésben fordul elő; a Reguly-kéziratról készült Pápai-másolatban nagyon nagy valószínűséggel az Északi-Szoszva és a Szigva (mai térképeken: Ljapin) felső szakaszán élő vagy onnan származó vogulokról, azaz a mai fogalmaink szerinti manysikról van szó.

⁹ A *Tosemka* név a VNGy IV/2.-ben minden előfordulási helyén *Tomenka* alakban, a WWb-ben *Tosenyka* alakban szerepel.

A mért személyek tehát mind nemzetiségi hovatartozásuk, mind földrajzi kötődésük alapján Regulyval csak a kutatóútja legelején kerülhettek kapcsolatba. A későbbiekől eltérően erről az időszakról a *Calendarium* napra pontos információkat nyújt. Előtte azonban még valamit meg kell vizsgálnunk.

Mit is akart Reguly?

Minek kellett Regulynak az antropológiai adatok? Minek mért koponyákat? A nyelv megismerésén kívül mit tervezett még, hogy pontos és teljes képet kapjon azokról a népekről, amelyekkel az ő ifjúkorára már nyelvrokoni „hírbe hozták” a magyarokat? Munkácsi igen alapos vizsgálódás után állapítja meg: „mintha a nyelvészeti anyag szerzése nem is alkotott volna szemében különálló fontos célt, hanem első sorban eszközt a néphagyományok megértésére. Nem csoda, hiszen már első benyomásai után úgy volt meggyőződve, hogy a vogul nyelv »rokonsága a magyarral minden kétségen felül áll«” (VNGy I: VII).

Reguly maga 1843-ban nyelvészeti kutatási szándékainak ismertetése után így ír terveiről a Magyar Tudományos Akadémiának: „Különös figyelmet kívánok fordítani e népek természettani viszonyaira is, s e népcsaládból egy koponyagyűjteményt szerezni össze, fejméréseket tenni s gipsznyomatokat venni, minek csinját itt magamévá tettem. Ezt szép volna a többi borealis népekre, tán Szibéria minden népeire kiterjeszteni (ha t. i. módomban lenne egész Szibériát megjárni): mely úton idővel a polaris népekről, vagy tán tovább is menve a turán népcsalásról, mi bizonyosan nem haladja még túl nemzeti érdekeinket, olly munka támadhatna, melly Mortonnak az amerikai népekről írt munkáját bizonyosan felülhaladná.” (Idézi Toldy 1850: LX–LXI).

Vagyis, akárcsak mindmáig sokakat, Regulyt többek között az is foglalkoztatta, van-e vérségi kapcsolat, genetikai rokonság azok között, akiknek a nyelve rokon lehet. Egybevetve ezt a tényt azokkal az utasításokkal, amelyeket az MTA tudósai még 1841. május 3-án fogalmaztak meg Reguly számára (Oszkó 2004), megállapíthatjuk, hogy a rokonság antropológiai, kranioszkópiái, más szóval természettudományos megközelítése – egybevetve a pesti akadémikusok nyelvészeti, történelmi, régészeti, numizmatikai, könyvészeti stb. szempontjaival – Reguly saját elgondolása volt. Megszületésében aligha vonható kétségbe Karl Ernst von Baer (1792–1876) pétervári akadémikus, természettudós hatása, akitől Reguly a gipszmaszk készítésének módját is elsajátította (Reguly–Selmeczi Kovács 1994: 9), s aki más módon, többek között anyagilag is támogatta a magyar ifút.

Reguly gipszmaszkjainak, ha el nem kallódtak volna, az antropológia ma is hasznát vehetné. Csakhogy gyűjtésének több más darabjához hasonlóan tönkrementek, nyomuk veszett. „Gipszlenomatainak sorsáról nem tudunk” – sajnálkozott már Pápai Károly is (MTA KK, Ms 4082/19: 2). A tárgyak hiánya ellenére azonban érdemes foglalkozni velük, ugyanis az eljárás ismerete nélkül nem érthetők sem a

Calendarium bizonyos bejegyzései, sem a helyiek némely cselekedete. Ahhoz, hogy valaki „élő fejek”-ről készítsen gipszmaszket, először is égetett gipszre van szüksége, amelyet akkoriban a termésgipszből ahhoz hasonlóan állítottak elő, mint ahogy például a fából a faszenet: lassú, lefojtott tűzzel kiégették. A személy arcát, akiről a gipszmaszk készül, vastagon be kell kenni zsírral vagy zsíros krémmel, és a szempilláit, szemöldökét, haja szélét, esetleges szakállát-bajuszát gondosan le kell takarni papírral, különben minden haj- és szőrszála beleköt a szilárduló gipszbe, s a folyamat végén fájdalmasan kiszakad. A gipsz felvitele előtt az orrlyukakba szalmaszálat vagy más üreges csövet kell helyezni, hogy az illető meg ne fulladjon. Ezután a gipszet össze kell keverni vízzel, s a folyékony masszával egyenletes rétegben be kell kenni a modell arcát, nyakát, mellkasának felső részét. Aki erre a megpróbáltatásra vállalkozik, annak 10-15 percet kell tökéletes mozdulatlanságban kibírnia, hogy előállhasson a maszk – negatívban. A negatívba ezt követően híg agyagot öntenek, s miután a gipsz magába szívta a vizet, az agyag pedig kiszáradt, a gipszréteget letördelik az agyagról, s ezzel elkészült az élő személy arcának a fotónál is hitelesebb, háromdimenziós, égetetlen agyag másolata.¹⁰

Alighanem ez a hitelesség vezetett pár hónappal később egy olyan konfliktushelyezethez, amelybe a Pelimen került Reguly. Az egyik faluban az asszonyok késekkel fogadták, alig lehetett lecsillapítani őket. Kiderült, a kutatót megelőzte az a hír, hogy jár-kezel ezen a vidéken egy ember, akinek korlátlan hatalma van mások felett: „tetszése szerint vagdalja le fejeiket, azokat gipszbe takarja s lábában magával viszi” (Toldy 1850: LXXIX–LX). A helybeliek számára ismeretlen kutatási módszer és eljárás idegen volt és ma is idegen a világfelfogásuktól. „Az anyaggyűjtésben nehézséget okozott – panasolja az antropológus Pápai 44 évvel Reguly mérései után – a nép bizalmatlansága az ilyféle vizsgálattal szemben” (MTA KK Ms 4082/31–32: 2). (Ma sem mindenki engedi magát még fényképezni sem.) Az eljárás kellemetlenségének és a pelimi asszonyok indulatának fényében azok az emberek, akik megengedték, hogy Reguly gipszmaszket készítsen róluk, még inkább rászolgálnak az utókor megbecsülésére.

Az antropológiai tanulmányok célját szolgáló másik eszköznek, a koponyagyűjteménynek a létrejöttéről Toldy számol be: Bogoszlóvszkojében kapott Reguly két vogul „koponyát”, melyet a Protasov bányagazgató vezetett észak-uráli expedíció, amely 1829 óta majd minden évben aranyat keresett a területen, hozott valamelyik kirándulásáról (Toldy 1850: LXX).¹¹ Ennek azért van jelentősége, mert obi-ugor tudósoktól nemegyszer hallottam több hajdani és kortárs hazai és külföldi terepkutató – köztük Reguly – súlyos betegségét és/vagy korai halálát azzal magyarázni, hogy koponyáikat szed(et)tek ki az osztják vagy vogul sírokból. A fentiek ismeretében Reguly korai halálára e magyarázat még feltételezéseként sem igaz.

¹⁰ Köszönöm Huszár Andrea szobrászművész szíves tájékoztatását.

¹¹ Éry Kinga és Kustár Ágnes szíves tájékoztatása szerint a koponyákat ma a Természet-tudományi Múzeum őrzi.

A mért személyek, felmenőik és leszármazottaik a kiegészítő forrásokban

Pëtr Petrovič JURKIN (203 cm) – 79 éves; a cserdinyi vogulok közül való. Már izbában (orosz faházban) él.

A Pápai-féle másolatban *Petr Petrovits Jurkina* néven szereplő férfiról a *Calendarium*ban számos adatunk van magától Regulytól.

Első találkozásuk ideje 1843. december 11., pontosan egy héttel Reguly érkezése után; a helyszíne Vszevolodo-Blagodatszkoje, Reguly első szibériai állomáshelye a manysik földjén; a falu másik neveként ezt írja naplójába: Zaozerki (Reguly 12°22, K: 11). A falu a 61. szélességi foktól valamivel délebbre fekszik, és nevét egykori birtokosáról, Vsevolod Andreevič Vsevoložskijról kapta. A család aranykitermelési engedéllyel rendelkezett az ún. Zaozjorszkaja ('tavon túli') telep területére, amelynek 150 ágyas elhagyott kórháza, raktár- és irodaépületei megérték a 20. század elejét (Vesnovskij 1904: 411). A Zaozjorszkaja (kny. Zaozerki) megnevezés a környék tavaira utal: a fenyvesekkel borított dombos táj festői völgyeiben több jelentős méretű tó található (Szv. o. A 2000: 17E, 18B–D).

A Szentpétervártól Vszevolodo-Blagodatszkojéig tartó 67 napos utazás kipihenésére, a berendezkedésre és a mai fogalmak szerinti „állomásozó terepmunka” megszervezésére Reguly egy hetet fordít. Ám beszélgetései még e rövid pihenő alatt is a számára fontos dolgokról – a Viseráról, a „gazdag Alexei”-ről – szólnak. Aztán december 11-én, szombaton megérkeznek Jurkinék, Reguly első adatközlői. A tudós egész nap velük foglalkozik, délután gipszet égetnek, hogy másnap megcsinálhassa Jurkin büsztjét. Ebben az esetben természetesen nem mellszoborra kell gondolnunk, hanem a mellkasra is kiterjedő gipszmaszkra, lenyomatra. Vasárnap, 12-én Reguly 29 °C-os fagyot jegyez fel naplójába. Valamint azt, hogy Jurkin büsztje kész, s kranioszkópiái, azaz fejmérettáblázatot állít össze magának. Másnap elengedi Jurkint (MTA KK MNyt 12°22, K: 11). Együtműködésük első periódusa ezzel véget ér. Az időszak jelentősége más nézőpontból: Reguly antropológiai vizsgálódásainak kezdőnapjával, azaz 1843. december 12-vel, vasárnapal kezdődik meg a magyar tudomány történetében az obi-ugor népek t e r e p kutatása.

Együtműködésük második szakaszára mintegy másfél hónappal később, 1844. február 15–20-án kerül sor, s a helyszíne ekkor is Vszevolodo-Blagodatszkoje, ahonnan Reguly 21-én indul tovább az irbiti vásáron keresztül Tobolszkba. A 79 éves Pëtr Petrovič érkezése másnapján olyan részeg, hogy Reguly rezignáltan állapítja meg naplójában: „nincs mit kezdeni vele”. Jurkin énekeit azonban már 17-én és 18-án szorgalmasan írja. Vasárnap, február 20-án pedig Jurkin más vogulokkal együtt elutazik (MTA KK MNyt 12°22, K: 14).

Ám ez sem az utolsó találkozásuk. Mikor egy év múlva, 1845-ben Reguly vissza-indul Szibériából Oroszország európai részére, útba ejt néhány ismerőst. Február 24-én többek között Jurkint is. Kettejük emberi kapcsolata tehát Reguly búcsú-

kézszerítési igényében is kifejeződött. Ezért semmiképpen sem érthetők egyet Munkácsi állításával arról, hogy ez hűvös kapcsolat volt.

A finnugrisztika Jurkint mint a Reguly által gyűjtött szövegek egyik legfontosabb adatközlőjét tartja számon. A tőle gyűjtött énekekből Hunfalvy többek között a *Rés-poag*, *Jévrur jéri*, *Säult-päng tining kum jéri*, *Ag-jéri*, *Märiekem jéri*, *Pimenten jéri*, *Tuhtit náj*, *Tarom sátmel*, *Kát-poál jéri*, *Tarom kunnä saát pi jéri*, *Luoptit jéri*, *Saát soarp äk lajln tušts* címűeket említi (1864: 68–69). Munkácsi már 16 énekről ír (VNGy I. 1902: XI–XVI), és Reguly sokáig publikálatlan vogul dallamgyűjteményében az 1. és a 8. számú is Jurkin adatközlésének bizonyult (Reguly–Lázár–Szj 2000: 47–49; 54).

Ez a hatalmas énekrepertoár mutatja, hogy Jurkin olyan közösség tagja volt, amely a heves és erőszakos pravoszláv térítés ellenére még őrizte és jól ismerte hagyományait, gyakorolta szokásait. A ténynek csaknem egykorú szakirodalmi nyomai vannak. Gluškov említette a cserdinyi manysik rendszeresen visszatérő, nagyközösségi jellegű ünnepeit, amelyekre minden környékbeli manysi és nyenyec össze szokott gyűlni, s amelyeket 3, 7, 12 évente szoktak tartani. Ljubarskih pedig feljegyezte a permi, cserdinyi vogulokról, hogy az áldozataikat az erdei szent helyeken szokták bemutatni, a szellemek fából készült ábrázolásai előtt, ezek azonban nem a nagyközösségi ünnepek voltak, hanem azok, amelyeket mindegyik falu, időnként pedig egy vagy két falu együtt évente háromszor vagy négyszer is el szokott végezni (idézi Sokolova 1983: 110, 136).

Pëtr Petrovič Jurkin magánéletének egy szakaszáról szól felesége sorséneke, amelyben a fiatalasszony elmondja, kezdetben nem szerette a férjét. „Nem kedvelem, [mert] vén ember” – mondta néniének, akihez visszaszökött. Mikor a férje hosszú idő múltán rátalált, így érvelt a fiatalasszonynak: „az efféle bolond gondolatodat félretedd; / hiszen én téged sem nagy fával meg nem vertelek, / sem kis fával meg nem vertelek”. Újrakezdték közös életüket, s a fiatalasszony „akkor eszesedett meg [...], [gondolata] immár a jövőre irányult” (VNGy IV/1: 24–27). A Reguly adatközlőjével való azonosságot Munkácsi egyértelműnek tekinti (VNGy I: X), szerintem azonban nem egészen az; Reguly ugyanis Pëtr Petrovičként írta be kranioszkópiai táblázatába az 1843-ban 79 éves, tehát 1764-ben született férfit, a Munkácsi által XVIII. sorszámú jelzett női sorsének adatközlője, Anisja Vasil’evna Ukladova viszont *ffotoris*-nak ejtette „A »Tat-torkolat-falusi« (Lozva-)alvidékről való nőtől, Jurkin feleségétől, Szemjon-leány Heléntől énekelt ének”-ben szereplő férj nevét. Ez lehet a Pëtr Petrovič egyéni, sőt akár általános ejtismódja is, ám az sem zárható ki, hogy a vénnek minősített férj esetleg Fëdor Fëdor[ov]ič, netán Pëtr Fëdor[ov]ič vagy fordítva. Sőt az sem zárható ki, hogy Reguly hallotta félre a név valamelyik elemét.

Jurkinokról több helyről is vannak történelmi adatok. Az 1607-es nagy orosz-ellenes felkelés leverése után, mikor az oroszok az addigi Kunovati–Ljapini Fejedelemséget megtorlálásként három volosztjra, adókerületre osztották fel, az új Podgorodnaja ([Berjozov] város környéki) adókerület fejedelmi pozíciójába a Jurkinok

kerültek (Perevalova 2004: 42–43). Pascsercevi jurtiban (Podgorodnaja adókerület) a 19. század végén 1, a 19. század első felében 2 házasságkötés fűződik a nevükhöz (Sokolova 1983: 196). Az Északi-Szoszva bal partján, „2 versztával a jelentéktelen Ugor patak torkolata alatt [a mai Nyakszimvol és Anyejeva közötti szakaszon] fekszik Tobolgyinszkije jurti; az itteni másfajúak a réneken és kutyákon kívül lovakat tartanak. A szénát a Szoszva mentén és Anijevszkije jurti körül kaszálják”. (Dunin-Gorkavič 1910/1996: II/275). Itt 1794-ben 1 háztartásban 6 fő, köztük 2 házaspár élt. Leszármazottaik a 19. század első felében 2 házasságot kötöttek, a század második felében egyet sem (Sokolova 1983: 175), vagy csak nem maradt fenn róla adat. A falut elvben a Mos frátriához tartozók lakták, ám a máshonnan betelepültek, köztük a Jurkinok is, a Por frátriát képviselték (Sokolova 1983: 17). A falu manysi neve *Пурхәң-јә-paul*, *Пурпәң-ја-paul* (VNGy IV/1: 437, IV/2: 58), *popәң-јә-paul* (WWb 1986: 483) volt. E falu Jurkin nevű lakosairól az adóösszeírási adatokból az állapítható meg, hogy 1782-ben még Maločupreev néven szerepeltek (4. revízió), 1816-ban (7. revízió) Prokopij [Jurevič] Maločupreev apai neve alapján már *Jurkin*-okként tartották őket számon, az 1858-as 10. revízió során pedig azt jegyezték fel, kényszerűen távol vannak (Perevalova 2004: 374). Hogy mindezek a Jurkinok rokonok-e, az adatokból nem egyértelmű, csak feltételezhető.

Munkácsi említi: „Jurkin falva a halála után elpusztult Tat-tit-paul (oroszul: Юрта Юркина) volt, hol még a Szalavár-család is lakott” (VNGy I: X). A Munkácsi-Kálmán-féle helynévjegyzékben ez a falu nem szerepel (VNGy IV/2: 56–69). Szverdlovszk megye Ivgyeli járásában azonban ma is létezik egy kis falu Jurkino néven: a Lozva bal partján, az Ivgyeltől északra fekvő Polunocsnojétől pár kilométerre kelet-északkeleti irányban; esetleg ugyanott, ahol Reguly korában volt. A folyót ugyanis, amelynek torkolatához közel fekszik a falu, a mai atlasz Bolsaja Tatának jelzi (Szv. o. A 2000: 12Д).

Kirill SALAVAROV (161 cm) – 30 éves, vadász az Ivgyelről.

A Calendarium tanúsága szerint a fiatal ivgyeli vadász 1844. január 3-án érkezik meg Vszevolodo-Blagodatszkojéba Regulyhoz az osztják Hossopov társaságában. Január 5-én a vogulok Kästnernél teáznak, délben elutaznak. Reguly szorgalmasan írja az énekeket, amit 7-én fejez be (MTA KK Mnyt 12°22, K: 12).

A háromnapos közös munka nem sokkal később más körülmények között folytatódik: január 14-én Reguly „Nikitinskibe” utazik (ezt a helységet nem tudom azonosítani mai településnévvel), másnap onnan „Sapsába” megy, ami a majdani Ivgyel város manysi neve (Matveev 1980: 99; VNGY IV/2: 62), majd késő este érkezik Platonhoz (nem írja, hová, nem rögzíti a családnevét sem). 16-án, vasárnap oda érkezik meg Matvej a Tapsz-járol (a folyó a mai térképeken Tapszujként szerepel), és Reguly vele utazik tovább „Kirill Szalavarovhoz, ahol ott van a Gazdag Alekszej, Kurikov és...”.

A Karelin-féle átirat itt zavarossá válik. Szerepel benne egy jellemzően ezen a vidéken előforduló családnév, az *Ukladov* egy értelmezhetetlen végződésével, egy *v* betű önálló szóként (a német *von* rövidítése volna?), majd egy földrajzi név: a *Vizsaj*. Ez az Urál mindkét oldalán több folyó neve vagy nevének része, a komi-permjákban 'szent folyó' jelentéssel (Matveev 1980: 57–58). A Lozva-vidékhez köthető Vizsaj az Urál egyik legszentebb pontjának, az orosz térképeken Molebnij kamenyként jelzett hegy ('imádságos kő', tkp. 'áldozóhelyül szolgáló hegy', manysiul is 'szent hegy' – Matveev 1980: 173–174) gerincének a közelében ered, és kisebb-nagyobb kanyarokkal folyik kelet felé a Vizsaj nevű mai faluig, ahol balról a Lozvába ömlik (Szv. o. A 2000: 10A–Б, 11A–Б).¹² A Kirill Salavarovnál megbeszélte találkozónak tehát volt egy vagy több Ukladov családnévű résztvevője is, aki(k) a Vizsaj folyóhoz köthető(k).

Másnap Reguly némi kitérővel visszatér Vszevolodo-Blagodatszkójába, majd újra Platonhoz megy, és Sapsába, ahonnan lázasan érkezik haza, pár nap kiesik a munkából. Már lábadozik, amikor január 25-én este megérkezik Kirill Salavarov a Gazdag Aleksejjel. Velük van Salavarov fia és egy tolmács is. „Miután letettem magam – írja másnap Reguly a naplójába –, a vogulok Alekszej költségére leitták magukat”. Csak január 27-én kezdenek tehát dolgozni, és a vogulok egészen 30-án délutánig maradnak, akkor utaznak el. Reguly pedig „valamiért szomorúan” bandukol az orvoshoz, vendégségbe-e, vagy vizsgálatra, nem írja (MTA KK MNyt 12°22, K: 13–14). Salavarovval többé nem találkoznak.

Nem valószínű, hogy Kirill Salavarov is abban a Tat-tit-paulban lakott, amelyet Munkácsi Jurkin és a Salavarovok falvaként említett, ugyanis Reguly nem lozvai-ként, hanem ivgyeliként határozta meg kranioszkópiái táblázatában. A *Calendarium* adatainak áttekintése után pedig arra következtethetünk, hogy Reguly az első találkozásuk alkalmával (1844. január 5–7.) mérhette Salavarov koponyáját, amikor az osztják Hossopovval együtt érkezett meg Regulyhoz. Hossopov neve ugyanis közvetlenül Salavarové után következik a táblázatban. 161 cm-es magasságával Salavarov, a fiatal ivgyeli vadász a mért csoport átlagmagasságát képviseli.

Érdekes, hogy Pápai Károly 1888-ban szintén kutatásai legelején, 4-es sorszámmal mérte meg Salavarov nevű adatközlőjét, a 23 éves Vasilijt. A nőtlen fiatalember szeme világosbarna, haja sötétbarna volt. „Jól táplált, izmos. Az arcza tojásdad, alacsony homlokkal és kiálló pofatájjal. Az orr rövid, vájt, kissé előreálló tojásdad nyílásokkal. Az ajkak kissé előreállóak. [...] A fogak kicsinyek, fénylők, a felsők eltakarják az alsókat. A száj szélessége 57 mm. A kézen nagy verejtéknyílások. A körmök hosszúak holdacskával. Járása nehézkes, jobbra-balra dülöngő. Tarox-paul”-ban

¹² A folyófoknál levő falu ma korábbi börtönőrök haldokló települése. A szovjetrendszer széthullásának egyik eredményeként ugyanis megszűnt az a hatalmas fegyenctelep, amelyet ezek az emberek kiszolgáltak. Nem működő fegyenctelepnek áramszolgáltatás sem jár. Hogy a munka nélkül maradt öröknek és családjuknak attól még szükségük volna rá, évtizede senkit nem érdekel (Vándor Sz–2006).

lakik. (Ms 4082/25: 4. sz. A Pápai méréseit tartalmazó táblázaton belül itt és a továbbiakban a mért személy sorszáma hivatkozom.)

Munkácsi legjobb segítője is ennek a családnak a tagja: Tat'jana Alekseevna Sotinoва a férje nevét viselte, de Salavarovának született. Neki köszönhető 47, Reguly által gyűjtött hosszabb-rövidebb szöveg értelmezése, szükség esetén áttételük északi nyelvjárásba, a szövegmagyarázatok stb. Nem véletlen, hogy a híres Pápai-fotónak, amely Peršával ábrázolja, közlője azt a címet adta: Munkácsi v o g u l t a n í t ó i (Zsirai 1937/1994: 168). Tat'jana saját szövegtudása is gazdag volt, több mint 30 különböző műfajú szöveggel gyarapította Munkácsi gyűjtését (VNGy IV/2: 259).

Mikor 1938-ban – csaknem egy évszázaddal Reguly, fél évszázaddal Munkácsi és Pápai után – Černecov arra járt, terepnaplójában azt írta, Salavarovok már csak az Urál európai oldalán élnek (Černecov 1987: 260). Ennek azonban ellentmond egy 1936-os szerovi levéltári dokumentum (ГА рС СО Ф. Р-379 оп. 1 д. 21. л. 42), amely az analfabetizmus elleni harc jegyében fogant: a beiskolázandókat és tanönyv-szükségleteiket összegzi. Itt a teljesen írástudatlanok csoportjában az első helyen szerepel Solovarova E. A hasonló témájú levéltári dokumentumok alapján feltehető, hogy fiatal felnőttől van szó. Azt azonban nem tudni, az illető vér szerint vagy férje révén tartozott a Salavarov családhoz.

További bő fél évszázad múltán a novoszibirszki akadémiai tudósok egyike, Arkadij Baulo emlékezik meg Viktor Petrovič Salovarovról, aki a néprajzkutatók útikalauzául szegődött az Urál egyik nehezen járható részén, Nyakszimvóltól az Északi-Szoszva forrásvidékén fekvő Turvat tóig: „öregségére egyedül maradt, de még vadászott, halászott, vitte a gazdaságát, sőt azt beszélik, eljárógatott egy »katonánéhoz« is sok kilométerrel odébb. Kusza őszesfekete haja, tréfákkal, mondókákkal tűzdelt beszéde – minden szép volt benne. Hihetetlen életörömet árasztott. Egy percig sem bírt megülni a helyén, állandóan szaladt valahová, sürgött-forgott, gondoskodott vendégekről, macskákról, kutyákról, tehénről, már rég leszokott arról, hogy csak magával foglalkozzék.” (Baulo 1999: 218–219.) Viktor Petrovič Salovarov 1990. július 5-én hunyt el, pár órával azután, hogy Baulo és Gemuev visszaért hozzá a Turvattól.

Talán ez a másokra irányuló, a mások érdekét előtérbe helyező, gondoskodó odafigyelés volt a Salavarovok nemzedékeinek az a hagyományozott tulajdonsága, amely másfélszáz éven át újra és újra adatközlőkké, máshonnan jött kutatók segítőivé tette őket.

Vasilij KOZLOPOV (152 cm) – Osztyják. – 60 éves. Az osztyják Gregor rénpásztora az Urálban, az Ivgyel forrásvidékén.

A 60 éves férfit Reguly *Kozlopov* néven jegyzi be a kranioszkópiai táblázatba. Amikor 1844. január 3-án Salavarovval megérkeznek, akkor a *Calendariumban* *Hossopov* néven említi (MTA KK MNyt 12°22, K: 12), majd két hét múlva, január

17-én azt jegyzi fel: „megyek *Koszopovhoz* és vissza” (Reguly 12°22, K: 13). A három névalak nyilvánvalóan ugyanazt az embert, „az osztják Gregor rénpásztorát” takarja, aki abban különbözik a mért személyek többségétől, hogy nem önálló. Nem a saját szabad halász, vadász, réntartó életét éli, hanem szolgál valakinél. E jelenségről minden utazó megemlékezett, és több okot szoktak megjelölni: vagy adósság fejében dolgozik másnál az illető, vagy a nőárat nem tudta kifizetni, tehát ledolgozza. Egy 60 éves ember esetében az első ok a valószínűbb, de a második sem zárható ki. Am az is szóba jöhet, hogy kevés rénje volt, ezeket „hozácsapták” Gregor nagyobb állományához, és Kozlopov így némi fizetségfélére is szert tehetett. Egy biztos: nem volt gondtalan az élete.

Mivel Reguly szóhasználatában az *osztják* felső-szoszvai vagy szigvai vogult is jelenthet, itt feltehetőleg ebben az értelemben használja. Ezt valószínűsíti az Ivgyel forrásvidékének említése is, az ugyanis közel esik a Felső-Szoszváéhoz: a köztük levő távolság száz-egynéhány kilométer.

A család előtörténetéről több írásos adat van: 1798-ban Trenykini jurtiban (Szamarovói adókerület) jegyezték fel egy öttagú *Koslipaev* családot. Ők a 18. században két bejegyzett házasságot kötöttek, a 19. század első felében egyet (Sokolova 1983: 211). 1794-ben Csiszpogolszkije jurtiban (Jendiri adókerület) is voltak *Koslipaev*-ek: ők a 18. században 7 bejegyzett házasságot kötöttek, a 19. század első felében 11-et, a század második felében azonban nincs nyomuk (Sokolova 1983: 213), ami lehet a vizsgált dokumentumtípus hiányos voltának következménye is. Az elszört adatok mellett a ljapini orosz erődítményhez mint közigazgatási központhoz tartozó Ourjinszkije jurtiból maradt fenn a *Kislopaev* család folyamatos jelenlétének nyoma: 1782-ben 3 háztartásban 8 férfi és 8 nő élt itt, 1816-ban 4 háztartásban 15 férfi és 9 nő, 1858-ban pedig 5 háztartásban 10 férfi és 12 nő (Sokolova 1983: 167). Bizonyára ezt a falut kell a család korai fészkeének tekintenünk.

A Reguly által mért Vasilij Kozlopov vagy rokonsága egyik leszármazottjáról Pápai Károly 1888–89-es mérései között találunk adatot. Mérési táblázatában a 9. szám alatt Ivan Kaslapovot találjuk, akinek már a névalakja is közelebb áll a Reguly által lejegyzetthez, mint a szamarovói adókerületben lakott családé. Pápai azt jegyzi fel róla, hogy a 18 éves, 156,4 cm magas, barna szemű, barna hajú, csupasz arcú legény Jäni-paulba való (MTA KK Ms 4082/25: 9. sz.). Ezt a falut ott találjuk, ahol a Leplja az Északi-Szoszvába torkollik.

1935-ös terepnaplójában Černecov a szóbeli hagyomány alapján a Ljapin (azaz Szigva) menti Horumpaulhoz köti a *Kaslopov* család származását. Állítólag 300 rénjük volt, és a rének általuk terjedtek el a Lozván. Ősöknek, *Haslup ojká*-nak a nevében a népetimológia a 'moha' szót vélte felismerni (Černecov 1987: 207). A falu a mai térképeken Hurumpaulként szerepel (HMAO 2003: B3), kb. félúton Lombovozs és Szaranpaul között, alig 10 km-rel a 64. foktól délre.

Az anyakönyvi adatok szűkösek, és jól tükrözik a névváltozatokat. 1883. január 30-án született meg *Kysybaev* (az eredetiben: *Кысыбаев*) Konstantin Kiril-

lovičnak (Ovurijszkije j.) és élettársának, Kočemova Julianija Andreevnának a törvénytelen lánya, *Agapija*, akit február 10-én kereszteltek (Sek. akv. P–13Ж.). A berjuzovi járás Szoszvinszkoje faluja Krisztus születése templomának az 1901. és az 1916. évi gyülekezeti összeírásában több idetartozó nevű család szerepel. Ourjinszkije jurtyiban, a család hagyományos falujában egy özvegy, a 41 éves Aleksandra Mihajlovna *Kislobaeva* nevelte 11 éves Paraskeva lányát és 7 éves Savva fiát (Szoszv. akv. gy. 1901: 114). Egy másik özvegy, a 78 éves Marija Ioannovna *Kislobaeva* a felnőtt gyermekei háztartásában élt. 45 éves fia, Konstantin nős volt, és apa: a család legifjabb tagja, Aleksandr ekkor volt 12 éves. Az özvegy másik gyermeke is velük élt: a 31 éves nőtlen Gordej Kirillovič (Szoszv. akv. gy. 1901: 116.). Anijevszkije jurtyiban a 35 éves B. M. J.-*Kislobaev* élt feleségével és 5 gyermekével (Szoszv. akv. gy. 1916: 107).

A Černecov révén a hagyományból fennmaradt falunév (Horumpaul) és a Pápai által megtapasztalt egykorú falunév (Jäni-paul) együtt észak–dél irányú terjeszkedést mutat, vagyis ugyanazt, amit a szájhagyomány másik tétele (a rének e család által terjedtek el a Lozván).

A szovjetkorszak levéltári dokumentumai megerősítik a Kozlopov ~ Hossopov ~ Kozlopajev ~ Kiszlopajev család gyenge anyagi helyzetéről szóló feltételezést: egy 1929–30-as adatsorban Ourja jurtyiban az 1876-ban született J. K. K., aki öttagú család feje, szegényparasztként és sámánként szerepel (1930-ban ez utóbbinak nem biztos, hogy van valóságtartalma). Ugyanebben a faluban élt az 1890-es születésű A. K. is, akit béresként soroltak be. Ahtatumszkije jurtyiban szintén szegényparashti minősítést kapott az 1895-ös születésű S. K. K., az ő családja is öttagú volt (ГА XMAO Ф. 111 оп. 4 д. 315 лл. 157⁰⁶, 159). A sámánüldözés ebből a rokoni körből is szedett áldozatot: 1930. január 20-án kelt az a 75. számú feljelentés (ГА XMAO Ф. 111 оп. 3-л д. 2 лл. 218), amelynek következtében I. J. K., 1906-ban született ourjaji lakost, azaz a már említett J. K. K. szegényparaszt és sámán fiát mint sámánt megfosztották állampolgári jogaitól. További sorsáról nem találtam adatot.

Aleksej KAZIMOV (162 cm) – Osztják. – 60 éves. A leggazdagabb osztják, a Visera forrásvidékén él.

Aleksej Kazimov a mért személyek között a legérdekesebb egyike. Még színre sem lép, de már szerepel a Calendariumban. 1843. december 7-én egy mérnök meg az aranybányák felügyelője visz térképeket a pár napja érkezett Regulynak, ők beszélnek a kutatónak *Aleksei bogati*-ról, azaz a *gazdag Aleksej*-ről (MTA KK MNyt 12°22, K: 11).

Majd mikor Reguly 1844. január 16-án, vasárnap Salavarovhoz utazik, nála találkozik a gazdag Aleksejjel is (MTA KK MNyt 12°22, K: 13.), amit az előzmények alapján úgy képzelhetünk el, hogy Reguly, akinek az érdeklődését már sikerült felkelteni, megkérte Salavarovot, szervezze meg ezt a találkozást. Január 16. tehát a megismerkedésük napja.

Január 25-én pedig, mint Salavarovval kapcsolatban már volt róla szó, Reguly vogul ismerősei együtt megérkeznek Vszevolodo-Blagodatszkójába. Másnap „a vogulok Alekszej költségére leitták magukat”, tehát csak 27-én kezdenek „valamennyire” dolgozni. Meglehet, ez a kranioszkópiai mérések napja. „Alekszejtől nagyon sok érdekes földrajzi adatot tudok meg” – jegyzi fel Reguly január 29-én. Január 30-án délután a vogulok elutaznak, Reguly pedig „szomorúan” orvoshoz megy.

Ám nem ez az utolsó találkozásuk, egy év múlva, 1845. február 24-én ugyanis, mielőtt Reguly betérne Jurkinhoz, betér Aleksejhez „an der Karpje” (MTA KK MNyt 12°22, K: 23). Karpje nevű folyó több is van a Lozva észak–dél irányú szakaszán, a mai orosz nyelvű térképeken különbözőképpen leírva: a Malaja ’kis’ és a Bolsaja ’nagy’ *Harpija* jobbról ömlik a Lozvába *Horpija* falu közelében, majd tőlük délre a *Karpija*, amelybe a felső szakaszánál torkollik a *Malaja Karpija*. Mivel Reguly ekkor északról haladt dél felé, és a mai *Jurkino* falu a *Harpija/Karpija* folyók bármelyikétől délebbre van, biztos, hogy a *Calendariumban* erről az útszakasról van szó.

Azt azonban csak feltételezni tudom, hogy e z az Aleksej a z az Aleksej. Annak, hogy Reguly megkedvelte Kazimovot, és hálás is volt neki a földrajzi adatokért, komoly lélektani valószínűsége van. Pétervárra visszatérve ugyanis ő ajánlotta Kazimovot az Orosz Földrajzi Társaság Ernst Hoffmann vezette expedíciója helyi vezetőjének, teherszállítójának és tolmácsának, s ez 1847 tavaszán meg is valósult. Aleksej Eremeevič Kazimov ugyanis szamojédek között nevelkedett a Szigva (ma: Ljapin) forrásvidékén, majd egyre délebbre költözött, Reguly ottjártakor a Visera és a déli Szoszva között élt. 10 000 vagy 19 000 rénje volt, nyájai a Pecsorától az Obig legeltek, ezért kiválóan ismerte az Északi-Urált (Hunfalvy 1864: 53).

Hoffmann „berjozovi vogul”-ként határozta meg *Kazimov*-ot. Az ő kapcsolatuk azonban korántsem bizonyult harmonikusnak. Alighanem ez a konfliktus sugallta a Pápai által így összefoglalt Hoffmann-féle leírást: „Erkölcsei jellemzésük kapcsán szemben az osztyákokkal a következőket mondja róluk [ti. a vogulokról]: nem jöttek soha panaszokkal és fiziognomiájuk, a dacczal ö s s z e s z o r i t o t t a j k a k és a mélyen fekvő szemek s ö t é t t e k i n t e t e arra látszik mutatni, hogy inkább cselekvésre, mint panaszra van hajlamuk.” Pápai megállapítja: „E jellemzés a felső Szoszva és felső Lozva voguljaira ma is jól ráillik” (MTA KK, Ms 4082/19: 3f).

Noha a tudomány évtizedeken át a Hoffmann-expedíció méréseit tekintette mérvadónak, a 20. században végzett műszeres vizsgálatok mégis Regulynak a Kazimovtól szerzett és kéziratossá tett térképére is rávezetett földrajzi értesüléseit igazolták (pl. hogy az Urál legmagasabb szakasza a *Noräti jä* és a *Puiva jä* folyók között húzódik). (Vö. Karelin 1996.)

Reguly adatközlője orosz kortársaitól állandó jelzöt kapott: ő a *gazdag/dús* Aleksej. Úgy érzem azonban, ennek az embernek nemcsak az anyagi javakhoz volt érzéke, hanem olyan személyiségnek kellett lennie, aki tudásának, ismereteinek mélységén és alaposágán túl emberi sokszínűségével is vonzotta a fiatal magyar kutatót.

Aleksej Kazimov családneve nem illeszkedik a Szoszva-vidék névanyagába; nem véletlen, hogy sem a Pápai által lemért személyek – azaz többek között Reguly adatközlőinek kb. fél évszázaddal későbbi leszármazottai – körében, sem Szokolova gyűjtésében (azaz a 18–19. századi orosz egyházi és világi közigazgatási adatok között), sem Černecovnak az 1920–30-as években írt terepnaplóiban nem szerepel. Ugyanakkor ismerősen hangzik, hiszen a Kazim folyó nevét halljuk bele. Sokolovánál ugyan találni *Kasimov*-okat Korinszkije jurtiban (Felső-gyemjankai adókerület; Sokolova 1983: 227), ám ez déli, erősen tatáros vidék (Tomilov 1981: 17–109), nagy valószínűséggel a név itt egy Kasim nevű ősrre utal. *Kazimov*-ok is vannak az adatsorában az Agáni adókerületben, település megjelölése nélkül (Sokolova 1983: 263); itt a legvalószínűbb, hogy a név kazimi eredetre utal. *Kazimerov* névalakhoz kapcsolódik egyetlen házasságkötés a 18. századi Leusi faluban, a Turai adókerületben (Sokolova 1983: 285), *Karsimov* névalakhoz kettő a 18. században a Felső-kondai adókerület Turaszunzkije jurtijában (Sokolova 1983: 294). Ezekből a földrajzilag szétszórt, egymással aligha összefüggő névalakokból nem lehet meggyőző következtetéseket levonni.

Aki azonban a Reguly által rögzített földrajzi behatárolást veszi alapul, mint Ruttkey-Miklián Eszter (2009), annak felismerhető a megoldás: a ma *Hozumov* és *Hozimov* néven ismert családról van szó. *Hurumpaul* volt a fő fészük; az adóösszeírásokban 1795-ben *Kuzimov* néven 2 háztartásban 23 családtagot, *Kuzjamov*-ként 1816-ban 19-et, 1858-ban *Kuzin*-ként 14 háztartásban 73-t, *Hozimov*-ként 2 háztartásban 9 főt jelöltek (Pivneva 1999: 86–89). Ezen a vidéken az egyházi anyakönyvezés 1875-ben kezdődött, és hézagosan 1926-ig követhető nyomon a berjozovói anyakönyvi hivatal archívumában (Vándor Sz–2003/Ber). Aleksej Eremeevič Kazimov, alias Hozimov gyermekei nem lelhetők fel egyértelműen azonosíthatóan, vagyis Alekseevna, Alekseevna apai névvel a legkorábbi anyakönyvekben, miközben a család vér szerinti tagjai 1926-ig 152 anyakönyvi eseményben szerepelnek újszülöttként, szülőként, keresztszülőként, menyasszonyként, vőlegényként, házassági tanúként vagy halottként.¹³ Többnyire *Hozimov(a)*-ként, gyakran mint *Hozumov(a)*, ritkábban mint *Hazimov(a)* szerepelnek a dokumentumokban. Hurumpaulon kívül éltek Munkeszben, Jaszuntban, Rahtinyjában, a Nyakszimvoli járás más apró falvaiban is (Vándor Sz–2002/1a, Sz–2003/Ber). Vagyis a Felső-Szigva, Felső-Szoszva vidékén.

¹³ Az anyakönyvekben szereplő Hozimovok több ágat alkotnak. **Georgij* utódai (ő csak apai névként fordul elő) 34-en voltak, 10 gyermeke, 20 unokája, 4 dédunokája 1902 májusa és 1919 márciusa között a legnépesebb ágat alkotja. **Grigorij* leszármazottainak adatsora 1878-ban kezdődik, 1916-ban véget ér, összesen 7 fő sorolható ide, köztük *Timofej Grigorevič*, aki (esküvői életkori bejegyzése szerint) 1856-ban született. **Ioann* utódai közül is 7 szerepel az anyakönyvekben 1901 vége és 1907 márciusa között. **Kapiton* leszármazottai 14-en vannak, az 1900 és 1908 közötti szűk két évtizedet átfogó adatsorban még az 5. nemzedéknek is van 1 képviselője. Négy nemzedék alkotja a 33 tagú **Pjotr*-ágot 1883 júniusa és 1919 májusa között; a legkorábbi kikövetkeztethető születési év *Matfij Petrovič*-é, 1859-ben. 40½ évet fog át a 28 tagú **Potap*-ág 1978 februárjától 1918 szeptemberéig. 19 személy nem sorolható be egyik ágba sem. Vagyis az említett időszakban az anyakönyvekben 142 *Hozimov* szerepel személyében vagy apai névként.

A *Hozimov*-ok a Ljapini adókerületben a 19. század második felében 6 házasságot kötöttek, felét a Por, felét a Mos frátria tagjaival (Sokolova 1983: 170). Nemzeti ősiüként a fülesbaglyot tisztelték és tisztelik (Černecov alapján Sokolova 1983: 129).

A család a szovjetkorszakot a többi Reguly-adatközlő leszármazottainál is keservebben megszenvedte. Egy levéltári dokumentum 1930-ban 20 *Hozimov* családfőt tüntet fel; közülük gazdagnak sorol be hármat, ezek egyike kulák; hatan kerültek a közepes vagyoni helyzetűek kategóriájába, egyikük mellett ott a vészjósló bejegyzés is: sámán (ГА XMAO Ф. 111 оп. 4 д. 315 лл. 159, 160⁰⁶, 161⁰⁶, 162). A többiek szegények.

Mint sámánokat a *Hozimovok* közül a Szoszvai járásban elsőként Sz. G. H. (sz. 1887) és J. J. H. (sz. 1862) horumpauli lakosokat fosztották meg választójoguktól (ГА XMAO Ф. 111 оп. 3-л д. 2 лл. 21). 1930. február 9-én kelt egy olyan feljelentés-sorozat, amelyben a *Hozimov* családnak újabb tagjait vádolták meg sámánsággal: a Kadumnkurtban élő I. O. H.-t (sz. 1876) és három horumpaulit, Z. M. H.-t (sz. 1880), A. M. H.-t (sz. 1892) és J. G. H.-t (sz. 1904) (ГА XMAO Ф. 111 оп. 3-л д. 2 лл. 302–304). Másnap a Szoszvai járás választási bizottsága – hivatkozva az 1926/27. évi párthatározat-gyűjtemény 2. fejezete 15. cikkének M pontjára – mint sámánokat már meg is fosztotta őket választójoguktól (ГА XMAO Ф. 111 оп. 3-л д. 2 лл. 300).

Az összeállítója szerint hiányos „Kivégzettek könyvé”-ben, amely kizárólag az 1930-as évek végének Tyumeny megyei áldozatait sorolja – egy-egy személynek átlagosan 4-5 sort szentelve – két kötetben, hét, 1938-ban kivégzett *Hozimov* szerepel. Mint 20–50 évvel az elpusztításuk után a kötetben szereplő valamennyi kivégzettet, őket is rehabilitálták, hiszen ártatlanok voltak.

Az 1907-es hurumpauli születésű halász-vadász Mihail Alekseevičet nem egész háromheti vallatás után 31 évesen lőtték főbe január 21-én. Rehabilitálásakor is csak 52 éves lett volna.

Mihail Jakovlevič hurumpauli halász 81 éves korában lett „a nép ellensége”. Két hónapi vallatás után ítélték el, június 27-én végezték ki. Ő már az említett 1930-as levéltári dokumentumban is szerepelt, tehát élete utolsó 7½ éve üldöztetésben telt.

Stepan Jegorovič hurumpauli parasztot 17 napig vallatták, március 11-én elítélték, 30-án végrehajtották az ítéletet. 51 éves volt.

Agafja Petrovna az egyetlen nő a *Hozimov* családnak a kötetben szereplő tagjai között. 40 évesen, két hónapi – ki tudja, milyen módszereket alkalmazó – vallatás után lőtték főbe.

Dmitrij Alekseevičet, a 38 éves munkeszi réntartót 13 napig vallatták, az ítélet-hozatal utáni 19. napon, március 30-án végezték ki.

Ěsif Mihajlovič jaszunti halász-vadászt 2 nap híján egy hónapig vallatták, két hét múlva, január 21-én, 43 évesen kivégezték.

Még egy Mihail Alekseevičet lőtték főbe, az 51 éves hurumpauli halász-vadászt, hat héttel a letartóztatása után, ugyancsak január 21-én (Goldberg 1999: II/161–162).

Nyugodjanak békében!

Aleksej ĘLKIN (150 cm) – 85 éves, a Lozvánál él *Pänksäts-paul*-ban.

Reguly legidősebb kranioszkópai adatközlője 85 éves. Pusztán életkorából következik, hogy környezete óvja, segíti, alighanem ezért fogalmaz úgy Reguly a *Calendariumban* 1844. február 14–15-én, hogy: „Este jön Alekszej Horomoj Miska Jaksinnal” (MTA KK MNyt 12°22, K: 14).

Az első felmerülő kérdés a *Horomoj* értelmezése. Kevésbé hihető, hogy családnév volna, inkább hajaz északi nyelvjárási oroszból származó ragadványnévre, ebben az esetben az illető ’sánta Aleksej’ volna. A kranioszkópai táblázatban Miška Jakšin előtt vagy után egy Aleksej van: Ęlkin. Horomoj és Ęlkin tehát nyilván azonos személyek. Annál is inkább, mert Ęlkin és Jakšin neve mellett azonos a falunév, az általam ismert irodalomban sehol másutt nem szereplő *Pänksäts-paul*, illetve *Pänksätspaul*. Vagyis egy helyről érkeztek, és a tisztos korú manysi egyik neve a hivatalos oroszos Ęlkin családnév, a másik a Horomoj ragadványnév.

A manysi falunév szerepel Reguly kéziratos térképábrázolatán, a Lozva mellett jelzi.

A család korábbi nemzedékeiről szűkösen, de vannak írásos adatok. 1794-ben a már említett Tobolgyinszkije jurtyiban egy Ęlkin nevű házaspár és még 6 családtagjuk alkotott egy háztartást. A név itteni viselői a 18. században 2, a 19. század első felében 6 házasságot kötöttek, a század második feléből nincs ilyen nyomuk (Sokolova 1983: 175). A 18. században a Lozvai adókerületben volt *Jolkina* falu, az itt élő Ęlkin-ok 2 házasságot kötöttek (Sokolova 1983: 301). A Szoszva és a Lozva között nem áthidalhatatlan a távolság, nyilvánvaló, hogy rokon családokról van szó, amelyek közül a térképábrázolat tanúsága szerint a Lozva menti Jolkinába való Ęlkin szolgáltatott Regulyknak kranioszkópai adatokat.

Figyelemre méltó, hogy együttlétük két napja során a kranioszkópai méréseken kívül Reguly miről tájékozódik Aleksej Ęlkintől: a *Calendariumban* előbb a Pelim földrajzát említi, majd naplójában egy eddig fel nem merült témát is rögzít: Ęlkin „a pelimi szokásokról és istenekről mesél”.

A 19. század második felétől megszűnnek a Ęlkin-adatok, egyetlen kivételtől eltekintve. Mihail Filatovič Ęlkin, aki 1883-ban született a Lozvatól kb. 350 km-rel délre a Jekatyerinburg-közeli Kuliki községben és a vikulovói mozgássérült-foglalkoztatóban kereste kenyerét, félévi vallatás után 55 évesen 1938. július 7-én halt mártírhalált (Goldberg 1999: I/339).

Mihail JAKŠIN (162 cm) – 35 éves, a Lozvánál él *Pänksätspaul*-ban.

Az agg Ęlkinnal érkező és távozó 35 éves, átlagos magasságú Mihail Jakšin szintén lozvai.

Óróa és felmenőiről, leszármazottairól, rokoni köréről tudható a legkevesebb. Azonos vezetéknevű egyénekről – talán rokonokról – a szurguti járásból, tehát hanti közegekből ismerünk adatokat: 1782-ben a Juganszkaja Podgorodnaja adókerületben

8 Jakšin-gazdaságban 34 ember, köztük 9 házaspár élt (Sokolova 1983: 253), a Balitszkaja adókerületben pedig a 19. század első felében 5, a második felében 13 Jakšin köt házasságot (Sokolova 1983: 247).

A 20. század vérengzései mindenütt szedtek áldozatot: Jakšin Aleksandr Stepanovičot, aki az uráli Miassz városában született 1895-ben és száműzöttként dolgozott a Konda menti Jagodnij településen egy mezőgazdasági artyelben, 1937 augusztusától decemberéig vallatták, míg 10-én Tyumenyban kivégezték (Goldberg 1999: II/172). A mai Vagaji járás (Tobolszktól keletre, az Irtis és a Vagaj mentén) Malaja Berjozovka falujába való három másik, Tobolszkban kivégzett Jakšin. Hrisanf Alekseevič (sz. 1895) kolhoztagot még 1937. augusztus 2-án tartóztatták le, október 10-ig vallatták, 14-én kivégezték. Nikolaj Alekseevič (sz. 1872) lovász volt faluja postáján, Mihail Poluevtovič (sz. 1873) paraszt volt, és gyülekezeti gondnok. Mindkettejüket letartóztatták 1938. február 20-án, március 12-ig vallatták, 25-én főbe lőtték (Goldberg 1999: II/428). Nemzetiségét, származását egyik kivégzettnek sem tudni; sejtéseinkre támaszkodhatunk.

A 20. század végén, 1991–1992-ben egyetlen ilyen nevű egyén akad a manysik körében, egy Jakšina nevű nő a kondai Polovinka faluban (Pivneva 1999: 280).

Ezekből a földrajzilag nagyon elszórt, ráadásul csekély számú adatokból nehéz egységes képet kialakítani. Elgondolkodtató azonban, hogy a mai Szverdlovszk megye területén két falu is a Jakšin családnévre utal: az egyik, Jaksina az Irbit folyó nyugat–keleti folyásirányú szakaszán fekszik (Szv. o. A: 111–B), 20 km-re északnyugatra a több Persina nevű falu egyikétől); a másik, Jaksino, a Tavda bal partján, a Csornaja folyó betorkollása előtt (Szv. o. A: 54–D). A kettőt légvonalban kb. 200 km választja el egymástól, és mindkettő azon a területen található, amelyet Sokolova frátriátanulmányának térképmelléklete mind a toponímiai adatok alapján, mind a 17. században, mind a 18. században még a manysik szállásterületének jelöl (Sokolova 1983). Csak a 20. század fogyasztotta el innen a manysikat.

Daniil Matveevič PERŠIN (168 cm) – 42 éves. Persini faluból. Gyönyörű fekete szeme van.

1844. február 18-án este, két nappal Reguly továbbutazása előtt érkezik a tudóshoz Vszevolodo-Blagodatszkójéba két újabb ember, Daniil Matveevič Peršin és Gerasim Gavrilovič Ivaškov, mindketten Persiniből. Február 19-én Reguly gipszmaszkot készít Peršinről és bizonyára ekkor végzi el a koponyaméréseket is, de naplójában ez utóbbit nem rögzíti. Február 20-a Reguly utolsó munkanapja ezen az ugor területén: „Jurkin, Danyila, Ivaskov elutazik, Volodkin még táncol nekem, leírom a táncénekét” (MTA KK MNyt 12°22, K: 14).

Daniil Matveevič Peršin az egyetlen adatközlő, akivel kapcsolatban Reguly szubjektív ítéletet rögzít: gyönyörűnek találja a fekete szemét. Ezért nagy kár, hogy Pápai Károly, aki 1888–89-ben 16. számúként le is mérte a szintén Matveevič apai nevű, 76 éves Grigorij Peršint, őt nem fényképezte le. Nagyon valószínű ugyanis, hogy

Grigorij Reguly adatközlőjének az öccse volt (a két tudós által feljegyzett életkoruk alapján is: Daniil 1802-ben születhetett, Grigorij 1812-ban, testvérek között a tízéves korszak különbség nem ritkaság; a magasságuk szerint is: Daniil esetében Reguly mérését átszámítva 168 cm-t kaptunk, Pápai 1660 mm magasnak mérte Grigorijt). A fényképezés talán azért maradt el, mert a férfinak „a szakálla ritkás, bajusza feketés, jobb szemére vak”. A öregember „gyér lehajló bajusz”-t és „keskeny szakáll”-t viselt, „sötétbarna szakállában ősz szálak” (MTA KK, Ms 4082/25: 16. sz.).

Az apai nevekben foglalt információt továbbgondolva feltételezhető, hogy Grigorij Matveevič Munkácsi nyelvmesterének az édesapja lehetett. A Zsirai által közzétett, az EA-ban őrzött Pápai-fotó a nyilvántartás szerint Munkácsi tanítóját, „Mihail Grigorjevics Persa”-t Tat’jana Alekseevna Sotinoва [sz. Salavárova] társaságában mutatja (NrM EA–F2239). Vagyis Munkácsi alighanem Reguly antropológiai adatközlőjének az unokaöccsétől tanult vogulul. Mihail Grigorevičnek köszönheti a tudomány a közép-lozvai szövegek túlnyomó részét. Tizenhárom, Reguly által gyűjtött szöveg Munkácsi-féle átírata született meg a segítségével, s Munkácsi egy találos mesét, valamint 12-13 néprajzi apróságot is feljegyzett tőle (VNGy IV/2: 261).

Pápai fotói jóvoltából még két Peršinről tudhatunk meg egyet-mást: Pavel Mitr[ofanovič] és Froch. Mitr[ofanovič] Piršini fotóját az MTA KK őrzí (4082/30.321). Mindketten Volja-paulban éltek. E falu alighanem a Volja partján feküdt, amely az Északi-Szoszva felső szakaszának bal oldali mellékfolyója; a mai térkép mutat itt egy Volenpaulnak jelzett lakatlan települést egy kanyargós téli autótűt mentén, amely az évszázados, a fagyott mocsarakon áthaladó téli utat követi, nem pedig a jelenkori irtássávokat (HMAO 2003: B3). Pavel ekkor 60 éves volt, haja sötétbarna, szakálla feketés volt, és kopaszodott; szeme szürke, testmagassága 1599 mm. Froch. (akit Pápai a táblázatában „Frol...”-ként jelöl) 43 éves, a haja sötétbarna, szakálla barna, a szeme szürke, ő 1583 mm magas. „Szakállát ollóval nyírja” – jegyzi fel Pápai (MTA KK, Ms 4082/25: 28. és 29. sz.).

Nem készült (nem maradt fenn? nem azonosítható?) fotó arról a Peršinről, akit Pápai *Pilip Pursin*-ként jegyzett be mérési táblázatába. A Leuš-paulban élő 26 éves, 1634 mm magas nőtlen férfi haja fekete, gyér bajuszt visel, a szeme világosbarna. „Barnás bőrszín. [...] Kissé tompított orrcsúcs. [...] Fekete kifelé felszőkő szemöldök. Bamba” – áll Pápai megjegyzései végén (MTA KK, Ms 4082/25: 39. sz.).

Jelentékeny szerepet játszott Pēršā, azaz Mihail Grigorevič Peršin, Munkácsi nyelvmestere abban, hogy 13, Reguly által gyűjtött szöveg közép-lozvai átírása létrejött, 12 szövegnek pedig ő maga volt az adatközlője (VNGy IV/2: 261). Munkácsi gyűjtött Pēršā idősebb lányától, a már férjezett Anna Mihajlovna Postanožihától is: két éneket északi nyelvjárásban, egyet közép-lozvaiban (VNGy IV/2: 260–261).

Nemcsak a magyar kutatók tapasztalták, hogy adatközlőik hasonló, de nem azonos hangzású családneveket viselnek. „Vannak olyan családnevek, amelyeknek minden járásban megtalálni az analógiáit, pl. a Berjozovi járásban Рурчин [Пырчин], Pursin [Пырсин], a Tobolszki járásban Peršin [...], a Szurguti járásban Pirčín

[Пирчин], a Turai járásban Pirčin [Пирчин], Peršin, Purčin” (Sokolova 1983: 46–47). Közülük Regulyval kapcsolatban a Lozvai adókerületben fekvő Persini jurtriban élő Peršinek előtörténete a fontos, ahol a 18. században 3 házasságkötésük volt, a 19. század első felében 4 (Sokolova 1983: 301).

A névváltozatok igen szemléletesen mutatják e mozgékony nép egyik családjának az elterjedtségét a hatalmas obi-ugor területen, és azt a nyilvánvaló következtetést sugallják, hogy az orosz nyelvű írott adatokat nyújtó 200-250 év tanúsága szerint sem az anyanyelv, sem a lakóhely, sem a társadalmi osztályba sorolás (amelynek a cárizmus alatt adófizetési következménye volt [prémadózó ~ pénzben adózó], a szovjet-hatalom éveiben pedig állampolgári jogi következménye lehetett) nem állandó. „Paraszt” osztályba sorolású például az az I. G. P., aki 1910-ben és 1913-ban mint keresztapa bukkan fel a serkali Megváltó-templom anyakönyvében. A lakóhelye ugyanis a Jurovszkaja adókerületben fekvő Persina falu (Vándor Sz–2001/Okty: 2a, 3a), ahol nem éltek (jogilag meghatározottan nem élhettek) prémadózők (Konev 1999: 9–42).

Ehhez a hatalmas rokoni körhöz fűződik az egyetlen manysi polgári per, amellyel levéltári kutatásaim során találkoztam. I. M. 1922-ben örökösödési pert indít az 1918-ban özvegyen maradt nevelőanyja ellen, amelynek során egyrészt az derül ki, hogy őt teljesen szabályszerűen fogadta örökbe nagybátyja, A. J. P. és felesége, másrészt hogy ennek következtében őt I. A. P.-nek hívják, és nem semmizhető ki az örökségből. Tehát jár neki „1 tehén, 2 herélt pej ló, 1 vörös kanca, 2 teáscsésze aljjal, 3 kanál, 2 villa, 1 lámpa, 1 lemezjátszó 19 lemezzel [!!!], 2 öntöttvas üst, az egyik hibás, 1 tányér, 1 serpenyőfogó, 1 serpenyő, hordócskák, bödönök, csónakok, 5 tejesköcsög, 2 zománcbögre, 2 teáskanna, 1 bogrács, 1 fűrés, 2 nyereg, nyakhámok, kantárok, 2 járom, 1 teherszán, 1 utazószán, 5 kerítőháló, 1 vetőháló, 1 hordó, 1 köteg hánccs, 1 köteg kötél, 1 gyalu, 3 boglya széna, 2 mérő krumpli, 3 szazseny [vagyis 3 · 2,13 m] keceháló, 1 hálóerszény, szíjak, fenőkövek” (ГА ХМАО ф. 424 оп. 2 д. 30 лл. 2–11).

A szovjetterror a Peršinek ágait sem kerülte el. A legdélibbek közé tartoznak a mai Aromasevói járásban (Tyumenytől keletre) fekvő Balagani falucskából hárman is. Egor Semënovičot (sz. 1891) 1937. július 29-én tartóztatták le, augusztus 18-án már ki is végezték. Ivan Savelevič (sz. 1914) is akkor lett rab, de őt augusztus 25-ig vallatták, szeptember 2-án lőtték főbe. 23 éves volt. Vasilij Il’ičet (sz. 1887) 1938. június 1-jén tartóztatták le, 11-én már a halálos ítéletét is kimondták, 16-án végrehajtották. De ellenség lett Ivan Stepanovič Peršin is, aki a Kurszki Kormányzóságban született 1855-ben, és ugyancsak az Aromasevói járásban, Jurminka faluban volt paraszt. A 83 éves ember 12 napig volt az NKVD foglya, ennyi elég volt ahhoz, hogy 1938. március 14-én jogerős halálos ítélet alapján kivégezzék (Goldberg 1999: I/412). A Hanti-Manszijszk közelében fekvő Zenkovo faluba való Protasij Nikolaevič Peršin kolhozhalászt (sz. 1895) 1937. augusztus 9-én tartóztatták le, és szeptember 19-én végezték ki (Goldberg 1999: II/128).

Ugyanebben a korban, 1936. november 24-én kelt az a jelentés, amely szerint az Ivgyeli járásnak abban a Persini falujában, ahonnan Regulyhoz két adatközlő is érkezett, négy osztályban 31 kisiskolással és 2 tanítóval már működött az elemi iskola. A jelentés a gyerekek nevét nem tartalmazza (ГА рС СО Ф.Р-379 оп. 1 д. 22 лл. 21–26).

Gerasim Gavrilovič Ivaškov (144 cm) – 42 éves. Persini faluból. Görvélykóros.

Gerasim Gavrilovič Ivaškov 1844. február 18-án este érkezik Persini jurtiból Regulyhoz, Peršinnel együtt. Másnap Reguly gipszmaszkot készít róla; nyilván a koponyaméréseket is ekkor végzi el. Majd 20-án, Reguly utolsó munkanapján a többiekkel együtt elutazik (MTA KK MNyt 12°22, K: 14–15). Ami a 144 cm-es férfi görvélykórját illeti: ez a nyirokrendszer tbc-s betegsége.

A család előtörténetéről annyi tudható, hogy a 18. században a Turai járás Lozvai adókerületének Persina falujában az Ivaškov család tagjai 2 házasságot kötöttek, a 19. század első felében szintén. A 19. század második feléből nincs adat (Sokolova 1983: 301).

Pápai Károly fotón is (MTA KK 4082/30.323), szövegben is megörökített két Tāreχ-paulban élő „Jevaskov” fivért. A fiatalabbik, Semën Andreevič akkor 47 éves volt, barna hajjal, szőkés bajusszal és szakállal; a szeme zöldesszürke. 1670 mm-ével a magasabb termetűek közé tartozott. Pápai a következőket észrevételezi: „Benyomott mell. Balog. A kéz ujjak bütykösek, a körmökön holdacska. A második lábujj valamivel hosszabb az elsőnél.” (MTA KK, Ms 4082/25: 17. sz.) Bátyja, az 1521 mm magas Aleksej ekkor 55 éves, barna hajú, barna szemű, gyér bajuszt és kecskeszakállat viselő férfi volt, akinek 1 leánya élt, 2 fia meghalt. „Alul nagyon megkeskenyedő arc. Előreálló pofatáj. Haj mint az előbbinél, de hátul oroszosan körülnyírva. A kéz szórtelen. A kezujjak bütykösek, a körmök domborúak, holdacskával. A szemek fájdalmas kifejezésűek.” (MTA KK, Ms 4082/25: 18. sz.)

35 évvel Munkácsi és Pápai után, 1923-ban bukkan fel az iskolaüggyel és az írástudatlanság felszámolásával kapcsolatosan a Mityajevo nagyközséghez tartozó falvak lakosai között egy 44 személynevet tartalmazó listán egy analfabéta Ivaškova. A dokumentum címe alapján az életkorának 15 és 40 év között kellett lennie (ГА рС СО Ф.Р-379 оп. 1 д. 1 л. 9). Mityajevo Ivgyeltől délkeletre fekszik, ott, ahol a Bolsaja Jevva balról a Lozvába torkollik (Szv. o. A: 28–A). A mityajevoi iskola későbbi, 1936-os helyzetét mutatja egy másik dokumentum, amely szerint a 37 főt számláló teljes tanulói létszámból 6 tanulója származott Ivaskova faluból, 16 km-re a községtől (ГА рС СО Ф.Р-379 оп. 1 д. 22 лл. 7–13).

Nem zárható ki, hogy az Ivaškovok ~ Evaškovok rokonságban állnak azzal az Ivaškeev családdal, amely a Kondához köthető. Róluk korai adatok nem szerepelnek a nagy összesítésekben. 1924-ben Leusiban 1, Bolsoj-Tapban 3, Urajban 1 Ivaškeev család élt (ГА XMAO Ф. 156 оп. 3 д. 45 лл. 2, 34, 89). Az 1879-es születésű Semën Petrovič Ivaškeev szatigai (egykori kondai fejedelmi székhely!) lakost

1937 szeptember végén letartóztatták, november végén pedig Tyumenyban főbe lőtték (Goldberg 1999: II/95). A 20. század közepén a kondai nagyközséghez tartozók között 6 Ivaškeev családnak összesen 19 tagja volt; ez a század végére egyetlen 2 tagú családra apadt (Pivneva 1999: 116, 125).

Vasilij Nikityič BAHTIJAROV (146 cm) – 60 éves, a Lozva mellett, Tosemka faluban született; még mindig nomadizál.

Írásom végére hagytam az antropológus Reguly kranioszkópiai táblázatában 2. számmal jelölt, vitathatatlanul legismertebb adatközlőjét, Vasilij Nikitič Bahtijarovot, azaz *Pachtjar-t ~ Baktiar-t ~ Backtiar-t ~ Baktjar-t ~ Backtiarov-ot*, hiszen a legtovább ő játszott szerepet Reguly kutatóútjában. Az első találkozás 1843. december 11-re, szombatra esett: „Megjött a vogul Backtiarov és Jurkina, egész nap főleg velük foglalkozom” (MTA KK MNyt 12°22, K: 11). Majd sorjáznak a naplóbejegyzések: „1844. jan. 1.: Bachtjarnak ma szabadnapja van. Január 3.: Baktiar berúgott, elmentem a gazdájához, a permjához” (MTA KK MNyt 12°22, K: 12).

„Január 17.: Megjött Baktjar, valaki szemrehányást tett neki, hogy elmondta nekem az énekeiket. Január 18.: Húzom ki belőle a Felső-Szoszváról a néprajzi értesüléseket” (MTA KK MNyt 12°22, K: 13).

A Vasilij Nikitičre vonatkozó Vszevolodo-Blagodatszkojében írt naplójegyzetek itt véget érnek. Öt és fél, láthatóan nem konfliktusmentes hetet fognak át, hiszen a berúgás miatt Reguly Pachtjar gazdájához is elment. Vagyis az öreg egy permjáknak az alkalmazottja (cselédje? bérese?) volt, amikor Reguly megérkezett. Kellott tehát születnie egy megállapodásnak a kutató és a permják között arról, hogy Vasilij Nikitičet átmenetileg Reguly alkalmazza, különben az nem engedhette volna meg magának, hogy végigkísérje a tudóst útjának egész déli szakaszán.

Fontos konfliktus, de nem Reguly és Bahtijarov, hanem Bahtijarov és szűkebb manysi közössége között az említett szemrehányás. Jól mutatja, hogy a *s z e n t t i t o k* körébe tartozó énekek továbbadása ebben az évszázadok óta a túléléséért küzdő közösségben alapvető erkölcsi, ezzel együtt biztonsági normákat sért. Hiszen nem az orosz gyarmatosítás volt a manysik fennmaradását fenyegető első veszély; előtte ott volt a szibériai tatár kánság, a volgai bolgár, a szkíta, a perzsa birodalom és ki tudja, még hány korai államalakulat. 165 évvel e szemrehányás után persze könnyű vállat vonnunk, hogy mi maradt volna fenn a manysik szent énekeiből, ha az adatközlők meg nem osztják őket a rég elszakadt s most ősei földjére visszatérő rokonnal.¹⁴ Vasilij Nikitičnek meg a szent énekek összes többi adatközlőjének a helyzetértékelő képességét dicséri, hogy körültekintő megfontolás után merete megszegni a normát. Mindegyikük felismerte, hogy Reguly (meg Munkácsi, Pápai, Pápay, Schmidt Éva) nem jelent veszélyt a népére.

¹⁴ 2006. március 3-án, nyomban a bemutatkozás után tőlem is azt kérdezte Prokop Bahtijarov, tudom-e, hogy a magyarokat még az özönvíz sodorta oly távolra tőlük (Vándor Sz–2006).

Csak következtetni lehet arra, hogy Vasilij Nikitič meddig segítette Reguly kutatóútját. A legközelebbi naplójegyzet, amelyben a neve felbukkan, már Tobolszk városában kelt 1844. március 10-én: „Baktiarral a piacon. Veszek neki vásznat.” Aztán 13-án: „Veszek Baktiarnak ajándékot” (MTA KK MNyt 12°22, K: 17). Ezzel véget érnek Regulynak a Bahtijarovra vonatkozó feljegyzései. Munkácsi azonban azt is megállapította, hogy az alsó-lozvai és kondai gyűjtés nyelve szintén az ő közvetítésére utal. Az is alaposan kidolgozott kérdés, mely énekeket gyűjtötte Reguly Vasilij Nikitičtől, és Munkácsinak köszönhető e furcsa hangzású családnév első magyarázata is: „a perzsa-tatár *baɣt-jār* 'szerencse kedveltje' összetett szó alkalmazása” (VNGy I: X). Más értelmezés is ismert: 'szerencsés, boldog férj' (Idézi Halikov 1992: 54). Érdekes, hogy a név a cseremiszek körében is megvolt: 1651-ben már feljegyzték Carevoszancsurszk körzetében, 1722-ben pedig az Ufai járásban élő mariknál (Černih 1995: 91).

Ismeretes, hogy a 15–16. századi orosz államigazgatásban és politikában jelentős szerepet játszottak a volgai bolgár, kazanyi tatár eredetű, oroszul és anyanyelvükön egyaránt jól beszélő állami tisztviselők. Voltak köztük Bahtijarovok is. A család neve egy bizonyos Bahtejar fejedelem nevére megy vissza, ő és fiai a 16. században már birtokokat kaptak Rosztov-Jaroslavszkij vidékén. A keresztség felvételekor belőlük lett a Priimkov hercegi család. Egy másik ágból való Aslan Bahtejar, aki 1549-ben Oroszországnak a Lengyelországba és Litvániába küldött követe volt. Enalej Bahtejarov a 17. században kormányzó volt, és egyike az első embereknek, akiket az orosz állam Szibériába küldött tisztviselőnek (Halikov 1992: 27–28, 54). Egy másfajta Bahtiar viselt dolgait is őrzi az emlékezet. Ufa város mellett, a mohamedán temető feletti csaknem 500 méteres meredély közepe táján nyílik a Bahtyiar-barlang. A helyi hagyomány szerint Bahtiar rabló volt, aki itt számolt le egy kupecal, akinek elrabolta az egyetlen leányát (Vesznovszkij 1904: 320–321).

Ezek a személyek azonban talán csak névrokonai annak a manysi családnak, amely „valaha az Urálon túlról jött. Az öreg Ipat és három fia, Stepan, Rodion és Ivan, ez utóbbiától származik az egész nemzetség” a Lozván (Černecov 1987: 14, 22). A Viserán, ahonnan áttelepültek, a 21. század elejére egyetlen család, Aleksandr Bahtijarové őrzi anyanyelvét és hagyományos életmódját. Ők alighanem még az ősi manysi barlangszentélyt, a napjainkban kulturális örökségi védelemben részesülő csanyvai barlangot is látogatják (Neganov et al. 2008: 14).

Ám hogy a perzsa eredetű tatár *Bahtejar* ~ *Bahtijar* nem pusztán névdivatból lett e jeles manysi család neve, jól mutatja a lozvai család eredetmondája, amelyet a szintén ivgyeli manysi Margarita Anisimkova író nő tett közzé:

„Valaha a sámán örökre elzavart a környékről egy kisfiút, Bahtijar volt a neve. Meggyűlölte, mert az nem félt tőle. Azt beszélték, hogy Bahtijar két medvével is meg tud küzdeni egymaga, bármelyik fát könnyedén gyökerestül kirántja a földből. Pedig még fel se cseperedett! Félt tőle a sámán, hát elzavarta, menjen, amerre lát. El is ment Bahtijar, s azóta csak egyszer látták errefelé.” Akkor már óriás volt, önlelep-

lezésre és megbékélésre kényszerített két egymás ellen fenekedő sámánt, akik véres belháborúba hajszolták a manysikat. Majd „elővett a zsebéből egy zsákocskát, amelyből szóródni kezdett a homok. Nyomban hegyek támadtak belőle, Bahtijar pedig fogta az íját és ahogy továbbment, a lába nyomát homokkal szórta be. Elment, de kőből való nyoma maradt. Messzire mehetett, mert ezeknek a hegyeknek a manysik se végét, se hosszát nem találták. Nem akadt dalia, aki körbe tudta volna járni őket. A hegység két oldalán pedig azóta is mindenütt manysik élnek” (Anisimkova 1981: 65–70).

Ez a monda azért figyelemre méltó, mert „az óriásmotívum, amely a finnugor és török nyelvcsalád számos népének folklórájában előfordul, az alábbi mondai motívumokban mutat hős-, illetve szüzsépárhuzamot: az óriások mint ősök; az óriások mint hegyek, dombok alkotói; az óriások gyökerestül szaggatnak ki fákat, hegyeken lépkednek át” (F. Nadršinára hivatkozva Sabitov 2004: 363). Az Anisimkova által feldolgozott eredetmonda pontosan ezeket a motívumokat tartalmazza, miközben ezek a motívumok a manysi folklór epikus műfajaiban meglehetősen ritkán fordulnak elő.

Kivételes helyzet, hogy ismerjük a család megkeresztelésének idejét: „1751 szeptemberének első napjaiban, amikor is megkereszteltetett Konja Sepkin Pahtijarov 30 éves, aki a Kondrat nevet kapta, a feleségével, gyermekeivel, fivéréivel, Trofim Ljubimov[ič] Ukladov 40 éves, Solovarov, a 100 éves Sigir anyó, aki a Štepanida nevet kapta, és mások”. Antonij vjatkai püspök gondoskodott így a Lozvára áttelepült viserai vogulokról, amikor hírül vette, hogy az ő fennhatósága alá tartozó cserdinyi területről elszármazott pogányok Persini faluban érintkeznek a már megkeresztelt lozvai vogulokkal, és ezzel veszélyeztetik az ottaniak még ingatag hitét. A keresztelést a cserdinyi Bogoszlovskij-kolostor igumenje, Iov végezte; missziós útjáról 1751 novemberében készített jelentésében maradt fenn ez az adat az ismerős nevekkkel (Pavlovskij 1907: 96–97).

A 18. században és a 19. század első felében az adózási és anyakönyvi dokumentumok még nem mutatják a Bahtijarovokat a Tobolszki Kormányzóság vagy a tobolszki püspökség területén. A 19. század második felében azonban az Iszkarszkije jurttiban (Szoszvai adókerület) élő képviselői 3 házasságot kötöttek (Sokolova 1983: 173). E falu másik neve Jeni-paul, az Északi-Szoszva jobb partján fekszik, a Leplja torkolata alatt (Dunin-Gorkavič 1910/1996: II/269). A 19–20. század fordulóján a Verhoturjei járásban élő, tehát lozvai manysik, akárcsak fél évszázaddal korábban Pachtjar, még nomadizáltak: átjártak rént legeltetni a Cserdinyi járásba, tehát a Viserához (Ostroumov–Ostroumov 1904: 165). 1925–27-ben az Ivgyeli Forradalmi Végrehajtó Bizottságnak a Černecov által ellenőrzött és javított lakossági névjegyzékében összesen 84 személy szerepel, akik közül 34 férfi és 17 nő, azaz a lakosság kb. kétharmada Bahtijarov (Černecov 1987: 15–16). Nem ok nélkül elmélkedik Černecov arról, hogy „ha a Viseráról nem jöttek volna ide a Bahtijarovok, alig volnának vogulok” a Lozva-vidéken (Černecov 1987: 265–266).

A jelek szerint a Szoszva mentére kevesen költöztek közülük: az 1967–70-es periódusban csak 1-1 Bahtijarov élt Szoszvában, illetve Verhnye-Nyilgyinóban (Pivneva 1999: 74–77, 105–108). Közülük a szoszvai lehetett az a nagyszerű zenész, A. V. Bahtejarov, akitől a sekurjai Grigorij Nikolaevič Sajnahov (sz. 1914) már érett korában olyan szinten sajátította el a szent szertartási hangszereket, a szangkvaltapon való játékot, hogy egy népzene kutatóknak érdemes volt egy egész kötetet kiadnia az 1979-ben felvett dallamaiból (Silvet 1986: 28). Vagyis Vasilij Nikitič 1844-es énektudásának szubjektív feltételei, a szövegmemória, a hang, a hallás bő száz évvel később is jelen voltak a családtagok között. Mint ahogy tapasztalatom szerint ma is jelen vannak; az énektehetség és az ezzel járó közösségi szerepkör ma Prokop Bahtijarové (Vándor Sz–2006).

Pápai Károly 1888-ban Tãmpũsm-paulban 4 „Bachtyiarov”-ot mért meg.

A 19 éves, tehát 1869-es születésű, 1584 mm magas Vasilij Ivanič haja sötétbarna, szeme világosbarna. „Arczbőr fehér, fénylő, néhány szeplővel. Az ajkak előreállnak; a száj 57 mm széles. A homlok ránczos, az orr tövéénél bőrredők. A fülek egy kissé szétállók. A sűrű, barna, széles szemöldökök egymáshoz nem érnek közel. A haj középen elválasztva, hátul fonatban függ alá. A kézhaton nagy verejtéknyílások. A kézujjakat a második ízben alig képes hajlítani, azok bütykösek. Kis, domboru körmök holdacskaival. A lábujjak (!) bütykösek (MTA KK, Ms 4082/25: 8. sz.). Az anyakönyvi bejegyzések közül Pápai adatközlőjéről egy 1891-es keresztapaság szólhat (Szoszv. akv. 1892: P–6M).

Pápai lemért három fivért is, elsőnek a kora szerint középsőt. Ivan Ignatič 1636 mm magas, 25 éves, vagyis 1863-ban született. Világosbarna a haja, szőkés bajusza gyér, szakállja nyomokban van csak. A szeme kékesszürke. „Keskeny arc. Kidomborodó homlok. Középen megvastagodó szemöldök. Széles, rövid fülzimpá. A második lábujj hosszabb az elsőnél” (MTA KK, Ms 4082/25: 10. sz.). 36 éves korában, 1899. szeptember 1-jén született meg a fia, Vasilij (Szoszv. akv. 1900: P–3M).

Másodikként a 21 éves (tehát sz. 1867-ben), 1552 mm magas Nikolaj Ignatič került sorra. A haja „verhenyes barna”; arcán szőke bajusznyom; a szeme kékesszürke; nőtlen. „A mellen fehér bőrszín, a kézen barna sötétebb foltokkal; az arczon szeplők és a homlokon is. Alul keskeny arc” (MTA KK, Ms 4082/25: 13. sz.). A fia, a 26 éves Pavel Nikolaevič 1905-ben nyomtalanul eltűnt (Nyaksz. akv. 1907: Y–15M).

A harmadik fivér ugyancsak Ivan Ignatič (gyakori, hogy egy családban több azonos nevű gyermek van), 35 éves, azaz 1853-ban született, és 1625 mm magas; a haja világosbarna; kis szőke bajuszt és szakállt visel; a szeme világoskék (MTA KK, Ms 4082/25: 15. sz.). Életének utolsó 6 esztendeje sok szomorúságot hozott neki: elvesztette 22 éves Ioann fiát, aki belehalt egy meghülésbe (Nyaksz. akv. 1907: Y–13M), a következő évben pedig feleségét, az 57 éves Feodosija Ignat’evnát (Nyaksz. akv. 1907: Y–13Ж). Ő maga 1911. november 11-én halt meg (Nyaksz. akv. 1911: Y–12M).

Munkácsi említi, hogy ottjártakor a Pachtjár nemzetség falvai a következők voltak: „a Lozvának legfelsőbb mellékfolyói mellett épült *Tãmp-ũsin paul* és *Jelpin*

Ušja-tit paul; elhagyott falvuk: *Lüsm-talëx paul*, melyet oroszúl Юрта Бахтиярова-
nak neveznek, noha Michail Ukladov lakja”. Ebből a családból neki is jeles adatköz-
lői voltak, például Evgenija Nikolaevna Pachtjarova (Mikul-āyi Jēññä). A legtekin-
télyesebb Pachtjár családnak ő a „Gazdag Kirill” (Puuñ Kirä ājkä) utódait tartja; „e
család nőtagjairól öt hagyománykép fönntartott ének jutott gyűjteményembe” – írja
elégedetten (VNGy I: X. 1. jegyzet).

A családról rendelkezésemre álló anyakönyvi adatok bőségesek. Reguly adatköz-
lőjéről, Vasilij Nikitičről sajnos még apai névként sincs feljegyzés, így az egyenes ági
leszármazás nem követhető nyomon. A legkorábbi Bahtijarov-adat 1866. január 16-i,
amikor a „dús Kirill” fia, „Tyimofej Tozemszkije jurti”-beli lakos 25 éves korában
megnősült (Szoszv. akv. 1866: Б–1). Munkácsi számára azonban Kirill más hozzá-
tartozói, a női énekek hősei voltak az érdekesek. Közülük a nagyobbik lánynak,
Annának 1868. december 1-jén született meg törvénytelen leánya, Domnika
(Szoszv. akv. 1869: P–4 Ж). Ő a szerzője és hőse a VNGy IV/1-ben közölt A/a/III.
jelzetű sorséneknek. Kirill kisebbik leánya, Darja, aki Munkácsi szerint „a hatvanas
években múlt ki, mint viruló hajadon” (VNGy IV/2: 73), 1874-ben szerepel először
az anyakönyvben mint keresztanya (Szoszv. akv. 1874: P–5Ж), 1875. április 21-én,
24 évesen pedig belehal a szülésbe (Szoszv. akv. 1875: Y–9Ж). 1888-ra tehát halálá-
nak időpontját már elhomályosította az idő, ám tényét a rokonok természetesen
számon tartották. Sorsénekei: VNGy IV/1: A/a/I., II., VIII.

Munkácsi adatközlői közül az akkor 23 éves Evgenija Nikolaevna Bahtijarova
rendelkezett a legnagyobb repertoárral: 13 sorséneket és számtalan találósmesét kö-
szönhet neki a tudomány (VNGy IV/2: 260). Az anyakönyvekben azonban lánykori
nevén csak egyszer fordul elő: amikor 26 évesen férjhez ment (Szoszv. akv. 1891: Б–7).

Egy sorsének származik Feodosija Ignat’evnától (VNGy IV/1: A/a/VI), akinek a
neve háromszor, de egymást kizáró módon szerepel az anyakönyvekben. Először
1891 szilveszterén mint hajadon keresztanya (Szoszv. akv. 1892: P–6Ж), majd
1906-ban meghúléstől 57 évesen Iszkorszkije jurtiban meghalt mint a Pápai által
mért idősebbik Ioann/Ivan Ignatievič Bahtiarov hites felesége (Nyaksz. akv. 1907:
Y–13Ж), 1911-ben viszont feleségként újra keresztanya (Nyaksz. akv. 1911: P–18 Ж).
A helyzet az anyakönyvek alapján tisztázhatatlan.

Anisija Nikolaevna egy sorsének adatközlője (VNGy IV/1: A/a/IX). Ő Vasilij
Petrovič Bahtiarov felesége, három leány születésekor jegyezték be a két szülő ne-
vét az anyakönyvbe (Anna: Nyaksz. akv. 1911: P–18Ж; Marija: Nyaksz. akv. 1916:
P–11Ж; Paraskeva: Nyaksz. akv. 1919: P–3Ж).

Nem szerepel Munkácsi adatközlőinek a Kálmán Béla által összesített jegyzéké-
ben (VNGy IV/2: 259–262) Ekaterina Nikolaevna Pahtjarova, aki a VNGy IV/2:
92–93. szerint 1888. június 23-án énekelte el a tudósnak a VNGy IV/1: A/a/XXV.
számú sorséneket. Róla nem találtam anyakönyvi adatot. Nem zárható ki, hogy a
keresztneve csak a Evgenija hibás olvasata, aki ugyanezen a napon a XXXII. számú
sorséneket közölte Munkácsival.

Nikolaj Bahtijarov portréja
(Sorokin 1873)

Ivan Ignatjevič Bahtijarov
(Pápay Károly felv., 1888. NrM EA F2214)

Prokop Bahtijarov
(Vándor Anna felv., Treszkolje, 2006)

Savva Bahtijarov
(Vándor Anna felv., Treszkolje, 2006)

АЗБУКА

ДЛЯ ВОГУЛЬ ПРИУРАЛЬСКИХЪ,

СОСТАВЛЕННАЯ

Епископомъ Нинаноромъ,

при участіи П. И. Паугова, священника П. Мамина, В. Л. Теодоровскаго и вогула Никиты Я. Бахтіарова.

МОСКВА.

Синодальная Типографія.
1903.

Ábécéskönyv az uráli vogulok számára (Moszkva, 1903) – címlap

Az általam feltárt anyakönyvi adatok összesen 42 évet fognak át, 209 adatot tartalmaznak 121 Bahtijarov(á)ról, akik közül 15 homályos vagy nem értelmezhető módon kapcsolódik a családfához. A legmeglepőbb adatot azonban nem anyakönyvben, hanem a hajdani obdorszki misszió könyvei között találtam a mai szalehardi Semanovszkij Múzeum könyvtárában. Az „Ábécéskönyv az uráli vogulok számára” Moszkvában, a Szent Szinódus nyomdájában jelent meg, és nem oroszul akarja megtanítani a manysikat írni-olvasni, hanem manysiul! A szerzője Nikanor püspök, a következők részvételével: P. I. Pautov, P. Mamin lelkész, V. L. Feodorovskij és „a vogul Nikita Ja. Bahtiarov”.

Nikita Jakovlevič mint keresztapa jelenik meg az anyakönyvekben (Nyaksz. akv. 1908: P–11Ж, 1909: P–5Ж), 1912-ben megnősül (Nyaksz. akv. 1912: B1), majd legott két házasságkötésnél is tanúskodik (Nyaksz. akv. 1912: B2, B3). A papok rendszeresen a következőt rögzítik róla: „a Lozva folyónál élő másfajú”. Több adatot nem ismerek a jeles szerzőről. Mikor a könyv belső címlapjának fénymásolatát 2006-ban átadtam Savva Bahtijarovnak, édesanyjával, feleségével, fiával és sógorával, Prokop Bahtijarovval együtt hosszasan találgatta, vajon kit ábrázolhat a belső címlap előtti fotó. De ami kíváncsiságunknál sokkal fontosabb: mindnyájan igen büszkék voltak az első publikáló Bahtijarovra. Találkozásunk óta pedig diplomát szerzett az első manysi operatőr is azzal a dokumentumfilmmel, amelyet Savváról forgatott.¹⁵

Mert csak a technika változik. Az adatközlők sora végtelen.

Irodalom

Kéziratos források

MTA KK Tört., Földl. 4-r. 2. sz. Laszkij, A permi kormányzóság térképe Reguly útirányának megjelölésével.

MTA KK Ms 4082/19 Pápai Károly, Anthropologiai megfigyelések. 69 f.

MTA KK Ms 4082/20–25 Pápai Károly, Vogulok. Osztjások. Szibériai zürjének. Szamojédok.

Az ugor típus. Táblázatok. Demographiai megfigyelések. 40+32+19+27+7+38+5+57+19 f.

MTA KK Ms 4082/30 Pápai Károly vogulokról készült felvételei.

MTA KK Ms 4082/31–32 Pápai Károly, Vogulok, osztjások, zürjének és szamojédok. Leíró antropológiai adatok.

NrM EA F2239 Pápai Károly, Munkácsi Bernát tolmácsai, Persin és Tatyjana Szalavarova. Persina, 1888.

MTA KK Magyar Nyelvtudomány 12^o22 Reguly Antal, Calendarium (Karelin, V. G. átírata).

MTA KK Magyar Nyelvtudomány 2^{re}t 4/V. Reguly Antal, térképei a cseremisiz és vogul területekről, a térképekről tartott előadásának fogalmazványai, valamint a térképekhez gyűjtött nyelvészeti, statisztikai, etnográfiai és régészeti adatok. 1838–1856. Magyar, német, orosz, vogul, svéd ny. 27 köteg.

¹⁵ Tat'jana Gogoleva (Hanti-Manszijszk) szíves telefonközlése 2009 februárjában.

- ГА ХМАО Ф. 111 оп. 3-л д. 2: Березовский райисполком. Документы на лишенных избирательных прав по Березовскому р-ну (протоколы, списки, справки, извещения). 29.09.1928–22.06.1931 г. На 453 л.
- ГА ХМАО Ф. 111 оп. 4 д. 315: Березовский райисполком Остяко-Вогульского Округа. Полугодовые отчеты за 1928–1929 г. исполкома и его отделов; сводки о выполнении плана заготовок; списки граждан нерусских советов и Саранпаульского сельского Совета; В-Нарыкарского и Мулигортского колхозов. 23.04.1929–15.08.1930 год. На 302 л.
- ГА ХМАО Ф. 156 оп. 3 д. 45: Кондинский райисполком. Посемейные списки жителей Леушинского и Шаимского сельсоветов Кондинского р-на. 1924. На 115 л.
- ГА ХМАО Ф. 424 оп. 2 д. 30: Мало-Кондинский волостной исполком. Заявления, акты, приговоры о разделе имущества разных лиц. 09.02.–09.09.1922. На 41 л.
- ГА гС СО Ф. Р–379 оп. 1 д. 1: Отдел народного образования Исполнительного Комитета Никито-Ивдельского районного Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. Протоколы собраний школьных советов, учителей, родителей и учащихся за февраль 1923–сентябрь 1924 годы, сведения о школах волости, списки учителей, учащихся школ и неграмотных граждан. 06.02.1923–04.10.1924. На 75 л.
- ГА гС СО Ф. Р–379 оп. 1 д. 21. л. 42. Сводка о ликвидации неграмотности в районе на 25 января 1937 года, списки неграмотных и малограмотных района за 1936 год. 1936–25.01.1937 г. На 52 л.
- ГА гС СО Ф. Р–379 оп. 1 д. 22 лл. 20–26. Паспорта начальных школ района. 1936–1938. На 59 л.
- Nyaksz. akv. Березовский округ, с. Няксимволь, Никольская церковь. Книги о родившихся, браком сочетавшихся и умерших за 1894–1919 гг.
- Szoszv. akv. Березовский округ, Сосьвинская Христова-Рождественская церковь. Книги о родившихся, браком сочетавшихся и умерших за 1866–1877, 1898–1907 гг.
- Szoszv. akv. gy. Ведомость о церкви Христо Рождественск[ом,] состоящей ... Березовского уезда Тобольской епархии за 1916 год. 107 és kk.
- Sek. akv. Метрическая книга Богоявленской церкви с. Щекурья о рождении, о браке, о смерти за 1878, 1883, 1884, 1885, 1900–1919, 1926 гг.
- Vándor Sz–2001/Okty – terepnapló „Hanti-Manszijszk 2001/3: 121–141, Oktyabrszkoje 2001: 1–16, Szerov 2001: 1–5” felirattal.
- Vándor Sz–2002/1a – terepnapló „júl. 5. – aug. 10. (Hanti-Manszijszk, Nyizsnyije Narikari, Berjozovo 1–78. l.” felirattal.
- Vándor Sz–2003/Ber – terepnapló „Sz 2003 Berjozovó 2003. máj. 19. – jún. 1. 1–51” felirattal.
- Vándor Sz–2006 – terepnapló „Vándor Sz–2006 Bahtyjarovok” felirattal.

Nyomtatott források

- Anisimkova, Margarita [Анисимкова, Маргарита] (1981), *Добрый Бахтиар*. In: *Огонь-камень. Сказки народов Тюменского Севера*. Средне-Уральское Книжное Издательство, Свердловск. 65–70.
- Balassa Iván (1954), *Reguly Antal néprajzi gyűjteménye (1840–1845)*. *Néprajzi Értesítő* 36: 47–64.
- Bartucz Lajos (1963), *Die finnisch-ugrischen Beziehungen der ungarischen Anthropologie*. In: CIFU 1960. Akadémiai Kiadó, Budapest. 432–440.
- Baulo, A. V. [Бауло, А. В.] (1999), *Поездка на озеро Турват*. In: Гемуев, И. Н. – Бауло, А. В., *Святыни манси верховьев Северной Сосьвы*. Издательство Института Археологии и Этнографии СО РАН, Новосибирск.

- Brumfield, William (2007), Чердынъ: архитектурное наследие в фотографиях. Cherdyn: architectural heritage in photographs. Три Квадрата, Москва.
- Černih, S. Ja. [Черных, С. Я.] (1995), Словарь марийских личных имен. Марий энг лум-влак мутер. Йошкар-Ола.
- Černecov, V. N. [Чернецов, В. Н.] (1987), Источники по этнографии Западной Сибири. Публикацию подготовили д. и. н. Лукина, Н. В. – Рындина, О. М. Издательство Томского Университета, Томск.
- Dunin-Gorkavič, A. A. [Дунин-Горкавич, А. А.] (1910/1996), Тобольский Север II: Географическое и статистико-экономическое описание страны по отдельным географическим районам. Либерея, Москва.
- Goldberg, R. S. [Гольдберг, Р. С.] (1999), Книга расстрелянных. Мартиролог погибших от руки НКВД в годы большого террора (Тюменская область) I–II. Тюменский Курьер, Тюмень.
- Halikov, A. N. [Халиков, А. Х.] (1992), 500 русских фамилий болгаро-татарского происхождения. Болгар-татар чыгышлы 500 рус фамилиясе. Казань, Казань.
- НМАО (2003), Ханты-Мансийский автономный округ. Общегеографическая карта. Масштаб 1:1 000 000. Роскартография, Москва.
- Hunfalvy Pál (1864), A vogul föld és nép. Reguly Antal hagyományaiból. Pest
- Karelin, V. G. [Карелин, В. Г.] (1996), Географические открытия венгра А. Регули на Урале. Известия Академии наук СССР. Серия географическая. № 5: 146–150.
- Kodolányi János, ifj. (1959), Reguly Antal néprajzi tárggyűjteménye. Néprajzi Értesítő 41: 283–300.
- Конеv, А. Ю. [Конеv, А. Ю.] (1999), Сословно-правовое положение и административное устройство коренных народов Северо-Западной Сибири (конец XVI – начало XX века). Сборник правовых актов и документов. Издательство Института проблем освоения Севера СО РАН, Тюмень.
- Matveev, A. K. [Матвеев, А. К.] (1980), Географические названия Урала. Краткий топонимический словарь. Средне-Уральское книжное издательство, Свердловск.
- Novikova, N. [Новикова, Н.] (1993), Манси Свердловской области. Стерх 1: 39.
- Neganov, S. V. et al. [Неганов, С. В. et al.] (2008), Финно-угорские народы Пермского края. Администрация Губернатора Пермского Края, Пермь.
- ОН I. = Reguly Antal – Pápay József – Zsirai Miklós (1944), Osztyák hőseinek I. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ОН II. = Reguly Antal – Pápay József – Zsirai Miklós (1951), Osztyák (chanti) hőseinek II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ОН III/1. = Reguly Antal – Pápay József – Zsirai Miklós – Fokos Dávid (1951), Osztyák (chanti) hőseinek III/1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ОН III/2. = Reguly Antal – Pápay József – Zsirai Miklós – Fokos Dávid (1965), Osztyák (chanti) hőseinek III/2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Oszkó Beatrix (2004), Egy terepmunkás feladatai. In: Permiek, finnek, magyarok. Írások Szij Enikő 60. születésnapjára. Urálsztikai Tanulmányok 14. Budapest. 299–308.
- Ostroumov, N. G. – Ostroumov, I. G. [Остроумов, Н. Г. – Остроумов, И. Г.] (1904), Вогулы – манси. Историко-этнографический очерк с приложением словаря вогульских слов и списка русской литературы о вогулах. Изд. Перм. Научно-промышл. Музея, Пермь. 153–202.
- Pápay József (1906), Reguly Antal urali térképe. Földrajzi Közlemények. 349–370.

- Pavlovskij, Vladimir [Павловский, Владимир] (1907), Вогулы. Казань.
- Perevalova, E. V. [Перевалова, Е. В.] (2004), Северные ханты: этническая история. УрО РАН, Екатеринбург.
- Pivneva, E. A. [Пивнева, Е. А.] (1999), Манси: популяционная структура, этнодемографические процессы (XVIII–XX вв.). ИЭА РАН, Москва.
- Reguly Antal (1846), Ethnographisch-geographische Karte des Nördlichen Ural Gebietes entworfen auf eine Reise in den Jahren 1844–1845. St. Petersburg.
- Reguly Antal – Selmeczi Kovács Attila (1994), Magyarországi jegyzetek. Néprajzi Múzeum, Budapest.
- Reguly Antal – Lázár Katalin – Szij Enikő (2000), Reguly Antal „hangjegyekre szedett” finnugor dallamai. Bibliotheca Regulyana 4. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Ruttkay-Miklós Eszter (2009), A forrásoknál. Kézirat.
- Sabitov, S. S. [Сабитов, С. С.] (2004), Общие мотивы в фольклоре марийского и тюркского народов. In: Формирование, историческое взаимодействие и культурные связи финно-угорских народов. Материалы III Международного исторического конгресса финно-угроведов. МарНИИЯЛИ, Йошкар-Ола. 363–364.
- Schmidt Éva (2001), Terepgondolatok az osztják nép és kutatása hőskoráról. Népi Kultúra – Népi Társadalom 20: 99–120.
- Semayer Vilibáld (1905), Vogul–osztják hímes kéregedények. Néprajzi Értesítő 6: 24–42.
- Semayer Vilibáld (1907), Az osztjákok viselete és hímzéseik. Néprajzi Értesítő 8: 165–169.
- Silvet, H. [Сильвет, Х.] (1986), Пять наигрышей медвежьего праздника манси из репертуара Г. Сайнахова. In: Музыка в обрядах и трудовой деятельности финно-угров. Составитель И. Рюйтел. Ээсти раамат, Таллин. 28–38.
- Sokolova, Z. P. [Соколова, З. П.] (1983), Социальная организация хантов и манси в XVIII–XIX вв. Проблемы фратрии и рода. Наука, Москва.
- Sorokin, N. [Сорокин, Н.] (1873), Путешествие к вогулам. Отчет, представленный Отделу антропологии и этнографии при Казанском обществе естествоиспытателей. С восемью таблицами и картой. In: Труды Общества естествоиспытателей при Императорском Казанском Университете. Том III. № 4. Казань.
- Székely Gábor (2006), A felső-lozvai (ivgyeli) manysik. Finnugor Világ 2006/4: 22–25.
- Szv. o. A (2000), Общегеографический региональный атлас «Свердловская область». 1: 200 000. ЦЭВКФ, Москва.
- Szv. o. A-T (1978), Свердловская область. Административно-территориальное деление на 1 января 1978 г. Средне-Уральское книжное издательство, Свердловск.
- Toldy Ferenc (1850), Reguly Utazásai. In: Reguly-album. Reguly-társaság, Pest.
- Tomilov, N. A. [Томилов, Н. А.] (1981), Тюркоязычное население западно-сибирской равнины в конце XVI–первой четверти XIX вв. Издательство Томского университета, Томск.
- Vándor, Anna [Вандор, Анна] (2008), Восхваление информантов Регули Антала в честь 150-летия со дня его смерти. In: С любовью и болью...: к 60-летию Евы Шмидт. Ред.: Рябчикова, З. С., Надь, Каталин, Дмитриева, Т. Н. Полиграфист, Ханты-Мансийск. 124–160.
- Vesnovskij [Весновский, Вик.] (1904), Иллюстрированный путеводитель по Уралу. Типография «Уральской жизни». Екатеринбург. [http://unilib-chel.su:6005/el_izdan/vesn1]
- VNGy I. = Munkácsi Bernát (1902), Vogul népköltési gyűjtemény. Regék és énekek a világ teremtéséről. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

- VNGy IV/1. = Munkácsi Bernát (1896), Vogul népköltési gyűjtemény. Életképek. Sorsénekek, vitézi énekek, medveünnepi színjátékok, állaténekek, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- VNGy IV/2. = Munkácsi Bernát–Kálmán Béla (1963), Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- WWb = Munkácsi Bernát–Kálmán Béla (1986), Wogulisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zsirai Miklós (1937/1994), Finnugor rokonságunk. Magyar Tudományos Akadémia–Trezor Kiadó, Budapest.

BERECZKI GÁBOR

Lakó György emlékezete

Azért gyűltünk egybe, hogy születésének 100. évfordulója alkalmából megemlékezzünk Lakó Györgyről, a 20. századi magyarországi finnugor nyelvtudomány nagy alakjáról. Megkérdezheti valaki: valóban olyan nagy tudós volt Lakó György, hogy ekkora tiszteletet érdemel, hiszen nem hagyott ránk vaskos köteteket. A vita fölösleges, határainkon belül, s nem kevésbé rajtuk kívül nagy magyar finnugor nyelvészként tartják őt szélteben számon, fogadjuk el mi is ezt a véleményt. Szám-talan példát sorolhatnánk elő annak igazolására, hogy egy tudós nagyságát nem művei vastagsága, hanem azok minősége szabja meg. Lakó György írásai tudományunk számos területén vitték előre a kutatásokat, rangos hazai és külföldi folyóiratokban több világnyelven jelentek meg, s világszerte hivatkoznak rájuk. Kora fiatalságától késő öregségéig dolgozott, s azért terjedelmét tekintve is tisztas életművet hagyott hátra. Ő személy szerint többre vágyott, nyilván többre érezte képesnek magát. Ezzel magyarázható, hogy gyakran panaszkodott: őt nem hagyják dolgozni, neki folyton mások írásait kell lektorálnia, meg mindenféle adminisztratív teendőket ellátnia, s az egészsége is akadályozza az alkotómunkában. Egyik szemére alig látott, s különböző nyavalyákkal küszködött.

Örülök, hogy „Lakó György emlékezete” címen kértek fel előadás tartására, mivel az ünnepelt tudományos munkásságát már ezt megelőzően olyan jeles nyelvészek méltatták, mint Kálmán Béla, Balázs János és Honti László, hogy csak néhány hazai tudóst említsek. Lakó György annyira a tudománynak élt, hogy én sem kerülhetem meg ezt a kérdést, de mondanivalóm központjába elsősorban Lakó Györgynek, az embernek az alakját szeretném állítani, azt szeretném elmondani, milyennek láttam én Lakó Györgyöt.

1949 tavaszán ismerkedtem meg vele, noha ez az ismeretség még kissé egyoldalú maradt. Sz. Kispál Magdolna finn óráját betegsége miatt egy magas, véznának mondható fiatalember – mostani magamhoz képest fiatalembernek tarthatom – Lakó György helyettesítette. Az óra normálisan, de talán kissé unalmasan folyt le. Lakó a táblánál állt és magyarázott, jobb kezében a krétát tartotta, bal könyökével a semmire támaszkodott. Voltunk az órán vagy negyvenen. Akkor még nem tudtam, hogy ez a hallgatói létszám nagy ahhoz Lakónak, hogy kibontakozhassék. Tíz-egynéhány évvel később volt alkalmam olyan óráin részt venni, ahol feleannyi hallgató ült. Itt az előadó érdekesen, szellemesen, lenyűgöző anyagismerettel adta elő mondanivalóját. Emlékszünk rá, pontosan ilyen volt Pais Dezső is.

De térjünk vissza a semmire támaszkodó bal könyékhez. Lakó magatartásában volt egy csomó megmosolyogtató furcsaság, ami semmit se von le érdemeiből, sőt

egyedibbé teszi alakját. Kettunen írja róla emlékirataiban: Ideérkezett hozzánk egy fiatalember – Kettunen éppen a líveknél volt, mikor Lakó is odalátogatott –, Lakó György. Mint a neve is mutatja, magyar. „Kummallinen mies” („fura ember”), írja róla Kettunen, nem húzta le a homokos tengerparton még a cipőjét sem. (Ő bezzeg meztelenül fürdött, amint azt a mellékelt fénykép sejteti engedi).

Lakó félszemsége ellenére kedvelt vendége volt Helsinkiben – amint N. Sebestyén Irén mesélte – az ottani szakmabeli hölgytársaságnak is, mivel szépen zongorázott. Magyar nótákat játszott. Ez a kedvtelése később is megmaradt, bár szinte sohasem beszélt róla. Arra emlékszem csak, hogy mikor már igen idős korában egyszer finnországi útja során megcsúszott a jeges úton, s csuklóját törte, itthon szorgalmasan gyógytornászott, hogy lehetőleg teljesen helyreálljon a csuklómozgása. „Nagyon sajnálnám, ha nem tudnék többé zongorázni”, jegyezte meg. Szerencsére ez nem következett be. Én magam dalolni, de még dúdolni sem hallottam soha, s még kevésbé zongorázni.

Lakónak nagyon jó, kesernyés humora volt, s ebbe az is belefért, hogy önmagán nevetett. Mást kinevetni nem volt szokása. A legtöbb ebben az irányban az volt, hogy jóízűen mosolygott, mikor elmesélte Györke huzakodását tartui szállásadó gazdaasszonyával. Németül beszéltek, s mikor a háziasszony figyelmeztette beszélgetőtársát, hogy „Herr Professor, az asztal németül nem *das Tisch*, hanem *der Tisch*”, az igen rabiátus természetű Györke az asztalra csapott, s kijelentette: „Ha én egyszer azt mondom, *das Tisch*, akkor az *das Tisch!*”

Mások viccén Lakó szívből tudott nevetni. Emlékszem, mikor a Nyelvtudományi Intézet egyik híres farsangi műsorában Lőrincze Lajos téesz-szintre vetítve a nyelvészeti kutatást, arról beszélt a Telegdi Zsigmond új nyelvészeti irányzatok, módszerek alkalmazását sürgető tevékenységére célozva, hogy „jó, jó a kollektív munkákban ezt megtehetjük, de a háztájiban, értsd egyéni kutatásban, megmaradunk a réginel”.

Lakót ez a kérdés igen érzékenyen érintette, s kifigurázásán olyan jóízűen nevetett, hogy hatalmas cseppekben potyogtak a könnyei.

Lakó György szigorú és igényes ember volt, félték tőle a vizsgázók. A nála kapott jó jegynek becsülete volt. Elsősorban azonban önmagához volt szigorú, önmagával szemben volt igényes. Tizenhárom éven át volt a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztője. Figyelme mindenre kiterjedt: az írásjelek használatától a világos, pontos fogalmazásig. Különösen fontosnak tartotta az írások magyar nyelvhelyességét. Saját cikkeiben is erre törekedett. Egyszer elmondta N. Sebestyén Irénnek, aki irányában nagy tiszteletet tanúsított, hogy csak tökéletes munkát akar kiadni a kezéből, de hát tudjuk, ez emberileg lehetetlen, legfeljebb csak megközelíteni lehet a tökéletest. „A magyar szókészlet finnugor elemei” című kollektív munkának főszerkesztője volt, s sehogy sem vitte rá a lélek, hogy kiadja a kezéből, egyre tovább akarta csiszolni a szócikkeket. Emlékszünk, hogy a szótár a tervmunkák korában készült. A Nyelvtudományi Intézetnek is megvolt a maga terve, s a tervet teljesíteni kellett. Az akkor fiatal és energikus szerkesztőre, Rédei Károlyra rótták ki a felada-

tot, hogy sietesse a főszerkesztőt. Ez némi súrlódáshoz is vezetett közöttük, de a mű idejében megjelent, s a hazai finnugor nyelvtudomány kiemelkedő teljesítményei közé tartozik.

Lakónak a filológiai pontosságra való törekvését jól példázza a következő, anekdotába kíváncszó eset. Lakó volt Kálmán Béla akadémiai doktori disszertációjának egyik opponense. Miután ismertette bírálatát, megjegyezte: „Kár, hogy a disszertáció hemzseg a hibáktól”. Ő ezt elütésekre, elírásokra értette. Valaki megkérdezte a hallgatóságból, hány hibát talált Lakó. Mire ő, mintha valami szörnyűséget közölné, jelentette ki: hetet.

Lakó György igényessége és lelkiismeretessége oktatómunkájában is megmutatkozott. Képes volt egyetlen hallgatónak tartott egyetlen órára három egész napon át készülni.

Azért szabályt erősítő kivételként nagy ritkán rés nyílt Lakó György szigorán, s helyet adott némi szubjektívizmusnak is. Emlékszem, éppen egyik észt ösztöndíjas lányunk szigorlatoztatásához készültem, mikor váratlanul betoppant a tanszékre Lakó. A lány éveken át hallgatott nála lappot, s illőnek éreztem, hogy professzorát is meghívjam, vegyen részt a szigorlaton, aki ellenvetés nélkül bele is egyezett. Alig kezdtem bele a szigorlatoztatásba, mikor Lakó átvette tőlem a szót, s ő kezdett kérdezni. A lány izgalmaiban kissé dadogva kezdte a felelést, mire Lakó közbeszólt, s szép kerek választ vágott ki. Ez ismétlődött meg vagy három alkalommal, mikor a professzor úgy érezte, már eleget kérdezett, őszinte meggyőződéssel jegyezte meg: „Hát nem tudok olyat kérdezni, amit ne tudna.” A lány természetesen megkapta kíváló feleleteire az ötöst.

Voltak-e barátai Lakó Györgynek? Őszintén szólva nem tudom. Sok kollégájához fűzte szoros, néhány esetben meleg kapcsolat, de ezt nem lehet barátinak nevezni. Ilyen kapcsolat fűzte például Fokos Dávidhoz. Fokos, a szigorú tanár (negyven évig tanított középiskolában), még szigorúságából is engedett Lakó miatt. Lakó egyik cikkében megpróbálta a gyakorlatban alkalmazni Ravilának az esetragok kialakulását magyarázó elméletét. Lakó cikke mindenesetre figyelemre méltó, de nem olyan jelentős, hogy ezzel Ravila elméletének társszerzőjévé váljon, Fokos ugyanis Ravila–Lakó elméletnek nevezte a hipotézist. Lakó is ilyen tisztelettel viseltetett Fokos iránt, s mikor az ismert tudós már a 90-en is túl elhunyt, ő búcsúztatta a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében.

Nagy tisztelettel viseltetett tanárai iránt, s ezek között fontos helyet foglalt el Zsirai Miklós, aki éveken át tanította az Eötvös Collegiumban. Lakó egyszer még az ötvenes évek közepén mondta el nekem, hogy ő tulajdonképpen mindig is az obi-ugor nyelvekkel akart foglalkozni, s csak azért választotta ideiglenesen a permi nyelveket, nehogy megsértse Zsirai Miklós érzékenységét.

Lakó, ha nem is volt barátkozó természet, nem volt magába zárkózó ember: nagyon jól tudta magát érezni kollégái körében. Szívesen járt el a Kruzsokba, s ott egy pohár bor mellett nagyon kellemesen el tudott beszélgetni. Bortermő vidékről

származott, ahol hozzátartozott a mindennapi élethez a mérsékelt borivás. Egyszer azt mondta nekem: „El sem tudod képzelni, milyen jól tudott nekem esni fiatalabb koromban ebéd után egy pohár bor”. Arról, hogy valaha is túllépte volna a szerény egy poharas normát, nincs tudomásom.

Lakó György bizalmatlan ember volt. Az emberek bizonyára nem születnek bizalmatlannak, az élet teszi azzá őket. Ezt a bizonyos bizalmatlanságot táplálta velem szemben is, mikor Beke Ödön halála után a két finnugor tanszéket Lakó vezetése alatt egyesítették. Mint Szovjetuniót járt fiatal szakembernek, nekem sokkal jobbak voltak a politikai kilátásaim, mint neki. Talán már egy év múltán azonban rájött, hogy tőlem nincs mit tartania. Ettől kezdve élete végéig igen nagy, talán érdemeimen felüli megbecsülésben részesített, aminek több alkalommal nyilvánosan is bizonyosságát adta.

Abban, hogy Lakó Györgyből az a Lakó György lett, akire most tisztelettel emlékezünk, döntő szerepet játszottak külföldön, Finnországban, Észtországban és Svédországban töltött ösztöndíjas éveit. 1930-ban Lakó egyéves berlini ösztöndíjat kapott. Gombocz Zoltán, az Eötvös-kollégium akkori igazgatója azonban közölte vele, hogy a frissen megkötött magyar–finn kulturális szerződés értelmében lehetőség nyílik, hogy évente egy magyar diák Helsinkibe utazzék finnországi tanulmányok folytatására. Lakó Gombocz sugallatára, de bizonyára saját szívére is hallgatva a finn ösztöndíjat választotta, s így került még ebben az évben Helsinkibe. Itt lehetősége nyílt először is a finn nyelv gyakorlati megismerésére, amit olyan tökélyre vitt, hogy alig egy-két magyart lehet mellé állítani, köztük első helyen talán N. Sebestyén Irént.

Késő öregségéig gondja volt rá, hogy finn tudását nap mint nap szinten tartsa. Napi feljegyzéseit finnül írta. Én is sokszor láttam szálkás betűkkel írt finn nyelvű cetliit. Lakó nemcsak kiválóan, mondhatnám tökéletesen beszélt finnül, de ugyanígy tolmácsolt is. Többször volt alkalmam hallani, s mindig csodálatba ejtett a finn szöveg hiánytalan és precíz magyar visszaadásával.

A harmincas évek elején, mikor Lakó Finnországba érkezett, a finnugor nyelvtudomány virágkorát élte ott. Még élt a finnugor nyelvészet fejedelme, E. N. Setälä, az egyetemen az erősen magyar kötődésű Y. Wichmann volt a tanszékvezető. Lakó számára a legfontosabb személyiség A. Kannisto volt, a vogul nyelv akkori legjobb ismerője, aki nemcsak tanította, de mindenben támogatta a fiatal magyar tudóst. A szamojéd nyelveket Lakó Toivo Lehtisalo és Kai Donner segítségével tanulmányozhatta. Mindkettőjüket a szamojedológia klasszikusaiként tartjuk számon. A balti finn nyelveket Lauri Kettunen és E. A. Tunkelo segítségével tanulmányozhatta. Ez utóbbinál vepszül tanult.

Y. Wichmann kedvenc területe volt az etimológia. Tucatjával írta őket, s a magánhangzó-megfelelések hiányos feldolgozottsága miatt idők során ugyan sok kihullott közülük, még több azonban mindmáig érvényes. Wichmannt is túlszárnyalta az etimologizálás terén hivatali utódja, Y. Toivonen, aki legalább 800 etimológiai meg-

felelést állított fel. Lakó szinte csodálattal emlegette. Lakó későbbi tudományos munkássága során sokat foglalkozott finnugor etimológiákkal, s tegyük hozzá, nemzetközi szinten. Ebben bizonyára a finnországi ösztöndíjas korában kapott indíttatásnak is nem kis szerepe volt. Az összes finnugor etimológiai irodalmat feldolgozta, s később igen elhíresült kartotékát állított össze róluk. Mindez predestinálta, hogy ő legyen „A magyar szókészlet finnugor elemei” című háromkötetes mű főszerkesztője. Kollektív munkáról van szó, de az egész anyag átment Lakó szigorú szűrőjén, s ez a munka tekinthető Lakó élete legjelentősebb művének.

1931 januárjában Lakó egy időre Turkuba utazott, hogy az ottani könyvtárakban dolgozzon. Ekkor már írta a permi szóvégi magánhangzokról szóló bölcsészdoktori disszertációját, amely hosszú időre példa értékű műve lett a finnugor hangtörténeti dolgozatoknak. Lakó turkui tartózkodása első napján megismerkedett az ott dolgozó Penttilével, s hamarosan közeli jó viszonyba kerültek egymással. Azt mondtam, Lakónak nem voltak barátai. Penttiléhez fűződő kapcsolata azonban, ha időszakos volt is, barátinak tűnik. Penttilének volt köszönhető, hogy 1931 nyarán Lakót meghívták a jyvaskyläi nyári egyetemre magyar nyelvet oktatni. A vállalkozás igen sikeresen zárult. Lakó 1938-ig minden évben megismételte a jyvaskyläi magyar kurzust. Ezeknek lett a lecsapódása Lakó finnek számára írt magyar nyelvkönyve, amely „Unkarin lukemisto” (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 216) címen jelent meg Helsinkiben 1940-ben. Nyilván ezeknek a kurzusoknak is részük volt abban, hogy éppen a jyvaskyläi egyetem választotta díszdoktorául Lakót.

Finnország nemcsak a tudomány területén jelentett sokat számára. Politikai nézeteiről szinte sohasem beszélt, de ennyiből is kiviláglott, hogy mint maga is szegény értelmiségi családból származó ember, a társadalmi igazságosság híve, aki súlyos kritikával illette a Horthy-rendszer kirívó hiányosságait, különösen a minisztériumokat megszálló dzsentri siserahad okozott neki sok bosszúságot, erről többször hallottam beszélni. Egy kicsit úgy volt Lakó Finnországgal, mint Kodolányi János, az író. Ott vélte megtalálni azt az igazabb világot, amely után a magyarok is sóvárogtak. Emlékszem, egyszer a következő példát hozta fel a finn demokrácia szemléltetésére. Svédországi ösztöndíjas korában őt is meghívták a stockholmi finn követség december 6-i ünnepi fogadására. Lakó csodálkozva konstataulta, hogy nemcsak ő, a finn–magyar barátság lelkes híve kapott meghívót a fogadásra, hanem azok a finnek is, akik a fehérek győzelme után emigrációba kényszerültek, s ezek el is fogadták a meghívást. A politikai tolerancia számunkra még ma is utópisztikus megnyilvánulása volt ez.

A finnek mellett a svédeket is nagy becsületben részesítette. Évtizedeken át tanított svédül egyetemünk finnugor tanszékén, s az ő nevéhez fűződik az első terjedelmes svéd–magyar szótár összeállítása.

Lakó szinte végletekig menően elvhű ember volt, meggyőződéséből akkor sem engedett, ha ebből esetleg kára származott. 1950 táján pártkörökben elvárták, hogy a magyar nyelvészek fogadják el N. Ja. Marr fantazmagórikus tanításait a nyelvek

keletkezéséről és fejlődéséről. Valamennyien tudtuk, s ma is emlékszünk rá, hogy a világ nyelvei négy elem, a *szal, ber, jon, ros* kombinációjából fejlődtek ki. Ezt a nézetet természetesen Lakó is visszautasította, mint egy-két párthű nyelvész kivételével az egész magyar nyelvész-társadalom. Lakó is örömmel üdvözölte az 1950 júniusában a Pravdában megjelent sztálini cikket, amely halálos csapást mért a marri tanokra.

Komoly erőpróba volt Lakó számára az 50-es évek elejének jeles pártpolitikusa, hosszabb időn keresztül külügyminiszter, Molnár Erik régészeti tévtanaival szembeni kiállítás. Molnár egy régészeti kultúra téves értelmezése alapján valahova a Góbi-sivatagba helyezte az uráli őshazát. Az ekkor már betegeskedő Zsirai Miklós helyett Lakóra hárult a feladat, hogy a hazai finnugor nyelvészek taborát vezesse, ami-ben jelentős segítséget kapott a fiatal Hajdú Pétertől is. Mind módszertanilag, mind tartalmilag a nyelvészek korszerűbbnek bizonyultak, s érdemüket az sem csökkenti, hogy akkori eredményeiket azóta természetes módon meghaladta az idő. Hogy a vita a nyelvészek kétségtelen győzelmével zárult, abban jelentős része volt a bátran és okosan vitatkozó Lakó Györgynek.

Ha már a bátor kiállításnál vagyunk, itt említem meg, egyébként kronológiailag is itt a helye, Lakó 1956-os szereplését. Én erről keveset tudok, de Benkő Lorándtól hallottam, hogy Lakó, mint az MTA I. Osztályának titkára, többször keményen kiállt a forradalmi követelések mellett. Ennek a következménye lett, hogy később részben félreállították, igazán jelentős posztot nem töltött be tudomány-szaka irányításában. Ő ezt morgolódva, de elviselte, s évtizedeken át nem volt hajlandó fikarcnyit sem enyhíteni magatartásán.

Lakó György konzervatív nyelvész-ként él legtöbbünk emlékezetében, pedig ha jobban megnézzük, nem volt az. Igaz, különösen vonzotta a múlt, előszeretettel foglalkozott tudománytörténeti kérdésekkel. Behatóan tanulmányozta Sajnovicsot, de a hazai finnugor nyelvészet olyan nagy alakjairól, mint a Budenz Józsefről és a Szinnyi Józsefről írott értékes és élvezetes monográfiái is ide tartoznak. Lakó azonban nem egyszerűen csak méltó emléket akart állítani szaktudományunk nagy alakjainak, ő ezt a tudomány fejlődése érdekében tette. Olyan szépen és tömören foglalta össze idevágó nézetét, hogy legjobb, ha őt magát idézem: „Úgy látom ti. – írja Lakó (NyK 58: 17) –, hogy mindennek megvannak az előzményei, s hogy semminek az előzményeit sem lehet nem létezettnek tekinteni. A különféle tudományok fejlődésük útján akkor tudnak tovább jutni, ha az előző korszakok eredményeiből felhasználják az értékes és tanulságos megállapításokat”.

Lakó magatartására azonban egyik-másik kortársától eltérően nem az volt jellemző, hogy a felfedezés örömeiben hirtelen rácsap az új tanokra, hanem az, hogy hosszas mérlegelés, elemzés után dönt egy-egy új módszertani eljárás alkalmazása mellett, mintha csak Pál apostol útmutatását követné: „Mindent megpróbáljatok; ami jó, azt megtartsátok”. Önként kínálgozik a Lakó kortársával, Györke Józseffel való összehasonlítás. Györke már a 30-as években lelkes híve lett a prágai iskolának,

Lakó jóval később jut el ide, elsősorban a fonológia területén. Óvakodnék attól, hogy ebből értékítéleti következtetéseket vonjak le, egyszerűen vérmérsékleti különbségről van szó.

Lakónak szakterülete művelésében megtett útját szerintem legjobban 1986-ban megjelent „Chrestomathia Lapponica” című munkája szemlélteti. Ha valaki veszi a fáradságot, s végigböngészi a könyv tartalomjegyzékét, meggyőződhet róla, hogy szerzője tartalmi és módszertani tekintetben mindent átvett a modern nyelvtudományból, amit érdemes volt átvenni.

A fentebbiekben Lakó György pozitív tudósi és emberi sajátságairól beszéltem, nem szóltam hibáiról. Ez ilyen ünnepi megemlékezés alkalmával nem is szokás. Neki is voltak hibái, mint ahogy mindannyiunknak vannak, hiszen esendő ember volt ő is, mint ahogy azok vagyunk mindahányan.

E. I. ROMBANDEEVA

Lakó György, a manysi nyelv kutatója

1952 márciusában Aleksandr Ivanovič Popov professzor, a Leningrádi Zsdanov Egyetem finnugor tanszékének vezetője behívott a szobájába, és közölte, hogy egy magyar professzor érkezett Moszkvába, aki manysi nyelvet akar tanulni. Moszkvában nem találtak számára megfelelő szakembert, ezért a leningrádi kollégákhoz fordultak segítségért. Kiderült, hogy van itt egy diáklány, aki jól tudja az anyanyelvét, és segítségére lehet a magyar professzornak. Megijedtem, mondtam, hogy eddig csak gyerekeknek tanítottam manysi nyelvet, el sem tudom képzelni, hogy hogyan kell felnőtteket tanítani. Popov megnyugtatóan azt mondta, hogy ez az úr egyáltalán nem tud manysiul, bármit mondhatok neki, mindennek örülni fog. Ezzel elváltunk, órára kellett mennem, harmadéves egyetemista voltam akkor.

Egy idő múlva megint szólt Popov professzor, hogy megérkezett a magyar vendég, meg kell beszélünk, milyen módon folyik majd a tanulás. Nagyon izgultam, hiszen addig sohasem találkoztam külföldivel, pláne professzorral!

Átmentünk Popovval a Szovjet Tudományos Akadémia leningrádi székházába, az Egyetemi rakpart 5. alá. A bejáratnál fogadtak bennünket, és elvezettek a Nyelvtudományi Intézet tudományos titkárához. Két ember volt a szobában. Az egyik egy magas, elegáns, szemüveges úr, a másik egy nagydarab, jóltáplált férfi. Popov professzor bemutatott engem, elmondta, hogy két évig dolgoztam tanárként, mielőtt az egyetemre jöttem. Ők is bemutatkoztak, egyikük a magyar professzor, a másik a moszkvai kísérője. Annyira izgultam, hogy nem jegyeztem meg a nevét.

Másnap elkezdődött a közös munka. Lakó professzor elém rakott egy könyvet, hogy olvassam, de mivel latin betűs volt, nem voltam rá képes. Ekkor a professzor megkérte a kísérőjét, hogy hozzon egy másik könyvet. Az kiment, és hamarosan az 1950-es kiadású manysi ábécéskönyvvel tért vissza. Ennek alapján kezdtünk dolgozni. A kísérő az első néhány nap bent ült a szobában, de nem avatkozott a munkába. Később elmaradt, csak a hónap végén láttam újra.

A foglalkozásaink nyugodt hangulatban folytak, Lakó professzor nagyon udvarias, tapintatos ember volt. Néhány találkozás után már nem izgultam, nyugodtan olvastam, beszéltem, újra és újra kiejtettem a szavakat, ha kérte. Állandóan azt éreztem, hogy milyen nehéz olvasnom a szöveget. Először meg kellett értenem, hogy miről van szó, csak azután tudtam helyesen kiejteni a szót vagy a mondatot. Akkor, 1952-ben még nem tudtam, hogy miért olyan nehéz nekünk manysiknak olvasnunk. Később jöttem rá, hogy azért volt nehéz, mert az akkori írásban nem jelölték a hosszú magánhangzókat.

Egy dolog volt, ami zavart: Lakó professzor túlzott udvariassága. Az óra végén minden alkalommal kikísért a ruhatárig, és felsegítette a vállamra kopott kabátomat, amit nagyon szégyelltem. Bármennyire is igyekeztem egyedül felöltözni, ő mindig megelőzött, és feladta a kabátomat...

1954 márciusában meghívtak Moszkvába, mondván, hogy újra itt van Lakó professzor, és kérdéseket szeretne intézni hozzám a két évvel korábbi munkákkal kapcsolatban. Egy nyelvészeti konferenciára érkezett, és szeretne velem találkozni. Ez volt a második találkozásunk.

Két évvel később kaptam egy kemény kötésű könyvet, rajta arany betűkkel: Rombandeevának. Ez volt Lakó Györgynek az „Északi-manyisi nyelvtana” (1956), melynek egyik példányát beköttette a számomra. Azóta is használom ezt a könyvet. Amikor már magam is jobban értettem a fonetikához, meggyőződtem róla, hogy Lakó György kivételesen gondosan kidolgozta az északi manyisi hangtant. Látható a munkáiból, hogy páratlanul jól képzett, érzékeny fülű nyelvész volt.

Az 1970-es évek óta foglalkozom az északi manyisi nyelvjárás egységes írásbeliségének a kidolgozásával. Munkámban eredményesen felhasználtam Lakó György megfigyeléseit is. Idén júniusban több manyisi tárgyú könyvvel együtt a Lakó professzortól ajándékba kapott könyv is szerepelt azon a kiállításon, melyet a Finnugor Világkongresszus tisztelére rendeztünk intézetünk könyvtárában. A legnagyobb sajnálatomra ezt a könyvet, melyből csak egyetlen példány létezik, ellopta valaki a kiállításból.

АЛЕКСЕЙ ЗАГРЕБИН

Вклад иностранных ученых в изучение пермских народов

Изучение истории науки является важным фактором ее самоорганизации, с учетом того, что динамика той или иной отрасли знания зависит от массы внешних воздействий идеологического, политического и социокультурного характера. История изучения финно-угорских народов и пермских этносов в частности, представляет тому яркий пример.

Пройдя длительный этап накопления и первичного обобщения этнографических фактов, артефактов и конкретных описаний этнических традиций, финно-угроведение со временем приобрело роль особого научного направления, чья институционализация отразилась на академическом и университетском уровнях. Внимание к традиционной культуре родственных народов со стороны представителей финляндской и венгерской этнографии вело к интеграции исследовательских усилий с русскими учеными, создавая столь необходимый для позитивного развития науки дискуссионный контекст.

Пермские народы России (**коми, коми-пермяки и удмурты**) являются частью древнего автохтонного населения Северо-восточной Евразии. Разделенные огромными расстояниями, отличиями хозяйственной деятельности и образа жизни, они, тем не менее, сохраняют четкую идентификацию не только как носителей определенной этничности, но и как представителей более широкой финно-угорской общности. В этой связи возникает вопрос, как случилось, что этносы, чей жизненный ареал расположен на Урале, в Среднем Поволжье и на Европейском Севере России ощущают не только ментальное единство, но и знают о своих зарубежных родственниках – финнах, эстонцах и венграх? Думается, что ответ можно найти в сфере истории науки.

Финно-угроведение, а в нашем случае пермистика, зародившись как исследовательское направление филологического характера, довольно скоро приобрело полифункциональную, этнографическую (в широком понимании термина) сущность. Результаты научных открытий, откладываясь на страницах академических изданий, школьных учебников и популярной периодики формировали чувство финно-угорского родства. Но прежде должно было пройти время, когда каждый народ в отдельности проделывал свой путь в поисках своего места в истории.

1. Век Просвещения

В научно-справочной литературе встречаются различные толкования эпохи Просвещения, чаще всего связываемой с отказом от господствовавшей в ученой среде схоластики, в пользу – рационализма и энциклопедизма.

Этнические исследования в России в допетровское время носили преимущественно прикладной ведомственный характер и были мало известны в Европе. Ситуация начала меняться с приходом к власти Петра I и его преемников, демонстрировавших покровительство наукам и заботившихся об оперативном издании материалов экспедиций на Восток империи, содержавших ценные историко-этнографические сведения о пермских народах. Рационализация различных отраслей знания потребовала от науки принятия новых организационных форм, способных объединить и направить творческий потенциал ученого сообщества в русло национальных исследований. Наиболее продуктивной, в этом отношении, виделась идея Академии.

Академия наук стала одним из немногих государственных институтов, где классическая модель власти как суверенного закона, устанавливающего предел положенной свободе, на деле приобрела иную перспективу, объединяя усилия различных ученых «скептиков и критиков». Пермистика, включенная в структуру академического интереса, постепенно приобрела дисциплинарный характер, определяемый реализацией научных проектов и наличием оплаченного государством заказа. Вместе с тем, возможность для последующих далеко идущих научных конструкций и реконструкций находилась в прямой зависимости от способности академиков самостоятельно добывать опытный материал. Одним словом, идея экспедиции как специального «ученого путешествия», дающего возможность для непосредственного наблюдения, в буквальном смысле витала в атмосфере эпохи Просвещения.

В истории пермских исследований рассматриваемого периода найдется немало примеров иллюстрирующих деятельность «экспедиционных товариществ». Пожалуй, одним из наиболее ранних опытов такого рода была поездка по восточным владениям России участников Сухопутного отряда «Великой Северной экспедиции». Прибыв осенью 1733 г. в пределы Казанской губернии, Г.Ф. Миллер и И.Г. Гмелин, приступили к изучению местных народов (в том числе удмуртов) с того, что настоятельно просили губернаторскую канцелярию, «сыскать им по два старых и степенных человека из каждого племени, которых можно было бы спрашивать об их верах, жизни, торгах, промыслах, нравах, обычаях и истории, а для объяснений с ними дать искусных толмачей, которыми можно было бы располагать свободно...». Будучи по началу малоопытными, в какой-то мере легкомысленными молодыми людьми, чье мировоззрение с успехом сочетало личный авантюризм с традиционной немецкой работоспособностью, они в дороге проделали ог-

ромную работу, прежде всего над собой, преодолев свою отстраненность от этнокультурного окружения.

Поколение, пришедшее в российскую академическую науку во второй половине XVIII в. было так же, как их предшественники увлечено идеей экспедиции, где просветительская цель сочеталась с государственной необходимостью. В качестве одного из перспективных направлений выделялось изучение пермских народов и исследования сравнительного характера, по выявлению взаимосвязей между угорскими и финскими народами. Работа, развернутая отрядами Академической экспедиции (1768–1774 гг.), дала богатый эмпирический материал, отображенный в «Дневных записках» Ивана Лепехина, «Путешествии по разным провинциям Российской империи» П. С. Палласа, «Оренбургской топографии» Н. П. Рычкова, записках И. Г. Георги и И. П. Фалька, и др.

Дополнительную динамику, в этой связи, могли получить полевые финно-угорские исследования, для поддержки которых необходимы были специалисты, не переставшие быть энтузиастами. Одновременно возникла идея, развившаяся в конкретное предложение, совместить академический интерес и стремление финских и венгерских ученых глубже прояснить историческое и культурное происхождение своих народов. Стало ясно, что будущее финно-угорских исследований зависит не только от дальнейшего поиска и обработки полевых материалов, но и от своевременного появления новой генерации исследователей.

Жизнь больше похожая на робинзонаду удивительным и, в тоже время, логическим путем позволила ученым XVIII в. найти своего доброго дикаря, которому еще предстояло стать Пятницей. Или другими словами, оторвавшийся от природных начал и углубленный в личное «я», сентиментальный человек пошел навстречу наивному, в образе жизни и мысли которого увидел больше правды, творчества и смысла. Просвещенческая направленность, в целом характерная для научных произведений описываемой эпохи, дополняется многими авторами распространенной со времен средневековья идеей порицания городских спесивцев, противопоставляемых поселянам-простецам, что составит вскоре один из краеугольных камней мировоззрения ученых-романтиков. Неизменной на протяжении всех этапов в истории финно-угроведения станет идея о том, что начато просвещенными, должно быть продолжено и завершено просвещаемыми....

2. Век Романтизма

В первые годы XIX в. изменилась идеологическая ситуация в Европе. На смену рационализму эпохи Просвещения пришел Романтизм, которому суждено, будет сыграть важнейшую роль в становлении финно-угроведения как

самостоятельного научного направления. Сложившийся в мощное общеевропейское движение за осознание себя и собственной культуры как самоценности, романтизм поднял авторитет, прежде всего, гуманитарного знания, когда «... все хотели быть поэтами, хотели мыслить как поэты, писать как поэты». Романтически настроенные ученые стремились совместить науку, философию и поэзию, в поисках лучших образцов обращаясь к произведениям народной словесности. В этот период многие ученые, как, впрочем, и действующие политики начали серьезно рассматривать перспективы строительства национальных государств и национальных культур. При этом отношение романтиков к нации приобрело мистическое звучание, в плане рассмотрения её как некоего родственного коллектива, происходящего от общих предков. Обращение к «народной идее», к народному творчеству, к традициям живой старины, к утраченной прежде истории и, в конечном счете, к нациестроительству, было присуще романтическому сознанию финно-угроведов.

Андерс Иоганн (Антти Юхана, Андрей Михайлович) Шёгрэн – основоположник полевой финно-угристики, первым вступил на романтический путь полевого исследования. В студенческие годы, молодой Шёгрэн решил посвятить себя одной задаче – «всеми силами разыскивать и собирать духовные памятники предков, касается ли это народной поэзии, сказок и всего, что может принести пользу при изучении нашего прошлого», то есть истории финнов и родственных народов и племен. Но, уже после первой самостоятельной поездки к ингерманландским финнам, он понял, что без поддержки заинтересованных финансовых структур говорить о продолжении полевой работы в России преждевременно. Такими структурами, учитывая специфику Российской империи, могло стать либо государство, либо облеченное его полным доверием «меценатствующее» лицо. И, тогда ученому пришлось искать контактов с властью. Благо, что либерально настроенная в этот период имперская верхушка сама искала связей с интеллектуальной элитой вновь приобретенных территорий, высказывая готовность приоткрыть завесу над внутренним устройством, составляющих её регионов.

Покровителем А. И. Шёгрена стал государственный канцлер империи, граф Н. П. Румянцев, собравший вокруг неформальный круг ученых – историков, лингвистов, экономистов, более известный как «румянцевский кружок». Став первоначально библиотекарем графа, Шёгрэн представил ему развернутый план экспедиции к финно-угорским народам России. Получив одобрение канцлера, Академии наук и Финляндского Сената, он в 1824 г. отправился в путь, занявший у него около пяти лет. Побывав у различных групп карелов, вепсов, саамов, коми, коми-пермяков, удмуртов, марийцев и манси, собрал уникальный и, что самое главное достоверный полевой материал, не до конца освоенный и в наши дни. Таким образом, А. И. Шёгрэн удалось совместить государственный заказ с финскими национальными устремлениями, иденти-

фикационного характера. Шёгрэн стал автором известной теории о существовании финно-пермского населения в бассейне Северной Двины и Прионежья. Заволочье, понимаемое им как территория легендарной Биармии стимулировало дальнейшие романтические поиски в области финно-угорской (уральской) прародины и «золотого века». В области изучения пермских народов он продвинулся дальше других, создав первое монографическое исследование, посвященное истории, языку и этнографии народа коми.

Прямые апелляции к власти, свойственные просвещенческому идеалу науки соединились в романтизме с культом героической личности, которая способна в случае необходимости противостоять власти. История жизни финна Матиаса Кастрена и венгерского пионера финно-угорских исследований Антала Регули, запечатлела их двойное отношение к государственным институтам: как к неизбежной и, иногда, полезной реальности и, как к монстру, безжалостно разрушающему мирную пастораль народной жизни. Заслуга ученых-романтиков состояла ещё в том, что, оставаясь энтузиастами полевой работы, кропотливыми собирателями, они начали популяризацию своих открытий. Являясь в большинстве своем публичными людьми, часто обладающими литературным даром, они заговорили с обществом языком народа. Языком до того презираемым благородными сословиями. И, это был уже прямой вызов власти, которой был поставлен выбор – идти навстречу народу, или дальше консервировать сословные анахронизмы. Исследования, проведенные в этот период в романтическом духе среди финно-угров России, проявились, прежде всего, в национальном пробуждении финнов и в несколько меньшей степени венгров, то есть там, где процесс нациестроительства уже был неподконтролен имперским властям. Грядущий век давал надежду остальным...

3. Век Эволюционизма

Вторая половина XIX. в. стала для многих стран Старого Света временем расставания с прошлым. Основная методологическая трудность заключалась в том, как совместить ожидаемую романтическую пастораль с прагматическими задачами полевого исследования. Универсальным решением проблемы, по мнению многих ученых, могла стать набиравшая популярность эволюционная теория. Учитывая неоднородность социально-экономического развития финно-угорских народов, можно было попытаться реконструировать основные этапы исторического прошлого финнов и венгров с помощью изучения современного быта родственных им народов, живущих в Сибири, на Урале и в Среднем Поволжье.

Так, или примерно так, предполагал в 1923 г. первый профессор финно-угорской этнографии Хельсинкского университета Уно Таави Сирелиус, от-

мечая что: «Изучение финно-угорской этнографии имеет большие перспективы, поскольку народы, являющиеся её объектом, находятся на разных ступенях развития. Таким образом, быт народов, стоящих на более низких уровнях, способен пролить свет на ранний быт более развитых народов». Наставник Сирелиуса венгерский этнограф Янош Янко в свое время предложил трехуровневую схему развития финно-угорской культуры, где на верхнем ярусе располагались этнические культуры венгров, финнов и эстонцев, на среднем – культуры восточно-финских земледельческих народов, а на нижнем ярусе промысловые культуры обских угров. Составляя в совокупности производное единого целого – общей финно-угорской культуры, локальные варианты воспроизводили эволюционную динамику и не вступали в явное противоречие с основополагающей формулой романтиков «один народ – одна культура». Продуктивность этого подхода не ставилась под сомнение вплоть до появления в науке идей географического детерминизма и неофункционализма.

На первый взгляд может показаться, что преисполненные творческого энтузиазма пионеры финно-угорской этнографии были полностью психологически готовы погрузиться в мир традиционной культуры родственных народов. Другое дело, готов ли был этот, до известной меры идеализированный ими мир, адекватно воспринять личность исследователя? Наверное, любой этнограф, когда-либо занимавшийся полевой работой, знает, как порой не просто преодолеть стену мнимого равнодушия, демонстрируемого будущими информантами, включенными в круго-ритм повседневной жизни. На заре своей научной карьеры Сирелиус предполагал, что ученый, находящийся в поле, должен позиционировать себя не иначе, как «человека из народа». Сложность реализации этого пожелания выявилась, впрочем, очень скоро. В большинстве случаев ученый отличается от изучаемого им населения не только полученным специальным образованием, но и множеством других социально значимых факторов. Отмеченное обстоятельство, по всей видимости, оказывает влияние на поведение и душевное состояние ученого в поле, а это, в свою очередь, не может не повлиять на технологию исследования и способ интерпретации собранного эмпирического материала. Примечательно, что, приобретя некоторый экспедиционный опыт, Сирелиус отказался от своей первоначальной идеи, оставив исследователю роль заинтересованного зрителя, и лишь изредка – режиссера, в театре полевой этнографии.

Ответственность полевого исследователя перед изучаемым народом рано или поздно ощущал каждый. Ученый нередко в прошлом и настоящем становился своеобразным посредником между своими информантами и властью. Так было в конце XIX. в., когда своими экспертизами защищали удмуртов д. Мултан, обвиненных в человеческих жертвоприношениях, препятствуя воле властей по вынесению обвинительного приговора. Верно, пишет М. Миккор –

этнограф часто ощущает себя виноватым из-за всех услышанных просьб о помощи, которые не смог удовлетворить. Вспоминается, по этому поводу, совсем недавний случай, когда наша исследовательская группа, работавшая с портативной видеокамерой на штативе, была принята жителями одной удмуртской деревни за техников ведущих землеустроительные замеры для проведения долгожданного здесь газа. Когда, наконец, ситуация прояснилась, нас, тем не менее, просили по возможности ускорить процесс газификации деревни.

Исторически так сложилось, что пребывание исследователя в «российском поле» зависит не только от контактов с изучаемой этнокультурной группой, но и от взаимоотношений с начальством разных степеней и рангов. Так, Аксель Хейкель благоразумно отправился в свою первую поездку по Восточной России в 1883 г. с личного «благословения» министра по делам Великого княжества Финляндского. Тридцать лет спустя Уно Харва, по-видимому, пренебрег этой формальностью и в результате провел, до выяснения, одну из летних ночей в полицейском участке д. Ст. Канисар Казанской губернии. Конечно, он пытался объяснить бдительным сельским полицейским, что он ученый-этнограф из Финляндии, а его спутник, местный учитель-удмурт Алексей Игнатъев – лишь только проводник и переводчик. Боюсь, что стражи порядка с сомнением отнеслись к его доводам, с картой местности, записными книжками, чертежами и рисунками. Более предусмотрительным был финский фольклорист Юрьё Вихманн, который прежде чем заняться полевой работой, запасся многочисленными рекомендательными письмами и предписаниями всем чинам уездной полиции об оказании ему полного содействия. Не менее действенным изобретением стал список «персон для контактов» – главным образом, сельских учителей, местных чиновников и священнослужителей, с помощью которых он подошел к пониманию ключевого пункта методики полевой работы среди родственных народов.

Насущная потребность в помощниках из числа местных жителей обнаружилась учеными ещё в начале XIX. века. Поиски толковых проводников не были случайностью, или барской прихотью. Многие исследователи испытывали проблемы с разговорным русским языком, не говоря уже о местных финно-угорских языках, изучить которые за время маршрутных экспедиций было доступно не многим. А местные жители, в свою очередь, были, как правило, не сильны в русском и иностранных языках. Положение несколько улучшилось, когда стала появляться учебно-справочная и другая литература, позволяющая провести предварительную лингвистическую подготовку к полю.

Дополнительную актуальность вопрос о местных помощниках приобрел во второй половине XIX. в., когда в своих поисках финно-угроведы стали отходить от длительных маршрутных экспедиций к исследованиям ареального характера, работая среди локальных групп этноса. Местные помощники должны были составить то, ранее недостающее звено, которое замкнуло бы цепь от-

ношений между ученым и изучаемым населением. В идеале они должны были происходить из народа, безукоризненно владеть языком (диалектом) и ориентироваться в системе ценностей этноса. Вместе с тем, они должны были хорошо знать русский и желателен один из европейских языков, чтобы эффективно передавать информацию от источника к собирателю. Но где можно было найти таких помощников в массе неграмотного, в большинстве своем, нерусского населения восточных областей России? Подлинным спасением для финно-угроведов, в этом случае была Казанская инородческая семинария, готовившая христианских миссионеров и учителей народных школ края. Организатор и бессменный директор семинарии, известный ученый-педагог Николай Ильминский долгое время успешно сотрудничал с Финно-Угорским Обществом и даже состоял его почетным членом. При его деятельном участии воспитанники семинарии, коми и удмуртского происхождения, становились участниками финно-угорских исследований, в качестве экспедиционных проводников и переводчиков Торстена Аминоффа, Берната Мункачи, Уно Харва и др.

Хорошая идея была подана незадолго до начала Первой мировой войны, руководством Финно-Угорского Общества, предложившим организовать специальные курсы для обучения местных помощников навыкам самостоятельной исследовательской работы. Но социальные потрясения позволили лишь немногим стипендиатам пройти научную стажировку. Среди них были коми-ученый Василий Налимов и марийский этнограф Тимофей Евсеев. Правда, и в годы войны научная работа не прекращалась. В свое время Одон Беке подробно описал методы работы венгерских ученых (Бернат Мункачи, Давид Фокош-Фукс) среди военнопленных финно-угорского происхождения. Тем не менее, в результате революций и гражданских войн возможностей для полевых работ становилось все меньше, даже легальная переписка была поставлена под жесткий контроль, что не могло не сказаться на социальном престиже финно-угорской этнографии. В Советской России наука стремительно «большевизировалась», в Финляндии, Венгрии и Эстонии этнографическая наука также не избежала определенной политизации, заложниками которой становились ученые.

Сейчас я не возьмусь с уверенностью сказать, кем были в глазах своих современников ученые той «эволюционистской» генерации финно-угроведов – наивными мечтателями, либо строгими прагматиками? Ясно, пожалуй, только одно, что молодые люди, родом из приличных буржуазных семей, выросли в экспедициях, преодолевая собственный рационализм. Совмещая идею и науку, или, лучше сказать – идею, ставшую наукой, они создали образ и корпус финно-угроведения. Решая, казалось бы, сутубо исследовательские задачи, пионеры финно-угорской этнографии, прошли проселочными дорогами истории, открыв миру своих полузабытых родственников, указав им путь к самопознанию и свободе.

4. Советское время

Обычно в каждой стране проблемами «национального» занимаются специалисты из разных отраслей знания, в советском научном разделении труда приоритет был закреплен за этнографами, которые отвечали как за эмпирические исследования, так и за их теоретическое обоснование. Советская этнография рассматривалась властью в качестве одной из наук с особыми политическими задачами, в контексте марксистско-ленинской идеологии. Советская этнография 1920–1930-х гг. являлась участником социального эксперимента и национально-культурной революции у так называемых отсталых народов. Ввиду кооперации между наукой и политикой финно-угорские исследования в Советской России вынуждены искать свой баланс между двумя полюсами. К этому добавлялось ещё то, что в рассматриваемый период российская провинция, где и был сосредоточен научный интерес финно-угроведов, переживала драматичный период форсированной модернизации от аграрного общества к индустриальному. Но, в любом случае, «проповедовать» коммунизм эффективнее было на родном языке. Кроме того, властям не могла не импонировать «культуртрегерская» роль руководителя эволюции отсталых народов и работы с «девственно чистым» материалом, не затронутым обаянием буржуазии. Власти хотели руководить процессом осовременивания отсталых народов, в этих условиях этнографы вынуждены были принять революционные темпы культурных изменений, в наблюдаемых ими обществах. Одним словом, переключить внимание с народных традиций на классы (даже там, где их не было). Их заставили выискивать элементы отсталости, раскрывать классовые противоречия внутри этносов, а власти брали на себя уже функцию обвинителя.

Короткая волна славы коснулась тогда молодой поросли национальной интеллигенции пермян, с головой окунувшейся в стихию революционной учебы и строительства. Но все попытки выстраивания модели национальной культуры были очень скоро пресечены властью, организовавшей Дело СОФИН (Союз освобождения финских народов) и другие не такие громкие, но действительные процессы подавления. Власть не двусмысленно дала понять – моделировать и конструировать может только она. В журнале Советская Этнография № 2 за 1937 г. опубликована статья «Социалистическое строительство среди народов Поволжья», автор, которой пишет «Политика царского правительства, направленная на угнетение малых национальностей, особенно ярко проявилась в отношении многонационального Поволжья». Но, главной является вторая часть опуса, где кроме неисчерпаемых образцов славословия в адрес «руководства партии Ленина – Сталина», содержится концептуальная фраза – «для народа многонациональной России кончилась **предыстория** и начинается **история** освобожденных людей».

5. Послевоенный период

Когда, в 1950 г. И. В. Сталин подверг уничтожающей критике превозносимую прежде теорию академика Н. Я. Марра о языке, постановив, что классы уходят и приходят, а нации остаются, советские финно-угроведы могли перевести дух. Вновь забрезжила надежда вывести свои исследования на уровень легитимной науки, но беда в том, что плата за легитимизацию была оставлена прежней – обслуживание идеологических и политических интересов власти. Кстати говоря, такого рода зависимость в целом была свойственна послевоенной этнологии, тесно связанной в странах Запада с системой колониального администрирования, в Советском Союзе с «направляющей ролью КПСС» и даже в неприсоединившихся странах, что хорошо показано в недавней статье проф. Ю. Лехтонена «Kustaa Vilkkuna – ein finnischer Volkskundler zwischen Berlin und Moskau». Но, именно этот хрупкий баланс между властью научного факта и властью государства обеспечил условия для послевоенного ренессанса полевой финно-угорской этнографии и, что ещё более важно – формированию устойчивого научного интереса к финно-угорской проблематике. И, как венец процесса возрождения – организация, начиная с 1960-ого г. регулярных Международных Конгрессов финно-угроведов.

В этот период особенно велика, оказалась роль тех ученых, которые не побоялись и не погнушались в ряде случаев взять на себя сложную роль исследователя и публичного человека, работающего с властью. Это была тонкая игра, построенная на взаимных уступках, компромиссах, обидах и объятиях. Но именно эта игра обеспечила издание научных журналов финно-угроведов, функционирование аспирантур, экспедиции к восточным финно-уграм. Наибольшим успехом этих лет можно считать тот факт, что в реальности сложились самостоятельные научные коллективы в Сибири, на Урале и в Поволжье, о чем, возможно, мечтали пионеры полевых финно-угорских исследований.

Заключение

История изучения пермских народов прошла к началу XXI. в. немалый путь, в ходе которого были времена блестящих открытий и научного подвижничества, но были и периоды безликого тиражирования уже давно известных фактов или, что ещё хуже, научного «самоедства» и погони за конъюнктурой. Тем не менее, ушедшие поколения ученых, их поиски и труды не должны остаться в забвении, несмотря на то, кажутся они нам важными и актуальными, либо не вписывающимися в контекст сегодняшнего дня. Понимание высокой значимости исследовательского труда сформировало современное финно-угроведение, в равной степени основанное на данных эмпирического характера и историографических материалах.

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

Décsy Gyula (1925–2008)

Egy budapesti látogatásakor, talán 1982-ben, egykori hamburgi tanítványának, Szabó T. Ádámnak Décsy Gyula a következőket mondta: „Csak jóra emlékszem hamburgi éveimből. 1974-ig egyszerűen fenséges életem volt ott. Különben arányosan osztottam be életem, kerek számokban, talán ezért kellett elmennem 1977-ben Hamburgból. Tíz évet töltöttem a falumban (1925–1935), lényegében tízet Érsekújvárott (1935–1945), tízet Pesten (1946–1956), húszat Németországban, főleg Hamburgban (1956–1976), vajon kijön-e még a húsz Amerikában?” (Szabó 1995b: 142–143). Kijött a húsz, sőt: harminc lett belőle.

Décsy Gyula a Nyitra megyei Negyed községben született 1925. március 19-én. Háromnyelvű környezetben (magyar, szlovák, német) töltötte gyermekkorát. 1935-ben került az érsekújvári gimnázium magyar tagozatára. Ebben a hivatalosan szlovák gimnáziumban a heti 5 szlovák órán kívül minden magyarul folyt – 15 évvel Trianon után. Az első bécsi döntést követően (1938. november 2.) minden magyar lett Újvárott, a szlovák és cseh érzelmű tanárok elmentek Csehországba vagy északra, helyükbe magyarországi tanárok jöttek. Köztük volt Kálmán Béla is, aki 1939 és 1943 között volt Décsy osztályának magyartanára. Kálmán Béla s tanártársai egyszer meghívták Kniezsa Istvánt előadni Újvárba, az előadáson (Érsekújvár és vidéke magyar–szlovák népesedésének története) persze Décsy is részt vett – s mint 2007-ben írta visszaemlékezésében (Décsy 2009) – „alig vártam, hogy járhassak a kurzusaira Pesten”. 1944 elején beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetemre, ahol többek között Pais Dezső, Szabó Dénes, Zsirai Miklós, Horváth János, Alszeghy Zsolt, Kornis Gyula, Szekfű Gyula s persze Kniezsa István óráit látogatta. 1946 nyarán hazaköltözött szüleihez „Szlovákiába”, majd ősszel beiratkozott magyar–szlovák–történelem szakra a pozsonyi egyetemre. 1947 szeptemberében Décsy Gyulát szüleivel s két testvérével együtt kitelepítették Magyarországra. A következő két évben jó körülmények között tanult s vizsgázott Pesten, búcsút mondott történet-tudományi aspirációinak, és magyar, finnugor és szláv nyelvészetet tanult. Doktori disszertációját (A szlovák társadalmi és nemzeti fejlődés fő irányjai) Kniezsa vezetésével készítette el, s 1948 októberében védte meg. 1951 és 1955 között aspiráns volt Budapesten, de közben jelentős tanulmányutakat tett Pozsonyban, Prágában és Szófiában is. A nyelvtudományok kandidátusa 1955-ben lett, disszertációja a következő

évben meg is jelent (Eine slowakische medizinische Handschrift aus dem 17. Jahrhundert. Akadémiai Kiadó, Budapest). Décsy egy évig az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében dolgozott, majd 1956 novemberében nyugatra távozott. Két évig a göttingai egyetem magyar lektora volt, s Farkas Gyula legközelebbi munkatársa. 1959-től a finnugor filológia magántanára a Hamburgi Egyetemen, 1965-től ugyanott rendes tanár, majd 1969-től 1977-ig a Finnugor Tanszék vezetője. 1958-tól 1976-ig megszakítás nélkül a Farkas Gyula alapította Societas Uralo-Altica főtitkára. 1958-tól szerkesztette az Ural-Altische Jahrbüchert, s amikor 1977-ben az USA-ba települt, a folyóiratot is magával vitte. Ez 1979-től 1992-ig Ural-Altische Jahrbücher/Ural-Altica Yearbookként volt ismert, majd 1993-tól Eurasian Studies Yearbookként jelent meg, egészen a 2008. évi, 80. kötetig.

Décsynek már hamburgi évei alatt jó kapcsolatai voltak az amerikai Indiana Egyetemmel, részt vett az ottani „Uralic and Altaic Series” köteteinek készítésében, Yurak Chrestomathyja e sorozat 50. köteteként jelent meg 1966-ban. 1977-ben meghívták a bloomingtoni Urál-altaji Tanszékre professzornak, ahonnan néhány évvel a 2008. december 30-án váratlanul, a floridai St. Petersburgben bekövetkezett halála előtt ment nyugdíjba.

Amerikai professzorsága kezdetén, 1978–1981-ben kollégája lehettem bloomingtoni magyar lektorként. Ismeretségünk azonban korábbról s számomra szerfelett talányosan kezdődött. 1975 vagy 76 telén egyszer a Balázs János-féle Kruzsokban megjelent az Erzsébetben egy számomra ismeretlen, ámde mindenki által jól ismert és igen szívélyesen fogadott úr, aki [décsi gyula]-ként mutatkozott be. Volt már tudomásom arról, hogy az Akadémiai Kiadó összes akkori szótárában szótárszerkesztési vezetőként feltüntetett dr. Décsi Gyula a Rákosi-diktatúra hírhedt szereplője volt, így aztán fel nem tudtam fogni, hogyan üdvözölhet Balázs János, Fabricius-Kovács Ferenc, Hadrovics László, Vértes O. András és mindenki más ilyen lelkesen egy ávos ezredest. Aztán tapintatosan elmagyarázták...

Décsy Gyula szlavistának készült, 56 után a finnugrisztikában is kiképezte magát, majd Amerikában e területek mellett egy harmadikat is művelt; ez a nyelveredet kutatása (ang. linguistic paleontology). Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft című könyvét (Wiesbaden, 1965) a finnugrisztika első modern, külföldön kiadott szintéziseként méltatta Hajdú Péter, aki budapesti vendégprofesszori meghívására tett javaslatában Décsy munkásságát „nemzetközi méretekben fontosnak és originálisnak” nevezte (Hajdú 1995). 1973-ban Décsy Európa nyelvi térképét rajzolta meg Die linguistische Struktur Europas című könyvében (Wiesbaden), ebben az európai nyelveket areális és kontaktológiai szempontból tárgyalta, „földrészünk nyelvi problémáinak igen sokoldalú és teljesen újszerű megvitatását [nyújtva] [...] a legújabb nyelvészeti módszerek ötletes, újszerű és gondolatébresztő alkalmazásával” (Balázs 1977: 306–307). E könyv a nyelvészeti Európa-kutatásoknak vetette meg az alapjait, kimerítően tárgyalta a kelet-európai nyelvi kisebbségek kérdéseit is, s mint Szabó T. Ádámtól (i. m. 140) tudhatjuk, amikor a nagytekintélyű német

kormány szerv, a „Deutsche Forschungsgemeinschaft” 50 példányt megvett belőle, hogy Wolfgang Veenker szervezésében ajánlva elküldje őket szovjet intézményeknek és neves nyelvészeknek, az orosz postán egy kivétellel minden példányt elkoboztak, mivel a könyvet „közveszélyes objektumnak” minősítették. Az ezredfordulón Décsy kétkötetesre bővített angol nyelvű változatát is kiadta könyvének (*The Linguistic Identity of Europe I–II. In collaboration with John R. Krueger. Eurolingua, Bloomington IN, 2000*), ami az identitását kereső Európai Unióban ma is fontos alapmű.

Décsy Gyula sokféle tájékozódó nyelvész volt, amit az általa írt vagy szerkesztett könyvek címei is jól mutatnak, például: *Sprachherkunftsforchung I. Einleitung und Phonogenese/Paläophonetik* (Wiesbaden, 1977); *Sprachherkunftsforchung II. Semogenese/Paläosemiotik* (Bloomington IN, 1981); *Global Linguistic Connections* (Eurolingua, 1983); *Statistical Report on the Languages of the World as of 1985 I–V.* (Eurolingua, 1986–1988); *The Uralic Protolanguage. A comprehensive reconstruction* (Eurolingua, 1990); *The Indo-European Protolanguage. A computational reconstruction* (Eurolingua, 1991); *The Turkic Protolanguage. A computational reconstruction* (Eurolingua, 1998). 1984-ben jelent meg „Hamburger for America and the World” című könyve, melyről Szende Tamás (1986: 127) joggal írta, hogy „a nyelvészet területén kívül a néprajz, a »kultúrantropológia« illetékességére is kiterjed”, s aminek apropóján Tolcsvai Nagy Gábor megállapította 1990-ben, hogy „ma nincsen olyan magyar szótár, amely tartalmazná a *hamburger*-t és számos hasonló újdonságot. Ez az állandó lexikográfiai adatgyűjtés és közlés hazai hiányát jelzi” (Tolcsvai Nagy 1990: 114). Folyóiratában Décsy sok száz etimológiáját is közzé tette, ezekről Kálmán Béla így nyilatkozott: „Décsy etimológiáit ismerniük kell a magyar nyelvtörténeteknek és névtanosoknak. Ha nem értünk velük egyet, cáfolnunk kell, ha meg egyetértünk, hivatkoznunk rájuk.” (Kálmán 1987: 115.) „Décsy etimológiái akkor is érdekes, helyenként meghökkentő olvasmányok, ha egy részüket nem tudjuk elfogadni. Nem tiszteli a hagyományt, észreveszi, ha egy-egy évtizedek óta biztosnak hitt szófejtés alapjai nem szilárdak.” (i. m. 117.)

Décsy Gyula hatalmas munkát végzett a *Jahrbücher*, majd a *Eurasian Studies Yearbook* szerkesztőjeként 1959-től haláláig, a hatvanas-hetvenes években Annemarie v. Gabainnel, 1980-tól a UCLA-n tanító Bodrogligeti Andrással társszerkesztve az évkönyveket. Az *Arcadia Bibliographica Virorum Eruditorum* sorozatban megjelentette Karl Heinrich Menges, Alo Raun, Erich Kunze, Felix Johannes Oinas, Helmut Hoffmann, Fred W. Householder, Fabricius-Kovács Ferenc, Lakó György, Sinor Dénes, Kenneth Lee Pike, Konrad Koerner, Kálmán Béla, László Gyula, Thomas A. Sebeok, Carleton T. Hodge és John R. Krueger bibliográfiáit, melyek e tudósok teljes publikációs listáin túl életrajzokat és életműértékeléseket is tartalmaznak. Neki köszönhetjük Arany A. László koloni fonológiájának amerikai faksimile kiadását (1967) és Lotz János „Das ungarische Sprachsystem”-jének reprint kiadását is (1988).

Décsy Gyula a vasfüggönynek ezen az oldalán 35 évig „disszidensnek” számított, de a másikon, a Német Szövetségi Köztársaságban is érték kemény szélsőbaloldali

támadások az 1970-es évek második felében. Amikor az évtized végén, már amerikai professzorként a Bloomingtonba látogató magyar hivatalosságoktól azt kérdezte, miként teremthetne szakmai kapcsolatokat magyarországi nyelvészekkel, neki mint magyarnak azt a tanácsot adták, hogy forduljon a Magyarok Világszövetségéhez. Nem fordult, de amikor 1985-ben egy magyarországi bértollnok durva támadást intézett az *Élet és Irodalom*ban a Duray Miklóst támogatók ellen, akkor a *Jahrbücher*ben (57: 46) a Duray családnév eredetét fejtegette.

Décsy vitatkozó kedvű ember volt, s persze nem mindig volt igaza (lásd pl. NyK 95: 211–218 és 98: 305–315). Az ELTE-től kapott díszdoktori oklevelének átvételekor azt mondta, hogy „Németországban s Amerikában soha nem csatlakoztam az ún. »mainstream« divatos (de kikísérletezetlen) irányzataihoz. Ez nem csupán az általános nyelvészetre vonatkozik, hanem sok tekintetben a finnugrisztikára, uralisztikára is” (Décsy 1997/1998: 55). Az adatorientált, induktív kutatást eredményesebbnek tartotta a deduktív teóriáknál. Hamburgi évei alatt különösen, de amerikai időszakában is önzetlenül segítette magyar barátait és ismerőseit. Sokat járt Magyarországra és Szlovákiába, akkor segítette a magyarok nemzetközi tudományos és kulturális kapcsolatainak szövögetését, amikor szinte mindenki azok akadályozásában jeleskedett. Sok magyar kortársával ellentétben szerencsés ember volt, mindig jó időben (néha rossz időben is) jó helyen volt, sőt igen sokszor a legjobb helyen.

Irodalom

- Balázs János (1977), Gyula Décsy: Die linguistische Struktur Europas. [Ismertetés.] NyK 79: 301–307.
- Décsy Gyula beszéde, melyet az Eötvös Loránd Tudományegyetemen mondott el díszdoktorrá avatásakor, 1998. május 9-én. ELTE Tájékoztató 1997/1998. március–június: 50–57.
- Décsy Gyula (2009), Predesztinált, prediszponált – csak nem tudják. In: Kontra Miklós–Bakró-Nagy Marianne (szerk.), A nyelvészetről – egyes szám, első személyben II. SZTE BTK, Szeged. 49–60. (= Fórum Társadalomtudományi Szemle 2009/2: 131–140.)
- Hajdú Péter (1995), Javaslat Décsy Gyula Budapestre való meghívására. In: Szabó T. 1995a: 137–138.
- Kálmán Béla (1987), Décsy Gyula, Linguistische Sinndeutungen. [Ismertetés.] MNy 83: 114–117.
- Szabó T., Ádám (ed.) (1995a), Gyula Décsy Bibliography 1947–1995. Arcadia Bibliographica Virorum Eruditorum, Fasciculus 13. Eurolingua, Bloomington IN.
- Szabó T. Ádám (1995b), Décsy Gyula hamburgi évei 1969 és 1975 között. In: Szabó T. 1995a: 138–413.
- Szende Tamás (1986), Décsy Gyula: Hamburger for America and the World. [Ismertetés.] Nyr 110: 127.
- Tolcsvai Nagy Gábor (1990), Gyula Décsy, Hamburger for America and the World. [Ismertetés.] MNy 86: 113–114.

Kontra Miklós

A. P. Yudakin: Comparative Grammar of the Finno-Ugric Languages (An Essay)

Russian Academy of Sciences, Institute of Linguistics, Moscow. 2008. 77 pages.

А. П. Юдакин: Сравнительно-историческая грамматика финно-угорских языков
Российская Академия наук, Институт языкознания, Москва. 2008. 243 страницы.

Meglehetősen sajátos ismertetés került ki a kezemből. Különösek a körülmények: noha két kötetben is tárgyalja a szerző az általa fontosnak tekintett kérdéseket, de a háttérrel, az elméleti alapokat nem közli, hanem az angol nyelvű változatban egy kollégája, Ju. A. Sorokin ad összefoglalót Judakinnak arról a munkájáról (Judakin 2007), mely ezen fejtegetések alapjául szolgál.

A szerző a belső címlapok verzóján ismerteti szándékát: az uráli nyelvcsoporthoz tartozó nyelveknek, a jukagirnak, a mandzsu-tunguznak, a törökségi, a mongol, a paleoázsiai és az indoeurópai nyelveknek az esetrendszerét tárgyalja történeti összehasonlító és tipológiai szempontból. Ennek a résznek az utolsó mondatából az derül ki, hogy oktatási segédkönyvnek vannak szánva e könyvek a finnugorszakos egyetemistáknak, de a szerző hasznosnak véli munkáját az urál-altaji, a nosztratikus és az elméleti nyelvészeti kérdésekkel foglalkozók esetében is. E mű eredetileg a „tudomány doktora” cím megszerzésére szolgáló disszertáció volt, amely a védéskor élénk vita tárgya volt, amint a V. D. Ivšin írta „A finnugor nyelvek külső kapcsolatai” című bevezetőből kitűnik (az orosz nyelvű változatban ez oroszul és angolul is megvan). Ugyanő ismerteti, milyen alapokon végezte a szerző kutatását: „At creating the »Comparative grammar of the Finno-Ugric languages« A. P. Yudakin, Academician of the Rossiyskaya Academy of Natural Sciences, took into account the achievements of both the researchers of the national Finno-Ugric grammars and specialists-theorists of a wide profile. It is possible to speak daringly that his grammar is a generalisation of the material made in the Finno-Ugric linguistics. But the scientist introduced the third element into his research about which for the last years when everybody's passion is cognitive linguistic they absolutely forget last, when everybody's hobby is cognitive linguistics – they flatly forget – the idea of language development, having named his research a dynamic evolutionary theory, having emphasized the basic motive of his work” (Ivšin in: Judakin 1: 4, 2: 7–8).

Hogy mi is ez a „szisztematikus tipológia; dinamikus fejlődéstipológia/-elmélet”, azt Sorokin ismerteti az angol nyelvű verzióban (Judakin 1: 6–23). Ez a szerzőnek az imént említett, „Очерки по эволюционной типологии” című könyvén alapul (lásd Ivšin in: Judakin 2: 6).

Amióta létezik a nyelv tudománya, mindig is foglalkoztatta a kutatókat, mi a nyelv fejlődése. Az ezzel kapcsolatos elméleteket Schleichertől Marrig erősen vitatták, a legkeményebben Marr stadiális elméletét. Sorokin felteszi a kérdést: „Miért

fogadják a kutatók ellenségesen az általánosításokra törekvő nyelvészeti elméleteket?” Válasza szerint a legvalószínűbb, hogy azért, mert gyakran spekulatív jellegűek, előterjesztőik sokáig érlelik őket magukban, majd szembesítik őket bizonyos nyelvi anyaggal. Ez mindenekelőtt Schleicher, Bopp, Humboldt esetében igaz, és csak az utódok hajlottak arra, hogy érveljenek mellettük. „Last decades another theory was making gradually its way to the world, namely the dynamic theory by A. P. Judakin which, due to a fashion on cognitive linguistics, remains in shade until now” (Judakin 1: 7). Judakin gondolatrendszere lényegesen különbözik minden eddigi nyelvfejlődési elmélettől, független Schleicherétől, Boppétól és Humboldtétól. Noha maga Judakin közli, hogy ezen elődök felfogása ott van a háttérben, de csak kevésbé támaszkodik a 19. és 20. század nyelvészeti nézeteire. Szükségesnek látja közölni, hogy semmi köze sincs Marr elképzeléseihez sem, elméletének megnevezését kivéve: „the evolutionary theory”.

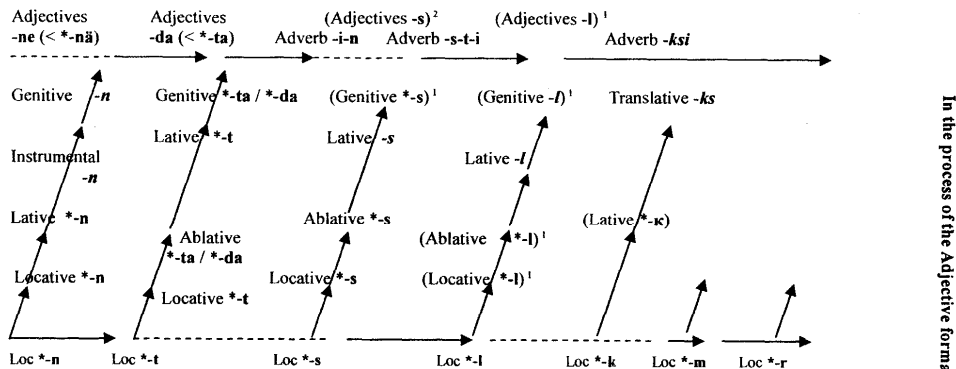
Judakin nyelvfejlődési elmélete annak a „mechanizmusnak” a felismerésén alapul, amelyet ő a nyelvfejlődés dinamikus modelljének tekint. E modell a koordináták cartesianusi rendszere, amelynek horizontális tengelyvonala mutatja a nyelvi jelenségek szinkron változását, amely bizonyos grammatikai kategóriák kialakulásának az alapját képezi, és ezt az ordináták elhajló tengelye jelzi. Miután tanulmányozta a finnugor, a szamojéd, a paleoszibériai, a csukcs-kamcsadál, a mandzsutunguz, a mongol, a török nyelveket, és az ezekből származó eredményeit kiegészítette a japánból, a szanszkritból és az ógörögből adódó tanulságokkal, rekonstruálta minden egyes nyelvcsalád konzisztens esetrendszer-evolúcióját, sőt a szinkronizmus mutatja a változást a rekonstruált *t* locativusoktól egészen az újabb *r* locativusokig (a „locativusok” többször „helyhatározói esetrag” értelemben használatos):

-----ō-----o-----o-----o-----o-----o-----o-----→
 *-t *-n -s -l -k (-m) (-r)

Itt persze érdeklő az olvasót, milyen kritériumok alapján kerültek ezen elemek e lineáris (= kronológiai) sorrendbe, de az előttem lévő két könyvben erre nem találok választ. Judakin szerint a locativusok változása megfelel új grammatikai kategóriák kialakulásának, ilyen például a melléknév. A szófajok kialakulása párhuzamosan történik a kisebb nyelvtani kategóriák elkülönülésével, álljanak itt példaként a locativusok: a *t* locativusi értéke meggyengül, mert ablativusi funkcióban is használatos, amely alkalmasabb más funkciók ellátására is, mint például a melléknév fokozásának kifejezésére. Ezt elősegíti az újabban kialakult *n* locativus. A *t* ablativus pedig könnyen alkalmazható dativusként és lativusként (mivel az irányjelző esetek értéke közel áll a lativusokéhoz), valamint partitivusként vagy genitivusként(?), ami a balti-finn nyelvekben és rokonaikban figyelhető meg. A genitivusi végződés pedig könnyen felveheti a melléknévi suffixum funkcióját. A *t* sorsának alakulása következtében az *n* locativusrag veszi át a funkcióját, majd ez is követi elődjének sorsát kisebb eltérésekkel (Sorokin in: Judakin 1: 9).

Sorokin (in: Judakin 1: 10) szemlélteti, miképpen képzei el Judakin a locativusi esetrendszer változásait a balti- finn csoportban:

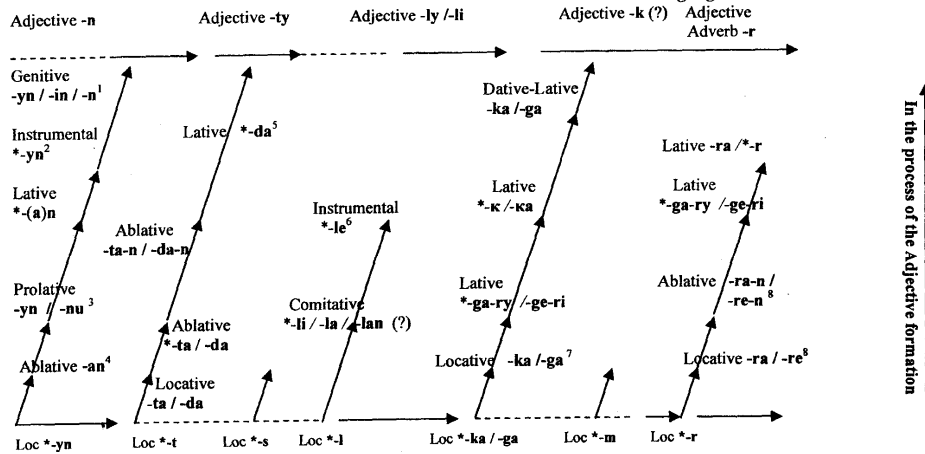
SCHEME 1. Change of the Locative case systems in the BALTIC-FINNISH languages

¹) It is not found out in the Baltic-Finnish, but is available in some other Finno-Ugric languages.
²) The s-Ablative is in the Ural languages; the -s of the Finnish Elative, possibly, is related to the -s' of the Lappish Inessive-Elative, and then the -as of the Finnish Adjectives as the *taido-k-as* 'skilful' (from the noun *taito* 'ability', 'art') corresponds to the Lappish -as: the Lappish adverbs *vei-as* 'downwards' and *pa-jas* 'upwards' compare with the adjectives *kerr-as* 'hard' (from *kerr* 'a bark') and *kid-as* 'manual', 'by hand' (from *kidt* 'a hand'). However, the problem solution being complicated because the Lappish Adjectives, ending in -as, are often used as a Predicate, carrying out a Participle role.

Hasonló táblázatot közöl a törökségi nyelvekről is (i. m. 11):

SCHEME 2. Change of the Locative case systems in the TURKIC languages

¹) Yakut excluding; ²) in the Yakut Instrumental -(y)n-an, in the Kazakh -men, -men-en with some other variants; ³) one of the variants of the Karachay-Balkar Prolicative; ⁴) one of the Bashkir and Tatar Ablative variants (in the Pronouns); ⁵) one of the variants of the Karachay-Balkar Prolicative -tun // -tyn // -tün // -tin; ⁶) in the Chuvash Instrumental pa-la // -pe-le; ⁷) in the Yakut language there exist 16 variants of the Dative case -ka // -ga with the Locative, Lative and Dative value; ⁸) in the Chuvash language.

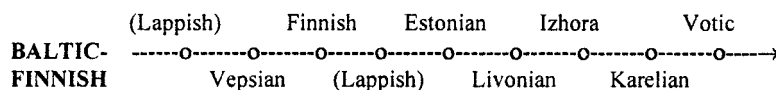
s úgy véli, a két nyelvcsoport (nála: nyelvcsalád) olyannyira meglepő egyezéseket mutat, hogy: „If material similarity and coincidence of functions of some cases was

observed in them, it would be possible to assert, that the investigated language families are not only typologically similar, but, possibly, go back to a general ancestor” (i. m. 12; én emeltem ki, H. L.). Hasonló sémákat állapított meg Judakin a fentebb felsorolt egyéb nyelvek és nyelvcsoportok esetében is, s Sorokin szerint Judakin ezek alapján a következő törvényszerűséget állapította meg: „the formation of grammatical categories (~ the parts of speech) might be the basis of the changes in any language (agglutinative, inflectional, polysynthetic), that leads to a cardinal reorganization of a language system” (i. m. 12; kiemelés az eredetiben, H. L.).

Vannak egyrészt olyan nyelvek, amelyekben például a melléknév idő- és személy-affixumokat kaphat az igéhez hasonlóan, másrészt olyanok is ismertek, amelyekben nincsen esetrendszer, vagy éppen összeomlóban van, miként az indoeurópai nyelvekben. Ebből Judakin így következtet: a) A világ nyelveiben két, egymással ellentétes (szintetikus és analitikus) tendencia működik, például a balti-finnben, ahol az esetrendszer formálódik, a szintetikus tendencia releváns, míg például a régi indoeurópai nyelvekben az analitikus erős, ezekben ugyanis a töredékeiben rekonstruálható esetrendszer összeomlóban van; e két rendszer (= tendencia; H. L.) gyakran egymás mellett létezhet, amint például a balti-finn nyelvek esetrendszere és analitikus időrendszere mutatja. b) Az alanyi és az állítmányi csoport közti egyensúly a mondatban az állítmányi jegyek azonos elosztásának törvényszerűsége által van szabályozva, a névszói szófajok expanziójával (vagyis a névszói kategória bővülésével a diakroniában) az igei kategória érvényesülése kiterjed (kategóriajegyei bővülnek: idők, módok stb.) (i. m. 13).

Az analitikus igeidők kialakulását a balti-finnben régi grammatikai kategóriák eltűnése és újak megjelenése kísérte (a birtokos személyjelezés leépülésének köszönhetően fokozatosan kialakult a birtokos névmás, ez a mondatnak aktív és határozatlan személyű rendszeréből aktív és passzív személyű rendszerbe való átmenete). Judakin átalakítja a schleicheri családfamodellt lineárisra, s ezt alkalmazza a szamojéd, a finnugor, a dard és az iberokaukázusi nyelvekre. A balti-finn esetében ez így néz ki (Sorokin in: Judakin 1: 14):

Scheme 3

A balti-finn nyelvekben megfigyelhető a verbonominális rendszerbe való átmenet főleg igei természetű mondatban a névszó konjugációja miatt, amikor a létige használatos kopulaként; a névszó birtokos személyjeles alakjait felváltják a birtokos névmásos szerkezetek. A recensens megjegyzése: Sorokin itt egyéb vonásokat is

említ,¹ de mivel a terminológia szokatlan, és nem szemlélteti mondandóját nyelvi példákkal, nem tudom, miről lehet szó. Mivel az egyes folyamatok nem egységesen mennek végbe a nyelvcsoporthoz tagjaiban, némely grammatikai kategóriák kialakulása egy nyelvben lehet gyorsabb vagy éppen lassúbb is, egy nyelvet a lineáris modellben különböző helyeken is lehet említeni más-más paraméterek alapján, amint a 3. ábrán a lapp elhelyezése mutatja: egyszer a vepsze előtt, másszor a finn után foglal helyet; itt azonban a recenzensnek meg kell jegyeznie, hogy a lapp nem tagja a balti-finn nyelvek csoportjának, a lapp ugyanis az ún. korai ősfinnből vált ki, ennek másik ága a kései ősfinn volt, s ez volt a ma balti-finn nyelvek csoportjaként ismert együttesnek a közvetlen őse. Judakin szerint az indoeurópai nyelvek schleicheri családfája csak általános képet ad a fejlődésről és a lehetséges nyelvjárási elkülönülésről, így ennek alapján aligha lehet érzékeltetni a jellemző folyamatokat. Ezzel szemben a lineáris modell a rokon nyelvek egy csoportjában végbement folyamatok leírását adja, és megmutatja, egy vagy két nyelvtani kategória létrejöttének alapján a fejlődés irányát (Judakin 1: 15).

Judakin elkerülhetetlennek tartja egy ún. rendszertipológia kialakítását (amely tipológia elfogadható a pszichológia, a biológia, a nyelvészet és a filozófia számára is), a nyelvi fejlődés dinamikus modelljének kialakítását, amely feltárhatja a gondolkodás geneziséét a „hang-kép” beszéd viszonylatában. Az élő organizmusoknak, szerkezetük változásainak, a mentális folyamatoknak mint objektíve létezőknek a fejlődését az evolúciós folyamatok lényegeként elismerve Judakin a környezetből érkező jel útját az érzékelés, az észlelés és a megjelenítés képévé való transzformációjának tartja. Ezt a transzformációt hat pontban írja le, ezek egyike, hogy az evolúciós folyamatok „az érzékelés – az észlelés – megjelenítés” hármas interakcióján alapulnak.

Sorokinnak a Judakin-féle teóriát röviden ismertető írását követően találjuk a (locativusi) esetrendszer (fejlődési) tipológiájának bemutatását, amely a következő csoportokat foglalja magában: a balti-finn nyelvek; a lapp, a volgai és a permi nyelvek; a mandzsú-tunguz nyelvek; az ugor nyelvek (és számomra érthetetlen módon ennek alpontjaiként kerít sort a szamojéd, a mongol, a törökségi, a jukagir, a csukcs-kamcsadálra, az eszkimóra, a japánra, valamint az indoeurópai családból az ógörögre és a szanszkritra; Judakin 1: 41–73). Az orosz nyelvű változat ugyanilyen csoportosításban, de sokkal részletesebben tárgyalja ugyanezt (Judakin 2: 10–209). A következőkben az itt közöltekből szemezgetek.

Nem tűnik megalapozatlannak az a feltevés (Judakin 1: 27, 2: 27–31), hogy az „ablativusi” **t* ragnak („separativus”, így pl. Itkonen 1966: 261, 264, 265, 307) a finn-ségiben a szórványosan kimutatható **t* locativus folytatója, ehhez vö. fi. *ny-t*, é. *nüü-d* ’most’ (SSA 2: 248), de a rekonstruálható magánhangzós separativusi **ta/*tä* és

¹ „...the Subject-Object conjugation (in some languages there exists an unobjective conjugation); a change the of [= of the?, H. L.] indefinite-personal forms of the Verb by the personal conjugation in the Active Voice, etc.”

a vokális nélküli **t* locativusrag viszonya rejtélyesnek tűnik (ehhez vö. alább a locativusi **na/*nä* és a genitivusi **n* kapcsán tett megjegyzést).

Az itt idézett 2. táblázat (scheme 2) zavarba ejtő minősítéseket tartalmaz, például a locativusi **s* fejleményei közt genitivusi **s*-ről tud, amely „a balti-finnben nincs meg, de ismert néhány más finnugor nyelvben”. Én ilyenről nem tudok, csak arra gondolhatok, hogy a nomen possessi képzőjéről van szó, ilyenfélétet a lappból idéz, például: „В прилагательных, производных от существительных, и сейчас угадывается лативное значение суффикса *-ac*: *кӯдас* ‘ручной’ (то есть то, что попадает в руку) от *кӯдт* (*кӯд*) ‘рука’” (Judakin 2: 69).

A fi. *inen* melléknévképzőnek az **n* locativusrag származékként való tárgyalásakor (Judakin 2: 15–21) olyan közlésekre bukanni, amelyek történeti értelmezése nincs összhangban a szakirodalomban található állásfoglalásokkal. Szakirodalomra hivatkozik, de lapszám nélkül, így nem egyszerű összevetni az ő állítását a hivatkozott szerzőkéivel. Serebrennikov (1964) és Hakulinen (1953) alapján azt adja tudtul, hogy az ősi **n* locativusrag és a fi. *inen* nomenképző formailag és jelentésbelileg közel áll egymáshoz, de óvatosan kapcsolatot is tesz fel közöttük: „рапространенной и едва ли не общепризнанной является точка зрения об общем происхождении локатива на **-n* и генитива на **-n*, но, по-видимому, остается неразработанной проблема о происхождении генитива, давшего начало именам на *-inen*” (Judakin 2: 15). Serebrennikov (1964: 69!) Collinderre utalva lehetségesnek véli, hogy az **n* genitivusraghoz (!) köze lehet a fi. *inen* (~ *ise*) melléknévképzőnek, mégpedig oly módon, hogy a mordvinban a genitivus ragja *ń*, de ugyanilyen hangalakú az egyik melléknévképző is (lásd pl. Bartens 1999: 111), s esetleg így függhetne össze a finn *n* rag és az *inen* képző – a mordvin képző azonban valójában genitivus materiae (Collinder 1960: 284). Serebrennikov így nyilatkozik a Judakin által említett kérdésről: „Преобразование *-n* в *-ń* в мордовском языке оказывалось возможным только после гласных переднего ряда. Суффикс *-ń* может исторически представлять суффикс терминатива. Он может быть даже идентичен суффиксу *-n*, выступающему в качестве одного из компонентов финского суффикса прилагательных *-inen* (*-ise*)” (Serebrennikov 1964: 69), tehát úgy nyilvánít véleményt, hogy nincs világos álláspontja, vagyis nincs ok rá hivatkozni. Hakulinen (1953: 105–107!) hivatkozott könyvében pedig utalást sem találtam arra (és a finn eredetinek a későbbi kiadásaiban sem, pl. Hakulinen 2000: 123–125), hogy e képzőnek köze lehetne valamilyen esetraghoz...

Egyébként funkcionálisan lehetségesnek vélem azt a némelyek által előadott ötletet, hogy az uráli genitivusi **n* a locativusi **na/*nä* ragra megy vissza (vö. Judakin 2: 15; a „locativus > genitivus” alkalmi vagy állandósult funkcióváltásra van példa a mi nyelvcsaládunkban is), azonban e feltevés adós marad azzal, mi a locativusrag magánhangzója, ill. mi lett ennek a sorsa a genitivusragban és miért tűnt el onnan (ehhez vö. Itkonen 1957: 314–315).

Meghökkenítő, amit a szerző a magyar dativusragról ír: „Как известно, дат. падеж часто возникает на основе латива (~ направительного падежа). Не состав-

вляет исключения и венгерский язык с аффиксом *-na-k // -ne-k*, позволяющий обнаружить латив на **-na // *-ne: a hegy-nek megy* '(он) идет в гору' (*hegy* 'гора')" (Judakin 2: 163, ugyanígy Judakin 1: 42). Ezzel szemben az igazság az, hogy a m. *nak/nek* dativusrag *na/ne* eleme nem holmi ősi lativusrag, hanem ősi névmástő (lásd pl. UEW 1: 300).

Judakin úgy tudja, hogy az osztjában kimutatható a hajdani „lativusi-locativusi” *s. Egy névutói példát idéz rá: *χορ χο-si* 'near the boat' (1: 41), *χοη χο-cu* 'около лодки' (2: 161). Az adat valószínűleg a kazymi nyelvjárából való, akkor helyesen így néz ki: *χῶρ χῶ-si* (vö. DEWOS 579), jelentése pedig 'to the boat; к лодке'. Némi osztjakológiai ismeret birtokában a szerző nem keverte volna össze az *s* és az *ś* mássalhangzókat, továbbá e névutónak az *ś* eleme nem rag, hanem a tő része, vö. **kućz* 'Seite, Raum neben etwas' Ug. (UEW 2: 857–858). Itt zárójelben megemlíti a mandzsu-tunguz *χο-si, хо-cu* lativusi névutót, de minek... Ha a szerző megkísérelte volna az alaposabb tájékozódást, nem írta volna le a névutói eredetű m. *hoz/höz/höz* raggal kapcsolatban (vö. *hozzá*), amely az iménti osztjak névutó etimológiai megfelelője, a következőt: „Относя аффикс аллатива к *s*-овым падежам, мы имели в виду не конечный *-z*, а формант *-ho-z // -he-z // hō-z*, близкий по значению к прибалтийско-финскому аллативу на *-hen* и, возможно, сродни карельскому иллативу на *-h* и вепсскому иллативу на *-ha*” (Judakin 2: 164); igaz, a rövidebb angol nyelvű változatban a *сродни* helyett *similar* olvasható (Judakin 1: 43). Ez teljesen képtelenség, hiszen nincs, nem lehet „magyar *h* ~ finnégi *h*” megfelelés...

Zavaró íráshibák (amelyek részben talán azzal magyarázhatók, hogy a szerző nem megbízható forrásokat használt) bosszantják az olvasót, például: fi. *tum-i-nen* 'снежный' (*lum-i-nen* helyett) (Judakin 2: 17), fi. „*pime-ä* < **pime-dä* 'темный'” (**pime-dä* helyett), m. *fel-öl* 'со стороны' (*fel-öl* helyett), vog. *num-öl* 'сверху' (*num-əl* helyett) (Judakin 2: 27), Räsänen Arvo M a r t i Octavius (...Martti... helyett), Colinder (Collinder helyett) (Judakin 1: 64, 65).

Mindkét kötetben közli jó néhány uralista és altajista fényképét a közelebbi szakterületének nyelveit tárgyaló szövegbe ágyazva, ami meglehetősen szokatlan és értelmetlen eljárás.

Nem tartom szerencsésnek e kötetek címét, Judakin ugyanis voltaképpen csak az eseteket vizsgálja, a „történeti-összehasonlító nyelvtan” határozottan félrevezeti az olvasót. Félrevezető a cím abban a tekintetben is, hogy a finnugor nyelvek vizsgálatát ígéri, a valóságban azonban sokkal több nyelvről szól.

Némi fenntartással kezelem e könyveket teljes egészükben, mert a Doerfer által okkal elutasított omnicomparatismus árnyéka vetül rájuk, s a szerző minden valószínűség szerint legalább szimpatizál a nosztratizmussal (lásd Judakin 1: 2, 2: 2), márpedig e tekintetben fölöttébb szkeptikus vagyok, sok kollégához hasonlóan.

Valóban csak szemezgettem a könyvek közléseiből, eközben sajnálatos hibákra bukkantam. Ezek alapján biztosra veszem, hogy a szerző nagyon tájékozatlan az uráli nyelvek grammatikai jelenségeit és azok történeti magyarázatait illetően.

Kérdés, hogy a fentebb felsorolt nyelvek és nyelvcsoporthoz kérdéseiben mennyire kompetens. Ugyanazt kellett tapasztalnom, amit számos (főleg amerikai) általános nyelvész és tipológus írásaiban is, akik gyakran másod- és harmadkézből származó vagy éppen elavult információk birtokában fogalmaznak meg a tényektől messze eső következtetéseket a „mi nyelveinkről”. Érthetetlen ez az eljárás, hiszen számos fontos uralisztikai publikáció „olvasható” nyelveken is hozzáférhető, csak éppen nyomozni kellene egy kicsit, mielőtt e nyelvekre hivatkoznának. Vajon mennyire hihetünk nekik, amikor általánosítanak?

Irodalom

- Bartens, Raija (1999), Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys. MSFOu 232.
- Collinder, Björn (1960), Comparative Grammar of the Uralic Languages. Almqvist & Wiksells, Stockholm.
- Doerfer, Gerhard (1973), Lautgesetz und Zufall. Betrachtungen zum Omnicomparatismus. Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft. Band 10. Institut für vergleichende Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, Innsbruck.
- Hakulinen, Lauri (1953), Развитие и структура финского языка. Часть I. Фонетика и морфология. Издательство Иностранной литературы, Москва.
- Hakulinen, Lauri (2000), Suomen kielen rakenne ja kehitys. 5., muuttamaton painos. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.
- Itkonen, Erkki (1957), Lokatiivista ja genetiivistä ym. Vir 61: 308–320.
- Judakin, A. P. [А. П. Юдакин] (2007), Очерки по эволюционной типологии. Гуманитарий, Москва.
- Itkonen, Erkki (1966), Kieli ja sen tutkimus. WSOY, Helsinki.
- Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1964), Основные линии развития падежной и глагольной систем в уральских языках. Наука, Москва.

Honti László

Kozmács, István: Az *-šk-* kezű az udmurt (votják) igeképzés rendszerében

Univerzita Konštantína Filozofa – Konstantin Filozófus Egyetem,
Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra. 2008. 226 oldal.

István Kozmács hat eine Abhandlung über ein wichtiges Strukturelement des votjakischen Verbalsystems, und zwar über das sowohl zum Ableitungssystem des Verbs als auch zu dessen Flexionssystem gehörige Morphem *šk* vorgelegt.

Der Verfasser beginnt mit einem Überblick über die wotjakischen Verbalableitungen. Zunächst geht er der Frage nach, wie das System der Verbalableitungen in der wotjakischen Grammatik oder in anderen grammatischen Abhandlungen, in denen von Ableitungen die Rede ist, dargestellt wird. Er beginnt mit der wichtigen Grammatika sovremennogo udmurtskogo jazyka (1961), zur Sprache kommen aber auch andere Arbeiten, in denen das gesamte Ableitungssystem behandelt wird (A. Kövesi 1965, Suihkonen 1992, Bartens 2000). Es ist jedoch nicht die Absicht des Verfassers, die gesamte wotjakische Verbalableitung vorzustellen: Als wesentliches Ergebnis dieser ersten Erörterungen konstatiert er die Existenz eines für das Wotjakische charakteristischen Systems von vier Verbgenera, Aktiv, Reflexiv (oder Reziprok), Passiv, Kausativ, wobei er auch feststellt, dass einziges produktives Bildungselement von Passiv, Reflexiv (oder Reziprok) die Ableitung *śk* ist (S. 31). Wichtig ist ebenfalls die Feststellung, dass im Wotjakischen die Bezeichnung des u. a. für das Russische typischen Aspekts von unvollendeter – vollendeter Handlung in der Struktur des Verbs nicht verankert ist; das Wotjakische verwendet zum Ausdruck des Aspekts analytische Satzkonstruktionen (S. 32, 33).

Hiernach steht die Position des Ableitungssuffixes *śk* im wotjakischen Verb im Blickpunkt. Von den deverbale Verbalableitungssuffixen können fünf (*l, t, śk, ś, ź*) nur im 1. Stammtyp (*i*-Stämme) direkt an den Verbalstamm treten, im 2. Stammtyp (*a*-Stämme) vermögen dies vier Ableitungssuffixe (*lla, t, lt, śk*). Im 1. Stammtyp können vier verschiedene Ableitungen nacheinander das Verb modifizieren, im 2. Stammtyp besteht die Ableitungskette maximal aus drei aufeinander folgenden Ableitungssuffixen (S. 35–37). Der Verfasser verwendet von der Reihe mehrerer Ableitungssuffixe die Bezeichnung Sequenz und legt präzise dar, welche verschiedenen Sequenzen vorkommen können. Für die denominalen Ableitungssuffixe ist im Wotjakischen typisch, dass aus demselben Nominalstamm gleichartige Derivationsgruppen gebildet werden.

Im folgenden Kapitel legt der Verfasser dar, wie genau die frühere Forschung die Verwendungsweisen des Ableitungssuffixes *śk* aufgehellert hat. Nach sorgfältiger Betrachtung der Untersuchungen von Medveczky (1911) bis in neueste Zeit muß er feststellen, dass die bisherige Forschung die Funktionen des Ableitungssuffixes nicht exakt darzustellen vermocht hat.

Bevor der Verfasser sich der Untersuchung der Funktionen des Suffixes zuwendet, legt er präzise die Form, seine Allomorphe in den wotjakischen Dialekten dar. Er hält die von Csúcs verwendete Dialekteinteilung für geeignet, nach der man die wotjakischen Dialekte in fünf Dialekttypen einteilen kann: Nordmundarten, Bessermundarten, Zentralmundarten, Südmundarten sowie Randmundarten, die in keinerlei geographischer Berührung mit den anderen Mundarten stehen. Veränderungen, die in der Gestalt des Ableitungssuffixes dialektal erscheinen, sind beispielsweise die Depalatalisierung des Sibilanten, dessen Affrikatisierung, dass die Affrikate entweder palatalisiert oder unpalatalisiert ist, die Affrikate auch zu einem

Dentalklusil vereinfacht werden kann; im Zentralsdialekt kann von der Konsonantenverbindung gar nur *k* übrigbleiben. Der Verfasser untersucht die Gründe für die Entstehung der Allomorphe im Lichte der Optimalitätstheorie (ausgehend von Smolenskys und Prince's Abhandlung von 1993, *Optimality Theory: Constraint Interaction in Generative Grammar*). Erklärt werden nach ihr sowohl die Lautstruktur des wotjakischen Nomens wie auch des Verbs, die möglichen Konsonantenverbindungen im Wortinlaut und -auslaut, die gesamte Silbenstruktur der Sprache.

Dieser sorgsamsten Untersuchung über die Erscheinungsformen des *šk*-Elements folgt das umfangreichste Kapitel der Abhandlung, das die Funktionen des Morphems *šk* im wotjakischen Verbalsystem behandelt. *šk* ist ein interessantes Element, dient es doch sowohl als Konjugationsmorphem als auch als Ableitungsmorphem. Eine Besonderheit der wotjakischen Konjugation besteht im Nebeneinander von Indikativ Präsens und Futur, und überraschend dabei ist, dass das Präsens das merkmahlafte Tempus ist. (Im Ungarischen z.B. existieren ja auch Präsens und Futur nebeneinander, doch ist hier das Futur merkmahlafte.) Dieses Merkmal ist das *šk*-Ableitungssuffix, und es tritt in der 1. und 2. Personen in Erscheinung. Die Verwendung als Präsenszeichen erklärt sich aus seinem Ursprung – es ist anfänglich ein frequentativ-iteratives Ableitungssuffix gewesen, das bis auf die finnisch-permische Periode zurückzuführen ist (S. 180, 182). (Zwischen den Paradigmen von Präsens und Futur besteht im Wotjakischen ein weiterer Unterschied, nämlich in der Bezeichnung der Person. Das Präsens verwendet vor allem alte Personalendungen, *Vx*, das Futur Possessivsuffixe. Man meint hier und da in den finnisch-permischen Sprachen, auch anderweitig als im Mordwinischen, leicht Erinnerungsbilder von dem in den uralischen Sprachen bewahrten System der beiden Konjugationen zu erkennen, der Subjektkonjugation, in der zur Bezeichnung der Person eigentliche Verbalsuffixe verwendet wurden, und der Objektkonjugation, in der oft Possessivsuffixe Anwendung fanden. Was das Wotjakische anbelangt, scheint im Tempussystem gerade eine solche Spur sichtbar zu sein. Präsens ist ja typischerweise Tempus der unvollendeten Handlung, während Futur den Ausdruck des Aspekts der vollendeten Handlung ermöglicht.) Im wotjakischen Tempussystem begegnet das *šk*-Element noch an einer anderen Stelle: in den 1. Personen des 2. Tempus der vollendeten Handlung, dem Perfekt. Das *šk*-Element in dieser Position steht nach Ansicht des Verfassers jedoch nicht mit dem Zeichen des Präsens in Verbindung. Das *šk* der Perfektformen ist seiner Auffassung nach kein Tempuszeichen, sondern ein Ableitungssuffix, das der Form eine narrative Bedeutung verliehen hat (S. 170). Der Verfasser nimmt an, dass das auf der Grundlage des Partizips der vollendeten Handlung gebildete narrative Perfekt bereits in der gemeinpermischen Periode entstanden sei – wie er bemerkt, enthält das entsprechende Tempus allerdings im Komisyrjänischen und Komipermjakischen überhaupt keine 1. Personen (S. 170-1). Die Forscher haben mit der Konstruktion der permischen Sprachen eine gleichstrukturierte Tempusform der Türksprachen verglichen. Kozmács weist noch auf jene bereits von

G. Bereczki festgellte Tatsahe hin, dass ein Teil der Sprachen dieses Gebiets jedoch zur Bezeichnung der Person Px, ein anderer Vx verwendet.

Die Funktionen der Verbalableitung *šk* klärt der Verfasser gründlich und umfassend. Voraussetzung für die Bedeutungsentwicklung eines ursprünglich ein frequentativ-iteratives Ableitungssuffix enthaltenden Verbs, der Hintergrund, vor dem die Entwicklung erfolgen konnte, ist, dass das Verb in seiner Bedeutungsstruktur durch das Ableitungssuffix die Fähigkeit erlangte, als ein Verb zu fungieren, das nur ein implizites Objekt enthält (S. 180). Die Entwicklung führte von dort zur reflexiven, kausativ-reflexiven, reziproken, automatischen, passiven Verwendung desselben durch *šk* abgeleiteten, ursprünglich frequentativ-iterativen Verbs. Die Darstellung dieser Funktionen geschieht mit Hilfe eines umfangreichen und repräsentativen Beispielmaterials. Zugrunde liegt der Darstellung das vom Verfasser gesammelte große, annähernd 1700 abgeleitete Verben und mit diesen gebildete Sätze umfassende Material. Der Verfasser hat auch das an der Universität Turku gesammelte, elektronisch gespeicherte Korpus des Wotjakischen verwenden können und zusätzlich hat er für seine Untersuchung die Kompetenz zweier Muttersprachler genutzt.

Kozmács' Abhandlung verdient höchste Anerkennung. Sie ist das Ergebnis sehr gründlicher Arbeit, bei der ein großes Material tiefgehend behandelt worden ist und deren Ergebnisse dementsprechend überzeugend sind.

Raija Bartens

Arja Hamari: The negation of stative relation clauses in the Mordvin languages*

Société Finno-Ugrienne. Helsinki, 2007. 298 pages.

Arja Hamari disszertációjában az állapotot kifejező mondatok (stative relation clauses) tagadását vizsgálja a mordvin nyelvekben (az erzában és a moksában). Az angol *stative relation clause* terminus a névszói, illetve névszói-igei állítmányt tartalmazó mondat típusok összefoglaló elnevezése, a szerző azonban a formai és jelentéstani elveken is alapuló verbális–nominális mondat megkülönböztetése helyett a statikus-aktív szembeállítást alkalmazza, amely pusztán szemantikai kritériumra épül.

Az értekezés célja kettős: a mordvin nyelvek tagadási rendszerét kívánja feltárni egyrészt a statikus viszonyt kifejező mondatok tagadásának vizsgálata által, másrészt a tagadó elemek ezen mondat típusban betöltött szerepének elemzésével.

* A könyv a szerző 2007-ben megvédett PhD-értekezése.

A mordvin nyelvek tagadó szerkezeteiről elsősorban történeti megközelítésű munkák születtek (Klemm 1931–1934; Pall 1957; Ščemerova 1972; Gheno 1994–1995). Hamari disszertációjában ötvözi a leíró és a történeti szempontot, kiegészítve a tagadást tipológiai szempontból elemző munkák (Croft 1991; Eriksen 2006) eredményeivel. A dolgozat célkitűzése a mordvin nyelvekben található tagadást kifejező elemek kialakulásának feltárása és a jelen nyelvéllapotban való használatuk leírása. Nem támaszkodik egyetlen elméleti keretre sem, megközelítésmódja a Dixon-féle (1997) alapszempontok körébe (basic linguistic theory) sorolható be, amely a hagyományos nyelvtan, a korai generatív grammatikák és a tipológiai kutatások elveit egyesíti.

Az értekezés írott forrásokra épül, elsősorban a Turku Egyetem Mormula korpuszára (Mordvan muoto- ja lauseopin arkisto [Mordvin alak- és mondattani adatbázis]), másrészt a szerző erza és moksa nyelvű kulturális folyóiratokból és evangéliumfordításokból gyűjtött példaanyagára. Hamari tudatosan alkalmaz különböző műfajokba, regiszterekbe, nyelvváltozatokba tartozó, más-más szerzőktől származó szövegeket. A dolgozathoz ugyanakkor hiányoznak az élőnyelvi példák, a Mormula korpusz anyagában szóbeli közlésen alapuló, de sztenderdizált folklórszövegek szerepelnek. A szerző is felveti, hogy a mordvin nyelvek tagadásának szinkrón állapotú elemzését beszélt nyelvi anyagra is érdemes lenne kiterjeszteni.

Az értekezés áttekinthető, logikus felépítésű, az általános bevezető és módszertani kérdéseket is tárgyaló első fejezetben Hamari bemutatja a mordvin nyelveket, felvázolja a moksa- és az erza-mordvin nyelv viszonyát, kialakulásuk rövid történetét, nyelvjárási megoszlásukat és nyelvtipológiai jellemzőiket. A második és a harmadik fejezet az értekezés elméleti háttérét tekinti át, az előbbi a statikus viszonyt kifejező mondatokkal foglalkozik, míg az utóbbi a tagadás tipológiájával. A negyedik fejezet a mordvin nyelvek tagadást kifejező elemeinek kialakulását és funkcióváltozásait elemzi. Az ötödik fejezetben a szinkrón szempont a domináns, Hamari a statikus viszonyt kifejező mondatok minden típusát külön alfejezetben vizsgálja a mordvin nyelvekben, a tagadó elem kiválasztása és a tagadó szerkezet megalkotásának szempontjából. A hatodik fejezet az előző két egység eredményeit összevetve igyekszik feltárni a szinkrón rendszer és a tagadó elemek történetének összefüggéseit, az igeragozás rendszerében tapasztalható jelenkori változatosságot a proto-mordvin korban, majd a két nyelv szétválása után megindult innovációkkal magyarázza. A hetedik fejezet a dolgozat legfontosabb pontjait foglalja össze, és felvázolja a további kutatás irányait.

A továbbiakban részletesebben áttekintem a dolgozat főbb állításait, eredményeit.

Az értekezésben Hamari azokat a mondatokat vizsgálja, amelyek predikátuma létezését fejez ki, vagyis egy entitás többé-kevésbé statikus, állandó állapotáról vagy a környező világhoz való kapcsolatáról állít valamit. Formai szempontból ezek a mondatok általában két nominális frázisból állnak, amelyek egyes nyelvekben valamilyen kopuláris elemmel, például létigével kapcsolódnak össze. Ezt a mondat típust

az angol *stative relation clause* terminussal nevezhetjük meg, amely a hagyományos magyar leíró nyelvtani terminológiában a névszói és a névszói-igei állítmányt tartalmazó mondatoknak felel meg. Hamari disszertációjában is megjelenik a verbális (igei) és nominális (névszói, nem igei) mondat dichotómiája, a szerző azonban elveti ezt a terminológiát abból a megfontolásból, hogy a *nem igei mondat* terminus kizárja az ígét és így a kopulát tartalmazó mondatokat. Másrészt az alább ismertett statikus viszonyra utaló mondataltípusok közül a nem igei mondatok keretében általában mindössze hármat szoktak tárgyalni (besoroló, azonosító és attributív). Emellett ezek a terminusok egyszerre formai és szemantikai kategóriákon alapulnak.

Hamari pusztán szemantikai szempontot alkalmaz, Pajunen (2000) nyomán az állapotot kifejező állítmányokat (predication of stative relation) és a cselekvést kifejező állítmányokat (predication of action) állítja szembe egymással. A szemantikai felosztás mellett formai szempontból is csoportosítja a statikus viszonyra utaló mondatokat: igei, névszói és kopuláris mondatokat különít el. További osztályozásukat Payne (1997: 111–112, 114) kategóriái alapján végzi el, és hat altípust határoz meg: besoroló¹ (proper inclusion), azonosító (equation), attributív (attribution), lokatív (location), egzisztenciális (existence), birtoklásmondat (possession). A birtoklásmondat típusán belül két alkategóriát különböztet meg, a 'have'- és a 'belong'-birtoklást, ezek Radics (1984) rendszerében birtoklás₁ (*Péternek van háza*) és birtoklás₂ (*Ez a ház Péteré*) altípusként szerepelnek.

A nominális mondatok predikációs stratégiája gyakran eltér a cselekvést vagy történést kifejező mondatok állítmányától. A disszertációban alkalmazott kategóriarendszer ismertetése után Hamari részletesebben is elemzi az egyes kategóriákban megjelenő állítmánytípusokat. Stassen (1997) elméletét követve három ún. predikációs stratégiát különböztet meg: az igei, a nominális (zéró vagy teljes) és a lokatív stratégiát. Hamari a mordvin nyelvek korpuszát elemezve megállapítja, hogy a három stratégia közül mindegyik előfordul mind a moksá, mind az erza nyelvben, megoszlásukat a 74–75. oldalon található táblázatokban mutatja be a szerző.

Stassen elméletének egyik sarkalatos pontja az a feltevés, hogy a stratégiák kiterjedhetnek más kategóriákra is, például a cselekvést kifejező igei stratégiája jelentkezhethet a korábban nominális stratégiát mutató statikus viszonyt kifejező mondatokban is. Ezt a folyamatot az igei stratégia eluralkodásának (verbal takeover) nevezhetjük. Stassen az elemzett nyelvek körébe az erza-mordvint is bevonja, ugyanakkor elveti azt a hipotézist, hogy az erzában is végbement volna az igei stratégia nominális mondatokra való átöröklődése. Állítását azzal támasztja alá, hogy az erza predikatív ragozású² mondatok tagadásának módja nem esik egybe az aktív igei állítmányok tagadásával.

¹ Az angol terminusok fordítása a besoroló típus kivételével Radics (1984) terminológiáján alapul.

² A predikatív ragozás az erzában a besoroló, azonosító, attributív, lokatív és a moksában a birtoklás₂ mondat típus esetén jelentkezik.

Hamari ugyanakkor kimutatja, hogy a nominális állítmányok esetében nemcsak az *avoľ* tagadószó, hanem az *a* tagadószó is jelentkezhethet, amely a jelen idejű igék tagadására is szolgál, vagyis a két típus (a verbális stratégiát alkalmazó cselekvő igék és a predikatív ragozású állítmányok) között a tagadást tekintve nincsen eltérés, így az adatok valóban az igei stratégia eluralkodására utalnak. (A moksa nyelvben mindkét állítmánytípus esetén az *af* tagadószó jelentkezik, tipológiai vizsgálatába Stassen azonban a moksa nyelvet nem vonta be.)

Az állapotra, illetve a cselekvésre utaló állítmányok közötti megosztottság a tagadás szempontjából is megfigyelhető: a statikus viszonyt kifejező állítmányok esetében ugyanis más típusú tagadó szerkezet jelenik meg, mint az aktív igét tartalmazó mondatokban (kivéve a predikatív ragozású mondatok egy részét).

A tagadással foglalkozó tipológiai kutatások elsősorban egy nyelv sztenderd tagadását írják le, vagyis a nem nominális állítmányok esetében jelentkező negációs stratégiákat. Kivételt Croft (1991) és Eriksen (2006) tanulmánya képez, az előbbi az egzisztenciális mondatok tagadását vizsgálja, az utóbbi a főnévi és a melléknévi állítmányt tartalmazó mondatok tagadását elemzi jelentéstipológiai szempontból.

Hamari dolgozatában a tagadás szintaktikai, szemantikai és pragmatikai jellemzőit gyűjti egybe, többek között kitér a tagadás és az állítás viszonyára, valamint a tagadás hatókörére, emellett körüljárja a sztenderd tagadás témakörét. A tagadás lehetséges eszközeit tipológiai szempontból mutatja be, a különböző finnugor nyelvekből merítve példákat, majd felvázolja az erza és a moksa tagadás rendszerét.

A mordvin nyelvek tagadó elemei gazdag rendszert alkotnak: a tagadópartikula és a tagadó (segéd)ige mellett tagadó főnév, illetve a moksában tagadósuffixum is található. Az állapotkifejező mondatok tagadása alapján két nagy csoportra osztja Hamari a nyelveket: az egyik nyelvben a statikus viszonyt kifejező mondatok egy csoportja az aktív igéket tartalmazó mondatokhoz hasonló tagadási formát alkalmaz, a többi csoportban saját tagadó elem jelenik meg. A moksa nyelv is ebbe a típusba tartozik, az egzisztenciális és a birtoklás₁ mondatokban az *aš* és *ajaš* tagadószók szerepelnek, míg a többi csoportban a cselekvő igés mondatok *af* partikulája jelentkezik. A másik típust a keleti mari képviseli, amelyben a különböző állapotkifejező mondatokban más-más tagadó formák jelennek meg, de ezek egyike sem esik egybe a verbális mondatok tagadó alakjaival. Az erza nyelv átmenetet képez a moksa és a keleti mari között, mivel az egzisztenciális, a birtoklás₁ és bizonyos típusú lokatív mondatokban az *aras* tagadószó jelenik meg, míg a többi típus esetén az *avoľ* elem fordul elő. A cselekvő igék *a* tagadópartikulája az állapotkifejező mondatok egy részében felválthatja az *avoľ* elemet.

A statikus viszonyra utaló és a verbális mondatok közötti összefüggésekre világít rá Croft (1991) elmélete, amelyet Hamari is vizsgálat alá vet. Croft diakrón szempontot alkalmaz, elmélete szerint az egzisztenciális mondatok tagadása kiindulópontja lehet egy nyelv tagadó szerkezeteinek. A kezdeti szakaszban az egzisztenciális és a cselekvő igét tartalmazó mondatok tagadása hasonló formát alkalmaz, az előbbi

mondattípusban azonban a tagadó alak később összeolvad az egzisztenciális jelölővel (pl. a kopulával). Ebben a periódusban az egzisztenciális mondatok tagadása eltér a verbális mondatétól. A harmadik szakaszban az új tagadószó leváltja az igei mondatokban szereplő korábbi tagadási formát, és a tagadás két típusa ismét egységül a nyelvben. Hamari felveti, hogy az erza nyelvben is végbemehetett hasonló változás, de ez nem az egzisztenciális mondatokat érintette, hanem a statív mondatokban általánosan megjelenő *avol'* tagadószót.

Hamari feltételezi, hogy Croft elmélete alapján az uráli alapnyelv tagadó szerkezetének kialakulása is levezethető. Az elmélet szerint az uráli tagadóígés struktúra egy kopulás mondatból alakult ki (Honti 1997: 241–242), amelyben a tagadó elem tagadó kopulaként szerepelt, amelyen az egyeztetés végbement, és ehhez egy ún. konnegatív forma, egy nominalizált igető kapcsolódott (az igei alakon a *-k* képző szerepelt).

A szinkrón és a diakrón szempont együttes alkalmazása mellett a két mordvin nyelv tagadó szerkezeteinek összevetése is végighúzódik a dolgozaton. Az erza és a moksa tagadás eltéréseit a protomordvinban és a két nyelv szétválása után megindult változások eredményezték, amelyek nemcsak a tagadás rendszerét érintették, hanem az igeragozás egészét, többek között az idő- és modális kategóriákat, illetve a predikációs stratégiákat általában is (a predikatív ragozás kialakulása). Hamari szerint a tagadási rendszer átalakulása nem zárult le, a szinkrón nyelvállapotban jelentkező formai változatosság arra utal, hogy a változások még folyamatban vannak.

A mordvin nyelvek tagadást jelölő elemeinek tárháza igen gazdag, az általános hasonlóságok mellett a különbségek elsősorban az állapotkifejező mondatok tagadásában jelentkeznek. Hamari a moksa és az erza tagadó szerkezetek közötti eltéréseket az állító mondatok között jelentkező különbségek segítségével véli magyarázhatónak.

A 244–247. oldalon található táblázatok egyrészt az állapotkifejező mondatokban megjelenő állítmánytípusokat, másrészt a megfelelő kategóriákban előforduló tagadási formákat foglalják össze. A jelen idejű formákat a 244. oldalon az 5.9. és az 5.10. táblázat, míg a múlt idejű formákat a 246. oldalon az 5.11. és a 247. oldalon az 5.12. táblázat tartalmazza.

A befejezésben a disszertáció eredményeinek összefoglalása mellett Hamari kitér azokra a területekre, amelyek irányába kutatását ki lehetne terjeszteni. Többek között utal a beszélt nyelvi szövegek és a nyelvjárási változatok vizsgálatára, a mai mordvin nyelvekben jelentkező variációk és változási tendenciák feltárása érdekében. Emellett felveti, hogy a nyelvkontaktusbeli kutatások eredményeit bevonva megállapítható lenne, hogy az orosz és a környező törökségi nyelvek milyen hatást gyakoroltak a mordvin tagadásra.

További tipológiai kutatásokra lenne szükség annak feltárására, milyen összefüggés van az állító és a tagadó mondatok között, illetve a tagadás bizonyos típusai és a statikus viszonyt kifejező mondatok típusai között. Az idő- és módviszonyok

szerepének vizsgálata mellett Hamari szerint érdemes lenne kimutatni, hogy beléphetnek-e az egzisztenciális mondatokban jelentkező tagadó elemeken kívül más nominális mondatot tagadó elemek az igei rendszerbe. Ezek eredményeképpen Hamari mordvin nyelvekre tett megállapításai összevethetővé válnának a nyelvekben általánosan végbemenő tendenciákkal.

A dolgozat célkitűzéseiben többek között az az újszerű, hogy a szinkrón és a diakrón rendszer közötti érdekes összefüggésekre világít rá, a felvázolt változási sémát tipológiai érvekkel támasztja alá. Ezenkívül új ismereteket szolgáltat a mordvin nyelvek szintaxisáról, és a tipológiában sokat kutatott tagadás egy eddig kevésbé vizsgált területét tárja fel.

A tagadás tipológiájáról írott fejezet, a nominális mondatokkal kapcsolatos terminológiai és osztályozási kérdésekkel foglalkozó szakasz, valamint a mordvin nyelvek tagadó szerkezeteit tárgyaló részek alaposága és áttekinthetősége miatt a dolgozat oktatási célokra is alkalmazható lehetne.

Irodalom

- Croft, William (1991), The evolution of negation. *Journal of Linguistics* 27: 1–27.
- Dixon, R. M. W. (1997), *The rise and fall of languages*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Eriksen, Pål Kristian (2006), *On the typology and the semantics of non-verbal predication*. Series of Dissertations Submitted to the Faculty of Humanities 252. University of Oslo, Oslo.
- Gheno, Danilo (1994–1995), Die Verneinung im Mordwinischen. *NyK* 94: 133–136.
- Honti László (1997), Die Negation im Uralischen III. *Linguistica Uralica* 33/4: 241–252.
- Klemm Antal (1931–1934), A mordvín tagadó és tiltó szerkezetek története. *NyK* 48: 382–402.
- Pajunen, Anneli (2000), Suomen ominaisuuspredikaatio ja tyypin *olla sairaana*. In: Pajunen, Anneli (toim.). *Näkökulmia kielitypologiaan*. Suomi 186. Helsinki. 2000: 36–87.
- Pall, Valdek (1957), *Negatsioonist mordva keeles*. Emakeele Seltsi Aastaraamat III. Emakeele Selts, Tallinn.
- Payne, Thomas E. (1997), *Describing morphosyntax. A guide for field linguists*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Radics Katalin (1984), Tipológiai és grammatikai jegyzetek a nominális mondatokról. *ÁNyT* 15: 257–279.
- Ščemerova, V. S. [Щемерова, В. С.] (1972), *К вопросу а-овой основы глагольного отрицания в мордовских языках*. Советское финно-угроведение, Таллин.
- Stassen, Leon (1997), *Intransitive predication*. Oxford Studies in Typology and Linguistic Theory, Oxford.

Janurik Boglárka

Szótár kék-fehérben – néhány gondolat

Jakab László: Finn–magyar diákszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest. 2007. 557 szótárlap.

A kézbe jól illő kötetet a finn nemzeti színek díszítik a külső és belső címlapokon, és ezek alkalmazása választja el a tulajdonképpeni fehér szótári részt is az összesen 23 számozatlan lapra terjedő kék bevezető résztől (Előszó, Tájékoztató a szótár használatához, Rövidítések és jelek) és ugyancsak kék Függeléktől. (Ragozási típusok, Fokváltakozási típusok, Keresztnevek, Finn szótárak az Akadémiai Kiadónál).

A szerző az Előszóban áttekinti azokat a finn–magyar és a magyar–finn szótárakat és egyéb segédeszközöket, amelyeknek nagy hasznát vette a jelen szótár összeállításakor. Ez nyolc művet jelent, és ha ebből a három egynyelvű segédeszközt, Pusztai Ferenc, illetve Risto Haarala értelmező szótárát és a Kiss Gábor által szerkesztett Magyar szókinccstárát leszámítjuk, a fennmaradó ötből csak Pusztay János Finn–magyar szójegyzéke nem kötődik Debrecenhez. Debrecenben készült Papp István Finn–magyar szótára, erről ezt olvashatjuk a Finn–magyar diákszótár (a továbbiakban Diákszótár) előszavában: „Megjelenését egyenesen történelmi eseménynek tartották a két ország közt fennálló kulturális kapcsolatok terén.” Modern tankönyv és szótár híján stencilezett leckék és szöszedetek segítségével kezdtem el én is a finn nyelvet tanulni, épp ezért tanúsíthatom, hogy milyen nagy élmény és segítség volt a szótár megjelenése. A szótár párjának, a Magyar–finn szótárnak a befejezését és megjelenését Papp István már nem érthette meg, ebben a munkában éppen a Diákszótár készítőjének, Jakab Lászlónak van múlhatatlan érdeme. A tágabb felhasználói kör sok hasznát vette/veszi Nyirkos István zsebszótárának (Suomi–Unkari–Suomi taskusanakirja), amelyet én Finnországból hazautaztomban a repülőgépen finn turisták népes csoportjánál láttam először. A Hétnyelvű politikai és diplomáciai glosszárium a két szerkesztő, Mihalovics Árpád és Révay Valéria révén kapcsolódik Debrecenhez.

A Diákszótár használatában eligazít egy tájékoztató, amely fontos tudnivalókat tartalmaz. Feloldja a rövidítéseket, és magyarázza a jeleket, külön kezelve a vonzatos rövidítéseinek feloldását magyarul, mellette finnül is. A szótár elején levő utolsó kék oldal a finn betűrendé, hiszen ez állományában és sorrendjében, valamint a betűk nevében is különbözik a magyartól.

Ismertetésemet a szótár végi kék oldalakkal folytatom. A ragozási típusok felvétele igen fontos segédeszköz a hátsó borítón feltüntetett egyik jellemzőhöz, ahhoz tudniillik, hogy a szótár „segítség az aktív nyelvhasználathoz”. Az egy- és kéttövű névszók (82 típus, egyes és többes számban 8 nyelvtani alakkal), az egy- és kéttövű igék (45 típus 7 nyelvtani alakkal), a tizenhárom fokváltakozási típus számbavétele az igen formagazdag finn nyelv aktív használatához valóban fontos. A Papp István-i gyakorlathoz viszonyítva újítás, hogy az egyértelműség kedvéért (is) keresztnevek-

ként említett tulajdonneveket nem a betűrendi helyükön, hanem szintén a Függelékben találjuk. A finn keresztnévanyag két szempontból is különbözik a magyartól: egyrészt gazdagabb a ma is világos közszoói jelentéssel rendelkező nevek aránya. A női nevek között például a *Kerttu* és a *Terttu* 'virágfürt', a *Lahja* 'ajándék', a *Päivä* 'Nap', *Päivikki* 'kristályvirág', a *Virpi* 'hajlós vessző' hasonlítanak a régi magyar bóknevekhez. A férfinevek között a *Jalo* 'nemes, derék', a *Mies* 'férfi', az *Onni* 'szerencse', a *Valo* 'fény, világosság', a *Voitto* 'győzelem, diadal' a mi predesztináló neveinkkel rokonítható. Egyébként 377 női és 368 férfinév szerepel a listákban. A magyartól eltérően – ahol csak a becéző formák egyezhetnek a férfi és a női nevek között (*Gabi, Marci*) –, a diákszótár szerint 69, mindkét nem által viselhető név van. Ezek közé tartozik a *Kallis* 'drága, kedves', a *Muisto* 'emlék', a *Toive* 'remény, óhaj', de ez a csoport (mint azt a *Brun, Kris, Eden, Nicola* nevek mutatják) erős idegen hatást tükröz. A finn mitológiából való az *Ahti* 'vízisten', a *Tapio* 'erdők királya, *Sampo* '?csodamalom'.

Az utolsó oldal „a reklám helye”: az Akadémiai Kiadónál megjelent magyar–finn és finn–magyar szótárakra hívja fel a figyelmet.

A két oldal között van az 557 lapnyi fehér szótári rész. A 28 900 címszó igen jelentős mennyiség. És ha ehhez hozzávesszük, hogy az élőbeszéd szókincsét tartalmazza, akkor még inkább gazdag a szóanyag. A lapszéleken és -éleken fekete foltként megjelenő regiszter mutatja a betűváltást, nagyban megkönnyítve a kezelést.

A szobrász a kőtömbből úgy varázsolja elő az alkotást, hogy a benne rejtő szoborról lefaragja a felesleget. A szótár szerkesztőjének hasonló a feladata: a nyelv teljes szókincséből ki kell faragnia az aktuális egyedeket, miközben figyelnie kell a szókincs változására, a m é g és m á r használatos elemek megfelelő arányára. A m é g okozza talán a kisebb gondot, a m á r azonban napról napra gyarapszik, ezért egyetlen szótár sem lehet abszolút naprakész. Visszakanyarodva az amúgy is mindig és itt is sántító hasonlathoz, a szótárnak két alkotója van: a válogató szerkesztő és az anyagot szolgáltató beszélő közösség.

Az összehasonlító finnugor nyelvészetben valaha közhely volt, hogy a szóalakok uráli, illetve finnugor jellege jobban megőrződött az „északi jégsekreányben”, mint a nagyobb változást is eltűrő/elszenvedő magyarban. Ilyen jellegzetesség a névszók magánhangzós szóvége. Ez a rendszerkényszer hatására azokban a szavakban is megvan, amelyek kapásból idegen eredetűek. Felütöttem az *f*betűt (ez a finn hangrendszerben eleve ritka, mert idegen), és megnéztem, hogy viselkednek az *f*kezdetű szavak a szóvég szempontjából. Összesen 167 *f*kezdőbetűs szóból 117 a főnév, ezek közül 45 nem *i*-re végződik. Az *i* szóvég az idegenből átvett szavak megfinnesítésének a leggyakoribb módja (*faksi, flirtti, forelli, forintti*). Mivel a finnben a rövid *o/ö* szóvég természetes, a *faarao/farao, folio, foto, funktio, fusio* szavakat rövid szóvéggel veszik át. Az idegen eredetű elemek finn képzőt kapva illeszkednek a szókészletbe: *filmaus* 'filmezés', *freudilaisuus* 'freudizmus'; itt meg kell jegyeznem, hogy a finn helyesírás „ahogy ejtjük, úgy írjuk” alapelve nem érvényesülhet, ezért a szerző

szögletes zárójelben kénytelen megadni a kiejtést [fro-i-] (vö. *maailmancup* [-kap] 'világkupa' címszót is). Az idegenszerűséget csökkenti, hogy az összetett szavak utótagja nem számít idegennek (*farkkukansa* 'farmerruhás fiatalság', *froteepyyhe* 'frottírtörülköző'. A 18 melléknév (vagy főnévként és melléknévként is használt szó) mind finn képzőt kap (*fantastinen* 'fantasztikus', *flaamilainen* 'flamand', *fysikaalinen* 'fizikai'. Természetesen az igék is finn végződésűek, ami nem is lehet másképp (*fiksoida* 'fixál, rögzít', *formatoida* 'megformál, formatál', *funtsata* 'megfontol, mérlegel'). Debrecenben járt finn ösztöndíjasoktól, Eira Penttinentől és Kaarina Karemotól hallottam a finn nyelvű beszélgetésükbe beleszótt és nekik nagyon tetsző *csomagol* ige megfinnesítését: *csomagoloida/mennään csomagoloimaan* 'menjünk csomagolni'; a helyesírás egy kicsit öszvér, lehetne *tšomagoloida* is.

A purista magatartás is tetten érhető a szókincs finn jellegének őrzésében. Ilyen az *aalto* 'hullám' szó használata 'rádióhullám' jelentésben, vagy a 'nyírhéjtarisznya, puttony', tehát 'hordozó eszköz' jelentésű régi *kontti* szónak az új jelentése ugyan-csak hordozó, szállítóeszközre: 'konténer' (ezt Seppo Suhonen Debrecenben tartott előadására emlékezve jegyzem meg).

Országh László nyomán lokalizmusoknak nevezzük azokat a jeltárgyakat, illetve az azokat jelölő szótári címszavakat, amelyek jellemzőek egy nyelvközösségre, használatuk e körön kívül (szinte) ismeretlen. A keresett, illetve megtalált lokalizmusok nem egyszerűen szótári címszavak, hanem sajátos hangulatkelő erejük is van. Ilyenek: *juhannus* 'Szent Iván napja', *juhannuskokko* 'Szent Iván-éji máglya', *laatikko* 'rakott étel' jelentésben; a *mämmi* annyira finn dolog, hogy magyarul is 'mämmi' zárójeles magyarázattal '[húsvéti utóétel]', nincs viszont *tippaleipä* címszó. Ez Papp István szerint 'ki/tolófánk', de több átnézett magyar szakácskönyvben egyáltalán nem találtam, tehát a magyarban nem közismert édességfajta. A *ryijy* '(finn) faliszőnyeg', *ryijymatto* '(finn) szőnyeg' is annyira a finnekhez köthető, anyagában és készítési módjában sajátos, ma már lakástextil gyanánt használatos takaróféle, amely a hosszú téli szánutakon szükségképpen használt meleg takaróból iparművészeti tárggyá alakult az idők folyamán. „Népi kincs a ryijy” – írta Papp István Finnország című könyvecskéjében. Nem találok kifejezésként sem az *ajelu*, sem a *tapani* = *tapaninpäivä* címszónál a *tapaninpäivän ajelu*-t. Ez a karácsony másnapján tett kocsikázás/szánkózás csak a kocsikázás vagy az ezzel összekötött baráti/rokoni látogatás kedvéért. A *potkuri* a Diákszótárban csak műszaki szakszóként van jelen ('hajócsavar, propeller'); Papp Istvánnál még van 'taposószán' jelentése is. Kiment a használatból? Már nem általános az ismerete? Ezt csak az tudja, aki a helyszínen, használat közben látja/látta. Szerintem a külföldön legismertebb finn szó, a *sauna* 'szauna' Papp Istvánnál még némi magyarázatra és körülírássra szorul: „1. fürdőház, szauna 2. (gőz)fürdő, finn fürdő”. Ma már azonban nem kell a jelentését körülírással magyarázni. Seppo Suhonen a már említett előadásban azt mondta, hogy a legismertebb finn szó a *sisu*. Papp István ennek négy jelentését adja meg három, két, illetve hat ekvivalenssel. A Diákszótár már nem veszi fel a régies 'belső (rész), szív,

lélek' jelentést, leegyszerűsítve csak két jelentést ad meg, de még mindig három, illetve két megfelelővel. Ez kénytelenségből van így, mert nem tudjuk egyetlen magyar jelzővel kifejezni, hogy milyen is a *sisukas ihminen*, az az ember, akiben van akaratéro, kitartás, bátorság, szívósság, buzgóság. Nemcsak Finnországban ünnepe a *vappu* 'május elseje', de '[egyetemisták ünnepe]' gyanánt szintén lokalizmus-számba megy.

A nehezen visszakövetkeztethető alakok utaló címszóként is szerepelnek, és nyílt mutat a szótári alapszóra (*halaan* → *halata* 'meg]ölel'); de nincs *makaan* → *maata* 'fekszik, hever', pedig ez éppolyan problematikus.

A Diákszótár anyagában gazdagon fordulnak elő a földrajzi köznevek. A vizekre, a felszíni formákra sok-sok szó utal. A *suvanto* 'csendes vízfolyás'; *koski* 1. 'vízesés, zuhatag' 2. 'sebes folyószakasz'. Ha a két szó jelentését összevetjük, a *suvanto* lehetne 'csendes/lassú folyószakasz', vagy a *koski* 2. jelentése lehetne 'sebes vízfolyás'.

Az általánosan használt szavak, a közbeszéd és a szleng vagy argó elemeinek viszonyát néhány címszóval jellemzem. Például a *hai* 'cápa' jelentése mellé kialakult a közbeszédbeli 'mester, tényező, nagymenő' jelentés. A *haka* 'retesz, kapocs' beszélt nyelvi és sportnyelvi jelentése: 'menő, ász, császár'. A *hakkeri* nem az, aki feltöri a számítógép kódját, hanem a 'megszállott számítógépes'. A *Hesa* argónak minősül ('Helsinki'), természetesen a melléknévi alak a *hesalainen* is. Egyszer a vonaton a jegyem kezelésekor a kalauz a fővárost 'nagy falu'-nak (*iso kylä*) nevezte, ami egyéni „jópofaság” is lehetett. A *lastenkaittaja* szóval kapcsolatban kérdezem, hogy a nyelvrétegbeli hovatarozást vagy stilisztikai jellemzőt hol akarja a szerző jelezni, mert itt a *tréf* minősítés egyértelműen a magyar megfelelőre ('gyerekpásztor') vonatkozik.

A Diákszótárból magyarul is tanultam. Szinte kizárható, hogy a közbeszédbeli *poskisolisti* (szó szerinti fordításban *pofaszólista*) magyar szlenges 'dumafranci' megfelelőjével találkoztam volna.

Ha fontos, a szótár utal a szófajra, a kettős szófajiságra, a többes számú szóalakra. Például az *opiskeluaiika* egyik jelentése 'főiskolai/egyetemi évek' tb. Az a problémám, hogy a „tb” kinek szól: a szótár magyar vagy a finn használójának? Hasonlóan a *heinänteko* 'szénamunkálatok' tb. De *farkut* tb közb 'farmernadrág' = *farmari-housut*, *farmarit* is tb, de ez nincs jelezve, *housut* tb 'nadrág' ez annyira tb, hogy még jelzős szerkezetet is megad hozzá: *lyhyet* ~ rövidnadrág. A *vihannekset* 'zöld-ségfélék' címszónál azért hiányzik a többes számra utaló „tb”, mert mind a finn, mind a magyar többes szám? A magyarban ez a szó lehet egyes számban is (*a petre-zselyem zöldségféle*). A finn *vihannes* nem fordul elő önállóan, mint arra az összetételek előtagja utal (*vihanneskauppias* 'zöldséges, zöldségárus'; *vihanneskeitto* 'zöldségleves'; *vihannestarha* 'zöldséges-/konyhakert'; *vihannestori* 'zöldségpiac'). Megvan viszont a címszó többes számára utalás, miközben a magyar megfelelő is többesben áll: *toukotyöt* tb 'tavaszi munkák'.

Az *onnistaa häntä* ~ 'szerencsése van' címszóban szerencsésebb lenne kifejezésben a 3. személyű helyett az 1. személyt megadni (*minua onnistaa* 'szerencsém van'),

a *häntä* homonim volta miatt. Az *onnistua* két jelentése közül a *hänen onnistuu* 'neki sikerül' hasonlít a magyarra, de a második ('boldogul, szerencséje/sikere van') mindhárom személyben ragozódik. Sajnálom, hogy a *tuntua* ige 'tűnik, tetszik, látszik' jelentésénél nincs *minusta tuntuu hyvältä* típusú példamondat ('nekem/szerintem jónak tűnik').

Érdekes, hogy az *olla naimisissa jnk kanssa* 'szorosan kötődik valamihez' jelentése szinte szó szerint megvan a debreceni népnyelvben: *tán meg vagy vele esküdve?* kérdezte tőlem tősgyökeres debreceni barátnőm állandóan hordott és javított ruhadarabomra utalva.

A finnben a hét napjainak neve a *keskiviikko* 'szerda' kivételével idegen eredetű, és egységesen *-tai* (mint a németben a *-tag*) elemre végződik. A szerző mégsem kezeli egységesen a hét napjainak nevét. A *maanantai* 'hétfő' esetében csak az alapszót találjuk, a 'kedd'-nél megvan a (*tiistai*) *~na* 'kedden', s még a következő címszó is a *kedd* napnévvel kapcsolatos: *tiistainen* 'keddi'. És van *tiistaisin* címszó 'minden/mindig kedden' jelentéssel. A 'szerda' a *kesk.* rövidítéssel áll címszóként, a szót mintegy kiköszörve a szoros betűrendből. A rövidítést itt is az = jel oldja fel, megtoldva a 'szerdán'-nal: *keskiviikko(na)*. Megtalálható persze a teljes szóalak saját helyén is, valamint a *keskiviikkoinen* 'szerdai' és a *keskiviikkoinen* 'szerdánként' (de nem 'minden/mindig szerdán', mint a *kedd* esetében). A *viikko* szó a maga *viikottain* 'hetenként, hetente' alakjával nem lenne segítségünkre. A *csütörtök*-nél (*torstai*) két ragos alakkal (*~ön* és *~re*; a *torstaiksi* unikális szóalakfelvétel!) találkozunk. Külön címszót kap a *csütörtöki* (*torstainen*) és a *minden csütörtökön* kifejezés (*torstaisin*). A *péntek*-nél is van rövidítés megadva (*perj.*), és megvan külön címszóban a pénteki és a péntekenként. A *lauant.* rövidítést éppen úgy oldja fel, mint a *kesk.* esetében láttuk. A *lauantai* 'szombat' mellett itt is megvan a melléknévi és a *-ként* ragos alak. Úgy tűnik, hogy a *sun.* rövidítés is kilóg némileg a sorból, mert ennek nincs megadva a 'vasárnap' jelentése, illetve a *vasárnap* a magyarban egyenértékű az időhatározói alakkal; itt a rövidítés feloldására 1. és 2. jelentés van. A *sununtai* mint előtag több összetételben is szerepel. Nincs minden napnévnek rövidítése? Szerintem mindnek van, s ha van, mért nem adja meg a szótár?

Helyet kaptak a szótárban az európai helyzettel, az Európai Unióval, annak fórumaival, pénzével kapcsolatos szavak és kifejezések, például a *Haag* 'Hága' címszónál a *~gin sopimus* 'hágai konvenció/egyezmény'. De azt nem tudom eldönteni, hogy van-e a hivatalos használatban különbség az *Euroopan yhteisö* és az *Euroopan unioni* között, mivel mindkettőnek 'Európai Unió' a jelentése!

Megjelennek a szótárban mint a „már” kategória részei az informatikával, az internettel, általában számítógéppel kapcsolatos elemek.

Nagyobb tere van az eddig megszokottnál a közbeszédnek, a szlengnek (*slangi*). És a szótár eligazítja a használóját abban a tekintetben is, hogy az igényesebb tárgyalásban tudja elkerülni a *durv* (= *durva* 'alatyylissá') minősítésű szavakat/kifejezéseket.

Summa summarum: tetszik nekem a Diákszótár. Ezért is értem olyan lassan és nehezen a mondanivalóm végére, mert minduntalan a címszavak közötti „szőrfőzésre” csábított a kíváncsiság, hogy ez vagy az a szó, kifejezés megtalálható-e, s ha igen, miképp található meg a gazdag anyagban.

Várom a folytatást, a Diákszótár magyar–finn párjának a megjelenését, és az új munkához minden jót kívánok a szerzőnek.

Kornyané Szoboszlai Ágnes

**Hunyadi László (szerk.):
Kísérleti fonetika, laboratóriumi fonológia a gyakorlatban**

Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen. 2003.

A Hunyadi László szerkesztette „Kísérleti fonetika, laboratóriumi fonológia a gyakorlatban” című könyv egy évvel követte a „Kísérleti fonetika, laboratóriumi fonológia” című konferenciakötetet. A tanulmánykötet deklarált célja azt bemutatni, „hogyan közelíthetők meg és támaszthatók alá a fonetika és a fonológia fontos kérdései műszeres kísérletek segítségével” (5). A cím ellenére nem minden tanulmány a megadott tudományterületek kutatási eredményeit vagy gyakorlatbeli alkalmazását példázza. Számos írás inkább történeti érdekesség, illetve néhány fejezet kevésbé szorosan kapcsolódik a kísérleti fonetikához vagy a fonetikai alapú fonológiához. Érdekes gondolat, hogy a fejezetek szerzői egy-egy függelékben röviden írnak a téma-választás, illetve a kutatások háttéréről. Több szerző ugyan leginkább összefoglalta a cikk tartalmát a függelékben, több esetben azonban érdekes adalékokkal szolgáltak a rövid, kiegészítő írások.

A könyv tagolása tematikus, de nem fonológiai, illetve fonetikai kérdéskörök mentén, hanem tágabb értelemben: egy történeti visszatekintő után egy a magyar diftongusokkal kapcsolatos nyolcvanas évekbeli vita és arra való reflektálás következik. Ezután következnek a kötet szorosabb értelemben vett újabb kutatási eredményeket tartalmazó fejezetei, melyek komoly sokszínűséget mutatnak a témájukat illetően. Végül pedig két, nem az elméleti kutatást megcélzó, hanem egyfajta gyakorlati útmutatóként szolgáló tanulmány zárja a kötetet. Már a felosztásából és tartalomjegyzékéből is kitűnik, hogy a könyv nem a szorosabban vett kísérleti fonetika és laboratóriumi fonológia területéről, illetve ezen tudományterületek jelenlegi állásáról hivatott komolyabb áttekintést nyújtani, hanem sokkal inkább egy-egy kiragadott momentumot tár az olvasó elé a fonetikát és a laboratóriumi fonológiát, valamint ezek (elsősorban magyar vonatkozású) történetét érintő tárgykörökből.

Az első, bevezető részben tudománytörténeti kitekintőként Laziczius Gyula egy késői, eredetileg francia nyelvű írásának magyar változatát adják közre Kassai Ilona fordításában. A neves strukturalista magyar nyelvész a fonetika és a fonológia kapcsolatáról fejti ki véleményét a kor diskurzusába helyezve a kérdést, és a trubeckoji nézőponttal szemben definiálja álláspontját. Laziczius, bár maga is befogadta és alkalmazta a prágai iskola alapvető meglátásait, tévesnek ítéli Trubeckoj azon nézetét, hogy a fonetika a természettudományokhoz tartozik, és éles határ választja el a nyelvészettől. A magyar fonológus szerint „néhány közvetlenül gyakorlati céltól [...] eltekintve a fonetika mindig is a nyelvészetet szolgálta” (12), és szorgalmazta, hogy a két területet ne szakítsák el egymástól teljesen. Bár az írás érdekes betekintést nyújt a 20. század második harmadának fonológiai diskurzusába, elsősorban a tudománytörténeti érdeklődésű nyelvészek számára lehet fontos, míg a jelenkori fonetikai alapú fonológiai kutatások szempontjából kevésbé tekinthető relevánsnak. Ez is mutatja, hogy a kötet célja elsősorban nem az, hogy átfogó képet adjon a kérdéses terület „state-of-the-art” helyzetéről, hanem sokkal inkább kvázi madártávlati nézőpontból egyfajta „szemezgetéshez” szolgáltat anyagot.

A második rész, amely az „Egy régi vita és mai alakulása” címet viseli, azt a sokat vitatott kérdést érinti, hogy a magyar nyelvben vannak-e diftongusok. Ennek a résznek az alapját egy 1980 és 1984 között a Nyelvtudományi Közleményekben lezajlott cikkváltás képezi, melyet e helyt újraközöltek. A Groningeni Egyetem munkatársai akusztikai elemzésnek vetették alá a magyar, finn és holland nyelvben hasonló (elsősorban /j/-t tartalmazó) diftongusszerű kapcsolatokat, és az adatokat egybevetve arra jutottak, hogy nincs lényeges eltérés a nyelvek között a diftongusszerű kapcsolatok fonetikai realizációját illetően. Mivel a holland és a finn esetében hagyományosan a diftongusnak való elemzés az elfogadott (azonban csak fonetikailag, ami a vita során később fontos kitéételnek bizonyul), a szerzők szerint ez alapot szolgáltat annak feltételezésére, hogy ezek a hangszekvenciák a magyarban is diftongusok. Azt a hiányosságot azonban maguk a szerzők is megjegyzik, hogy a magyar adatokat nem vetették össze szó eleji helyzetben álló félmagánhangzóval, ami pedig talán fontosabb szempont lehet, mint a nyelvek közötti hasonlóság.

Kassai Ilona válaszcikkében rámutat, hogy pusztán fonetikai tények alapján nem lehet egy hang fonológiai státusára következtetni, márpedig a magyarban több morfológiai és szintaktikai tény (pl. a *-val/-vel*-toldalékolás) is arra mutat, hogy a /j/ mássalhangzó. Az olvasó a cikkváltás konklúziójaként valóban azt szűri le, hogy ebben az esetben nem sokat segít a fonetikai adat a fonológiai besorolásban, hiszen fonetikailag egyértelműen diftongusokról lehet beszélni (noha maga a Kylstra és De Graaf által elvégzett fonetikai elemzés is meglehetősen egyszerű, különösen mai szemmel), a fonológiai besorolás azonban egyéb tényezőkön múlik. Akárcsak a bevezető, ez a rész (az eredeti vitára reflektáló újabb cikkváltást is beleértve) szintén inkább történeti érdeklődésre tarthat számot, és nem sokat mond a fonetika és a fonológia interakciójának modernebb elméleteiről.

Ezután következik a könyv legnagyobb részét kitevő, „Fonetika és fonológia – innen és túl” címet viselő rész. Az itt megjelent tanulmányok hivatottak bemutatni a kurrens kutatási irányokat, módszereket a fonetika és a fonetikai alapú fonológia területén. Pusztán ennek a résznek az alapján azonban nem kap átfogó képet ezekről a tudományterületekről az olvasó, noha kétségtelen, hogy például a modern laboratóriumi fonológia Magyarországra csak az ezredforduló után kezdett komolyabban begyűrűzni, így ez a korai kötet szükségszerűen inkább csak a kezdeti állapotot mutathatja ezt a tudományterületet illetően.

Ebben a részben a fejezetek egymástól függetlenek, és nem mutatnak egységes képet a tudományos kérdésfeltevést, tematikájukat vagy módszertanukat illetően sem. Némelyik tanulmány esetében az sem teljesen egyértelmű, hogy mennyiben releváns, és mit ad az olvasónak a könyv témájával kapcsolatban. Ugyanakkor több igen érdekes és instruktív írás is kárpótol a témák túlzott heterogeneitásaért és az időnként a témától távol eső kitérőkért.

Gósy Mária a „Koartikulációs folyamatok a magyarban” című írásában a kísérleti fonetikának és manapság már a laboratóriumi fonológiának is lényeges elemét választja témájaként. A szerző a témában járatlan olvasó számára is érthetően elmagyarázza a koartikuláció lényegét, röviden ismerteti fiziológiai hátterét, és példával is illusztrálva rámutat arra, hogy ez a jelenség alapvetően nyelvspecifikus, amennyiben nyelvenként „egészen máshogy érvényesülhetnek a koartikulációs jelenségek” (45).

Ezután Gósy elkülöníti a fonetikai és a fonológiai koartikulációs folyamatokat: a fonetikai koartikulációs jelenségek fokozatosak, és nem hoznak létre új fonéma-realizációt, míg a fonológiaiak „egy fonéma realizációját eredményezik”, illetve alaktani kötöttségűek lehetnek (46). Noha a fenti felosztás valóban elterjedt, megjegyzendő, hogy nem kizárólagos státuszú, mivel lényegében a fonológia-fonetika közötti határvonalat a kategorikusság-fokozatosság mentén húzza meg. Néhány laboratóriumi fonológiai elmélet azonban épp ezt a feltételezést kérdőjelezi meg. Flemming (2001) például amellet érvel, hogy mivel egyrészt nincs valóban világos kritérium a fonetikai, illetve a fonológiai folyamatok éles elválasztására, másrészt pedig számtalan párhuzam van fonetikai és fonológiai folyamatok között (amelyek közt példaként bemutat számos koartikulációs folyamatot is több nyelvből), ésszerű egységes modellt adni ezekre a jelenségekre. Ezen kívül a Browman és Goldstein nevével fémjelzett artikulációs fonológiában és az ebből kinőtt artikulációs alapú elméletekben a fonológia egységei artikulációs gesztusok, és ezek időzítése, koordinációja a fonológiai elemzés alapja, így a koartikuláció alapvető jellemzője a fonológiának e szerint a nézőpont szerint.

Gósy maga is azt írja, hogy „a beszédhangok hatása nemegyszer olyan folyamatot jelent, amelynek elemzéséhez mind a fonetikai, mind a fonológiai megközelítésre szükség van” (58). Ez teljesen összhangban van egy integrált modellel is, ahogy egy modularizált megközelítéssel is. A szerző a tanulmányban láthatólag a fonetikát és a fonológiát külön modulnak tekinti, méghozzá utóbbit kategorikus, fonémákra

és megkülönböztető jegyekre épülő elméletnek. Ez teljesen elfogadható, ugyanakkor épp egy ilyen érdekes határterületnél, mint a koartikuláció, érdemes lenne talán több alternatív fonológiai megközelítést számba venni, vagy kifejezetten csak a fonetikai oldalra koncentrálni. Különösen azért lenne ez fontos, mert az utóbbi évtizedben igencsak megnőtt azon elemzések száma és súlya, amelyek hangok és hangkapcsolatok fonológiai viselkedését igyekeznek koartikulációs tulajdonságokra visszavezetni. Érdekes tanulmány például Recasens (1999), amelyben a szerző újlatin nyelvekben az asszimilációs folyamatok irányát és a félmagánhangzók betoldásának helyét próbálta megjósolni a sötét /l/ és a palatálisok környezetében azok koartikulációs tulajdonságai alapján.

Gósy ebben a könyvfejezetben nem ilyen, „interfészsel” kapcsolatos kérdéseket tárgyal, célja inkább tipizálni a magyar koartikulációs folyamatokat néhány megadott paraméter alapján. Ezek a paraméterek: a koartikuláció hatásának mértéke, a folyamatban részt vevő hangok magánhangzó vagy mássalhangzó volta, illetve a változás jellege (pl. időtartambeli, hangszalagműködés szerinti, képzési hely vagy mód szerinti). Érdekes kiemelni, hogy az egyes koartikulációs folyamatokhoz a szerző többször illusztrációval szolgál különböző metódusokkal történt elemzéseken keresztül (pl. spektrogram, rezgéskép, elektropalogram). Egyszóval a könyv ezen fejezete áttekinthető képet ad a magyar artikulációs folyamatokról, leginkább klasszifikációs jelleggel; és a koartikuláció típusait mutatja be némi fonetikai betekintést engedve a folyamatok hátterébe. Egyéb jellegű következtetéseket, megfigyeléseket viszont nem von le az adatokból. A függelékben azonban a szerző érdekes alkalmazási területekre hívja fel a figyelmet (pl. az érzelmek és az életkor hatása a koartikulációs folyamatokra), amelyek többnyire a fonetikával foglalkozók számára jelölhetnek ki kutatásra érdemes területeket.

A könyv következő, „A hangsúlyról a fonológiában és a fonetikában” című fejezetét Hunyadi László írta. Ebben a tanulmányban a szerző a fonológiai hangsúly fonetikai korrelátumait igyekezett közelebbről meghatározni. Ez a hétköznapi intuíció ellenére egyáltalán nem triviális, mivel sem az intenzitásnövekedés, sem a kiemelkedő hanglejtés önmagában nem szükséges és nem is elégséges a fonológiai hangsúlyhoz. (Hasonlítható ennyiben a szonoritáshoz, amelyhez szintén nem sikerült egyértelműen akusztikai megfelelőt rendelni.) A szerző az alapvető metrikus fonológiai elméletek (metrikus fa, metrikus grid), valamint a legfontosabb hangsúlyszabályok (pl. hangsúlyredukció) rövid bemutatása után rátér a hangsúly akusztikai-fonetikai elemzésére. Hunyadi az elején tisztázza, hogy a hangsúly szempontjából releváns akusztikai paraméterek (frekvencia, intenzitás, időtartam) a szegmentum, illetve a nagyobb egységek (szó és megnyilatkozás) szintjén, azaz mikro- és makroszinten is megjelennek. Ezután néhány példa megvizsgálása után rámutat arra, hogy a hangsúlyt nem egyetlen paraméter fejezi ki, hanem több paraméter interakciója, vagyis „az alaphangfrekvencia (F0) és az intenzitás nem abszolút értékükkel, hanem egymáshoz viszonyított relatív értékükkel vesznek részt a hangsúly percepciójában” (75).

Ennek alapján két rokon eljárást javasol annak mérésére, hogy az F0 és az intenzitás relatív prominenciája hogyan alakul az idő függvényében, és megvizsgálja, ezek mennyiben jósolják meg jól a hangsúlyt. Az ún. PET-módszerrel az F0 és az intenzitás saját összértékéhez mérten normalizált, egymáshoz viszonyított értékét lehet mérni, vagyis nagyjából azt, hogy egy adott pillanatban a két érték közül melyik a magasabb. Ezzel a mértékkel kísérletezve Hunyadi azt találta, hogy a hangsúlyos szótagot egy rövid ideig tartó F0-emelkedést követő hosszabb és nagyobb intenzitás-növekedés jellemzi. Ezzel az eljárással újfent kimutatta a magyar fókuszált kifejezés ún. irtóhangsúlyát is, vagyis hogy a fókuszot követő szótagokon nincs intenzitásprominencia. Érdekes módon Hunyadi azt állítja, hogy a PET-eljárással kimutatható a másodlagos hangsúly is, amelynek az elsődleges hangsúlytól eltérően „nincs sem jellemző kezdeti F0-prominenciája, sem azt követő számottevő intenzitásprominenciája” (80), márpedig a PET éppen ezekre érzékeny (ugyanakkor kis, lokális kilengéseket kimutat, szemben a következő módszerrel).

A PET-M módszer annyiban tér el a PET-től, hogy összérték helyett középértékhez viszonyítja az egymással összemérendő F0- és intenzitásértékeket. Minthogy az F0 csak kismértékben változik hangsúlyos szótagok esetében, míg az intenzitás a hangsúlyos szótag végén radikálisan csökken, ez az eljárás a hangsúlyos szótagok végének a kimutatására szolgálhat. Tekintettel arra, hogy a másodlagos hangsúlynál ez radikális csökken és nincs jelen, erre ez az eljárás érzéketlen, ami Hunyadi megfigyelése szerint megerősíti, hogy a másodlagos hangsúly lokális jelenség, amely ilyen globális mércével nem mérhető. Hunyadi többször rámutat a cikkben és a függelékben is, hogy a hangsúlynak elsősorban a nyelvi funkciója alapján tulajdonítható fontosság, és így lehetséges, hogy „hangsúlyt értelmezzünk ott is, ahol ennek akusztikai fonetikai fogódzóját nem találjuk” (88).

A tanulmány leginkább tipográfiai és szerkesztési tekintetben mondható nehezebben befogadhatónak, több elütés bonyolítja a megértést – pl. a 68. oldalon a (6)-os fában a legfelső gyenge (w) csomópont alatt két erős (s) van, nem pedig egy erős és egy gyenge –, és az ábrákat gyakran nehéz értelmezni, mivel a fekete-fehér nyomtatásban nem könnyű elkülöníteni az egyes görbéket, különösen a részletesebb feliratozás hiányában. Ettől eltekintve igen érdekes olvasmány, sokat elárul a hangsúlyról és annak akusztikai korrelátumairól. Ami talán hiányzik, az a megfigyelések és következtetések több adat alapján elvégzett statisztikai alátámasztása, hiszen a mért adatok és a megfigyelt jellemzők könnyen lehetnek esetleges vagy idioszinkratikus jelenségek. Persze az efféle kísérleti, statisztikai megalapozások kezdeti stádiumban és az elsődleges ötletfelvázolásnál nem elengedhetetlenek, de nagyobb hitelt kölcsönöznének az adott elméletnek.

A következő fejezet, a Kenesei István írta „A fókusz megjelenítése a szintaxisban és a fonológiában” témáját tekintve részben kapcsolódik Hunyadi tanulmányához, amennyiben a fonológiai fókuszot szokás a hangsúlyhoz (és az azt követő hangsúlyhiányhoz) társítani. Annak számára, aki szeretne többet megtudni a hangsúlynak

a fonetikai és fonológiai vonatkozásain kívül egyéb nyelvi modulokban játszott szerepéről és a kapcsolódó jelenségekről, bizonyára hasznos lehet ez a kitérő. Ezen felül azonban nem világos, hogy ez a fejezet mennyiben kapcsolódik a könyvhöz, hiszen sem fonetikai, sem laboratóriumi fonológiai elemzést nem mutat. Bár a fonológiai fókuszjegy kiosztására (is) igyekszik megfelelő eljárást mutatni, ezt alapvetően szintaktikai alapon végzi, és elsősorban a fókusz szintaxisának elemzését tűzi ki célul a szerző. A hangsúllyal vagy fókusszal foglalkozó kötetben teljes joggal kaphatott volna helyet ez a fejezet mint a téma nyelvi hátterének bemutatása, egy heterogén témájú, általánosan a kísérleti fonetikának és a laboratóriumi fonológiának szentelt rövid kötetben azonban nem feltétlenül szerencsés választás egy kimondottan szintaktikai tanulmány bevalogatása.

Menyhárt Krisztina „A spontán beszéd megakadásjelenségei az életkor függvényében” című fejezete kísérleti pszicholingvisztikai tanulmány, amelyben a szerző a beszédprodukción belüli hibák mennyiségi és minőségi változását célozta felmérni az életkor függvényében, spontánbeszéd-korpusz elemzésével. A szerző azt vizsgálta, hogy az alapul vett beszédprodukcións modell egyes szintjein milyen gyakran történnek tévesztések három életkorban (9–12 év közötti gyermekek, 22–45 év közötti felnőttek, 60–90 év közötti idősek). Beszédtempóban a felnőttek bizonyultak szignifikánsan a leggyorsabbnak, a megakadások mennyisége, gyakorisága pedig a gyermekeknél volt a legmagasabb. A megakadástípusok eloszlásában azonban nem volt jelentős különbség a csoportok között, és a legtöbb megakadás mindhárom életkorban a beszédmodell fogalmi szintjéhez köthető. Az adatok alapján a szerző arra a következtésre jut, hogy a beszédprodukción (9–12 év közötti életkortól) csak mennyiségi és nem minőségi vetületében változik az életkorral.

A Rebrus Péter–Trón Viktor szerzőpáros által írt „Fonetikai motiváció a fonológiai mintázatokban” a könyv egyetlen fejezete, amelyben az elemzések keretelmélete fonetikai alapú fonológia. A fonetika és a fonológia kapcsolatának kérdésköre a nyelvészetben már régóta sokszor előkerült, és a modern laboratóriumi fonológiának is már a hetvenes években megvoltak az előfutárai (pl. Liljencrantz–Lindblom 1972 diszperziós elméletében), a nemzetközi fonológiai szakirodalomban azonban a kilencvenes években kezdett igazán elterjedni az a fajta megközelítés, amely a fonetikának már nem pusztán interpretációs szerepet ad, hanem komoly interakciót feltételez a fonetika és a fonológia között. Az egyes elméletek különböznek abban, hogy milyen jellegű és mértékű interakciót feltételeznek, és hogy egyáltalán a fonetikai motiváltság a szinkrón fonológiában is releváns-e (ennek a képviselői pl. Boersma, Flemming és Steriade), vagy csak a diakrón nyelvleírásban van szerepe (amely nézőpont többek közt Ohala, Bybee és Blevins nevéhez fűződik).

Rebrus és Trón a szinkrón funkcionális fonológiai irányzat módszertanát és célkitűzéseit vette alapul tanulmányában. Az elmélet szerint az egyes szegmentumok, illetve szegmentumkapcsolatok fonetikai jellemzőiből, ún. percepciós kulcsaiból lehet következtetni azok fonológiai viselkedésére a nyelvekben, így tehát fonotaktikai

általánosításokat lehet tenni velük kapcsolatban. A szerzők ebben többek között a mostanában főként Flemming által képviselt diszperziós elméletet, illetve a Steriade (1999)-féle kulcs általi jogosítás elvét használják fel, amelynek alapján olyan implikációs univerzálék fogalmazhatók meg, hogy ha egy szegmentum egy nyelvben előfordulhat egy percepciósan rosszabb környezetben, akkor előfordulhat egy percepciósan jobban is. Az, hogy mi számít jó környezetnek, hangonként változhat. Rebrus és Trón példája, hogy magánhangzó előtt a zöngés zárhangok a komplexebbek, míg nazális utáni pozícióban a zöngétlenek, és ennek alapján a nyelveket akképpen csoportosítják, hogy ezt az ellentétes irányú komplexitást hogyan oldják fel (151).

A fonemikus kontrasztok tipológiai vizsgálata után Rebrus és Trón megfogalmazza a fonotaktikai zártság elvét, amely a fent említett implikációs univerzálék általánosítása a nyelvek egészére (hasonlóan Steriade 2001 „P-map”-jéhez, amely az egyes fonémakontrasztok és környezetek részben rendezését adja azok percepció kulcsok szerinti jósága alapján): eszerint „a nyelvek fonotaktikája az összes komplexitási skálára nézve alulról zárt, azaz az egyes skálákon belül a komplexebb szekvenciák előfordulása maga után vonja a kevésbé komplexekét”. Mivel az egyes skálák nem feltétlenül függetlenek, hanem egymásra hathatnak („leronthatják” vagy „kiemelhetik” egymás percepció kulcsait), így az egyes fonotaktikai megszorítások nem feltétlenül a természetes osztályok mentén húzzák meg a határt. Ez az alapja a fonotaktikai gradualitásnak, amelyet megszorít a fonotaktikai zártság, így a „fonotaktikai térben” (amelyet az egyes szekvenciák különböző dimenziók általi komplexitási rendezésével nyerünk) egy nyelv ún. csillagkonvex fonotaktikai mintázatot mutathat. Ezzel szemben a természetes osztályok csak téglatesteket engednének meg a fonotaktikai térben. A szerzők számos példát hoznak az angolból és a magyarból is a fonetikai gradualításra és a fonetikai zártságra.

Végezetül Rebrus és Trón igen érdekes javaslatot tesz arra, hogy a fonetikai motíváltást nem pusztán a szorosabban vett fonológiában indokolt feltételezni, hanem akár morfofonológiai jelenségek mögött is. Erre a szerzők a magyar morfofonológiából hoznak rövid, illusztratív példákat. Itt csak egyetlen példájukat említsük: a magyarban az ún. kvázianalitikus tövek (amelyek potenciálisan mássalhangzókapcsolatot hozhatnak létre a tőhöz kapcsolódva) mind koronális mássalhangzóval kezdődnek, amit a szerzők azzal indokolnak, hogy a koronálisok módosítják a legkevésbé az őket megelőző mássalhangzók felismerési kulcsait, így a C+koronális kapcsolatok a legkevésbé komplexek. A morfológiai rendszerekben természetesen kiemelkedő fontosságúnak tekintik a paradigmatis viszonyokra vonatkozó megszorításokat, és az efféle megszorításokkal a korábbi évtizedekben szabálytalannak vélt mintázatokra is lehet releváns nyelvészeti elemzést adni, ahogy például a magyar igei paradigmában megjelenő defektivitásról meggyőző, analógiás alapú elemzést adott Rebrus–Törkenczy (2010).

A kötet következő fejezete Szende Tamás írása, a „»Műveleti megközelítés« a szekvenciaszervezés fonológiájában” címet viseli. A szerző a tanulmányt a diszkrét

szimbolikus fonológiai elméletek kritikájával kezdi. Ezen elméletekben Szende elsőként azt kifogásolja, hogy a nyelvi jel egyértelmű szegmentálását feltételezik, így nem veszik figyelembe a fonetikai megvalósításban megjelenő koartikulációt, amely lehetetlenné teszi a hangfolyam egyértelmű szegmentálását. Kifogásolja emellett, hogy az SPE-féle fonéma- és szabályalapú rendszerekben a fonológiai jelenségeket, így például az asszimilációt egyirányúan írják le, elfedve ezzel a hangok közötti kölcsönösséget. Ezt követően az autoszegmentális fonológia kritikájába fog, amelyben a szerző több érve ez ellen az elmélet ellen furcsának hat, mivel időnként épp azt rója fel hiányként az autoszegmentális fonológiának, amit az a korábbi SPE-féle modellekhez képest pótol. Szende ezen szempontjai és érvei a 2007 novemberében tartott fonológiai kerekasztal keretein belül szóba kerültek (ez írásos változatban is olvasható a Magyar Nyelv 2008/1. számában): Szigetvári Péter, Rebrus Péter és Kiss Zoltán részletesen elemzik Szende egyes állításait, és meggyőző ellenérveket hoznak fel, így ezeket e helyt felesleges lenne újratárgyalni. (Megjegyzendő azonban, hogy a diszkrét szimbolikus reprezentációval szemben korántsem idejétmúlt ellenérveket felsorakoztatni, egy, a jelen kötet után két évvel megjelent tanulmányban például Port és Leary (2005) is komoly érveket hoz fel az SPE-hez hasonló modellek ellen.)

Szende ezután három kritériumot sorol fel egy jó fonológiához, melyekből az utolsó („követnünk kell egy elhangzó kifejezés nyelvi-hangtani genezisének útját...” – 173) azt mutatja, hogy a szerző nem annyira fonológiai, hanem inkább egyfajta pszicholingvisztikai-beszédproduktív modellt képzelt el. Szende szerint ezeket a kritériumokat elégíti ki a globális programozás elve, amely szerint az előhívásnak két szintje különíthető el: egy globális és egy finomprogramozási, és a teljes hangtani specifikáció csak az utóbbinál következik be. Megjegyzendő, hogy bár a jó fonológia kritériumai közé sorolja a fonetika és a fonológia egységes kerettartományként történő kezelését, a globális programozás nem feltételez oly módon interakciót a két terület között, mint a laboratóriumi fonológiában legtöbbször szokás.

Az ezt követő fejezetben Szépe Judit a globális programozás elvét igyekszik „devianciák” vizsgálatával megerősíteni. A szerző afáziás, nyelvbtlásbeli, időskori, autista és gyermeknyelvi adatokat csoportosít aszerint, hogy milyen típusú bennük a tévesztés, és az egyes típusokat mind az egyszerűsítés elvével magyarázza, amely a GP elvének alapját hivatott képezni. Sajnos az „egyszerűsítés” kifejezés tartalma elég üresnek tűnik, így akár egy bonyolultabb szekvencia létrejötte is egyszerűsítésnek minősülhet, amennyiben „bizonyos rendezési műveletek kihagyása” történik. Ez már elméleten belüli magyarázat, és nem kizárólag az adatok vagy univerzális jelöltségi skálák adják az alapját, így kevésbé meggyőző, hogy minden tévesztéstípus besorolható az egyszerűsítés kategóriája alá. Gyengíti emellett Szépe érvelését, hogy kiragadott példákkal dolgozik, és nem egy adott korpusz összes tévesztésének csoportosításával és statisztikai elemzésével. Így az olvasó egyáltalán nem lehet benne biztos, hogy nincsenek-e a felsoroltakon kívül másfajta tévesztések, illetőleg nem tudni, hogy a felhozott tévesztéstípusok a tévesztések mekkora hányadát teszik ki.

Furcsa a fentiek felül, hogy bár a globális programozás láthatóan pszicholingvisztikai-beszédproduktív modell (is) hivatott lenni, és erősen procedurális, a szerző nem tárgyalja említés szintjén sem, hogy számos kísérleti bizonyíték mutat abban az irányban, hogy a beszélők sok esetben konkrét alakokat, „exemplárokat” tárolnak a lexikonban, és gyakran ezeket használják fel a beszédproduktív során (lásd pl. Pierrehumbert 2002). Természetesen semmilyen kísérlet nem konkluzív, de legalábbis érdekes lett volna, hogy mi lehetne egy ilyen ellentétes érvre az elmélet képviselőinek a válasza.

A kötet elméleti és kurrens kutatásokat bemutató részének ezzel a végére értünk, amit egy rendhagyó, ám hasznos, kimondottan praktikus rész követ. Kovács Magdolna „A beszéd vizsgálata az elemektől a folyamatig a Praat program tükrében” című írása kiváló betekintést nyújt a kísérleti fonetikához és a laboratóriumi fonológiához elengedhetetlen akusztikai elemzés metódusaiba, még hozzá a laikusok számára is érthető módon. A szerző a Praat nevű beszédelemző program alapvető jellemzőinek és hasznos sajátosságainak tárgyalásán keresztül egyben a legfontosabb akusztikai elemzési módszerek alkalmazását is bemutatja. Noha az írás első látásra szoftverkézikönyvnek tűnhet, annál valójában sokkal kevésbé részletes és specifikus a programot tekintve, ezzel szemben sokkal több belelátást enged a programfüggetlen akusztikai elemzési módszerekbe. A szerző magabiztosan és kellő részletességgel, mégis lényegre törően taglalja az egyes hangelemzési eljárásokat, azok alkalmazási célját, körét és az esetleges előnyeket-hátrányait. Az áttekintésben kitér többek között olyan elemzési lehetőségekre, mint az oszcillogram, a spektrogram, az LPC-energiaspektrum, az intenzitás- és az F0-görbe, valamint a zöngeminőség különböző mérőszámai, és ezekhez megfelelő illusztrációkat is ad. Kovács a beszédpercepció vizsgálatokban hasznosítható módszereket is bemutat, így például röviden áttekinti az újraszintetizálást és az egyszerű hangmanipuláló műveleteket. (Ez utóbbiakat részletesebben majd a következő fejezet tárgyalja.)

Igen jó gondolat volt a szerző részéről, hogy egy-két mondatban bemutatott néhány tudományos munkát, amelyekben általa említett eljárásokat alkalmaztak elméleti vagy alkalmazott kutatásokban (erre a célra a neves 15th International Congress of Phonetic Sciences konferencia előadásaiból válogatott). Ezzel szemléletesen mutatta be az akusztikai elemzések hasznosságát, és a területtel épp csak ismerkedőknek jó kiindulási alapot is adhatott a lehetséges kutatási irányok tekintetében.

Szintén praktikus beállítottságú írás az utolsó fejezet, Olasz Gábor „Az artikuláció akusztikai vetülete – a hangsebészet elmélete és gyakorlata” című tanulmánya. A szerző röviden ismerteti a terület alapfogalmait (formáns, gerjesztésváltás stb.), majd bevezeti az olvasót a hangsebészet egyszerűbb módszereibe. Így például különböző típusú hangok időtartamának megváltoztatását és betoldással vagy kivágással új hang létrehozását mutatja be, amelyek során nemcsak gyakorlati útmutatót ad a szerző, hanem röviden meg is indokolja elméleti alapokon, hogy az adott művelet miért lehet sikeres. A leírtakat az alkalmazott területeken dolgozók jól

hasznosíthatják, a fonológusok számára pedig beszédpercepciók kísérletek előkészítésekor lehetnek hasznosak a fejezetből szerzett ismeretek.

Összefoglalásként elmondható, hogy a „Kísérleti fonetika, laboratóriumi fonológia a gyakorlatban” fontos mű a magyar fonetikai és fonológiai irodalomban. Bár nem sikerült teljesen egységes képet és színvonalat felmutatni az egyes fejezetekben, több hasznos és érdekes tanulmány kapott helyet a kötetben. Sajnálatos, hogy csupán egyetlen, szűkebb értelemben vett laboratóriumi fonológiai tanulmányt találhatunk a könyvben (a Rebrus–Trón szerzőpárosét), ám tény, hogy ez az elmélet a nemzetközi szakirodalomban is csak a kilencvenes évek óta kezd jobban elterjedni, és a magyar fonológiába leginkább csak az ezredforduló után került be. Azóta itthon is egyre nagyobb körben vált ismertté, és egyre több – nemegyszer nemzetközileg is elismert platformon megjelent – elemzés született ebben a keretelméletben (csak néhány példa időrendben, a teljesség igénye nélkül: Bárkányi–Kiss–Rebrus 2005; Kiss–Bárkányi 2006; Mády–Reichel 2007; Mády–Bombien–Reichel 2008; Bárkányi–Kiss 2009; Blaho–Szeredi 2009; Gósy–Ringen 2009; Bárkányi–Kiss 2010). A jelen kötet jelentőségét többek közt az adja, hogy igyekezett egy platformra hozni az addig (különösen a magyar tudományban) távol álló fonetikusokat és fonológusokat, és talán hozzájárult (az azonos elnevezésű, Debrecenben megrendezett konferenciákkal együtt) a fonetikai alapú fonológia itthoni kibontakozásához is.

Köszönetnyilvánítás

Köszönet illeti Bárkányi Zsuzsannát, Rebrus Pétert és Szeredi Dánielt, akikkel a szöveg végső munkálatai során szűk határidővel konzultálhattam, valamint a Nyelv-tudományi Közlemények két anonim lektorát a hasznos észrevételeikért. Természetesen a szövegben található minden hiba, tévedés kizárólag a sajátom.

Irodalom

- Bárkányi, Zsuzsanna–Kiss, Zoltán (2009), Hungarian *v*: is it voiced? In: Dikken, Marcel den–Vago, Robert M. (eds.): *Papers from the 2007 New York Conference. Approaches to Hungarian 11*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam. 1–28.
- Bárkányi, Zsuzsanna–Kiss, Zoltán (2010), A phonetically-based approach to the phonology of *v*. A case-study from Hungarian and Slovak. In: Fuchs, Susanne–Toda, Martine–Žygis, Marzena (eds.): *On the phonetics and phonology of turbulent sounds*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York. 1–33.
- Bárkányi Zsuzsanna–Kiss Zoltán–Rebrus Péter (2005), A mássalhangzó-kapcsolatok fonotaktikájának fonetikai alapú megközelítése: esettanulmány három nyelvből (angol, magyar, szlovák). Előadás a Kísérleti fonetika és laboratóriumi fonológia konferencián. Debrecen.
- Blaho, Sylvia–Szeredi, Dániel (2009), (The non-existence of) secondary stress in Hungarian. Előadás a 9th International Conference on the Structure of Hungarian konferencián. Debrecen.

- Flemming, Edward (2001), Scalar and categorical phenomena in a unified model of phonetics and phonology. *Phonology* 18: 7–44.
- Gósy, Mária–Ringen, Catherine O. (2009), Everything you always wanted to know about VOT in Hungarian. Előadás a 9th International Conference on the Structure of Hungarian konferencián. Debrecen.
- Kiss, Zoltán–Bárkányi, Zsuzsanna (2006), A phonetically-based approach to the phonology of [v] in Hungarian. *ALH* 53: 175–226.
- Liljencrantz, Johan–Lindblom, Björn (1972), Numerical simulation of vowel quality systems. The role of perceptual contrast. *Language* 48: 839–62.
- Mády, Katalin–Bombien, Lasse–Reichel, Uwe D. (2008), Is Hungarian losing the vowel quantity distinction? In: *Proceedings of the 8th International Seminar on Speech Production*. Strasbourg. 445–448.
- Mády, Katalin–Reichel, Uwe D. (2007), Quantity distinction in the Hungarian vowel system – just theory or also reality? In: *Proceedings of the 16th International Congress of Phonetic Sciences*. Saarbrücken. 1053–1056.
- Pierrehumbert, Janet B. (2002), Word-specific phonetics. In: Gussenhoven, Carlos–Warner, Natasha (eds.) *Laboratory Phonology 7*. Mouton de Gruyter, Berlin. 101–139.
- Port, Robert F.–Leary, Adam P. (2005), Against formal phonology. *Language* 81: 927–964.
- Rebrus, Péter–Törkenczy, Miklós (2010). Covert and overt defectiveness in paradigms. In: Rice, Curt–Blaho, Sylvia (eds.): *Modeling ungrammaticality in optimality theory*. Equinox Publishing, London.
- Recasens, Daniel (1999), Predicting directionality trends in segmental assimilations and insertions. In: *Proceedings of the 14th International Congress of Phonetic Sciences*. San Francisco. 1847–1850.
- Steriade, Donca (1999), Alternatives to the syllabic interpretation of consonantal phonotactics. In: Fujimura, Osamu–Joseph, Brian–Palek, Bohumil (eds.): *Proceedings of the 1998 Linguistics and Phonetics Conference*. The Karolinum Press, Prague. 205–242.
- Steriade, Donca (2001), The phonology of perceptibility effects: the P-map and its consequences for constraint organization. http://www.linguistics.ucla.edu/people/steriade/papers/P-map_for_phonology.doc

Gyarmathy Zsófia

**Тихонов, А. Н. – Хашимов, Р. И. (ред.):
Энциклопедический словарь-справочник лингвистических терминов и понятий. Русский язык. Том 1–2.**

Издательство Флинта–Издательство Наука, Москва. 2008. 840+812 страниц.

Az utóbbi évtizedekben a megnövekedett információszerzés-igény következtében jelentősen megnőtt az ismereteket gyűjtő és rendszerező lexikográfiai kiadványok (szótárak, kézikönyvek, adatbázisok, lexikonok, enciklopédiák stb.) iránti érdeklő-

dés. Mivel a közoktatásban már nem annyira a lexikális tudás felhalmozására, mint inkább a használható tudás megszerzésének és alkalmazásának lehetőségeire irányul a figyelem, az ilyen jellegű kiadványok egyre jelentősebbé, keresettebbé válnak, s egyre nagyobb szerepet töltenek be a tanítás-tanulás folyamatában.

A most ismertetendő terminológiai szótárt a szerkesztők elsősorban a felsőoktatási intézményekben oktató nyelvész tanárok, irodalomtörténészek és bölcsészhallgatók figyelmébe ajánlják, a kötetben tárgyalt nyelvészeti kérdésekkel és jelenségekkel ugyanis elsősorban az egyetemeken bölcsészettudományi karainak hallgatói, valamint a felsőoktatási intézmények és a pedagógiai főiskolák „filológia”, „orosz nyelv és irodalom” szakos diákjai találkozhatnak tanulmányaik során. A szótárban található ismeretek természetesen szélesebb olvasótábor (pl. a középiskolások) figyelmét is felkelthetik, hiszen mindazok számára készült, akik átfogóbb, mélyebb ismeretekre szeretnének szert tenni általános nyelvészeti kérdésekről, az orosz nyelv rendszeréről, történetéről, valamint az Oroszországban beszélt kisebbségi nyelvekről.

E terminológiai szótár ötlete A. N. Tihonov professzortól (1931–2003), az Orosz Föderáció és az Üzbég Köztársaság érdemes nyelvészétől származik, a megvalósítás pedig egy egyetemi lexikográfiai laboratórium munkatársainak (A. N. Tihonov, R. I. Hašimov, E. N. Tihonov, G. S. Žuravljev, M. A. Lapygin) az érdeme. A szótár létrehozásában közreműködött még A. M. Lomov és L. V. Raciburskaja, szintén egyetemi oktatók.

A szótár szerkesztői az olvasók, elsősorban a kutató nyelvészek és a nyelvészet iránt érdeklődő bölcsészhallgatók igényeiből indultak ki: számukra ugyanis elengedhetetlenül szükséges a tanulás, a kutatás során előforduló nyelvészeti kifejezések, fogalmak jelentésének tisztázása. Általában nemcsak az egyes nyelvészeti terminusok jelentésének rövid értelmezésére van szükségük, hanem átfogóbb, az összefüggésekre rámutató, teljesebb jelentésmagyarázatokra is. A legfontosabb filológiai ismeretek birtokbavétele manapság csak kitartó és meglehetősen vesződéses munka árán lehetséges: különféle szótárakat, tankönyveket kell áttanulmányoznunk ahhoz, hogy a legszükségesebb tudnivalókhoz hozzáférjünk, arról nem is beszélve, hogy a szükséges adatok megtalálása sok esetben nemcsak vesződéses és időveszteséget jelent, hanem anyagi áldozatokkal is együtt jár. E mű nagyformátumú, enciklopédikus igényű kiadvány, amely az általános nyelvészet és a russisztika kérdéseinek teljes körű feldolgozására törekedett.

A szótár egyszerre enciklopédikus és didaktikus jellegű: ez a cél határozta meg a szócikkek tematikus, illetve ábécérendbeli elrendezését, valamint a kijelölt anyag tárgyalásának elveit és szempontjait is. A szócikkek tematikus elrendezését a felsőoktatási intézményekben tanított nyelvészeti diszciplínák tárgyalási rendje határozta meg; e tudományterületek köré szerveződtek a szótár tematikus fejezetei. A szócikkek átfogják a Вопросы языкознания, а Русская речь в школе, а Русская речь, а Русская словесность című szakfolyóiratokban, illetve az egyetemi tankönyvekben és szakkiadványokban előforduló orosz és általános nyelvészeti terminológiát.

A szótár felépítéséről

Az első részben szerepel az „Általános nyelvészeti terminusok és fogalmak” („Общелингвистические термины и понятия”) (1: 11–243) témakör (is). Ez a rész a hallgatók filológiai tanulmányainak előkészítésében, illetve az orosz nyelv jelenségeinek és a nyelvészet egyes szakterületeinek mélyebb megértésében jelentős szerepet játszó „Bevezetés a nyelvtudományba” című kurzus terminológiájával foglalkozik. Ebben a fejezetben a szótárakban korábban még nem említett nyelvészeti szakszavak is helyet kapnak, akárcsak azok a szócikkek, amelyek nyelvtörténeti kérdéseket és aktuális problémákat tárgyalnak, és azok is, amelyek a nyelvi jelenségek tanulmányozásának módszereit érintik.

A második rész témája és címe: „Az orosz nyelv” („Русский язык”) (1: 245–839, 2: 3–614). Ez a következő egységekből áll: fonetika, fonológia (1: 246–349), lexikológia (1: 350–499), morféma, szóalkotás (1: 500–666), morfológia (1: 667–839, 2: 1–86), szintaxis (2: 87–364), nyelvtörténet, dialektológia (2: 365–520), helyes kiejtés (2: 521–539), írás, helyesírás, központosítás (2: 540–573). A művet a terminusok és fogalmak alfabetikus listája az oldalszámokra történő utalásokkal zárja le (2: 574–614).

Köztudomású, hogy a nyelv alkotóelemei alakjuk, funkciójuk, használati körük alapján rendszert alkotnak. A hierarchiát alkotó egységek egymásra épülnek: a kisebb nyelvi elemekből nagyobb egységek hozhatók létre, a nagyobbakból még magasabb rendűek alkothatók. E szótár szerkesztői is vélhetően abból indultak ki, hogy egy nyelv szerkezetének leírását csak abban az esetben tekinthetjük teljesnek, ha az elemzés minden szintjén (fonéma, morféma, szó, szintagma, mondat, szöveg) megállapítottuk az elemi egységeket, ezen egységek osztályait és a különböző osztályok elemeinek összefüggéseit, kapcsolódási törvényeit. A szótár második részének fejezeteiben alapvetően az orosz nyelv egymásra épülő nyelvi szintjeinek szisztematikus leírását találjuk. Ez a szokatlan felépítés különlegessé és sajátossá teszi a szótárt. A szócikkek az orosz nyelvi rendszerről és a nyelv tipológiai jellegzetességeiről adnak ismereteket: leírják a fonetikai és a fonológiai rendszert, a fonetikai folyamatokat, a helyes kiejtés szabályait; feltárul bennük a szókincs és a frazeológiai egységek sokfélesége és gazdagsága; a szóalkotás módjai, mai működésének sajátosságai; a szavak lexikális-szemantikai, stilisztikai, nyelvjárási, szociális és szaknyelvi jelentései. Hasonló leírást kapunk a morfológia kiegészítő ágának tekinthető morfémaírásról (amely elsősorban a morféma azonosítását végzi és kapcsolódási törvényszerűségeiket kutatja), valamint a szóalkotás módjairól; áttekintést kapunk a mai orosz nyelv morfológiai és szintaktikai sajátosságairól és kategóriáiról. A tanítási célok érdekében a morfológiai és szintaktikai rendszerrel kapcsolatos szócikkek szerzői fontosnak találták, hogy bemutassák a szófajokat, az ige- és névszóragozást, a képzésmódokat és a szintagmák típusait és sajátosságait is.

Az orosz nyelv területi változataival és történetével foglalkozó szócikkek bemutatják a mai orosz nyelv történeti gyökereit és a mai állapothoz vezető utat. Ezzel kapcsolatban azokra a fonetikai és morfológiai folyamatokra helyeződik a hangsúly, amelyek lehetővé teszik az óorosz nyelv sajátosságainak megértését és annak az óorosztól való különbözőségét. Ebben a fejezetben találjuk az írással és helyesírással kapcsolatos összefoglalást is.

A harmadik részben vannak a „Mellékletek” (2: 615–812): 1. a „Lexikográfiai ismeretek” (2: 616–673), 2. „A nyelvészeti folyóiratok ismertetése” (2: 674–676), „Az oroszországi őslakos népek 100 nyelve” és „Az etnolingvisztikai terminológia mint a mai nyelvpolitika tükrözője” (2: 677–812).

Az első melléklet az orosz nyelvű szótárak rendszerébe vezet be: megismerteti az olvasót a különféle típusú (grammatikai, nyelvészeti, helyesírási, szóképzési, önéletrajzi, idióma-, országismereti, szövegmutató, szinonima-, antonima-, homonima-, értelmező, etimológiai, terminológiai stb.) szótárakkal és enciklopédiákkal, azok sajátosságaival, és igyekszik feltárni az emberi gondolkodásnak a nyelvben tükröződő, szótárakban rögzített gazdagságát. A szótárakkal való ismerkedés egyrészt elősegíti a nyelv rendszerébe való mélyebb bepillantást, a műveltség és a beszédkultúra fejlődését. A szótárak széles körű használata elengedhetetlenül szükséges a közép- és felsőfokú intézményekben, hiszen ezek nagyban segítik a tanulókat az önálló tanulásban, ismeretszerzésben, ezért az e műben található tájékoztatás a diákoknak csak javára lehet.

A második melléklet azokat a legfontosabb orosz nyelvű nyelvészeti folyóiratokat, periodikumokat mutatja be, amelyek általános, speciális vagy alkalmazott nyelvészeti kérdésekkel foglalkoznak. A felsorolásban nem szerepelnek az egyetemek, főiskolák, regionális akadémiák nyelvészeti és filológiai tárgyú sorozatai.

A harmadik melléklet az 1980-as évektől növekvő érdeklődéssel körülvett nyelvpolitikával, elsősorban a nemzetiségi kérdéseket érintő terminológiai kérdésekkel foglalkozik. Ez a téma azért is aktuális, mert kapcsolatba hozható az egykori Szovjetunió népeinek a nemzeti nyelvek és kultúrák megőrzéséért és fejlesztéséért folytatott mozgalmával.

Ebben a mellékletben a szótárszerkesztők sort kerítenek arra is, hogy néhány, több tudományterület által is (szociolingvisztika, etnolingvisztika, politológia stb.) használt fogalom és terminus jelentését elkülönítsék, elhatárolják egymástól.

A szócikkekről

A szócikkek a tematikus fejezetekben (1–3.) alfabetikus rendben foglalnak helyet, felépítésük a következő: a) a címszóként álló szakszó vagy szókapcsolat bemutatása (hangsúlyjelöléssel); b) a címszó lehetséges variánsai, zárójelben; c) a terminus vagy a fogalom értelmezése; d) példák; e) irodalomjegyzék.

Utalások a szótárban

A szótári terjedelem csökkentése céljából és a különböző adatok közötti esetleges összefüggések bemutatása érdekében az egyes szócikkek utalnak a szótár más szócikkére/szócikkeire, olyanokra, amelyek további információt tartalmaznak a kiválasztott címszóra vonatkozóan. Az utalórendszer elsősorban a felhasználót segíti a minél teljesebb és pontosabb ismeretszerzésben. Az utalások rendszere a szótár adatkódolásának szerves részét jelenti. Mivel ebben az információs rendszerben való eligazodás különösen fontosnak tűnik a felhasználó számára, a szótár szerkesztői a szótárhasználati útmutatóban részletes tájékoztatást adnak az általuk alkalmazott utalások típusairól és azok tipográfiai jelöléséről, például:

- a nemzetközi terminus értelmezésének megkönnyítése érdekében zárójelben utalnak a szó eredetére és szerkezetére, például: „ПЕРСОНАЛЬНОСТЬ (lat. *persona* 'лицо')” (1: 826);
- amennyiben egy nyelvészeti fogalom kapcsolatba hozható kisebb szemantikai kiterjedésű szakszavakkal, akkor azok is szerepelnek a szócikkekben, normál vagy félkövér betűtípussal szedve, például: РАЗРЯДЫ ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ: Дробные числительные, Количественные числительные, Порядковые числительные (2: 5); ГРАММАТИКА: Академическая грамматика, Вузовская грамматика, Историческая грамматика, Коммуникативная функция, Контрастивная грамматика (1: 708); ФУНКЦИИ ЯЗЫКА: Конструктивная грамматика, Экспрессивная функция, Аккумулятивная функция, Когнитивная функция (1: 221);
- a poliszém terminusok jelentéseit számok különítik el, például: актуализация (1, 2 stb.) (1: 17);
- a terminus szinonimáira, önállóan is használatos rövidebb megnevezéseire is történik utalás a szócikkekben, amelyeknek a végén külön is szerepelnek a szinonimák; a szócikkekben az ismertebb, a tanítási gyakorlatban elterjedtebb terminusok értelmezését találjuk, például: „ГЕРМАНИСТИКА Син. германское языкознание” (1: 41); „ИНДОЕВРОПЕЙСКАЯ СЕМЬЯ ЯЗЫКОВ. ИНДОЕВРОПЕЙСКИЕ ЯЗЫКИ: Син. индоевропейская семья языков” (1: 66);
- a szinonimákon kívül a terminusok antonimáira is utalnak, például: „ВНЕШНЯЯ ЛИНГВИСТИКА. Син. Экстралингвистика. Ант. Внутренняя лингвистика” (1: 32).

A terminusok jelentésének és rendszerbeli kapcsolatainak megértése érdekében a szótárszerkesztők figyelembe vették az adott nyelvészeti fogalom tágabb kontextusbeli – terminológiai rendszerbeli, illetve nyelvtudománybeli – használatát. Ennek érdekében időnként célszerűnek tűnt egybevetni egy-egy terminust egy mással, illetve a nyelvi fogalom általánosabb, a hivatkozásokban, széljegyzetekben

szereplő elnevezéseivel a szócikk szövegében vagy a szócikk végén, például: „ПРАЖСКАЯ ШКОЛА. См. Структурная лингвистика” – a szócikk végén (1: 145); „АСТРОНИМ (См. КОСМОНИМ)” – a szócikkben (1: 27).

A szótár tanító és enciklopédikus jellege azt is lehetővé tette, hogy a szótárszerkesztők az egymással tematikus kapcsolatban álló terminusokat egy szócikkben értelmezzék. Ez a megközelítés lehetővé teszi az olvasó számára, hogy egységben lássa a nyelvészeti problémákat, és meghatározott rendszerben fogja fel az egymáshoz kapcsolódó terminusokat. A МЕСТОИМЕНИЕ szócikkben (1: 785) például az általános jelentés értelmezését követően olvashatók a szó speciális jelentései, és azok értelmezései, például a személyes, kérdő, határozatlan, határozott, vonatkozó, tagadó, birtokos, mutató, visszaható stb. névmások.

A tapasztalatok szerint a szakszótárak iránt mutatkozó egyre nagyobb keresletnek a kielégítésére újabb és újabb kiadványok jelennek meg a könyvpiacra. Az első sorban idegen (német, angol, orosz, olasz, finn stb.) nyelven kiadott nyelvészeti szakszótárak köréből azonban – sajnálatos módon – még mindig hiányzik egy megbízható, a tárgyalt szakszókincs értelmezésével kapcsolatban nyelvészeti és szakmai szempontból egyaránt kifogástalan magyar nyelvű nyelvészeti terminológiai szótár. Mutatóban fel tudok sorolni néhány eddigi kísérletet, például:

- Bachát László (1999), Magyar nyelvtani műszótár. Általános és középiskolások részére. Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., Debrecen. 175 oldal.
- Constantinovitsné Vladár Zsuzsanna (2005), A latin nyelvű magyar nyelvészeti irodalom terminusai. Akadémiai Kiadó, Budapest. 171 oldal.
- Kugler Nóra – Tolcsvai Nagy Gábor (2000), Nyelvi fogalmak kisszótára. Korona Kiadó, Budapest. 303 oldal.
- Pusztay János (2000), Szakszógyűjtemény az uráli nyelvek tanulmányozásához. Az Uralisztikai Tanszék Kiadványai 8. BDTF, Szombathely. 230 oldal.
- Siptár Péter (1982), Nyelvészeti szakkifejezések tára. Nyelvpedagógiai Írások 3. MKKE, Budapest. 370–426.
- Tótfalusi István (1994), Nyelvi vademecum. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest. 128 oldal.

de – úgy tűnik – egy átfogóbb, teljességre törekvő nyelvészeti szakszótár létrehozása még mindig várat magára. Megjelenését türelmetlenül várjuk!

H. Varga Márta

Szabó József: A népi szemléletmód tükröződése nyelvjárásaink szókészletében

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 2007. 184 oldal.

Rögös útra lép az, aki szemléletes áttekintést akar adni földműves népünknek színes fogalomjelölő, fogalomalkotó tevékenységéről. E téma művelőjének – elismerve a módszer szabadságát – meg kell találnia a kínálkozó megvalósítási lehetőségek közül azokat a tulajdon módszeres eljárásokat, amelyeknek körültekintő alkalmazása meghozza a várt tudományos eredményt. Törvényszerű az is, hogy a remélt – a fejlődés számára talán új(abb) utat is nyitó – haszon érdekében a kutatónak eredménytelenül szem előtt kell tartania a tudományos előzmények ismeretét, valamint ezeknek megfelelő alkalmazását. Ezért kísérem fokozott figyelemmel a szerző újszerű – jobban mondva: eleddig még „érintetlen” – módszerét, nemkülönben ennek tudományos eredményességét. Önként értetődik, hogy nem vagyok közönyös a problémák meglátása és megoldása tekintetében sem.

1. A könyv „Előszavá”-ban közli az olvasóival a szerző, hogy tulajdonképpen a Koppány menti tájszótár szerkesztése közben figyelt fel igazán parasztságunknak konkrét látásmódját, szemléletességét, képi gondolkodását tükröző szókészleti elemekre, fordulataira. Ez azzal magyarázható – hangsúlyozza „Bevezető”-jében –, hogy elsősorban a magyar parasztság nyelve őrzi a természeti környezet, az anyagi valóság különböző dolgainak, tárgyainak, jelenségeinek, valamint ezek tulajdonságainak konkrét – „képi” – látásmódját. Ebből természetszerűleg következik, hogy „a szemléletességet, képi gondolkodást tükröző különböző szókészleti elemek, fordulatok a legnagyobb gyakorisággal a nyelvjárásainkban fordulnak elő” (16). „A vizsgált témakörben – a kutatáshoz szükséges kiadványok, források figyelembevételével – ezért esett választásom (következtet a könyv írója) ezekre a több évezredes múltú, nagy hagyományú és a régi gyökerű nyelvteremtő erejét [Ϸ: a nyelv teremtő erejét; M. S.] szinte napjainkig megőrző tájnyelvi változatokra” (uo.). E véleményét meg támogatandó, idehozom a szerző könyvének 27. lapjáról Csúry Bálintnak (1933: 66) 77 éve megörökölt gondolatsorát: „A népet körülvevő világ, a nép életformája, a népi foglalkozás, a népi célok és problémák szabják meg e szókincs terjedelmét és tartalmát. Ezeknek megfelelően a népi szó- és képzetkincs konkrét irányban gazdagabb, legnagyobbbrészt konkrét vonatkozású, a köznyelv szókincse viszont elvont fogalmakban és kifejezésekben gazdagabb. Egyezésük és különbözőségük egyaránt jellemző és tanulságos”. Ezek a tények érlelték meg a szerző elhatározását, miszerint vallatára fogja „a különféle tájszótárak egy részét” abból a szempontból, hogy „mily nagy gyakorisággal találhatók meg bennük a népi szemléletmóddal

magyarázható tájszók, ezek hogyan keletkeztek, és milyen típusokba sorolhatók” (38–9; én ritkítottam; M. S.).

1.1. A fentebb említett vizsgált témakörön tulajdonképpen 14 tájszótár olyanféle nyelvjárási változatait, önálló szavait, jelentéssűrítő összetételeit, illetőleg az utóbbiaknak -ú/-ű, -jú/-jű képzős származékait kell a szerző szerint értenünk, „amelyeknek keletkezése a tárgyi világgal függ össze, szemléleti alapjuk az anyagi valóságban gyökerezik” (21). Az ilyen jellegű tárgyas alakban megjelenő, mintegy kézzelfogható dolgok megnevezéseinek gazdagsága ismeretében arra az alábbi – három gerincfejezetben kivitelezett – végkövetkeztetésre jut, hogy „egyértelműen a népi időszámítás, a névátvitel és a jelentéssűrítő összetételek elemzése látszott célszerűnek” (41–2; én ritkítottam; M. S.).

1.2. Egy-egy konkrét lexémával kapcsolatban kifejtendő, a valóság félreismerését kizáró vélemény alakulását döntően befolyásol(hat)ja az a tény, hogy a forrásként felhasznált – különböző típusú, terjedelmű és minőségű – 14 magyar tájszótárnak milyen az önön „belvilága”. Ismert ugyanis, hogy a tájszótárak között – beleértve a megközelítőleg megegyező „kaliberűeket” is – olyan jellegű tartalmi különbségek, eltérések vannak, amelyeknek bármelyik összetevője a szótáralkotó kitűzött céljából, alkalmazott gyűjtési módszeréből, érdeklődési köréből, felkészültségéből stb. fakadhat (erről részletesen lásd pl. Kiss 1977: 221).

A nyelvjárási szótárak különböző belső egyenetlenségei – kifejtve – jobbra a következőkből adódnak:

a) A jelentősebb „súlycsoportú” tájszótárak szókincsének bizonyos hányada azért nem található a (jóval) kisebb(ekb)en, mert az adott nyelvjárás(ok)ban a fogalom hiányában nincs is szükség rájuk; ezek a z é r ó l e x é m á k. Felsőőrön például „a gémeskút ismeretlen” (FŐTsz. *kúthorog* a.), így ott nem élnek sem ennek a vízellátást biztosító eszköznek, sem bizonyos tartozékainak nevével (lásd még a MNyA 299: *kútgém*, illetve 300: *kútoszor* szólapjainak ide vonatkozó zéró lexémáit).

b) A hiányzó adatok oroslánrészét jellemzően azok teszik ki, amelyek nem lettek dokumentálva. Felderítésük, illetőleg az a) vagy a b) csoportba való besorolásuk csak az adott közösség(ek) célirányos megkérdezésével lenne megvalósítható.

Az adatok rapszodikus előfordulását szemléletesen igazolják az alábbi, néhány mutatóba vett tájszótárunknak ujjevei (1. táblázat). (A forrásokból átvett példák helyesírásán nem változtattam.)

c) Első pillanatra – továbbá – úgy tűnhet, hogy valamely konkrét vagy absztrakt fogalom elnevezésekor ugyanazt a lényeges jegyet látja meg és emeli ki minden kisebb vagy nagyobb földrajzi egységhez, nyelvjáráshoz tartozó közösség. Mindannyian azonban bizonyítottan különbözőképpen gondolkoznak, másképp látnak, és másképp is beszélnek. Mindez közelebbről – a magyar nyelvjárási szókincs felől – nézve többnyire úgy alakul ki, hogy egy-egy adott nyelvjárást létrehozó-alakító paraszti társadalom a dolog vagy a jelenség megismerésekor, elnevezésekor (motívum-

1. táblázat. Néhány tájszótár ujjnevei

Tájszótár	'hüvelykujj'	'mutatóujj'	'középsőujj'	'gyűrűsujj'	'kisujj'
SzamSz	<i>hüvĕik,</i> <i>hüvĕikujj</i>	<i>mutatóu ujj</i>	<i>középujj,</i> <i>nagyujj</i>	<i>nevetlenuj</i>	<i>kisujj</i>
SzegSz	<i>hüvejkujj</i>	<i>mutatóújj</i>	<i>nagyujj</i>	<i>gyűrűs ujj, nevetlen ujj,</i> <i>neveletlen ujj,</i> <i>növendék ujj, cigányujj</i>	<i>kisujj</i>
OrmSz	<i>palacújj, hüvejkújj,</i> <i>hüvékújj,</i> <i>hüvejikújj</i>	<i>mutatóújj</i>	<i>középső újj</i>	<i>neveletlen-újj</i>	<i>kisújj</i>
KmTsz	<i>hüvekujj</i>			<i>neveletlenujj,</i> <i>nevetlenujj</i>	
BTsz	<i>hivekujj, nagyujj,</i> <i>öregujj</i>				
ImTsz				<i>gyűrűsujj, neveletlen- ujj, nevetlenujj</i>	
FőTsz	<i>hüökk</i>			<i>dzsűrűösujj</i>	
HhSz					
BoTsz					

választáskor) a különböző vonások közül kiemeli a saját szempontjából lényegese(ke)t. Jól mutatják ezt (a táblázatban említettekén kívül) például a 'bögly' fogalmának változatos nyelvi tükröződései (heteronimái): *bögly, begő, gebő, bagólég, zongólég, zongó, dandár, dongólég, dongó, dongócs, bangócs, bögőcs, lódongó, lóangócs, lódarázs, kutyalég, szuronyoslég, bivalylég, marhalég, ökörbogar, lólég, lóbogar, nagylég, pöcsiklég, pécsilég, pécsi, pécs, vaklég, szürkelég, szürkebogár, tarkalég, barátlég, barátságos lég, muszka* stb. (lásd a MNyA 642; a RMNyA 803 és a S-ZA 199 *bögly* szótárjait, illetve Mokány 1995: 20–21). Látható, hogy ennek a barátságos, nagy, zömök termetű, „sötét szürke” (CzF *böglyszinű* a.) légynek olyan nyelvi megjelenítései ezek, amelyeknek – az egyesről az általánosra kiterjeszhető – lényege így foglalható össze: egy meghatározott fogalomnak olyan változatos szemléletű megnevezései, amelyek a nyelvtani szabályokhoz olykor csupán többé-kevésbé köthető lexémákban és lexémasarjadékokban egyesültek.

d) Hiánynak tűnhet az is, bár szemlélettanilag nem tekinthető ténylegesen annak, ha egy meghatározott fogalomnak nyelvi jegye (pl. *középső újj*: OrmSz) azért nincs meg egy másik szótárban, mert abban másképpen van(nak) megnevezve, vagyis másmilyen tartalmi viszonya(i) lett(ek) kifejezve (pl. *nagyujj, cigányujj*: SzegSz). Ebből adódóan tehát olykor hiába keresnénk (akár) több tájszótárban is egy adott fogalomnak azonos jegyű lexémáját.

Szabó József mindenekelőtt az olyan, általa fennebb meghatározott konkrét tartalmi viszonyt kifejező példáknak az ismertetésére szorított, amelyek a kiszemelt 14 szótárban azonos ságot mutatnak. Ez által a megszorítás

által például kirekesztette az olyan típusú jelzős összetételeket, amelyeknek előtagjai a b s z t r a k t (azaz tárgyi valóságában nem létező) t a r t a l m i v i s z o n y t fejeznek ki: *édeszsáju* 'nyalánk, édességet kedvelő', *hevesvérü* 1. 'hideget jól tűrő, nem fázékony', 2. 'lobbanékony, indulatos', *kevézs-beszédü* 'szükszavú, szótalan', *kevés-étü* 'kevéssel beérő, keveset evő', *könnyüeszü* 'könnyelmű, felületes, meggondolatlan', *könnyü-gondolkozásu* 'könnyelmű' (SzamSz); *édösszájú* 'nyalánk, édességszerető', *hevesvérü* 'vérmes, indulatos', *kevésbeszédü* ~ *kisbeszédü* 'szükszavú', *kevésételü* 'kisétü', *könnyüeszü* 'könnyelmű, felületes, meggondolatlan', *könnyügondolkozású* 'könnyelmű' (SzegSz); stb.

Ám az ujjnevek kapcsán már tapasztaltuk, hogy a valóságban ugyanazon fogalomnak ugyanúgy van vagy lehet – egyazon helyi nyelvjáráson belül is – konkrét és absztrakt tartalmi viszonyt kifejező előtagú megnevezése. (Hogy az ilyen típusú megjelölések egyszersmind családósulhatnak másféle szerkezetű lexikai változatokkal, nyilvánvaló. Például: *kékfejű cinke* ~ *kékfejű cinege* ~ *mónárcinege* ~ *bóhacinege* ~ *bókacinege* ~ *cikolka* ~ *cince* ~ *kümpicsmadár* ~ *kimpicskó* stb.: ÚMTsz, Kiss 1984: 292.) Ezért félok, hogy gyakorta nem alkothatunk tudományosan megalapozott képet azoknak a lexémáknak a motiváltságáról, amelyeket valamilyen szempontból kiszakítottunk megnevezési mikrorendszerükből.

Jellemző például állhatnak az alábbi mikrorendszer egymással szemléletlenül egybevetett lexémái:

A negyedik ujjunk nevével, a *gyűrűsujj*-jal testvéresült *nevetlenujj*-nak figyelmet keltően igen régi nyelvjárási lexémacsaládja (mikrorendszere) van. Az utóbbinak *neveletlenujj* névváltozatát a népi hiedelem szerint például efféle szemlélet hozhatta létre: „tréfásnak tűnő neve talán abból adódhat, hogy ez az ujj alkalmas a legkevésbé a fogásra, a munkára” (ImTsz *neveletlenujj* a.). Czuczor Gergely és Fogarasi János szerint viszont: a „*nevendékeny ujj*, másképp: *nevendékujj*, mely a kisujjhoz képest már s e r d ü l ő n e k tekinthető, de mégsem a leghosszabb, mint a középujj” (CzF *nevendékeny* a.). – Ha tüzetesen szemügyre vesszük (nagyot forgatva az idő kerekén) e fogalom hordozóinak népes lexémacsaládját, kiderül, hogy az iménti v é l t jelentésadó fogalmak (*neveletlen*, *nevendék-félék*) nem fedik az „eredendő” valóságot, mert m á s o d l a g o s s z e m l é l e t s z ü l l ö t t e i. Íme, a bizonyságok!

A *gyűrűs* melléknév azt jelenti (többek között), hogy 'olyan, amelyen gyűrű van, vagy amelyen gyűrűt szoktak viselni': *gyűrűs kéz*, *ujj*; főnévként a népnyelvben, népköltészetben 'jegyes, mátká' értelmű: *Mert van nekem otthon jegyesem, gyűrűsöm* (ÉrtSz *gyűrű* a.). Első látásra igencsak valószínűnek tűnhet, hogy a nagyujj és a kisujj közötti ujjnak *gyűrűsujj* neve belső szóteremtés útján jött létre, minthogy régtől kialakult bizonyos gyűrűviseleti szokáson alapul. Ámde ennek az ujjnevünknek, illetőleg egyéb neveinek és névváltozatainak mind m a g y a r s z ó f ö l d r a j z a (lásd pl. a MNyA 512, RMNyA 1241 és MCsNyA 95 *gyűrűsujj* szójapjait), mind pedig i d e g e n n y e l v i a r e á j a együttesen arra mutatnak, hogy mindannyiuk között a „mélyben” sokatmondóan szövevényesebb – r é g e s t e l e n - r é g i i d ő k ö n

és nyelvi-nyelvjárási határokon átívelő – összefüggések vannak. A lényeket összefogva ilyenek:

- *gyűrűsujj*: (lásd pl. latin *digitus annularis*, német *Ringfinger*, szlovák *prsteník*, cseh és horvát *prsteník*, szerb *прстеник ~ домали прст* 'kisujj melletti ujj', bolgár *прст с пръстен*; portugál *dedo anular*, francia *doigt annulaire*, angol *ring-finger*) • *gyűrűúj* • *gyűrűnek való* • *inelár ~ inelár új* (< román *degetul inelar* 'ua.') • *kettüdikujj ~ dzsürüsszuj ~ negyedikujj*;
- *nevetlenujj* (lásd pl. finn *nimetön sormi*, észt *nimetissõrm*, vepsze *nímetoman soírti*, cseremis *лудымö варня*, erza-mordvin *лемтеме сур*, votják *nímtäm čini*; ótörök *atsiz erřäk*, török *atsiz parmak*, tatár *атсыз бармак*; orosz *безымянный палец*, ukrán *безименний палець*, bolgár *безимен прѣст*) • *nevezetlenujj* • *neveletlenúj* • *növendékúj* • *jüvendékúj* • *nevelőúj* • *neveltúj*.

E fogalom egyéb (szórványos) megjelenési formái közül:

- *hüvejkúj* • *középsőúj* • *középúj* • *közbölsőuj mellett való újam* • *utánna való új* [azaz: középsőuj után következő ujj] • *negyedikúj*;
- *cigányujj*;
- *orvosujj* • *deákujj*.

A finnugor, a törökségi, a perzsa, a keleti meg a déli szláv népek stb. hiedelme szerint – ez rejlik a mélyebb régiókban – a *nevetlenujj* az embernek olyan ó v ó v a r á z s e s z k ö z e, amelyikkel távol tarthatók a reá leselkedő, minduntalan ártani akaró szellemek, illetőleg segítségével majdhogynem minden betegség (meg)gyógyítható. Egyes népeknél (pl. a kazakoknál) az van szokásban, hogy az újszülöttnak az édesanyja előbb a nevetlenujját adja szopni, majd csak azután az emlőjét (Vasmer 1961–1973: 244 *прст* a.). A szamoshátiak (de sokan mások is) úgy tartják, „ha árpa van a szemedben, kerekítsd be háromszor a nevetlenujjoddal, vess rá keresztet s elmúlik” (SzamSz *nevetlenujj* a.). Innen érthető, hogy Comenius a „*gyűrűs új*”-at a latin „*digitus medicinalis*” nyomán „*orvos új*”-nak, „*deác új*”-nak is nevezi (NySz *új* a.). Mindenható mivoltát tehát mindenképpen óvni kellett a mindenütt jelen levő ártórontó szellemektől. Egykori névadói jobbára azzal az elterelő cselfogással éltek, hogy nem adtak nevet ennek az úgymond „*j e l e n t é k t e l e n s é g e*” miatt figyelemre sem méltó ujjnak (lásd Mokány 1984: 73–80; Magyar 1990: 175–176). – Abban viszont, hogy a *nevetlenujj* összetett szó helyébe-örökébe zömében a Dunától nyugatra levő nyelvjárásainkban, illetőleg a romániai magyarság köreiből a *gyűrűsujj* megnevezés lépett: minden bizonnyal közrejátszottak népünknek nyugati kultúrkapcsolatai.

A fenti ismereteink alapján tehát megállapíthatjuk: a) A tápéi *cigányujj* minden bizonnyal belső szóteremtésű. b) A nyelvjárási *neveletlenujj*, *növendékúj*, *jüvendékúj*, *nevelőúj*, *neveltúj* másodlagos motiváció eredményei, s mint ilyenek magyar – szabatosabban: magyarosított – népi szemléletet

tükröznek. c) Az egykori (és itt-ott még ma is élő) tiltás – t a b u – eredményezte a számos nyelvben is jelen levő – tehát szemlélettanilag összevethető/összevetendő – *hüvelykujj, középsőujj, közbölsőujj mellett való újam*-féle névátviteleket (lásd pl. osztják *köttep ēnz tuj* 'nevetlenujj, tkp. középső nagy ujj', ukrán *підмізунний náлець* 'nevetlenujj, tkp. kisujj melletti ujj'). d) Idegen hatás is közrejátszott abban, hogy a *nevetlenujj*-at „lecserélő” *gyűrű(s)ujj* megnevezést jobbra 'a kéz negyedik ujjá'-ként kezdték értelmezni. e) Tudhatóvá vált az is, hogy a *nevetlenujj* és a *gyűrűsujj* megnevezésekben rejlő szemléletnek e g y e d ü l i m a g y a r v o l t a c s a k l á t s z ó l a g o s.

Természetszerű tehát, hogy nemzedékek folyamán a nyelvet-nyelvjárást beszélő közösségek esetenként n e m a z o n o s m ó d o n élnek a fogalomjelölés lehetőségével. Sőt: a „helyi” adottságoknak megfelelően belső vagy – szomszédos népek és nemzetek közötti érintkezések eredményeképpen – külső szókölcsonzással, tükröszóval stb. is kifejezik egy-egy dolog vagy jelenség fogalmát. Mindez közbevetőleg azt a tételt is igazolja, hogy a részeket az egészből, az egészet e részekből érthetjük meg.

Ezért vélem úgy, hogy a konkrét és absztrakt tartalmi viszonyt kifejező előtagú megnevezések (tágabb értelemben: mikrorendszerek) – tér- és időbeli – „megvaltatását” (a feldolgozás nagyságától függetlenül) konzekvensen meg kell ejteni, ha a szóban rejlő m a g y a r népi szemléletmód rejtelseibe (pl. a nomináció eredetébe) kívánunk betekinteni, és a megismerteket láthatóvá is akarjuk tenni.

Könnyen belátható továbbá az is, hogy a nyelv viszonylatában az állapot nem mozdulatlan: amit az egyik vonatkozásban állapotnak látunk, a másikéban folyamatszerűnek tekintendő. Következésképpen „a nyelvésznek az a feladata – posztulálja Máté Jakab (1993: 143) –, hogy a nyelvi valóságnak ezeket a mélyben rejlő viszonyait, amelyeket a nyelv „felszíne”, a „valóságként megjelenő látszat” legtöbbször eltakar a szemlélő elől, é r z é k e l t e s s e a m a g a m o z g á s á b a n, v á l t o z á s á b a n [én ritkítottam; M. S.]. Ha ezt sikerül érzékeltetnie, akkor egyben bizonyította azt is, hogy az állapot viszonylagos, a mozgás pedig abszolút.” Ezért gondolom úgy, hogy Szabó Józsefnek feltétlenül láttatnia kellett volna a s a r j a d z á s m o z z a n a t o t t i s. Vagyis nem lett volna szabad kirekesztenie az olyan szerkezeti és/vagy szintaktikai felépítésükben stb. különböző típusú lexémákat sem, mint például a HhTsz: *buzáskörte* 'búzaérés idején érő körtefajta' vagy SzamSz: *sallóushátú* 'fölfelé görbült hátú (ló)' (42–3), amelyeknek azonos jelentésű *p á r h u z a m o s v á l t o z a t a (i)* van(nak); vö. *búzával érő körte* (SzegSz) ~ *buzairüökörte* (MiTsz), illetőleg: Kiskun-ság: *sallóhátú* (ÚMTsz). Kétségtelenül az is hasznára vált volna a könyvnek, ha szerzője érdemben foglalkozik az olyan lazább-szorosabb szemléletbeli egységet alkotó, azonos jelentésű esetekkel is, mint például: *égyvívású* ~ *égyvívású* 'egykorú, egyidős', *görbehátú gém* ~ *görbegém* 'gémfajta', *katyulaeszű* ~ *katyula* 'hebehurgya'; *hültszáju* ~ *szájahült* 'ügyefogyott, mamlasz, hülye, málészájú', *jáikeserü* ~ *jáikeserves* 'nagyon keserves', *kopaszfejű-buza* ~ *kopazbuza* 'tar búza, szálkátlan kalászu búza' (SzamSz); *Ólomfejűbarát* ~ *Ólombarát* 'Szeged vidéki mesék nagyerejű, ostoba alakja', *paprikatű* ~ *fűzőtű* ~ *paprikafűzőtű* 'mintegy 20 cm hosszú, 2–3 mm átmérőjű

acéltú, amely a paprikahüvelyek felfűzésére szolgál, Szeged: *szentjánoskenyér* ~ Tápé: *jánoskenyér* 'a szentjánoskenyérfa (Ceratonia) gyümölcse' (SzegSz); stb.

Az ilyen jellegű szembesítések ugyanis nemegyszer fényt deríthetnek a névváltozatok egymáshoz való hierarchikus viszonyára; de egyiküknek-másikuknak (latens) szemléleti háttérére, tükörszó voltára is. Például: a KmTsz-ban levő *két ige bajcu* 'ritka bajuszú' szószervezetnek szemléleti háttérét a SzamSz-nak *hatszál-bajucc* 'ritkás, kevés szálból álló bajusz' jelzői előtagja fedi fel, minthogy az *ige* fn. nyelvjárásaink zömében 'három szálfonálból álló egység' a motólán vagy a vetőn' jelentéssel bír (ÚMTsz *ige* a.). A SzamSz-ban közölt *paradicsom* ← *paradicsom-álma* 'piros bogyótermésű konyhakerti növény' szinonimapáros utóbbi főnevének az ausztriai német *bäradaisäpfel* 'ua.' összetett szóhoz fűződő szemlélettani kapcsolatról lásd a TESz *paradicsom*² szócikkét. Stb.

Összegezve: Megállapíthatjuk, hogy az olyan tudományos megközelítés, amely egyiket sem kirekesztve, hanem egybefűzve – szemléleti háttérük származására, mögöttesük ok-okozati összefüggéseire is világosságot derítve – vizsgálja a fogalom konkrét és absztrakt tartalmi viszonyt kifejező lexikai egyedeit, hasonlíthatatlanul életszerűbb, elevenebb képet nyújt a nyelv működéséről.

Félreértés elkerülése végett: Nem élek abban a tévhitben, hogy az általam körvonalazott motivációs vizsgálati módszer az egyedüli. Tudott ugyanis, hogy noha „a motiváció történeti fogalom, főleg a diakróniát érinti. Ugyanakkor fontos szerepe van a szinkroniában is”, így például az alaki és szemantikai motiváció területén (Károly 1970: 346–367; lásd még Pusztai 2003: 857–86) stb. Az általam követett motivációs módszer javára szól, hogy ráirányítja a figyelmet Szabó József dolgozatának kapcsán a következőkre: ha kutatásunk tárgyává tesszük a magyar parasztság megnevezési világának *vízszintes nyelvi tagozódásából* (szóföldrajzából) is eredő lexikai gazdagságát, változatosságát, kulcskérdésként jön elő szinte minden lexéma motiváltságának, nominációja eredetének a megállapításában, megvilágításában: vajon milyen – magyar(osított), idegen vagy másokéval párhuzamos – szemlélet(mód) rejlik bennük?

2. Szabó Józsefnek az a feltett szándéka, hogy a könyvében bemutatott tájszótári anyagot megvallassa *földrajzi tagoló dá sa ze ri nt* is. Válogatásában mérvadó szerepet kapott a szűkebb pátriájának – Koppány mentének – tájszótára (KmTsz). Ennek meghatározott lexémáit vetette ugyanis össze 13 helyi és regionális tájszótár hasonló anyagával, eközben úgy szemelgetve a szótárakból, hogy a SzamSz meg a SzegSz kivételével a szülőfalujától közelebbi-távolabbi – de mindenképpen (virtuálisan) a Dunától nyugatra fekvő – nyelvjárások valamelyikét képviseljék. Az ilyen jellegű tényeknek tudható be például, hogy nem kerít(het)ett sort az említett *-ú/-ű* képzős utótagú szókapcsolatoknak *r é g i -ó/-ő, -ú/-ű* stb. képzős (konkrét vagy elvont tartalmi viszonyt kifejező) eseteinek megtárgyalására. Érdekességük, hogy e formánsokat jobbra már csak *p e r e m n y e l v j á r á s a i n k* őrzik (olykor az

újabb *-ú/-ű* képzős változatként vagy elvéve a népmesékben és a népköltészeti alkotásokban). Például: *csámrrászājó* 'szabálytalan ajkú', *fécskefarkóbápká* 'zsúpszalmából kötött, fecskefarkformájú, sima tetőfedő kéve', *gellecsontó* 'madárcsontú, sovány' (ImTsz). Lásd még: Alsóőr: *keseláb^{uó}*, Egyházasrádóc: *keseláb^uv*, Csáb: *kesellábó*, Kemence: *keselábó*, Ipolytölgyes: *keselábó*, Nagybózsva: *kesejlábú* ~ régi *kesejlábó* 'lában fehér foltos (ló)' (MNyA 321: *kesely*); Felsőőr: *telikípiü*, Deregnő: *kövérc arcó* (uo. 534: *pufók*); Középpulya: *tonkaöru* ~ *turcsior^{uó}* ~ *türöttorü*, Alsóőr: *tonkaszor^{uó}*, Velem: *turcsi* ~ *turcsioru* ~ *turcsioró*, Barslédec: *rüöeóró* ~ *tutusóró* ~ *tutusoró* ~ *tutusóru* ~ ritkán *piszeoró*, Nagyhind: *tompáoró*, Karancslapujtó: *turpizoró* (uo. 538: *pisze*); Szombatfalva: *bársony folyó hintó* 'bársonyfalu hintó' (MTsz *folyó-hintó* a.); Kórógy: *rúzsaszínó* ~ *rúzsaszínü* ~ *rúzsászinü* 'vöröses színü, téglavörös színü'; Hügyag: *bábos fejő lúd* 'helyenként szürke fejű lúd' vagy *kászás lábó pók* 'kaszáspók' (ÚMTsz *babos, kaszálábú-pók* és *rózsaszínü* a.). – Miért fontos felfigyelni az ilyen elavult(nak tekinthető) formánsokra? Például azért, mert szófeldrajzi következtetés levonására alkalmasak, illetőleg a párhuzamos lexémaváltozatok hierarchiájában (meg egyébként is) kormeghatározó szerepük van.

Összegezésül megállapítható: forrásainak egyetlen alaptípusa szükségképpen arra predesztinálná, hogy a nagyszámú tájszótáraink közül kiválasztottak egyaránt képviseljék a hazai és a határokon túli magyar nyelvjárásokat. Bármilyen furcsán hangzik is, de a német összefoglalásában (172–3), valamint azonos nyelvű cikkében egyértelműen kijelenti, hogy a feldolgozott tájszótárak lefedik a teljes magyar nyelvterületet.¹ Ennek az állításának, sajnos, nem adhatunk hitelt: *n i n c s e n e k* ugyanis „szó-tárilag” képviselve például sem a romániai, sem a déli szlávok lakta területek magyarságának nyelvjárásai. A szerzőnek egyszerűen gondolnia kellett volna arra, hogy alaptalan kijelentésével etikai kérdést is felvet: tudniillik ismételten – tehát tudatosan – megtéveszti a német olvasót.

3. S t a t i s z t i k a i adatai alapján Szabó József úgy véli, hogy a népi szemléletmóddal keletkezett lexémáknak a SzegSz-hoz viszonyított száma jóval kevesebb a nyugat-dunántúli nyelvjárási régióban, ám „Felsőőrben a legkisebb”. „Ez elsősorban azzal függ össze – olvassuk okfejtését –, hogy ebben a nyelvjárásban [pontosabban: a Felsőőri tájszótárban; M. S.] e g y e t l e n p é l d a s i n c s [én ritkítottam; M. S.] a népi időszámításra és a hasonlító-hasonlított jelentésszerkezetű, főnévi összetételekből *-ú*, *-ű* képzővel alkotott mellékevekre” (107). Ebből adódóan arra a (körülmenyesen megszövegezett) végkövetkeztetésre jut, hogy e hiátusok oka a felsőőri magyarság sajátos gondolkodásmódjában rejlik. – Felteszem: másként alakítja véleményét, ha nem kerülik el figyelmét a Felsőőri tájszótárnak népi időjelölésre vonatkozó következő adatai: *aratás* fn. 2. jelentése: 'a gabona levágásának időszaka', *bikevilág* fn. 'az első világháború előtti időszak'; *csirkázik* tn. i. 'virradni kezd';

¹ „Die einzelnen Dialektwörterbücher habe ich so ausgewählt, dass sie voneinander fernliegenden Landschaften des ungarischen Sprachgebietes repräsentieren” (Szabó 2007: 306).

diluta fn. 'délután': *Iszē mas má diluta van; dologiüdüö* fn. 'munkaidő; olyan időszak, amikor sok a mezei munka'; *dölöktüönnap* fn. 'hétköznap, munkanap'; *estiëlig* hsz. 'estig'; *ëtetis* fn. 2. jelentése: 'a jószág takarmányozásának ideje'; *fiëfërtá* fn. 'nyolcad': *Fiëfërtá tiz! Mindzsá beharangoznak; fërtá* fn. 'negyed': *Fërtá lëssz ötre* 'Negyed öt lesz'; *dzsüöjtis ~ szienadzsjüöjtis* fn. 2. jelentése: 'a szénaszárogatás ideje'; *hetëccaka* 'hetetszaka, heteken át'; *hetfën* fn. 'hétfő'; *itatás* fn. 2. jelentése: 'az állatok vízzel való ellátásának ideje'; *kurumpiásáskor* hsz. 'krumpliásás idején' (*krumpliásás* a.); *minuta* fn. 'pillanat'; *sötitig* hsz. 'estig, sötétedésig'; *urajjárás* fn. 'kb. egyórányi út gyalog'.

Szabó Józsefnek gondolnia kellett volna továbbá arra is, hogy az olyan hasonló-hasonlított jelentésszerkezetű, főnévi összetételekből -ú/-ű képzővel alkotott melléknévek, mint például a *luttoapó*-félék (Felsőőr: MNyA 543: *lúdtalpú*), azért nincsenek Imre Samu tájszótárában, mert a) vagy nem fordultak elő gyűjtésében, b) vagy esetleg szó szerkezeteknek minősít(h)ette őket. Hiszen szótárában vannak általában véve ilyen jellegű – (a kialakult szokásból egybeírt) *juöüzüö* 'jóízű', *tátotszajúo* 'málészájú, mafla', *telikípüö* 'pufók' – összeforrott kapcsolatok.

Tudni való, hogy a statisztika értéke a számlálás sikerétől függ. Ez azt jelenti: biztosítani kell annak teljességét, vagyis azt, hogy a számlálás tárgyai hiány nélkül legyenek megnevezve és ellenőrizve. A szerző könyvében ezeknek a statisztikai követelményeknek a feltételei, sajnos, nem adóttak. Így akarva-akaratlanul is felvetődik a kérdés: a megjelentetett – korántsem teljes és csak a konkrét tartalmi viszonyt kifejező, tehát egyoldalú – tájszótári példanyag egyáltalán alkalmas-e arra, hogy belőle levonható legyen bármilyen, a magyar nyelvterület egészét, de akár egyetlen nyelvjárási régióját is érintő nyelvföldrajzi tanulság? – Nagy súllyal esik ennél fogva a latba, hogy erős fenntartással kell fogadnunk a szerzőnek saját szerű „statisztikáján” alapuló következtetéseit is.

4. Ha a részletekre is kiterjedő alaposággal igyekszünk felderíteni, azaz megérteni és megértetni a nyelvünk szavaiban, összetételeiben, kisebb-nagyobb szóértékű szintagmáiban, kifejezéseiben megmutatkozó/meglapuló szemléletet (fogalomjelölő „képet”), arra a meglepő felfedezésre jutunk, hogy alkalmasint *l a p p a n g ó m ö g ö t t e s ü k* van. A tapasztalt tények ugyanis arra hívják fel a figyelmet, hogy töménytelen sok az olyan fogalom, amelynek a szóban, szóösszetételben stb. „megtestesült” elsődleges szemléleti jegye (megnevezője) – különböző nyelvi és egyéb okok következményeként – idővel elhalványult vagy át is értelmeződött. Következésképpen: *l á t s z a t r a a z , a m i , d e v a l ó j á b a n e g é s z e n m á s .*

- Amikor például azt írja Szabó József az ormánsági *csipkehúsú* 'sovány' melléknév előtagjáról, hogy azonos a 1. 'finom fonalból készített) mintás, áttört szövedék; Spitzén', 2. 'kivarrás egy neme' jelentésű *csipke* szavával (86), akkor ebbe az elhalványult motivációjú elnevezésbe akarva-akaratlanul új

- fogalmi jegyet magyaráz bele. Az idevonatkozó irodalomból azonban tudomást szerezhettünk arról, hogy a *csipkehúsú* előtagja etimológiailag a 'vörösbegy'-nek *csipkemadár*' nevéhez, illetőleg ennek *csipke* előtagjához kötődik. A csipkemadár pedig „ezt a nevét [...] arról kapta – írja Kiss Jenő (1984: 279) –, hogy a begye és az érett c s i p k e b o g y ó hasonló színű, illetőleg mert csipkebokorban is fészkel” (lásd még: TESz *csipke*¹ 'vadrózsa, csipkebogyó' és *csipke*² 'cakkos ruhaszegély, csipkedísz' szócikkeit). A *csipkehúsú* melléknévnek szemlélettani párja tehát a *madárhúsú* 'sovány, vékony, vézna' (SzegSz, BoTsz) szó, „minthogy a természeti szabad állapotban levő madarak húsa jobbadán ösztövére szokott lenni” (CzF *madárhús* a.).
- Azt a Kiskanizsához kötődő szájhagyományozott hiedelmet, miszerint a török kiűzésének idejéhez kapcsolódik a 'Szent György napjának hete' jelentésű *törökátka heti* főnév (47), sem lett volna szabad megszorítás nélkül a törökségi időkig visszavezethetőként elfogadnia.
 - 'A kapufélfát felül összekötő fa' jelentésű *kapuszemődök* (SárTsz) összetételről úgy véli, hogy „bizonyosan tréfás névátvitellel keletkezett” (59, 103). – De mi ebben a tréfás? A szerző logikájához igazodva: az olyan hasonlóságon alapuló átviteleket, mint például a *kapukarja*, *kapuköldök*, *kapuláb*, *kapuláb-szár*, *kapunyak*, *kapusarok* (ÚMTsz) is tréfás szándék hozta volna létre?
 - A szerző azt állítja, hogy Koppány mentén az *agyar* főnévnek két jelentése van: 1. 'szemfog <állaté>' és 2. 'pör, veszekedés' (62). – A 2. „jelentésű” *agyar* főnév (szerintem) elvonás az *agyarkodik* 'dühösen, kiabálva támad valakire' (KmTsz) igéből; vö. *fohász* ← *fohászkodik*, *viszály* ← *viszálykodik* (TESz, EWUng).
 - Ellenőriznie kellett volna a *csákószarvú* (OrmSz, SzegSz) példánál idézett Nyíri-féle etimológiát, miszerint a *csákó* „nem más, mint a *csá!* hangutánzó állatterelő szónak *-kó* kicsinyítőképzős származéka” (86). – Idő múltával ez a magyarázat tévesnek bizonyult (TESz, EWUng).

Stb.

Kár, hogy a következő etimológiai magyarázataiban szabadjára ereszti a képzeletét.

- A kiskanizsai 'kopasz nyakú <tyúk, csirke>' jelentésű *bosnyáknyaku* szónak a szerző 'kopaszfejű' értelmezést adott. Erre a gyökeres változtatásra az inspirálta, hogy „a bosnyákok ugyanis – az oszmán törökökhöz hasonlóan – borotválták a fejüket, s mivel a XVI–XVII. században sokan telepedtek meg hazánkban, [...] a korabeli magyarság (köztük pl. a nagykanizsai lakosság) is megismerhette őket és hajviseletüket” (89). (Erről részletesebben lásd Büky 2009: 232–3.²) Megemlítem, hogy egy másik délszláv nép, a szlovén *licsány* is szerepel a 'k o p a s z n y a k ú t y ú k' jelzőjelént: „*Emléküket* [ti. a licsá-

² Szabó Józsefnek az e cikkekre született válasza a kézirat lezárása után látott napvilágot (2009), így erre kitérni nem volt módunkban.

- nyokét] *Zalában és Vasban egy tréfás elnevezés örzi: a kopasznyakú tyúkot ugyanis ott licsán tyúknak nevezik*” (ÚMTsz licsány a.).
- Szófejtő szótáraink szerint következő a *fattyú* szó jelentésváltozatainak jelentkezési sorrendje: 1. 1456: ’házasságon kívül született gyermek; elhanyagolt gyermek’; 2. [jelzőként] 1577 körül: ’nem igazi’; 3. [jelzőként] 1585: ’felesleges mellékajtként kinőtt (növényi ág)’; 4. 1768: ’kamaszfiú; suhanc’ (TESz és EWUng). Szabó József azonban úgy véli, hogy „minden bizonnyal a *fattyúhajtásnak* ’(a növény fejlődése szempontjából) káros mellékajtkás’ negatív jelentéstartalmából névátvitellel alakult ki a *fattyugyerék* összetételnek ’házasságon kívül született gyermek; zabigyerek’ értelme” (96). Tehát megfordítja a *fattyú* szó biztos időrendi adatokon alapuló sorrendjét. Véleményének furcsa „alátámasztását” a szerző a Büssüi tájszótár *fattyu* jelentésváltozatainak – 1. ’a kukorica oldalajtkása (amit letörnek és a tehenekkel etették meg)’, 2. ’zabigyerek’ – sorrendjében látja. Talmi bizonyíték ez, mivel Várkonyi Imre a „Szócikkek felépítése”-ben világosan utal arra (az egyébként is ismert követelményre), hogy tájszótárában a szavak jelentését a nyelvjárásban előforduló gyakoriságuk sorrendjében adja meg (BTsz 12), azaz úgy, mint például a *ganyé* 1. ’rossz erkölcsű (ember)’, 2. ’rossz (helyzet)’, 3. ’istállótrágya’ (61) főnév esetében. (Emlékeztetőül: hosszú európai vándorútját még meg sem kezdte az „amerikás” kukorica, amikor már élt a *fattyú* szónak ’házasságon kívül született gyermek’ jelentése.)
 - Nemkülönben szokatlan a szerző érvelése akkor is, amikor a nyelvjárás – tanyavilág szülte – *tanyahasú* ’nagybélű’ (SzamSz), ’nagyhasú, pocakos’ (KmTsz); *tanyahasú* ’nagyétű’ (SzegSz), ’nagyétkű, falánk’ (SárTsz) adatoknak *tanya* előtagjában a ’mélyvíz’, illetőleg az ’állóvíz, tó; tócsa’ jelentések elsődlegességét véli felfedezni. Arra a gyermekkori emlékére hivatkozik ugyanis, miszerint Nagykönyiban *tanyahasú*-nak nevezték azt a borjút vagy (ritkábban) tehenet, amelyik a reggeli és esti itatáskor „mértéktelenül [? – M. S.] sok vizet ivott, és ettől aránytalanul nagy lett a hasa, s ideig-óráig pocakot eresztett. Az is előfordult – folytatja fejtegetését –, hogy valamelyik borjú nagy hasúvá vált, s rá vonatkoztatva a megnevezés pejoratív jelentésárnyalattal állandósult” (90–91). Ennek a megfigyelésnek az apropóján felteszi, hogy a *tanyahasú*-nak volt egy „évszázadokkal korábbi”, általánosabb *’vízzel telt, víztől megnövekedett (állati, emberi has)’ jelentése, amelyből „majd további módosulással, változással pedig a ’nagy hasú, pocakos’, illetőleg pejoratív színezettel a ’nagyétű’ és a ’nagybélű’ változatok is teret nyertek”. – Ha az alábbi, különböző forrásokból ismert ’falánk’ jelentésű *tanyabelű*, *nagybegyű*, *nagybeles*, *nagybélű*, *nagyehető*, *nagyehető*s, *nagyételű*, *nagyétű*, *nagyéhű*, *nagyevő*, *nagygyomrú*, *nagyjonhú* lexémákat (MTsz, ÚMTsz, MNyA 540 *falánk*) egybevetjük belső összefüggésük szempontjából, akkor könnyen rájöhetünk arra, hogy a *tanyahasú* eredeti szemléleti háttere: ’nagy étkű, nagy hasú (em-

- ber)'. A jelzőként használt *tanya* jelentésével hasonló tartalmi erősítést fejez ki, mint például 'a falu mellékutcája' -ként értelmezett *sikátor* a *sikátorszájú* 'lármás, veszekedő' összetételben; vö. még: *O-jan a szá:ja, mint ety si-kátor* 'nagyszájú, lármás, veszekedő' (SzamSz), illetőleg: *Kövéér, ujan mind ë fféház* (Kisdörgicse: ÚMTsz. ház a.), *hombárbéliü* 'nagyevő, nagyétű' (DCSz) és *Pokol a béled* 'sokat tudsz enni, telhetetlen vagy' (SzamSz *pokol* a.; TESz *bél-poklos* a.).
- Mivel a szamosháti *dájlábú* ~ *gájlábu* 'görbelábú' (87) összetett szóknak előtagjaira nem talált önálló adatot sem a SzamSz-ban, sem másutt, így kézenfekvő Szabó Józsefnek az a megállapítása, hogy „ezekben a hasonlítás alapja napjainkra már teljesen elhomályosult” (87). Azonos elbírálás alá esik nála úgyszintén az ImTsz-ban levő *csámraszájó* 'szabálytalan ajkú' előtagja is (82). Na mármost: csak a nagykovácsi öregek nyelvében élő *lébërszájju* 'vastag, duzzadt ajkú' összetett szó esetében azonban ugyanúgy nincs meg a megfelelő biztos fogódzó, minthogy a *lébër* előtag szintén nem fordul elő önállóan sem Nagykovácsiban, sem más forrásban, így jelentése, eredete is több mint talányos. Ennek ellenére Szabó József mégis úgy gondolja, hogy ez a *lébër* alkalmasint a német *Leber* 'máj' főnévnek az átvétele (85). Ám ezt az igencsak bizonytalan, egyéni ötletű azonosítást a már fentebb megemlített német nyelvű cikkében majdhogynem kész tételként állítja be. Mi több: meghatározza átvételének idejét, sőt még közvetítőit is (Szabó 2007: 311–2). Megjegyzem: Ha a *lébër* szó eredetével kapcsolatban egyáltalán szóba jöhetne valamilyen magyarázat, akkor talántán abból az etimológiailag összetartozó – hangutánzó–hangfestő eredetű (TESz, EWUng) – *lebeg*, *lebel*, *lebeny*, *lébërnye* stb. szócsoporthoz ágából sarjadhatott ki, amelyikbe a 'szarvasmarha álla alatt lelógó húsos bőr' jelentésű nagykovácsi *lebénye*, *lebénye* (MNYA 334: *lebernyeg*) is tartozik.
 - Az olvasó hiányolja nem egy példa beható szemlélettani magyarázatát. (Ezekre részletesen más alkalommal térnék ki.) Vajon milyen – m a g y a r n é p i (= p a r a s z t i) v a g y i d e g e n (m i n t á t t ü k r ö z ő), n e t a l á n e g y m á s t ó l f ü g g e t l e n – gondolkodás, szemlélet szülte (néhány példát említve) a következő lexémákat: *zsidókarácsomba* 'január elején', *kiskedden* 'semmikor', *szentbíbicsnapján* 'sohanapján, semmikor', *kantusnapkor* 'sohanapján' (49), *bábáásszonyseggé* 'gomba: barna, érdesnyelű tinóru (*Lecinum scabrum*)', *csibiske* '(ehető) gombafajta', *kecskecsöcsi* 'egy szőlőfajta' (57; lásd még: *kecskecsöcsü szöüllőü* 'a kecskecsöcshez hasonló, hosszúkas hegyes szemű, kék v. piros színű szőlő': 93), *egérfark* 'cickafark' (58), *disznóuláb* 'a pisztoly tréfás neve', *kecskeszakáll* ~ *gédaszakáll* 'hegyes szakáll' (59), *inakása* 'a lábszár hátsó vastag húsa' (60), *pendelyháló* 'hálófajta' (70), *tányérbél* 'napraforgó', *huoharmat* 'dér' (72), *kobáktök* 'nyakra és fejre emlékeztető lopótökféle', *harizsnyaccsollán* 'egy csalánfajta (*Utrica urens*)' (73), *lécium-*

paprika 'apró, hegyes erős paprikafajta' (74), *varangykü* 'mésztafa' (78), *marhaszájju gomba* 'sárga gerebengomba' (88), *nyulszájju* 'nyúlajkú' (90), *cicafarkúfi* 'Achillea pannonica' (91), *jucsöcsü* 'szőlőfajta, juhcsöcsü szőlő', *verébóru búza* 'kicsi, fejletlen kalászu (búza)', *egérszőürü* 'mausefahl' (92), *hódfarkú cserép* 'cserépfajta', *kecskelábú asztal* 'X-lábú, hosszú fenyőasztal' (93), *árvacsalánt* ~ *árvacsilán* 'magas, csipős levelű gyomnövény, gyógyfű', *árvahús* 'lábikra' (98), *kancashordó* 'egyfenekű hordó, amelyet főleg vízhor-dásra használnak', *kancaszár* 'olyan kukoricaszár, amely nem hajt csövet' (100), *bőregér* 'denevér', *hangyatojás* 'a hangya fehér színű bábja, ameisenéi' (101–102)? – Ilyen jellegű dolgozatban ugyanis aligha helytálló az arra való utalás, hogy egyesek amúgy is maguktól értetődnek.

- Nyomasztó a fél oldalakra, egész oldalakra rúgó töméntelen idézet (13, 14, 18, 19, 20, 22, 24, 26, 27, 28, 29, 30 és a többi).
- Teljesen funkciótlanok az ismételten (töltőanyagként?) megjelentetett nyelv-járási szövegek (145–159), valamint irodalmi szemelvények (161–168), mi-vel nincsenek bennük kiemelve a dolgozat szempontjából figyelmet érdemlő lexémák.

4. Z á r ó t é t e l. – Láthattuk, hogy a címbeli – korlátozott számú tájszótár ada-taira szorítkozó – sajátos jellegű szemlélettani munkának i r á n y a d ó tudományos értékét (hatását) több, együtt ható tényező határozta meg. Amikor sorra vettem főbb mozzanatait, jellemzőbb vonásait, nem mulasztottam el mérlegelni, hogy összes-ségükből a szerző mit, mennyit s hogyan vett tekintetbe.

1. Kétségtelen tény, hogy a jó tudományos munka előfeltétele a kellően meg-választott és hasznosan gyümölcösztetett módszer. A könyvben alkalmazott társ-talan módszer minőségi értéke azonban, sajnos, mind egészében, mind részleteiben sok kívánnivalót hagy hátra.

2. A nyelvatlaszaink, a néprajzi atlaszaink, a modern informatikai világ stb. meg-kerülésével, csak a tetszés szerint megválogatott magyar tájszótárakra, illetőleg azoknak erősen megrostált adataira hagyatkozva nem foglalkozhatunk érdemben a népi szemléletmód szerzteágazó, a megnevezések keletkezési indítékát/indítékait is feltárni törekvő kérdéseivel. Ha ezt tennénk, azzal – képletesen szólva – olyan zongorista képzetét keltenénk, aki a darabból csak a fehér billentyűs részeket szó-laltatja meg.

3. Az ilyen – megannyi sebből vérző – dolgozat, mint amilyen a Szabó Józsefé, igen fontos tanulsággal bír a jövőbeni kutatásokra nézve: a z á l t a l a v á l a s z -t o t t ú t a l i g h a j á r h a t ó.

Irodalom

- BoTsz = Nagy Géza (1992), Bodrogi tájszótár. Bodrogekői Füzetek 4–5. A Bodrogekői Kastély-múzeum Baráti Köre, Pácin.
- BTsz = Várkonyi Imre (1988), Büssüi tájszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Büky László 2009. *Bosnyáknyakú tyúk*. Nyr 133: 232–3.
- CzF = Czuczor Gergely–Fogarasi János (1862–1874), A magyar nyelv szótára I–VI. Emich, Pest/Budapest.
- Csúry Bálint (1933), A szamosháti szótár. MNy 29: 65–82.
- DCSz = Kálnási Árpád (2005), Debreceni cívis szótár. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 83. Debrecen.
- ÉrtSz = Bárczi Géza–Ország László szerk. (1959–1962), A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FőTsz = Imre Samu (1973), Felsőöri tájszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HhSz = Dallos Nándor–Pesti János (1999), Hosszúhetényi szótár. Hosszúhetényi Honismereti Füzetek 3. Nemes János Általános Művelődési Központ, Hosszúhetény.
- ImTsz = Tóth Imre (1987), Ipoly menti palóc tájszótár. MNyTK 176. Budapest.
- Károly Sándor (1970), Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő (1977), Megjegyzések a tájszótárírásról. MNy 73: 221–226.
- Kiss Jenő (1984), A magyar madárnevek. Az európai madarak elnevezései. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KmTsz = Szabó József (2000), Koppány menti tájszótár. Wosinsky Mór Múzeum, Szekszárd.
- Magyar, László András (1990), *Digitus medicinalis – the etymology of the name*. In: Actes du Congr. Intern. d’Hist. de Med. XXXII., Antwerpen. 175–179.
- Máté Jakab (1993), Állapot és mozgás a szinkroniában. In: Horváth Katalin–Ladányi Mária (szerk.), *Állapot és történet – szinkronia és diakronia – viszonya a nyelvben*. ELTE, Budapest. 137–144.
- MCsNyA = Gálffy Mózes–Márton Gyula–Szabó T. Attila szerk. (1991), A moldvai csángó nyelvjárás atlasza I–II. MNyTK 193. Budapest.
- MiTsz = Kiss Jenő (1979), Mihályi tájszótár. NytudÉrt 103. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mokány Sándor (1980), Magyar szófejtések. NytudÉrt 105. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mokány Sándor (1984), Néhány ujjnevünk eredetéhez. Övezeti (areális) nyelvészeti tanulmány. NéNy 27–28: 71–81.
- Mokány Sándor (1995), Népetimológia mint szóalkotási/szóalakítási mód. Hungarológia 8. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest. 3–106.
- MNyA = Deme László–Imre Samu szerk. (1968–1977), A magyar nyelvjárások atlasza I–VI. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MTsz = Szinnyei József szerk. (1893–1901), Magyar tájszótár. Hornyánszky, Budapest.
- NySz = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond (1890–1893), Magyar nyelvtörténeti szótár. A legrégibb nyelvmemlékektől a nyelvújításig I–III. Hornyánszky, Budapest.
- OrmSz = Keresztes Kálmán szerk. (1952), Ormánysági szótár. Kiss Géza szótári hagyatékából. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pusztai Ferenc (2003), Szójelentés-történet. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 851–93.
- RMNyA = Murádin László–Juhász Dezső szerk. (1995–2004), A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–IX. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

- SárTsz = Zilahi Lajos (megj. előtt), Sárreai tájszótár.
S-ZA = Király Lajos (2005), Somogy-zalai nyelvatlasz. MNyTK 223. Budapest.
Szabó, József (2007), Die Spiegelung der volkstümlichen Betrachtungsweise im Wortschatz einiger ungarischer Mundarten. IF 112: 303–315.
Szabó József (2009), Még egyszer a *bosnyáknyakú* származékszó magyarázatáról. Nyr 133: 492–5.
SzamSz = Csűry Bálint (1935–1936), Szamosháti szótár 1–2. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
SzegSz = Bálint Sándor (1957), Szegedi szótár 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Vasmer, Max [Фасмер, Макс] (1961–1973), Этимологический словарь русского языка. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева I–IV. Прогресс, Москва.

Mokány Sándor

**Bartha Csilla (szerk.):
Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében**

Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 2007. 344 oldal.

A Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében című tanulmánykötet, ha nem minden előzmény nélkül jelent is meg, hiánypótló és összefoglaló mű a maga nemében, ahogy az a bevezetésből és a fűlszövegből is kiderül. Az is fontos szempont, hogy a könyv a Nemzeti Tankönyvkiadónál látott napvilágot, ami arra enged következtetni, hogy felsőoktatási tankönyvként, egyetemi jegyzet gyanánt is nagy hasznát vehetik a diákok és a tanárok.

A cím szabatos, a kötet olvasásakor valóban azt kapjuk, amit ígér: elsősorban nyelvpolitikai, nyelvészeti, szociolingvisztikai és pragmatikai tanulmányok kerültek be, még hozzá kifejezetten haladó szellemiséggel megírva. A mű érzékenyen reagál a cigányság néven ismert, rendkívül sokszínű csoporttal kapcsolatos társadalmi jelenségekre, miközben a nyelvi, nyelvhasználati kérdésekre összpontosít. Réger Zita nyomdokain – egyébként a kötetet magát is az ő emlékének szentelték – a szerzők igyekeznek tárgyilagosan és hozzáértéssel eloszlatni a létező előítéleteket, és azt hangsúlyozni, hogy a romáknak a más európai népcsoportokétól esetlegesen eltérő nyelvhasználata vagy nyelvi szocializációja nem hiányos, hanem pusztán más, amelynek a figyelembevétele az oktatásban és más területeken is alapvető fontosságú volna.

Nyelvészeti szempontból ugyanakkor talán érdemes idézni itt Yaron Matrasnak a kötetben is szereplő tanulmányából, különösen annak fényében, hogy a bevezetőben is említésre kerülnek a „korai, sok tekintetben mára meghaladott, illetőleg egy adott cigány csoport nyelvére vonatkozó dialektológiai és leíró nyelvészeti” munkák:

„ahhoz, hogy pontosabb iránymutatást lehessen adni a különböző tanítási anyagok kompatibilitására, illetve bizonyos célközönség számára való érthetőségére vonatkozóan, további kutatások szükségesek”, amelyeknek „ugyanúgy része lenne az egyes dialektusok pontos (hangtani, nyelvtani, szókincsre vonatkozó) leírása, mint az egyes közösségek dialektusának és nyelvi repertoárjának megfigyelése”. Mivel ez a kötet egy vállalkozás első darabja, reméljük, hogy a továbbiakban elméleti és leíró nyelvészeti jellegű elemzéseket is olvashatunk a cigányok által beszélt nyelvekről. Annál is inkább, mivel a 2002 őszétől működő Cigány Nyelvi Kutatócsoport többek között ilyen jellegű célokat is kitűzött.

A kötet tizennégy tanulmányt tartalmaz, öt fejezetbe osztva. A hatodik fejezetben a mellékletek találhatóak, amelyek tulajdonképpen igen részletes és jól összeszedett bibliográfiák. Huszonöt oldalon keresztül sorolják az összeállítók a magyar és idegen nyelvű szakirodalmat, nagy gondossággal témakörökre osztva, így azoknak, akik egy-egy témával behatóbban is meg akarnak ismerkedni, nem kell bogarászniuk és keresgéljniük. Különösen igaz ez a magyar nyelvű szakirodalomra, ahol eleve külön szerepel a romani és a beás, valamint például a romanin belül a leíró nyelvészeti, a társadalmi kontextushoz kapcsolódó, a nyelvoktatással összefüggő és a nem magyarországi változatokkal kapcsolatos, de magyar nyelvű szakirodalom. A nemzetközi szakirodalmi jegyzék is bőszeges, ha nincs is ilyen gondosan felosztva. Mindemellett a legtöbb tanulmány végén specifikus irodalomjegyzék is található.

Az öt tényleges fejezet közül az első koncentráln leginkább magára a romani, illetve a beás nyelvre. A három tanulmány közül az első, Szalai Andreáé korábban már megjelent a Nyelvtudományi Közlemények hasábjain is, szociolingvisztikai és dialektológiai szemszögből vizsgálja a romanit általában, majd a magyarországi cigányság nyelvi sokféleségére tér ki. Ezzel összefüggésben jogos kritikával illeti a KSH által végzett népszámlálás kérdőívében szereplő, az etnikai és nyelvi identitásra vonatkozó kérdéseket. Ehhez kapcsolódóan azt írja, hogy természetesen javult a helyzet a korábbiakhoz képest, de az anyanyelv és a családi-baráti közösségben használt nyelv tekintetében három opciót is felkínált a kérdőív, amelyek a romani, a beás és a cigány (roma) voltak. Ez utóbbi „nyelvészeti nonszensz”, hiszen a magyarországi cigány népességnek az a része, amelynek nem a magyar az anyanyelve, vagy a beás, vagy a romani valamely változatát beszéli. A tanulmány végén még rövid kitekintés is található a szerző által alaposan tanulmányozott erdélyi Gábor-közösségek által beszélt romani változatokban található, társadalmi változókkal összefüggő morfológiai különbségekre. Ilyen például a főnevek többes szám alanyesete, amely *-ure/-uri* váltakozást mutat az – egymástól egyébként nemigen különböző – köldörár elitnek és az alacsonyabb társadalmi státuszú csurároknak a nyelvváltozatában.

A fejezet második tanulmánya, Pálmainé Orsós Anna tollából, a beásokról és nyelvekről ad rövid áttekintést, kezdve egy általánosabb, távolabbról induló bevezetéssel. Külön aktualitást kölcsönöz a könyv beással kapcsolatos részeinek, hogy nemrég jelent meg a Tinta Könyvkiadó gondozásában Orsós Anna és Kálmán

László „Beás nyelvtan” című könyve, amely részletesen leírja ezt a románnal rokon nyelvet. Ezért itt most nem térek ki az ugyanezen szerzők által írt „Beás nyelvtan: alsóbb nyelvi szintek” című kéziratából vett részletre. Érdeemes megjegyezni ugyanakkor, hogy – amint azt megtudhatjuk – maga a beás sem egységes, hanem további három nyelvjárásra oszlik. Az összegzésben fontos dologra irányítja rá a figyelmet a szerző, mégpedig arra, hogy nemhogy a romani és a beás nyelven folyó tanításnak, de még a nyelvek oktatásának a megfelelő feltételei is hiányoznak.

A cigányok által beszélt nyelvek sokféleségének és változatosságának jegyében került be a kötetbe P. Tólos Endre egy cikke, amely csaknem harminc éve már megjelent egyszer a Magyar Fonetikai Füzetekben. A cikk relevanciája az areális és a kontaktusnyelvészet szempontjából tagadhatatlan, és valóban „a cigány beszélők két- és többnyelvűsége” szolgál kiindulópontul, ahogy azt a bevezetőben olvashatjuk, mégis talán kilóg egy kissé a kötetből, két okból is. Egyrészt azért, mert viszonylag régen készült, generatív szemlélettel, másrészt pedig azért, mert míg a többi tanulmány viszonylag „közérthető” nyelven íródott, tehát egy szélesebb olvasóközönség számára is jól követhető (ami a szerkesztőnek egyébként is célja volt), addig ez a cikk valamivel komolyabb fonológiai alapismereteket feltételez, ugyanis fonológiai szabálykölcsonzésekről szól, bár hozzá kell tenni, hogy a szabályok szövegesen is meg vannak fogalmazva. Némiképp a fejezetből is kilóg, hiszen nem kifejezetten a magyarországi cigány nyelvekkel és közösségekkel foglalkozik, és nem is fogható fel általános bevezetőként, mint a fejezet első cikke. Mindezekon túlmenően azonban nagy szakértelemmel tér ki a hehezetségi oppozíció változásaira a romaniban, a retroflex és az alveoláris /r/ oppozíciójának sorsára, valamint a magánhangzók hosszúságának kérdésére a különböző nyelvekkel való érintkezés kapcsán. Az eredeti, az indre visszavezethető /h/ fonémának a romaniból való kiveszésére felhozott bizonyítékok felsorolásánál becsúsztott egy félrevezető nyomdahiba: az „1.” pont helyett a „ld.” rövidítés szerepel.

A második fejezet, a „Nyelvi szocializáció, nyelvi hátrány és oktatás” szintén két, korábban már megjelent tanulmányt tartalmaz. Az első, Réger Zitának egy nagy jelentőségű cikke, a cigány közösségekben a kisgyermeknek szóló beszéd jellegzetességeit mutatja be azon jellemzői mellett, amelyek más nyelvi közösségekben is fellelhetők. Vekerdi József neve és munkái itt és a bevezetésben is feltűnnek, nem éppen hízelgő fényben. A kiemelt idézetek valóban negatívan árulkodnak róla, ami munkásságának nyelvi előítéletektől terhelt nézetrendszerét tekintve teljesen indokolt. Annyit ugyanakkor elismerhetünk, hogy a részben az ő nevéhez is fűződő – mára ugyan már elavult –, két kötetben napvilágot látott leíró nyelvtan, az általa gyűjtött mesék és egyéb szövegek lejegyzett és megjelent változatai, valamint az általa szerkesztett, 2000-ben a Terebess Kiadó gondozásában megjelent szótár megfelel a szakmaiság, a nyelvészet ismerveinek, ellentétben sok lelkes, jó szándékú, de amatőr kezdeményezéssel. A cikk nyelvészeti vonatkozású megjegyzéseit, lábjegyzet formájában, ebben a tanulmányban is a nyelv kiváló ismerője, P. Tólos Endre írta.

Kár, hogy abban a lábjegyzetben, amelyikben erre utalnak, meghagyták a tanulmány eredeti helye szerinti oldalszámokat, így csak a lábjegyzetek tartalma alapján lehet következtetni. Az egyszerűsítési, redundancia- és expresszív jelenségek mellett, amelyek más dajkanyelvek jellemzői is, részletesen bemutatásra kerülnek rendkívül érdekes és sajátos jelenségek is. A dialógusimprovizációban (az ennek kapcsán felmerülő szakkifejezés, a „turn” azóta megtalálható fordításban is, „beszédtornus” néven) például megjelennek a gyermek jövőbeli feladatai, életének várható, főbb eseményei. A neki elmondott mesékben olykor maga is szereplőként jelenik meg, és meglepően nagy arányban tesznek fel neki tesztkérdéseket, amelyek a tudás ellenőrzésére szolgáló vizsgakérdésfélék. A cikk másik nagyon izgalmas része a cigány gyermekek által játszott játékok (az üllőjáték, különféle szerepjátékok, valamint a páros mesemondás) gazdag szöveganyaggal történő bemutatása. Egy apróság merül csak fel: az üllőjáték kapcsán szóba kerül egy bizonyos második kép, amelynek azonban a kötetben nincs nyoma. A maga idejében ez a tanulmány rendkívüli jelentőséggel bírt abból a szempontból, hogy eloszlassa a cigány gyerekek (anya)nyelvi deficitjével kapcsolatos téveszméket, és manapság is releváns abban a tekintetben, hogy az, ami valójában gazdag, változatos és teljes, legfeljebb a környezőtől kissé eltérő nyelvi szocializáció, ne váljék hátránnyá azáltal, hogy az oktatásban nem veszik figyelembe.

A fejezet másik tanulmánya, Forray R. Katalin munkája szorosan kapcsolódik ez utóbbi kérdéshez, amennyiben a „»magyar« iskola és a cigány család” eltérő fel fogását elemzi az iskola és a család szerepével, funkciójával kapcsolatosan, valamint az ebből adódó konfliktusokat, amelyeket a cikk végén egy jól áttekinthető táblázatban is összefoglal. Érdemes kiemelni, hogy a cikk szerint az iskolai konfliktusoknak gyakorta maguk a cigány közösségek adnak etnikai színezetet, amennyiben „nincsen tehát »rám pikkelő« tanár, hanem fajgyűlölő tanár van”. Ezt természetesen erősíti, hogy mind a tanárok, mind a diáktársak esetében „az egyszerű műveletlenség mellett sajnos gyakran jelen van a leplezetlen vagy alig leplezett cigányellenesség”. Megnyugtató lehet ugyanakkor, hogy ezt a nem cigány iskolatársak egy része is érzékeli, és remélhetőleg közülük egyre több elutasítja.

A „Nyelvi jogok: a lingvicizmustól a pluralizmusig” című, harmadik fejezet három tanulmánya közül az első, Yaron Matras egy 2005-ös cikkének kitűnő fordítása, a nyelvtervezésről, a tananyagfejlesztésről és a tantervfejlesztésről szól. Ennek érdekében áttekinti, milyen jellegű, mennyiségű, és milyen módon lejegyzett szövegek találhatóak romani nyelven Oroszországtól kezdve Magyarországon át Németországig és a romani kodifikálására és standardizálására tett kísérletek fényében leszögezi, hogy többközpontú nyelvtervezésre van szükség. A romani nyelvű e-mailezés ugyanakkor például „a nyelvi konvergencia irányába is hat” és „támogatja az írás kísérletező megközelítését”. A nyelvi pluralizmus mellett érvel tehát, amelyhez viszont nélkülözhetetlen a romani nyelvi jogok teljes körű elismertetése, és amely nincs meg további nyelvészeti kutatások nélkül sem, hiszen ezek „szükségesek ahhoz, hogy a romani különböző dialektális és ortografikus változatait fel lehessen térképezni”.

Kontra Miklós a nyelvi jogok témaköréhez kapcsolódva arról ír korábban más helyen már szintén megjelent írásában, hogyan sérülnek a kisebbségek jogai azáltal, hogy az állam nem teremti meg az anyanyelvi oktatás feltételeit. Ellentmondásos – amit egyébként egy lábjegyzet formájában meg is jegyez a szerkesztő –, hogy a *cigány nyelv, cigányul* kifejezéseket a szerző 'romani' értelemben használja, ugyanakkor más helyütt kifogásolja, hogy a KSH homogenizál: „a hazai kisebbségek anyanyelvi adatainak felsorolásában »a beás, romani válaszok a táblázatokban egyaránt a cigány megjelölésű adatok között szerepelnek annak ellenére, hogy más nyelvcsaládba tartoznak«. Az egyébként igen nagy jelentőségű kérdéseket találó iróniával – „hiszen ha a cigányt és a beást összevonják, akkor még inkább összevonhatnák [...] a németet és a románt is (mint indoeurópai nyelveket)” – taglaló tanulmányból ki lehetett volna szerkeszteni ezt a zavaró következtetlenséget.

A fejezetet záró tanulmány, Forray R. Katalin cikke, a nyelvi jogok mentén továbbhaladva, kifejezetten nyelvpolitikai kérdéseket feszeget. A nemzeti és etnikai kisebbségek általános jellemzői, magyarországi létszámadatai és a kisebbségi oktatás jogi hátterének áttekintése után rátér a problémákra. Egyike ezeknek az állami cselekvés hiánya a cigányok által beszélt nyelvek oktatásához szükséges ismeretek rendszerezése terén, a másik pedig a direkt és a spontán szegregáció. Előbbihez sorolhatjuk, hogy sok cigány kisgyermek az értelmi fogyatékosok számára fenntartott speciális iskolákba kénytelen járni, illetve hogy sok „normál” iskolában különféle okokra hivatkozva „cigány osztályokat” létesítenek. Ennek nem utolsósorban az az oka, hogy a Réger Zita által is felvázolt eltérő nyelvi szocializációból adódó nyelvi-nyelvhasználati különbségeket a hagyományos magyar iskolarendszer nem tudja kezelni, sőt a pedagógusoknak gyakran fogalmuk sincs ezek létéről. A spontán szegregáció azt takarja, hogy a nem cigány szülők gyakran kiveszik gyerekeiket az iskolából, ha ott megnő a cigány tanulók száma. A cikk második fele annyiban kapcsolódik az előző tanulmányhoz, hogy számba veszi azokat a köz- és felsőoktatási modellintézményeket, amelyekben a romani (lovári) és/vagy beás nyelv(ek) oktatása folyik, a szerző viszont hozzáteszi, hogy a standardizálás és a nyelvtanárok megfelelő képzése hiányában nem várható el, hogy ez szélesebb körben elterjedjen, pedig fontos lenne.

A „Beszédmódok, kultúrareprezentációk, nyelvideológiák” című negyedik fejezet élén Réger Zitának egy másik – eddig csak angol nyelven megjelent, és most kitűnő fordításban olvasható – cikke található az ugratásról, mégpedig annak jelentőségéről a cigány gyermekek nyelvi szocializációjában. Az ugratás meghatározása (játékos provokáció, sértés, illetve fenyegetés egyszeri megnyilatkozás vagy szekvenciák formájában, továbbá bármely, szórakozás forrásául szolgáló, kétértelműséget tartalmazó társasjáték) és az elméleti háttér ismertetése után rátér magukra az eredményekre. A vizsgálat több éven át tartott, ennek folyamán egy másárit beszélő közösség két tagját, két kislányt követtek nyomon. A vizsgálatból többek között az derült ki, hogy sokkal gyakoribb az ugratás a cigány, mint a nem cigány közösségekben, és már a preverbális csecsemők esetében is megfigyelhető, sőt még inkább, mint

a nagyobb gyerekeknél. Az elkészült felvételek alapján osztályozták az ugratások típusait, ezt dicséretes alapossggal mutatja be a tanulmány, amelynek külön pozitívuma, hogy szövegmintákat is tartalmaz. Figyelemre méltók a levont következtetések is. Arra jut a szerző, hogy a rendkívül kifinomult ugratási stratégiák nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy a gyermek felnőtté válva majd „ügyes, gyakorlott társalgóvá váljon”, ami „alapvető túlélési készséget jelenthet”.

Míg az első cikk a fejezet beszédmódokkal foglalkozó részét fedi le, a második a kultúrareprezentációkat (a harmadik pedig majd a nyelvvideológiákat fogja). Kovalcsik Katalin a több néven is ismert, több különálló csoportra és több etnikai alcsoportra is osztható rudárok körében végzett kutatásokat. Egyedi ez a tanulmány abban a tekintetben, hogy kép- és kottaanyag is járul hozzá. A rudár szó jelentése '(vas/arany)bányász', bár természetesen erre vannak alternatív elemzések, miközben ők maguk famegmunkálással foglalkoznak. Érdekes, hogy ez a többségi társadalom által cigánynak tekintett csoport eredetmondájában is inkább a románokkal rokonítja magát. Részben ezzel is összefügg, hogy mind a románok, mind a különféle cigány etnikai csoportok, ha más-más jelleggel is, de maguktól eltérőnek tekintik őket. Sok mindent megtudhatunk egy saját, a rádióban is sugárzott népi balladájukból arról, milyen külső forrásból származó reprezentációik vannak; ezenkívül részletes leírását kapjuk az eredetileg az egészségért tartott, bárányáldozattal járó ünnepnek, a gurbanénak és jelenkori alakulásának. Végezetül a vizsgált közösségekben megjelenő új hit, a pünkösdista vallás megjelenéséről és az ennek révén esetlegesen bekövetkező változásokról olvashatunk.

Izgalmas Horváth Kata tanulmánya arról, hogy a cigányok által használt „cigány” diszkurzív kategória hogyan konstruálódik meg, azaz hogyan jönnek létre a cigányok a cigányok körében. Elméleti szempontból a szerző megkísérli a nyelvhasználatokra vonatkozó diskurzusterminust a hatalmi működéseket leíró diskurzusfogalommal összeegyeztetni. Tipográfiai nehézséget jelent a cikk olvasása során, hogy az egyébként is sűrűn teleírt lapok alján meglepően sok a lábjegyzet, amelyek gyakran olyan megjegyzéseket tartalmaznak, amelyek akár a főszöveg részei is lehetnének, vagy esetlegesen el lehetne őket hagyni. A tanulmány jól kapcsolódik a fejezetet nyitó íráshoz, hiszen az ugratás fontos eleme a cigány kategória megkonstruálására szolgáló eszközöknek a cigány közösségeken belül. A jelenség másik fontos aspektusa a kifinomult önirónia, illetve a „magyarokkal”, „fehérekkel” szembeni szarkasztikus látásmód, ahogyan – a közösségekben belül – kifigurázva képezik le az előítéletes, megkülönböztető látásmódot. A bőrszín számtalan lehetőséget kínál vicces megjegyzésre, például: „Dik ezek még éjszaka is kávéznak! Hát nem vagytok még elég feketék!”

A záró fejezet fontos és aktuális kérdést jár körbe: „Nyelvmegőrzés vagy nyelvcsere?” A nyelvi gyökerű és az eltérő nyelvi szocializációból adódó hátrányok egyértelműen az utóbbi malmára hajtják a vizet. Bartha Csilla két magyarországi oláh-cigány közösségben vizsgálta, hogy a nyelvcsere mely fázisában lehetnek a beszélők, és hogy milyen esélyei lehetnek egy esetleges revitalizációs programnak. Ennek

érdekében három részből álló kérdőívet vettek fel romani nyelven két falu cigány közösségének tagjaival. Az előzetes hipotézisek nagy része beigazolódott, például az iskolázottabb, fiatalabb generációk nyelvtudása rosszabb a kevésbé iskolázott, idősebb nemzedékekénél. Bár a romani iránti attitűdök általában pozitívnak mondhatók, sőt a családi színtereken igyekeznek a nyelvet átörökíteni, és még ma is vannak, akik romanidomináns kétnyelvűként kerülnek iskolába, a nyelvcsere folyamatban van, és csak sok háttérkutatás és tudatos cselekvés segítségével lassítható.

Pálmainé Orsós Annának a kötetben szereplő másik tanulmánya a beás nyelvvel kapcsolatban feszegeti ugyanezt a kérdést. A szerző kutatásának keretében egy beás nyelvi közösséget vizsgált. Miután részletesen bemutatja a közösség lakóhelyét, és szól a célokról, a tárgyról és a módszerekről, jól áttekinthető táblázatok és diagramok segítségével szemlélteti az egyes tényezők (életkor, nem, kommunikációs partner, iskolázottság, vallásgyakorlás, házastárs, etnikai identitás) hatását a nyelv választásra. Fontos megfigyelés, hogy amikor a gyerekek elkezdnek iskolába járni, a család tudatosan elkezd inkább magyarul beszélni, hiszen a magyar nyelv ismerete ekkortól már komoly elvárás. Érdekes különbségek mutatkoztak nemek szerint a beás és a magyar iránti attitűdök vizsgálata során. Végezetül az előző tanulmányhoz hasonlóan az derül ki, hogy a beás nyelvhez való hozzáállás jobbra pozitív, bár a fiatalok körében alacsonyabb mértékű a kötődés, használata pedig – sajnos nem meglepő módon – visszaszorulóban van.

A kötetet záró tanulmányt ketten jegyzik, Menyhárt József és M. Pintér Tibor, akik egy szlovákiai faluban élő roma közösség magyar nyelv-használatát kutatják. Az anyanyelv fogalom problémáinak felvetésével mintegy keretes szerkezetet kap a könyv, hiszen a legelső cikk is érinti ezt a népszámlálás kapcsán. Sajnálatos módon – mint ahogy azt egyébként, és ez javukra legyen írva, a szerzők is megjegyzik – a kutatás a cikk megírásakor még kezdeti szakaszában volt, így sokat, különösen nyelvi tekintetben nem tudunk meg, nyelvészetileg pedig semmi értékelhető nem derül ki. A kutatók tervezik, hogy a romani nyelvhasználatot is vizsgálni fogják, ami már csak azért is fontos és izgalmas lenne, mert ez a helyi cigány közösség anyanyelve. Ezt egyébként a közölt nyelvválasztási táblázat is jól mutatja: a családban és más romákkal főként ezt használják, sőt egymás között a gyerekek az iskolában is, nem pedig a magyart, még kevésbé a szlovákot. A szlovákiai romák számarányáról szóló, kissé talán hosszás leírás után a közösség magyar nyelv-használatáról nem derül ki semmi meglepő: azt tudhatjuk meg, hogy a környező falvak magyar anyanyelvű beszélőinek nyelvváltozatát beszélik.

Összességében elmondható a kötetről, hogy egy fontos folyamat egyik első lépése, amely ennek ellenére csupán minimális mennyiségű gyermekbetegségben szenved, és a sokféle forrás ellenére, a helyenkénti, fentebb említett egyenetlenségek ellenére igen egységes képet ad a bemutatandó témáról.

Baló András Márton